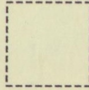
GeçKapitalizm

ErnestMandel

ÇeviriCandanBadem

versus

marksizmi okumak

Versus Kitap (60)

Geç Kapitalizm
Ernest Mandel

Özgün Künye
Late Capitalism
Ernest Mandel
Verso

Yayına Hazırlayan
Özgür Deniz

İngilizceden Çeviri
Candan Badem

Kapak Tasarımı
Bülent Arslan

Sayfa Düzeni
Bülent Arslan

Baskı
Can Matbaacılık
0212 613 10 77

ISBN: 978-9944-989-64-0

VERSUS KİTAP Şubat 2008

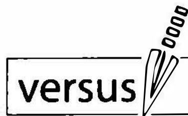
Albay Faik Sözdener Sk.
Benson İş Merkezi No:21/2
Kadıköy / İstanbul 34710
Tel: 0 216 418 27 02 (pbx) Faks: 0 216 414 34 42

www.versuskitap.com
versuskitap@versuskitap.com

Geç Kapitalizm

Ernest Mandel

İngilizceden Çeviri
Candan Badem

içindekiler

Çevirenin Notu

Candan Badem

Türkçede bazı terimler tam oturmamış olduğu için bazı açıklamalar yapmak zorunlu oldu. Bu çeviride çözümlemek fiili doğru olarak, tahlil etmek (analiz etmek) anlamındadır, bir sorunu çözmek, çözüm bulmak anlamında değildir. Yine aşağıdaki küçük terimler sözlüğünü vermek gerekli görülmüştür.

Boom = Canlanma
Business cycle = İş çevrimi
Crisis = Bunalım
Downswing = Aşağı salınım
Upswing = Yukarı salınım

Çeviride *Kapital*'den yapılan alıntılar Sol Yayınları'ndan çıkan Alaattin Bilgi'nin Türkçe çevirisi ile karşılaştırılarak bu çevirideki sayfa numaraları da ilgili dipnotlarda köşeli ayraç içinde verildi. Burada *Kapital*'in Türkçesinin şu baskıları kullanıldı: 1. cilt: 3. baskı, 1986, 2. cilt: 2. Baskı, 1979, 3. cilt: 2.

Baskı, 1990. Üslup farkları dışında, Sol Yayınları çevirisinin her zaman tam doğru olduğunu söylemek zor, dikkatli okur bizim çevirimiz ile Sol Yayınları çevirisini karşılaştırarak bunu kendisi görebilir. Ancak yazarın doğrudan alıntı yapmadan *Kapital*'e gönderme yaptığı bazı durumlarda Türkçe çevirisindeki sayfa numarasına gönderme yapılmadı. *Grundrisse*'nin Türkçedeki çevirisi ise tam olmadığı için ve Mandel'in alıntılarında bölüm başlığı da olmadığı için bunların da Türkçe çevirisine gönderme yapılmamıştır.

Çevirinin zamanında bitirilmesi için bu kitabın 11. bölümünü çeviren değerli arkadaşım uzman doktor Gültekin Uzun'a ve Gültekin'in el yazısını daktilo eden halam Sevim Koçak'a teşekkürü borç bilirim. Elbette üslup ve terminoloji birliğini sağlamak için bu bölüm de gözden geçirilmiştir.

Nihayet ilginç bir rastlantı sonucu *Geç Kapitalizm*'in çevirmeni, yazarının soyadı ile anlam olarak aynı soyadını taşımaktadır: Almancada Mandel, badem demektir.

Ernest Mandel'in Biyografisi (1923-1995)

François Vercammen

20 Temmuz 1995'te Brüksel'de Ernest Mandel'in ölümüyle birlikte, savaş sonrası dönemin en önemli Dördüncü Enternasyonal yöneticisi ve büyük bir yaratıcılığa sahip bir Marksist kuramcı kayboldu. Eşsiz bir eğitimci, yorulmak bilmez bir hatip ve propagandacı, zeki bir kuramcı olan Ernest Mandel kendisini her zaman işçi hareketinin devrimci bir militanı olarak tanımlamıştır. Derin özlemi, –Lenin ve Troçki'nin yolundan giderek– dünya sosyalist devriminin siyasi ve örgütsel görevlerinin üstesinden gelebilecek bir örgütü, Dördüncü Enternasyonal'i inşa etmek ve yönetmek olmuştur.

Ernest Mandel, Alman Yahudi bir ailede Nisan 1923'te doğdu. O yıl, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda başlamış olan Almanya'daki devrimci dönemin kesin yenilgisiyle sona ermişti. O dönemde ailesi Anvers'de (Belçika) yaşamaya başlamıştı bile. Ama doğum için, annesi kendisine daha tanıdık gelen Frankfurt'u seçmişti. Ekonomik kriz, faşizmin yükselişi, savaş tehdidi, halkın yaşadığı mahallelerin sefaleti genç

Ernest'i safını –işçi sınıfının ve ezilenlerin safı– çok erken seçmeye itmişti. Bunda komünist, devrimci, anti-faşist ve anti-Stalinist olan aile geleneğinin de katkısı olmuştur. 1914 savaşının muhaliflerinden olan babası Henri Hollanda'ya gitmek üzere Almanya'yı terkeder, Kasım 1918'de Kayzer'in düşüşüyle birlikte de ülkesine geri döner. Berlin'de Bolşeviklerin kurmuş olduğu Sovyetik basın ajansında gazeteci olarak çalışır. Alman Komünist Partisi'ne üye olarak Lenin ve Troçki'nin Alman devriminin hizmetinde bir elçisi olan Karl Radek ile dostluk kurar. Rosa Luxemburg'un ve Karl Liebknecht'in Ocak 1919'da katledilmesinden büyük acı duyarak Belçika'ya göç eder. Nazizmin ve Stalinizmin damgasını vurduğu gündem genç Ernest'i büyülüyordu. Babası bir yandan günün olaylarını onun için aydınlatırken, bir diğer yandan da Alman işçi sınıfı hareketinin güçlü Marksist geleneğini öğretiyordu ona.

Anvers, otuzlu yıllarda canlı ve etkin bir işçi hareketinin içerisinde sosyal-demokratlar, Stalinistler ve Troçkistler arasındaki siyasi çatışma ve toplumsal mücadelelerin sarstığı, çalkantılı bir şehirdi. Ernest orada çoğunlukla kendi kendini yetiştirmiş, kitle önderi ve Dördüncü Enternasyonal'in Belçika seksiyonu olan Devrimci Sosyalist Parti (PSR; POS-SAP'nin atası) üyesi öncü işçilerle görüşüyordu. Aynı zamanda Dördüncü Enternasyonal'in sürgündeki Almanya seksiyonunun merkez çekirdeği de burada bulunuyordu. Ateşli ve enternasyonalist bir küçük dünyaydı bu: sert tartışmalar, Alman işçilere yönelik hazırlanan bir gazete, Hitler iktidarı altında yasadışı mücadele veren arkadaşlarla ilişkilerin örgütlenmesi, Troçki'yle yazışmalar. Bundan böyle çözülemeyecek olan proletaryen bağ, Almanya'da sosyalist devrimin perspektifi, Marx ve Rosa'yla hiçbir zaman kesintiye uğramayacak "diyalog" işte böyle doğdu. 1989-1990'da Stalinist bürokrasi sallandığında Demokratik Almanya'da sosyalist bir yenilenmeye dair "çılgın

umudu" da, 1944-1945'de Alınan işçi sınıfı için tıpkı 1918-1923'teki gibi vaktin yeniden geldiğine dair inancı da aynı uzantıdaydı. Aynı şekilde en karanlık anlarda, savaş sırasında, işgal altındaki Belçika'da Alınan askerlerine bildiri dağıtırken ki yürekliliği de... Veya ilk tutuklanınasının ardından, kapatılan Komünist Parti ve Sosyalist Parti'lerin üyesi oldukları sonradan anlaşılacak olan Alınan gardiyanları siyasi açıdan ikna ettiği vakit ya da yine Nisan 1945'de enternasyonalist ve devrimci inancı Belçika'daki yoldaşlarının yanına bir an evvel gitmek üzere binbir türlü engeli aşmasını sağladığında...

Dillere destan iyimserliğinin de insani sıcaklığının da derin kökleri burada bulunuyor – militan gencin yaşam sınavlarında. İnsan ruhunun iyiliğine dair naif bir inançta, yahut Aydınlanma filozoflarını okumasında veya Marksizmin kaderci bir yorumunda değil. Deneyimler ona erken yaşta şunu öğretmişti ki, insanlar güçsüzüyle güçlüsüyle, cesuruyla korkağıyla, boyun eğmişiyle isyankarıyla, kapitalizmin sert toplumsal koşullan altında mücadele etmeye aynı şekilde hazırdırlar ve böylece siyasi bir bilinç kazanabilirler. Ve de en fazla güdülenmiş ve en iyi örgütlenmiş olanlar, işçi sınıfıyla ve gençlikle bağ kurabildikleri ve görevlerin üstesinden gelebilecek bir devrimci parti inşa edebildikleri takdirde "mucizeler yaratabilirler".

Direniş ve Nazi Kampı

1939'da Ernest PSR'nin militanı olur. Bu parti, 1932-1936 yıllarındaki genel grevler ile sektörel ve meslekleraraası grevlerin sayesinde marjinallikten kurtulabilmiş ve maden, metal ve liman işçileri ile ilişkiler kurmuştu. Ancak 1938'de işçilerin yenilgisinden darbe yemişti ve Mayıs 1940 ile Haziran 1941'deki baskılardan ciddi biçimde etkilenecekti. Her türden Stalinistin uzun süre sürdürdüğü yalanın tersine, Belçika Troçkist

hareketi etkin biçimde ve en başından itibaren ülkenin Hitler ordusunca işgal edilmesine karşı mücadeleye katılmıştı. Bu yüzden de ciddi bir bedel ödemişti: Yöneticilerinin ve kadrolarının birçoğu Almanya'daki Nazi kamplarında can vermiştir. Ernest'in kendisi de üç kez tutuklanmıştır: ilk sefer, Alman askerlerine bir bildiri dağıtımı sırasında (Brüksel'in yakınlarında St Gilles'de tutuluyordu, oradan da Auschwitz'e götürülecekti, ama kaçmayı başardı); ikinci kez, Mart 1944'de Liège'deki Cockerill fabrikalarında bir bildiri dağıtımı sırasında (zorunlu çalışmaya mahkûm edilir ve Almanya'da yeniden kaçmayı başaracağı bir çalışma kampına gönderilir); üçüncü kez ise yine bir çalışma kampına gönderilmek üzere tutuklanır, oradan da Nisan 1945'de kurtarılır. Sağ kalmasını çok zor durumda olan Hitler rejiminin toplama kampı sistemini vuran ve giderek büyüyen bürokratik karmaşa sayesinde kimliğinin "Yahudi" olarak saptanmamasına borçludur.

Savaşın başında önderleri yakalanan PSR Abraham Léon'un simgesel kişiliğiyle yeniden düzenlenir. 1919'de doğan bu genç önder Parti'yi yeniden diriltir: yasadışı bir aygıtın kuruluşu, hücreler ve bölgelerle ilişkilerin yeniden düzenlenmesi, *la Voie de Lenine* [Lenin'in Sesi] dergisinin yayınlanması, ilk bildirilerin dağıtımı. Belçika seksiyonunu Nazi işgaline karşı iki cephede mücadeleye yönlendirir: Alman askerlerine yönelik bir siyasi çalışma (aralarında bu çalışmanın Belçika'da sonra da Fransa'da sorumlusu olan Monat-Widelin'in de bulunduğu İKD'li Alman yoldaşlarla işbirliği içerisinde) ve kararlı bir biçimde enternasyonalist ve omurgasını işçi sınıfının oluşturması gereken kitlesel bir anti-faşist direniş. Tüm Enternasyonali de kapsayan perspektif, tıpkı 1914-1918'deki gibi, savaşın Avrupa kıtasında bir sosyalist devrime dönüştürülmesi için çalışmaktı.

Abraham Léon ile Birlikte

Temmuz 1941'den itibaren, Ernest PCR'nin (eski PSR) Merkez Komitesi'nde yer alıyordu. Kasım 1943'de ilk defa yeni oluşturulmuş olan geçici Avrupa Sekretarya'sının toplantısına, ardından da Şubat 1944'de Dördüncü Enternasyonal'in Avrupa Konferansı'na katıldı. O döneminden itibaren, Belçika'da devrimci bir partiyi inşa etmek ve Enternasyonal'in inşasına katkıda bulunmak militan faaliyetinin iki temel direği olmuştur. Hayatının sonuna kadar, hem Belçika yönetiminde hem de uluslararası yönetimdeki bu eşzamanlı varlığını muhafaza edecektir – uluslararası faaliyeti altmışlı yılların ortasından itibaren açıkça ön plana geçse bile.

İlk baştan Abraham Léon ile birlikte Ernest, Belçika Seksiyonu'nun günün sorunları üzerine aldığı kararları Enternasyonal'in yönetimine sunmuştur: *DE'nin Avrupa'daki Görevleri* (Şubat 1942), "ulusal sorun" üzerine bir karar metni (Avrupalı emperyalist ülkeler üzerinde Alman hâkimiyetinin siyasi sonuçlarına değinen bir metin) ve Léon ile Mandel tarafından hazırlandığı anlaşılan ve "emperyalist savaşın devrimci tasfiyesi" konusundaki tartışmaya katkıda bulunmayı amaçlayan bir karar tasarısı (1943 sonu). Kırklı ve ellili yıllar boyunca rolü ortaya çıkacak olan Michel Pablo'nun da katılımıyla birlikte, Enternasyonal'in Avrupa kesiminin yönetimi böylece yeniden oluşturulma yoluna girmişti. Ne var ki, Abraham Léon, Marcel Hic (bunlar kamplardan bir daha dönmeyecekti) ile Ernest Mandel'in tutuklanmasıyla bu toparlanma bir darbe daha yiyecekti.

Üç kısa yıl, mücadele arkadaşlarına, en başta da Ernest'e, topluma ve işçi sınıfına dair geniş vizyonunu, militan ruhunu ve devrimci iyimserliğini aktarmak için yetmiştir Abraham Léon'a. "Umutsuzluğa kapılmak için her nedenin ardında bir

uınut nedeni bulınak gerek": Léon'un 1942'de yazdığı *Yahudi Sorununun Materyalist Kavranışı*'nın ilk baskısına yazdığı önsözde bu ilkeye yer vererek Ernest böylece bir saygı gösterisinde bulunur.

Belçika İşçi Hareketi

Ernest Mandel'in ınilitan hayatının başından 1965'e kadar Belçika işçi hareketindeki şahsi angajınanı son derece veriınli bir deneyiın teşkil etıniştir. Bu deneyiın, en teınel siyasi hipotezlerinden bazılarına yol açtı, alanda belirli bir ınilitan tavrı şekillendirdi, hiçbir zaınan ukalaca olınayan bir pedagojiyle içiçe geçen, nadiren soyut olan ve dikkate değer teorik genelleıne yeteneğini oluşturdu.

1943-1944'den itibaren Mandel, ilk defa Abrahaın Léon'la beraber ve ondan etkilenerek Avrupa'da bir devriınci duruınun ortaya çıkışındaki gecikınenin nedeninin reforınist önderlikler olduğuna dair kolaycı açıklaınayı reddeden bir analiz geliştirınişti. Onun açıklaınaya çalıştığı, daha çok Stalinistlerin ve sosyal-deınokratların neden İtalya'da ve Fransa'da saldırıya geçen bir işçi hareketi üzerindeki örgütsel ve siyasi nüfuzunu güçlendirdikleriydi. Konuya "işçi hareketinin genelinin krizi" ile yaklaşarak ve reforınist önderliklerin rolü, işçi sınıfının faaliyetinin gücü ve sınıf bilincinin zayıflığı arasındaki etkileşiınini göstererek, Mandel hayatı boyunca geliştirıneye devaın edeceği bir diyalektik yoruın ortaya koyacaktı. Liège ve Anvers ınetal sanayii ile Charleroi ınadenlerindeki 1941-1942 yıllarının olağanüstü kitle grevlerine PCR'nin ınüdahalesinin yanı sıra reforınizınden kopan, ideolojik açıdan bulanık olınakla birlikte anti-kapitalist yeni bir işçi hareketi olan "sendikal ınücadele koıniteleri"nin yasadışı toplantılarına Mandel ve Léon'un kişisel katılıını, 1943'te, E.R (=E.M.) iınzalı ınaka-

leye yol açacaktı: "İşçi hareketinin dünyasal krizi ve Dördüncü Enternasyonal'in rolü".

Ellili yılların başında tecrit olmuş ve marjinal durumdaki Dördüncü Enternasyonal, reformist kitle partilerine özerk bir devrimci akım olarak katılım anlamına gelen *antrizm*'e doğru bir dönüş yaptı. Belçika'da faşizme karşı direnişin ve 1950 genel grevinin dersleri meyvelerini vermişti: Andre Renard'ın radikal sendikal akımına katılarak ve onun Belçika Sosyalist Partisi (PSB sosyal-demokrat)'ndeki etkisini güçlendirerek, alana geniş bir sol eğilimin damgasını vurması sağlanacak, bu da işçi sınıfı içine kök salmış bir devrimci-Marksist partiye doğru bir sıçrama tahtası olacaktı.

Ernest, PSB'de faaliyet gösterir ve partinin günlük gazetesi *Le Peuple*'de (1954-1956) gazeteci olur. Anarko-sendikalist kökenli bir militan, Direniş'in yöneticilerinden, Belçika Emekçileri Genel Federasyonu'nun (FGTB) genel sekreter yardımcısı ve güçlü bir sendikal solun "idol"ü haline gelen Andre Renard, Ernest'i fark eder ve onu FGTB'nin Araştırma Komisyonu'na ve metal işçileri sendikasının günlük gazetesi *La Wallonie*'ye gazeteci olarak işe alır. Amaç: büyük kapitalist grupların gücünü, ekonomik mekanizmalarını ve gerçek hedeflerini ortaya çıkarmak. Böylece Ernest, Belçika işçi hareketinin tarihsel programatik belgelerinden biri olan *Holdingler ve Ekonomik Demokrasi*'nin, ardından da bir yapısal reform programının (belirsizliklerine rağmen genel grevi amaçlayan bir eylem programının) yazılmasında belirleyici bir görev alır.

Bu programın popülerleşmesine katılarak Ernest, Renard'ın ekibinde tepeden tırnağa gücüyle zayıflıklarıyla, gündelik rutiniyle ve mücadeleleriyle (özellikle de 1960-1961 kışının muhteşem genel greviyle) sendikal hareketle yakından tanışır.

Dönemin en sıkı öncü işçileri olan yüzlerce sendikacı militan ve delegeyle karşılaşır ve işyerlerindeki sömürü koşullarını yakından görür. Bununla birlikte, iki haftalık derginin çıkmasına ön ayak olur, (yazı işleri müdürlüğünü yaptığı) *La Gauche* [Sol] ve Flandre'da yayınlanan ve aynı anlama gelen *Links*. Bu iki dergi de 1956-57 yıllarından itibaren PSB içerisinde sendikacılardan ve entelektüellerden oluşan çoğulcu ve geniş bir sol akıma bağlıydı. Programatik açıdan heterojen olan bu eğilim, bir dizi siyasi ve toplumsal mücadele sonucu reformist sağa karşı kendisini kemikleştirmeyi başardı.

Bu, dikkate değer bir başarıdır: Devrimci-Marksistler, sayıca az olsalar dahi, büyük bir ölçekte siyasi inisiyatifi ellerine alabileceklerini ve işçi hareketinin politik hayatının kalbine oturabileceklerini kanıtladılar. Bu ders boşa gitmez: Ernest, Belçika seksiyonundaki ve Enternasyonal'deki yoldaşlara bu yönteminin geçerliliğini hiç durmadan anlatmıştır. 1960-61 grevi ve sonrasındaki günler bu geniş anti-kapitalist solun doruk noktası olacaktır. PSB'den 1964-65'de atılan bu akım, çeşitli evrelerde farklı akımlara bölünecek ve kitle karakterli yeni bir sol sosyalist parti kurma girişiminde başarısız olacaktır.

Avrupa ve Devrim

Düşüncesini derinleştirerek, yirminci yüzyıl işçi hareketinin büyük tartışmalarına başvurarak, aynı zamanda da (1962'de yayımlanan) *Marksist Ekonomi Çalışması* adlı eseri üzerinde çalışarak, Ernest Avrupa'nın gelişmiş kapitalist ülkelerinde sosyalist devrimin stratejik bir şemasının hazırlanmasında ilerliyordu. Savaş sırasında ortaya çıkan soru daha da güçlü bir şekilde geri geliyordu: Sınıf üzerindeki bu ısrarlı reformist hâkimiyeti, onu yok edebilmek amacıyla, nasıl açıklayabiliriz? Mandel'in analizi zincirin iki ucunu da konu alır: Kapitalist

sistemin hangi nesnel çelişkileri devrimci bir duruma yol açabilir (nükleer ve yok edici yeni bir dünya savaşı dışında)? Diğer yönden, öznel düzeyde, bir ekonomik refah çerçevesinde işçi sınıfı devrimci bir anti-kapitalist bilince nasıl ulaşabilir ve devrimci-Marksistler sınıf mücadelesinin önderliğini nasıl ele geçirip kendi partilerini kurabilirler?

İlk önceleri "neokapitalizm", daha sonradan ise "geç kapitalizm" diye adlandıracağı çağın analizinde Mandel, çağdaş kapitalizmin devindirici güçlerini ve bunların toplumsal ilişkiler ve sınıf mücadelesi üzerinde etkisini ortaya koyar. Bir diğer yandan da kendini Avrupa düzeyinde gösteren SP ve KP'lerin sol kesimleriyle (özellikle de İtalya'dakilerle) diyalog içerisinde, bu tespitlerden çıkardığı programatik ve stratejik sonuçları derinleştirmeye çalışır. "Neokapitalizm ile sosyalizm arasındaki Belçika", aynı anda hem *La Gauche*'da hem de *Partisans*'da (Paris, Kasım-Aralık 1963) yayımlanır, ardından da Lelio Basso tarafından yönetilen *La revue internationale du socialisme*'de [Sosyalizmin Uluslararası Dergisi] "Batı Avrupa için Sosyalist Bir Strateji" adlı makale çıkar (Mayıs-Haziran 1965). Güney Avrupa'daki 1968-1974 devrimci yükselişi bu hipotezleri tahkik etmeye yaramıştır. Ne var ki, yeni bir siyasi dönemin başlaması, kapitalist Avrupa'da toplum ve sosyal hareket içerisinde meydana gelmiş olan önemli değişiklikleri göz önünde bulundurmayı gerektirmiştir.

Uzun zaman boyunca dar militan çevrelerinin tekelinde olan tüm bu stratejik meseleler, artık yüzbinlerce militan tarafından uluslararası düzeyde tartışılacaktı.

1962-1964 Yılları

Ernest Mandel altmışlı yılların ortasından itibaren açık faaliyetini gitgide uluslararası arenaya kaydırır. İlk başlarda, uyanmaya başlayan yeni gençlik radikalizasyonuyla tanışmayı amaçlayan bu mütevazı girişim, Dördüncü Enternasyonal'i tarihsel görevinin düzeyine yükseltmeyi hedef alan akıl almaz bir çabaya dönüşecekti: Bu görev dünya proletaryasının yeni devrimci sosyalist önderliğinin oluşumuna katılmaktı. Bu, Ernest'in ilk eşi Gisela Scholtz'la tanıştığı dönemdir. Alman SDS'sinin bir militanı ve daha sonra Uluslararası ve Belçika yönetimlerinde bulunan Gisela Scholtz 1982'de erken yaşta ölecekti.

Bugünden baktığımızda, 1962-1964 yıllarının Enternasyonal'in nesnel durumunda ve Ernest'in militan hayatında belirleyici hale gelmiş üç ağır ve birbine eklenen gelişmenin, birleştirici bir momentte içiçe geçtiği temel bir dönüm noktasını oluşturduğunu görebiliriz.

İlk başta uluslararası durumda. İkinci Dünya Savaşı'nın muzaffer devletleri (Amerikan emperyalizmi ile Stalinist bürokrasi) tarafından işçi sınıfının ve halkların özgürlük hareketlerine dayatılan prangalar, nihayet çatlaklar oluşmaya başlıyordu: Küba Devrimi'nin zaferi (1959), Cezayir'de Fransız emperyalizminin yenilgisi (1962), Doğu Berlin'de (1953), Polonya'da ve Macaristan'da (1956) işçi ayaklanmaları, Sovyet-Çin çatışması, dünya çapında Stalinist bürokrasinin parçalanması, KP'lerin içerisindeki monolitizmin sona ermesi, emperyalist ülkelerdeki grev hareketlerinin ağır ağır yeniden başlaması. Bir alan açılıyordu, politik tartışma kendini dayatıyordu.

Bu çatlaklardan bir umut ışıltısı sızıyordu: Geleneksel reformist önderliklerle siyasi, hatta kimi zaman örgütsel kopuş içerisinde olan "yeni bir geniş öncü"nün dağınık unsurları ortaya çıkıyordu.

Dördüncü Enternasyonal'in önderliği bu gelişmelere karşı son derece duyarlıydı. Devrimci iyimserlik –ki gözü açılan bir solun içerisinde sıkça kınanan, hatta gülünç durumа düşürülen– analiz için (kaçınılmaz kimi yanlış saptamalara rağmen) güçlü bir vektör olabilir. Böyle de olmuştur. VII. Dünya Kongresi (1963) "dünya devriminin güncel diyalektiği"ni (merkezi karar metninin adı buydu) eksiksiz bir biçimde kavramıştır.

Beş yıl sonra, dünyanın üç bölgesinde (yeni sömürge, Stalinist-bürokratik, emperyalist) devrimin eşzamanlı ve görkemli bir yükselişiyle birlikte hiç beklenmedik bir şekilde "1968" gelecekti. Enternasyonal'in bu dikkate değer siyasi duyarlılığı, hiçbir şekilde peygambervari bir yetenekten kaynaklanmıyordu. Daha kalabalık ve kolektif bir önderliğin sonucuydu. Bu enternasyonalist, küreselleştirici kavrayış, doğrudan Enternasyonal'in, seksiyonlarının ve militanlarının faaliyetine bağlıydı. 1938'den beri "çöl yolculuğu"ndan miras kalan siyasi marjinalliğine rağmen, Dördüncü Enternasyonal, kendileri de egemen akımın dışında bulunan, sembolik bir örnekliliğe ve büyük bir siyasi zenginliğe sahip devrimci deneyimlere ve radikal mücadelelere tutunmasını bilmişti.

1950'de Yugoslavya'da (Stalin'in boğmaya çalıştığı) bir işçi ekibini örgütlemek ve özyönetimi, bir sosyalist yenilenmenin kaldıracı olarak kavramak; Fransız emperyalizmini yenebilmesi için Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin (FLN) "valiz taşıyıcısı" [*porteurs de valise*: konuya değin bir kitabın adı (ç.n.)] olmak ve ardından da Cezayir Devrimi'nin sosyalist bir dönüşüme uğraması yönünde çabalamak; 1960'tan itibaren Küba Devrimi'nin sosyalist evrimini kabul etmek ve önyargısız biçimde Fidel ve Che'nin önderliğiyle özdeşleşmek, ardından da bunun devamında Latin Amerika'daki gerilla hareketlerini desteklemek: Dördüncü Enternasyonal o zamanlar şüphesiz küçüktü ve azınlıktaydı; ancak her şeyden önce kendi kendini

Önder ilan eden ve kendini korumaya önem veren bir sekt gibi davranmıyordu.

Ernest Mandel bu süreçlerle yakından bağlantılıydı. Bizzat kendisi de Dördüncü Enternasyonal'in bu evriminin bir ürünü olan Mandel, sahip olduğu zengin iç diyalektiği onu bu yüzyılın büyük sorunlarıyla tanıştıran bir önderliğin içerisinde olgunlaştı. Üstelik, 1963'de bu entelektüel birikim Belçika kitlesel işçi hareketi içerisinde bir çeyrek asırlık militanlıkla beraber toplumsal açıdan bir hayli görüp geçirmişti.

Enternasyonal'in Önderi

1965'ten seksenli yıllara uzanan dönem, Ernest Mandel'in uluslararası düzeyde, devrimci öncü ve sol entelijansiya üzerindeki siyasi etkisinin ve yaratıcı entelektüel gücünün doruğunu oluşturmuştur. Bu, kuşkusuz, dünya durumundaki değişimle ve bizzat Dördüncü Enternasyonal'in siyasi ve sayısal gelişimiyle bağlantılıydı. Her yerde Dördüncü Enternasyonal'in seksiyonları mücadele fırsatlarını yakalayıp dünya sosyalist devriminin yeni perspektifini benimsediler. Bu aynı zamanda sınırların Mandel'in önünde kapandığı dönemdi: Stalinist hükümetlerin yanı sıra ABD, Fransa, Almanya, İsviçre, İspanya (Franko döneminde), Avusturya... hükümetlerince vize yasağı konuldu.

Ernest'in en büyük mutluluğu şüphesiz, kendi örgütüyle tümüyle uyumlu halde olan, yeni devrimci nesille yenilenmiş ve güçlenmiş bir takımla birlikte hareket edebilmiş olmaktı. Dördüncü Enternasyonal için kendi mevcut örgütsel yüzeyinin oldukça ötesine giden bir alan yaratmak, acil mücadelelerin ufku olarak geniş tarihsel perspektife yönelmek, gücü katlanmış bu militanlık için sağlam bir siyasi temel inşa etmek, hareketimize sıkı bir özgüven vermek – Ernest Mandel'in bu katkıları Dör-

düncü Enternasyonal'in tarihine kazılmıştır. Bunu, bütünlüğü ve çeşitli somut yönleriyle tamamen kavrayabilmek için birçok inceleme yapmak ve biraz geriden bakmak gerekecektir.

1968'den itibaren Ernest'in ünü militan çevrelerin oldukça ötesine geçecektir. Kitle mitingleri, eğitim dersleri, iş seminerleri, üniversite dersleri için dünyanın dört bir yanına gidecektir. Coşkulu, eleştirel ve angaje bir toplulukla doğrudan temasa geçtiğinde gelişen düşüncesinin yansıdığı söylevleri ve derslerinin bulunduğu binlerce "korsan kaset" olmalıdır – militan kitaplıklara dağılmış biçimde.

Ancak bunların yanı sıra bir de bu taşkın faaliyetin geniş kesimler tarafından az bilinen ya da hiç bilinmeyen devasa bir "gizli yüzü' vardı. Ernest, Dördüncü Enternasyonal kadar Belçika Seksiyonu'nun da militan çalışmanın her yönüyle ilgili bir örgütleyicisiydi, en can sıkıcı olanları dahil (çeviri, mizanpaj, mali kampanya, sempatizan ağlarının oluşturulması, maddi altyapı...). 1946'da Uluslararası Sekretarya'ya girerek yıkım halindeki bir dünyada, kendi ülkesininkinin yanı sıra Avrupa seksiyonlarını inşa etmek için yoğun çabalar sarfeder, özellikle de İtalya ve Almanya gibi anahtar ülkelerde. Dördüncü Enternasyonal'in Hindistan, Endonezya ve (LSSP'nin işçi sınıfının çoğunluk örgütü olarak kendisini dayatmaya başladığı) Sri Lanka örgütleriyle yeniden ilişkiye geçmek üzere Asya'ya gider. Troçkist hareketin tarihsel temellerinden biri olan Amerikan SWP'siyle ilişkilere büyük bir önem veriyordu. Dördüncü Enternasyonal'in ve genel olarak işçi hareketinin içerisinde, Ernest her zaman için sekterliğe karşı birlik için mücadele ediyordu. 1950'de Yugoslavya'da işçi ekibindeydi ve daha sonra iki Avrupa'nın sosyalist entelektüellerinin bir araya geldiği Korkula konferanslarına katıldı. Cezayir FLN'siyle dayanışma faaliyetinde yer aldı (Belçika yasadışı faaliyet için önemli bir

geri-üstü). 1962-63'te Che'nin sosyalizmin inşasının siyasi-ekonomik yönelimi üzerine Küba yönetimini bölen tartışmaya kendi tarafında katılması için ona yaptığı davet, Ernest'i mutluluğa boğmuştur.

1968'den sonra, devrimci ve anti-kapitalist önderlerin yanı sıra dünyanın dört bir yanından solcu entelektüellerle kişisel tartışma, danışma, sohbet "defterinin" genişlemesi durmayacaktır. Yasak gezegenler SSCB veya Doğu Avrupa ülkelerinden gelen kadın-erkek mültecilerle tanışıp bu toplumların derinliklerinde yaşananların doğrudan yankılarını dinlemek için hiçbir fırsatı kaçırmayacaktır.

Dördüncü Enternasyonal'in tartışmalarına (iç bültenlerde yayınlanan) katkıları, sohbetlerde ve iç toplantılarda tuttuğu notlar, devasa siyasi yazışmaları ve de Enternasyonal'in yayınlarında çıkan makaleleri bir altın madeni teşkil etmektedir.

Sürekli çeşitli konulara merak sarardı. Spinoza'ya çok meraklıydı, "On altıncı Yüzyılın Flandres/Hollanda'sında Sürekli Devrim" üzerine bir kitap yazmayı hayal ediyor, etik konusuyla ilgileniyor, "yirminci yüzyılın en büyük Marksist filozofu" olarak gördüğü Ernst Bloch'un eserlerine başvuruyor ve bir yığın polisiye roman okuyarak "bayağılaşıyordu", bu konuya adadığı kitabında "itiraf ettiği" gibi.

Tüm bu militan faaliyet içerisinde bu yüzyılın üç temel sorunu, asla vazgeçilmeyen bir analizin ağırlık merkezini oluşturdu: bütünlüğü içerisinde kapitalist toplumun çelişkilerinin dinamiği, gelişmiş kapitalizm döneminde işçi sınıfının faaliyeti ve işçi hareketinin rolü ve Stalinizm. Yüzyılın en yıkıcılarından biri olan bu son olay hakkında Troçki'nin yaptığı analizin oluşturduğu eşsiz ilerlemenin bilincinde olan Ernest, Troçkizmin epigonlarının bu konudaki tüm dogmatizmlerine karşın, onun güncelleştirilmesine etkili biçimde katkıda bulunmuş-

tur. Dördüncü Enternasyonal kongrelerinde bu konuyu erkenden gündeme getiren o olmuştur: V. Dünya Kongresi sırasında, değerli bir bilanço ve yeniden yapılanma belgesi olan "Stalinizmin yükselişi, gerileyişi ve çöküşü"nü o sunmuştur. Bürokratik reform girişimlerini adım adım takip ediyor, toplumsal ve ekonomik temellerini ortaya çıkarıyor ve önce SSCB'de, sonra da Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde siyasi devrimin ufkunu inceden inceye yokluyordu. Hayatının sonunda her zamankinden çok, "sosyalist demokrasi" konusundaki siyasi açıklığı "gerçekte var olan sosyalizmin" yıkıcı deneyiminin ardından halkları, işçi sınıfını ve gençliği sosyalist perspektife (yeniden) kazanmak için kesinlikle temel bir talep olarak görüyordu.

Son Kavga

Anti-Stalinist ve gerçekten sosyalist tüm sol gibi Ernest için de Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde (DAC), Doğu Avrupa'da ve SSCB'de Stalinist rejimlerin çöküşünün ardından olayların seyri büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştı. Ancak güçlü bir iç tereddütle kapitalist restorasyonun bu ülkelerde kesin bir eşiği aştığını kabul edebiliyordu. Bu arada her türlü tespitten bağımsız olarak Ernest, tüm enerjisini hayatının son büyük militan mücadelesine akıtıyordu: çöküşten olabildiğince çok kazanımı kurtarmak. Eski SSCB ve DAC'de devrimci-Marksist çekirdekler oluşturabilmek için militanları ve maddi imkanları seferber ediyor ve Ekim Devrimi'nin meşruiyetini (İnceleme Araştırma Defterleri) ve ona açılan eski Stalinist dünyaya karşı Troçki'nin rolünü ve düşüncelerini savunmak için mücadele ediyordu (Eski SSCB'de medyatik ve açık tartışmalara katılımı, KP'nin makamlarıyla bir toplantı; Eski DAC'de eski KP'nin yayınevi tarafından basılan Troçki üzerine yeni bir kitap –bundan gurur duyuyordu–).

Bununla birlikte dillere destan iyimserliği onu, dünya du-

ruınunun aldığı gerici vaziyet karşısında kör etıniyordu. Deneyiınlerinden biliyordu ki devriınci ruhu ve örgütsel bütünlüğü ile birlikte Enternasyonal'in ayakta kalınası, her zamankinden de çok, kadroların ve ınilitanların siyasi kararlılığına bağlıydı. Böylece, yirmi birinci yüzyılın şafağında Dördüncü Enternasyonal'in prograınatik ınanifestosu Ya Sosyalizın Ya Barbarlık doğdu. Başlangıçta onun aklında söz konusu olan, dünya düzeyinde sola hâkiın olan şüpheye karşı Enternasyonal'in siyasi kazanıınlarını keınikleştirınekti. Ancak Ernest şunu çok çabuk anladı ki gerçekleşen altüst oluşlar sadece güç dengelerini değil, aynı zaınanda ve derin biçiınde topluınların, devletlerin, sınıfların, siyasi güçlerin sosyal yapılarını, kültürel ortaını ve bunların yanı sıra bilinçleri de etkiliyordu. Dördüncü Enternasyonal'i gelecek yüzyıl için hazırlaınak, o günden itibaren her türden sekterliğe ve dogmatizme karşın devriınci-Marksist prograında öneınli bir genişleıneyle birlikte kararlı biçiınde geleceğe ve gelecek kuşaklara dönük bir siyasi profilin oluşturulınasını kapsıyordu.

Bu yönde –Aralık 1993'teki ilk kalp krizine rağınen– Ernest Mandel görevini yerine getirmeye devaın etti. Her şeye rağınen siyasi duruında bir tersine dönüşün olanaklarını gözetliyordu, özellikle de Brezilya'da solun bir zaferi ile. Ancak bunun yanında, geleneksel reformist yönteınlerin ınoral ve siyasi güçsüzlüğünü ve "klasik" işçi hareketinin çöküşünü fark ediyor ve insanlığın geleceğini sorgulayarak, kapitalizmin barbarlığına karşı öfke kusmaktan vazgeçıniyordu.

Sağlığının çöküşüne rağınen canla başla çalışınayı sürdürüyor idiyse bu, vasiyatnaınesinde yazdığı gibi, "hayatının anlamı, Enternasyonal için"di.

Çeviri: U. Uraz Aydın

Geç Kapitalizm'e Önsöz

Daniel Bensaid

Ernest Mandel belki de modern işçi hareketinin kültürel geleneğinin son büyük simalarından biriydi. Aydınlanma Çağı'nın mirası ile yeni doğan sosyalist hareketin kavşağında, yüzyılın başında dünyaya geldi. Almancayı akıcı bir şekilde konuşan ve okuyan Mandel, formasyon yıllarından itibaren yüzyıl başlangıcının temel tartışmalarıyla beslendi: Ailesinin Brüksel'deki evinin kütüphanesi ciltlenmiş Neue Zeit koleksiyonuyla dolup taşıyordu. Böylece Mandel'in teorik eseri Stalinizme yorulmak bilmez karşıtlığına indirgenemez: O, canlı ve yaratıcı bir hareketin kozmopolit ve çoğul ifadeleriyle bir hafıza bağı ve bir birleştirme çizgisini teşkil etmektedir.

Entelektüel formasyon koşulları, Mandel'in çağdaş Marksizmler tarihindeki özgül yerini daha iyi kavramamızı sağlamaktadır. Altmışlı yılların egemen Fransız Marksolojisi Grundisse'lerden, Roubine, Rosdolsky, Parvus, Korsch, Kondratieff'lerden fazlasıyla bihaberken o, dil pratiği ve militan vizyonunun enternasyonalist genişliği sayesinde bunlarla besleniyordu. Dönemin modası olan yapısalcı akademizmin

akıntısına karşı 1968'de yazdığı Marx'ın lktisadi Düşüncesinin Oluşumu kitabı da bunu göstermektedir.

Son derece bol ve çeşitli teorik üretimi bir yönlendirici konu etrafında eklemlenmektedir. lkinci Dünya Savaşı'nın bitişinden itibaren makalelerine iki can alıcı soru hâkimdir (Bkz. la Longue marche de la revolution). Neden Sol Muhalefet'in iyimser tahminlerinin tersine ve Çin ve Yugoslav devrimlerine rağmen, bu savaş yeniden bir kitlesel devrimci hareketin doğuşuyla değil de işçi örgütleri üzerinde reformist ve Stalinist bürokrasilerin hâkimiyetlerini güçlendirmeleriyle sonlandı? Ve "ihtişamlı otuzlu yılların" "neokapitalizm"inin dinamizmine yeniden kavuşulması nasıl açıklanabilir? Ernest Mandel tarafından önerilen cevaplar hiçbir zaman basitleştirici ve teknedenli değildir: siyasi etkenler (savaşlar, devrimler, bürokrasi) burada anahtar bir rol oynar, ancak ağır ekonomik eğilimlerin ciddi bir incelemesi de ihmal edilmez.

Böylece, *Marksist Ekonomi Çalışması*'ndan (1962) *Kriz Üzerine Denemeler*'ine (1977), *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*'ndan (1980; ki Fransa'da hâlâ yayımlanmamıştır) ve *Kapitalizmin Üçüncü Çağı* (1975) ya da "Geç Kapitalizm"den (*Spätkapitalismus*) geçerek, Mandel'in eserinin önemli bir kısmının çağdaş kapitalizmin çelişkilerinin ve mekanizmalarının analizine ayrılmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu araştırmanın tamamlayıcı ikinci kısmı da bürokrasiyi ve gizemlerini konu almaktadır: *Bürokrasi Üzerine* (1971), *Gorbaçov'un SSCB'si Nereye Gidiyor?* (1989), *İktidar ve Para* (1991). Büyüme yıllarıyla başı dönmüş üniversiter ekonomik düşüncenin sonsuz genişlemeye inandığı bir dönemde, Mandel ekonomik çevrimler ve uzun dalgalar hipotezini muhafaza ediyordu. Bu arada, bu kuramın çözmediği sorunların da bilicindeydi. Teknolojik değişimler (sabit sermayenin uzun vadede yenilenişi) ve iş örgütlenmesindeki dönüşümlere uyumlanan kâr oranlarının

düşme eğilimi, dalgaların ve onların düşüşe geçişinin takribi dönemselliğinin kavranmasını sağlıyorsa da, hiçbir iktisadi "yasa" yeni bir genişleyen dalgaya doğru yükselişi açıklamıyor. Mandel'e göre, ekonomik alanın dışındaki ve büyük ölçüde rastlantısal siyasi etkenleri devreye sokmak gerekmektedir. Ne var ki böylesi bir yön değiştirmenin koşulları bu kadar belirsiz ise, Dockes ve Rosier'nin kitabında gözler önüne serilen (kuşkusuz sınırlı olan) iki yüzyıllık bir zaman dilimi içerisinde ekonomik ritmlerin göreli düzenliliğini nasıl açıklayabiliriz? Hayatının son yıllarında, bu saplantı haline gelen sorulara ekonomik ritmler ile toplumsal hareketler ve mücadelelerin özgül ritmlerinin eklemlenmesinde bir çözüm arıyordu. Maalesef bu kesintisiz araştırmadan muhtemelen sadece fragmanlar elimizde kalacaktır.

Ne yazık ki hiç sorunsuz İngilizce, Almanca ve Fransızca yazan Mandel'in çalışmalarının önemli bir kısmına Fransız okurlar hâlâ ulaşamamaktadır, özellikle de *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları* (bu konudaki en sentetik metnidir, Fransızca yayın için güncelleştirmeyi tasarlıyordu), *El Capital: Cien anos de Controvesias en torno a la obra de Marx* (tek bir ciltte, Kapital'in üç cildine Penguin'den yapılan 1981 basımı için yazdığı önsözlerin toplamı), *İkinci Dünya Savaşının Anlamı*, *İktidar ve Para*, *Günümüzde Devrimci Marksizm*.

Kitaplarının ötesinde Mandel, arkasından sayısız gazete ve dergi makalesi bırakmıştır: planlama ve özyönetim üzerine, Avrupa'nın inşası üzerine, yüzyılın devrimci olayları, Latin Amerika'daki toplumsal oluşumlar, Çin kültür devrimi üzerine. Aynı zamanda nitelikli bir pedagojik üretim de bırakmıştır (*Marksist Ekonomiye Giriş*, *Marksizme Giriş*, *Marksizmin Tarihteki Yeri*).

Tam anlamıyla bir "ekol" kurmamış olsa da –teriminin kendisi bile fazla ortodoksluk kokuyor–, Ernest Mandel canlı bir Mark-

sizmin mirasını bırakmasını ve ekonomi politiğin eleştirisinde bir yenilenmeyi esinlemesini bilmiştir. Almanya'da Winfried Wolf un, İsviçre'de Charles-Andre Udry'nin, Fransa'da Michel Husson'un, Portekiz'de Francisco Louça'nın, İspanya'da Jesús Albarracin ve Pedro Montes'in , Kıbrıs'ta Stavros Tombazos'un ve Brezilya'da, Meksika'da veya anglosakson ülkelerdeki birçok araştırmacının çalışmaları bunu göstermektedir. Kitapları birçok dilde yayımlanırken, eserinin ışıltısı genel bir kabul görmüşken, Almanya'da olduğu kadar Latin Amerika'da ya da anglosakson ülkelerde muazzam bir prestije sahipken, teorik eseri ilginç bir şeklide Fransa'da azımsanmaktadır. Bunun muhtemelen birçok nedeni vardır.

Herşeyden önce Fransa'da Marksoloji tartışmasına, tüm entelektüel hayatta olduğu gibi, felsefi ve ideolojik bir büyüme damgasını vurmuştur ve ekonomik araştırmaların zorlukları uzun süre azımsanmıştır. Batı Marksizmi Üzerine adlı değerli küçük kitabında Perry Anderson, şu özgün duruma dikkat çeker: "Kendi neslinin kuramcılarının birçoğunun tersine, Troçki'nin kendisi de büyük bir iktisadi eser yazmamıştır. Rosdolsky, ki eğitimli bir ekonomist değildi, çalışmasına gelecek nesillere karşı bir sorumluluk hissetiğinden girişmiştir. (...). Umudu boşa çıkmamıştır. Dört yıl sonra Ernest Mandel, Kapitalizmin Üçüncü Çağı üzerine Almanya'da uzun bir inceleme yayınlıyordu (...) bu çalışma doğrudan Rosdolsky'nin uzantısındadır ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalist üretim tarzının küresel gelişiminin ilk kuramsal analizini oluşturmaktadır. (...) O halde Troçki'den doğan gelenek temelinde Batı Marksizminin karşıt ucundadır. Felsefeden çok siyaseti ve iktisadı temel alır. (...) Bugün bu kuramsal-siyasi gelenek, devrimci-Marksizmin uluslararası düzeyde yeniden doğuşu için yaşamsal unsurlardan birini oluşturmaktadır". Fransa'da Mandel'in tanınmayışının ikinci nedeni de muhtemelen

"Mandel'in Marksizmi"nin, derin bir şekilde militan kalmanın affedilemez sakıncasını taşıdığını düşünen üniversiter lobilerin oldukça taşralı kavramsal korumacılığı ile Komünist Parti ve ortodoks ayaktakımının ağırlığının bileşik etkilerine dayanmaktadır. Mandel, Marx'ın, Lenin'in, Rosa'nın, Troçki'nin büyük geleneğinde yer alarak hiçbir zaman teorik çalışma ile pratik angajmanı birbirinden ayırmamıştır, özellikle de bu ikisi arasındaki ayrının kopuşa yaklaştığı bir dönemde. Hayatının sonuna kadar Mandel, –ki tek övünç kaynağı da bu değildir– enerjisinin büyük bir kısmını Dördüncü Enternasyonal'in inşası yönündeki gündelik mücadelenin pratik, maddi ve örgütsel sorunlarına adamıştır.

Paris, Eylül 1997
Çeviri: U. Uraz Aydın

Giriş

Bu kitabın temel amaçlarından biri, savaş sonrası uluslararası kapitalist ekonomide görülen ve hem Marksist hem de Marksist olmayan ekonomistleri şaşırtan uzun süren hızlı büyüme dalgasının nedenlerinin Marksist bir açıklamasını sunmak ve aynı zamanda, bu dönemin, hemen ardından dünya kapitalizmi için çok daha düşük bir genel büyüme oranına sahip yeni bir uzun süreli artan ekonomik ve toplumsal bunalım dalgasının gelmesini sağlayan kendi içsel sınırlarını saptamaktır. Bu eser ilk kez Almanya'da 1970-72'de yazıldığı ve yayınlandığı zaman, temel tezleri birçok okura hala ampirik olarak kanıtlanmamış ya da şüpheli geliyordu ve yaygın bir şüphecilikle karşılaşmıştı – uluslararası para sisteminin 1967'den itibaren görülen çöküş belirtilerine ve Fransa'da Mayıs 1968'deki kitlesel patlamaya rağmen. Bugün, savaş sonrası ekonomik gelişmedeki kritik dönüm noktasının önümüzde değil ardımızda olduğundan ve "uzun süreli büyüme"nin geçmişte kaldığından pek az insan şüphe edebilir. "Karma ekonomi" içinde hızlı büyüme ve tam istihdamın sürekliliğine olan inancın bir

efsane olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kitap, bunun neden böyle olmak zorunda olduğunu ve savaş sonrası kapitalizmin gerçek dinamiklerinin olası sonuçlarının neler olacağını klasik Marksist kategoriler içinde açıklamaya çalışmaktadır.

Geç Kapitalizm'i İngilizce basımı için gözden geçirirken, özgün argümanlarımızın olaylarca doğrulanışını göstermek için bol miktarda yeni malzeme koyma dürtüsünü yenmeye çalıştık. Bunun yerine, ikincil formülasyonları düzelttik ya da açıklığa kavuşturduk ve ilgili istatistikleri güncelledik. Bunun ötesindeki bütün yorumları şu anki dünya kapitalizminin genel çelişkileri ve uzun vadeli eğilimleri üzerindeki uluslararası tartışmaya sakladık. Bu konuda *Geç Kapitalizm* belli birtakım yeni hipotezler öne sürmektedir. Bu hipotezlerin yeterli ve tutarlı olup olmadıklarına yalnızca tarih karar verecektir. Bizim onun kararından korkmak için bir nedenimiz yoktur.

Çünkü bu çalışmanın temel amacı, kapitalist üretim tarzının 20. yüzyıldaki tarihinin, "genel olarak sermaye"nin hareket yasalarını "birçok sermayeler"in somut görüngüsel biçimleri dolayımında sunmaya muktedir bir açıklama sunmaktır. Çözümlemeyi yalnızca ikinci kategorilerle sınırlandırmaya ya da onları doğrudan birincilerden çıkarsamaya yönelik tüm girişimler, metodolojik temellerden ya da pratik başarı şansından yoksundur. Bir Marksist için, sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesi, burjuva devleti ve geç kapitalist ideolojinin rolü, dünya ticaretinin somut ve değişken yapısı ve artı-kâr'ın egemen biçimlerinin, kapitalist gelişmenin birbirini izleyen tarihsel aşamalarının ve bizzat geç kapitalizmin çağdaş evresinin her açıklamasına dahil edilmesi gerektiği çok açıktır. Bu hedeflere ulaşmak için bu çalışma Marx'ın *Kapital* için başlangıçta öngördüğü planla ilgisiz olmayan bir yapı öngörüyor – yani genel olarak sermaye, rekabet, kredi, hisseli sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret ve dünya

pazarını ele alıyor (bu sonuncu kısımda Marx dünya ekonomik bunalımlarını incelemek istiyordu). Bununla birlikte, bu planın her kısmına uymadım, zaten Marx'ın *Kapital*'inin nihai versiyonu da bu plandan oldukça sapmıştı.

Geç Kapitalizm'in ilk dört bölümü kitabın genel çerçevesini belirlemektedir. Sırasıyla şu konuları ele almaktadırlar: birincil yöntem sorunu (Bölüm 1); içsel çelişkileri barındıran kapitalist üretim tarzının gelişimi ile ihtiyaçlarına yeterli bir toplumsal-coğrafi çevre yani dünya pazarı yaratımı arasındaki ilişki (Bölüm 2 ve 3); ve kapitalist teknolojinin gelişimi ile sermayenin kendisinin değer kazanması [valorizasyon] arasındaki bağlantı (Bölüm 3 ve 4). Teoriye daha az vakıf olan ya da daha az ilgili olan okurlar birinci bölümü atlayabilir ya da kitabın sonuna bırakabilirler.

Sonraki dokuz analitik bölüm geç kapitalizmin temel özelliklerini mantıksal-tarihsel sıra ile ele almakta: özgün *çıkış noktası* – sermayenin değer kazanması (genişlemesi) koşullarında, işçi sınıfının faşizm ve savaş karşısındaki tarihsel yenilgilerinden kaynaklanan, radikal iyileşmeler (Bölüm 5); Üçüncü Teknolojik Devrim yoluyla *sonraki gelişimi* (Bölüm 6); sermayenin gelişiminde yeni bir evre olarak *özgül çizgileri* –sabit sermayenin ömür döngüsünün kısalması, teknolojik yeniliklerin hızlanması (geç kapitalizmde artı-kâr'ın temel biçimlerini oluşturan rantlar) ve artı-sermayenin sürekli silahlanma ile emilmesi (Bölüm 7, 8 ve 9); *dünya pazarı ile özel bağlantısı*– sermayenin temel görüngüsel biçimi olarak çok uluslu şirketi üreten uluslararası sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi ve farklı ortalama emek verimliliği düzeylerinde emtia üreten uluslar arasındaki, dünya ticaretine egemen olan eşitsiz mübadele (Bölüm 10 ve 11) ve *artı-değerin gerçekleşmesi sorununa getirdiği çözümler ve yeni biçimler* – sürekli enflasyon ve klasik sanayi döngüsünü enflasyon altında kredi-genişlemesi

ve kredi daralması "karşı-döngüsü" ile birleştiren tipik geç-kapitalist ticaret döngüsü (Bölüm 12 ve 13).

Son beş bölüm öncekilerden ayrı olarak sentezleştirici karakterdedir. Bu bölümler önceki bölümlerdeki çözümlemenin sonuçlarını bir araya getirmeye ve sermayenin iç çelişkileri ve temel hareket yasalarının yalnızca işlemeye devam etmekle kalmayıp aslında geç kapitalizmde en aşırı ifadelerini bulmakta oluşunun biçimlerini göstermeye çalışmaktadır (Bölüm 14-18).

Burada iki uyarı gerekli. Birincisi, "geç kapitalizm" terimi hiçbir şekilde emperyalizmin özünde değiştiğini ileri sürmemekte ve Marx'ın *Kapital*'i ile Lenin'in *Emperyalizm*'inin analitik bulgularını günü geçmiş saymamaktadır. Tıpkı Lenin'in kendi emperyalizm teorisini ancak Marx tarafından keşfedilen kapitalist üretim tarzının tüm gidişine yön veren genel yasaların doğrulanması olarak *Kapital* temelinde geliştirdiği gibi, biz de bugün ancak Lenin'in *Emperyalizm* incelemesi temelinde geç kapitalizmin Marksist bir çözümlemesine girişebiliriz. Geç kapitalizm dönemi kapitalist gelişmenin yeni bir çağı değildir. O yalnızca emperyalist, tekelci-kapitalist çağın bir ileri aşamasıdır. Dolayısıyla, emperyalist çağın Lenin'in saydığı özellikleri geç kapitalizm için tamamen geçerlidir.

lkinci olarak, bu tarihsel dönem için "geç kapitalizm"den daha uygun bir terim önerememekten duyduğumuz üzüntüyü ifade etmeliyiz. Bu terim tatmin edici değildir, çünkü senteze değil kronolojiye ilişkindir. Bu kitabın 16. bölümünde onu neden "devlet tekeli kapitalizmi" terimine yeğlediğimizi açıklıyoruz. "Neo-kapitalizm" terimine olan üstünlüğü bellidir, çünkü sonuncunun muğlaklığı geleneksel kapitalizm ile ya radikal bir kopuş ya da süreklilik ima edebilir. Belki de yakın gelecekte tartışmalardan daha iyi bir sentezi yansıtan bir terim doğacaktır. O zamana dek biz de mevcut en elverişli terim sa-

yarak ve herşeyden önce, önemli olanın ad vermek değil çağımızda meydana gelen tarihsel gelişmeyi açıklamak olduğuna inanarak, "geç kapitalizm" kavramını muhafaza ettik.

Geç Kapitalizm, kapitalist üretim tarzının savaş sonrası tarihini, Marx'ın *Kapital*'de keşfettiği kapitalizmin temel hareket yasaları çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır. Başka bir deyişle, bu üretim tarzının "soyut" hareket yasalarının, çağdaş kapitalizmin açılmakta olan "somut" tarihi içinde ve onun yoluyla işler ve sınanabilir olduklarını göstermeye çalışmaktadır. Dolayısıyla günümüzün sosyo-ekonomik düşüncesindeki iki temel akıma doğrudan karşıdır. Akademik ya da Marksist çevrelerde, Neo-Keynesyen teknikler, devlet müdahalesi, tekel iktidarı, özel ve kamusal "planlama" ya da bunların her bir okul ya da yazarın tercih ettiği herhangi bir bileşiminin, sermayenin uzun vadeli hareket yasalarını etkisizleştirmeye ya da iptal etmeye muktedir olduğuna inananların varsayımını kabul etmemektedir. Öte yandan, buna karşıt olan (fakat aslında sadece tersyüz edilmiş hali olan), bu ekonomik hareket yasaların kendilerini "gerçek tarih"te gösteremeyecek kadar "soyut" oldukları, dolayısıyla bir ekonomistin tek işlevinin onların gerçek gelişimi içinde tesadüfi etkenler tarafından nasıl ve neden çarpıtıldıklarını ya da saptırıldıklarını göstermek –somut ve görülür süreçlerde nasıl kendilerini gösterdiklerini ya da doğrulandıklarını göstermek değil– olduğu tezine de karşıdır.

Marksist iktisatta bizim bir süre önceden tahmin ettiğimiz gibi son günlerde yaşanan canlanma, son birkaç yılın özellikle memnun edici bir görüngüsü oldu. Bununla birlikte, Marksist teorinin geçmişinin genç bir sosyalist bilim insanları ve işçiler kuşağı tarafından yeniden sindirilmesi çetin ve emek isteyen bir görevdir. Bu özellikle Anglo-Sakson dünyadaki okurlar için geçerlidir, bu kitapta –örneğin Bölüm 1 ve 4'te– tartışılan

klasik otoritelerin bir kısmı onlara hala büyük ölçüde tanıdık gelmeyebilir. Ancak 1939 öncesi dönemin bu "eski" tartışmalarına göndermeler asla bir sadakat ya da derin bilgi sergileme meselesi değildir. Çünkü o dönemin büyük tartışmaları, burjuva toplumun temel çelişkileri ve uzun vadeli eğilimlerinin Marksist teoriye dayattığı *asli sorunlar* ile ilgiliydi. Bu sorunlar hala bizimledir. Faşizm ve Stalinizm, Marksist iktisat tartışmalarının başlangıçtaki heyacanlı günlerinin teorisyenlerinin neredeyse tamamını sonunda susturmayı başardı. Fakat onların entelektüel mirasını bastıramazlardı. Bu mirasın yeterli bir canlanışı olmadan bugünkü kapitalizmin merkezi sorunlarını çözmek çok daha zor olurdu.

Son on yılda, Marksist iktisat teorisindeki canlanma, Piero Sraffa'dan esinlenen Cambridge Okulu'nun "neo-klasik" marjinalizme karşı Neo-Ricardocu saldırısı ile aynı zamana rastladı. Marx öncesi bir versiyonuyla bile, emek değer yasasının her türlü rehabilitasyonunu ancak sevinçle selamlanır olmakla birlikte, bizim Neo-Ricardoculuk ile Marksizm arasında gerçek bir sentezin mümkün olmadığına inancımız sürüyor. Günümüzün Marksistleri, Marx'ın Ricardo üzerinde katettiği ve şimdi Neo-Ricardocu teorisyenlerin geri almaya çalıştığı bütün o belirleyici ilerlemeleri savunmakla yükümlüdürler. Bu çalışma iki sistem arasındaki ilişki sorunu ile ilgilenmemektedir, tek bir nokta hariç: ortalama kâr oranının oluşumunda silah üretiminin rolüyle ilgili özgül sorun – başka bir deyişle, Bölüm 9'da kısaca tartışılan değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü sorunu.

Bu kitabı yazarken benim için en ciddi güçlük, zamanımızda bana teorik ve siyasal açıdan en yakın siyasal iktisatçı olan Roman Rosdolsky'nin ben çalışmaya başlamadan önce ölmesi oldu. Bu nedenle, bu yetenekli teorisyenin yapıcı eleştirilerinin yerini mümkün olduğu ölçüde ortak tartışmalarımızın

anıları ve onun öldükten sonra yayınlanan büyük yapıtı *Zur Entstehungs-geschichte des Marx'schen "Kapital"* in incelemesi doldurmaya çalışmak durumunda kaldı.

1970-71 Kış sömesterinde beni ziyaretçi profesör olarak davet eden Batı Berlin Özgür Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin sosyalist öğrencileri ve asistanları bir yazar için çoğu zaman gerekli olan "dış baskı"yı sağladılar ve beni geç kapitalizm üzerine teorik görüşlerimi burada sunulduğu gibi sistematik bir biçimde formüle etmeye teşvik ettiler. Aynı zamanda bana bu iş için gereken boş zamanı sağladılar.

Dolayısıyla bu eseri, Batı Ukrayna Komünist Partisi'ni kurmaya yardım etmiş ve onun Merkez Komitesinin bir üyesi olan, Batı Ukrayna'da Troçkist hareketi kurmaya yardım etmiş ve bütün hayatı boyunca işçi sınıfının kurtuluşu ve uluslararası sosyalist devrim davasına sadık kalmış ve çalkantılı yüzyılımızın en karanlık yıllarında devrimci Marksizmin teorik geleneğinin sürmesini sağlamış olan ölmüş arkadaşım ve yoldaşım Roman Rosdolsky'ye ve eleştirel ve yaratıcı akılları bu geleneği koruyacak ve genişletecek olan, Batı Berlin Özgür Üniversitesi sosyalist öğrencileri ve asistanlarına adıyorum.

1

Sermayenin Hareket Yasaları ve Tarihi

Marx'ın keşfettiği şekliyle sermayenin genel hareket yasaları ve kapitalist üretim tarzının tarihi arasındaki ilişki Marksist teorinin en karmaşık sorunlarından biridir. Bu zorluk şimdiye dek henüz bu ilişkinin tatmin edici bir açıklamasının yapılmamış olması ile ölçülebilir.

Marx'ın kapitalizmin gelişme yasalarını keşfinin, soyuttan somuta ilerleyen diyalektik bir çözümlemenin sonucu olduğunu tekrarlamak alışkanlık olmuştur: "Onyedinci yüzyılın iktisatçıları, örneğin, her zaman işe yaşayan bütün ile, nüfus, ulus, devlet, birkaç devlet, vs. ile başlarlar, fakat daima çözümleme yoluyla küçük bir miktar işbölümü, para, değer, vb gibi belirleyici, soyut, genel ilişkiler keşfederek sonuca ulaşırlar. Bu tekil momentler az çok belirlendikten ve soyutlandıktan sonra, emek, işbölümü, ihtiyaç, değişim değeri gibi basit ilişkilerden devlet, uluslar arasındaki mübadele ve dünya pazarı düzeyine yükselen ekonomik sistemler başgösterdi. Sonuncusu açıktır ki bilimsel olarak doğru yöntemdir. Somut somuttur çünkü birçok belirlenimin yoğunlaşmasıdır, buradan

da farklıların birliği doğar. Dolayısıyla o düşünce sürecinde, bir yoğunlaşma süreci olarak, bir sonuç olarak görünür, bir çıkış noktası olarak değil, gerçekte bir çıkış noktası olsa bile ve dolayısıyla gözlem ve kavrama için bir çıkış noktası olsa bile. Birinci yoldan gidersek tam kavrama buharlaştırılarak soyut bir belirlenim elde edilir; ikinci yoldan gidersek, soyut belirlenimler somutun düşünce yoluyla bir yeniden üretimine götürür bizi. Bu şekilde, Hegel gerçeği, kendini yoğunlaştıran, kendi derinliklerini yoklayan ve kendi başına kendi içinden kendini açan düşüncenin ürünü olarak kavrama yanılsamasına düştü; oysa soyuttan somuta yükselme yöntemi yalnızca düşüncenin somutu sahiplenme, zihindeki somut olarak yeniden üretme biçimidir."[1]

Ancak Marx'ın yöntemini bir "soyuttan somuta ilerleme"ye *indirgemek*, onun tam zenginliğini gözardı etmektir. Birincisi, bu yanlış anlayış, Marx için, somutun hem "gerçek başlangıç noktası" hem de etkin ve pratik bir süreç olarak gördüğü bilginin nihai hedefi, "somutun düşünce sürecinde yeniden üretimi" olduğunu gözden kaçırır. İkinci olarak, soyuttan somuta bir ilerlemeden önce, Lenin'in dediği gibi, zorunlu olarak, somuttan soyuta bir ilerlemenin geldiğini unutur.[2] Çünkü soyutun kendisi, somutu "belirleyici ilişkileri"ne ayrıştırmaya uğraşmış önceki bir çözümleme çalışmasının sonucudur. Üçüncü olarak bu yanlış, çözümleme sentez süreçlerinin birliğini bozar. Soyut sonuç ancak somutta bulunan "farklı ögelerin birliği"ni yeniden üretmeyi başarırsa doğrudur. Yalnızca bütün doğrudur, der Hegel, ve bütün, soyut ve somutun birliğidir – karşıtların bir birliği, özdeşliği değil. Dördüncü olarak, somut bütünlüğün başarılı yeniden üretimi ancak pratikte uy-

1- Karl Marx, *Grundrisse*, Londra 1973, s. 100-1.

2- Lenin, *Collected Works*, cilt 38, s. 171.

gulaına yolu ile son şeklini alır. Bu da başka şeyler yanında, Lenin'in açıkça vurguladığı gibi, çözümlemenin her aşaması "ya olgular ya da pratik tarafından kontrol"a tabi olmalıdır.[3]

Bununla birlikte, "en basit soyut kavramlar" (kategoriler), basitçe "saf anlayış"ın ürünleri değildir, fakat gerçek tarihsel gelişmenin başlangıcını yansıtırlar: "Böylece, bu bakımdan denebilir ki daha basit olan kategori, daha az gelişmiş bir bütünün egemen ilişkilerini ya da daha somut bir kategori tarafından ifade edilen yönde gelişmesinden önce de tarihsel bir varoluşu olan daha gelişmiş bir bütünün bağımlı ilişkilerini ifade edebilir. Bu ölçüde, basitten karmaşığa yükselen soyut düşüncenin yolu gerçek tarihsel sürece denk düşecektir."[4] Dolayısıyla Marx'ın diyalektiği, bir kez daha Lenin'e başvurursak, "tümdengelimci ve tümevarımcı, mantıksal ve tarihsel iki katlı bir çözümleme"yi öngörür.[5] O bu iki yöntemin *birliğini* temsil eder. "Tümevarımcı" bir çözümleme burada ancak "tarihsel bir tümevarım" olabilir, çünkü Marx her ilişkiyi tarih tarafından belirlenmiş sayardı ve dolayısıyla onun diyalektiği teori ile ampirik tarihsel olguların birliğini içeriyordu.[6]

Marx'ın tam da öz ve görünüş asla doğrudan örtüşmedikleri için bilimin gerekli olduğunu söylediği iyi bilinir.[7] O bi-

---

3- Lenin, *Collected Works*, cilt 38, s. 320.

4- Marx, *Grundrisse*, s. 102.

5- Lenin, *Collected Works*, cilt 38, s. 320.

6- Otto Morf, *Geschichte und Dialektik in der politischen Ökonomie*, Frankfurt 1970, s. 146. Karl Marx: "Bu organik sistemin kendisi, bir bütün olarak, önvarsayımlarına sahiptir, kendi bütünselliğine doğru gelişimi tam da toplumun bütün ögelerini kendine tabi kılmasında ya da hala yoksun olduğu organları ondan yaratmasında yatar. *Tarihsel olarak bir bütün haline gelişi böyledir.* Bu bütün olma süreci onun sürecinin, gelişiminin bir momentini oluşturur." *Grundrisse*, s. 278 (italikler bizim).

7- "Şeylerin dış görünüşü ile özü doğrudan doğruya örtüşseydi bütün bilim gereksiz olurdu". Marx, *Capital*, cilt 3, s. 797. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 718].

limin görevini yalnızca, ilişkilerin yüzeysel görünüşleri tarafından karartılan özlerini keşfetmek olarak görmüyordu, aynı zamanda bu görünüşlerin açıklaması olarak, başka bir deyişle, öz ile görünüşün yeniden bir bütün içinde birleşmesini sağlayan ara bağlantıların ya da dolayımların keşfi olarak görüyordu.[8] Bu birleşmenin olmadığı yerde teori, ampirik gerçeklikle hiçbir ilgisi olmayan soyut "modeller"in spekülatif inşasına indirgenmiş olur ve diyalektik, materyalizmden idealizme geriler: "Maddeci bir çözümleme (materyalist bir analiz-çev) idealist bir diyalektiğe değil, maddeci bir diyalektiğe dayanır, ampirik olarak sınanabilir etkenleri ele alır".[9] Otto Morf'un doğru bir biçimde kaydettiği gibi: "Öz ile görünüş arasındaki dolayımın, bu özdeş ve karşıt ikiliğin (dualitenin) birliğinde ortaya çıkış süreci zorunlu olarak diyalektik bir süreçtir".[10]

Ayrıca, şüphe yoktur ki Marx maddenin ampirik olarak özümsenmesinin analitik bilişim sürecinden önce gelmesi gerektiğini düşünüyordu, aynı şekilde pratik ampirik sınamanın onu koşullu olarak sonuca bağlaması, yani daha yüksek bir düzeye yükseltmesi gerektiği gibi. Böylece o, *Kapital*'in İkinci Basımına Sonsöz'de şunları yazdı: "Elbette, sunuş yöntemi, araştırma yönteminden biçimsel olarak farklı olmalıdır. Araştırma yöntemi maddeyi ayrıntılı bir biçimde özümsemeli, onun gelişmesinin farklı biçimlerini çözümlemeli, onların iç bağlantılarını ortaya çıkarmalıdır. *Ancak bu yapıldıktan sonra*, gerçek hareket yeterli bir biçimde betimlenebilir. Eğer bu iş başarıyla

8- Marx: "Bu kitapta açıklanan sermayenin çeşitli biçimleri, böylece, adım adım, toplumun yüzeyinde, farklı sermayelerin birbiri üzerindeki etkilerinde, rekabette ve bizzat üretim aktörlerinin sıradan bilincinde büründükleri biçime yaklaşırlar". *Capital*, cilt 3, s. 25. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 31-32]

9- Max Raphael, *Zur Erkenntnistheorie der konkreten Dialektik*, Frankfurt 1962, s. 243.

10- Morf, op. cit., s. 111.

yapılırsa, maddenin yaşamı bir aynada gibi ideal bir biçimde yansıtılırsa, o zaman gözümüzün önünde salt *a priori* bir yapı varmış gibi görünür bize".[11] Bundan birkaç yıl önce Engels hemen hemen aynı şeyleri söylemişti: "Besbelli ki sadece boş konuşmalar bu bağlamda hiçbir şey başaramaz ve yalnızca tamamen özümsenmiş, eleştirel incelemeye tutulmuş tarihsel malzemenin bolluğu böyle bir sorunu çözmeyi mümkün kılabilir".[12] Marx'ın kendisi bu noktayı Kugelmann'a bir mektubunda yineledi: "Lange, benim ampirik malzeme sözkonusu olduğunda nadiren serbetçe hareket ettiğimi söyleyecek kadar naiftir. Sözünü ettiği bu 'madde üzerinde serbest hareket'in, maddeyi ele alma *yönteminin*, yani *diyalektik yöntemin* bir başka ifadesi olduğuna dair en ufak bir fikri yoktur."[13]

Karel Kosik'in doğru bir biçimde vurguladığı gibi: "Soyuttan somuta ilerleme her zaman başlangıçta soyut bir harekettir, onun diyalektiği bu *soyutluğu yenmesinde* yatar. Dolayısıyla, çok genel olarak konuşursak, bu parçalardan bütüne ve bütünden parçalara doğru bir harekettir, görünüşten öze ve özden görünüşe, totaliteden çelişkiye ve çelişkiden totaliteye, nesneden özneye ve özneden nesneye doğru bir hareket".[14] Toparlarsak, Marx'ın diyalektik yönteminin altı katlı bir ifadesini yaklaşık olarak şöyle tanımlayabiliriz:

11- Marx, *Capital*, cilt 1, Londra 1970, s. 19 (italikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 1, s. 28].

12- Friedrich Engels, "Review of Karl Marx, Contribution", Maurice Dobb (ed.), *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Londra 1971, s. 221.

13- "Marx to Kugelmann in Hanover", Marx and Engels, *Selected Correspondence* (revised edition) içinde, Moskova 1965, s. 240.

14- Karel Kosik, *Die Dialektik des Konkreten*, Frankfurt 1967, s. 31. Sovyet yazarı Ilyenkov, Marx'ın Kapital'inde soyut ve somut arasındaki ilişki ve bunların birliği üzerine ilginç bir kitap yazmıştır. Bkz. E. I. Ilyenkov, *La dialettica dell astratto e del concreto nel Capitale di Marx*, Milano 1961.

1. Ampirik malzemenin kapsamlı özümsenmesi ve bu malzemenin (yüzeysel görünüşlerin) tarihsel açıdan ilgili tüm ayrıntıları içinde kavranması.
2. Bu malzemenin kendisini oluşturan soyut ögelere analitik bölünüşü (somuttan soyuta ilerleme)[15].
3. Maddenin soyut hareket yasalarını yani özünü açıklayan bu ögeler arasındaki belirleyici genel bağlantıların keşfi.
4. Öz ile maddenin yüzeysel görünüşleri arasındaki dolayımı gerçekleştiren belirleyici ara halkaların keşfi (soyuttan somuta ilerleme ya da somutun çoklu belirlenimlerin bir kombinasyonu olarak düşüncede yeniden üretimi).
5. 2, 3, 4. maddelerdeki çözümlemenin somut tarihin gelişen hareketinde pratik ampirik sınanması.
6. Yeni ve ampirik olarak konuyla ilgili verilerin ve yeni bağlantıların –hatta çoğu zaman yeni soyut temel belirlenimlerin– bilginin sonuçlarının ve ona dayalı pratiğin gerçekliğin sonsuz karmaşıklığında uygulanması yoluyla keşfi[16].

Burada bilişim sürecinin kesin olarak birbirinden ayrılmış aşamalarını ele almıyoruz, çünkü bu momentlerin bazıları birbiriyle bağlantılıdır ve aralarında kaçınılmaz bir trafik vardır. Böylece Marx'ın yönteminin akademik çevrelerin tipik "ardışık somutlama" ya da "yakınsama" prosedürlerinden çok daha zengin olduğunu görebiliriz. "Tekil ve özel çizgiler (bu-

15- Sovyet teorisyen Ilyenkov'u izleyen Erich Hahn şu vurguyu yapmıştır: "Gerçek somut öznenin soyut belirlenimlere bölünmesi hiçbir koşulda ampirik maddeden teoriye doğru hareketle eşitlenmemelidir. Bilişimin ampirik aşaması yalnızca bu bölünme sürecine hazırlığa yarar". *Historischer Materialismus und marxistische Soziologie*, Berlin 1968, s. 199-200.

16- Hahn (op. cit., s. 185-7) Sovyet teorisyen V. A. Smirnov tarafından önerilen yedi adımlı bir bilimsel bilişim şemasından söz ediyor. Smirnov, işin başında, "gözlemler"i "kaydedilmiş gözlemlerin çözümlemesi"nden ayırıyor fakat böylece öz ile görünüş arasındaki çok önemli dolayımı gözden kaçırıyor ve sorunu teori ve ampirik malzeme arasında bir karşılaşmaya indirgiyor.

rada) yalnızca yüzeysel bir biçimde yok edilmiş ve yeniden getirilmiş oldukları için, başka bir deyişle, diyalektik dolayımlar olmazsa, soyut ile somut arasında hiçbir nitel köprü mevcut olmadığı yanılsaması kolayca doğabilir. Böylece teorik modelin (basitleştirilmiş bir biçimde de olsa) inceleme altındaki somut nesnenin bütün özsel ögelerini gerçekten içermekte olduğuna inanmak tamamen mantıklı hale gelir – örneğin, yüksek bir tepeden çekilmiş ve görünen tek şey sıradağlar, büyük ırmaklar ya da ormanlar olsa da bir manzaranın tüm temel ögelerini gösteren bir fotoğraf örneğinde olduğu gibi".[17] Kaba materyalizmin tekil nesnelerin somut özgüllüğünü kaybeden indirgemeci yöntemi ile aslına uygun materyalist diyalektik arasındaki fark da bu şekilde ortaya çıkar.[18] Jindrich Zeleny, gerçekliğin entelektüel yeniden üretimi, ya da Althusser'in diliyle "teorik pratiğin" tarihin fiili hareketi ile daima temas halinde olması gerektiğini doğru bir biçimde vurgular: "Marx'ın *Kapital*'inin tamamına soyut diyalektik gelişme ile tarihin somut maddi gerçekliği arasındaki sürekli bir salınım hâkimdir. Bununla birlikte, aynı zamanda Marx'ın çözümlemesinin, tarihsel gerçekliğin gerekli iç ilişkilerine *ideal* ifadesini vermek için tekrar tekrar bu gerçekliğin yüzeysel gidişinden *koptuğu* vurgulanmalıdır. Marx tarihsel gerçekliği, ancak bu gerçekliğin, gerçek kapitalist ilişkilerin bir ölçüde idealize edilmiş ve tipikleştirilmiş bir iç örgütlenmesi biçi-

17- Roman Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen Kapitals*, Frankfurt 1968, cilt II, s. 533. Ayrıca bkz. Hegel: "Bir şeyin olmaya başlamasının tedriciliği hakkında düşünürken, genellikle olmaya başlayanın zaten duyusal ya da gerçek olarak mevcut olduğu varsayılır, o yalnızca küçüklüğünden dolayı henüz algılanabilir değildir. Benzer şekilde, bir şeyin tedrici kayboluşunda, var olmayan ya da o şeyin yerini alan ötekinin de gerçekten orada olduğu ancak henüz gözlenebilir olmadığı varsayılır... Bu şekilde, oluş ve yokoluş tüm anlamını yitirir". *Science of Logic*, Londra 1969, s. 370.

18- Karel Kosik, op. cit., s. 27.

ıninde bir bilimsel yansımasını ürettiği için *kavrayabildi*. Bu ilişkilerden tarihsel gerçeklik ile arasına mesafe koymak için kopmadı, onlardan idealist bir kaçış da değildi onunki. Onun araya mesafe koymasının nedeni gerçekliğin yakından ve rasyonel bir özünsenmesi idi".[19]

Burada Althusser ve ekolünün görüşleri ile açıkça bir zıtlık vardır. Yukarıda açıklanan ilkeler Marksizmi "tarihselleştirerek" dönüştürmezler ya da *Kapital*'in özgül nesnesinin kapitalist üretim tarzının yapısı ve gelişme yasaları olduğunu ve hiçbir biçimde "insanlığın ekonomik etkinliğinin genel yasaları" olmadığını ileri sürmezler. Ancak onlar soyut ve somutun diyalektiğinin aynı zamanda gerçek tarih ve bu tarihsel sürecin entelektüel yeniden üretimi arasında bir diyalektik olduğunu ve bu diyalektiğin "teorik üretim" düzeyiyle sınırlandırılmaması gerektiğini savunurlar. Marx'ın ve Althusser'in kavrayışları arasındaki fark en açık ifadesini Marx'ın *Wagner'e Kenar Notları*'nda bulur: "İşin daha başında, ben *"kavramlar"dan başlamıyorum*. Dolayısıyla değer kavramından da başlamıyorum ve bu nedenle herhangi bir şekilde onu "sunmak" zorunda değilim. Benim başlangıç noktam, *günümüz toplumundaki emeğin ürününün en basit toplumsal biçimidir* ve bu da "meta"dır. Benim analiz ettiğim budur ve ben ilk önce onu göründüğü biçimiyle analiz ediyorum".[20] Öte yandan, Althusser ise şöyle diyor: "Marx'ın bilgideki kavramın 'biçimlerinin gelişimi' ile somut tarihteki gerçek kategorilerin gelişimi arasında çizdiği temel ayrımı görmezden gelerek varacağımız yer burasıdır: ampirisist bir bilgi ideolojisi ve bizzat *Kapital*'deki *mantıksal* olan ile *tarihsel* olanın özdeşleştirilmesi. Bu kadar

19- Jindrich Zeleny, *Die Wissenschaftslogik und das Kapital*, Frankfurt 1969, s. 59.

20- Marx, "Marginal Notes to A. Wagner's *Lehrbuch der politischen Oekonomie*", *Werke*, Bd 19, s. 369 (italikler bizim).

çok yorumcunun bu tanıma bağlı olan sorunun çevresinde dolanıp durması bizi şaşırtmamalıdır, bu doğruysa *Kapital*'de mantıksal olan ile tarihsel olan arasındaki ilişkiye ait bütün sorunlar *var olmayan bir ilişki* öngörür".[21]

Böylece Althusser yalnızca ekonomik teori ile tarihsel teori arasında bir ilişkiye izin vermektedir; ekonomik teori ile somut tarih arasındaki ilişki ise "sahte bir sorun", "na-mevcut" ve "hayali" olarak ilan edilmektedir. Onun farketmemiş göründüğü nokta şudur ki bu yalnızca Marx'ın yöntemine ilişkin kendi açıklamasıyla çelişmekle kalmaz, aynı zamanda "bilgi nesneleri" ve "gerçek nesneler" arasında temel bir ikilik (düalizm) kurma yoluyla ampirisizm hayaleti –kendi uydurduğu bir hayalet– ve onun bilgi teorisinden kurtulmaya kalkışmak kaçınılmaz olarak idealizm tehlikesini içerir".[22]

Teori ve tarihi böyle bir yeniden birleştirme gereksinimine karşı bazen herhangi bir üretim tarzının, özellikle de kapitalist üretim tarzının hareket yasalarının özgüllüğü kesinlikle basit ampirik olgularla böyle bir birliği dışladığı argümanı öne sürülür. Hareket yasaları, deniliyor, yalnızca çok geniş tarihsel anlamda "eğilimler"dir. Dolayısıyla onların kısa ya da orta vadede dünyevi olaylarla herhangi bir nedensel bağlarının olması olasılığını dışladığı varsayılır, hatta uzun vadede bile

21- Louis Althusser, "The Object of Capital", Louis Althusser and Etienne Balibar, *Reading Capital*, Londra 1970, s. 115.

22- Althusser'in *Reading Capital*'in 35-7. sayfalarında çağırdığı "ampirisizm" hayaleti onun tarafından bilgi nesnesini "parçalama" tehlikesine indirgenir, çünkü "gerçekliğin teorik özümsenmesi yanılsamasına" bu gerçekliği ancak kısmen kavrayabilecek olan kaçınılmaz bir soyutlama süreci eşlik eder. Gerçekliğin etkin entelektüel yeniden üretiminin tam da soyut ve somutun, evrensel ile tikelin gittikçe artan bir oranda birleştiği bir süreç olarak, başka bir deyişle bu "parçalanma"nın yavaş yavaş ortadan kalktığı bir süreç olarak nasıl karakterize edilebileceğini yukarıda belirtmiştik. Doğal olarak, düşünce ve varoluşun, *tam* bir özdeşlik kurması mümkün değildir, materyalist diyalektik ancak gittikçe artan bir kesinlikle gerçekliği yeniden üretmeye çalışabilir.

maddi olarak tanınabilir, ampirik bir biçimde gösterilebilir olmadıkları varsayılır. Ayrıca bu eğilimlerin her birinin kendi etkilerini uzun bir süre nötralize edebilecek karşı-eğilimleri kışkırtabileceği iddia edilir.[23] Marx'ın Kapital'in üçüncü cildinin 13, 14 ve 15. bölümlerinde kâr oranının düşme eğilimini ele alışı, güya sonucun ne olacağı hakkında hiçbir şey söylememize olanak vermeyen klasik bir eğilim ve karşı-eğilim örneği olarak defalarca gösterilmiştir.

Buradan, Marx'ın gelişim yasaları için ampirik "doğrulama" bulmanın pek mümkün olmadığı sonucuna varılır. Gerçekten, bu türden "ampirik doğrulamalar" bulmaya yönelik çabaların Marx'ın yöntemi ve niyetleri hakkında çok temel bir "pozitivist" yanlış anlamayı açığa çıkardığı savunulur, çünkü iki farklı soyutlama düzeyi, "saf" üretim tarzınınki ve "somut" tarihsel sürecinki birbirinden o kadar uzaklaşmıştır ki temas kurabilecekleri bir yer pratikte kalmamıştır.

Marx'ın kendisinin, her halükarda, kategorik ve kararlı bir biçimde teorik analiz ve ampirik veriler arasındaki bu sözde tam kopuşu reddettiğini kanıtlamak zor olmazdı. Çünkü bu ayırmanın gerçek anlamı materyalist diyalektikten idealist diyalektiğe doğru önemli bir gerilemedir. Tarihsel materyalizm açısından, maddi ve ampirik olarak kendini dışa vurmayan "eğilimler", zaten eğilim değildir. Bunlar yanlış bilincin, ya da bu ibareyi sevmeyenler için söylersek, bilimsel hataların, ürünleridirler. Ayrıca, tarihsel süreçte hiçbir bilimsel, materyalist müdahaleye yol açamazlar. "Gelişme yasaları" artık somut tarihin fiili sürecini açıklayamayacak kadar soyut görüldüğü zaman, böylesi gelişme eğilimlerinin keşfi bu sürecin

---

23- Örneğin bkz. Paul Mattick, "Werttheorie und Kapitalismus", *Kapitalismus und Krise, Eine Kontroverse um das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*, Frankfurt 1970; Tom Kemp, *Theories of Imperialism*, Londra 1967, s. 27-8. vb. Ayrıca Althusser'in artı-değerin ölçülemeyeceği tezine dikkat ediniz...

devrimci dönüşümü için bir araç olmaktan çıkar. Geriye kalan yalnızca spekülatif sosyo-ekonomik felsefenin yozlaşmış bir çeşidi olur ki burada "gelişme yasaları" Hegel'in "dünya ruhu" ile aynı gölge varoluşa sahiptir – sanki hep insanın parmak uçlarının ulaşabileceğinden ötededir. Böyle inşa edilmiş sistemlerde soyutlamalar hakikaten "boş"tur, ya da Engels'in daha keskin diliyle söylersek, bir laftan ibarettir. Bu nedenle, teori ve tarih ya da teori ve ampirik veriler arasında dolayımlı bir birliğin reddi, Marksizmin tarihinde daima Marksist ilkelerin bir revizyonu ile bağlantılı olmuştur – ya mekanik-kaderci bir determinizm ya da saf bir iradecilik. Teori ve tarihi yeniden birleştirememek kaçınılmaz olarak teori ve pratiği yeniden birleştirememeye yol açar.

Bu nedenle Peter Jeffries bizi Marx'ın kategorilerini ampirik olarak sınamaya çalışmakla suçladı, ona göre ise, sermaye, toplumsal olarak gerekli emek zaman vs. gibi kategoriler kapitalist sistemde ampirik olarak mevcut görünmüyorlardı. Fakat yüzeysel görüngüler (kârlar, üretim fiyatları, belli dönem üzerinden ortalama meta fiyatları) ile Marx'ın temel kategorilerini nicel ilişkiler yoluyla birbirine bağlamamızı sağlayacak dolayımlar hiç yok mudur? Marx ve Engels'in kendileri herhalükarda var olduğunu düşünüyorlardı.[24] Jeffries'in idealist

24- "Marx and Classical Political Economy", II, *Workers Press*, 30 Mayıs 1972. Burada yalnızca bir örnek vereceğiz. *Kapital*'in birinci cildinde Marx, Engels'in kendisine verdiği haliyle Manchester'li bir manüfaktüristin kesin verilerine (beyanatına) dayanarak bir İngiliz iplik fabrikasının artı-değer oranı ve kütlesini hesapladı: *Capital*, cilt 1, s. 219. Engels, kendi yayına hazırladığı *Kapital*'in üçüncü cildinin dördüncü bölümünde bu örneği bir kez daha verdi ve ekledi: "Burada modern büyük ölçekli sanayideki sermayenin gerçek bileşiminin bir resmini görüyoruz. Sermayenin tamamı 12,182 pound değişmeyen ve 318 pound değişken sermayeden oluşuyor, toplam 12,500 pound". Ibid, s. 76. Engels için, sermaye "asla ampirik olarak görünmez" ya da "ölçülemez" diye bir sorun yoktu, sorun kapitalistlerin hesaplarının kamuya açık olmasını engellemelerinden ve böylece onu ölçmek için gerekli ve yeterli ögeleri gizlemelerinden kaynaklanıyordu. "Çok az kapitalist

diyalektiğe kayışının sebebi; özün, görünüşle olan dolayımları ile birlikte soyut ve somut ögelerin bir birliğini oluşturduğunu ve diyalektiğin nesnesinin, Hegel'in deyişiyle, "yalnızca soyut bir evrenseli değil, fakat kendi içinde tikelin zenginliğini kucaklayan bir evrensel"i[25] temsil ettiğini anlayamayışından dolayı *somutu yalnızca görünüşe indirgemesidir.*[26] O böylece Engels'in şu notunu da anlamamaktadır: "Meta mübadelesi başladığında, ürünler yavaş yavaş metalara dönüştüğünde, yaklaşık olarak değerlerine *göre* değiş tokuş ediliyorlardı. İki nesne arasında nicel karşılaştırma yapmak için tek standart onlar üzerinde harcanan emek miktarı idi. Böylece o zamanlar değer, doğrudan ve gerçek bir varoluşa sahipti. Değerin mübadele içindeki bu doğrudan gerçekleşmesinin sona erdiğini

---

kendi işi için bu türden hesaplamalar yapmayı düşündüğü için istatistikler toplam toplumsal sermayenin değişmeyen kısmının değişken kısmına oranı konusunda neredeyse tamamen suskundur. Modern koşullarda mümkün olanı yalnızca Amerikan sayımları veriyor bize, yani her işkolunda ödenen ücretlerin toplamı ve elde edilen kârlar. Bunlar kapitalistlerin kontrol edilmemiş kendi beyanlarına dayandıkları için şüpheli olsalar da yine de çok değerlidirler ve bu konuda elimizdeki tek kayıtlardır". *Capital*, III, s. 76.

25- *Science of Logic*, Londra, s. 58. Lucien Goldmann'ın (*Immanuel Kant*, Londra 1971, s. 134) güzelce vurguladığı gibi, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'nin temelinde, ampirik madde ile "öz" (kendinde şey) arasındaki arasındaki çözülmez çelişki kavramı yatıyordu. Dolayısıyla Jeffries, özü soyuta indergeyerek soyut ile somutun diyalektik *birliğini* anlayamamakta ve (Marx şöyle dursun!), ta Hegel'den Kant'a kadar gerilemektedir.

26- "Burada Marx soyuttan somuta, özden görünüşe hareket sürecinin hemen gerçekleşen bir süreç olamayacağını açıklıyor". Peter Jeffries, "Marx and Classical Political Economy", III, Workers Press, 31 Mayıs 1972. Jeffries'in yorumunun dayandığı *Kapital* pasajında (cilt 3, s. 25) Marx, (soyut "öz"den daha az "gerçek" olarak) somutun "görünüşe" indirgemesine benzer bir şey yapmıyor. Tersine Marx orada şunu diyor: "*Fiili* hareketleri esnasında sermayeler öyle somut bir biçimde birbirlerinin karşısına dikilirler ki sermayenin hemen üretim sürecindeki biçimi, tıpkı dolaşım sürecindeki biçimi gibi yalnızca *özel* anlar gibi görünür". (İtalikler bizim). Marx'ın niyeti tam da *bu fiili hareketi açıklamak*tı. Onun için, Hegel'de olduğu gibi, hakikat bütünde, yani öz ve görünüşün dolayımlı birliğinde yatıyordu.

ve artık meydana gelmediğini biliyoruz. Doğrudan gerçek değerden kapitalist üretim tarzının çok iyi gizlenmiş olduğu için ekonomistlerimizin varlığını inkar ettikleri değerine götüren ara halkaları en azından ana hatlarıyla saptamanızın sizin için pek zor olmayacağına inanıyorum. Bu süreçlerin, gerçekten sıkı bir araştırma gerektiren fakat karşılığında bol bol ödüllendirici sonuçlar vadeden gerçek anlamda tarihsel bir sunumu *Kapital*'e çok değerli bir ek olurdu".[27]

Böylece, çözülmesi gereken iki katlı soru daha net olarak şöyle tanımlanabilir:

1. Kapitalist üretim tarzının son yüz yıl içindeki gerçek tarihi, bu üretim tarzının iç çelişkilerinin açımlanan gelişimi olarak, başka bir deyişle, son tahlilde, kendi "soyut" hareket yasaları tarafından belirlendiği nasıl gösterilebilir? Çözümlemenin soyut ve somut ögeleri arasındaki birliği ne tür "ara halkalar" işletir?
2. Son yüz yılın gerçek tarihi, kapitalist üretim tarzınınkiyle nasıl buluşturulur, başka bir deyişle, genişleyen sermaye ve onun fethettiği pre-kapitalist (ya da yarı-kapitalist) alanların bileşimleri görünüşleri üzerinden analiz edilebilir ve özleri üzerinden açıklanabilir?

Kapitalist üretim tarzı bir boşluk içinde değil, fakat Batı Avrupa, Doğu Avrupa, Kıtasal Asya, Kuzey Amerika, Latin Amerika ve Japonya'da çok önemli farklar gösteren bir özgül sosyo-ekonomik çerçeve içinde gelişti.[28] 18., 19. ve 20.

27- "Engels to W. Sombart", Marx and Engels, *Selected Correspondence* içinde, s. 481.

28- "Bu, aynı –esas koşulları bakımından aynı– ekonomik temelin, sayısız farklı ampirik koşullar, doğal çevre, ırk ilişkileri, dışsal tarihsel etkiler ve saireden dolayı, ancak ampirik olarak verili koşulların analizi ile belirlene-

yüzyıllarda bu farklı alanlarda doğan ve karmaşık birlikleri içinde (Afrika ve Okyanusya toplumları ile birlikte) "somut" kapitalizmi oluşturan özgül sosyo-ekonomik formasyonlar –"burjuva toplumlar" ve kapitalist ekonomiler– çeşitli değişik biçimlerde ve oranlarda geçmiş ve şimdiki üretim tarzlarının ya da daha doğrusu şimdiki üretim tarzının değişik geçmiş ve sonraki aşamalarının bir *bileşimini* yeniden üretirler.[29] Kapitalist dünya sisteminin organik birliği, her durumda özgül olan bu bileşimi (kombinasyonu), tüm sistemde ortak olan kapitalist özelliklerin önceliği karşısında, yalnızca ikincil önemde bir etkene hiçbir zaman indirgemez. Tersine: kapitalist dünya sistemi önemli bir ölçüde eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının evrensel geçerliliğinin tam bir *işlevidir*.[30] Emperyalizm görün-

---

bilecek olan görünüş üzerinde sayısız varyasyonlar ve dereceler göstermesini engellemez". (Karl Marx, *Capital*, cilt 3, s. 791-2). [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 695].

29- "Sömürge ve yarı-sömürge ülkeler tam da özünde geri kalmış ülkelerdir. Fakat geri kalmış ülkeler, emperyalizmin egemen olduğu bir dünyanın bir parçasıdırlar. Onların gelişimi, dolayısıyla, *bileşik* bir karaktere sahiptir: En ilkel ekonomik biçimler kapitalist teknik ve kültürün en gelişmiş ürünleriyle birleşir... Proletaryanın mücadelesindeki bireysel demokratik ve geçiş [dönemi] taleplerinin göreli ağırlığı, ortak bağları ve sunuş sıraları, her geri kalmış ülkenin özgül koşulları ve önemli bir ölçüde de geri kalmışlık *derecesi* tarafından belirlenir". Leon Trotsky, "The Death Agony of Capitalism and the Tasks of the Fourth International", s. 40-1, *The Founding Conference of the Fourth International* içinde, New York 1939.

30- "Kapitalizm, insanlığın değişik kesimlerini, her biri kendi derin iç çelişkilerine sahip farklı gelişme düzeylerinde bulur. Ulaşılan düzeylerin aşırı çeşitliliği ve insanlığın farklı kesimlerinin çeşitli dönemlerdeki gelişme oranındaki olağanüstü eşitsizlik kapitalizmin *başlangıç noktası* hizmetini görür. Kapitalizm devralınan eşitsizliğin ancak tedricen üstesinden gelir, onu kırar ve değiştirir, üzerinde kendi araçlarını ve yöntemlerini kullanır... Böylelikle onların *yakınlaşmasını* sağlar ve en ileri ve en geri ülkelerin ekonomik ve kültürel düzeylerini eşitler... Ülkeleri ekonomik olarak birbirine yaklaştırarak ve gelişme aşamalarını düzleştirerek kapitalizm yine de *kendi* yöntemleriyle çalışır, yani sürekli kendi altını oyan, bir ülkeyi ötekine ve bir sanayi dalını ötekine düşüren anarşist yöntemlerle, dünya ekonomisinin bazı

güsünün (fenomeninin) bu kitapta ilerdeki daha ayrıntılı bir çözümlemesi bunu doğrulayacaktır: burada yalnızca tahmin ediyoruz.

Kapitalist olmayan ya da yalnızca yarı-kapitalist toplumlar ve ekonomilerin dünyada oynamış oldukları ve hala oynamaya devam ettikleri rol olmaksızın kapitalist üretim tarzının birbirini izleyen her aşamasının özgül niteliklerini kavramak pek zor olurdu – Waterloo'dan Sedan'a İngiliz serbest rekabetçi kapitalizmi iki dünya savaşı arasındaki ve onlardan önceki klasik emperyalizm çağı ve bugünkü geç kapitalizm.

Kapitalist üretim tarzının bu birbirini izleyen aşamalarını açıklamak için, Marx'ın *Grundrisse* ve *Kapital*'de büyük bir ustalıkla uyguladığı türden tarih ve teorinin bir bütünleşmesi o zamandan beri neden bir daha başarıyla yinelenmemiştir? Sermayenin iç yasalarının –yukarıda önerilen tüm nitelikleri ile birlikte– bir işlevi olarak kapitalizmin tatmin edici bir tarihi ve dahası kapitalizm tarihinde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra açıkça başlamış olan yeni aşamanın tatmin edici bir açıklaması neden yoktur hala?

Bilincin bu denli apaçık bir biçimde gerçekliğin gerisinde kalışı, çeyrek yüzyıl boyunca Marksist yöntemin serbestçe gelişeceği alanı en aza indirgemiş olan Stalinist bürokrasinin Marksizmde yarattığı özürcü saptırmadan kaynaklanan geçici teorik felç ile en azından kısmen açıklanabilir. Marksizmin

---

kısımlarını geliştirerek ve ötekilerin gelişimini engelleyerek ve geriye iterek. Her ikisi de kapitalizmin doğasından meydana gelen bu iki temel eğilimin korelasyonu ancak tarihsel sürecin yaşayan dokusunu açıklar bize". Trotsky, *The Third International after Lenin*, s. 19-20, New York, 1970. Ayrıca bkz. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Londra 1971, s. 438: "Avrupa sermayesi Mısır köy ekonomisini büyük ölçüde yutmuştur. Dev gibi toprak ve emek yığınları ve vergi olarak devlet yağan sayısız emek ürünleri nihai olarak Avrupa sermayesine tahvil edilmiştir ve biriktirilmiştir. Açıktır ki ... sermaye birikimine böylesi verimli bir zemin hazırlayan tam da Mısır koşullarının ilkelliği olmuştur".

bu vulgarizasyonunun uzun vadeli etkileri bugün bile kaybolmuş değildir. Bununla birlikte, Marx'ın iktisadi teorisinin 20. yüzyılda tatminkar bir biçimde gelişmesini engellemiş olan doğrudan toplumsal baskıların ötesinde, çok sayıda girişimin neden amacına ulaşamadığını bize göre en azından kısmen açıklayan Marksizmin gelişiminin bir iç mantığı da vardır. Marksizmin tarihinin bu iç mantığının iki yönü bu açıdan özellikle dikkate değerdir. Bunlardan biri Marx'ın iktisadi teorisinin analitik araçları, öteki de en önemli Marksist bilim insanlarının analitik yöntemi ile ilgilidir.

Kapitalist üretim tarzının özgül evrelerini –ya da bu evrelerden doğan özgül sorunları– bu üretim tarzının *Kapital*'de gösterilen hareket yasalarından yola çıkarak açıklamak için yapılmış olan girişimlerin hemen hepsi Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildinde kullandığı yeniden üretim şemalarını başlangıç noktası olarak almıştır. Bizce Marx'ın geliştirdiği yeniden üretim şemaları bu amaca uygun değildir ve sermayenin hareket yasaları ya da kapitalizmin tarihini araştırmada kullanılamaz. Dolayısıyla bu şemalardan, "saf" kapitalist bir ekonominin olanaksızlığını ya da kapitalist üretim tarzının çöküş kaderi, tekelci kapitalizme doğru kaçınılmaz gelişme ya da geç kapitalizmin özünü çıkarsamaya yönelik her çaba başarısızlığa uğramaya mahkûmdur.

Roman Rosdolsky, önemli kitabı *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen 'Kapital'*de bu görüş için ikna edici bir temel hazırlamıştır bile. Bu nedenle onun argümanının kısa bir özetini sunmakla yetinebiliriz.[31] Bu argüman Karl Marx'ın dört parlak öğrencisinin teori ve tarihi yeniden birleştirme çabalarının –Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Henryk Grossmann ve Nikolay Buharin'in çabalarının– neden başarılı ola-

31- Rosdolsky, op. cit., s. 534-7, 583-6.

madığını açıklıyor. Aynı şey hayatı boyunca hiçbir tatıninkar yanıt bulınaksızın aynı sorunla uğraşan Otto Bauer'in sonraki çabaları için de geçerlidir.

Marx'ın yeniden üretim şemaları onun kapitalizm analizinde yakından tanımlanmış ve özgül bir rol oynarlar ve onlar yalnızca tek bir sorunu çözmek için tasarlanmışlardır, o kadar. Onların işlevi, ekonomik yaşamın milyonlarca ilgisiz alış satış kararınca belirlendiği "saf" bir piyasa anarşisine dayanan bir ekonomik sistemin neden ve nasıl sürekli kaosa ve toplumsal ve ekonomik yeniden üretim sürecindeki kesintilere yol açmadığı, fakat bunun yerine genelde "normal" –yani (Marx'ın zamanında) yedi ya da on yılda bir patlak veren bir ekonomik bunalım şeklindeki bir büyük çarpışma ile– işlediğini açıklamaktır. Ya da başka bir deyişle, yalnızca kâr için çalışan ve ürettiği metaların özgül kullanım değerlerine kayıtsız kalan ve mübadele değerine dayanan bir sistem, nasıl olur da, yeniden üretim sürecinin tam da özgül kullanım değerleri tarafından belirlenen maddi ögelerini sağlama alır – yani mübadele değeri ile kullanım değeri arasındaki zıtlığın en azından bir süreliğine nasıl "kendiliğinden" üstesinden gelir? Yeniden üretim şemalarının işlevi böylece *kapitalist* üretim *tarzının var olmasının mümkün olduğunu* kanıtlamaktır.

Marx bu amaçla bir dizi bilinen soyutlamalar kullanır. Bütün firmaları iki gruba toplar, üretim araçları üretenler (Departman I) ve tüketim malları üretenler (Departman II). Toplumun emek gücünü satmak zorunda olan tüm mevcut üreticileri de benzer şekilde bu iki gruba bölünür. Aynı bölünme, ister sabit olsun (makinalar, binalar) ister dolaşan (hammadde, güç kaynakları, yardımcı unsurlar) toplumun emrindeki üretim araçları kitlesine uygulanır. Bu analitik araçlarla Marx toplumsal üretimin bir *denge* durumunda olduğu, yani toplumsal ve ekonomik yeniden üretimin keşfettiği denge formü-

lüne uyulduğu sürece ve bu ölçüde kesintisiz olarak süreceği sonucuna ulaşır. Basit yeniden üretim sisteminde bu formül Iv + Is = IIc şeklindedir. Bu demektir ki ekonomik denge Departman I'deki metaların üretimi, Departman II'deki metalar için değeri kendisinin Departman II'ye teslim etmesi gereken metaların değerine eşit olan (bu işlemin tersi de doğru) parasal olarak etkili bir talep yaratıp yaratamayacağına bağlıdır. Benzer bir denge formülü Marx'ın genişletilmiş üretim şemalarından kolayca çıkarılabilir; bildiğimiz kadarıyla bunu ilk kez Otto Bauer formüle etmiştir.[32]

Argümanının yapısını olabildiğince sağlamlaştırmak için Marx ekonominin kapitalist olmayan sektörünü kasıtlı olarak şemalarından çıkardı. Bu nedenle, basit meta üretici köylüler ve zanaatkarlardan hiç söz edilmemektedir. Ancak bu grupların ayrı bir sektör olarak gösterildiği ve örneğin kendileri Departman I'den sabit üretim araçları satın alırken aynı zamanda bu Departman'a hammadde ve tüketim malları sattıkları bir şema inşa etmek zor değildir. Marx'ın denge formülünü yeniden inşa etmek için o zaman Departman II'deki üretim hacmini, basit meta üreticileri tarafından üretilen tüketim mallarının değeri kadar azaltmak durumunda kalırdık.

Bununla birlikte, kapitalist üretim tarzının genel gelişiminin "denge" kavramı altında *görülemeyeceği* açıktır. Bu daha ziyade, denge dönemleri ve dengesizlik dönemlerinin diyalektik bir birliğidir, burada her iki öge de kendi yadsımasını yaratır. Her denge kaçınılmaz olarak bir dengesizliğe yol açar ve belli bir süre sonunda bu da yeni bir geçici denge durumu

32- Otto Bauer, "Marx' Theorie der Wirtschaftskrisen", *Die Neue Zeit*, cilt 23/1, s. 167. Buharin aynı formülü daha basit ve zarif bir dille ifade etti: *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, Viyana 1926, s. 11. Ingilizce çevirisi için bkz. Rosa Luxemburg and Nikolai Bukharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, Londra 1972, s. 157.

yaratır. Dahası var: yalnızca bunalımlar değil aynı zamanda hızlandırılmış üretim artışı, yalnızca *kesintiye uğramış* yeniden üretim değil aynı zamanda *genişletilmiş* yeniden üretimin de denge kesintilerine tabi olması kapitalist ekonominin niteliklerinden biridir. Aynı şekilde kapitalist üretim tarzının hareket yasalarının böylesi sürekli dengesizliklere yol açtığına da şüphe yoktur. Tek bir örnek vermek gerekirse, sermayenin organik bileşiminde bir artış, başka şeylerle birlikte, Departman I'de Departman II'ye göre daha hızlı bir büyüme anlamına gelir. Hatta daha ileri gidip, dengesizliklerin, yani eşitsiz gelişmenin sermayenin tam da özünün gereği olduğu çünkü onun rekabete dayalı olduğu, ya da Marx'ın sözleriyle, "birçok sermaye"nin varlığına dayalı olduğunu ileri sürebiliriz. Rekabeti veri olarak aldığımızda, sermayenin bir özelliği olan "sürekli zenginleşme dürtüsü" gerçekte artı-kâr arayışıdır, yani ortalama kâr oranının üstünde bir kâr arayışıdır. Bu arayış, sürekli teknolojide devrim yaratma, rakiplerinkinden daha düşük üretim maliyeti sağlama, sermayenin daha büyük bir organik bileşimi ile birlikte artı-kâr elde etme ve aynı zamanda artı-değer oranını artırma çabalarına yol açar. Ekonomik bir biçim olarak kapitalizmin bütün özellikleri bu tanımda içerilmiştir ve bunlar onun doğasında var olan bir dengesizlik kesintileri eğilimine dayanır. Aynı eğilim kapitalist üretim tarzının tüm hareket yasalarının kökünde yatar.

Anarşik bir üretim örgütlenmesi sermayenin tek tek rakip firmalara bölünmesine karşın ekonomide *dönemsel* denge durumunun mümkün olduğunu göstermeye yönelik şemaların, kapitalist üretim tarzının, tam da özü gereği, dönemsel olarak denge kesintilerine yol açmak *zorunda olduğu* ve kapitalizmde ekonomik büyümenin *daima* dengesizliğe yol açması gerektiği ve zaten kendisinin de onun bir sonucu olduğunu kanıtlamaya yönelik analitik araçlar olarak kullanmak için yetersiz

olduğu açıktır. Dolayısıyla, burada gereken, daha başlangıçta iki Departman ve onlara tekabül eden herşeyin eşitsiz gelişme eğilimini içeren başka şemalardır. Bu daha genel şemalar öyle inşa edilmelidir ki burada Marx'ın yeniden üretim şemaları yalnızca özel bir vaka oluştursun – tıpkı ekonomik dengenin, kapitalist üretim tarzına özgü, sistemin çeşitli sektörleri, departmanlar ve ögelerinin eşitsiz gelişmesi eğiliminin özel bir vakası olduğu gibi.

İki Departman'daki eşitsiz bir büyüme oranı iki Departman'daki eşitsiz bir kâr oranına tekabül etmelidir. İki Departman'daki eşitsiz gelişme eşitsiz bir birikim oranı ve sermayenin organik bileşimi için eşitsiz bir büyüme temposunda ifadesini bulmalıdır, bu temponun kendisi de dönemsel ve kısmi olarak bunalımın iki Departman'daki eşitsiz etkisi tarafından askıya alınır. Marx'ın şemasını bir bakıma "dinamize" etmemize yarayacak etkenler bunlardır. (Marx'ın şemaları dönemsel denge ya da geçici dengesizlik olanakları ve varyantlarının incelenmesi için önemli araçlar olma özelliğini korumaktadır). Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Henryk Grossmann, Nikolay Bukarin, Otto Bauer ve öteki birçoklarının teorik çabaları başarısızlığa mahkûm idi çünkü onlar *kapitalizmin gelişme yasalarının sorunlarını, yani kesintiye uğramış denge sorunlarını denge durumunu analiz etmek için tasarlanmış araçlarla incelemeye* çalıştılar.

Rudolf Hilferding, *Finanzkapital*'de Marx'ın yeniden üretim şemalarının şunları kanıtladığını iddia ediyor: "kapitalist üretimde hem basit hem de genişletilmiş ölçekte yeniden üretim bu oranlar korunduğu sürece kesintisiz sürebilir... Dolayısıyla kapitalist bunalımın köklerinde kapitalist üretimin doğal bir özelliği olarak kitlelerin eksik tüketiminin yattığı sonucu çıkmaz asla. Ya da şemaların kendisinden genel bir aşırı meta üretimi olasılığı olduğu sonucu da çıkmaz. Ter-

sine, şemaların gösterdiği, mevcut üretim güçlerinin potansiyeli ile uyumlu olan her üretim genişlemesinin mümkün olduğudur".[33]

Gerçekte Marx hiçbir zaman kendi yeniden üretim şemalarını kapitalizmde iddia edilen "kesintisiz üretim" olanağı hakkındaki ifadeleri doğrulamak amacıyla oluşturmadı: tersine, o kapitalizmin bunalımlara doğası gereği yatkın olduğuna derinden inanmıştı. O bunu hiçbir şekilde yalnızca *üretim anarşisine* bağlamadı, o bunu aynı zamanda üretim güçlerinin gelişimi ile kitlesel tüketimin gelişimi arasındaki farka atfetti, bu farkın kapitalizmin doğasına içkin olduğuna inanıyordu. "Doğrudan sömürünün koşulları ile bu sömürünün gerçekleştirilme koşulları özdeş değildir. Bunlar yalnızca yer ve zaman olarak değil, aynı zamanda mantıksal olarak da farklıdırlar. Birincisi yalnızca toplumun üretici gücü ile sınırlıdır, ikincisi ise *üretimin çeşitli dallarının birbirine oranı ve toplumun tüketim gücü ile* sınırlıdır. Fakat bu sonuncusu ne mutlak üretici güç ne de mutlak tüketici gücü tarafından belirlenmeyip, toplumun ana gövdesinin tüketimini dar bir aralıkta oynayan bir asgariye indirgeyen uzlaşmaz bölüşüm koşullarına dayalı olan tüketici gücü tarafından belirlenir. Ayrıca o biriktirme eğilimi, sermayeyi genişletme ve genişletilmiş bir ölçekte artı-değer üretme güdüsü tarafından da sınırlandırılır".[34]

Böylece Marx Hilferding'in yeniden üretim şemalarından okumaya çalıştığının *tam tersini* söylemektedir. Bu durum Hilferding'in bunalımlar ve yeniden üretim şemaları üzerine düşüncelerinin başındaki kendi sözleri dikkate alındığında daha da şaşırtıcıdır: "Kapitalist üretim tarzında da, üretim ve

33- Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Viyana 1923, s. 310.

34- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 244. (İtalikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 217].

tüketim arasında, bütün toplumsal formasyonlarda ortak, doğal bir koşul olan genel bir bağlantı var olmaya devam eder". Ardından daha da net bir biçimde devam eder: "Bununla birlikte kapitalist üretimdeki tüketim ilişkileri tarafından sunulan dar temel, ekonomik bunalımın genel kökenidir, çünkü tüketimi artırmanın olanaksızlığı satışlardaki durgunluğun genel bir önkoşuludur. Tüketim istendiğinde artırılabilseydi, aşırı üretim mümkün olmazdı. Fakat kapitalist koşullarda tüketimin artırılması kâr oranlarında bir düşüş demektir. Çünkü geniş kitlelerin tüketiminin artması ücretlerde bir artışa bağlıdır".[35] Bu doğru bakışa rağmen Hilferding daha sonra yeniden üretim şemaları tarafından "saf" oransızlığa dayalı bir bunalım teorisine sürüklenmektedir.

Sermaye Birikimi'nde Rosa Luxemburg Marx'ı şöyle suçlar: Şemalarını öyle tasarlamıştır ki "Departman I'de Departman II'ye göre daha hızlı bir genişleme elde etmek tamamen imkansızdır". Birkaç sayfa sonra şemanın "üretimin çok hızlı genişlemesi" olasılığını dışladığını ilan eder.[36] Bununla birlikte, yeniden üretim şemalarındaki bu görünen çelişkileri yalnızca Departman II tarafından üretilen ve tamamen satılamayan tüketim mallarına, yani üretilen tüm artı-değerin realizasyonu için vazgeçilmez olan "kapitalist olmayan bir pazar"ın yokluğuna bağlar. Gerçekte, şemaların amaç ve işlevleri hakkında daha önce özetlenmiş olan yanlış anlamaya tekabül etmektedir. Şemaların amacı asla kapitalizm koşullarında kaçınılmaz olarak Departman I'deki büyüme oranının Departman II'den daha hızlı olmasını ya da kapitalizm koşullarında kaçınılmaz olarak dengenin bozulmasına yol açan "üretimin çok hızlı artışı"nı ifade etmek değildir. Tersine,

35- Hilferding, *Finanzkapital*, s. 299.

36- Rosa Luxemburg, *Accumulation of Capital*, s. 340-1.

şemaların amacı bu "üretimin çok hızlı artışı"na rağmen ve dönemsel denge bozulmalarına rağmen, kapitalizm koşullarında dönemsel dengelere ulaşmanın da mümkün olduğunu kanıtlamaktır.

Bu Marx'ın neden "çok hızlı yeniden üretim"e yer vermediğini açıklar. Benzer şekilde, denge hipotezini dikkate almazsak yeniden üretim şemalarının "iç çelişkileri"ne çözüm bulmak için hiç de "kapitalist olmayan alıcılara" bakmak zorunda olmadığımız da açıktır: bu çözüm Departman II'deki sermayenin daha küçük organik bileşiminin gerekli kıldığı kâr oranı eşitlemesi esnasında Departman II'den Departman I'e artı-değer transferinde bulunmalıdır. Rosa Luxemburg'un kendisi başlangıçta bunu hem mantıksal hem de normal tarihsel çözüm olarak görür,[37] ancak hemen ardından onu yeniden üretim şemalarının "iç tutarlılığı" temelinde reddeder, bu çözümün Marx'ın şemaların işleyişi için koyduğu koşullara (örneğin, metaların değerlerinde satışı) uymadığını iddia eder. Luxemburg böylece kapitalist üretimin tüm büyüme süreci ve onun gelişiminin artan eşitsizliğinin bu koşullara uymak *zorunda olmadığını* gözden kaçırır.

Rosa Luxemburg için doğru olan Henryk Grossmann için daha da doğrudur. İlk bakışta bu yazar yeniden üretim şemalarının işlevini Rosa Luxemburg'tan daha iyi anlamışa benzemektedir. *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistschen Systems* adlı kitabında şemaların hipotetik bir denge durumu temelinde hesaplandığını açıkça vurgular. Ancak hemen belli olur ki sadece pazar *fiyat dalgalanmalarının* yokluğunu sağlayan meta arz ve talebi arasındaki dengeden söz etmektedir. Ne var ki gerçekte piyasa fiyatlarındaki böylesi dalgalanmalar yalnızca *Kapital*'in ikinci cildinin yeniden

37- Grossmann, s. 340.

üretim şemalarının bağlamından dışlanmış değildir. Marx'ın kapitalizm analizi boyunca hiçbir rol oynamazlar ve yalnızca *Kapital*'in üçüncü cildinin 10. Bölüm'ünde geçerken ele alınırlar.

Üretim fiyatları ya da kâr oranlarındaki dalgalanmalara gelince iş değişir. Bunlar Marx'ın sisteminde merkezi bir rol oynarlar. Bunlarda, yani artı-kâr dürtüsünde, kapitalistin tüm bir yatırımcı ve birikimci etkinliğinin temel açıklamasını buluruz. Bu da bizi doğrudan rekabet konusuna getirir. Kapitalist üretim tarzında dengenin mümkün olduğunu kanıtlama çabasında Marx anlaşılır bir biçimde rekabeti ihmal eder ve yalnızca arz ve talebin dengesini değil fakat aynı zamanda her iki sektörün yani tüm sermayelerin *eşit* gelişimini öngörürken, Grossmann aynı varsayımları kapitalizmdeki birikim, büyüme ve çöküş eğilimlerine ilişkin araştırmasına taşır. Bu türden varsayımların bu eğilimlerin analizi için çok saçma olduğunu anlamaz, çünkü onlar gerçekte onun analiz etmek istediğini yadsırlar.

Sonuçta Grossmann'ın yeniden üretim şemalarını ele alışı, Rosa Luxemburg'unkinden farklı olarak, Marx'ın sisteminde rekabetin oynadığı merkezi rol hakkında çok temel bir yanlış anlamayı ele verir. Grossmann Marx'tan rekabetin görünmesi hakkında bir pasajı bağlamından –yani onun değer sorunları ile ilişkisinden– kopararak alıntılar ve Marx'ın kapitalist üretim tarzının iç mantığına ilşikin açıklamasında önemli bir rol oynamadığı sonucuna varır. Üstelik bunu yaparken kendisi *Kapital*'in üçüncü cildinden, rekabetsiz bir kapitalizmin büyümesiz bir kapitalizm olduğunu kendisine daha iyi öğretmiş olması gereken şu pasajı alıntılar:[38] "Sermaye oluşumu, kazandığı kârın kitlesi ile düşen kâr oranını telafi eden birkaç

38- Henryk Grossmann, *Das Akkumulations – und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Frankfurt 1967, s. 90-2.

yerleşmiş büyük sermayenin eline geçer geçmez, yaşamsal üretim ateşi tümüyle sönüp giderdi".[39]

Grossmann, argümanlarında, Otto Bauer'in, Rosa Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*'ne karşı 1913'te inşa ettiği şemasını kullanır. Otto Bauer'in şemaları sermayenin gelişim yasalarını hesaba katar görünür, çünkü onlarda sermayenin organik bileşimi ve onunla birlikte birikim oranı büyürken, tersine kâr oranı düşer. Fakat Bauer'in şemaları hemen kendi varsayımlarını yadsırlar, çünkü sermayenin büyüyen bir organik bileşimi ile birlikte her iki Departman için aynı artı-değer oranı ve aynı birikim oranı içerirler ki bu mantıksal ve tarihsel olarak tutarsızdır.[40] Böylece bu şemalar Grossmann'a birikimin artı-değer eksikliği yüzünden durgunluğa girmesi gerektiği, çünkü öteki türlü kapitaliste tüketim için yeterli bir pay kalmayacağı şeklindeki "matematiksel kanıt"ı sunarlar. Kabule göre ancak 34. döngüde "durgunlaşacaktır". Yeniden üretim şemalarının amacının her 5, 7 veya 10 yılda bir dönemsel bunalımlarla saflaştırılan denge aşamalarını formüle etmek olduğunu anımsarsak, besbelli ki Grossmann aslında kendi niyetinin tersine kanıtlamak üzere yola çıktığı şeyin tersini kanıtlamıştır. Çünkü bu argümanın sonucu ekonomik çöküş yaşamadan önce kapitalizmin birkaç on yıl hatta birkaç yüzyıl daha devam edeceğidir.

Buharin de Luxemburg eleştirisini Marx'ın şemalarına dayandırdı. Bunu yaparken, bir kez daha denge koşullarından başlayan ve "kapitalizmdeki çelişkili eğilimler" yoluyla (üretimi artırma fakat aynı zamanda ücretleri düşürme çabaları) ulaştığı nokta en çok bir oransızlık olan bir "pazarın ve bunalımların genel teorisi"ni kavramlaştırmaya çalıştı – serma-

---

39- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 254. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 227].

40- Otto Bauer, "Die Akkumulation des Kapitals", s. 83, *Die Neue Zeit* içinde, cilt 31/1, 1913.

yenin içsel gelişme eğilimleri ya da kapitalist üretim tarzının hareket yasalarına ulaşamadı. Bu süreçte görünüşe göre Buharin Marx'ın şemalarında gösterdiği "denge koşulları"ndan öylesine büyülenmiştir ki tıpkı Hilferding gibi o da, planlı bir ekonomiye sahip bir "devlet kapitalizmi" örneğinde olduğu gibi "üretim anarşisine" bir son verilirse bir daha "yeniden üretim bunalımları" olmayacağı tezini savunmaktadır.[41] Burada Buharin'in Marx'ın *Artı Değer Teorileri*'nden tam tersini söyleyen bir pasajı argümanına temel alması bir talihsizliktir. Buharin şu pasajı alıntılıyor: "Burada dolayısıyla şunlar varsayılıyor: 1. Her bir sanayi kolunun üretimi ve onun artışının, toplumun gereksinimleri tarafından değil fakat her bireysel kapitalistin emrindeki üretici güçler tarafından toplumun gereksinimlerinden bağımsız olarak *doğrudan* düzenlendiği ve *kontrol edildiği* bir *kapitalist üretim*. 2. Bununla birlikte, sermaye doğrudan toplum tarafından gereksinimlerine göre farklı üretim alanlarında istihdam edilirmiş gibi üretimin(gereksinimlere) *orantılı* olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayıma göre kapitalist üretim tamamen sosyalist üretim olsaydı (terminolojik bir çelişki) aşırı üretim diye birşey olmazdı".[42]

Buharin muzafferane ekliyor: "Planlı bir ekonomi olsaydı, hiçbir zaman bir aşırı üretim bunalımı olamazdı. Marx'ın düşünceleri burada çok açıktır: anarşinin yenilmesi, yani planlama, üretim ve tüketim arasındaki çelişkinin tasfiyesine *tikel* bir etken olarak *karşı* değildir, o bu tasfiyeyi içerir şekilde resmedilmektedir".[43] Buharin burada Marx'ın kapitalist üretimin "tamamen sosyalist üretim" olacağı koşullar arasında

41- Bukharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, s. 226.

42- Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 3, Londra 1972, s. 118.

43- Bukharin, op. cit, s. 228-9.

bariz bir biçimde yalnızca üretimin her bir alanı arasındaki orantıyı değil, aynı zamanda "sermaye"nin *doğrudan toplum tarafından, gereksinimlerine göre* istihdam edilmesini de (yani meta ya da mübadele değeri üretimi değil fakat kullanım değerleri üretimi) saydığını gözden kaçırmıştır. Hem Buharin'in alıntıladığı pasajdan önceki paragraf, hem de onu izleyen paragraflar açıkça göstermektedir ki Marx için sanayinin çeşitli dallarında *değer yaratımının* orantılı büyümesi artı-değer realizasyonu sorununun yanıtı *değildir*, çünkü bu sorun ancak "tamamen sosyalist üretim" koşullarında *kullanım değerleri üretiminin toplumun gereksinimlerine uyarlanması yoluyla* çözülebilir: "Öteki tüm sermayelerin aynı oranda birikmiş olması üretimlerin de aynı oranda arttığı anlamına gelmez. Fakat öyle olsaydı bile, yemek takımlarında yüzde bir daha fazla istedikleri anlamına gelmez, çünkü onların yemek takımı talebi kendi ürünlerindeki artışla ya da artan yemek takımı satın alma gücü ile bağlantılı değildir". Ayrıca: "Bu arada, *aynı* sermaye *birikimine* sahip (sermayenin farklı alanlarda eşit bir oranda birikmesi de talihsiz bir varsayımdır) çeşitli sanayi dallarında artan sermayeye denk düşen ürün miktarı büyük ölçüde değişkendir, çünkü farklı sanayilerdeki üretici güçler ya da üretilen toplam kullanım değerlerinin istihdam edilen emeğe oranı önemli ölçüde değişkendir. Her iki durumda da aynı değer üretilir fakat onun temsil edildiği metaların miktarı çok farklıdır. Dolayısıyla, ürünlerinin kütlesi yüzde yirmi artarken üretiminin değeri yüzde bir artmış olan Sanayi *A*'nın, neden benzer şekilde ürünlerinin miktarı yüzde beş artarken değeri yüzde bir artmış olan *B*'de bir pazar bulması gerektiği pek anlaşılmaz bir konudur. Burada yazar kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki farkı dikkate almamıştır".[44]

44- Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 3, s. 118-9.

Başka bir deyişle, bunalımların sebebi, Marx'a göre, yalnızca sanayinin çeşitli dalları arasındaki bir değer orantısızlığı değil fakat aynı zamanda mübadele değeri ile kullanım değerinin gelişimi arasında bir orantısızlık, yani sermaye ve tüketimin değerlenmesi (değer kazanması, genişlemesi) arasındaki orantısızlıktır. Buharin'in bunalımların artık yaşanmadığı devlet kapitalizmi bu ikinci tipte "orantısızlığı" da yok etmesi gerekirdi, başka bir deyişle o artık kapitalizm olmaktan çıkardı, çünkü artık sermayenin değer kazanması (genişlemesi) baskısına dayalı olmazdı. Kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki zıtlığı yenmiş olurdu.

Şimdi kapitalizmin gelişim yasalarını analiz araçları olarak Marx'ın yeniden üretim şemalarının yetersizliğinden Marx'tan sonra uygulanan ekonomik analiz yöntemlerinin yetersizliğine geçersek herşeyden önce bir olgunun çarpıcılığı dikkati çeker. Kapitalist üretim tarzının uzun vadeli gelişme eğilimleri ve kaçınılmaz çöküşü sorunu üzerindeki tartışmalarda yarım yüzyıldan daha çok bir süredir her yazarın bu sorunu *tek bir etkene* indirgeme çabaları egemen olmuştur.[45]

Rosa Luxemburg için bu etken elbette artı-değerin realizasyonunun zorluğu ve bunun sonucunda kapitalist olmayan

45- Kapitalist gelişmenin "tek sebepli" açıklamalarının şimdiye kadarki en aşırı –ve naif– versiyonu Natalie Moszkowska'da bulunabilir: "Konjonktürel eğriyi belirleyen aynı etken (!) kapitalist ekonominin genel eğrisini de belirler. İkincil etkenler ve nedenleri dikkate almaz ve yalnızca ana nedenleri ele alırsak ikitisatta iki karşıt eğilim olduğunu fark ederiz. Bir eğilimin temsilcileri ekonomideki bozuklukların nedenini aşırı tüketim ve yetersiz tasarrufta (eksik birikimde) görürler, öteki eğilimin temsilcileri ise tersine yetersiz tüketim ve aşırı tasarrufta (aşırı birikimde) görürler". Yazar şu notu ekliyor: "Birçok iktisatçının "bunalımların kendini dışavurma biçimlerinin karmaşıklığı"ndan dolayı tek nedenli bunalım teorilerini reddettiği ve "bu olaylar için kaynakların çokluğu"ndan söz ettikleri doğrudur. Ancak yakından bir inceleme bu araştırmacıların teorilerinde bile çoğunlukla tek bir nedenin egemen olduğunu gösterir". N. Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Zürih 1943, s. 9.

dünyanın daha çok alanlarının kapitalist meta dolaşımına çekilmesi gerekliliğidir; sonuncusu başka türlü satılamayan tüketim mallarının kaçınılmaz kalıntılarını pazarlamak için mümkün olan tek yol olarak görülmektedir. Bu temel mekanizma hem kapitalizmin serbest rekabetten emperyalizme gelişimini hem de sistemin ekonomik çöküşünün öngörülebilir kaçınılmazlığını açıklamak için kullanılmaktadır.[46]

Hilferding'in *Finanzkapital*'inde rekabet –üretim anarşisi– sermayenin Aşil topuğudur. Fakat Hilferding, kapitalist üretim tarzının kuşkusuz çok önemli olan bu özelliğini genel bağlamından kopardı ve onu kapitalist bunalımlar ve dengesizlik durumlarının tek nedeni olarak tanımladı. Bu durum daha sonra kaçınılmaz olarak onu bir "genel kartel"in bunalımları engellediği bir "örgütlü kapitalizm" kavramına ve kapitalizmin nihai ekonomik çöküşü kavramını reddine götürdü.[47]

Otto Bauer'de, kapitalist üretim tarzının "tek başına" en önemli, içsel ekonomik çelişkisini bulmak için sürekli bir mücadele vardır, bu da onu bir dizi farklı konumlara götürür. Biriktirilmemiş para sermayesinin dönemsel arzının, kapitalist dengenin bozulmasında en önemli etken olduğu şeklindeki özgün görüşünden yavaş yavaş Rosa Luxemburg'un eksik tüketim teorisinin daha zekice bir versiyonuna doğru kaymaktadır.[48] Bu durum ifadesini son iktisadi analiz kitabı

46- Bu fikirleri sistematik olarak geliştiren ilk yazarlar şunlardı: Heinrich Cunow, "Die Zusammenbruchstheorie", *Die Neue Zeit*, 1898, s. 424-30; Alexander Parvus, *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, Münih 1901; Karl Kautsky, "Krisentheorien", *Die Neue Zeit*, cilt 20/2, 1902, s. 80 ve Amerikan Marksisti Louis B. Boudin, *The Theoretical System of Karl Marx*, 1907, s. 163-9, 243-4.

47- Bkz. Grossmann, op. cit., s. 57-9.

48- Otto Bauer'in bu konudaki görüşleri esas olarak şuralarda bulunabilir: "Marx' Theorie der Wirtschaftskrisen" adlı makalesi, *Die Neue Zeit*, 1904; *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* adlı kitabı, Viyana 1907,

Zwischen zwei Weltkriegen?'de bulur, burada kapitalizmde temel çelişkinin değişmeyen sermaye üretiminin (Departman I'de) tüketim malları üretimindeki değişmeyen sermaye gereksiniminden daha hızlı büyüdüğü tezini ileri sürer. Bunun artı-değer oranının yükselişindeki kaçınılmaz bir sonuç olduğu söylenir.[49] Fritz Sternberg, Leon Sartre ve Paul Sweezy, Bauer'in tezini ufak değişikliklerle kabul etmişler ya da aynı tezi bağımsız olarak geliştirmişlerdir,[50] netice itibariyle hepsi de sonunda Rosa Luxemburg'la aynı vargıya ulaşmışlardır: kapitalizm kendi doğası gereği, satılamayan bir tüketim malları kalıntısından değilse o zaman en azından tüketim malları için kullanılmayan kapasiteden (ya da aynı anlama gelmek üzere, Departman II için pazarlanmış olsa da onun tarafından satın alınamadıkları için satılamayan bir üretim araçları yığınından) dolayı cefa çeker.

Marxist Economic Theory'de bu tip argümanın temel yanlış anlamasını –bariz bir *petitio principii*– göstermiş bulunuyorum. Tüm bu yazarlar şu temel varsayım üzerinde çalışırlar: Departman II'nin metalarına olan talep, yükselen artı-değer oranı ve sermayenin büyüyen organik bileşiminden dolayı doğal olarak Departman I'in metalarına olan talepten daha yavaş büyürken, iki Departman arasında üretim değeri ya da üre-

---

s. 461-74; "Die Akkumulation des Kapitals" adlı makalesi, *Die Neue Zeit*, 1913 ve 1936'da Bratislava'da yayınlanan *Zwischen zwei Weltkriegen?* adlı kitabı. Öne çıkardığı önemli ögeler kronolojik sıra ile şöyle idi: sabit sermayenin yeniden oluşturulmasındaki dalgalanmalar (1904), aylak sermayenin yurtdışına yatırım baskısı (1907), sermaye birikimi ve nüfus artışı arasındaki fark (1913) ve nihayet Departman I'in gelişimi ile Departman II'deki üretim araçlarına olan talep arasındaki fark (1936).

49- Otto Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen?*, s. 351-3.

50- Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York 1942, s. 180-4; Leon Sartre, *Esquisse d'une Théorie marxiste des Crises Périodiques*, Paris 1937, s. 28-40, 62-7; Fritz Sternberg, *Der Imperialismus und Seine Kritiker*, Berlin 1929, s. 163 vd.

tici kapasite oranında hiçbir değişme yoktur. Fakat bu "teknik oran"ın (Otto Bauer bir "teknik katsayı"dan söz ediyor) Departman I'deki üretim artışı ile Departman II'nin üretici kapasitesi (Sweezy) ya da ilave tüketim malları üretimi için gereken üretim araçları (Bauer) arasındaki sabitliği herhangi bir biçimde kanıtlanmış değildir.

Departman I'deki hızlandırılmış gelişmenin, bir bütün olarak ekonomideki sermayenin organik bileşimini yükselterek nihai olarak Departman II'nin üretici kapasitesini de yükseltmesi gerektiği olgusu hiçbir biçimde her iki Departman'ın üretici kapasitelerinin *aynı oranda* artması gerektiğini kanıtlamaz. Bununla birlikte, iki kapasitenin birbirine oranında bir değişiklik olursa ve toplam meta üretiminde büyük bir artış durumunda, Departman I'in metalarına olan talep artışı beraberinde Departman II'nin üretici kapasitesinde görece daha küçük de olsa mutlak bir artış ve bu kapasitenin aşırı üretim ya da fazla kapasiteye yol açmaksızın tam kullanımını getirebilir tabii ki.

Henryk Grossmann, kapitalist üretim tarzının temel zayıflığını sermaye genişlemesinin (valorizasyon) artan sorunlarında görüyor, bu durum zorunlu olarak "aşırı-birikim"e, yani eldeki tüm artı-değerin artık hazırdaki sermayenin kârlı bir biçimde genişlemesine yetmediği bir duruma yol açıyor. Başlangıç noktası olarak aldığı oldukça keyfi rakamlara çok fazla dayanan argümanı iki ana yaklaşım arasında gidip geliyor. Bir yandan, sermayenin genişlemesinin zorluklarının, kapitalist tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketilen artı-değerde bir düşüşe yol açsaydı mutlak bir engel haline geleceğini belirtiyor. Öte yandan, *tüm* birikmiş sermayeyi "kârlı bir biçimde" değerlendirememenin *bütün* genişleme sürecini durduracağını ileri sürüyor.[51] Birinci argüman sağlam değildir, çünkü artı-

51- Grossmann, op. cit., s. 118-23, 129-35, 137-41.

değerin tüketim için ayrılmış kısmının, *sürekli azalan* sayıda kapitalistler arasında bölünebileceği gerçeğini dikkate alınmamaktadır (gerçekte olduğundan çok Grossmann'ın şemasında, çünkü varsaydığı değer kazanıma (genişleme) güçlükleri kapitalist rekabeti büyük ölçüde şiddetlendirecektir). Üretilen artı-değerin bir *payı* olarak tüketimde bir düşüş, her kapitalist ailenin tüketiminde bir artış ile gayet uyumludur (burada Grossmann'ın kapitalistin tüketici gereksinimlerini kapitalist üretimin "nihai hedefi" olarak görmesinin ne ölçüde doğru olduğuna değinmeyeceğiz). İkinci argüman bariz bir yanılgıyı içeriyor: çünkü eldeki tüm artı-değer artık *tüm* birikmiş sermayeyi genişletmeye (değerini yükseltmeye) yetmiyorsa sonuç tüm ekonominin çöküşü değil, sadece "fazla gelen" sermayenin rekabet ve bunalım yoluyla değer yitirmesi (*Entwertung*) olurdu. Grossmann'ın bununla kanıtladığı şey sadece kapitalizmin kuşkusuz içsel bir özelliği olan aşırı birikim eğiliminin, sistemde benzer şekilde içsel olan, değer kazanıma sürecinin daha uzun süreli bir durgunluğundan kaçınmak için sermayenin dönemsel değer yitirmesi eğilimi tarafından nötralize edilmesi gerektiğidir. Bu tam da bizzat Marx'ın vurguladığı gibi aşırı üretim bunalımlarının işlevidir. Dolayısıyla Grossmann bu sürecin uzun vadede sermayenin değer kazanmasını olanaksız kılacağını kanıtlamış değildir.[52]

Polonya asıllı Amerikalı iktisatçı Michal Kalecki, Marksizmin araştırma yöntemlerini modern ekonometrininkilerle birleştirme yolunda şimdiye kadarki en ileri girişimde bulundu – eseri Keynes'in bulgularının birçoğunu öngörüyordu. Onun vardığı sonuç Grossmann'ın tezinin bir varyantıdır: yani yeni yaratılan artı-değerin birikme oranı, yani bu artı-değerin üretken olmayan tüketim ile birikim arasında bölünmesinin

52- Grossmann'ın tezinin keskin bir eleştirisi Fritz Sternberg'te bulunabilir, *Eine Umwälzung der Wissenschaft*, Berlin 1930.

Marx'ın sistemindeki "stratejik değişken" olduğu. Fakat bu etkenin sistemin genel bağlamından yalıtılması, *neden* kapitalistlerin oldukça uzun dönemler boyunca daha düşük bir birikim oranı gösterdikleri ve bunu daha yüksek bir oranın izlediği sorusunu yanıtlamaz (ya da tersine daha yüksek bir üretken olmayan tüketim oranını izleyen yine daha düşük bir oran).[53]

Aynı konumun bir başka varyantı daha, başta gelen temsilcisi Britanya Marksisti Michael Kidron[54] olan "daimi savaş ekonomisi" teorisyenlerince ileri sürülmektedir. Artan oranda artı-değer üretken olmayan tüketim yoluyla "sistem dışına" atılırsa, birikim kendi iç sınırlarının ötesine geçerek sürebilir. Bu teorinin temel çelişkilerini Bölüm 9'da tartışacağız: kapitalizmin çöküşünün ertelenmesi artı-değerin üretken olmayan kullanımı, yani boşa harcanması ile açıklanmaktadır. Ancak silah *üretiminin*, yani meta üretiminin, yani *değer üretiminin*, *artı-değerin boşa harcanması* ile nasıl eşitlendiği ve artı-değerin boşa harcanmasının nasıl hızlandırılmış ekonomik büyümeye yol açtığı karanlıkta kalmaktadır.

Rosa Luxemburg'u eleştirisinde, sistemin kaçınılmaz çöküşünü öngörebilmek için birkaç temel çelişkisinin hesaba katılması gerektiğini sanki geçerken imiş gibi belirtmiş olan tek Marksist[55] Buharin'dir.[56] Aynı zamanda Grossmann, Buharin'i, bu çelişkilerin dinamiklerinin analizine tek bir satır ayırmamış olmakla ve neden ve ne ölçüde bunların –ya da bazıla-

53- Michal Kalecki, *Theory of Economic Dynamics*, Londra 1954.

54- Michael Kidron, *Western Capitalism Since the War*, Londra 1962.

55- Burada Lenin'i hesaba katmıyoruz çünkü o kapitalist gelişimin çelişkilerinin sistematik bir teorisini sunmaz. Fakat onun *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm* broşürü kesinlikle "tek nedenlilik" hastalığından muzdarip değildir.

56- Bukharin, s. 229-30, 264-68.

rının– bir yoğunlaşma eğilimine sahip olmaları gerektiğini açıklamamakla suçlarken haklıdır.[57]

Böylece bütün bu teorilerin (bu yönde sistematik bir teori geliştirmekte başarısız olan Buharin'in bir yorumu hariç) temel derdinin kapitalist üretim tarzının tüm dinamiğini sistemdeki tekil bir değişkenden çıkarmak istemek olduğunu görüyoruz. Marx'ın keşfettiği tüm öteki gelişme yasaları aşağı yukarı otomatik bir biçimde yalnızca bu tekil değişkenin işlevleri olarak hareket ederler. Fakat Marx'ın kendisi bu varsayıma birkaç yerde net olarak karşı çıkar, örneğin: "Dünya ticaret bunalımları burjuva ekonomisinin tüm çelişkilerinin gerçek yoğunlaşması ve mecburi ayarlaması olarak görülmelidir. Bu bunalımlarda yoğunlaşan bireysel etkenler dolayısıyla burjuva ekonomisinin her alanında ortaya çıkmalı ve orada tanımlanmalıdır ve bu ekonomiyi incelememizi ne kadar ileri götürürsek bir yandan bu çatışmanın o kadar çok yönü ortaya çıkmalıdır öte yandan da daha soyut biçimlerinin tekrarlandığı ve daha somut biçimlerce kapsandığı gösterilmelidir".[58]

Gerçekte, her türlü tek-etken varsayımı, kapitalist üretim tarzının, herhangi bir belli sonucu ortaya çıkarmak için *tüm* temel gelişim yasalarının etkileşiminin gerekli olduğu dinamik bir bütünlük (totalite) olarak kavranışına açıkça karşıdır. Bu kavrayış, belli bir noktaya kadar bu üretim tarzının *tüm* değişkenlerinin kısmen ve dönemsel olarak özerk değişkenler rolünü oynayabileceği anlamına gelir – doğal olarak tam

57- Henryk Grossmann, op.cit, s. 44-8. Buharin'in *Geçiş Döneminin İktisadı* adlı kitabındaki şemayı izleyerek, bir cümlede (op.cit., s . 264) kapitalizmin çöküşünü üretici güçlerin tahribi ve emek gücünü yeniden üretmenin olanaksızlığından çıkarmaya çalıştığı doğrudur. Bu çalışmada ileride bu görüşlerin daha ayrıntılı bir eleştirel incelemesine girişmek için fırsatımız olacak.

58- Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 2, s. 510; ibid., s. 534: "Dünya pazarı bunalımlarında burjuva üretiminin bütün çelişkileri topluca patlak verir".

bağımsızlık noktasına kadar değil, fakat tüm kapitalist üretim tarzının gelişim yasaları aracılığıyla sürekli ifade edilen bir etkileşim içinde. Bu değişkenler şu merkezi ögeleri içerir: genelde sermayenin organik bileşimi ve özelde en önemli departmanlardakilerinin organik bileşimi (bu başka şeylerle birlikte sermaye hacmini ve departmanlar arası dağılımını da içerir); değişmeyen sermayenin sabit sermaye ve dolaşımdaki sermaye arasında dağılması (yine hem genelde hem de ana departmanların her birinde; bundan sonra formüle bu bariz eklemeyi atlayacağız); artı-değer oranının gelişimi; birikim oranının gelişimi (üretken artı-değer ile üretken olmayan biçimde tüketilen artı-değer arasındaki ilişki); sermayenin devir süresinin gelişimi ve iki Departman arasındaki mübadele ilişkileri (bu ilişkiler münhasıran değilse de esas olarak bu Departman'lardaki sermayenin verili organik bileşiminin bir fonksiyonudur).

Bu çalışmanın önemli bir kısmı, kapitalist üretim tarzının bu altı temel değişkeninin gelişimi ve korelasyonunun araştırılmasına ayrılmıştır. Bizim tezimiz, kapitalizmin tarihinin ve aynı zamanda onun içsel düzenlilikleri ve açığa çıkan çelişkilerinin tarihinin, bu altı değişkenin etkileşiminin bir fonksiyonu olarak açıklanabileceği ve anlaşılabileceği üzerinedir. Kâr oranındaki dalgalanmalar bu tarihin sismografıdır, çünkü onlar bu etkileşimin sonucunu, kâra dayalı, başka bir deyişle sermayenin genişlemesine (değer kazanmasına) dayalı bir üretim tarzının mantığıyla uyumlu olarak en açık biçimde ifade ederler. Fakat bunlar sadece *sonuçlar*dır, bunların kendilerinin değişkenlerin etkileşimi ile açıklanması gerekir.

Burada –sonraki bulgularımızı öngörerek– bize göre bu tezin doğruluğunu gösteren birkaç örnek vereceğiz. Artı-değer oranı, yani işçi sınıfının sömürülme oranı, başka şeyler ara-

sında, sınıf mücadelesi[59] ve onun her özgül dönemdeki geçici (koşula bağlı) sonucunun bir fonksiyonudur. Onu birikim oranının mekanik bir fonsiyonu olarak görmek, (diyelim şu basitleştirilmiş biçimiyle: daha yüksek birikim oranı = daha az işsizlik = istikrar ve hatta artı-değer oranının düşmesi) belli bir sonuca yol *açabilecek* ya da bu sonucu zayıflatabilecek nesnel koşullar ile sonucun kendisini birbirine karıştırmaktır. Artı-değer oranının gerçekten yükselip yükselmemesi başka şeylerle birlikte işçi sınıfının sermayenin bu oranı artırma çabalarına karşı gösterdiği direnişin derecesine bağlıdır. Bu bakımdan mümkün olan farklı durumların sayısı ve sonuçlarının çeşitliliği işçi sınıfı ve emek hareketinin son 150 yıllık tarihinden görülebilir. Daha da yanlış olan bir mekanik ilişki örneği Grossmann'ın formülünde bulunabilir: düşük emek üretkenliği = düşük artı-değer oranı; yüksek emek üretkenliği = yüksek kâr oranı. Ücretlerin başından beri yüksek olduğu ABD'nin durumuna Marx, yüksek emek üretkenliğinin değil, *huduttan* kaynaklanan kronik *emek gücü eksikliğinin* bir fonksiyonu olarak birçok kez işaret etti; Kuzey Amerika'da yüksek emek üretkenliği böylece yüksek ücretlerin *nedeni* değil fakat *sonucu* idi ve dolayısıyla çok uzun bir süre buna Avrupa'dakinden daha düşük bir kâr oranı eşlik etti.

Proletaryanın direnişinin derecesi, yani sınıf mücadelesinin açılması, artı-değer oranının, birikim oranından kısmen bağımsız bir değişkene dönüşmesine sebep olan tek belirleyici değildir. Yedek sanayi ordusunun *özgün tarihsel konumu* da kilit rol oynar. Bu yedek ordunun boyutlarına bağlı olarak,

---

59- "Maksimumun kâr dolayısıyla ücretlerin fiziksel minimumu ve işgününün fiziksel maksimumu ile sınırlıdır. Açıktır ki bu *maksimum kâr oranının* iki limiti arasında muazzam bir değişim ölçeği mümkündür. Onun fiili derecesinin saptanması ancak emek ve sermaye arasındaki sürekli mücadele tarafından belirlenir". Karl Marx, *Wages, Price and Profit*, Marx/Engels, *Selected Works* içinde, Londra 1968, s. 226.

yükselen bir birikim oranına, yükselen, sabit ya da düşen bir artı-değer oranının eşlik etmesi mümkündür. Geniş bir yedek ordu olduğunda artan birikim oranı emek gücü metasının arz talep ilişkisi üzerinde hiçbir önemli etkisi yoktur (belki bazı yüksek nitelikli meslekler hariç). Bu durum, örneğin İngiltere'de 1750 ile 1830 arasında ya da Hindistan'da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra birikim oranındaki hızlı artışa rağmen, artı-değer oranının hızlı artışını açıklar. Tersinden bakarsak, başka şeyler arasında yurtdışından içeriye kitlesel bir "fazla" emek gücü göçünden ötürü yedek sanayi ordusunda bir azalma eğilimi varsa, birikim oranında hızlı bir artışa pekala artı-değer oranında bir düzlük ya da bir düşüş eşlik edebilir. Bu şema örneğin 1880 ile 1900 arası Batı Avrupa'ya ya da 1960'ların başlarındaki İtalya'ya uymaktadır.

Benzer şekilde, sermayenin organik bileşiminin büyüme oranı rekabetten doğan teknolojik ilerlemenin basit bir fonksiyonu olarak görülemez. Bu teknolojik ilerlemenin, maliyeti düşürmek için canlı sermayenin yerini ölü sermayenin almasına neden olduğu doğrudur, başka bir deyişle, *sabit sermaye* harcamalarının ücretlerden daha hızlı artmasına sebep olur. Kapitalizmin tarihinde bunun ampirik kanıtlarını kolayca bulabiliriz. Fakat bildiğimiz gibi, değişmeyen sermaye iki kısımdan oluşur: Bir sabit kısım (makinalar, binalar, vs.), bir de dolaşan kısım (hammadde, güç kaynakları, yardımcı unsurlar, vs.). Sabit sermayenin hızlı büyümesi ve bundan kaynaklanan emeğin toplumsal üretkenliğindeki hızlı artış hala bize sermayenin organik bileşiminin gelişme eğilimleri hakkında belirli birşey söylemez. Çünkü hammadde üreten sektördeki emek üretkenliği, tüketim maddeleri üreten sektördekinden daha hızlı büyürse, o zaman dolaşan değişmeyen sermaye değişken sermayeden görece daha ucuz hale gelir ve bu da sonunda öyle bir durum yaratır ki *hızlanmış teknolojik ilerlemeye ve sa-*

bit sermayedeki hızlanmış artı-değer birikimine rağmen, sermayenin organik bileşimi eskisinden daha hızlı değil, daha yavaş büyür.

Daha sonraki araştırmalarımızın sonuçlarını onlarda kullanılacak yöntemi göstermek için burada önceden kullandık. Bu yöntem, kapitalist üretim tarzının uzun vadeli gelişim yasalarını formüle edebilmek için bu üretim tarzının tüm temel orantılarını eşzamanlı bir biçimde kısmen bağımsız değişkenler olarak ele alır. Kilit görev, kapitalizmin tarihinin ardışık evrelerini yorumlayabilmek ve açıklayabilmek için bu kısmen bağımsız değişkenlerin somut tarihsel durumlardaki etkilerini analiz etmektir.

Bu farklı değişkenler ve gelişim yasalarının etkileşimi, *çeşitli üretim alanları ve sermayenin değerinin çeşitli bileşenlerinin eşitsiz gelişimi eğiliminde özetlenebilir.* Departman I ve Departman II'nin eşitsiz gelişimi, asla bu tekil harekete indirgenemeycek olan bu sürecin yalnızca başlangıcıdır. Aynı zamanda, kapitalist üretim tarzının iç mantığının yalnızca iki Departman'da eşitsiz bir gelişmeye yol açmakla kalmayıp, ayrıca iki Departman'da ve bir bütün olarak ekonomide birikim oranı ve artı-değer oranında bir eşitsiz gelişmeye, sabit ve dolaşan değişmeyen sermayede bir eşitsiz gelişmeye, birikim oranı ve yedek sanayi ordusu arasında bir eşitsiz gelişmeye ve artı-değerin üretken olmayan harcanması ile sermayenin artan organik bileşimi arasında bir eşitsiz gelişmeye yol açma derecesini de incelemek zorunda kalacağız.

Kapitalist üretim tarzının temel orantılarının tüm bu eşitsiz gelişme eğilimlerinin kombinasyonu –Marx'ın sisteminin başlıca değişkenlerinin bu kısmi bağımsız varyasyonlarının kombinasyonu– kapitalist üretim tarzının tarihini ve herşeyden önce bu üretim tarzının bizim "geç kapitalizm" diyeceğimiz üçüncü evresini, Marx'ın sermayeyi analizine yabancı

olan dışsal etkenlere başvurmaksızın, sermayenin kendi hareket yasaları aracılığıyla açıklamamızı olanaklı kılacaktır. Bu şekilde "konunun yaşamı" sermayenin bütün hareket yasalarının etkileşimminden çıkacaktır: başka bir deyişle, yüzeysel görünüşler ve sermayenin özü arasındaki ve "birçok sermaye" ile "genelde sermaye" arasındaki dolayımı veren bu yasaların bütünüdür.

Arghiri Emmanuel ile geçenlerdeki polemiğinde Charles Bettelheim, Marksist analiz bağlamında "bağımsız değişkenler" kavramının geçerliliğini sorguladı. Genelde bu polemikle aynı yönde düşünmekle birlikte bu noktaya çekince koymadan edemeyiz. Bettelheim yazıyor: "Marx'ın formüllerini ele alırken ve onları işlevlerinin tamamen bilincinde olarak kullanırken, bu formüllerde verilen "büyüklükleri" değiştirmeye hakkımız yoktur, velev ki bu değişimler, yasalarla uyum içinde, bu formüllerin ilişkili olduğu yapıyı oluşturan farklı ögeleri etkileyen varyasyonlar tarafından haklı çıkarılsın. Ancak böylesi teorik olarak doğrulanmış değişimler bu büyüklükleri değiştirebilirler, keyfi bir biçimde değil fakat yapının gerçek yasalarına tam uyan bir biçimde".[60] Burada Bettelheim iki temel güçlüğü gözardı ediyor. Birincisi, yeniden üretim şemalarının, büyüme ve denge bozulmaları sorunlarının analizi için tasarlanmış araçlar olmadığı ve dolayısıyla herhangi bir türde "yasalar"ın, onların bileşenlerinin varyasyonlarını düzenlemesinin *olanaksız* olmasıdır. (İki Departman'ın eşit bir büyümesi veya bu iki Departman'ın eşit bir birikim oranı, kapitalist üretim tarzının "yasaları" değildir, sadece ekonomide dönemsel dengenin mümkün olduğunu kanıtlamak olan şemaların amacını gerçekleştirmek için yapılmış yöntembilimsel soyutlamalardır). İkincisi, kapitalizmin Marx tarafından keşfedilen

60- Charles Bettelheim, A. Emmanuel, *Unequal Exchange* içinde, Londra 1972, s. 283-4.

yasaları *uzun vadeli nihai-sonuçları* (sermayenin artan organik bileşimi, artan artı-değer oranı, düşen kâr oranı) göstermelerine karşın, onlar bu gelişme eğilimleri arasında herhangi bir kesin ve düzenli orantıyı açığa çıkarmazlar. Dolayısıyla yukarıda sayılan değişkenleri *kısmi* bağımsız ve kısmen işlevsel bağımlı saymak yalnızca meşru değil aynı zamanda zorunludur. Açıktır ki bu bağımsızlık keyfi değildir, özgül üretim tarzının iç mantığı ve genel uzun vadeli gelişme eğilimleri çerçevesi içinde var olur.[61] Fakat soyut "genelde sermaye" ve somut "birçok sermaye" arasında bir dolayımı mümkün kılan tam da genel uzun vadeli gelişme eğilimleri ile bu değişkenlerin kısa ve orta vadeli dalgalanmalarının entegrasyonudur. Başka bir deyişle, kapitalist üretim tarzının gerçek tarihsel gelişme sürecini ardışık aşamaları boyunca yeniden üretmeyi mümkün kılan budur. Böylece bu üretim tarzının tarihi, sermaye ile kapitalist dünya pazarının sürekli bünyesine kattığı pre-kapitalist ve yarı kapitalist ekonomik ilişkiler arasındaki gelişen uzlaşmazlığın tarihi haline gelir. Bu nedenle kapitalist üretim tarzının yayılmasının dünya pazarında Waterloo'dan Saraybosna'ya kadarki çağda meydana getirdiği yapısal değişimlerin bir açıklaması ve sonra da bu dünya pazarının Birinci Dünya Savaşı ile başlayan kapitalist gerileme çağındaki sonraki dönüşümlerinin bir açıklaması ile işe başlayacağız.

61- Bettelheim'ın kendisi daha sonra Marx'ın keşfettiği tikel ilişkilerde "göreli bir belirsizlik" olduğunu itiraf ediyor: *Unequal Exchange*, s. 288.

2

Kapitalist Dünya Pazarının Yapısı

Sermayenin gerçek hareketi açıkça kapitalist olmayan ilişkilerden başlar ve bu kapitalist olmayan çevre ile sürekli, sömürücü, metabolik bir değiş tokuş çerçevesinde ilerler. Bu kesinlikle Rosa Luxemburg'un keşiflerinden ya da tezlerinden biri değildir: Marx'ın kendisi birçok yerde bunu açıkça ifade etmiştir. Örneğin: "Dünya pazarındaki ani genişleme, dolaşımdaki metaların çoğalması, Avrupa uluslarının Asya'nın ürünlerine ve Amerika'nın hazinelerine kendileri sahip olmak için gösterdikleri rekabetçi çaba ve sömürgecilik sistemi, bütün bunlar üretim üzerindeki feodal zincirlerin parçalanmasına maddi katkıda bulundu. *Bununla birlikte, modern üretim tarzı, ilk döneminde –manüfaktür döneminde– yalnızca kendisi için gerekli koşulların Orta Çağlar içinde oluşmuş olduğu yerlerde gelişti.*[1] Örneğin Hollanda ile Portekiz'i karşılaştırınız... Kapitalizm öncesi ulusal üretim tarzlarının iç sağlamlığı ve

1- Bu bağlamda *Marxist Economic Theory*, s. 119-25'teki yorumlarımıza bakınız.

örgütlülüğünün ticaretin aşındırıcı etkilerine karşı çıkardığı engeller İngilizlerin Hindistan ve Çin ile ilişkilerinde çarpıcı bir biçimde görülür... İngiliz ticareti bu topluluklar üzerinde devrimci bir etki yarattı ve mallarının düşük fiyatları ile bu sınai ve tarımsal üretim birliğinin eskiden beri birleştirici bir öğesi olan iplik eğirme ve dokuma sanayilerini tahrip ettiği ölçüde bu toplulukları parçaladı. *Bununla birlikte bu çözülme işlemi çok yavaş ilerlemektedir... Öte yandan, İngilizlerin tersine, Rus ticareti Asya tipi üretimin ekonomik zeminine dokunmuyor*".[2] (İtalikler bizim).

Karl Marx bu sözleri yazdıktan yirmi yıl sonra Friedrich Engels, Conrad Schmidt'e bir mektubunda ciddi bir biçimde şunları belirtti: "Değer yasası ile artı-değerin kâr oranı yoluyla bölüşümünde durum tamamen aynıdır... Her ikisi de ancak *kapitalist üretimin her yerde tamamen yerleşmiş olması koşuluyla*, yani toplumun toprak sahipleri, kapitalistler (sanayici ve tüccarlar) ve işçiler şeklindeki modern sınıflara indirgenmiş ve tüm ara aşamalardan kurtulunmuş olduğu durumda en tam yaklaşık gerçekleşmelerini başarır. *Bu koşul İngiltere'de bile yoktur ve hiçbir zaman var olmayacaktır* – o kadar uzağa gitmesine izin vermeyeceğiz".[3] (İtalikler bizim).

Marx ayrıca sermayenin *çıkışının* onun *öz-gelişimi* ile eşitlenmemesi gerektiği şeklindeki basit teorik aksiyomu ortaya koydu: "Sermayenin *oluşumunun, ortaya çıkışının* koşulları ve

---

2- *Capital*, Vol. 3, s. 332-4. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 292-293].

3- Engels'ten Conrad Schmidt'e 12 Mart 1895 tarihli mektup, Marx Engels, *Selected Correspondence* içinde, Moskova 1965, s. 483. Ayrıca bkz. Marx: "Onu (İngiltere'yi) örnek olarak alıyoruz çünkü kapitalist üretim tarzı orada gelişmiş bir aşamadadır *ve kıta Avrupa'sında olduğu gibi artık çoğunlukla ona denk düşmeyen bir köylü ekonomisi temelinde işlememektedir...*", "Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses" (*Kapital*'in birinci cildinin özgün 6. bölümü), Arkhiv Marksa i Engelsa, Vol. II (VI), Moskova 1933, s. 258. (İtalikler bizim).

varsayımları tam onun henüz mevcut olmadığını fakat sadece *oluşmakta* olduğunu varsayar, dolayısıyla gerçek sermaye doğunca ortadan kaybolurlar, bu sermayenin kendisi, kendi gerçekliği temelinde gerçekleşmesinin koşullarını koyar. Böylece, örneğin, kendinde-paranın özgün olarak sermaye haline gelmesi süreci kapitalistin payına bir birikimi – belki de onun *kapitalist olmayan* biri olarak kendi emeğiyle yarattığı ürünler ve değerlerden toplanmış tasarruf araçları varsayarken, yani paranın sermaye haline gelme koşulları sermayenin ortaya çıkması için verili, dışsal varsayımlar gibi görünürken, – [bununla birlikte], sermaye sermaye haline gelir gelmez, kendi varsayımlarını yaratır, yani *mübadele olmaksızın*, kendi üretim süreci sayesinde yeni değerler yaratmanın gerçek koşullarına sahip olmak".[4] (Marx'ın kendi italikleri).

Demek ki burada ikili bir süreci ele alıyoruz ve hem sermayenin çıkışı hem de bunu izleyen öz-gelişimini anlamak istiyorsak bu sürecin iki tarafı birleştirilmelidir. İlkel sermaye birikimi ve artı-değer üretimi yoluyla sermaye birikimi, başka bir deyişle, sadece iktisat tarihinin *birbirini izleyen* evreleri değil, aynı zamanda *eşzamanlı* ekonomik süreçlerdir. Kapitalizmin şimdiye kadarki tüm tarihi boyunca ilkel sermaye birikimi süreçleri daima sermaye birikiminin egemen biçimi olan üretim sürecinde değer yaratmak yoluyla sermaye birikimi ile bir arada var olmuşlardır. Köylüler, esnaf, zanaatkarlar, hatta bazen çalışanlar, memurlar ve yüksek nitelikli işçiler kapitalistleşmeye çalışırlar ve şu ya da bu biçimde (aşırı sınırlı tüketim, tefecilik, hırsızlık, dolandırıcılık, miras, piyango) başlangıç için bir miktar sermaye elde etmeyi başarıp kendileri emek gücünü sömürürler. Bu ilkel birikim süreci zaten (Marx'ın betimlediği tarihsel ilkel birikim sürecinden farklı olarak) kapi-

4- Marx, *Grundrisse*, s. 459-60.

talist üretim tarzının mevcut olduğunu varsaymasına rağmen ve zaten sanayileşmiş kapitalist ülkelerdeki rolü önemsiz olmasına rağmen, yine de sömürge ve yarı sömürge ülkelerde –şu sözde "gelişmekte olan" ülkelerde– oldukça önemlidir. Buralarda o toplumsal yapı ve ekonomik gelişme için bizzat üretim sürecinde artı-değer yaratımından hem nicel hem de nitel olarak daha belirleyici olmayı sürdürmektedir.

Bu iki ayrı moment birbiriyle yapısal bir bağlantıya sokulmalıdır. Tarihsel kökenleri kapitalist üretim tarzının çıkışına kadar giden ilkel sermaye birikimi özgül dinamiğini tam da bu *tekelci karakter*inden aldı, yeryüzünde ilk modern makinalı fabrikaların ortaya çıktığı birkaç nokta dışında dünyada hiçbir geniş ölçekli kapitalist sanayi yoktu (kapitalist manüfaktür işletmelerinde değer yaratımı var olsa da. Ancak, bunların hepsi az çok benzer bir üretkenlik düzeyinde olduğu için ister Batı Avrupa'da olsun, ister Latin Amerika'da, Rusya'da, Çin'de ya da Japonya'da olsun, kârlarında dinamik bir büyümeyi teşvik edecek uluslararası bir boyut yoktu).[5]

Bugünkü ilkel birikim süreçlerini tanımlayan durum açıktır ki çok farklıdır. Bunlar çoktan oluşmuş bir kapitalist üretim tarzı ve kapitalist dünya pazarı çerçevesinde meydana gelmektedir; böylece onlar mevcut kapitalist üretim ile sürekli rekabet ya da sürekli metabolik değiş tokuş halindedirler. Kapitalist üretim tarzının son iki yüzyıldaki uluslararası büyüme ve yayılması böylece *üç momentin diyalektik birliğini* oluşturur:

(a) Zaten kapitalist olan üretim süreçleri alanı içinde süregiden sermaye birikimi;

5- Andre Gunder Frank, eski bir Şili devlet başkanının 18. yüzyılda Brezilya'da manüfaktür üretiminin ABD'den daha önemli olduğunu ifade ettiğini söylüyor; *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York 1967, s. 60.

(b) Zaten kapitalist olan üretim süreçleri alanı dışında süregiden ilkel sermaye birikimi;

(c) İkinci momentin birincisi tarafından belirlenmesi ve sınırlanması, yani ikinci ve birinci moment arasında mücadele ve rekabet.

Nedir o zaman bu üçüncü momentin iç mantığı, süregiden ilkel sermaye birikiminin, çoktan kapitalist olan üretim süreçleri alanındaki sermaye birikimi tarafından belirlenmesi ve sınırlanması?

Hem tekil ülkelerde hem uluslararası olarak, sermaye merkezden –başka bir deyişle, tarihsel doğum yerlerinden– dışarıya, periferiye (çevreye) doğru baskı uygular. Durmaksızın yeni alanlara yayılmaya, yeni basit meta yeniden üretim sektörlerini kapitalist meta üretimi alanlarına çevirmeye ve şimdiye dek yalnızca kullanım değerleri üretmiş olan sektörlerin yerine meta üretimini koymaya çalışır.[6] Bu sürecin bugün bile sanayileşmiş ülkelerde gözlerimizin önünde cereyan etme derecesine bir örnek son yirmi yıldaki hazır yemekler, hazır içecek makineleri vs. üreten sanayilerdeki genişlemedir.

Fakat kapitalist üretim tarzının bu alanlara nüfuzunu sınırlandıran iki önemli etken vardır. Birincisi, bu üretim tarzı

6- Bkz. Marx: "Tam da bu üretim tarzı tarafından geliştirilen emek üretkenliği, üretimin kütlesi, nüfus kütlesi, fazla nüfus kütlesi sürekli olarak sermaye ve emek işletmek yoluyla yeni işkolları yaratırlar, buralarda sermaye bir kez daha küçük bir ölçekte çalışabilir ve bir kez daha çeşitli gelişmelerden geçebilir, ta ki bu yeni işkolları da geniş bir toplumsal ölçekte yürütülene dek. Bu süreç kesintisizdir. Aynı zamanda kapitalist üretim henüz tam kontrol altına alamadığı, sadece biçimsel olarak içine aldığı bütün sanayi dallarını fethetmeye eğilimlidir. Tarım, madencilik, temel giyim maddelerinin manüfaktürünü vb. tam olarak kontrol altına alır almaz, kontrolünün hala yalnızca biçimsel olduğu ve hatta hala bağımsız zanaatkarlar bulunduran yeni alanları ele geçirir". *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 120-2.

rekabetçi olmalıdır, yani satış fiyatı basit meta üretimi ya da aile üretimi alanında üretilen aynı malların maliyetinden daha düşük ya da en azından, özgün üreticileri, yeni ürünleri satın alınanın getirdiği zaman ve emek tasarrufundan dolayı, kendi ucuz üretimlerinin artık kârlı olmadığını düşündürecek kadar düşük olmalıdır.[7] İkinci olarak, fazla sermaye olmalıdır ki bu alanlara yatırımı mevcut alanlardaki yatırımından daha yüksek bir kâr oranı sağlasın (mutlak anlamda daha yüksek bir oran olmak zorunda değil, fakat her durumda zaten kapitalist olan alanlardaki ek bir sermaye yatırımının getirdiği marjinal orandan daha yüksek olmalıdır).

Bu iki koşulun gerçekleşmediği, kısmen gerçekleştiği ya da çok ağır sınırlamalar altında gerçekleştiği ölçüde, kendi kendini yeniden üreten sermaye birikimi hala ilkel sermaye birikimine yer bırakır. Bu boş alanı küçük ve orta boy sermaye doldurur, yerli ve geleneksel üretim ilişkilerini[8] tahrip etme "kirli iş"ini yapar ve bu süreçte ya batar ya da "normal" artı-değer üretimi için zemin hazırlar ki sonra kendisi de buna katılsın. İkinci durumda, "normal" sınai, tarımsal, mali ya da ticari sermayeye dönüşür.

Buharin, dünya ekonomisini doğru bir biçimde "bir üretim ilişkileri ve buna tekabül eden uluslararası ölçekte mübade-

---

7- Sermayenin şiddetli müdahalesinin (özgün sahiplerin kamulaştırılması, köylülerin toprakları ve evlerinden atılmaları, geleneksel olarak kullanılagelen toprak rezervleri, geçim araçları ve emeğe erişimin engellenmesi) yerli üreticiler tarafından kullanım değerleri üretimini *önlediği* ve bunları emek gücü satıcılarına ve dolayısıyla sınai malların alıcılarına dönüştürdüğü "daha normal" durumu burada tartışmıyoruz.

8- Bkz. Rosa Luxemburg: "Marksist teoriye göre, küçük kapitalistler kapitalist gelişmede teknik değişimin öncüleri rolünü oynarlar. Onlar bu role iki anlamda sahiptirler. Oturmuş sanayi dalarında yeni üretim yöntemleri başlatırlar, büyük kapitalistlerin henüz el atmadıkları yeni üretim dalları yaratılmasında öncüdürler". *Social Reform or Revolution*, New York 1970, s. 15.

le ilişkileri" olarak tanımladı.[9] Fakat *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* adlı kitabında bu sistemin önemli bir yanını vurgulayamadı: yani kapitalist dünya ekonomisinin, *kapitalist, yarı kapitalist ve kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin, kapitalist mübadele ilişkileri ile birbirine bağlanmış ve kapitalist dünya pazarının egemenliği altında, eklemlenmiş bir sistem* olduğunu. Ancak bu şekilde bu dünya pazarının oluşumu kapitalist üretim tarzının gelişiminin –bu kapitalist üretim tarzını bir önkoşulu olan, merkantil sermayenin yarattığı dünya pazarı ile karıştırmadan[10]– bir ürünü olarak ve kapitalist açıdan gelişmiş ve kapitalist açıdan az gelişmiş ekonomiler ve ulusların çok taraflı kendi kendini koşullayıcı bir sistemde kombinasyonu olarak anlaşılabilir. Bu sorunu hem bu bölümde hem de eşitsiz mübadele ve yeni sömürgecilik sorunlarına geldiğimiz zaman daha derinden inceleyeceğiz.

Tarihçi Oliver Cox bu türden eklemlenmiş bir sistemi ima etmektedir. Ancak o Venedik ticari sermayesi üzerine daha önceki çalışmasının o denli güçlü etkisi altında ki bu "ekonomiler ve uluslar hiyerarşisi"ni belirleyen şeyin "dünya pazarındaki farklılaştırılmış durumlar"dan fazla birşey olabileceğini göremiyor. Böylece o farklı üretim ilişkilerinin varlığını tamamen gözden kaçırıyor.[11] Bu hata, Arrighi Emmanuel, Sa-

---

9- N. Bukharin, *Imperialism and World Economy*, Londra 1972, s. 25-6.

10- Marx: "Dünya pazarının kendisi bu üretim tarzının temelini oluşturur. Öte yandan, bu üretim tarzının doğasında var olan sürekli genişletilen bir ölçekte üretim yapma gerekliliği dünya pazarını sürekli genişletme eğilimindedir, öyle ki bu durumda sanayide devrim yapan ticaret değildir...". *Capital*, Vol. 3, s. 333. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 292. Mandel'in bu alıntıdaki küçük bir hatası düzeltilmiştir. Çev. notu]. Ayrıca *Kapital*'in üçüncü cildine *Engels*'in eklediği dipnota bkz.: "Ulaşım ve iletişim araçlarının muazzam yayılması –okyanus aşan yolcu gemileri, demiryolları, telgraf, Süveyş Kanalı– gerçek bir dünya pazarını bir olgu yapmıştır". *Agy*, s. 489.

11- Oliver C. Cox, *Capitalism as a System*, New York 1964, s. 1, 6, 10.

mir Amin ve André Gunder Frank gibi başka yazarların az ya da çok ölçüde Cox ile paylaştıkları bir hatadır ve Bölüm 11'de bu konuya döneceğiz.

Kapitalist dünya ekonomisinin Sanayi Devrimi'nden bu yana olan tarihine bakarsak, son iki yüz yılda kapitalist, yarı kapitalist ve kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin bu özgül eklemlenmesinde şu aşamaları ayırdedebiliriz. Serbest rekabet kapitalizmi çağında, büyük ölçekli sanayi tarafından doğrudan artı-değer üretimi münhasıran Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ile sınırlı idi. Ancak ilkel sermaye birikimi süreci aynı zamanda dünyanın birçok başka yerinde meydana gelmekteydi – eşitsiz bir ritme sahip olsa da. Bu nedenle bu ülkelerde zanaatkarlar ve yerli köylülerin kumaş üretimi yavaş yavaş yok edilirken yükselen yerel sanayi çoğu zaman gerçek fabrika sanayisi ile birleştirildi. Yabancı sermaye sanayileşmeye başlayan ülkelere aktı tabii, ancak oralardaki birikim süreçlerine egemen olamadı.[12] Yabancı sermayenin bu doğmakta olan kapitalist eko-

12- A. C. Carter'in tahminlerine göre 1760'a doğru Büyük Britanya'daki hisseli sermayenin yaklaşık dörtte birini Hollanda sermayesi oluşturuyordu (bu konudaki bir tartışma için bkz. Charles Wilson, "Dutch Investment in 18th Century England", *Economic History Review*, Nisan 1960). İngiliz sermayesinin Belçika'nın sanayileşmesindeki rolünün simgesi de modern makina sanayisinin kurucuları Cockerill Kardeşlerdir. Benzer şekilde Belçika ve İngiliz sermayeleri Fransız sanayileşmesinin ilk dalgasında önemli rol oynadılar (Bkz. W. O. Henderson, *The Industrial Revolution on the Continent*, Londra 1961; J. Dhont, "The Cotton Industry at Ghent during the French Regime", F. Crouzet, W. H. Chaloner ve W. M. Stern (yay.), *Essays in European Economic History 1789-1914*, Londra 1969). Aynı şey Ren nehrinin sol kıyısındaki Alman tekstil sanayisi ile ilgili olarak Hollanda sermayesi için de geçerlidir (bkz. Gerhard Adelmann, "Structural Changes in the Rhenish Linen and Cotton Trades at the outset of Industrialization", *Essays in European Economic History 1789-1914* içinde). Fransız sermayesinin İtalya'daki ilk sanayileşme dalgasındaki rolü için bkz. A. B. Gille, *Les Investissements Français en Italie 1815-1940*, Turin 1968 ve Aldo Alessandro Mola (yay), *L'Economia Italiana dopo l'Unita*, Turin 1971, s. 130vd. Amerikan demiryolu sisteminin inşasındaki (özellikle 1866-73 dönemi) yabancı, esas olarak İngiliz sermayesinin merkezi rolü için

nomiler üzerinde egemenlik kurmasının önündeki engellerin en önemli iki tanesi belirtilmelidir. Birincisi, Büyük Britanya, Fransa ve Belçika'daki sermaye birikimi düzeyi, bu sermayenin dünyanın başka yerlerinde fabrika kurmasına izin vermeye yeterli değildi. Büyük Britanya'da 1860-1869 arası yıllık ortalama yurtdışı sermaye yatırımları ancak 29 milyon pound idi; daha sonra 1970-79 arası on yılda yüzde 75 artarak yılda 51 milyon pound oldu ve sonra da 1880-89 yıllarında yılda 68 milyona çıktı.[13] İkinci engel iletişim araçlarının yetersizliği idi – Sanayi Devrimi'nin manüfaktür ve ulaşım sanayilerindeki eşitsiz gelişimi.[14] Bu durum Batı Avrupa'da büyük ölçekli sanayi tarafından üretilen ucuz malların yalnızca Asya ve Latin Amerika'nın ücra köylerine ve küçük kasabalarına değil, fakat Güney ve Doğu Avrupa'dakilere dahi ulaşmasını etkin bir biçimde engelledi. Gerçekte, ulaşım ve iletişim sistemlerinin yetersizliği Batı Avrupa'da bile ulusal pazarların oluşmasının önüne engeller çıkardı. Demiryollarının yayılmasından önce, Fransa'da bir ton kömürün fiyatı 1838'de Loire'ın güneyin-

---

bkz. L. H. Jenks, "Railroads as an Economic Force in American Development", *Journal of Economic History*, IV, 1944.

13- Phyllis Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge 1967, s. 36, 266. Ayrıca bkz. Marx: "Gitgide genişleyen kitle üretimi mevcut pazara sel gibi akar ve böylece bu pazarın daha da genişlemesi, kendi sınırlarını aşması için sürekli çalışır. Bu kitle üretimini kısıtlayan şey (mevcut talebi ifade ettiği sürece) ticaret olmayıp, kullanılan sermayenin büyüklüğü ile emek üretkenliğinin gelişme düzeyidir". *Capital*, Vol. 3, s. 336. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 295]. Ayrıca, Leland Hamilton Jenks, *The Migration of British Capital to 1875*, Londra 1927. Ayrıca bkz. İngiliz Dışişleri Bakanlığının yurtdışındaki diplomatik temsilciliklere gönderdiği 15 Ocak 1848 tarihli genelge, burada açıkça yurtiçi yatırımların yurtdışındakilerden öncelikli olduğu belirtilmişti. (*Foreign Office Archives*, FO 16, Vol. 63, Circular dated 15.1.1848).

14- "Dolaşım süresini azaltmanın başlıca yolu gelişmiş ulaşım ve iletişim araçlarıdır. Son elli yıl bu alanda ancak 18. yüzyılın ikinci yarısındaki sanayi devrimi ile kıyaslanabilecek bir devrim yaratmıştır". Marx, *Capital*, cilt 3, s. 71. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 68].

deki madencilik bölgesi St Etienne'de 6.90 franktan Paris'te 36-45 franka ve Bayonne ve daha uzak Brittany'de hatta 50 franka kadar çıkıyordu.[15]

Böylece Büyük Britanya, Fransa, Belçika ve Hollanda'nın dış sermaye yatırımlarının yavaşça artan etkisinin esas olarak *yabancı demiryolu inşasında* yoğunlaşması tesadüf değildi, çünkü bu dünya çapında iletişim ağının genişlemesi, kapitalist dünya ekonomisinin girdabına sürüklenmiş olan az gelişmiş ülkelerin iç pazarları üzerindeki egemenliklerinin tedricen artması için bir önkoşul idi.[16]

Fakat tam da demiryolu inşası üzerindeki bu yoğunlaşma, yaklaşık olarak 1848 Devrimi'nden 1860'lara dek süren önemli bir *zaman farkına* yol açtı, bu dönemde kendileri kapitalist bir üretim tarzı için bastıran ekonomilere yerel ulusal sermayenin ilkel birikimi için genel olarak sınırsız bir olanak doğdu. Uluslararası ücret farklılıkları da aynı süreci kolaylaştırdı.[17] Bu ilk ulaşım devriminin bile ucuz ve kolayca bozulabilir metaları uzun mesafeler boyunca taşıma maliyetlerinde belirgin bir düşüş sağlamaması, azgelişmiş ülkelerin yerel sermayesinin gıda sanayisi, biracılık, tuhafiye (her durumda lüks mallar hariç) vs. piyasalarında rakipsiz olmaya devam et-

15- Bkz. Maurice Lévy-Leboyer, *Les Banques Européennes et l'Industrialisation Internationale dans la Première Moitié du 19e Siècle*, Paris 1964, s. 320.

16- "Öte yandan, makinalar tarafından üretilen malların ucuzluğu ve geliştirilmiş ulaşım ve iletişim araçları yabancı pazarları fethetmek için gerekli silahları temin eder". Marx, *Capital*, cilt 1, s. 451. [Karş. *Kapital*, cilt 1, s. 462. Bu cümlenin Sol Yayınları çevirisi sorunludur]. Emperyalizm öncesi dönemde demiryolu inşasının İngiliz sermaye ve meta ihracatı için önemi için başkaları arasında bkz. Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Londra 1963, s. 297-8.

17- 1833'de belli bir tipte iplik eğiren bir erkek işçi, haftalık ücret olarak, Britanya'da 69 iş saati için 37 franka eşdeğer bir ücret, Fransa'da 72-84 iş saati için 19 frank ve İsviçre'de benzer sayıda iş saati için 9-12 frank alıyordu: Lévy-Leboyer, agy, s. 65.

tikleri anlamına geliyordu. İtalya, Rusya, Japonya ve İspanya bu görüngünün en çarpıcı örnekleridir. Buralarda, demiryolu inşası ve kamu borçlarına yapılan yabancı yatırımları sayınazsak, iç pazarın sürekli genişlemesi ve ilkel birikimin kesintisiz ilerlemesine egemen olan yerel sermaye idi.

Örneğin İtalya'da tekstil sanayisi 1850'lerde hala esas olarak köylü ve yerel-sınai zanaatkarlardan oluşuyordu: yaklaşık 300 bin köylü kadın, yılda yaklaşık 150 işgünü boyunca keten ve kenevir eğirme işiyle meşgul idiler. 1.2 milyon kentallik bu hammaddenin 300 bini ihraç ediliyor ve kalan 900 bini İtalya'da tüketiliyordu. Bu ikinci miktarın 1/9'undan biraz fazlası mekanize sanayide, 8/9'u da yerel üretimde kullanılıyordu. 1880'de bile keten ve kenevir üretiminde yerel dokumacılık sınai dokumacılığı geçiyordu. İpek sanayisinde sınai patlama 1870 civarında başladı ve ancak yüzyılın sonunda tamamlandı. Pamuk üretiminde yerel sanayi 1850'lerde ve 1860'larda egemen idi; büyük ölçekli sanayi iplik eğirmede yaklaşık olarak 1870'te bir patlama yaşadı, dokumacılıkta ise bundan sonra bir on yıl daha geçmesi gerekti.[18] Tüm bu sanayileşme sürecinde yabancı sermaye bir rol oynamadı.

Aynı şey Rusya için de geçerlidir, burada 1840-70 arası ilk sanayileşme dalgası ithal makinalarla gerçekleşse de –Rusya 1848'de İngiltere'den ithal edilen makinaların yüzde 26'sını satın alıyordu– kayda değer bir yabancı sermaye iştiraki yoktu.[19] 1845'te Rusya'daki toplam makina ithalatı ve yerel üretiminin değeri 1 milyon rubleden biraz fazla idi; 1870'te ise 65 milyon rubleye ulaşmıştı. Rusya'da kullanılan sınai makinaların toplam değeri 1861'de 100 milyon ruble iken, 1870'te

18- Emilio Sereni, *Il Capitalismo nelle Campagne*, 1968, s. 18, 19, 22-3.

19- S. Strumilin, "Industrial Crises in Russia 1847-1867", F. Crouzet, W. H. Chaloner ve W. M. Stern (yay), *Essays in European Economic History 1789-1914* içinde, Londra 1969, s. 158.

350 milyon ruble oldu. En önemli sanayilerdeki (Polonya ve Finlandiya hariç) yıllık üretimin değeri, 1847'de yaklaşık 100 milyon rubleden 1870'de 280 küsur milyon rubleye yükseldi. Bu harekete damga vuran sermayenin hemen tamamı ulusal idi.[20] Benzer bir gelişmeyi Japonya'da buluyoruz. Japonya'nın toplam banka sermayesi 1875'te 2.5 milyon yenden 1880'de 43 milyon yene çıktı. Bu son yılda yerel sanayi hala pamuk dokuma ve eğirme işine egemen idi, fakat 1890'da büyük ölçekli sanayi çoktan bu alanlardaki egemenliğini kurmuştu.[21]

O zamanlar kapitalist "gelişmekte olan uluslar" olan bu ülkeler ile kapitalist dünya pazarı arasındaki somut eklemlenme iki yönlü idi. Bir yandan, yurtdışından ucuz makina ile üretilmiş mallar ve buna eşlik eden "ucuz fiyat topçusu" geleneksel yerli üretimin büyük yıkıcısı idi. 1880'lerin başlarında İtalya'da ithalatın yarısı hala manüfaktür sanayisi ürünleri ya da yarı-mamul ürünler idi ve Japonya'da sınırsız ucuz pamuk ipliği ithalinin (ortalama fiyatı 1874'te yaklaşık *kin* başına 29.6 yen ve 1878'de 25.5 yen) yerli köylü sanayisi (ortalama fiyatı 1874'te 42.7 yen, 1878'de 45 yen) üzerinde yıkıcı bir etkisi oldu.[22] Fakat her iki durumda da yerel makina sanayisi yaklaşık on yıl içinde geleneksel yerel sanayinin yerini alabil-

---

20- Rusya'da kurulan şirketlerin sermayesi 1855'te 750 bin ruble ve 1858'de 51 milyon ruble idi (agy, s. 68). Ayrıca bkz. Roger Portal, "The Industrialization of Russia", Cambridge Economic History of Europe, Vol. VI, Part 2, Cambridge 1966. Portal, 1860'da 350 milyon ruble ve 1860 ile 1870 arası demiryolu şirketlerinin hisseleri için de 700 milyon ruble rakamlarını veriyor.

21- W. W. Lockwood, *The Economic Development of Japan*, Princeton 1954, s. 113. Pamuk ipliği üretimi 1884'te 13 bin toptan 1894'te 292 bin topa ve 1899'da 757 bin topa yükseldi: Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise 1868-1880*, Stanford 1965, s. 37, 63.

22- Sereni, agy, s. 32-3. Smith, agy, s. 26-7.

mişti, yani yabancı mallar "ulusal" kapitalizmin gelişimi için zemini temizlemişti.

Öte yandan, dış ticaretlerindeki hızlı uzmanlaşma (Rusya örneğinde tarımsal ürünler, daha sonra ayrıca petrol; Japonya örneğinde ise ham ipek ve iplik) dünya pazarının önemli sektörlerini bu yükselen kapitalist ekonomilerin satış noktaları olmasını sağlamıştır. Böylece elde edilen kârlar da yerel sermaye birikiminin ana kaynağı olmuştur.

Elbette, bu evrede dünya pazarına bağlanma ve göreli azgelişmişlik koşullarının bu ülkelerde ilkel sermaye birikimi üzerinde çok olumsuz etkileri olduğu da doğrudur. Daha yüksek emek üretkenliği koşullarında üretilen malların daha düşük emek üretkenliği koşullarında üretilen mallarla mübadelesi eşitsiz bir mübadele idi, bu az emeğin çok olanla değiş tokuşu idi ki kaçınılmaz olarak bir *dış göçe*, değer ve sermayenin bu ülkelerden Batı Avrupa yararına bir dışarı akışına neden oldu.[23] Bu ülkelerdeki büyük miktarda ucuz emek ve toprak rezervlerinin varlığı, mantıksal olarak, ilk sanayileşen ülkelerdekinden daha düşük bir sermayenin organik bileşimine sahip bir sermaye birikimi sonucunu verdi.[24] Fakat bu dış göçün ve bu düşük organik bileşimin derecesi yerel ve bağımsız sermaye birikimine karşı ciddi bir tehdit oluşturmaya yeterli değildi – en azından toplumsal ve siyasal sınıf güçlerinin, za-

---

23- Strumilin'in tahminlerine göre Rusya'dan 1855 ile 1860 arasında 80 milyon ruble değerinde, 1861-66 arasında ise 143 milyon ruble değerinde altın dışarı aktı (s. 166, 174). Kabul edilir ki, bu ikinci miktarın büyük bir kısmı serfliğin kaldırılmasına mülklerinin satarak ve yurtdışında asalak bir yaşam sürerek karşılık veren Rus aristokratlarının eylemi ile açıklanabilir.

24- "Bir ülkede, ücretler ve toprağın fiyatı düşük ve kapitalist üretim tarzı genel olarak gelişmemiş olduğu için, sermaye üzerinden faiz yüksek iken, başka bir ülkede, ücretler ve toprağın fiyatı nominal olarak yüksek ve sermaye faizi de düşük ise, o zaman kapitalist birinci ülkede daha çok emek ve toprak, ikincide ise görece daha çok sermaye kullanır". Marx, *Capital*, cilt 3, s. 852. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 766].

naatkarlığın yıkımını, ulusal büyük ölçekli sanayinin gelişimi ile karşılamayı başarmış olduğu ülkelerde değildi. Devletin modern kapitalizmin ebesi rolünü oynamayı başaramaması veya gönülsüz olmasından dolayı (örneğin East India Company gibi dış ticari sermayenin egemen olduğu yerler) ya da yerli burjuvazi yerine zaten yabancıların ilkel para sermayesi birikimini kontrol etmesinden dolayı, vs. nedenlerle bu koşulların ya hiç var olmadığı ya da yetersiz olduğu Türkiye gibi bölgelerde yerel sanayileşmeyi başlatmaya yönelik çabalar başarısızlığa mahkûm idi, saf ekonomik bir bakış açısından onlar için mevcut önkoşullar Rusya'da, İspanya'da ya da Japonya'da olduğundan daha az elverişli olmamasına rağmen.[25]

Emperyalizm çağında tüm bu yapıda radikal bir değişim oldu. Daha önce kapitalistleşmemiş ekonomilerdeki ilkel sermaye birikimi süreci şimdi Batılı büyük sermayenin kendisinin yeniden üretimine de tabi kılınmıştı. Bu noktadan itibaren, sonradan "Üçüncü Dünya" denen bölgenin ekonomik gelişimini, yerel egemen sınıfların ilkel birikim süreci değil, emperyalist ülkelerin sermaye ihracı belirledi. Bu "Üçüncü Dünya" artık metropol ülkelerdeki kapitalist üretimin gereksinimlerini tamamlamak zorunda idi. Bu durum yalnızca bu

25- Bkz. Ömer Celal Saraç ("The Tanzimat and our Industry") ve I. M. Smilianskaya'nın ("The Disintegration of Feudal Relations in Syria and Leb non in the Middle of the 19th Century") Charles Issawi'nin yayımladığı antolojideki yazıları, *The Economic History of the Middle East*, Şikago 1966, s. 48-51, 241-5. Bir "dönüş etkisi"nin ("kümülatif sanayileşme") olmayışının gerçekte betimlediğimiz kompleks tarafından belirlendiğini ve kapitalist araçlarla üretilen birinci metaların *kullanım değeri* tarafından belirlenmediğini kaydetmek ilginçtir. Çin örneğinde bunlar hammaddeler değil tekstil ürünleri idi (Çin tekstil sanayisinin 1894-1913 dönemindeki hatırı sayılır büyüklüğü ve bu sanayinin Birinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasındaki yenilenmiş ve önemli büyümesi için bkz. Jürgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Berlin 1964, s. 16-41, 106-7). Buna rağmen herhangi bir kümülatif sanayileşme süreci olmadı. Bu sorunu daha ayrıntılı olarak Bölüm 11'de tartışacağız.

metropol ülkelerden gelen ucuz metaların rekabetinin dolaylı bir sonucu değildi, bu herşeyden önce bizzat sermaye yatırımının bu metropol ülkelerden gelmesi ve ancak emperyalist burjuvazinin çıkarlarına uygun işletmeler kurmasının doğrudan bir sonucu idi.

Emperyalist sermaye ihracı süreci, beklenen şekilde "Üçüncü Dünya"nın ekonomik gelişimini boğdu. Çünkü, ilk olarak, ilkel sermaye birikimi için elverişli yerel kaynakları nitel olarak artırılmış bir "dış göç" ile emdi. Ulusal ekonominin bakış açısından, bu dış göç şimdi yerel toplumsal artı ürünün yabancı sermaye tarafından sürekli bir biçimde ele geçirilmesi biçimini aldı, bu da beraberinde besbelli ki ulusal sermaye birikimi için elde bulunan kaynaklarda önemli bir azalmayı getirdi.[26] İkinci olarak, bu süreç, kalan kaynakları, Gunder Frank'ın deyişiyle "azgelişmişliğin gelişimi"nde ve Theotonio Dos Santos'un terminolojisinde "bağımlılığın gelişimi"nde[27] karakteristik olan şu sektörlerde topladı: dış ticaret, emperyalist firmalar için acenta hizmetleri, arsa ve gayrimenkul inşaatı spekülasyonu, tefecilik, lümpen burjuva ve küçük burjuva "hizmet" işletmeleri (piyangolar, yolsuzluk, soygunculuk, kumar, bir ölçüde turizm). Üçüncü ve son olarak, eski yönetici sınıfların kırsal alandaki konumlarını pekiştirerek ve köy nüfusunun önemli bir kesimini gerçek meta üretimi ve para ekonomisi alanının dışında tutarak ilkel sermaye birikimini kısıtladı.[28]

26- Bkz. Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1957.

27- André Gunder Frank, agy; Theotonio Dos Santos, *Economica y Cambio Revolucionario en America Latina*, Caracas 1970.

28- Ernesto Laclau, Arjantin örneğinde bunun en azından kısmen, yerel toprak sahibi sınıfa giden diferansiyel toprak rantının 19. ve erken 20. yüzyıllarda tarımsal ihraç ürünlerinde içerilen artı-değerin büyük bir kısmını emmesi olgusundan kaynaklandığını öneriyor. Bkz. *Modos de Produccion, Sistemas Economicos y Poblacion Excedente*, Buenos Aires 1970.

İlk bakışta, sonuç paradoksal görünmektedir: metropol ülkelerde eşzamanlı ilkel sermaye birikimi sürecini ilerletmiş olan, sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi aynı zamanda sanayileşmemiş ülkelerde aynı süreci geriletmiştir. Tam da "en bol" olduğu yerde sermaye daha hızlı birikti; "en kıt" olduğu yerde ise sermayenin mobilizasyonu ve birikimi çok daha yavaş ve daha çelişkili oldu. Piyasa ekonomisi ve liberal iktisat teorisinin kuralları ile çelişkili görünen bu resim, göreli kâr oranı sorununu düşündüğümüz zaman hemen anlaşılır hale gelir. "Üçüncü Dünya" denen şeyin tek yanlı "azgelişmişliği"ni belirleyen şey, emperyalistlerin kötü niyeti ya da yerli egemen sınıfların –"ırksal" şöyle dursun– toplumsal yeteneksizliği değil, fakat ilkel para sermayesi birikimini teşvik ederken, sanayi sermayesi birikimini yukarıda sayılan yatırım alanlarından daha az kârlı –ve her durumda daha az güvenli– hale getiren bir ekonomik ve toplumsal koşullar kompleksi idi, ayrıca metropol sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminde emperyalizmle işbirliğini de saymazsak.[29]

Buna göre, serbest rekabet kapitalizminden klasik emperyalizme geçişte değişen şey metropol ülkeler ile azgelişmiş uluslar arasındaki üretim ve mübadele ilişkilerinin özgül eklemlenmesi idi. Yabancı sermayenin yerel sermaye birikimi üzerindeki (çoğu zaman siyasal egemenlik ile birleşmiş olan) egemenliği şimdi yerel ekonomik gelişmeyi metropol ülkelerdeki burjuvazinin çıkarlarına tabi kılıyordu. Şimdi azgelişmiş ülkeleri bombalayan artık ucuz malların "hafif topçu" ateşi

29- Başka şeylerle birlikte bizim makalemize bkz. "Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt", *Folgen einer Theorie, Essays über "Das Kapital" von Karl Marx* içinde, Frankfurt 1967. Ayrıca Geoffrey Kay'ın azgelişmişliğin her açıklaması için ticari sermayenin sömürge ve yarı sömürgelerdeki özgül ağırlık ve rolünü vurgulayan yeni çıkan kitabına bkz. *Development and Under-development: A Marxist Analysis*, Londra 1974.

değil, fakat sermaye kaynakları kontrolünün "ağır topçusu" idi. Emperyalizm öncesi çağda, öte yandan, *yerli burjuvazinin denetimi altında* hammadde üretimi ve ihracına yoğunlaşma, toprakta kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin bu burjuvazinin yararına değiştirilmesine bir giriş olmuştu yalnızca. Klasik emperyalist çağda ise, emperyalizm ve yerel oligarşiler arasında, köydeki kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini donduran, uzun vadeli bir toplumsal ve siyasal ittifak oluştu. Bu durum "iç pazar"ın[30] genişlemesini kesin olarak sınırladı ve dolayısıyla yine ülkenin kümülatif sanayileşmesini tıkadı ya da buna rağmen oluşan ilkel birikim süreçlerini sınai olmayan kanallara sevk etti.

Serbest rekabetçi kapitalizm çağı ile klasik emperyalizm çağı arasında meydana gelen dünya ekonomisinin yapısındaki bu dönüşümün Şili örneğinde hemen hemen klasik bir örneğini buluruz. Şili'nin 19. yüzyılda kapitalist dünya pazarına ilk entegrasyon dalgası büyük ölçüde Şililerin elinde olan bakır madenciliğinde meydana geldi.[31] Şili'nin Peru ile zaferle biten savaşından sonra başlayan güherçile çıkarımının gelişimi ile başlayan ikinci dalga İngiliz sermayesinin Şili

30- Gelişen kapitalist sistem için bir "iç pazar" yaratmada, işbölümü ve köye para ekonomisinin girişinin oynadığı önemli rol için bkz. Marx, *Kapital*, cilt 1, s. 763-67; Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*. Bu süreci tıkayan çağdaş toplumsal ittifaklara güzel bir örnek Venezuela'daki petrol şirketleri ve yerel toprak sahipleri arasındaki ilişkilerdir. Bkz. Federico Brito, *Venezuela, Siglo XX*, Havana 1967, s. 17-60, 181-221.

31- Hernan Ramirez Necochea, "Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile 1810-1914", *Lateinamerika zwischen Emanzipation und Imperialismus*, Berlin 1961, s. 131, 137. Aynı yazardan, *Historia del Imperialismo en Chile*, Havana 1966, s. 62. Bakır madenlerindeki İngiliz sermayesini payı yüzde 20-30'dan yüksek değildi. Ayrıca bkz. André Gunder Frank'ın bu çağı ele aldığı birçok Şilili kaynaktan beslenen sentez çalışması (agy, s. 57-63). Şili'nin bağımsızlığının ilk elli yılı içinde 1860'da doruğa ulaşan 276 gemilik bir ticaret filosu kurduğunu ve bu filonun 1870'lerin sonunda 75 gemiye düştüğünü kaydetmek ilginç olacaktır.

madenciliği üzerinde tam bir egemenlik kurmasına yol açtı. 1880'de Şili'ye yatırılan toplam İngiliz sermayesinin miktarı yaklaşık 7.5 milyon sterlin idi ve bunun 6 milyondan fazlası devlet tahvilleri biçiminde idi. 1890'da bu miktar 24 milyon sterline yükselmişti, bu miktarın 16 milyonu özel sektör yatırımlarından oluşuyordu (özellikle güherçile kuyuları ve madenlerde).[32] Karakteristik olarak, esas ihraç ürününün doğasında hiçbir değişme olmamıştı (önce bakır, sonra güherçile). Değişmiş olan, egemen sermaye birikim süreçleri ve egemen üretim ilişkileri idi.[33]

Yabancı sermayenin az gelişmiş ülkelerdeki sermaye birikim süreçleri üzerindeki egemenliği, söylediğimiz gibi, bu ülkeleri, emperyalist metropol ülkelerin ekonomilerinin gelişimini tamamlayıcı bir role sokan bir ekonomik gelişmeye yol açtı. Bilindiği gibi, bu durum özellikle onların sebze ve madeni hammadde üretiminde yoğunlaşmalarını gerektirdi. Hammadde avı, emperyalist sermaye ihracı ile deyim yerindeyse ele ele yürüdü ve önemli ölçüde onun nedensel bir belirleyicisi idi. Böylece, metropol ülkelerde göreli bir fazla sermaye artışı ile daha yüksek kâr oranları ve daha ucuz hammadde arayışı entegre bir kompleks oluşturur.

Bununla birlikte, hammadde arayışı da tesadüfi değildir. Kapitalist üretim tarzının iç mantığına dayanır. Bu yükselen emek üretkenliği aracılığıyla, verili bir makina ve emek miktarı ile üretilebilecek metaların sürekli artırılmasına yol açar. Bu da metanın ortalama değerindeki sabit – değişmeyen ve

32- N. R. Necochea, "Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile", s. 147.

33- Kuzey Şili güherçile sanayisine iki yıl içinde 9 milyon sterlinden daha fazla yatırım payan İngiliz sermayesinin egemenliğine –klasik emperyalizm döneminde her zaman olduğu gibi– sözkonusu eyaletin (Tarapaca) tüm kamu yaşamına egemenlik eşlik ediyordu: demiryolları, su işleri ve bankalar. Necochea, agy, s. 146-7.

değişken sermaye payının düşmesi eğilimine, yani ortalama metanın üretiminde hammadde maliyetlerinin payının yükselmesine götürür. "Hammaddenin değeri, dolayısıyla, meta-ürünün değerinin, emek üretkenliğinin gelişimiyle orantılı olarak sürekli büyüyen bir bileşenini oluşturur... çünkü toplam ürünün her belli parçasında makinaların eskimesini temsil eden kısmın ve yeni eklenen emeğin oluşturduğu kısmın her ikisi de sürekli olarak azalır. Bu düşme eğiliminden dolayı, değerin hammaddeyi temsil eden öteki kısmı orantılı olarak artar, *şayet bu artış hammaddenin değerinde bu hammaddenin üretiminde istihdam edilen emeğin artan üretkenliğinden doğan orantılı bir düşüşle dengelenmez ise*".[34] (İtalikler bizim)

ABD'nin güney eyaletlerindeki köle ekonomisinin simgelediği ilkel, kapitalizm öncesi yöntemlerle denizaşırı ülkelerde hammadde üretimi hammaddelerin bu görece pahalanma eğilimini güçlendirdi ve metropol sermayeyi başlangıçtaki hammadde avı yerine bu hammaddelerin daha ucuz, yani *kapitalist* üretimine dönüştürme girişimlerine yöneltti.[35]

Amerikan İç Savaşı nedeniyle pamuk fiyatındaki artış bu gelişmenin belirleyici etkenlerinden biri idi, fakat asla tek etken değildi. 19. yüzyıl ortalarının ayırdedici bir özelliği olan hammadde fiyatlarındaki yalnızca göreli değil mutlak anlamdaki genel artış bu eğilimin evrenselleşmesini açıklamak için yeterlidir.[36] *Böylece, Batı sermayesinin azgelişmiş ülkelerdeki*

34- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 108-9. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 100].

35- Eugene Genovese, *The Political Economy of Slavery*, New York 1965, s. 43-69'de köle sistemi altında ABD'nin güney eyalatlerindeki pamuk çiftliklerindeki düşük emek üretkenliği hakkında ikna edici bir yığın veri sunmaktadır.

36- 19. yüzyılın 60lı yıllarında ve 70li yılların başlarında Büyük Britanya'nın ithal ettiği hammaddelerin fiyatları Napolyon Savaşları'ndan bu yana en yüksek noktaya çıkmışlardı. Ani aşağı dalış 1873'te başladı ve 1895'lere gelindiğinde ortalama ithal fiyatları endeksini yarıya düşürmüştü! Bkz. B. R. Mitchell ve P. Deane, *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge 1962;

ilkel sermaye birikimi sürecine doğrudan müdahalesi önemli ölçüde bu sermaye üzerindeki büyük ölçekli hammadde üretimini örgütleme yönündeki güçlü baskı tarafından belirlendi.

Ancak azgelişmiş ülkelerdeki kapitalist hammadde üretimi, çok özgül sosyo-ekonomik koşullar altında bir kapitalist üretim demekti. Azgelişmiş ülkelerde bulunan çok geniş ucuz emek-gücü kitlesi büyük ölçekli sabit sermaye kullanımını kârlı olmaktan çıkarıyordu. Modern makinalar bu ucuz emekle rekabet edemezdi. Bu nedenle tarım alanında bu esas olarak bir plantasyon ekonomisine yani *sanayi öncesi bir kapitalizme*, manüfaktür dönemi kapitalizmine yol açtı. Yeni plantasyonun kapitalizm öncesi plantasyon ekonomisi karşısındaki avantajları herşeyden önce kol işçileri arasında temel bir işbölümü, daha çok iş disiplini ve daha rasyonel bir örgütlenme ve muhasebe getirilmesinde yatar.[37] Doğru, madencilik alanında, azgelişmiş ülkelerdeki kapitalist hammadde üretim tarzı kapitalist makinalar ve sınai kapitalizmin başlangıcı anlamına geliyordu. Fakat burada da, emek gücü metasının düşük

C. P. Kindleberger ve ötekiler, *The Terms of Trade: A European Case Study*, Cambridge, ABD, 1956; Potter ve Christie, *Trends in Natural Resource Commodities*, Baltimore 1962. Aynı dönemde bizzat İngiltere'de üretilen hammaddelerin fiyatında gerçek bir düşüş vardı: 1873 ile 1886 arasında Bessemer çeliğinin fiyatı ton başına eskisinin dörtte birine düştü (Maurice Dobb, agy, s. 306).

37- Yabancı sermayenin "Üçüncü Dünya"da pamuk, kauçuk, çay, kahve ve başka ürünlerin üretimi için kurduğu merkezlerdeki sanayi öncesi plantasyon kapitalizminin özgül doğasının çok sayıda betimlemesi mevcuttur. Örneğin Seylan'daki plantasyonlar için bkz. S. J. Tambia, *The Role of Savings and Wealth in South East Asia and the West*, Paris 1963, s. 75-80 ile 84vd. Şurası kayda değer ki sonraki bir tarihte bile (1860-66 arasında Mısır'daki pamuk patlaması örneğinde olduğu gibi) kapitalizm öncesi üretimin getirildiği durumlar oldu, bu fiyatları yüksek tuttu fakat böylece sonradan köylülüğün korkunç yıkımına ve daha sonra da modern üretim yöntemlerine uyarlanmaya yol açtı. (E. R. J. Owen, "Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in 19th Century Egypt", Charles Issawi (yay.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914* içinde, Şikago 1965, s. 410).

fiyatı, yedek sanayi ordusunun dev boyutları, bu koşullarda proletaryanın göreli çaresizliği sermayenin ağırlık merkezini Batı'da hâkim olan *göreli* artı-değer üretiminden *mutlak* artı-değer üretimine kaydırdı.[38]

Böylece ortaya çıkan tablo, sermaye birikiminin, sermayenin organik bileşiminin, artı-değer oranı ve emek üretkenliğinin dünya çapında eşitsiz gelişimi üzerine inşa edilmiş bir emperyalist dünya sistemidir. Sanayi Devrimi'nin Batı'da başlamasının nedeni, uluslararası para sermayesi ve değerli metalin önceki 300 yıl boyunca orada yoğunlaşmış olması idi – dünyanın geri kalanının sömürgeci fetihler ve sömürge ticareti sayesinde sistematik talanının bir sonucu olarak.[39] Bu durum sermayenin uluslararası olarak yerkürenin birkaç noktasında, Batı Avrupa'nın (kısa süre sonra da Kuzey Amerika'nın) hâkim sınai bölgelerinde yoğunlaşmasını getirdi. Ancak Batı'da ortaya çıkan sınai sermaye daha geri ülkelerin egemen sınıflarının içsel ilkel sermaye birikimi sürecini önleyemedi. En fazla yapabildiği şey bu süreci yavaşlatmak idi. Sınai üretkenliğin en yüksek düzeylerindeki İngiliz tekelinden dolayı belli birtakım zaman ve üretkenlik farkları ile birlikte, sanayileşme süreci serbest rekabet kapitalizmi çağında daha çok ülkeye yavaş yavaş yayıldı.

Azgelişmiş ülkelerde kapitalist hammadde üretimini örgütlemek üzere buralara büyük çaplı sermaye ihracı ile birlikte, metropol ülkeler ile ekonomik olarak geri kalmış ülkeler arasında sermaye birikimi ve üretkenlik düzeylerindeki nicel fark birden nitel bir farka dönüştü. Bu ülkeler artık hem bağımlı

38- Çin tekstil sanayisinde 12 saatlik işgünü çocuklar için dahi İkinci Dünya Savaşı'na dek geçerli kaldı. Şangay'daki pamuklu dokuma fabrikalarında 1930'da ayda yalnızca 1.7 tatil günü vardı ve şehirdeki İngiliz başkonsolosunun bir raporunda kesintisiz 14 saatlik işgününden söz ediliyordu: belgeler için bkz. Jürgen Kuczynski, agy, s. 170-3.

39- Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, s. 443-7.

hem de geri oldular. Yabancı sermayenin sermaye birikimi üzerindeki egemenliği bu ülkelerdeki ilkel sermaye birikimi sürecini boğdu. Sanayi boşluğu (açığı) gitgide genişledi. Üstelik, hammadde üretimi hala sanayi öncesi veya sadece çok basit biçimde sınai olduğu için, düşük emek-gücü maliyetleri mekanizasyon için bir dürtü sağlamadığı için, bu sanayi açığı üretkenlik düzeyleri arasında büyüyen bir uçurum yarattı ki bu da gerçek *azgelişmişliği* hem ifade ediyordu hem de sürdürüyordu. *Marksist bakış açısından, yani tutarlı bir emek değer teorisinin bakış açısından, azgelişmişlik her zaman nihai olarak eksik istihdamdır; hem nicel olarak* (kitlesel işsizlik) *hem de nitel olarak* (düşük emek üretkenliği).[40]

Son tahlilde, son yüz yılda kapitalist dünya ekonomisinin böylesine belirleyici bir yanını oluşturan bu temel olgu, ancak sermayenin uluslararası genişlemesinin daha da temel bir yönü ile açıklanabilir. Kapitalist metaların, kapitalist *dünya pazarını* yarattığı ve fethettiği, yani kapitalist meta dolaşımının ve modern kapitalist büyük ölçekli sanayide üretilen metaların egemenliğini yerkürenin en ücra köşelerine dek yaydığı doğrudur. Fakat aynı zamanda o kapitalist *üretim tarzını* her yerde evrenselleştirmedi. Tersine, Üçüncü Dünya denilen yerde, kapitalist üretim tarzının ve özellikle kapitalist büyük ölçekli sanayinin bu ülkelerde evrenselleşmesini *önleyen*, kapitalizm öncesi ve kapitalist üretim ilişkilerinin özgül bir karışımını yarattı ve pekiştirdi. Yarım yüzyıldan beri bağımlı ülkelerdeki sürekli bir devrim-öncesi bunalım durumunun başlıca nedeni ve bu ülkelerin şimdiye dek emperyalist dünya sistemindeki en zayıf halkaları oluşturmalarının temel sebebi de burada yatar.

40- Fritz Sternberg (*Imperialismus*, Bölüm 1 ve s. 456 vd.) ücretlerin gelişimi ve fazla nüfus (yani yedek sanayi ordusu) arasındaki bağlantıyı derinlemesine inceleyen ilk kişiydi. Bu sorunun bir tartışması için bkz bu çalışmada Bölüm 5.

Sermayenin hammadde üretimine geniş nüfuzu 1873'ten sonra hammadde fiyatlarındaki artış eğilimine radikal bir son vermeyi mümkün kıldı. Bunu yalnızca tarımsal ürünlerin fiyatındaki meşhur düşüş –ve Avrupa tarımının büyük bunalımı– değil fakat aynı zamanda madenlerin göreli fiyatlarında kapitalist mamül sanayisinin ürünlerine kıyasla hızlı bir düşüş izledi.[41] Fakat uzun vadede, azgelişmiş ülkelerle metropol ülkeler arasındaki üretkenlik düzeyi farkını sürekli artıran emek üretkenliğinin düşük derecesi ve kitlesel ölçüde işsizlik yüzünden azgelişmiş ülkelerdeki emek gücünün yeniden üretiminin düşük maliyetleri sayesinde bu eğilim tersine çevrilir. Bağımlı ülkelerdeki emek üretkenliğindeki durgunluk ve aynı zamanda sanayileşmiş ülkelerdeki emek üretkenliğindeki hızlı bir artış üst üste gelince hammaddelerin nisbi fiyatının yeniden artmaya başlaması yalnızca bir zaman meselesi idi.

Bu durum kendini Birinci Dünya Savaşı'nda göstermeye başladı ve bazı hammaddeler için 20'ler boyunca 1929-32 dünya ekonomik bunalımına dek devam etti. Bu bunalımın sonuçları bu süreci ani bir biçimde durdurdu fakat 40'lardaki silahlanma patlaması ile yine başladı ve 1950'de Kore Savaşı'nın başlaması ile en yüksek düzeye ulaştı.[42] 19. yüzyı-

---

41- Bkz. Birleşmiş Milletler, *Prix Relatifs des Exportations et Importations des Pays sous-développes*, New York 1949. Dönemin tipik emperyalist ülkesi Ingiltere için ticaret hadleri belirgin ölçüde daha avantajlı hale geldi, endeks 1880-83'te 100-99'dan 1905-07'de 113-115'e ve 1919-20'de 134-136'ya yükseldi (biribirini izleyen ticaret çevrimlerinde hepsi de yüksek yıllar).

42- BM yayınına *Etudes sur l'Economie mondiale, Vol. I, Les Pays en voie de Développement dans le Commerce Mondial*, (New York, 1963)'e göre 1950-52 döneminde hammaddelerin ihraç fiyatı genel endeksi 1934-38 ortalamasının üç katını geçiyordu ve 1924-28 ortalamasından da yüzde 14 daha yüksek idi. Birçok örnekte 1924-28'e göre artış çok daha büyüktü: pamuk, yün, jüt ve sisal için yüzde 31, kahve, çay ve kakao için yüzde 29 ve demir dışı metaller için yüzde 23. Işbu 1950-52 döneminde işlenmiş malların ihraç fiyat endeksi 1924-28 dönemi ortalamasından yüzde 10 daha düşüktü.

lın sonunda dünya ekonomisine damgasını vuran özgül yapı şimdi sermayenin değer kazanmasının önünde bir engel ya da daha kesin bir ifade ile ortalama kâr oranında çığır açan düşüş için ek bir etkeni oluşturuyordu.

Böylece sermayenin iç mantığı geçen yüzyılın [19. yy] 50'li ve 60'lı yıllarında meydan gelmiş olan süreci yineledi. Tıpkı o zamanlar olduğu gibi, hammaddelerin göreli (=nisbi) fiyatı hızla artmaya başladığında, bu hammaddelerin kapitalizm öncesi emek yöntemleri ve üretim ilişkileri ile üretimi ucuz emek-gücünü sömürerek artı-kâr elde etmenin bir kaynağı olmaktan çıktı ve tersine sermayenin daha da genişlemesinin önünde bir engel haline geldi, böylece manüfaktür kapitalizmi ya da erken sanayi döneminden kalma yöntemlerle hammadde üretimi artık sömürgeci artı-kârlar kaynağı olmaktan çıktı ve dünya çapında sermaye birikimini frenler hale geldi. Böylece, tıpkı serbest rekabet kapitalizminden emperyalizm çağına geçiş zamanında olduğu gibi metropol ülkelerin sermayesi bu meydan okumaya hammadde alanına yoğun bir biçimde nüfuz ederek yanıt verdi, öyle ki "klasik emperyalizm" geç kapitalizme yol verdiğinde sermaye bu alana daha yoğun bir müdahale ile karşılık verdi.

Bu yüzyılın 30'lu ve özellikle 40'lı yıllarından başlayarak sermayenin hammadde alanına bu yoğun nüfuzu (tıpkı 19. yüzyılın son çeyreğinde olduğu gibi), teknoloji, emeğin örgütlenişi ve üretim ilişkilerinde temelden bir altüst oluşa yol açtı. 19. yüzyıl sonlarında sorun, emeğin ilkel, kapitalizm öncesi tarzda örgütlenişinin yerine manüfaktür kapitalizmi ve erken sanayi çizgisince örgütleme yöntemlerini geçirmek idi. Şimdi sırada bunların kendisinin emek üretkenliğindeki temel bir büyüme sayesinde emeğin ileri sınai örgütlemesine dönüştürülmesi vardı. Ancak bu, hammadde üretiminin geleneksel olarak azgelişmiş ülkelerde yoğunlaşmasının en

önemli motiflerinden birinin kaybolması anlamına geliyordu. Artık pahalı makinaları metropol merkezlerde kullanmak denizaşırı ülkelerde kullanmaktan daha az riskli idi ve ücret maliyetlerinin hammadde metalarının toplam maliyetindeki azalan payı, metropol ülkelerdeki daha pahalı emek gücü yerine sömürgelerdeki ucuz emek gücünü kullanmayı eskisinden daha az cazip hale getirdi. Dolayısıyla hammadde üretimi büyük ölçüde metropol ülkelere kaydırıldı (sentetik kauçuk, sentetik lifler) ve fiziksel nedenlerle bunun hemen mümkün olmadığı durumlarda (örneğin petrol endüstrisi) uzun vadede bu kaydırmanın hazırlanması için artan bir baskı vardı. Bu durum elbette çoktan meyve vermeye başlamıştır (Batı Avrupa ve Kuzey Denizi'nde petrol sondajı için büyük harcamalar ve Avrupa doğal gazı arayışları) ve üretim tekniklerinin sürekli iyileştirilmesi buna eşlik etmektedir.

"Klasik" emperyalizm ile geç kapitalizm arasındaki bu geçiş döneminde dünya ekonomisinin yapısındaki bu değişimin sonuçları çok çeşitli idi fakat çok çelişkili bir doğaya sahipti. Metropol ve azgelişmiş ülkelerdeki sermaye birikimi ve ulusal gelir farkları daha da genişledi, çünkü şimdi Üçüncü Dünya ülkelerinin ihraç ettiği hammaddelerin klasik pazarı bile göreli bir düşüşe uğradı ve bunların üretimi sanayileşmiş ülkelerdeki artış ritmine ayak uyduramadı.[43] Aynı şekilde, bu

43- İşte doğal hammaddeler yerine sentetik hammaddelerin üretimindeki artışa ilişkin bazı rakamlar. Dünya tekstil üretiminde sentetik liflerin payı 1938'de yüzde 9.5 ve 1948'de yüzde 11.5'tan 1965'te yüzde 27.6'ya çıktı. Dünya toplam doğal ve sentetik kauçuk üretiminde sentetik kauçuk üretiminin payı 1938'de yüzde 6.4'ten 1948'de yüzde 25.9'a ve 1965'te yüzde 56'ya yükseldi. Bkz. Paul Bairoch, *Diagnostic de l'Evolution Economique du Tiers-Monde, 1900-1966*, Paris 1967, s. 165. Kapitalist dünyada plastik üretimi 1953'te 2 milyon tondan 1965'te 13 milyon tona yükseldi – dünya toplam demir dışı metal üretiminden daha fazla. Bairoch raporunda ayrıca teknik ilerlemenin bir sonucu olarak hammadde tüketiminde tasarrufun arttığını da (aynı miktarda nihai ürün için daha az hammadde girdisi) belirtiyor: agy, s. 162.

ülkelerin iç sosyo-ekonomik bunalımı daha da arttı ve İkinci Dünya Savaşı süresince ve sonrasındaki emperyalizmin siyasal zayıflamasının yarattığı elverişli koşullar altında bu durum Üçüncü Dünya denen ülkelerin halkları arasında yerel isyan ve kurtuluş hareketlerine yol açtı. Bu yayılan isyanlar bu ülkelerde yatırılan sermayeyi yitirme riskini önemli ölçüde artırdı. Bu tehlike ile birlikte metropol ülkelerde yeni sanayi dallarının yükselişi o zaman sermaye ihracı modelinde ani bir değişiklik getirdi. 1880-1940 dönemine aykırı olarak sermaye artık esas olarak metropol ülkelerden azgelişmiş ülkelere doğru hareket etmiyordu. Bunun yerine esas olarak bazı metropol ülkelerden başka emperyalist ülkelere gidiyordu.[44]

Kore Savaşı'ndan sonra meydana gelen, modern büyük ölçekli sanayinin daha üretken emeği tarafından üretilen malların rekabeti yüzünden göreli ve mutlak hammadde fiyatlarındaki düşüş azgelişmiş ülkelerin göreli ve bazı durumlarda da mutlak yoksullaşmasının hızlanmasına yol açtı. Ancak bu durum aynı zamanda, geçmişte yalnızca sömürgeci değil tekelci kârları da elde etmeyi başarmış olan hammadde alanına yatırılan emperyalist sermayenin kendisini yarı-sömürgelerde hammadde üretmekle sınırlamaktan gittikçe uzaklaştı. Uluslararası tekelci sermayenin ilgisi şimdi yalnızca sömürge köleleri kullanmak yerine ileri sanayi yöntemleri kullanarak ucuz hammadde üretmekle sınırlı kalmıyor fakat aynı zamanda biz-

44- 1927-9 dönemindeki 4 milyar sterlinlik İngiliz yabancı sermaye yatırımlarının yalnızca yüzde 13.5'i sanayileşmiş ülkelere yapılmışken yüzde 86.5'i gelişmekte olan ülkelere gitti (bunun yüzde 37.5'i beyaz dominyonlara). 1959'da sanayileşmiş ülkelerin 6.6 milyar sterlinlik toplam yabancı yatırım içindeki payı yüzde 33'e yükselmişti (artı beyaz dominyonlara giden yüzde 24): Bkz. Michael Barratt-Brown, *After Imperialism*. Londra 1963, s. 110, 282. Günümüzde ABD önde gelen sermaye ihracatçısıdır ve buradaki değişim daha da vurguludur: İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ihraç edilen 50 milyar doların 1960'a dek üçte ikisi sanayileşmiş ülkelere gitti, 1960 sonrasında ise dörtte üçü. Ayrıca bkz. Pierre Jalée , *L'Impérialisme en 1970*, s. 77-8.

zat azgelişmiş ülkelerde şimdi gereğinden fazla ucuz hale gelen hammaddeler yerine nihai mamüller üretmekle ilgileniyordu.[45] *Böylece 19. yüzyılda yaratılan işbölümünün yeniden üretimi hammadde üretimindeki ani genişleme ve hammadde üretimi ile nihai mamul üretimindeki diferansiyel kâr oranlarındaki değişim karşısında yavaş yavaş fakat emin bir biçimde çökmektedir.*

Bu arada, bu süreç emperyalist ülkelerdeki tekelci sermayenin yapısındaki bir değişim ile pekişmiştir. 19. ve erken 20. yüzyıllarda metropol ülkelerin ihracatı esas olarak tüketim malları, kömür ve çelik üzerinde yoğunlaşmıştı. Ancak 1929 Dünya Bunalımı'nın ardından ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, emperyalist ihraç sanayilerinin profili gitgide makinalar, motorlu taşıtlar ve ekipmana doğru kaydı. Bu meta gurubunun bir ülkenin ihraç paketindeki ağırlığı pratikte o ülkenin sınai gelişmişlik düzeyinin bir göstergesi haline gelmiştir.[46] Bununla birlikte, sabit sermaye ögelerinin artan ihracı, en büyük tekel guruplarının Üçüncü Dünya'nın başlangıç aşamasındaki sanayileşmesine duydukları ilginin artmasına yol açar. Ne de olsa, yarı sömürge ülkelere makina satmak için onların bu makinaları kullanabilmeleri gerekir. Metropol ülkelerin egemen sınıfları tarafından "Üçüncü Dünya"da desteklenmiş olan tüm "kalkınma ideolojisi"nin kökünde yatan da son tahlilde –filantropik ya da siyasal düşünceler değil– budur.

45- Bunun en açık örneği Latin Amerika'dır, burada OECD kaynaklarına göre 1966'da yabancı yatırımlar manüfaktür sanayisinde 5.5 milyar dolar iken petrol sanayisinde (rafineriler ve dağıtım sistemi dahil olmak üzere) 4.9 milyar dolar, madencilikte 1.7 milyar dolar ve bankalar, sigorta şirketleri, kamu hizmetleri ve plantasyonlarda 3.8 milyar dolar tutarında idi.

46- Makinalar ve "ulaşım araçları"nı kapsayan meta gurubunun emperyalist ülkelerin ihracatındaki payı Büyük Britanya için 1890'da yüzde 6.5 ve 1910'da yüzde 10.6'dan, 1968'de ABD, Büyük Britanya ve Japonya için yüzde 40'tan fazlasına ve 1969'da Batı Almanya için yüzde 46'ya yükseldi.

Dünya ekonomisinin yapısındaki bu yeni dönüş nihayet Üçüncü Dünya'nın tam bir sanayileşmesi, kapitalist üretim tarzının bir evrenselleşmesi ve sonunda dünya ekonomisinin türdeşleşmesine yönelik bir eğilimi mi simgeliyor? Hiç değil. Sadece gelişmişlik ve azgelişmişlik biçimlerinin sıralanışında bir değişim anlamına geliyor ya da daha net bir ifade ile söylersek: aynı türden olmasa da "klasik" emperyalist çağdakinden daha belirgin yeni diferansiyel sermaye birikimi, üretkenlik ve artı-değer elde etme düzeyleri ortaya çıkıyor.

Birinci olarak, sermaye birikimi düzeylerindeki farklar açısından bakıldığında, azgelişmiş ülkelerdeki emperyalist sermaye yatırımının ana gövdesi sermaye ihracından gelmez, orada realize edilmiş kârların yeniden yatırımından, yerel sermaye piyasasının artan egemenliği ve azgelişmiş ülkelerin kendisinde üretilen artı-değerin ve tarımsal artı ürünün artan sindirimi gelir. Latin Amerika örneğinde, her şeyden önce bu süreç hakkında çok kesin rakamlara sahibiz.[47] Ayrıca ekonomik olarak bağımlı ülkelerin zararına metropol ülkelere akan "dış göç" ya da net dış transfer kesintisiz olarak işlemeye devam ediyor. Üstelik abartısız denebilir ki bu net değer transferi bugün geçmiştekinden daha büyüktür, sadece emperyalist *anonim şirketlerin* temettüleri, faiz gelirleri ve yönetim kurulu üyelerinin maaşlarından ve azgelişmiş ülkelerin[48] artan *borç-*

47- Theotonio Dos Santos (agy, s. 75-8) 1946-68 dönemi için Latin Amerika'dan ABD'ye yabancı sermaye yatırımlarının temettü, faiz vb biçiminde 15 milyar dolarlık bir para çıkışı olduğunu hesaplıyor. ABD'den Latin Amerika'ya ihraç edilen gerçek yeni sermaye miktarı sadece net 5.5 milyar dolar idi ve böylece götürülen artı-değerden çok daha az idi.

48- The Pearson Report on the "Development Decade", *Partners in Development, Report of the Commission on International Development*, (Londra 1969) yarı sömürge ülkelerin borçlarındaki büyük artışın çarpıcı bir resmini sunuyor. 1961 ile 1968 arasında bu borçlar 21.5 milyar dolardan 47.5 milyar dolara yükseldi (s. 371). Bu borçların faizleri ve yabancı yatırımlardan gelen kârlar için yapılan yıllık ödemeler Brezilya, Meksika, Arjantin, Kolombiya ve

larından ötürü değil, aynı zamanda *eşitsiz mübadelenin* işleri daha da kötüleştirmesinden ötürü.

Bu bizi üretkenlik düzeylerindeki farklar sorununa götürür. Dünya pazarındaki eşitsiz mübadele, Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinin 22. bölümünde[49] açıkladığı gibi, daima iki ulus arasındaki ortalama emek üretkenliğindeki bir farkın sonucudur. Kendi içinde, bunun bu ulusların ürettiği metaların maddi doğası ile bir ilgisi yoktur – ister hammadde olsun, ister nihai mamüller, tarımsal ya da sınai ürünler olsun. Gerçekte, modern sanayi tarafından üretilmiş tüketici mallarında içkin olan üretkenlik düzeyi ile yarı otomatik süreçler tarafından üretilmiş makina ve taşıtlar (üretkenlik düzeyi) arasındaki fark, bir ölçüde, bir yanda manüfaktür kapitalizmi ya da erken sanayi tarafından üretilmiş hammaddelerde içkin olan ile öte yanda bitmiş sanayi ürünlerindeki (mamuller) arasındaki fark kadar büyüktür. Çünkü birinci karşılaştırmadaki sermayenin organik bileşimleri ikincilerdeki kadar farklıdır.

Aynı zamanda artı-değer oranlarındaki farklar da belirginleşmektedir. Emperyalist ülkelerde yedek sanayi ordusundaki azalma eğiliminden dolayı mutlak artı-değer üretimini artırmak pratikte olanaksız hale gelmiştir. Sermaye şimdi çabalarını yalnızca göreli artı-değer yaratmayı artırmaya yoğunlaştırmıştır ve bunu bile artan üretkenliğin artı-değer oranı üzerindeki aksi etkisini nötralize edebildiği ölçüde yapabilmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde ise tam tersi sözkonusudur. Orada sanayileşme başlangıçları ve emeğin ortalama toplumsal üretkenliğindeki bundan doğan artış, emek gücünü yeniden üretme maliyetlerini önemli ölçüde düşürmeye izin vermektedir;

Şili'de ihraç gelirlerini yüzde 25 oranında Hindistan ve Tunus'ta ise yüzde 20 oranında aşmaktadır (s. 374).

49- Marx, *Kapital*, cilt 1, s. 573-78.

değerdeki bu düşüş, başka şeylerle birlikte süren enflasyondan dolayı her zaman onun para fiyatında ifadesini bulamasa da. Bununla birlikte, emeğin ortalama toplumsal üretkenliğindeki bu artış, aynı zamanda, emek gücünü yeniden üretmenin ahlaki ve tarihsel maliyetinde bir artışa yol açmaz; başka bir deyişle, yeni gereksinimler ücretlere yansımaz ya da çok sınırlı bir ölçüde yansır.

Bu olay ilk bakışta, yarı sömürgelerdeki güncel eğilimin, yavaş sanayileşme hızının yoksul köylülerin hızla topraklarından kopmalarına yetişememesinden dolayı yedek sanayi ordusunun artması yönünde olmasına atfedilebilir. Yabancı sermayenin tedricen nihai mamüller üretimine kayması bu eğilimi daha da güçlendirir, çünkü bu üretim sermaye-yoğun iken hammadde üretimi görece emek-yoğun idi. Böylece Latin Amerika'nın çalışan nüfusu içinde ücretli emeğin payı 1925 ile 1963 arasında yüzde 14'te sabit kalırken, sınai üretimin GSMH içindeki payı yüzde 11'den yüzde 23'e iki kat arttı.[50]

İkinci olarak, artan yedek sanayi ordusundan dolayı emek pazarındaki elverişsiz güçler dengesi sanayi ve madencilik proletaryası kitlesini etkin bir biçimde sendikalarda örgütlemeyi olanaksız kılabilir. Bunun sonucunda, emek gücü metası yalnızca azalan bir değerde değil, bu değerin bile *altında* satılır. Bu şekilde, sermaye için, uygun siyasal koşullar altında, kâr oranındaki herhangi bir düşme eğilimini reel ücretlerde önemli bir indirim yoluyla artı-değer oranını biraz daha yükselterek telafi etmek mümkün hale gelir. 1956-60'ta Arjantin'de, 1964-

50- André Gunder Frank, *Lumpenburguesia: Lumpendesarrollo*, Caracas 1970, s. 110. Kaynaklar BM'in resmi yayınlarıdır (CEPAL ve ILO). Benzer şekilde Hindistan'da 1950-1972 arası ortalama yıllık sınai üretim büyüme oranı yüzde 6.6 iken ortalama yıllık istihdam artış oranı sadece yüzde 3.3 idi, hatta 1966-73'te yüzde 1.8'e gerileyerek yıllık nüfus artış oranının altına düştü. Bkz. *Basic Statistics Relating to the Indian Economy, published by te Commerce Research Bureau*, Bombay, Kasım 1973.

66'da Brezilya'da ve 1966-67'de Endonezya'da bu meydana geldi.[51]

Bağımlı, yarı sömürge ülkelerde emek gücü için emperyalist ülkelerdekinden çok daha düşük bir fiyatın varlığı kuşkusuz daha yüksek bir ortalama dünya kâr oranına izin verir ki nihayet bu da yabancı sermayenin neden bu ülkelere aktığını açıklar. Fakat aynı zamanda bu sermaye birikiminin daha da artması önünde bir limit gibi davranır, çünkü reel ücretlerin düşük düzeyi ve Üçüncü Dünya işçilerinin mütevazı gereksinimleri sayesinde pazarın genişlemesi son derece dar bir çerçevede olur. Emperyalizmin dorukta olduğu günlere ilişkin kısa analizimizde betimlenen tanıdık durum sonuç olarak yeniden üretilir: yerel sermaye için sanayiye değil sanayi dışına yatırım yapmak daha kârlı hale gelir. Azgelişmiş ülkelerdeki yüksek teknolojiyle donanmış sanayilerin –çoğu zaman Batı'nın "çöpe atılmış" techizatıyla da olsa– çoğunlukla çok yüksek bir atıl kapasite ve "ölçek ekonomisi" eksikliği sorunuyla yüzyüze olmaları gerçeği bu eğilimi daha da güçlendirir.[52] Bunun etkisi sermaye yoğunlaşmasını frenleme, üretimin genişlemesini engelleme, sermayenin sanayi dışı ve üretken olmayan alanlara göçünü teşvik ve işsiz ve yarı işsiz proleterler ve yarı proleterler ordusunu artırma yönündedir. "Azgelişmişliğin kısır döngüsü" burada yatar, yetersiz tasar-

---

51- Ruy Mauro Marini, Brezilya'nın en sanayileşmiş bölgesi Sao Paulo'daki sanayi işçilerinin reel ücretlerindeki azalmayı 1964'teki askeri darbeyi izleyen iki yıl içinde yüzde 15.6 olarak hesaplıyor. Bu hesabı resmi geçim endeksine dayandırıyor ki bu endeks kesinlikle enflasyon oranını daha az göstermektedir. *Subdesarrollo y Revolucion*, Meksika 1969, s. 134. Uzun vadede Brezilya'da asgari ücretin satın alma gücü 1958 ile 1968 arasında yüzde 62 oranında düştü. Bkz. Emile Sader, "Sur la Politique Economique Brésilienne", *Critiques de l'Economie Politique*, No. 3, Nisan-Haz. 1971.

52- Ayrıca bkz. Urs Müller-Plantenberg, "Technologie et Dépendance", *Critiques de l'Economie Politique*, No. 3, Nisan-Haz. 1971.

ruf oranı yaratan sözde ulusal gelir yetersizliğinde değil.[53]

Benzer şekilde, geç kapitalizmin ilk evresinde dünya kapitalizmininin yapısı klasik emperyalizm çağındaki yapısından birkaç önemli nitelikle ayırdedilmektedir. Fakat o emperyalist ve azgelişmiş ülkeler arasında üretkenlik, gelir ve refah düzeylerindeki farkları yeniden üretir, hatta daha da güçlendirir. Azgelişmiş ülkelerin dünya ticaretindeki payı büyümek ya da sabit kalmak yerine küçülmektedir ve düşüş hızlıdır. Metropol ülkelerden gelen tüm özel ve kamu sermaye transferleri aksi yöndeki değer akışına yetişemiyor ve Üçüncü Dünya denen ülkeler bunun sonucunda emperyalist ülkelerle olan işlemlerinde göreli yoksullaşmaya maruz kalmaktalar. Besbelli ki bu yoksullaşmaya dünya ticaretinde artan bir pay, yani uluslararası satın alma gücünden artan bir pay eşlik edemez.

Üçüncü Dünya'nın dünya ticaretindeki hızla azalan payı –1950'de yaklaşık yüzde 32'den 1970'te yüzde 17'ye– doğal olarak herhangi bir şekilde emperyalist ülkelerin yarı sömürge ülkeler tarafından ihraç edilen belli birtakım stratejik hammaddelere (uranyum, demir cevheri, petrol, nikel, boksit, krom, manganez, vs.) bağımlılıklarında mutlak bir azalma olduğu anlamına gelmez: aksine, bu bağımlılıkta mutlak bir artış olmuştur.[54] Fakat kapitalist dünya ekonomisinin çerçevesi içinde, metaların kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki çelişki, emperyalizmin sömürge ülkeler tarafından ihraç edilen hammaddelere artan bağımlılığına, bu hammaddelerin

53- Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth* adlı eserinde akademik iktisatçıların bu tezini derinlemesine ve ikna edici bir eleştiriye tabi tutmuştur.

54- Pierre Jalée bu artan bağımlılığı çok ayrıntılı bir biçimde analiz ediyor (agy, s. 25-6). Bairoch (agy, s. 76) gelişmekte olan ülkelerin 1928 ile 1965 arası dünya demir cevheri üretimindeki payının yüzde 7'den yüzde 37'ye, dünya boksit üretimindeki paylarının yüzde 21'den yüzde 69'a ve petrol üretimindeki paylarının da yüzde 25'ten yüzde 65'e yükseldiğini bulmuştur.

fiyatlarındaki göreli bir azalmanın ve değerlerindeki göreli bir azalmanın eşlik ettiği gerçeğinde ifade edilmektedir.

Bununla birlikte, ticaret hadlerinde birincil metalar ihraç eden ülkelerin zararına olan uzun vadeli düşme bu metaları üreten tekellerin kâr oranlarında nihai mamül üretenlerle kıyasla *göreli* bir azalma sonucunu da verir.[55] Bu da zorunlu olarak imalat sanayisine birincil üretimden çok daha fazla bir sermaye akışına sebep olur. Uzun vadede, bu iki sektör arasındaki artan orantısızlık kaçınılmaz olarak onların göreli fiyatlarında keskin bir değişimle sonuçlandı –bundan da 1972-74 birincil meta fiyatlarındaki büyük patlama doğdu, burada spekülasyon da önemsiz olmayan bir rol oynadı. Bu patlamadaki konjonktürel ve spekülatif ögeler bu fiyatlarda yeni bir düşüşü sağlayacaktır– fakat 1972 öncesi düzeye kadar değil. İmal malları ile birincil malların göreli fiyatlarındaki bu ani modifikasyon böylece 19. yüzyıl başlarından bu yana üçüncü kez olan, hammaddelerin aniden imalat ürünlerinden daha pahalı hale geldiği yeni bir evre açmaktadır.[56] Nisbi fiyatlardaki böyle bir kayma kaçınılmaz olarak tüm dünyada sermaye birikiminde yeni eşitsiz gelişme eğilimlerini harekete geçirecektir.

Kapitalist mübadele ilişkileri ile birbirine bağlanmış kapitalist, yarı kapitalist ve kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin tüm bir eşitsiz ve bileşik gelişiminin altında yatan sorun değer

---

55- Avrupalı petrol şirketlerinin 60'larda dünya petrol kartelinin petrol fiyatları üzerindeki denetimini kırma çabalarındaki başarısı bu fiyatlarda ve "petrol ağalarının" kârlarında gerçek bir düşüşe yol açtı ki bu durum kısmen planlanmış bir biçimde benzin kıtlığını ve kartelin fiyat denetiminin yeniden inşasını getirdi. Rekabet ve tekelcilik, idari fiyatların kırılması ve yeniden kurulmasına ilişkin tüm bu öykü, değer yasasının petrol pazarındaki temelde yatan operasyonu ile birlikte H. Elsenhaus ve G. Junne tarafından anlatılmaktadır: "Zu den Hintergründen der gegenwärtigen Ölkrise", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, No. 12, Köln 1973.

56- Bkz. Angus Hone, "The Primary Commodities Boom", *New Left Review* 81, Eylül-Ekim 1973.

yasasının uluslararası düzeyde somut etkisidir – başka bir deyişle, dünya pazarı fiyatlarının oluşumu ve ulusal ekonomiler üzerindeki etkileri sorunudur. Kuşkusuz sadece tek bir değer yasası vardır;[57] onun işlevi, orta vadeli eşdeğer emek miktarlarının değiş tokuşu yoluyla, toplumun emrindeki ekonomik kaynakların, toplumsal olarak etkili talebin dalgalanmalarına göre, çeşitli üretim alanlarına dağılımını düzenlemektir – başka bir deyişle, tüketimin yapısını ya da kapitalist üretim ve dağılım ilişkilerinin belirlediği gelir yapısını düzenlemektir. Fakat bu genel olgu henüz bize değer yasasının dünya pazarında *nasıl* işlediğini hiçbir şekilde söylemez.

Marx bu sorunu birkaç yerde[58] tartışmış ise de *Kapital*'de sistematik olarak analiz etmiş değildir. Fakat onun yorumları, teorisinin mantığı ve son 150 yıl içindeki dünya pazarının bir analizi temelinde aşağıdaki ilkeleri formüle etmek mümkündür:

1. Kapitalist üretim ilişkileri koşulları altında, tek tip üretim

57- Pierre Naville, *Le Salaire Socialiste*, Paris 1970, s. 14-30'da bu olguyu büyük bir keşif gibi sunarken bulunduğunu sandığı bakir topraklar üzerinde değildir. Üstelik bundan SSCB dahil tüm dünyadaki bütün ekonomik ilişkileri "tek bir emek yasası"nın *düzenlediği* (regüle ettiği) şeklinde yanlış bir sonuç çıkarmaktadır (s. 24-5). Değer yasası daha 19. yüzyılın ortasında dünya pazarındaki "tek" yasa idi; fakat o zamanlar Çin'deki ekonomik kaynakların çeşitli üretim dallarına dağılımını hiçbir şekilde düzenlemiyordu. Bu Çinli üretim ilişkilerinde bir devrimi gerektiriyordu. Değer yasası bugünkü Çin ya da SSCB'deki ekonomik ilişkileri de düzenlemez. Naville, kapitalizm çağında bu düzenlemenin meta hareketleriyle değil, sermaye hareketleriyle olduğunu unutmaktadır (basit meta üretimini geride bırakalı çok oldu). Yatırımların piyasa yasaları tarafından (sonuçta değer yasası tarafından) belirlenmediği Çin'de ya da SSCB'de sermayenin serbestçe hareketine basitçe izin verilmemektedir.

58- Örneğin: *Kapital*, cilt 1, Bölüm 22; *Kapital*, cilt 3, s. 214-5; *Kapital*, cilt 3, Bölüm 14, Paragraf 5; *Kapital*, cilt 3, Bölüm 20'nin sonu; *Kapital*, cilt 3, Bölüm 39'un sonu; *Kapital*, cilt 3, s. 803-13; *Kapital*, cilt 3, Bölüm 50, s. 874-5; *Theories of Surplus Value*, cilt 2, s. 16-20; *Theories of Surplus Value*, cilt 3, s. 252-7; *Grundrisse*, s. 872, vs.

fiyatları (yani kâr oranlarının geniş bir ölçekte eşitlenmesi) ancak ulusal pazarlar dahilinde ortaya çıkar (kapitalizm öncesi meta üretiminde metaların ulusal dolaşımına engellerin olduğu durumlarda tek bir ülke içindeki bölgesel pazarlar içinde çeşitli bölgelerdeki farklı emek üretkenliklerine dayalı olarak farklı meta değerleri yan yana var olabilir).[59] Değer yasası, sermayenin tam uluslararası hareketliliği ve dünyanın her yerine sahiplerinin milliyeti ya da kökeninden bağımsız olarak dağılımının bir sonucu olarak kâr oranının genel uluslararası eşitlenmesi durumunda ancak tüm dünyada tek tip fiyatlar doğurabilir; başka bir deyişle, pratikte ancak tek bir kapitalist dünya devletiyle türdeşleştirilmiş bir kapitalist dünya ekonomisi durumunda.[60]

2. Tek tip üretim fiyatlarının "ulusal" pazarlara hapsedilmesi zorunlu olarak metaların farklı uluslardaki değerinde bir varyasyonu belirler. Marx değer yasasının uluslararası düzeydeki bu özgül etkisini birkaç yerde açıkça vurgulamıştır. Bu etki, emeğin (ve dolayısıyla meta değerlerinin) üretkenliği ya da yoğunluğunun ulustan ulusa farklı olan düzeylerine, ulustan ulusa farklı olan sermayenin organik bileşimlerine, ulustan ulusa farklı olan artı-değer oranlarına vb dayanır. Dünya pazarında, daha yüksek bir emek üretkenliğine sahip olan ülkenin emeği daha yoğun olarak değerlendirilir, öyle ki böyle bir ulustaki bir günlük çalışmanın ürünü, azgelişmiş bir ülkedeki bir günden fazla bir çalışmanın ürünü ile değiş tokuş edilir.

59- Bkz. günümüzdeki Hindistan örneği. Burada temel yiyecek maddelerinin fiyatları çeşitli eyaletlerde hala temelden farklıdır, bir eyalette açlık varken komşu eyalette normal yiyecek fiyatları olabilir. Metaların ve sermayenin tam dolaşım özgürlüğü açıktır ki metalar için tek tip bir değer oluşumu için bir önkoşuldur. *Capital*, Vol. 3, s. 196.

60- Bu analizin gelişimi için bkz. bu kitapta Bölüm 10.

3. Daha yüksek bir emek üretkenliğine sahip olan bir ülkeden daha düşük olana meta ihracı yoluyla ihraç mallarının sahipleri artı-kâr elde ederler, çünkü mallarını kendi iç pazarlarındaki üretim fiyatlarının üstünde fakat ithal eden ülkedeki "ulusal" değerinin altında bir fiyata satabilmektedirler.
4. Bu ihracatın hacmi ithal eden ülkenin tüm pazarını kontrol edecek kadar geniş ise, o zaman bu malların ithalci ülkedeki "ulusal" değeri zamanla ithal mallarının baskısı altında ihraç eden ülkedeki değere göre ayarlanacaktır, yani fazla (ekstra) kâr kaybolacaktır. Bu mala olan talep hızla artmaya devam ederse ve ithalat ile karşılanamazsa, yıkılmış geri sanayinin yerini almak üzere daha yüksek bir emek üretkenliğine sahip bir ulusal sanayiye yer açılmış demektir (1860-70'den sonra Rusya, İtalya, Japonya ve İspanya'da, hatta kısmen Hindistan ve Çin'de 1890-1900'den sonra tekstil sanayisi örneğinde olduğu gibi), bu "ulusal" sanayinin emek üretkenliği ihraç eden ülkeninkinden biraz daha aşağıda olsa bile.
5. Bu ihracatın hacmi, ithal eden ülke içinde verili metada içerilmiş olan toplumsal olarak gerekli emek miktarını belirleyemeyecek kadar sınırlı ise, o zaman bu malın bu pazardaki değeri ihraç eden ülkedekinden yüksekte kalır ve ihraç eden ülkenin malları artı-kâr elde etmeye devam eder (emperyalist ülkelerin Hindistan, Güneydoğu Asya ve Afrika'ya ihraç ettikleri ilaç sanayisi ürünlerinde durum kısmen budur).
6. Bir ülke bir malın üretiminde pratikte bir dünya tekeli oluşturuyorsa o zaman onun üretim koşulları dünya pazarı fiyatı için önkoşulları oluşturur (ve bu durum doğal olarak üreten ülkenin ortalama normal kârının üstünde bir tekelci artı-kâr getirir). Aynı yasa, *mutatis mutandis*, ülkenin malın

üretimi üzerinde değil ancak ihracatı üzerinde tekel olduğu zaman da geçerlidir.

7. Bir malın üretimi ya da ihracatı üzerinde hiçbir ülke tekel sahibi değilse, o malın dünya pazarındaki değeri, uluslararası, parasal olarak etkili bütün talebin karşılanması için gerekli ortalama uluslararası mal değerleri düzeyi tarafından belirlenir. Bu ortalama değer en üretken ülkeninkini geçebilir ya da aynı şekilde en geri ülkeninkinin çok altında kalabilir.[61]
8. Dünya ortalamasının altında bir ortalama emek üretkenliğine sahip bir ülke belli birtakım malları sadece ihracat için üretmek durumunda kalırsa, bu ihraç edilen malların değeri onların üretiminde harcanan gerçek özgül emek miktarları tarafından değil fakat varsayımsal bir ortalama tarafından belirlenir (yani ortalama uluslararası emek üretkenliği ile üretim yapılsaydı harcanacak olan emek miktarları tarafından). Bu durumda sözkonusu ülke ihracat yolu ile zarara girer, yani bu malların üretimi için harcanan emek miktarının yerine daha küçük miktarda bir emeğin eşdeğerini alır. Bu durumda bile, başka türlü kullanılmayacak olan maden kaynakları ve emek gücü bu ihracat için istihdam edilirse, bu ihracattan mutlak bir kâr elde edebilir. Fakat bununla birlikte bu malları ithal eden ülkelere kıyasla göreli bir yoksullaşmaya maruz kalacaktır.[62]

61- Bu, dünya pazarındaki görece kısa zaman dilimleri içinde yiyecek fiyatlarındaki bazen önemli dalgalanmaları açıklar. Çünkü dünya pazarında marjinal bile olsa ani bir yiyecek kıtlığı durumunda, en az üretken ülkelerin görece en az verimli bölgelerinin normalde hiç ihraç edilmeyecek olan ürünleri şimdi dünya pazar fiyatını tamamen belirleyebilir. Örneğin, dünya tahıl ticareti dünya tahıl üretiminin çok küçük bir yüzdesini oluşturduğu için büyük bir ülkedeki talepte marjinal bir artış fiyatı birden yüzde 25 ya da yüzde 50 oranında artırabilir.

62- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 238.

9. Bundan önceki bütün ilkeler birbiriyle ticaret yapan uluslarda az ya da çok ölçüde kapsamlı kapitalist üretim ilişkilerini öngörür (Engels'in Conrad Schmidt'e mektubundan bu bölümün başındaki alıntıya bakınız). Bununla birlikte, bir ülkedeki üretim ilişkileri yalnızca marjinal bir biçimde kapitalist ise ve ihraç edilen mallar kapitalizm öncesi ya da yarı kapitalist koşullarda üretilmiş ise, o zaman malların "ulusal" değerinin altında ihraç edilmesi eğilimi önemli ölçüde güçlenebilir – başka şeylerle birlikte, üreticiler hala geçim araçlarına sahip yarı proleterler ya da geçimlik tarımla uğraşan ve tüketimleri yaşam için gerekli fizyolojik minimumla sınırlı olan küçük çiftçiler ise, malın değerine giren "ücretler"in emek gücü metasının değerinin çok altına düşebilmesinden dolayı.[63]
10. Tam da malların değerlerinde ve kapitalist dünya pazarına entegre her ülke arasındaki emek üretkenliğindeki bu *farklardan* dolayı değer yasası, düşük bir emek üretkenliğine sahip geri ülkeleri dünya pazarında kendilerine dezavantajlı bir biçimde uzmanlaşmaya acımasızca zorlar. Bu olguya rağmen, yüksek değerli sanayi malları (küçük miktarlarda ve büyük maliyetlerle) üretimine girişmek isterlerse bunları kendi iç pazarlarında zararına satmaya mahküm olurlar, çünkü sanayileşmiş ülkelere kıyasla üretim maliyetlerindeki fark çok büyüktür ve iç pazardaki normal kâr marjını aşar. Rusya ve Çin, sosyalist devrimlerinden sonra bu kaderden ancak dış ticarette koruyucu bir devlet tekeli sayesinde kurtuldular.

63- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 805-6.

3
Modern Kapitalizmin Gelişiminde Artı-Kârın Üç Ana Kaynağı

İkinci bölümde emperyalizm sorununun dünya kapitalist ekonomisinin yapısında nitel bir değişim olarak tarihsel bir yorumunu savunduk. Burada ele aldığımız konu Marx'ın sermaye çözümlemesindeki temel sorunlardan birinin dünya çapında yeniden üretimidir, yani eşitsiz gelişme ile eşitsiz gelişmeyi bastırmaya çalışan ancak onun tarafından engellenen rekabet arasındaki ilişkidir. Bundan sonra kâr oranının eşitlenmesi sorununu tartışacağız. Her şeyden önce, artı-kâr arayışının sermaye birikimi ve kapitalist büyüme sürecinde oynadığı rol üzerinde duracağız.

Kapitalist üretim tarzının büyümesinin doğası gereği daima dengesizliğe götürdüğünü belirtmiştik. Sermayenin yeni üretim alanlarına doğru –teknik ya da coğrafi anlamda– genişlemesi sorununun nihai olarak kâr düzeyindeki bir fark tarafından belirlendiğini de akılda tutmalıyız. Bu demektir ki aynı zamanda göreli bir sermaye fazlalığı, göreli bir sermaye hareketsizliği ve farklı kâr oranlarının eşitlenmesine tekel tarafından konan göreli sınırlar olmalıdır. Buna göre, kapitalist

üretim tarzının gerçek büyüme sürecine herhangi bir biçimde *kâr oranlarının etkin bir eşitlenmesi* eşlik etmez.[1]

Sermaye birikiminin göreli artı-değer üretimini artırmanın ya da ücretlerde mutlak ya da göreli bir indirim sağlamak için yedek sanayi ordusunun genişletilmiş bir ölçekte yeniden üretiminin bir aracı olduğu söyleniyorsa, o zaman bu toplumsal olarak üretilmiş artı-değerin, en büyük birikimi yapmış ve en yüksek organik bileşime sahip olan sermayelerin yararına yeniden dağıtımı şeklindeki aynı sürece denk gelir. Sermaye birikiminin ortalama kâr oranının düşmesine bir karşılık olduğu söyleniyorsa, o zaman açıktır ki en güçlü sermayeler *kâr miktarını* artırmakla yetinmeyecek, aynı zamanda *kâr oranını* da artırmaya çalışacaklardır. Sermaye birikiminin artı-değerin realizasyonuna dayandığı söyleniyorsa, o zaman yine "birçok sermaye" bağlamında –yani kapitalist rekabet bağlamında– bu sorun nihayetinde bir artı-kâr arayışı sorunudur. Çünkü artı-değerlerini yalnızca kısmen ya da ancak ortalama kâr oranında ya da onun altında realize edebilen sermayeler, mallarının tam değerini, deyim yerindeyse ikinci bir yardımla –yani başka alanlarda üretilen artı-değerin bir kısmını buraya ekleyerek ya da başka bir deyişle artı-kârlarla– realize etmeyi başaranlara kıyasla bariz bir dezavantaja sahiptirler: "Bireysel bir sermayenin... belli bir üretim dalında realize ettiği... artı-kâr,

1- Marx: "Çeşitli üretim alanlarındaki sınai kâr oranları az çok belirsizdir, ancak, göründüğü kadarıyla, farkedilen şey bunların tek tip olmaları değil farklılıklarıdır. Bununla birlikte, genel kâr oranı sadece kârın en düşük sınırı olarak görünür, gerçek kâr oranının ampirik, doğrudan görülür bir biçimi olarak değil". *Capital*, cilt 3, s. 367. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 323]. Ayrıca bkz. s. 369: "Öte yandan kâr oranı, farklı sermayelerin aynı malı ürettikleri farklı koşullardan dolayı, aynı fiyata sahip aynı mallar için bile değişik olabilir, çünkü tekil bir sermayenin kâr oranı bir malın piyasa fiyatı tarafından değil, piyasa fiyatı ile maliyet-fiyatı arasındaki fark tarafından belirlenir. Bu farklı kâr oranları ancak sürekli dalgalanmalar yoluyla –önce aynı alanda sonra farklı farklı alanlar arasında– bir denge kurabilir". [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 324].

şansa dayanan sapmalar dışında, maliyet fiyatındaki, üretim maliyetlerindeki bir düşüşe bağlıdır. Bu düşüş, ya sermayenin ortalamadan çok miktarlarda kullanılmasından doğar, ki böylece üretimdeki *faux frais* [üretken olmadığı halde zorunlu olan ikincil maliyetler] azaltılırken, emek üretkenliğini artıran genel etkenler (işbirliği, işbölümü) etkinlik alanları genişlediği için daha yüksek bir derecede etkinleşirler, daha yoğun hale gelirler; ya da işleyen sermaye miktarı dışında, yeni emek yöntemleri, yeni icatlar, daha iyi makineler, kimyasal imalat sırları, vs. kısaca yeni ve geliştirilmiş, ortalamadan daha iyi üretim araçları ve üretim yöntemleri kullanılmasından doğabilir".[2]

Fakat geliştirilmiş makineler ve sermayenin daha yüksek bir organik bileşimi yoluyla sermaye *kütlesinin* genişlemesini ve metaların maliyet-fiyatının indirilmesini içeren bu çifte sürecin rekabet baskısı altında sermaye birikiminin tüm anlam ve amacını içerdiğini söylemek doğru değil midir? Dolayısıyla, bu süreci yorulmak bilmeyen bir artı-kâr arayışının egemen olduğu bir süreç olarak betimlemeye hakkımız yok mu?

Bununla birlikte, genişletilmiş yeniden üretim sürecinin artı-kâr arayışı tarafından belirlendiği kabul edilir edilmez yeni bir soru doğmaktadır: "Normal" bir kapitalist ekonomide artı-kârlar nasıl elde edilir? Burada birinci bölümde öne sürülen bir tezin bir kez daha doğrulanmasını buluyoruz. Artı-kâr elde etmenin koşulları tek bir etkene indirgenemez. Kapitalist üretim tarzının *tüm* hareket yasaları hesaba katılmalıdır. Kapitalizmde artı-kâr şu durumlarda ortaya çıkar:

1. Özgül bir sermayenin organik bileşimi toplumsal ortalamadan *daha küçük* olduğu, fakat aynı zamanda kurumsal ya da yapısal etkenlerin bu sektörlerde üretilen ortalama-üstü artı-değerin kâr oranının eşitlenmesi sürecine girmesini

2- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 644. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 568].

önlediği zaman.[3] Bu, örneğin, kapitalist üretim tarzı altında tekelci toprak mülkiyetinin yarattığı mutlak toprak rantı denen artı-kârın kaynağıdır. Daha genel olarak da tüm tekelci artı-kârların kaynağıdır.

2. Organik bileşimin toplumsal ortalamanın üzerinde olduğu zaman, yani belli bir sermayenin verili bir sektörde üretkenlik avantajını kullanabildiği ve böylece o sektördeki öteki firmaların ürettiği artı-değerin bir kısmını alabildiği zaman. "Çözümlememiz, piyasa değerinin, herhangi bir üretim alanında en elverişli koşullarda üretim yapanlar için nasıl bir artı-kâr içerdiğini ortaya koymuştur (piyasa değeri hakkında söylenen her şey gerekli uyarlamalar yapıldıktan sonra üretim fiyatı için de geçerlidir)".[4]
3. Emek-gücü için ödenen fiyatı toplumsal değerinin altında bir düzeye, yani ortalama toplumsal fiyatının altına inmeye zorlamak mümkün olduğu zaman, ya da aynı anlama gelmek üzere emek-gücünü, değerinin (ortalama fiyatının) malların satıldığı ülkedeki değerinden (ortalama fiyatından) daha düşük olduğu ülkelerden satın almak mümkün olduğu zaman.[5] Böyle durumlarda artı-kâr, toplumsal ortalamadan yüksek bir artı-değer oranından doğar.
4. Değişmeyen sermayenin çeşitli bileşenlerinin fiyatını top-

---

3- "Belli üretim alanları, eğer kendi metalarının değerlerinin üretim fiyatlarına çevrilmesinden ve böylece kârlarının ortalama kâra indirilmesinden kaçabilecek durumda iseler, bu durumda yine bir artı-kâr ortaya çıkabilir". *Capital*, cilt 3, s. 199. [Karş. Kapital, cilt 3, s. 177]. Ayrıca bkz. *Capital*, cilt 3, s. 743. [*Kapital*, s. ?]

4- Agy, s. 198. [Karş. Kapital, cilt 3, s. 177].

5- "Gerçekten de, belli bir üretim alanındaki kapitalistin ya da sermayenin doğrudan istihdam edilmiş olan emekçilerin sömürülmesine duyduğu dolaysız ilgi, ya istisnai fazla mesai yoluyla, ya ücretleri ortalamanın altına indirmek yoluyla ya da istihdam edilen emeğin istisnai üretkenliği yoluyla, fazladan bir kazanç elde etmek, ortalamayı aşan bir kâr sağlamaktan ibarettir". (K. Marx, *Capital*, cilt 3, s. 197). [Karş. Kapital, cilt 3, s. 176].

lumsal ortalamanın (üretim fiyatı) altında bir düzeye inmeye zorlamak mümkün olduğu zaman. Pratikte, bu normalde ancak sabit, değişmeyen değil, dolaşan sermaye için geçerlidir – başka bir deyişle, bir firmanın, sanayinin ya da ülkenin sermayesi başka sermayelerin kullanmak zorunda olduklarından daha ucuz hammaddelere erişebildiği zaman.

5. Dolaşan sermayenin (ve böylece değişken sermayenin) yeniden üretimi hızlandırıldığı zaman, yani özgül bir dolaşan sermayenin devir süresi, ortalama toplumsal dolaşan sermayeninkinden daha kısa olduğu zaman (bu kısa dönemin orta vadeli bir genelleştirmesini yapmaksızın). Artı-kâr, bizzat firma içindeki ek artı-değer üretiminden kaynaklandığı için burada ancak kâr oranının yıllık sermaye akışı üzerinden değil, toplam sermaye stoğu üzerinden hesaplandığı zaman ortaya çıkar. Bu varyant aslında yukarıda anılan birinci örneğin özel bir durumudur: dolaşan sermayenin devir süresini kısaltmak için bir teknikler tekelinden ibarettir. Buna bir örnek Avrupalı otomobil firmalarının 20'lerde oto sanayisinde bantlı taşıyıcı sistemi üretim hattının yüksek maliyetlerini finanse etmekteki zorluğudur, bu durum Amerikan firmalarına dolaşan sermayeleri için çok daha kısa bir devir süresi veriyordu.

Tüm bu durumlarda kısa vadede eşitlenme sürecine *girmeyen* ve dolayısıyla ortalama toplumsal kâr oranında bir artışa yol açmayan artı-kârları ele alıyoruz. Gerçekten bunlara ortalama kâr oranında bir düşüş eşlik edebilir ve çoğu zaman eder de. Tekel koruması altında birçok sektörde artı-kârın doğduğu klasik tekelci kapitalizm örneği, artı-kârların, hacimleri yeterli ise, ortalama kâr oranının düşüşünü hatta nasıl keskin bir biçimde şiddetlendirebildiklerini gösterir, çünkü bu artı-kâr-

lar tekelleşmemiş sektörler arasında bölünecek olan artı-değer kütlesinin içinden alınmıştır ne de olsa.

Serbest rekabet kapitalizmi döneminde neden hiçbir büyük uluslararası sermaye hareketi (ve dolayısıyla göreli olarak geri ülkelerde de temel ilkel sermaye birikimi süreçlerinde hiçbir kesinti) yokken, bunlar emperyalizm çağında geniş bir ölçekte ortaya çıktı? Aşağıdaki etkenler kâr oranında uluslararası bir farkın doğuşunu engelledi ya da minimuma indirdi:

1. Birincil ülkelerde yedek sanayi ordusunun sanayileşmek için yapısal önemi. Bu durum uzun vadede reel ücretlerin durgunluğuna ya da gerilemesine (arada bir artışlarla birlikte) yol açtı, dolayısıyla geri ülkelerin ucuz emek-gücünü sömürmek için görece pek az özendirici vardı.[6]
2. Bu yedek sanayi ordusunun boyutlarına bağlı olarak proleter sınıf mücadelesi ve en başta sendikalar olmak üzere işçi sınıfının daimi örgütlerinin erken kurumsal zayıflığı.[7]

6- Bu sorun Marksist ve Marksist olmayan tarihçiler arasında önemli bir tartışma konusu olmuştur. Sanayi devrimi ve hızlı şehirleşmenin emekçi nüfusun tüketim yapısını ciddi biçimde değiştirmesi (örneğin konut kirası) sorunu karmaşıklaştırıyor, diyelim 1740 ile 1840 arasında reel ücret karşılaştırmaları riskli hale getiriyor. İki Marksist olmayan tarihçi E. H. Phelps-Brown ve S. V. Hopkins İngiliz inşaat işçilerinin reel ücretlerinin 1744 yılında 77 olan endeksinin (1451-75 düzeyini 100 alarak!) 1834-35 yıllarına kadar düştüğü ve tekrar 1836-42 ve 1845-48'de düştüğünü hesapladılar: ancak 1849'dan sonra 1744 düzeyi tamamen geçilebildi.

7- Yedek sanayi ordusundaki uzun vadeli dalgalanmaların kapitalizmin gelişimi açısından önemi hakkında ilk ayrıntılı araştırmayı yapan Fritz Sternberg bu noktada yanılıyordu. Onun iddiasına göre ABD örneği sendikaların ücretlerin belirlenmesinde önemli bir rol oynamadığını kanıtlıyordu, çünkü ABD'de sendikalar Batı Avrupa'dan çok daha zayıf olmasına karşın ücretler çok daha yüksektir: *Der Imperialismus*, s. 579. (Sternberg'in kitabı CIO'ların [Chief Information Officer, Bilgi Teknolojisi Müdürü] yükselişinden önce yazılmıştı ve yorumları o zaman için doğru idi). Bununla birlikte, Sternberg, Marx'ın emek-gücü metasının değerindeki ABD'de emek-gücü eksikliği ve hudut çizgisi biçimini alan tarihsel ve geleneksel öge üzerindeki vurgusunu

3. Tarım ve genç, modern büyük ölçekli sanayi arasında üretkenlik düzeyindeki önemli fark, sermayenin tarıma nüfuzu ve kapitalist toprak rantının ortaya çıkışı hala sadece marjinal görüngüler olarak kaldığı ölçüde bir "eşitsiz mübadele" kaynağı idi.[8]
4. Başka şeylerle birlikte, demir yolu ağının kesintisiz genişlemesinin ve madencilik, tekstil, makine yapımı, ayakkabı, demir-çelik, tuğla, çimento vb. gibi bir dizi üretim alanının sanayileşmesinin bir sonucu olarak Batı Avrupa (ve Kuzey Amerika'da) serbestçe girilebilir yatırım alanlarının bolluğu.

Fakat kapitalist üretim tarzının ilk yüzyılında sermayenin uluslararası düzeydeki baskın hareketsizliğini getiren (ya da hareketini genelde Batı Avrupa ile sınırlayan) aynı etkenler 1870'lerden itibaren ters etki yaratmaya başladılar:

1. Batı Avrupa'dan deniz ötesine, öncelikle ve en başta Kuzey Amerika'ya, 1851'den 1909'a dek 22.5 milyon göçmeni kapsayan, hızlı ve kesintisiz bir iş gücü göçü oldu, bunların 9 milyonu 1861'den 1890'a kadarki 30 yıl içinde geldi, 1821'den 1850'ye dek ise sadece 2 milyon kişi gelmişti. Batı ve Orta Avrupa gitgide tüm dünyanın atölyesine dönüştü, öyle ki artık zanaatkar ve köylülerin mahvolup

---

unutu. Her iki olgu da oradaki kapitalizmin en başından itibaren verili idi ve uzun bir süre onun hızlı genişlemesini *engelledi*. Avrupa'da ve başka yerlerde yedek sanayi ordusundaki dalgalanmalar elbette uzun vadede reel ücretlerdeki bir artış *olanaklarını* belirler, ancak bu olanakların var olduğu durumlarda bile gerçekleşmeleri işçi sınıfının *mücadelesine* ve dolayısıyla aynı zamanda sendikaların gücüne bağlıdır. Almanya ve Fransa'daki reel ücretlerin örneğin Birinci Dünya Savaşı öncesi göreli gelişimini karşılaştırın, nitekim bu durum her iki ülkenin yedek sanayi ordularındaki farklarla açıklanamaz.

8- Örneğin Fransa, Belçika ve Almanya'da.

yedek sanayi ordusunun artması Batı'dan çok Doğu ve Güney Avrupa'da ve özellikle başka kıtalarda görülüyordu. Sonuç olarak Batı'da yedek sanayi ordusunda uzun vadeli bir azalma ve işçi örgütlerinde uzun vadeli bir güçlenme oldu ve bu da reel ücretlerde yavaş ancak sürekli bir artış getirdi.[9] Böylece Batı Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki ucuz emek gücünü sömürmek için yeni bir ilgi doğdu.

2. Bir yandan tarım ve madencilik ile öte yandan imalat sanayisi arasındaki üretkenlik düzeyi farkı ise karşıt sonucu verdi. Bir dizi önemli hammadde için artan ve karşılanamayan taleple Amerikan İç Savaşı'nın İngiliz pamuk sanayisi için feci sonuçları ortaya çıktı. Birçok durumda hammadde fiyatlarında mutlak bir artış vardı, fakat her durumda en azından göreli bir artış vardı (pamuk fiyatı 1849'dan 1870'e dek durmadan arttı).
3. Batı Avrupa ülkelerinin derinlemesine sanayileşmesi, özellikle 1860'lardaki Fransız patlamasından ve yeni Alman İmparatorluğu'nun kuruluş evresinden sonra ilk kez tavana ulaştı: Birinci Sanayi Devrimi'nin buhar teknolojisi şimdi her yerde kullanılıyordu ve bazı Batı Avrupa ülkelerinde sermaye fazlası vardı. Sermayenin artan yoğunlaşması ve sanayileşmiş alanlardaki yeni yatırımların artan maliyetleri –daha sonra da tröstler ve tekellerin büyümesi– kaçınılmaz olarak yeni yatırım alanları için bastıran sermayenin hacminde hızlı bir artış meydana getirdi.

4. Uzun vadede sermayenin organik bileşimindeki önemli artıştan dolayı kâr oranında bir düşüş görüldü.[10]

9- Uzun vadede yedek sanayi ordusunun azalması eğilimi ile burada betimlenen başka gelişmelerin arasındaki bağlantı için bkz. Fritz Sternberg'in ayrıntılı incelemesi, *Der Imperialismus*.

10- Phyllis Deane ve W. A. Cole'un ihtiyatla kullanılması gereken hesaplamaları

1880'lerde geniş bir ölçekte başlayan az gelişmiş ülkelere hızlı sermaye ihracı bu nedenle tüm bu sorunlara bir yanıttı. İhraç edilen emperyalist sermaye şimdi şu yollarla artı-kârlar elde ediyordu:

1. Sermaye yatırımı, sermayenin ortalama organik bileşiminin Batı'nın imalat sanayilerindekinden önemli ölçüde daha düşük olduğu ülkelere ve alanlara yapılıyordu, böylece çok daha yüksek bir kâr oranı mümkün oluyordu.
2. Yedek ordunun uzun vadeli genişlemesi emek-gücü metasının fiyatını değerinin altına, Batı'da olduğundan çok daha aşağılara düşürmesi sayesinde artı-değer oranı bağımlı ülkelerde metropoliten ülkelerdekinden bazen çok daha yüksek olduğu için bu kâr oranı daha da arttı.[11]

---

da Büyük Britanya'nın ulusal gelirinde kâr, faiz ve "karışık gelir"in payında 1865-74 yıllarında ortalama yüzde 39.4'ten 1870-79 yıllarında ortalama yüzde 38.2'ye ve 1885-94 yıllarında ortalama yüzde 37.8'e kadar bir düşüşü gösteriyor: *British Economic Growth*, s. 247. İtalya için Emilio Sereni bundan çok daha keskin bir düşüş veriyor: Ortalama sermaye getirisinin (*rendimento medio del capitale*) 1871-75'te yüzde 24.2'den 1886-90'da yüzde 14.1'e düştüğü söyleniyor: *Capitalismo e Mercato Nazionale in Italia*, Roma 1968, s. 246-7.

11- Marx, artı-değer oranının azgelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelerdekinden sık sık daha düşük olabileceğini açıkça belirtir. Orada üretimde kapitalist teknoloji kullanılmadığı, emek üretkenliği çok daha düşük olduğu ve emekçinin işgününün yalnızca kendi ücretini yeniden üretmek için harcadığı kısmının buna göre metropoliten ülkelerdekinden çok daha uzun olduğu ölçüde bu durum sürer. Fakat bu asla genel bir yasa değildir. Çünkü eğer kapitalist teknoloji, emekçilerin tüketiminde bir artış olmaksızın sömürge ve yarı sömürgelere girebiliyorsa (başka şeyler arasında yedek sanayi ordusunun varlığından dolayı), o zaman emek gücünün değerinde hızlı bir azalma olabilir ve ortalama emek üretkenliği hala çok daha düşük olmasına karşın, artı-değer oranı metropoliten ülkelerdekinden yukarda bir düzeye yükselebilir. *Artı-değer oranı emek üretkenliğinin doğru orantılı bir fonksiyonu değildir*. O sadece emekçinin geçim araçlarını yeniden üretmesi için gereken zaman ile kapitaliste bedava kalan emek zamanı arasındaki ilişkiyi ifade eder. İşsizlerin toplam sayısı metropoliten ülkelerde azalırken sömürgelerde artarsa ve metropoliten ülkelerde emekçinin geçim araçlarını yeniden üretmesi için gereken emek-zamanındaki azalma, emekçinin tükettiği metaların hacmindeki bir artış

3. Sermaye ihracatının tarım ve madencilik alanlarında, başka bir deyişle hammadde üretiminde yoğunlaşması ilk başta bu sermayenin verili bir hammadde fiyatından büyük artı-kârlar elde etmesine izin verdi (geleneksel üretim yöntemleri ve daha düşük bir emek üretkenliği ile rekabet içinde). Daha sonra hammadde fiyatlarında genel bir düşüşe ve sonuçta metropoliten ülkelerde kâr oranında bir artışa (ya da sermayenin organik bileşiminde bir düşüşe) yol açtı.
4. Bu sermaye yatırımları tamamen metropol ülkelerde aylak durumda olan ve artık ortalama *kârı* değil, ancak ortalama *faizi* getiren sermayelerden oluşuyordu. Dolayısıyla bu sermayenin kitlesel ihracı benzer şekilde ortalama kâr oranında bir artışa sebep oldu.[12]

Bu açıdan bakıldığında, sınai kapitalizmin tarihindeki birbirini izleyen ilk iki aşamanın –serbest rekabet aşaması ve Lenin'in tarif ettiği biçimde emperyalizm ya da klasik tekelci kapitalizm– başlangıçları hızlandırılmış birikimin iki evresi gibi görünür. *Artı-kâr arayışının tetiklediği sermaye ihracatı hareketi ve dolaşan değişmeyen sermayenin ucuzlaması metropol ülkelerdeki ortalama kâr oranında geçici bir artışa yol açtı, bu da* düşen bir kâr oranının egemen olduğu 1873-93 uzun durgunluk döneminden sonra, *sermaye birikiminde 1893-1914 dönemindeki dev artışı açıklar.*[13] Ortalama kâr oranındaki bu

ile kısmen nötralize edilirken, sömürgelerde bu hacim sabit kalıyorsa (hatta azalıyorsa), o zaman sömürgelerde emek üretkenliğindeki küçük bir artışa, artı-değer oranında metropoliten ülkelerdekine göre daha büyük bir artış pekala eşlik edebilir. *Kapital*'in üçüncü cildinde Marx şöyle diyor: "Farklı ulusal kâr oranları çoğunlukla farklı ulusal artı-değer oranlarına dayanır". (s. 151)

12- Son zamanlarda Lenin'in artı-kâr peşinde sermaye ihracına büyük önem veren emperyalizm teorisine bazı itirazlar yapıldı. Bu itirazları ayrıntılı olarak Bölüm Onbir'de ele alacağız.

13- Phyllis Deane ve W. A. Cole'un hesaplarına göre – bkz. Dipnot 10 – kâr,

artış sermayenin Birinci Dünya Savaşı öncesinde ikinci bir şiddetli genişleme dönemi yaşamasını mümkün kıldı.

Kapitalist meta üretimi dünya pazarını fethettiği ve birleştirdiği zaman tek tip bir üretim fiyatları sistemi değil, farklılaştırılmış bir değişen ulusal üretim fiyatları sistemi ve birleşmiş pazarı fiyatları yarattı. Bu en gelişmiş kapitalist ülkelerin sermayesinin artı-kâr elde etmesine izin verdi, çünkü onun malları "kendi" ulusal üretim fiyatlarının üzerinde fakat satın alan ülkenin "ulusal üretim fiyatı"nın altında satılabiliyordu. Son tahlilde, bu uluslararası hiyerarşik ve farklılaştırılmış değişen meta değerleri sistemi, uluslararası hiyerarşik ve farklılaştırılmış bir değişen emek üretkenlikleri sistemi ile açıklanır. Emperyalizm, sermayenin organik bileşimini uluslararası bir düzeyde eşitlemek, ya da kâr oranlarının uluslararası bir eşitlemesine yol açmak bir yana, sermayenin organik bileşimi ve kâr oranları düzeyindeki uluslararası farkları *durdurdu ve şiddetlendirdi*.

Marx bu olasılığı öngörmüştü: "Sermaye, *verili ulustaki kapitalist gelişmenin derecesi ölçüsünde*, yani, sözkonusu ülkenin koşullarının kapitalist üretim tarzına uyarlanmışlığı ölçüsünde az ya da çok eşitlemede *başarılı olur*... Sürekli sapmaların durmayan dengelemesi şunlara bağlıdır: 1) sermayenin ne kadar hareketli olduğuna, yani bir alandan ve bir yerden ötekine ne kadar kolay kaydırılabildiğine, 2) Emek-gücünün bir alandan ötekine ve bir üretim yerinden ötekine ne kadar çabuk aktarılabildiğine. Birinci koşul, toplum içinde tam bir ticaret özgürlüğünü ve doğal tekeller haricinde bütün tekellerin, yani kapitalist üretim tarzından doğal olarak çıkan tekellerin kal-

---

faiz ve "karışık gelir"in Büyük Britanya'nın ulusal gelirindeki payı 1865'ten 1894'e dek azaldı, sonra 1905-14 yıllarında bir kez daha yüzde 42 oranında arttı. Doğal olarak bu rakamlar Marksist kâr oranı kavramıyla uyumlu değildir. Fakat bir eğilimi açıkça gösterdiklerine şüphe yoktur.

dırılmasını gerektirir. Ayrıca kredi sisteminin gelişmesini gerektirir... Son olarak, çeşitli üretim alanlarının kapitalistlerin denetimine tabi olmasını gerektirir... Fakat kapitalist temelde işletilmeyen çok sayıda ve geniş üretim alanları (küçük çiftçilerce toprak ekimi gibi), kapitalist işletmeler arasına girdiği ve onlarla bağlantı kurduğu zaman bu dengelemenin kendisi büyük engellere çarpar".[14]

Yukarıda sayılan nedenlerden ötürü kâr oranının ulusal bir ölçekte eşitlenmesini engelleyen engellerin uluslararası düzeyde daha da büyük bir ağırlık kazandığı açıktır. Sermayenin daha büyük göreli hareketsizliği; emek-gücünün baskın gelen hareketsizliği ve herşeyden önce geniş ölçekte kapitalist olmayan üretim alanlarının varlığı, başka bir deyişle, kapitalist üretim ilişkilerinin yarı kapitalist ve kapitalizm öncesi ilişkilerle genelleştirilmiş kombinasyonu: emperyalizm çağının başından beri sömürgeler ile metropol ülkeler arasındaki kâr düzeyi farklarını mümkün kılmış olan ve sömürgeler ile yarı sömürgelerde sermaye yatırımlarını sürekli bir artı-kâr kaynağı yapmış olan etkenler bunlardır.

Son tahlilde, bir yanda metropol ülkeleri ile öte yanda sömürgeler ve yarı sömürgeler arasındaki gelişme düzeyi farkı, kapitalist dünya pazarının, kapitalist meta *üretimini* değil, kapitalist meta *dolaşımını* evrenselleştirdiği gerçeği ile açıklanmalıdır. Daha da soyutlarsak: Son tahlilde emperyalizmin dışavurumları kapitalist dünya ekonomisinde *türdeşliğin yokluğu* ile açıklanmalıdır.

Bu türdeşlik yokluğu nereden kaynaklanır? Bizzat sermayenin doğasından mı gelir, yoksa sermayenin yerküre üzerindeki muzaffer yürüyüşünün somut bir yol arkadaşı olan, fakat

14- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 196. (İtalikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 175].

sermaye birikiminin ilerlemesi için esaslı bir önkoşulu temsil etmeyen başlangıçtaki bir tarihsel sürecin, sömürgeciliğin bir sonucu mudur? Bu sorunun yanıtı bizi kâr düzeylerindeki farklar sorununa, sermaye birikiminin kendi eşitsiz hareketinden türeyen, durmak bilmeyen artı-kâr arayışının bir ifadesine döndürür. Marx'ın öngördüğü fakat tam olarak gelişmiş biçimiyle ancak bugünkü geç kapitalizmde ortaya çıkmış olan, sermayenin organik bileşiminde sürekli artışlar ile yeni teknikler ve teknolojinin kesintisiz gelişiminden oluşan "saf" modelde, kâr düzeyindeki farklar sermayelerin rekabetinden ve bu yarışta geride kalan tüm firmalar, üretim dalları ve alanların acımasızca "kendi" artı-değerlerinin bir kısmını önde gidenlere teslim etmeye zorlanmalarından doğar. Bu süreç azgelişmiş firmalar, dallar, alanlar ve bölgelerin sürekli üretiminden başka nedir?

Böylece türdeş bir başlangıcın bir "ideal durumu"nda bile, kapitalist ekonomik büyüme, sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi ve birikimi hala gelişme ve azgelişmenin yanyana konması ve sürekli kombinasyonuyla eşanlamlıdır. *Sermaye birikiminin kendisi, sermayenin eşitsiz ve bileşik hareketinin ortak belirleyici momentleri olarak gelişme ve azgelişme üretir.* Kapitalist ekonomideki türdeşlik yokluğu kapitalizmin kendi hareket yasalarının işleyişinin gerekli bir sonucudur.

Daha önce teknolojik yenilikler ve emek üretkenliğindeki artışların artı-kâr elde etmenin asla tek yolu olmadığını görmüştük. Ucuz emek-gücünün keşfi ve bunun kapitalist emek sürecine dahil edilmesi ile ucuz hammadde üretimi de bu amaca hizmet etti. Ucuz emek-gücü, henüz herhangi bir yaygın işbölümünün olmadığı fakat aynı zamanda emek-gücünün değerinin onun yeniden üretiminin fiziksel maliyetine kadar indirilmesinin etkin talepte herhangi bir artışı ve böylece iç pazardaki herhangi bir genişlemeyi önlediği koşullar

altında keşfedildi ve yeniden üretildi. Bu koşullarda *sermayenin kendisi kendi genişlemesinin önünde aşılmaz bir sınır yarattı.* Nihayetinde Manchester, Solingen ya da Detroit'ten gelen en ucuz mallar bile doğal bir ekonomi içinde hapsolmuş olan Hintli, Amerikan yerlisi ya da Çinli köylü topluınlarındaki talep yokluğu karşısında çaresizdi.

Ücret düzeyindeki bu farklardan kaynaklanan emek üretkenliği düzeyi farkları katılaşmaya ve süreklileşmeye eğilimliydi. Sermaye birikimi, uluslararası düzeyde, bir yandan ileri bir işbölümü ve teknik yenilikler yoluyla tam bir sanayileşmeye doğru ilerleyen metropol ülkelerdeki büyük ölçekli sanayinin gelişimi olarak, bir yandan da tam bir sanayileşmeyi engelleyen ve azgelişmişliği pekiştirip sürdüren, durgun bir işbölümü, geri kalmış teknoloji ve kapitalizm öncesi tarımsal ekonomi ile tanımlı bir biçimde sömürgelerde hammadde üretiminin yerleştirilmesi olarak berraklaştı.[15]

Bu süreç sermayenin daha genel eğilimlerine sadece bir istisna değildir, çünkü aynı sürecin işlediğini bizzat sanayileşmiş ülkelerde, "iç sömürgeler" denen yerlerde keşfedebiliriz. 19. ve erken 20. yüzyılın sanayileşmiş ülkelerinin bölgesel yapısında aynı eşitsiz mübadele, farklı üretkenlik düzeyleri, azsanayileşme, sermaye birikiminin engellenmesi ögelerini, başka bir deyişle emperyalizm çağında dünya ekonomisinin yapısının kalite damgası olan *gelişme ve azgelişmenin yanyana duruşunu* keşfetmek zor değildir.

Bütün bu ülkelerde sınai sermayenin doğuşu ve gelişimi, görece az sayıdaki komplekslerde yerelleşti ve yoğunlaştı; bu kompleksler de hammadde ve gıda arzı kaynağı, sınai tüketim

---

15- Bir kez daha André Gunder Frank, Theotonio Dos Santos ve Samir Amin'in yukarıda anılan, benzer fikirler içeren eserlerine dikkat çekiyoruz. André Gunder Frank'ın henüz yayınlanmamış kitabı *Towards a Theory of Underdevelopment* bu bağlamda özellikle dikkate değerdir.

malları için pazar ve ucuz emek-gücü rezervi işlevi gören bir tarım bölgeleri halkası ile çevrilmişti.

Marx'ın kendisinin incelemiş olduğu, Batı Avrupa'nın büyük ölçekli sınai ekonomisi içindeki bir tarımsal "tali ülke"nin klasik örneği *Irlanda*'dır: "Şimdiki durumda Irlanda, yalnızca Ingiltere'nin bir tarım bölgesidir, bu bölge tahıl, yün, sığır, sınai ve askeri personel yetiştirdiği ülkeden geniş bir kanal ile ayrılmaktadır".[16] Besbelli ki bu tarım bölgesi bir sermaye birikimi de yaşadı, fakat bu sermayenin önemli bir kısmı "sanayi bölgelerine", yani Ingiltere'ye göç etti.[17] Dolayısıyla, gelişme ve azgelişmenin karşılıklı bir belirlenimi vardı, çünkü sermaye göçü Irlanda'daki göreli eksik istihdam durumunu keskinleştirdi, bu durum tamamen tarımsal koşullar altında sadece yoksullaşma ve parselleşmeyi daha da artırdı.[18] Dolayısıyla Marx kapitalizmin şafağında sanayi bölgelerindeki sanayinin gelişimine "bağımlı ülkeler"deki sanayinin *yıkımının* eşlik ettiğini açıkça ifade etti.[19]

Bununla birlikte, Irlanda 19. yüzyılda kapitalizmin tarihinde kesinlikle bir istisna değildi. Aynı şekilde sanayileşmiş uluslardaki "tali ülkeler" ya da "iç sömürgeler"e en az üç örnek durum daha sayabiliriz. Birincisi, Belçika içinde Flaman ülkesinin durumu var. 1830'da bağımsız olan Belçika, Avrupa'da Büyük

---

16- Marx, *Capital*, cilt 1, s. 702-3. [Karş. *Kapital*, cilt 1, s. 718].

17- Bkz. Marx-Engels, *Werke*, cilt 16, s. 452. Tarım bölgeleri içindeki bu sermaye yoğunlaşması ve onun sanayi bölgelerine göçü yalnızca Irlanda'da değil, bizzat Ingiltere'de, Iskoçya'da ve Galler'de de meydana gelmiş olması Ingiliz bankacılık sistemi tarihçileri tarafından açıkça vurgulanmıştır. Bkz. ötekilerle birlikte, W. T. C. King, *History of the London Discount Market*, Londra 1936, s. xii-xiii, 6 vd.

18- Ayrıca bkz. François Perroux: "Büyüme *dengesizliktir*. Gelişme dengesizlik*tir*. Bir gelişme kutbunun yerleşmesi *bir dizi toplumsal ve ekonomik dengesizliğe yol açar*". *L'Economie du XXe Siecle*, Paris 1964, s. 169.

19- Marx, *Capital*, cilt 1, s. 757.

Britanya'dan sonra sanayileşen ikinci ülke idi. Flaman ev sanayisinin (keten ve kenevir) modern büyük ölçekli fabrika tarafından yıkımı, Marx'ın Irlanda için betimlediklerine benzeyen mutlak yoksullaşma, kitlesel işsizlik, dış göç ve sanayisizleşme süreçlerine yol açtı. Yarım yüzyıldan daha fazla bir süre boyunca Flaman ülkesi bir ucuz gıda, ucuz tarımsal hammadde, ucuz emek-gücü ve tüm Belçika sanayisi için itaatkar işgücü deposu oldu.[20] Batı ve Doğu Flaman çalışan nüfusu içindeki sanayi işçilerinin yüzdesi 1846 ile 1890 arasında yalnızca yüzde 22.3'ten yüzde 26.4'e yükselirken, iki Valon eyaleti Liege ve Hainaut'da aynı dönemde yüzde 18.3'ten yüzde 48.4'e, bütün Belçika'da yüzde 15.2'den yüzde 33.6'ya yükseldi.[21] 1895'e gelindiğinde dört Valon eyaletindeki tarım işçilerinin ortalama ücreti dört Flaman eyaletindekinin yüzde 50 üzerinde idi ve verimsiz Kempen bölgesindeki Flaman'daki en düşük aylık ücret olan 20 Belçika frangı, Valonya'nın en verimsiz bölgesi Ardennes'dekinden (60 frank) üç kat daha düşüktü.[22]

İkinci olarak, köleliğin kaldırılmasından önce ve sonraki ABD'nin güney eyaletleri örneği vardır. Kuzey'in sanayi ürünleri için daimi bir pazar oluşturma anlamında bir tarımsal hammadde deposu ve bir "iç sömürge" işlevi gördüler ve kendi toprakları içinde hiçbir büyük ölçekli sanayi geliştirmediler (bu durum ancak İkinci Dünya Savaşı ile değişti).[23]

20- Bu yıkımın tahripkar sonuçları ve bunu izleyen kıtlık için bkz. A. G. Jacquemyns, *Histoire de la Crise Economique des Flandres*, 1845-1850, Brüksel 1929.

21- Benoit Verhaegen, *Contribution a l'Histoire Economique des Flandres*, cilt II, Louvain 1961, s. 57, 165.

22- Laurent Dechesne, *Histoire Economique et Sociale de la Belgique*, Paris 1932, s. 482.

23- Bkz. Eugene D. Genovese, agy, s. 19-26 ve 280-5. Melvin M. Leiman, *Jacob N. Cardozo – Economic Thought in the Antebellum South*, New York 1966, s. 175-203, 238-43.

Üçüncü olarak, İtalya'da Mezzogiorno örneği vardır. Burada İtalyan birliğini belirgin bir sanayisizleşme süreci izledi, bu da Kuzey'e sürekli bir sermaye *göçüne* yol açtı, Güney'de ise uzun vadeli bir ucuz emek-gücü, ucuz tarımsal ürünler ve uysal müşteriler deposu oluştu.[24] Sylos-Labini Güney İtalya'da sınai istihdamın (bu çoğunlukla geleneksel ve küçük ölçekli sanayide olsa bile) 1881'de 1,956,000 kişiden 1911'de 1,270,000 kişiye düştüğünü kaydediyor. Kuzey ve Güney İtalya arasındaki ücret düzeyi farkı 1870'de yüzde 12'den 1920'de yüzde 25'e ve 1929'da yüzde 27'ye yükseldi. 1916'da İtalyan hisseli sermayesinin yüzde 13'ü Güney'e yatırılmıştı, 1947'de ise sadece yüzde 8'i. 1928 ve 1954 arasında Mezzogiorno'nun İtalyan ulusal gelirindeki payı yüzde 24.3'ten yüzde 21.1'e düştü.[25]

Daha kısıtlı bir anlamda aynı kader 1848 Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun geniş bölgeleri, Alman İmparatorluğu'nda Bavyera, Silezya, Pomeranya-Meklenburg gibi bölgeler (yani Doğu ve Güney)[26] ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce

24- İtalyan birliğinin ardından Güney İtalya'daki ekonomik gelişme üzerinde oldukça geniş bir literatür vardır. Ötekilerle birlikte bkz. Emilio Sereni, *Il Capitalismo nelle Campagne (1860-1900)*; Aldo Alessandro Mola, *L'Economia Italiana dopo l'Unita*, Turin 1971; Luigi Dal Pane, *Lo Sviluppo Economico dell' Italia negli Ultimi Cento Anni*, Bologna 1962; A. Caracciolo, *La Formazione dell' Italia Industriale*, Bari 1970; Rosario Romeo, *Risorgimento e Capitalismo*, Bari 1963. Antonio Gramsci hapishanede yazdığı bir yığın metinde bu sorunu ele aldı: *Quaderni del Carcere*, cilt II, Turin 1964, s. 97-8, ve başka yerlerde. Ayrıca bkz. Rosario Villari'nin yayınladığı *Il Sud nella Storia d'Italia*, Bari 1971.

25- Paolo Sylos-Labini, *Problemi dello Sviluppo Economico*, Bari 1970, s. 130, 128.

26- Böylece, örneğin 1906'da Berlin, Hamburg, Kiel, Düsseldorf, Dortmund ve Essen gibi büyük şehirlerdeki inşaat sektöründeki asgari ücretler, Doğu ve Batı Prusya'nın kırsal bölgelerinde (Gumbinnen, Zoppot), Brandenburg ve Silezya'da ve Bavyera, Saksonya ve Eifel'in yoksul bölgelerindekinden iki kat daha yüksekti. R. Kuczynski, *Arbeitslohn und Arbeitszeit in Europa und Amerika 1870-1909*, Berlin 1913, s. 689 vd.

Fransa'nın tarımsal Batı ve Merkez (ayrıca kısmen kırsal Doğu) bölgeleri için de geçerli idi. İspanya'da hem 19. hem de 20. yüzyılda Güney yalnızca azgelişmişliğin sürekli yeniden üretimi anlamında bir "iç sömürge" olarak değil, fakat herşeyden önce İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkenin öteki kısımlarındaki eski ve yeni sanayi merkezlerinde sanayileşme sürecini hızlandırmak için tarımı sıkarak çıkarılan ek sermaye için bir toplama alanı olarak tamamen karşılaştırılabilir bir işlev gördü.[27] Aynı fenomenin ilginç bir özel durumu Japon sanayisinde 1920'lerden sonra iki zıt sektörde (modern ve geleneksel, ikincisi arkaik yerel ev sanayisi) gelişen "ikili yapı" idi.[28] Bu ikili yapı tartışılmaz bir biçimde "geleneksel" sektörden "modern" sektöre geniş bir artı-değer transferini gerçekleştirdi, öyle ki birincisi pratikte ikincinin bir "iç sömürge"si olarak görülebilirdi. Ancak 1960'ların ortasında hızlı sanayileşme ve kitlesel kırdan kente göç ün bir sonucu olarak kırdaki yedek emek ordusunun sayısı hızlı bir biçimde azaldıktan sonra bu ikili yapı ve onunla birlikte Japonya içindeki artı-değerin karakteristik "yarı-bölgesel" kaynağı gerilemeye başladı.

Sanayileşmiş ülkeler içindeki gelişmiş ve azgelişmiş bölgeler arasındaki ilişki, emperyalist ve azgelişmiş ülkeler arasın-

---

27- Başkalarıyla birlikte bkz. Alfonso C. Comin, *Espana del Sur*, Madrid 1965.

28- Başkalarıyla birlikte bkz. Miyohei Shinohara, *Structural Changes in Japan's Economic Development*, Tokyo 1970, Bölüm 8; Seymour Broadbridge, *Industrial Dualism in Japan*, Şikago 1966; K. Bieda, *The Structure and Operation of the Japanese Economy*, Sydney 1970, s. 186-99. 1955'te Japon ekonomisinin tarım dışı sektöründe kendi işinde çalışanların oranı hala yüzde 26.5 iken bu oran Avustralya'da yüzde 11.8, ABD'de yüzde 10 ve Britanya'da yüzde 6.2 (1951'de) idi. İmalatçı işletme hacmine göre ücret diferansiyelleri 1958'de 30/100 iken ABD'de 64/100 ve Britanya'da (1954'te) 79/100 idi. "Geleneksel" sektördeki (esas olarak tekstil ve hafif sanayi) ücretlerin "toprak üzerindeki düşük ücretlere bağlı" olduğu Birinci Dünya Savaşı öncesinde Japon diferansiyelleri çok daha yüksek idi: Bkz. G. Ranis, "Factor Proportions in Japanese Economic Development", *American Economic Review*, Eylül 1957, s. 595.

daki ilişkiye biçimsel bir benzerlikten öte bir benzerlik taşır, çünkü ekonomik işlevi her iki durumda da aynıdır. Üretkenlik düzeyinde tarım ve sanayi arasındaki fark (serbest rekabet kapitalizmi ve klasik emperyalizm çağında hammadde üretimi ile mamül üretimi arasındakine benzeyen bu fark) eşitsiz mübadele, ya da aynı kapitalist devletin azgelişmiş bölgelerinden sanayileşmiş bölgelerine doğru *sürekli bir değer transferi* yaratır. Tarım ürünlerinin sanayi ürünleri ile mübadelesi eşitsiz bir mübadeledir.[29] Azgelişmiş bölgelerde üretilmiş hammaddelerin (örneğin ABD'nin güney eyaletlerinde pamuk) sanayi mamülleri mübadelesi eşitsiz bir mübadeledir. Sanayileşmiş ülkelerdeki azgelişmiş tarımsal bölgelerin işsiz ya da yarı işsiz emek-gücü deposu olarak oynadığı rol bu bölgelerin ana işlevlerinden biridir, çünkü bu yedek sanayi ordusunun uzun vadeli bakımını sağlar (bir ücret ilişkisi içindeki emek gücünün yerini makinelerin alması yoluyla aynı yedek sanayi ordusunun dönemsel yeniden üretimine ek olarak).[30] Dolayısıyla kapitalist ülkeler içindeki azgelişmiş bölgeler, tıpkı "dış sömürgeler" gibi, *artı-kâr kaynağı* işlevi görürler. İşte Marx'ın sınai sermayenin ilk büyük *Sturm und Drang* döneminde küçük köylüler ve zanaatkarların üretimiyle mübadele yoluyla yaptığı artı-kârların tarifi: "Verili bir sanayi dalında, fabrika sistemi eski zanaatlar ya da manüfaktür aleyhine genişlediği sürece,[31] sonuç top tüfekle donanmış bir ordu ile ok ve yay-

29- Burada küçük çiftçilerin tarımsal üretiminden söz ettiğimizi daima akılda tutmalıyız, bu henüz kapitalist yöntemlerle yapılmaz ve henüz kapitalist toprak rantına yol açmaz. Tarım tam olarak kapitalistleşince böyle bir eşitsiz mübadele de ortadan kalkar.

30- Bu konudaki malzeme için bkz. Sternberg, *Der Imperialismus*.

31- Burada sınai uluslar ile azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiye yeni bir paralel daha doğmaktadır. Çünkü bu artı-kârın ekonomik kaynağı, büyük ölçekli sanayinin tüm bir ilk gelişme döneminde makineler tarafından üretilen fakat büyük fabrikanın henüz yeterli miktarda arz edemediği malın piyasa fiyatı

larla donanmış bir ordu arasındaki bir karşılaşmanın sonucu kadar kesindir. Makinelerin kendi hareket alanlarını fethettiği bu ilk dönem, yarattığı *olağanüstü kârlardan* ötürü belirleyici önemdedir. Bu kârlar yalnızca bir hızlandırılmış birikim kaynağı oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda sürekli olarak üretilmekte olan ve yeni yatırım peşinde olan ek toplumsal sermayenin büyük bir kısmını da gözde üretim alanlarına çeker. *Bu hızlı ve ateşli ilk etkinlik döneminin özel avantajları, makinelerin istila ettiği her üretim dalında hissedilir*".[32]

Fakat şimdi çözülmesi gereken iki teorik güçlükle karşı karşıyayız. Bir yandan, dünya çapında üretimdeki türdeşlik yokluğu sermayenin bir çeşit hareketsizliği ile açıklandı, başka bir deyişle, birleşik, dünya çapında bir sermaye piyasası yokluğu ile açıklandı. Fakat sanayileşmiş uluslar içinde birleşik bir sermaye piyasası elbette vardır; gerçekten de onun yaratılması modern büyük ölçekli sanayinin gelişini çoğu zaman önceledi, bazen de belirledi. O zaman bu üniter ulusal sermaye piyasası neden üniter ulusal bir sermaye yapısını getirmez?

Öte yandan, büyük ölçekli sermaye ihraçlarının 1880'lerde ya da sanayileşmiş ülkelerin kendi içindeki tarım bölgelerinin kaybolmasından çok önce başladığını biliyoruz. O zaman emperyalist ülkelerdeki sermaye ilk önce bu "iç sömürge"leri sanayileştirmek üzere kullanılmak yerine neden "dış sömürge"lere ihraç edildi?

Bu soruların yanıtı, kapitalist meta üretimine özgü bir gö-

---

kesinlikle zanaat ve manüfaktür ürünlerinin bireysel değerinin *altında*, fakat makine yapımı malın bireysel değerinin önemli ölçüde *üstünde* kalacaktır. İkincinin satışında önemli bir artı-kâr elde edilebilir, ki zaten ucuz, kitle üretimi sınai malların hala sanayi öncesi bir aşamadaki ülkelere ihracında olan da budur.

32- Marx, *Capital*, cilt 1, s. 450. [Karş. *Kapital*, cilt 1, s. 462].

rüngüyü (fenomeni) daha net kavramamızı sağlayacaktır, yani kapitalist üretim fiyatlarının oluşumu ve değer yasasının dünya pazarındaki özgül uygulanışını. Sanayileşmiş ülkeler içinde sanayileşme sürecinden[33] önce ya da bu sürecin başlangıcında birleşik bir sermaye piyasasının yaratılması tek tip, ulusal bir faiz ve kâr oranı yarattı. Ücret düzeyinde yalnızca marjinal farklara izin verdi; aynı ülkenin farklı coğrafi bölgelerindeki sınai ücret düzeyindeki farklar belli bir sınırın üzerine zor çıkabilirdi. Böylece ilk sanayileşme dalgası geçtiğinde ve "iç pazar"ı doldurup taşırdığında ve bunun sonucunda sermayenin ilk göreli aşırı üretimi meydana geldiğinde, sanayileşmiş ülkenin içindeki tarım bölgelerini tamamen sanayileştirmek için artık zorlayıcı bir sebep yoktu. Üretim burada ulusal kâr oranının eşitlenmesine katkı sağlıyordu. *Tam da tek tip üretim fiyatları sistemi işlediği için* burada hiçbir artı-kâr elde edilemezdi. En fazla ortalama kâr oranında hafif bir artış olabilirdi. Fakat daha fazla ulaşım maliyetleri, daha kötü bir altyapı ve nitelikli emek gücü yokluğu ücret düzeylerindeki o küçük farkı çok çabuk nötralize ederdi.[34]

Bunun tersine, geri ülkelere yapılan sermaye ihracı ise tam da dünya çapında tek tip bir sermaye piyasası, tek tip üretim fiyatları ve tek tip kâr oranı olmadığı için kârlı olabilirdi. Ücret düzeylerindeki fark o kadar büyük ve dolayısıyla sadece tarım ve madenciliğe manüfaktür ya da erken kapitalist yöntemleri sokarak artı-kârlar elde etme olasılığı o kadar önemli idi ki emperyalist sermayenin "dış sömürgeler"de elde edebi-

33- Ötekilerle birlikte bkz. E. Lipson, *The Economic History of England*, Londra 1931, s. 244-6.

34- François Perroux, aynı ülke içinde büyüyen bir firmaya (*firme motrice*) sahip olan bir bölge ile böyle bir firması olmayan (yani azgelişmiş) bir bölgenin eşleşmesinin kuşkusuz gelişme düzeylerinde artan bir farka yol açacağını belirtiyor: *L'Economie du XXe Siècle*, s. 225 vd.

leceği kâr oranları (artı-kârlar) başlangıçta aynı sermayenin "iç sömürgeler"de elde etmeyi umabileceğinden çok daha büyüktü. Bu "iç sömürgeler", azgelişmiş olmalarının yanısıra sanayileşmiş bölgeler ile bir tek tip üretim fiyatları, kârlar ve ücretler sisteminde bir araya gelmiş olmanın kurbanı idiler.

Şimdiye dek kendimizi üretkenlik düzeyindeki coğrafi farklara ilişkin örneklerle, "iç" ve "dış" sömürgelerle sınırladık. Ancak şimdi daha genel bir durum olan, aynı sanayileşmiş ülke içindeki farklı sanayi dalları arasındaki üretkenlik düzeyindeki farklar durumunu incelemeliyiz. Bu türden bir fark esas olarak teknolojik ilerleme, üretim tekniklerinin geliştirilmesi, sermayenin organik bileşiminin yükseltilmesi ve herşeyden önce sabit sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi yoluyla ortaya çıkar. Burada iki varyantı ayırt etmeliyiz. Birleşik bir sermaye piyasası, birleşik bir faiz sistemi ve birleşik üretim fiyatlarının yanısıra aynı zamanda sermayenin hareketliliği önünde hiçbir kısıtlama yoksa, o zaman belli bir süre sonunda sermayelerin rekabeti modern teknolojiden kaynaklanan geçici artı-kârların bir kez daha kaybolmasına yol açacaktır. Sermaye daha düşük kâr oranlarına sahip üretim dallarını terkedecek ve daha yüksek bir orana sahip olanlara akacaktır. Orada, aşırı-üretim ve aşırı-birikim meydana gelecek, bu durum piyasa fiyatlarını düşürecek ve artı-kârları geriletecek, bu arada sermaye göçüne maruz kalmış olan dallar artık cari üretim düzeyinde toplumsal olarak efektif talebi tam olarak sağlayamayacaktır. Bu ikinci sektörlerdeki piyasa fiyatları böylece yeniden yükselecektir. Sonuç kâr oranlarının eşitlenmesi olacaktır.

Bununla birlikte, bu sürecin analizinde, bir kez anımsanmalıdır ki tam bir sermaye hareketliliği olsa bile kâr oranı hemen eşitlenmez. Teknolojik bir keşfin üretken bir uygulamasının ilk anı ile (yani teknolojik *yenilik* anı ile) kâr oranlarının eşitlenmesi anı arasında önemli bir zaman dilimi vardır. Daha

modern teknoloji ile üretilmiş daha ucuz meta önce ortalama toplumsal üretim fiyatı ile üretilir ve satılır. Böylece sahibine bir artı-kâr kazandırır. Bu sermaye sahiplerinin genelinin bilincine ancak yavaş yavaş –iş raporları vb yoluyla– nüfuz eder. O zaman bu daldaki üretim artar ve rekabet mücadelesi şiddetlenir, öyle ki daha modern teknoloji ile üretilmiş mal ortalama toplumsal maliyet fiyatını (piyasa değerini) düşürmeye başlar. Buna karşın, artı-kâr kazanmayı sürdürür, çünkü bireysel değeri hala ortalama piyasa değerinin altındadır. O zaman rakipler aynı daha modern teknolojiyi uygulamaya çalışırlar ya da yeni sermaye sahipleri sözkonusu üretim dalına aynı artı-kârları elde etmek amacıyla girerler. Ancak bu yoğunlaşan rekabet yenilikçi firmanın kârını, onun piyasa değerinde toplumsal emek tasarrufu (her gerçek teknolojik ilerlemenin varacağı yer) ile orantılı bir indirim ve bunun sonucunda metanın değerindeki azalma yoluyla bir kez daha toplumsal ortalamaya düşürdüğü zaman, kâr oranlarının eşitlenmesinin gerçekleştiğini söyleyebiliriz. *Tüm ara dönemde teknik yenilik gerçekten bir artı-kâr realizasyonuna izin verir.*

Ayrıca belirtilmelidir ki teknik yeniliğin getirdiği artı-kârların tüm bir ortaya çıkışı ve kayboluşu süreci aynı zamanda, yetersiz bir emek üretkenliği ile işleyen birçok sermayenin kâr oranlarının eşitlenmesinden *önce* iflas ettiği bir sermaye birikimi ve değersizleşmesi sürecidir. Ancak sermayenin değersizleşmesi –değerlerin azalması ya da yok olması– üretilen toplam artı-değerle karşılaştırılması gereken toplam sermaye kütlesinde bir azalış, dolayısıyla toplumsal kâr oranında geçici bir artış ya da kâr oranının düşme eğiliminde geçici bir duraklama anlamına gelir. Tüm bu noktalar, bir firma ya da bir sanayi dalı için, teknolojik yenilikler getirmenin (sonraki) kâr oranlarının eşitlenmesi karşın neden çok kârlı bir iş olduğunu açıklar.

Şimdi ikinci varyanta geliyoruz ki burada sermayenin tam hareketliliği olmasa bile artı-kârlar elde etmek mümkündür. Bu klasik *tekeller* durumudur, burada en önemli sermaye sahipleri ile muazzam kurulum maliyetleri (*frais de premier établissement*) –başka bir deyişle, nitel olarak daha yüksek bir sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi düzeyi– arasındaki bir operatif anlaşmalar kombinasyonundan dolayı sermayenin hareketliliği üzerinde belirleyici kısıtlamalar vardır. Bu kombinasyon yalnızca geçici artı-kârlar değil, aynı zamanda tekelci kapitalizm çağının karakteristik bir özelliği olan *kalıcı artı-kârlar* da üretir.

Elbette uzun vadede hiçbir mutlak tekel yoktur ve tekelci ya da oligopol şirket gruplarının büyümesi de sınırsız değildir. Bir kere, yıllık artı-değer kütlesi *verili bir büyüklüktür*, son kertede üretken ücretlilerin çalışma saatlerinin sayısı ile sınırlıdır ve dolaşım alanındaki herhangi bir olay tarafından artırılamaz. Toplam artı-değer kütlesi ve dolayısıyla toplam kâr kütlesi verili olduğuna göre, birkaç şirket grubu ya da tekelleşmiş sanayi dalının artı-kârları da ancak başka işletmeler veya başka sanayi dallarından artı-değer transferi yoluyla artırılabilir. Her bir artı-kâra karşılık başka firmaların kârlarında buna göre bir düşüş olacaktır. Tekelci artı-kârlarda bir artış varsa, tekelleşmemiş alanlardaki kâr oranlarında bir düşüş olacak ve genel rekabet öylesine şiddetlenecek ki sonunda tekellerin üretim fiyatları ve (artı-kârlarında) bir düşüş de kaçınılmaz olacaktır.[35] Öte yandan, tekelci ya da oligopolcü gruplar tek başlarına aşırı artı-kârlar da elde edemezler, çünkü dediğimiz gibi hiçbir tekel mutlak değildir. Tekelleşmiş alanlara girme zorluğu daima sadece görelidir; başka bir deyişle, yapılması görece zor olan bir sermaye harcaması gerektirir. Bununla bir-

35- Elbette bu demek değildir ki tekelleşmemiş sektörlerden tekelleşmiş sektörlere değer transferi sona erecek.

likte, bir grup "abartılı" bir artı-kâr elde ederse, o zaman öteki tekelci kapitalist grupların bu artı-kârdan bir pay alma, yani bu alana girme girişimleri artacaktır. Çoğu durumda gerekli sermaye tüm kapitalist ülkelerde mevcut olduğu için –ilerde döneceğimiz birkaç karakteristik istisna dışında– ve mevcut tekelciler (her tarafın fiyatları ve kârlarında düşüşler içeren keskin bir rekabet getirecek olan) bu olasılığı her zaman hesaba katmak zorunda oldukları için, tüm tekellerin "ortak çıkarları" adına böylesi "abartılar"dan kaçınırlar. Ayrıca çoğu tekellerin karşılıklı tedarikçiler olarak birbiri ile bağlantılı olduğu bir *sistem*de, bir tekelin pazarlanabilir mallarının miktarı öteki tekellerin (tekelci) fiyatlarına bağlı olduğu için hepten bunu yapmak *zorundadırlar*.[36] Böylece *artı-kârların eşitlenmesine* eşdeğer bir eğilim ortaya çıkar, yani *iki* ayrı ortalama kâr oranı yanyana var olur, biri emperyalist ülkelerin tekelleşmiş sektöründe öteki de tekelleşmemiş sektöründe.[37] İki ayrı ortalama kâr oranının bu yanyana duruşu iki ayrı üretkenlik düzeyinin yanyana varoluşundan başka birşey değildir, ya da başka bir deyişle, ilk olarak aynı emperyalist devletin sanayileşmiş ve sanayileşmemiş bölgeleri arasındaki değer transferinin kökeninde keşfettiğimiz aynı üretkenlik farkından başka birşey değildir.[38]

36- Robert Triffin, *Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory*, Cambridge, ABD, 1940.

37- Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, s. 423-6. Tekelci artı-kârları eşitlemenin pratik mekanizmaları bu şekilde yalnızca burada kısaca açıklanan etkenleri değil, aynı zamanda pazarın ve böylece kâr oranının satış fiyatı ile sınırlanmasını ve çeşitlendirilmiş veya ikame malların yayılmasını kısıtlama ya da önleme zorunluluğunu da içerir. Bunun için *Marxist Economic Theory*'de kısmen alıntıladığımız ve E. M. Chamberlin'in kitabı *The Theory of Monopolistic Competition (Cambridge, ABD, 1933)* ile başlayan "tekelci rekabet" konulu önemli literatüre bakınız.

38- N. D. Kondratieff'in *Archive für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, cilt 60/1, 1928, s. 50-8'de çıkan "Die Preisdynamik der industriellen und land-

Bu analiz Marx'ın değer teorisinin temel ilkelerine, hatta emek değer teorisinin her biçimine aykırı olmakla suçlanmıştır. Bu suçlamaya göre, "normal" rekabet koşulları altında (yani şiddet, sahtekârlık, dolandırıcılık ve tekeller olmaksızın) değer transferi, Marx'ın değer teorisi çerçevesinde olanaksızdır, çünkü metalar değerlerinde mübadele edilirler. Emek üretkenliğindeki bir artışın artı- kâr elde edilmesine yol açması anlaşılamaz bir şeydir, çünkü böyle bir artış şüphesiz metaların değerinde bir artış değil, bir düşüşte ifadesini bulmalıdır. Bir dalın üretimi toplam ortalamanın altına düşüyorsa o zaman onun metalarının değeri, ortalama-üstü bir emek üretkenliği ile işleyen bir dala kıyasla düşmez, yükselir. Son olarak, teknik bir avantaja sahip işletmeler kesinlikle bir artı-kâr elde edecektir, fakat bu değer transferinin bir sonucu değil, sadece bu işletmelerin emekçilerinin harcadığı emeğin üretkenlik düzeyinin ortalama-üstü olduğu için daha yoğun olarak hesaplanmasıdır, bir başka deyişle, toplam değer üreti-

wirtschatlichen Waren" adlı makalesinde emek değere dayalı analiz ile marjinal fayda analizi arasında eklektik bir kafa karışıklığı var. Bu ilginç sonuçlar doğuruyor. Bir yandan Kondratieff meta fiyatlarındaki uzun vadeli indirimlerin (daimi parasal değerlerde ifadesini bulur) ancak emek üretkenliğinde bir artıştan, yani metaların fiyatında bir indirimden kaynaklanabileceğini haklı olarak kabul ediyor. Ancak bir yandan da emek değerlerini değil, göreli piyasa fiyatlarını karşılaştırdığını hesaba katmaksızın tarımsal malların "satın alma gücünden" ve sınai malların "satın alma gücünden"söz ediyor. Dahası var: Verili bir yılda, 1 ton buğday üretimi için 50 iş saatine ve 3 takım elbise için 20 iş saatine gerek varsa, 50 yıl sonra bu ilişki birinci durumda 30 saate ve ikincide 10'a inmiş olabilir, böylece buğdayın "satın alma gücü" tekstilinkine göre artmış olur. Fakat elbise üretimi hala buğday üretiminin zararına genişletilmiş olabilir ve buğdayın elbise ile mübadelesi tekstil üretimi yararına bir değer transferini içerebilir. Fiyatlardaki gelişmelerin buğday üretimi ile elbise üretimi arasındaki oranları değiştirip değiştirmediğini bulmak için yalnızca iki ürünün talep esnekliğini değil aynı zamanda herşeyden önce iki sektördeki farklı kâr oranlarını dikkate almalıyız. "Satın alma gücü"ndeki bir artış kesinlikle kâr oranında bir artış anlamına gelmez ve yalnızca bu ikincisi sermayeyi sanayiden geriye yeniden tarıma yönlendirebilir.

minin, bu daha üretken emek sayesinde, bu işletmelerde harcanan emek saatlerinin "basit" sayısının ifade ettiğinden daha fazla emek saati kadar artmış olmasıdır.[39]

Yanıtımız, bu itirazların esas olarak basit meta üretimi ile kapitalist meta üretimi arasındaki bir kafa karışıklığına dayandığı şeklindedir.[40] İkincinin verili olarak görülebileceği sabit emek üretkenliği koşullarında, "toplumsal olarak gerekli emek-zaman" ve "toplumsal olarak boşa harcanan emek-zaman" kategorileri açık ve saydamdır. Burada ekonomik yaşamın "yüzeyindeki" pazar görüngüleri (fenomenleri), bütünde bu görüngülerin derin özlerine tekabül eder, en azından değerin nicel belirlenimi sözkonusu olduğu ölçüde.[41] (Bununla birlikte, değer-biçim'in kökeni ve özü bu basit meta üretimi çağında çoktan saydamlığını yitirmiştir). Fakat teknolojinin sürekli altüst oluşu ile karakterize olan kapitalist üretim tarzı altında, şeyler o kadar basit ve saydam olmaktan çıkar, değerin nicel belirlenimi sözkonusu olduğunda bile. Her metada neyin toplumsal olarak gerekli olan ve neyin toplumsal olarak boşa harcanan emek-zaman'ı oluşturduğunu *a priori saptamak olanaksızdır*, çünkü bu ancak belli bir sermayenin ortalama kâr mı, ortalamanın altında mı yoksa üstünde mi kâr elde ettiğini saptayarak *a posteriori* belli olabilir: "Arz ve talep, değerin piyasa-değerine çevrilmesi anlamını taşır ve bunlar kapitalist bir temelde ilerlediği sürece, metalar sermayenin ürünleri olduğu sürece, bunlar kapitalist üretim süreçlerine

39- Örneğin bkz. Busch, Schöller ve Seelow, *Weltmarkt und Weltwährungskrise*, Bremen 1971, s. 21-4.

40- Bu yazarların argümanlarını dayandırdıkları alıntıların, *Kapital*'in üçüncü cildinden değil, birinci cildinden gelmesi tipiktir. *Kapital*'in birinci cildinde Marx, "genel olarak sermaye" ile ilgilidir ve kapitalist rekabet sorunu ile değer transferinin altında yatan değerin üretim fiyatlarına dönüşümü sorunu hiç ele alınmaz.

41- Bkz. Friedrich Engels, *Kapital*'e "Ek", cilt 3, s. 897. [s. 787].

dayanırlar, yani *malların basit alım satımından oldukça farklı ilişkilere* dayanırlar. Burada sorun, metaların değerinin fiyatlara biçimsel dönüşümü, yani sadece bir biçim değişikliği değildir. Söz konusu olan, piyasa fiyatlarının piyasa-değerlerinden, dahası üretim fiyatlarından ciddi nicel sapmaları sorunudur... Kapitalist üretimde, sorun, meta biçiminde dolaşıma sokulan bir değerler kitlesi için başka bir biçimde –para ya da başka bir meta biçiminde– eşit bir değer kitlesi elde etmek değildir yalnızca, sorun daha ziyade üretime sokulan sermaye üzerinden, hangi üretim dalında olursa olsun aynı büyüklükteki başka sermayelerin elde ettiği kadar ya da büyüklüğüyle orantılı (*pro rata*) bir *artı-değer* ya da *kâr* elde etmektir. Dolayısıyla *sorun, metaları en azından ortalama kâr getirecek fiyatlardan yani üretim fiyatlarından satmaktır*".[42]

Kâr oranlarının eşitlenmesi süreci zorunlu olarak bir değer transferi ile sonuçlanır, çünkü üretim fiyatlarının toplamı değerler toplamına eşittir (çünkü eşitleme, yani rekabet, yani dolaşım alanındaki hareketler kendi içinde tek bir ek değer atomu "yaratamaz"). Bu nedenle, bir üretim dalı başka dallarda üretilen artı-değerin bir kısmını kendine mal ediyorsa, bu ancak bu öteki dalların ürettikleri metaları değerinin altında satmaları gerektiği anlamına gelir. Marx bunu açıkça vurguladı.[43]Değerlerin üretim fiyatlarına tüm dönüşümü böy-

---

42- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 194-5. (İtalikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 1, s. 174].

43- Örneğin bkz. *Capital*, cilt 3, s. 758 [Karş. *Kapital*, cilt 1, s. 667]: "Bir metanın üretim fiyatının değerinin altında ya da üstünde olabileceği ve ancak istisnai durumlarda değeriyle çakıştığı gösterilmiştir". Ayrıca bkz. *Theories of Surplus Value*, cilt 2, kısım 1, s. 30: "Dolayısıyla kapitalistler arası rekabetin, metaların fiyatlarını değerlerine eşitleyerek genel bir kâr oranı doğurduğunu söylemek yanlıştır. Aksine o bunu metaların değerlerini ortalama fiyatlara çevirir, bu fiyatlarda artı-değerin bir kısmı bir metadan ötekine aktarılır". Aynı şey *Grundrisse*, s. 435-6'da, *Theories of Surplus Value*, II, Part 1, s. 35'te ve *Capital*, cilt 3, s. 178-9'da da söylenmektedir.

le bir artı-değer, yani değer transferine dayalıdır.[44] Bir başka deyişle, kapitalist koşullar altında üretilmiş metaların genellikle değerlerinde satıl*ma*maları olgusuna dayalıdır.

Değerin "teknik" belirlenimini –her daldaki ortalama emek üretkenliği tarafından belirlenmiş olan toplumsal olarak gerekli emek-zaman– her özgül kullanım değerinin toplumsal gereksinimlerini[45] içerecek biçimde genişletmekte yöntemsel bir sorun varsa da bu sorun mübadele değeri ile kullanım değeri arasındaki zorunlu bağlantıdan kaynaklanmaz. Rosdolsky göstermiştir ki değerin bu iki yönlü belirlenimini, arz ve talep ilişkilerinden, ortalama, ortalama-altı veya ortalama-üstü bir emek üretkenliğine sahip firmaların *piyasa değerlerini* belirlemek için bir "araştırmanın iki farklı aşaması" olarak görmeliyiz. Gerçek zorluk, kapitalistler arasında dağıtıma hazır toplam *artı-değer kitlesini* belirlemektir. Örneğin, belli bir metanın piyasa değeri, –uzun bir dönem boyunca talep arzı geçtiği için– en düşük emek üretkenliğine sahip firmaların üretim fiyatı tarafından belirleniyorsa, o zaman bu daldaki firmaların çoğu bir artı-kâr, yani ortalamanın üstünde bir kâr

44- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 156, 163-4 ve başka birçok pasaj. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 140-155]

45- Busch, Schöller ve Seelow benim toplumsal olarak gerekli emek-zamanın, tamamen teknik bir tarzda belirlenimini, yani toplumsal gereksinimler ya da kullanım değerinden bağımsız olan, "şeyleştirilmiş" bir belirlenimini savunduğumu iddia ediyorlar. Bu doğru değildir. Ben daha *Traité d'Economie Marxiste* (Paris 1962) adlı eserimde toplumsal gereksinimlerin tam da bu yönünü (arz talep ilişkisi) üretim fiyatlarının belirlenmesine dahil etmiştim (cilt 1, s. 193-4). Ayrıca bkz. benim *Einführung in die marxistische Wirtschaftstheorie*, Frankfurt 1967, s. 15: "Çünkü kullanım değeri olmadığı için hiçkimsenin gereksinimlerini karşılamayan bir meta ... daha başından satılamaz olurdu; hiçbir mübadele değeri olmazdı... Dolayısıyla bu denge, toplumsal üretimin toplamı, üretici güçlerin toplamı ve bu toplumun emrindeki çalışma saatleri toplamının, tüketicilerin satın alma güçlerini çeşitli gereksinimleri arasında dağıtmaları gibi çeşitli sanayi dalları arasında aynı oranlarda dağıtılmış olduğu anlamına gelir".

elde edecektir. Artı-kâr nereden gelir? Marx'ın bu sorunun özgül bir incelemesine ayırdığı tek durumda, toprak rantı örneğinde Marx şöyle diyor: tarımdaki sermayenin düşük organik bileşiminden gelir, burada o üretim alanında doğar ve özel toprak mülkiyeti onun genel toplumsal artı-değerin genel yeniden dağıtımına girmesini önler. Fakat çeşitli sanayi dalları –burada inceleyemeyeceğimiz tekeller hariç– artı-değerin bu şekilde yeniden dağıtılmasını önleyemez, dolayısıyla Marx'ın çözümü uygulanamaz. Ayrıca ortalama-üstü emek üretkenliğine sahip firmalar (ya da dallardaki) sermayenin organik bileşimi normalde zaten daha düşük değil, daha yüksek olduğu için bu çözüm uygulanabilir değildir. Bu fazla artı-değer doğrudan özgül üretim alanından kaynaklanmıyorsa, o zaman ancak iki kaynaktan gelebilir: ya daha önce başka yerde üretilmiş artı-değerin yeniden dağıtımından gelir ve bir artı-değer, yani değer transferinin sonucudur; ya da dolaşım alanında "meydana gelir". Besbelli ki bu olasılıklardan yalnızca birincisi Marx'ın emek değer ve artı-değer teorisi ile uyumludur.

Busch, Schöller ve Seelow ortalama-üstü emek üretkenliği ile çalışan işletmelerin emeğinin ortalama üretkenlikle üretim yapanlarınkinden daha yoğun olduğunu ve dolayısıyla son kertede piyasadaki ortalama kârdan daha az getirisi olan emeğin kısmen değer-yaratıcı olmadığını söyleyerek bu artı-kârı açıklamaya çalışıyorlar. Ancak bu bir sahte-çözümdür. Gerçekten yaptığı tek şey, değer yaratımını üretim alanından dolaşım alanına kaydırmaktır. Çünkü tam da kapitalist üretim ilişkileri altında bir işletmenin ortalama kârı mı ortalamanın altında yoksa üstünde bir kârı mı elde edeceği sorunu üretim sürecinin tamamlanmasından sonra belli olan bir sonuç değildir. Ancak dolaşım sürecinde değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü gerçekleşir.

"Karşılanacak "toplumsal gereksinimlerin" ölçüsü olarak "parasal olarak efektif talep"[46] doğası gereği ancak piyasada görünebilir ve genişçe dalgalanmalıdır. Dolayısıyla Busch, Schöller ve Seelow'a göre, artı-değerin toplam hacmi bu dalgalanmalar tarafından belirlenecektir. Marx tam da artı-değer teorisindeki bu çelişkiyi toplam artı-değer kitlesinin zaten üretim süreci tarafından verili olduğu ve üretim fiyatlarının toplam tutarının bu artı-değerin toplam tutarı ile denk olduğu yasasını koyarak gidermeye çalıştı. Ancak bu demektir ki, herhangi bir artı-kâra, başka meta sahiplerinin ortalama-altı kârları eşlik edecektir.

Marksist değer teorisi, toplam artı-değer kitlesinin, toplam toplumsal *artı emek* kitlesine eşit olduğu, ya da başka bir deyişle, toplam çalışılan işçi-saat eksi toplam gerekli emek miktarı (yani eksi üretken işçilerin ücretlerinin toplam miktarının eşdeğerini üretmek için gerekli çalışma saatleri sayısı) tarafından belirlendiği aksiyomundan yola çıkar. Bütününde, bu her işletmedeki özgül emek üretkenliğinden *bağımsızdır* ve ücretleri sabit veri aldığımızda yalnızca tüketim malları sanayisindeki emek üretkenliği ile değiştirilebilir. Toplam kitleyi üretim sürecinin sonunda verili saymak, gerçekte, ortalama bir emek yoğunluğunu, ortalama bir ücreti ve ortalama bir art-değer oranını verili saymak anlamına gelir. Artı-kârların normalde ortaya çıkış *çerçevesi budur*.[47] Ancak istisnai durum-

---

46- Şu iki nokta unutulmamalıdır: (1) Marx'ın arzın talebi geçtiği durumu toplumsal emek-zamanın boşa harcanmasına örnek gösterdiği *Kapital*'in üçüncü cildinin 10. bölümündeki pasajdan hemen sonra şunu söyler: "meta kitlesi (o zaman) pazarda *gerçekte içerdiğinden* çok daha az bir emek miktarını *temsil etmeye* başlar" (s. 187). (İtalikler bizim) [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 168]; (2) bu pasajın öncesi ve sonrasında yer alan tartışmada özgül bir kullanım-değeri için toplumsal talebin hacminin kendisi göreceleştirilir ve pazar değerinin hacmine bağımlı olduğu ilan edilir.

47- Marx: "Eşit olmayan miktarlarda canlı emek istihdam eden sermayelerin, eşit olmayan miktarlarda artı-değer üretmeleri olgusu, sömürü derecesi

larda artı-kâr bireysel firmadaki ortalama-üstü artı-değer oranından doğar.[48]

Marx, artı-değer üretiminin, üretim alanındaki *yaşayan, soyut* ve –emek yoğunluğu ve artı-değer oranının eşitlenmesi varsayıldığına göre– *türdeş emeğin* fiziksel harcaması tarafından belirlendiği önermesinden yola çıkarak bu zorluğa olumlu bir çözüm buldu. Sermayelerin rekabeti ve piyasadaki arz talep ilişkileri tarafından yaratılan tüm görüngüler (fenomenler) bu miktarın yalnızca yeniden bir dağıtımını sağlayabilirler, onu artıramaz ve azaltamazlar.

Marx ortalama-altı üretkenlikle çalışan işletmelerin ortalama kârdan daha azını elde ettiğini ve son kertede bunun toplumsal emeği boşa harcadıklarına denk düştüğünü ifade ettiği zaman bu formülün tüm anlamı, bu işletmelerin işçilerinin *fiilen ürettikleri değer ya da artı-değerin* bir kısmının piyasada daha iyi işleyen firmalar tarafından çekildiğidir. Bu demek değildir ki onlar, onlarda çalışılan iş saatlerinin gösterdiğinden daha az değer ya da artı-değer yarattılar.[49] *Kapital*,

---

ile artı-değer oranının aynı şey olduğunu ya da onlardaki mevcut her farkın gerçek ya da sanal (konvansiyonel) telafi ilkeleri tarafından eşitlendiğini en azından belli bir ölçüde öngörür. Bu da emekçiler arasında rekabeti ve onların bir üretim yerinden ötekine sürekli göçleri aracılığıyla eşitliğin sağlanmasını varsayar. *Böyle bir genel artı-değer oranı* –bütün öteki iktisadi yasalar gibi bir eğilim olarak görülerek– bizce sadeleştirme amacıyla varsayıldı. Fakat gerçekte o *kapitalist üretim tarzının gerçek bir öncülüdür*, ... pratik sürtüşmeler ile şu ya da bu ölçüde engellenmiş olsa bile". *Capital*, cilt 3, s. 175. (İtalikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 158].

48- Marx: "Gerçekten de, herhangi bir üretim alanındaki sermaye ya da sermayedarın doğrudan istihdam edilmiş olan emekçilerin sömürüsündeki doğrudan ilgisi, ya *istisnai* fazla mesai, ya ücretleri ortalamanın altına indirme yoluyla, ya da sözkonusu emeğin *istisnai* üretkenliği yoluyla, fazladan bir kazanç, ortalamayı aşan bir kâr elde etmekle sınırlıdır". *Capital*, cilt 3, s. 197. (İtalikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 176].

49- "Bunlar, örneğin, tam olarak ya da yaklaşık olarak kendi değerleri üzerinden satılabilirler, bu durumda en elverişsiz koşullarda üretilen metalar kendi

Cilt 3, Bölüm 10'un bir bütün olarak metinle ve Marx'ın değer teorisinin ruhuyla uzlaşabilen tek yorumu budur ve açıktır ki değer transferi kavramını basitleştirir.

Marx'ın, yalnızca –kâr oranlarının eşitlenmesi yoluyla– sanayi dalları arasında değil, aynı zamanda aynı sanayi dalı içindeki değer transferi görüngüsünü de açıkça kaydettiğini eklemeliyiz.[50] Marx bunu tam da toplumsal olarak gerekli emek zamanı belirlemenin "teknik" ve "kullanım-değeri" yöntemlerini zarifçe uzlaştıran bir biçimde yapar. Toplumsal talep üretim trafından tam olrak karşılanıyorsa ve "ortalama" işletmelerdeki emek üretkenliği dolayısıyla metanın değerini belirliyorsa, bu demektir ki bu sanayi dalında harcanan toplam emek miktarı çift anlamda toplumsal olarak gerekli emeği temsil etmektedir. Çünkü, özdeş bir artı-değer oranı varsayımında, bu üretim dalında üretilen tüm artı-değer kitlesi tüm kâr kitlesine eşit olacaktır. O zaman ortalama-üstü emek üretkenliğine sahip firmaların artı-kârı ancak ortalama-altı emek üretkenliğiyle çalışan firmaların zararına bir değer transferi ile açıklanabilir. Bu durumda –serbest rekabet ve kâr oranlarının eşitlenmesi koşullarındaki "normal" durumda– değer transferi bizzat Marx'ın önerdiği çözümdür. Serbest rekabet koşullarında istisnai bir durum olan, en düşük emek üretkenliğine sahip firmaların piyasa değerlerini belirlediği (talebin arzdan çok daha büyük olduğu) ya da aynı şeyi en yüksek üretken-

---

bireysel maliyet fiyatlarını bile realize etmeyebilirken, ortalama koşullarda üretilmiş olanlar *içerdikleri artı-değerin yalnızca bir kısmını* realize ederler". Marx, *Capital*, cilt 3, s. 179. (İtalikler bizim). [Karş., *Kapital*, cilt 3, s. 161].

50- "Olağan talep, ortalama değere, yani iki aşırı uç arasında ortada bir değere sahip metaların arzı ile karşılanıyorsa, o zaman, bireysel değeri piyasa değerinin altında kalan metalar fazladan bir artı-değer ya da artı-kâr elde ederken, bireysel değeri piyasa değerini aşan metalar ise içerdikleri artı-değerin bir kısmını realize edemezler". Marx, *Capital*, cilt 3, s. 178. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 161].

liğe sahip olanların yaptığı (arzın talepten çok daha büyük olduğu) durumlarda, değer yaratımı ve değerin miktarının belirenmesi sorunu o kadar bariz değildir. Fakat bu durumda yukarıda özetlenen nedenlerden ötürü kendi çözümümüzü Busch, Schöller ve Seelow'unkine yeğliyoruz.

Busch, Schöller ve Seelow'u buldukları sahte-çözüme yönlendiren şey uluslararası ticaret sorunları ile kurdukları bir analojidir.[51] Bu nedenle onlar tam da uluslararası ticaret bağlamında Marx'ın üretim fiyatları ve tek tip piyasa değerleri için koyduğu önkoşulların –yani ortalama ve evrensel olarak geçerli emek yoğunluğu, sermaye ve emek-gücünün geniş ölçekli hareketliliği ve kâr oranlarının eşitlenmesi– varolmadığını veya ancak nadiren varolduğunu göremediler.

Böylece tüm kapitalist sistem farklı üretkenlik düzeylerinin hiyerarşik bir yapısı olarak ve artı-kâr arayışı içindeki ülkeler, bölgeler, sanayi dalları ve firmaların eşitsiz ve bileşik gelişiminin sonucu olarak görünmektedir. Bu sistem tümleşik (entegre) bir birlik oluşturur, ancak bu türdeş olmayan parçaların bir tümleşik birliğidir ve burada türdeşliğin olmayışını belirleyen tam da birliktir. Bütün bu sistemde gelişme ve azgelişmişlik karşılıklı birbirini belirler, çünkü artı-kâr arayışı büyüme mekanizmalarının ardındaki esas itici gücü oluştururken, artı-kâr ancak daha az üretken ülkeler, bölgeler ve üretim dalları zararına başarılabilir. Dolayısıyla gelişme ancak azgelişme ile yanyana meydana gelir; birincisi ikinciyi sürdürür ve kendisi de bu süreklilik sayesinde gelişir.

Azgelişmiş bölgeler olmaksızın sanayileşmiş bölgelere artı (fazla) transferi ve dolayısıyla sermaye birikiminde bir hızlan-

51- Busch, Schöller ve Seelow, agy, s. 32-3. Uluslararası "eşitsiz mübadele"nin ne ölçüde bir değer transferi olduğu meselesi Bölüm 11'de açıklığa kavuşturulacaktır. Burada sadece Marx'ın bu bağlamda yalnızca eşit olmayan emek miktarlarından değil aynı zamanda eşitsiz emek-zamandan söz ettiğini zikredeceğiz.

ma olamaz. Bütün bir tarihsel çağ boyunca azgelişmiş ülkeler olmaksızın emperyalist ülkelere bir artı (değer) transferi olamazdı ve ikincilerde sermaye birikimi ivme kazanamazdı. Azgelişmiş sanayi dalları olmaksızın büyüme sektörü denen sektörlere hiçbir artı (değer) transferi olmazdı son 25 yılda sermaye birikiminde buna uygun bir ivme olmazdı.

Çünkü kapitalist dünya sistemi uluslararası, bölgesel ve sektörel düzeyde[52] tümleşik ve hiyerarşik bir gelişme ve azgelişme bütünü olmasına karşın, çok dallı bu eşitsiz ve bileşik gelişmenin ana ağırlığı farklı çağlarda farklı biçimler alır. Serbest rekabet kapitalizm çağında sistemin baskın ağırlığı gelişme ve azgelişmenin bölgesel yan yana duruşunda yatıyordu. Klasik emperyalizm çağında emperyalist ülkelerde gelişme ile sömürge ve yarı sömürge ülkelerde azgelişmişliğin uluslararası birlikteliğinde yatıyordu. Geç kapitalizm çağında ise, esas olarak emperyalist ülkelerde fakat aynı zamanda ikincil bir biçimde yarı sömürgelerde olmak üzere büyüme sektörlerinde gelişme ve ötekilerde azgelişmişlik şeklinde genel bir sınai birliktelikte yatıyor. Elbette bu demek değildir ki, "teknolojik rantlar" - teknik iyileştirmeler, keşifler ve patentler temelinde üretkenlikteki ilerlemelerden kaynaklanan artı-kârlar – 19. yüzyılda yoktu ya da o zaman bile pek azdı. Bu sadece şu anlama gelir: yüksek bir sermaye merkezileşmesinin olmadığı bir durumda görece daha kısa ömürlü idiler ve dolayısıyla *genel artı-kârlar* içinde, "bölgesel" artı-kârlardan ve daha sonraları sömürgelerden gelen artı-kârlardan daha düşük bir ağırlığa sahiptiler. Fakat teknolojik yenilikler kendi içinde sanayi devriminin başından itibaren sermayenin büyümesinde ve artı-kâr arayışında kilit bir rol oynadı.

52- "Sanayiler arasındaki gelişmenin eşitsizliği dönemin başlıca özelliklerinden biriydi" (Büyük Britanya'daki Sanayi Devrimi'nin). Maurice Dobb, agy, s. 258.

Kapitalist üretim tarzındaki büyüme sürecinin doğasını –yani sermaye birikiminin doğasını– bu şekilde anlarsak, dünyanın tamamen sanayileşmesinde ya da kapitalist üretim tarzının tüm dünyaya yayılmasında kapitalist üretim tarzının "içsel limit"ini keşfettiğini sanan Rosa Luxemburg'un hatasının kaynağını görebiliriz. "Genel olarak sermaye" soyutlamasından başladığımızda açık seçik görünen, "somut kapitalizme", yani "birçok sermaye"ye, başka bir deyişle kapitalist rekabete geçer geçmez anlamsızlaşır. Çünkü sorun değer ya da değer transferi sorununa indirgenebileceği için *başka sermayelerin zararına sermaye birikiminin büyümesi, sermayelerin ortak birikimi ve değer yitirmesi yoluyla, rekabet ve yoğunlaşmanın diyalektik birliği ve çelişkisi yoluyla sermayenin genişlemesi sürecinin* saf ekonomik anlamda hiçbir limiti yoktur. Kapitalist büyüme sürecinin limitleri –tamamen iktisadi bir açıdan– bu anlamda daima yalnızca geçidir, çünkü onlar tam da üretkenlik düzeyindeki bir fark koşullarında ortaya çıkarken bu koşulları tersine de çevirebilirler. Sanayi bölgeleri tarımsal bölgeler zararına gelişirler fakat tam da en önemli "iç sömürge"lerinin göreli durgunluğa mahkûm oluşu ve bu nedenle er ya da geç bu limiti bir "dış sömürge"ye başvurarak yenmeye çalışmalarından dolayı genişlemeleri sınırlıdır. Bununla birlikte, aynı zamanda "sanayi bölgesi-tarım bölgesi" ilişkisi kapitalizmde sonsuza dek donmuş olarak kalmaz. Büyüme sürecine yeni bir dürtü sağlarsa (böyle bir dürtünün olası kaynağı ikinci bölümde betimlendi, bu konuya ileride tekrar döneceğiz) o zaman önceleri sanayileşmiş bir bölgenin görece geri bir bölgeye dönüşmemesi ya da eski bir tarım bölgesinin yoğun bir sanayi bölgesine dönüşmemesi için bir neden yoktur. Marx kendi zamanında bu olasılığı henüz en fazla marjinal bir görüngü iken ya da daha yeni yeni başlarken daha o zamandan görmüştü. Marx iletişimde ve ula-

şım maliyetlerindeki değişimlerin üretimde yarattığı yeniden yönlendirmeye işaret etti:[53] "Ulaşım ve iletişim araçlarındaki gelişmeler malların boş gezinme süresini mutlak biçimde kısaltıyor, fakat farklı meta-sermayelerin seyahatlerinden doğan dolaşım sürelerindeki göreli farkı ya da aynı meta-sermayenin farklı pazarlara göç eden farklı kısımlarının dolaşım sürelerindeki göreli farkı ortadan kaldırmıyor. Örneğin, yolculuğu kısaltan gelişmiş yelkenli tekneler ve buharlı gemiler, aynı şeyi yakın ve uzak limanlar için eşit biçimde yaparlar. Çoğu zaman azalmakla birlikte göreli farklar gene de vardır. Fakat bu göreli farklar ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesiyle coğrafi mesafelere tekabül etmeyen bir biçimde kaydırılabilir. Örneğin bir üretim yerinden iç kısımlarda bir yerleşim merkezine giden bir demiryolu, demiryolu bağlantısı olmayan daha yakın bir noktaya olan mesafeyi, coğrafi olarak daha uzak bir noktaya kıyasla, göreli ya da mutlak olarak uzatabilir. Aynı şekilde, aynı koşullar, üretim yerlerinin daha büyük pazarlara olan göreli uzaklığını değiştirebilir, bu da ulaşım ve iletişimdeki değişmelerden ötürü eski üretim yerlerinin zayıflaması ve yeni merkezlerin doğmasını açıklar. (Buna bir de uzun mesafelere yapılan taşımaların kısa mesafelerden görece daha ucuz olduğu eklenmelidir)."[54]

19. yüzyılda demiryolları ve buharlı gemilerin etkisi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra havayolu ulaşımı, otoyollar ve konteyner sisteminin etkisi ile karşılaştırılabilir: göreli ulaşım ma-

53- Kenneth Berrill, "International Trade and the Rate of Economic Growth" adlı makalesinde (*Economic History Review*, Second Series, cilt XII, No. 3, Nisan 1960, s. 352) haklı olarak bazı azgelişmiş ülkelerde iç pazar için üretmek yerine malları deniz yoluyla dışarıya ihraç etmenin tercih edilmesinin deniz ulaşımının kara ulaşımından çok daha ucuz olması ile açıklanabileceğini belirtiyor. Besbelli ki bu, bu ülkelerde *meta* üretiminin herşeyden önce dünya pazarı için geliştiği olgusu için yukarıda sayılan sebeplere yalnızca bir ektir.

54- Marx, *Capital*, cilt 2, s. 253. [Karş. *Kapital*, cilt 2, s. 267-68].

liyetlerinde sık sık meydana gelen altüst oluşlar bazı üretim merkezlerinin yükselişine ve bazılarının da düşüşüne sebep olur.[55] Tamamen aynı şekilde, ortalamanın üstünde bir sermayenin organik bileşimine sahip olmaları sayesinde öteki dallar zararına bir değer transferini sağlayan önde gelen sanayi dalları, sanayi yöntemleri ya da enerji tedarikinde teknolojik bir altüst oluş sürecinde yeni teknolojiye hızla uyum sağlamada başarısız olurlarsa giderek ortalama toplumsal emek üretkenliği düzeyinin altına düşebilirler.

Bölgelerin bu rol değişmesine[56] örnekler, ABD'de New England, Büyük Britanya'da Iskoçya, Galler ve Kuzey, Fransa'da Nord/Pas-de-Calais ve Haute-Loire ve Belçika'da Valonya gibi eski sanayi bölgelerinin göreli gerilemelerinde bulunabilir. Batı Almanya'daki Ruhr bölgesi benzer bir gelişme ile özellikle tehdit altındadır. Sanayi dallarının rol değişimlerine örnekler tekstil sanayisinin doğal lifler işleyen kesimlerinde, kömür sanayisinde ve potansiyel olarak çelik sanayisindeki göreli gerilemede bulunabilir.[57] Bu türden bölgesel rol değişimlerinin

---

55- Örneğin Batı Avrupa'nın "deniz çelik sanayisi", kömür petrolden daha pahalı hale gelince, dev tankerler ve taşıyıcıların yerel kömür yataklarına yakın çelik merkezlerinin tüm maliyet avantajlarıyla rekabet edebilecek kadar ucuz biçimde petrol ve demir cevherini uzak mesafelere taşıyabilmeleri sayesinde kârlı yani mümkün hale geldi.

56- Walter Izard ve John H. Cumberland, Leontieff'in girdi-çıktı hesabını 1958'de bölgeler arası ilişkilere uyguladılar ve böylece bölgesel gelişmenin eşitsizliklerinin formel bir serimi için gerekli araçları bize sundular. Elbette kendi içinde bu araçlar belli bölgelerin azgelişmesinin nedensel ve yapısal temelini açığa çıkaramazlar, transfer edilen değerin hacmini de tam olarak hesaplayamazlar. Walter Izard ve John H. Cumberland, "Regional Input-Output Analysis", *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, Stokholm 1958.

57- Çeşitli Avrupa devletlerindeki "gelir ve refah düzeylerindeki bölgesel farklar" konusundaki literatürde hızlı bir büyüme olmuştur. Burada kendimizi AET tarafından 1971'de yayınlanan "Bölgesel Istatistikler"le sınırlayacağız. Bunlara göre, 1968'de Italya'da örneğin, Sardunya, uzak Güney ve Abruzzi'de sınai istihdam işgücünün yüzde 30'undan az iken tüm Italya'da ortalama çok-

bizzat sanayi devriminin başlarında meydana geldiğine hiç şüphe yoktur. Asla yalnızca mineral kaynaklar sorununa indirgenemeyecek olan bu kaymaların sebeplerinin araştırılması Marksist iktisat tarihi için verimli bir konu olurdu. Crouzet ve Woronoff, Bordeaux'nun –devrim öncesi Fransa'da merkantil ve manüfaktür kapitalizminin metropolünün– gerilemesinin kökenlerinin ilginç bir analizini yayınladılar. Marx'ın saydığı etkenlere –ulaşım ve iletişim sistemlerindeki değişimler ve pazarlardaki değişimler– ek olarak orada herşeyden önce artı-kâr oranlarının ana kaynaklarında değişimler (eskiden: Batı Hint sömürge malları ticareti; şimdi: teknolojik büyüme sanayileri, hepsinden önce tekstil fabrikaları) ve eskiden beri yerleşik bir işte ve girişimci dünyasında hızlı bir uyumu mümkün olmayan bir bölgesel burjuvazinin aşırı uzmanlaşması ortaya çıktı. Güney-Batı'nın coğrafi açıdan elverişsiz konumu ve Napolyon savaşları sırasındaki İngiliz blokajı ve Kıta Sistemi'nin etkileri de şehrin gerilemesinde rol oynadı.[58]

Bununla birlikte, ülkelerin, bölgelerin ve sanayi dallarının eşitsiz gelişimine dayalı tüm bir büyüme sürecindeki önemli

---

tan yüzde 41'den fazla idi. Aynı yıl, Batı Almanya'da Rhineland-Palatinate nüfusun yüzde 6'sı ile banka kredilerinin sadece yüzde 3.9'unu aldı ve Fransa'da nüfusun toplam yüzde 22.4'ü eden Batı ve Doğu bölgeleri banka kredilerinin sadece yüzde 14'ünü alabildi. Batı Almanya Federal Cumhuriyeti'nin "en zengin" eyaletindeki (Hamburg) kişi başına gayrisafi iç hasıla "en yoksul" olanındakinden (Schleswig-Holstein) iki kattan daha fazla yüksek idi. Aynı şey Belçika'da Lüksemburg eyaleti ile Brüksel bölgesi arasındaki fark için geçerlidir, İtalya'da ise Molise bölgesi ile Lombardy arasındaki fark neredeyse bire üçtür. Hollanda'nın güneyinde her bin kişiye düşen doktor sayısı Amsterdam ve Utrect bölgelerindekinin ancak yarısı kadardı. Drenthe bölgesinde hane başına özel enerji tüketimi Utrect bölgesindekinin yarısından daha az idi. Nord/Pas-de-Calais'de her bin kişiye düşen hastane yatağı sayısı Provence ve Cote d'Azur'dakinin ancak yarısı kadardı. Bavyera'da bile kişi başına özel elektrik tüketimi Hamburg'dakinin sadece yarısı idi, vb vb. İspanya'da bu farklar tabii çok daha büyüktür.

58- Bkz. A. D. Woronoff, "Les Bourgeoisies Immobiles du Sud-Ouest", *Politique Aujourd'hui*, Ocak 1971.

bir öge onu harekete geçiren mekanizmadır. Gelişme ve azgelişmenin birlikteliğinin özel bir biçimini bozmak için, onu başka bir yöne yönlendirmek ya da devrimcileştirmek için ne türden bir tici güç gereklidir? Hangi etkenler üretkenlik düzeylerindeki farklarda ani değişimler yaratabilir? Hangi ani yeni güdü göreli bir aşırı-birikim, göreli sermaye fazlalığı ve dolayısıyla birikimde yavaşlama ve toplam birikmiş sermayenin değer kazanmasında artan güçlükler evresini hızlanmış değer kazanma ve dolayısıyla hızlanmış birikim ve hızlanmış ekonomik büyüme evresine geçirir?

Bu sorunlar da tek bir formülle yanıtlanamaz, tıpkı kapitalist üretim tarzında artı-kârın kaynakları sorununda olduğu gibi. Burada da bu üretim tarzının tüm temel değişkenleri dikkate alınmalıdır. Tarım bölgelerinin sömürülmesinin, sömürgelerin ve yarı sömürgelerin sömürülmesinin ve teknolojik olarak azgelişmiş sanayi dallarının sömürülmesinin, artı-kârın ana kaynakları olarak basitçe birbirini izlemediğini fakat onların da kapitalist üretim tarzının üç evresinin her birinde yan yana birlikte var olduklarını sürekli akılda tutmalıyız. Bu kombinasyonların açıklığa kavuşması geç kapitalizmin anlaşılması için vazgeçilmez bir şeydir.

4
Kapitalizmin Tarihinde "Uzun Dalgalar"

Kapitalist üretim tarzının rekabet kaynaklı çevrimsel hareketi meta üretiminin ve dolayısıyla artı-değer üretiminin birbirini izleyen genişleme ve daralmaları biçimini alır. Artı-değer realizasyonu ve sermaye birikimindeki başka bir çevrimsel genişleme ve daralma hareketi buna tekabül eder. Artı-değer realizasyonu ve sermaye birikimi, zamanlamalarında, hacimlerinde ve orantılarında ne birbirleriyle ne de artı-değer üretiminin kendisiyle tamamen özdeştirler. Üçüncü ile birinci ve birinci ile ikinci arasındaki fark kapitalist aşırı-üretim bunalımlarının açıklamasını verir. Bu farkların hiçbir şekilde tesadüfle açıklanamayıp kapitalist üretim tarzının iç yasalarından kaynaklanması olgusu kapitalizmde konjonktürel salınımların kaçınılmazlığının nedenidir.[1]

Sermaye birikiminin sanayi çevrimi sürecindeki aşağı yuka-

1- Sanayi çevriminin çeşitli Marksist ve akademik teorilerini *Marxist Economic Theory*'nin on birinci bölümünde özetlemeye çalıştık, orada bu çevrimin kapitalist üretim tarzının çerçevesi içinde kaçınılmaz oluşunun nedenlerini açıkladık.

rı hareketleri şu şekilde karakterize edilebilir. Bir yukarı salının döneminde, kâr kitlesi ve oranında bir artış ve birikimin hem hacminde hem de ritminde bir yükseliş vardır. Tersine bir bunalım ve bunu izleyen depresyon döneminde ise kârın hem kitlesi hem de oranı azalacak ve sermaye birikiminin hem hacmi hem de ritmi düşecektir. Böylece sanayi çevrimi *birikimin birbirini izleyen hızlanma ve yavaşlamalarından* oluşmaktadır.

İncelememizin bu noktasında, çevrimin ardışık evrelerinde *kâr kitlesinin* ve kâr *oranının* büyüme ve küçülmelerinin ne ölçüde birbiriyle özdeş veya sadece uyumlu olduğunu bir kenara koyuyoruz. Bu sorunu geç kapitalizmde sanayi çevrimi bağlamında ele alacağız.

Yukarı salınım evresinde sermaye birikimi hızlanır. Fakat bu hareket belli bir noktaya ulaştığı zaman toplam birikmiş sermaye kitlesinin değer kazanmayı (valorizasyon) başarması zorlaşır. Kâr oranının düşmesi bu dönüm noktasının en açık işaretidir. Aşırı-üretim kavramı, birikmiş sermayenin bir kısmının ancak yetersiz bir kâr oranı ve gitgide azalan bir faiz oranı üzerinden yatırıma konu olabileceği bir duruma işaret eder.[2] Aşırı-birikim kavramı asla mutlak değildir, her zaman yalnızca görelidir: hiçbir zaman "mutlak olarak" çok fazla sermaye olmaz, fakat beklenen ortalama toplumsal kâr oranını elde etmek için gerekenden fazla sermaye mevcut olur.[3]

2- Henryk Grossmann, agy, s. 118 vd., doğrudan sanayi çevrimi ile bağlantılı olmasa da "aşırı-birikim" kavramını bu anlamda kullanır. Marx da *Capital*, cilt, s. 251'de kavramı bu şekilde kullanır.

3- "Bununla birlikte, varsaydığımız en aşırı koşullar altında bile, sermayenin bu mutlak aşırı-üretimi, üretim araçlarının mutlak aşırı-üretimi değildir. Bu ancak, üretim araçlarının *sermaye olarak* iş görmesi ve bunun sonucunda bir değer öz-genişlemesini içermesi ve artan kitleye oranla ek bir değer üretmesi ölçüsünde, üretim araçlarının bir aşırı-üretimidir". Marx, *Capital*, cilt 3, Bölüm 15, s. 255. [Karş. *Kapital*, cilt 3, s. 226. Mandel burada geçen değerin öz-genişlemesi terimi yerine valorizasyon terimini kullanmaktadır. Bkz. Sözlük'te valorizasyon maddesi].

Aksi durumda, bunalımın ve bunu izleyen depresyon evresinde sermaye değer yitirir ve değerin bir kısmı yok olur. Şimdi eksik yatırım meydana gelir, bir başka deyişle, verili artı-değer üretimi ve verili (yükselen) ortalama kâr oranı düzeyinde genişleyebilecek olandan daha az sermaye yatırımı olur. Bilindiği gibi, sermayenin değer yitirdiği ve eksik yatırıma maruz kaldığı bu dönemler tam da bir kez daha tüm birikmiş sermaye kitlesinin ortalama kâr oranını yükseltme işlevini üstlenirler ve bu da üretim ve sermaye birikiminin yoğunlaşmasına izin verir. Böylece tüm kapitalist sanayi çevrimi hızlandırılmış sermaye birikimi, aşırı-birikim, yavaşlamış sermaye birikimi ve eksik yatırımın sonucu olarak görünür.[4] Kâr oranının yükselişi, düşmesi ve yeniden canlanması sermaye birikiminin birbirini izleyen hareketlerine hem tekabül eder hem de onları yönetir.

Şimdi soru kendini dayatır: Bu çevrimsel hareket basitçe her 10, 7 hatta 5 yılda bir tekrar mı eder? Yoksa uzun dönemler boyunca sanayi çevrimlerinin birbirini izlemesinin özel bir iç dinamiği mi vardır? Ampirik veriler ışığında bu soruyu yanıtlamadan önce onu teorik bir bakış açısıyla incelemeliyiz.

Marx sanayi çevriminin uzunluğunu tüm sabit sermayenin yeniden inşası için gereken devir zamanı olarak belirledi.[5] Her üretim çevriminde ya da her yılda değişmeyen sermayenin sabit ögesinin, yani esas olarak makinelerin değerinin yalnızca bir kısmı yenilenir. Sabit sermayenin değerinin bu yeniden inşasını tamamlamak ardarda birkaç üretim çevrimi ya da yıl alır. Pratikte makineler her yıl 1/7 ya da 1/10 oranında yenilenmezler, bu onların 7 ya da 10 yıl sonra tümüyle yeniden

4- Karş. Paul Boccara, "La crise du capitalisme monopoliste d'Etat et les luttes des travailleurs", *Economie et Politique*, No. 185, Aralık 1969, s. 53-7'de bir aşırı birikim ve sermayenin değer yitirmesi çevriminden söz ediyor.

5- Marx, *Capital*, cilt 2, s. 185.

inşası anlamına gelirdi. Sabit sermayenin yeniden üretiminin fiili süreci bu makinelerin 7 ya da 10 yıl boyunca onarımı biçimini alır, daha sonra makineler bir hamlede yenileriyle değiştirilir.[6]

Marx'ın çevrimler ve bunalımlar teorisinde bu sabit sermaye yenilemesi yalnızca iş çevriminin uzunluğunu değil, aynı zamanda bir bütün olarak *genişletilmiş yeniden üretimin* altında yatan belirleyici momenti, sermaye birikiminin yukarı doğru salınımı ve hızlanmasını da açıklar.[7] Çünkü büyüme patlamasının humması etkinliğini belirleyen sabit sermaye yenilemesidir. Bu hayati noktayı belirtirken Marx tesadüfen tüm modern akademik çevrimler teorisini öngörmüş oldu, bildiğimiz gibi, bu teori çevrimin yukarı doğru hareketinde ana uyarıcıyı girişimcilerin yatırım faaliyetinde görür.

Bununla birlikte, kapitalist üretim tarzındaki karakteristik öge her yeni genişletilmiş yeniden üretim çevriminin bir öncekinden farklı makinelerle başlaması olgusudur. Kapitalizmde rekabet ve sürekli artı-kâr arayışının kamçısı altında teknik iyileştirmeler yoluyla üretim maliyetlerini düşürmek ve metaların değerini ucuzlatmak için sürekli çaba harcanır: "Değer ve artı-değer için üretim, çözümlememiz boyunca gösterildiği gibi, bir metanın üretimi için gerekli emek-zamanını, yani onun değerini fiili toplumsal ortalamanın altına düşürmeye yönelik sürekli işleyen bir eğilim demektir. Maliyet-fiyatını asgariye indirme baskısı emeğin toplumsal üretkenliğini artırmak için en güçlü bir manivela halini alır, ancak burada

6- Agy, s. 170 vd.

7- Marx: "Fakat bir bunalım daima yeni büyük yatırımların başlangıç noktasını oluşturur. Bu nedenle, bir bütün olarak toplumun bakış açısından, bir sonraki devir çevrimi için az çok yeni bir maddi temeli sağlar". *Capital*, cilt 2, s. 186. [Karş. *Kapital*, cilt 2, Bölüm 9, s. 198]. Ayrıca bkz. *Capital*, cilt 1, s. 632-3.

emeğin toplumsal üretkenliği, yalnızca sermayenin üretkenliğinde sürekli bir artış olarak görünmektedir".[8] Sabit sermayenin yenilenmesi böylece *daha yüksek bir teknolojik düzeyde yenilenme* anlamına gelir ve bu üç anlamda böyledir.

Birinci olarak, yeni makinelerin değeri toplam yatırılmış sermayenin daha büyük bir bileşenini oluşturacaktır, yani sermayenin artan organik bileşimi yasası burada hükmünü sürdürecektir. İkinci olarak, yeni makineler ancak satın alınma maliyetleri ve cari üretime katacakları değerler, "kapitalistin kâr etme çabalarıyla çelişmiyorsa, yani *ödenmiş* canlı emek üzerindeki tasarruf, sabit sermayenin, ya da daha doğrusu toplam değişmeyen sermayenin ek maliyetini geçiyorsa satın alınırlar.[9] Üçüncüsü, makineler ancak emekten tasarruf etmekle kalmayıp aynı zamanda toplam üretim maliyetlerini toplumsal ortalamanın altında bir düzeye indirirlerse satın alınırlar, yani ancak tüm geçiş dönemi için –bu yeni makineler verili üretim dalında *ortalama* emek üretkenliğini belirleyene dek– bir artı-değer kaynağı oluştururlarsa satın alınırlar.

Bununla birlikte, sermayenin organik bileşiminde artış sorunu, yani daha yüksek bir teknik düzeyde genişletilmiş yeniden üretim süreci yalnızca sermayenin değişmeyen ve değişken sermaye şeklindeki değer-bileşimi sorununa indirgenmemelidir. Grossmann'ın Marx'a[10] gönderme yaparak doğru bir biçimde açıkladığı gibi, sermayenin organik bileşimi kavramı teknolojik bir öge ile birlikte bir de değer ögesini içerir, daha özelde bu iki öge arasında bir ilişki içerir (değer-bileşimi teknolojik bileşim tarafından *belirlenir*).[11] Dolayısıyla bu demektir ki belli bir makine *kitle*si, harekete geçmek için, bu

---

8- K. Marx, *Capital*, cilt 3, s. 859. [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 51, s. 772].

9- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 262.

10- Marx, *Capital*, Cilt 1, s. 612.

11- Grossmann, agy, s. 326-34.

kitlelerin içsel değerlerinden *bağımsız* olarak, belli bir ham ve yardımcı madde *kitle*si ile belli bir emek-gücü *kitle*sine gerek duyar.[12] Bu oranlar makinelerin değerine değil, onun teknik yapısına bağlıdır. Bununla birlikte, öte yandan, kullanılan makinelerin kitlesi, yalnızca sabit sermayenin artan hacmine değil, kullanılan temel teknolojiye bağlıdır. Daha az üretken bir teknik süreçten daha üretken bir teknik sürece bir geçiş için, makinelere küçük iyileştirmeler, daha iyi bir emek örgütlemesi, hızlandırılmış bir iş ritmi ya da daha iyi ve daha ucuz hammaddeler getirmek çoğu zaman yeterlidir. Fakat teknik süreci *tümüyle yeniden örgütlemek* için, yeni makineler gerekir, ki bunlar önceden tasarlanmış olmalıdırlar; çoğu zaman yeni malzemeler gerekir, bunlar olmaksızın yeni üretim dalları kurulamaz; emek örgütlenmesi ve enerji biçimlerinde, örneğin taşıyıcı bant ya da otomatik transfer makineleri konması gibi ileri doğru nitel atılımlar gerekir. Başka bir deyişle, sabit sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminin iki farklı biçimi arasında bir ayrım yapılmalıdır. Bir biçimde, üretim ölçeğinin bir genişlemesi vardır, burada ek değişmeyen ve değişken sermaye sarf edilir ve sermayenin organik bileşimi gerçekten artar ancak bütün bunlar tüm toplumsal üretim aygıtını etkileyen bir *teknolojik devrim* olmaksızın meydana gelir; öteki biçimde ise yalnızca bir genişleme değil, üretken teknolojinin ya da sabit sermayenin, emek üretkenliğinde nitel bir değişiklik yaratan, *temel bir yenilenmesi* vardır.[13]

Artı-değer elde edimi ve sermaye birikiminin normal koşullarında sabit sermayenin her 7 ya da 10 yılda bir yeniden üretimi, yeni makine satın alınması ya da siparişi için birbirini izleyen üretim çevrimleri esnasında serbest kalan sermaye-

12- Marx, *Capital*, Cilt 3, s. 243.

13- Marx, *Capital*, Cilt 1, s. 629; "Birikimin verili bir teknik temelde üretimin basit bir uzantısı olarak çalıştığı ara duraklamalar kısalır".

nin değerin bir kısmı, $M\beta$ miktarında artması ile karakterize edilir. Tüm 10 yıllık çevrim boyunca toplam artı-değer kitlesi $M = M\alpha + M\beta + M\gamma$ olarak ifade edilirse, o zaman $M\alpha$ kapitalistler ve müşterileri tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketilen artı-değeri temsil eder, $M\gamma$ ise ardarda on yıllık üretim çevrimi tarafından serbest bırakılan ek dolaşan sermayeyi – ki bu da ek emek-gücü satın almak için ek değişken sermaye ve ek hammaddelerin sürekli üretime sokulması için ek dolaşan değişmeyen sermaye şeklinde ikiye ayrılır. M'nin üçüncü bileşeni olan $M\beta$ de, giderek artan ölçüde serbest bırakılan ve hem *daha çok*, hem de *daha pahalı, daha modern* makineler satın almak için kullanılabilen ek sabit sermayedir.

$M\beta$'nin *Cf* 'ye, ek sabit sermayenin mevcut sabit sermayeye oranı, sabit sermayenin artış oranını, ΔCf, ya da *toplumsal makine stoğunun değerindeki artış* oranını oluşturur. Bu artış oranının düzeyi yavaş ya da hızlı teknolojik yenilik dönemlerini tanımlamamızı sağlar.[14] Bu büyüklükler, elbette her zaman *değer olarak* anlaşılmalıdır. Kuşkusuz, zaten mevcut olan sabit sermayenin (Cf) amortisman fonu da makine satın almak için kullanılabilir, fakat (en azından gizli kârlar değil, gerçek bir amortisman fonu söz konusu olduğunda) asla daha önceden satın alınmış olan makinelerin değerinden daha yükseğine değil.

Üretken teknolojide temel bir değişimin, mevcut üretim süreçlerinin "normal" birikim durumlarında doğurabileceği ek üretim araçlarının yanı sıra, başka şeyler arasında yeni üre-

14- Bununla birlikte, teknolojik buluşların esaslı bir hızlanması ile, kısmi makine ikameleri yoluyla üretken teknolojide *sürmekte olan* iyileştirmeler artan bir rol oynayabilir ve $M\beta$'nın emek üretkenliğini artırmaktaki önemini azaltabilir. Nick hatta bunu "teknolojik-bilimsel bir devrim"in işaretlerinden biri olarak görüyor: Harry Nick, *Technische Revolution und Ökonomie der Produktionsfonds*, Berlin 1967, s. 17-18. Bu sorunlar kompleksine Bölüm 7'de döneceğiz.

tım yerleri ve yeni üretim araçları yaratmak için önemli bir ek sabit sermaye harcamasını belirlediği olgusundan başlayalım. Başka bir deyişle, bu değişim çok yüksek bir Mβ / Cf oranını belirler. Böylece her radikal teknolojik yenilik dönemi sermaye birikiminin ani bir hızlanması dönemi olarak görünür.[15]

Bu arka plana karşı, kapitalist üretim tarzının çevrimsel hareketindeki dönemsel eksik sermaye yatırımı böylece ikili bir fonksiyon içerir. Ortalama kâr oranındaki kaçınılmaz dönemsel düşüşün ifadesini vermekle kalmaz, bunu yaparken aynı zamanda gerilemeyi de frenler. Ayrıca tarihsel bir *yedek sermaye fonu* yaratır ki buradan üretken teknolojide temelli bir yenilenme için gereken, "normal" genişletilmiş yeniden üretimin üstünde bir *ek* birikim için gereken kaynaklar elde edilebilir. Bu daha açık bir biçimde ifade edilebilir: kapitalist üretimin "normal" koşullarında, 7 ya da 10 yıllık *bir* çevrimin sonunda serbest bırakılan değerler, bu çevrimin başında olandan daha çok ve daha pahalı makinelerin alınması için kesinlikle yeterlidir. Fakat bunlar özellikle Departman I'de temelli olarak yenilenmiş bir üretici teknoloji alımı için yeterli değildir, burada böyle bir yenilenme genel olarak tümüyle yeni üretim tesisleri kurmakla ilişkilidir. Birikim sürecinin ileriye doğru bu türden nitel bir atılım yapmasını ancak ardarda *birkaç* çevrim içinde ek sabit sermaye alımı için serbest bırakılmış değerler sağlar. Eksik yatırım dönemlerinin çevrimsel tekrarı, nesnel olarak bu türden bir teknolojik devrim için gerekli sermayeyi serbest bırakma işlevini yerine getirir. Fakat bu kendi içinde radikal teknolojik devrimlerin neden bazı dönemlerde görü-

15- "Bir yeni bilgi akışı her meta için üretim fonksiyonunda sürekli bir değişikliğe yol açar. Bu çeşitli biçimler alabilir. Bir sanayinin temel süreçleri radikal bir değişime uğrarken, bazı ilerlemeler, özellikle temel bilimlerden kaynaklananlar, üretim fonksiyonunun tüm doğasını etkiler. Öteki ilerlemeler mevcut temel yöntemlerde iyileştirmelere yol açar" W. E. G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge 1960, s. 21.

lüp bazılarında görülmediğini açıklamaz. Uzun bir eksik yatırım döneminin varlığı, tam da ek sermayenin kesin olarak bulunduğu fakat gerçekte yatırıma harcanmadığı olgusunun ifadesidir. Dolayısıyla gerçek sorun, bu ek sermayenin, uzun bir süre atıl kaldıktan sonra, neden belli bir zamanda geniş bir ölçekte harcandığını açıklamaktır. Yanıt açıktır: yalnızca *kâr oranında ani bir artış*, geniş bir artı sermaye (fazla sermaye) yatırımını açıklayabilir, tıpkı kâr oranında uzamış bir düşüşün (ya da daha hızla düşeceği korkusunun) aynı sermayenin uzun yıllar atıl kalmasını açıklayabilmesi gibi.[16] Sermaye birikiminin yeni bir dalgasının arifesinde, ortalama kâr oranında, bunalım sırasında meydana gelen sermaye değer kayıplarının dönemsel sonuçlarının ötesinde ani bir artışı mümkün kılan şu etkenlerin görünüşünü kaydedebilmeliyiz:

1. Sermayenin ortalama organik bileşiminde ani bir düşüş, örneğin sermayenin çok düşük organik bileşime sahip alanlara (ülkelere) muazzam nüfuzunun bir sonucu olarak.
2. Örneğin, işçi sınıfının emek-gücü metasının fiyatını yükseltmek için emek piyasasındaki avantajlı koşullardan yararlanmasını engelleyen ve onu bu metayı bir ekonomik refah döneminde bile değerinin altında satmaya zorlayan radikal bir yenilgisi ve atomizasyonu sayesinde emek yoğunluğunda bir artışın bir sonucu olarak artı-değer oranında ani bir artış.

16- Kondratieff de sermaye birikiminin ani bir genişlemesi için gerekli olduğunu düşündüğü önkoşulları sayımıştı. Bu önkoşullar şunlardı: "1. Tasarruf faaliyetinin yüksek yoğunluğu; 2. Görece bol ve ucuz bir sermaye kredisi arzı; 3. Bu kredinin güçlü işletmeler ve finans merkezlerinin elinde birikmesi; 4. Tasarrufu ve uzun vadeli sermaye yatırımlarını özendiren düşük bir meta fiyatları düzeyi". (Die Preisdynamik, s. 37). Bu açıklamanın zayıflığı besbellidir: tam da eksik yatırım evrelerinde (örneğin 1933 ile 1938 arası ABD'de) tüm bunlar olur fakat bu hızlı teknolojik yenilenmeye yol açmaz. Kondratieff kâr oranının stratejik açıdan hayati olan rolünü tamamen gözden kaçırdı.

3. Değişmeyen sermaye ögelerinin, özellikle hammaddelerin fiyatında, sermayenin organik bileşiminin ani bir gerilemesiyle ya da Departman I'deki emek üretkenliğinde devrimci bir ilerlemeden dolayı sabit sermayenin fiyatında ani bir düşüşle karşılaştırılabilir olan ani bir düşüş.
4. Yeni ulaşım ve iletişim sistemleri, gelişmiş dağıtım yöntemleri, hızlandırılmış stok rotasyonu, vs sayesinde dolaşan sermayenin devir zamanında ani bir kısalma.

Burada iki süreç pratik ve kavramsal olarak ayrıştırılmalıdır. Bir yandan, ortalama kâr oranının yükselmesine ve bu yükselişin harekete geçerek daha önce atıl duran geniş bir sermaye yatırımına yol açan bir süreç; öte yandan, bu daha önce atıl duran geniş sermaye yatırımından kaynaklanan bir süreç vardır.

Tetikleyici etkenlerin doğası ve hacmi gereği onların etkileri birikmiş sermaye kitlesindeki artış tarafından çabucak nötralize edilebiliyorsa, o zaman ortalama kâr oranı sadece kısa bir süre için yükselecektir. Bu durumda sermaye birikimi ritminin hızlanmasında aniden frene basılacak ve kısa bir aradan sonra yenilenmiş eksik yatırıma yol verecektir. Bu, örneğin Birinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında çeşitli emperyalist ülkelerde meydana geldi. Aksine, eğer tetikleyici etkenlerin doğaları ve hacimleri gereği, onların etkileri sermaye birikimindeki ani artışın dolaysız etkileri tarafından nötralize edilemiyorsa, o zaman daha önceden yatırıma konu olmamış tüm sermaye kitlesi giderek birikim akıntısının içine çekilecektir. O zaman üretim teknolojisinde yalnızca kısmi ve ılımlı değil, fakat kapsamlı ve evrensel bir devrim mümkün hale gelir. Bu durum, özellikle *birkaç etkenin, eşzamanlı ve kümülatif olarak* ortalama kâr oranında bir artışa katkıda bulunduğu zaman ortaya çıkar.

Önceki bölümlerde geçen yüzyılın 90'lı yıllarında ortalama kâr oranında böylesine ısrarlı bir artışa yol açan nedenleri kısaca vurguladık: metropol ülkelerden ihraç edilen fazla sermayenin çok büyük ölçüde ve ani bir biçimde sömürgelere yatırılması, bunun sonucunda dünya sermayesinin organik bileşimінde önemli bir düşüş ve dolaşan değişmeyen sermayenin fiyatında ani bir gerileme ve bunların birlikte ortalama kâr oranını etkilemesi.[17]

Kapitalizmin tarihinde bundan başka en az iki dönemde daha kâr oranında görece ani bir yükseliş olmuştur. Birincisi 19. yüzyılın ortasında, 1848 devriminden hemen sonra meydana geldi. Burada belirleyici tetikleyici etkenin, tüketim malları sanayisindeki ortalama emek üretkenliğinde radikal bir yükselişten dolayı, yani göreli artı-değer üretiminde radikal bir artıştan dolayı artı-kâr oranında radikal bir artış olduğu görülüyor. İkincisi İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde ya da başlangıcında meydan geldi; o da benzer şekilde artı-değer oranında radikal bir artış tarafından belirlenmişti. Ancak bu kez sınıfsal güç ilişkilerinde, emek yoğunluğundaki radikal bir artışla uzamış ve önce en modern teknolojinin hammadde üreten alanlara girişinden dolayı dolaşan değişmeyen sermayenin, sonra da makine sanayisindeki emek üretkenliğinde ani bir yükselişten dolayı sabit değişmeyen sermayenin fiyatında bir düşüş ile birleşmiş olan radikal bir değişiklik bu durumu mümkün kılmıştı. İkinci Dünya Savaşı esnasında ve hemen öncesinde artı-değer oranındaki bu artışın somut nedenleri ve etkilerine bir sonraki bölümde döneceğiz.

O zaman, ortalama kâr oranında ani bir yükselişin belirlediği, atıl sermayenin değer kazanma (valorizasyon) sürecine yeniden girişinin evreleri olarak tanımladığımız, bu "bir

17- Başka şeylere birlikte bkz. Bölüm 3, dipnot 13.

bütün olarak teknolojide devrimler" nedir? *Kapital*'in birinci cildinin 15. bölümünde Marx, tüm gelişmiş makinelerin birbirinden esasta farklı üç kısmını ayırdeder: devingen (motor) mekanizma, güç iletme mekanizması ve alet ya da çalışma mekanizması.[18] Bu son ikisinin evrimi ve gelişimi, elbette, belli bir noktadan sonra, bütünün kesin dinamik ögesini oluşturan devingen makinelerin gelişimine bağlıdır: "Makinenin boyutları ve onun iş aletlerinin sayısındaki artış, onu devindirmek için daha büyük bir mekanizmaya gereksinim duyar, bu mekanizma da onun direncini yenmek için insandan daha güçlü bir devindirici güce gereksinim duyar, ayrıca insan tekdüze ve sürekli bir hareket için çok kusurlu bir alettir".[19] Ayrıca: "Bir makineler sistemi, ister dokumacılıkta olduğu gibi, benzer makinelerin basit bir işbirliğinden, ister iplikçilikte olduğu gibi, farklı makinelerin bir kombinasyonundan oluşsun, kendi kendine devinen bir ilk motor tarafından işletilmeye başlar başlamaz, kendi başına dev bir otomat meydana getirir".[20] "Devingen makinelerin", yani mekanik enerji üreticilerinin el

18- Usher, Marx'ın Ure ve Babbage'den aldığı bu makine tanımını eleştirir. Usher böyle bir nitelemenin makinelerdeki kritik ilerleme ölçütünü gözden kaçırdığını savunur, bu ölçüt, farklı ögelerin sürekli "daha zarif" (muhtemelen "daha çok emekten tasarruf eden" anlamında) *kombinasyonlarının* üniter bir özdevinimli "tren" şeklinde yaratımıdır: A. P. Usher, *A History of Mechanical Inventions*, Harvard 1954, s. 116-17. Burada Usher, Marx'ın önce makinenin tarihsel doğuşu ve gelişimini tarif ettiğini (*Kapital*, cilt 1, s. 378 vd.) unutmuş görünüyor, böylece Marx bundan sonra vurguyu net bir biçimde makine kısımlarının ya da farklı makinelerinin ortak *kombinasyonuna* yapabilirdi: "Hareketin merkezi bir otomatondan bir aktarma mekanizması ile iletildiği bir organize makineler sistemi makineli üretimin en gelişmiş biçimidir" (agy, s. 381). Babbage'in kendisi de bundan habersiz değildi, çünkü onun parlak beyni otomasyonun başlangıcından yüz yıl önce, tüm bileşenlerin eklemlenmiş kombinasyonu kavramını en yüksek gelişme düzeyine götürecek olan bir otomatik hesap makinesini tasarlamakla meşgul idi.

19- K. Marx, *Kapital*, cilt 1, s. 376. [Karş. *Kapital*, cilt 1, Bölüm 15, s. 390].

20- Agy, s. 381. [Karş. *Kapital*, cilt 1, s. 395].

zanaatları yerine makine ile üretimi, Marx'ın dediği gibi bir "organize makine sistemi"nin oluşmasında belirleyici harekettir. Makinelerin, özellikle ve öncelikle de devingen makinelerin başka makineler tarafından bu üretimi, teknolojide radikal bir değişim için tarihsel önkoşuldur: "Gelişmesinin belli bir aşamasında, Modern Sanayi, el zanaati ve imalatın kendisine sağladığı temel ile teknolojik olarak uyuşmaz duruma geldi", yani makinelerin kendisinin el zanaati ya da imalat (manüfaktür) yoluyla üretimi ile uyuşamadı. "Bu yüzden Modern Sanayi karakteristik aracı olan makineyi ele almak ve makineyle makine yapmak zorunda kaldı. Ancak bundan sonradır ki kendisine uygun teknik bir temel kurabilmiş ve kendi ayakları üzerinde durabilmiştir. Bu yüzyılın ilk on yıllarındaki artan kullanımıyla eşzamanlı olarak makineler, doğrudan makine üretimine de giderek egemen oldu. Fakat ancak 1866'dan önceki on yıl içindedir ki demir yolları ve buharlı okyanus gemilerinin büyük ölçüde üretimi, şimdi ilk devindiricilerin yapımında kullanılan dev makinelerin varlığını gerekli kıldı".[21]

Güç teknolojisindeki temel devrimler –devingen makinelerin makineler tarafından üretimi teknolojisi– böylece bir bütün olarak teknoloji devrimlerindeki belirleyici moment olarak görünmektedir. 1848'den beri buharlı motorların makinelerle üretimi; 19. yüzyılın 90lı yıllarından beri elektrikli ve içten yanmalı motorların makinelerle üretimi; 20. yüzyılın 40lı yıllarından beri elektronik ve nükleer aygıtların makinelerle üretimi – işte bunlar geç 18. yüzyıldaki "özgün" sanayi devriminden bu yana kapitalist üretim tarzının doğurduğu üç genel teknolojik devrimdir.

Devingen makinelerin makineler tarafından üretimi teknolojisinde bir devrim olduktan sonra bütün makineler sistemi

21- Agy, s. 384-5. (İtalikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 1, Bölüm 15, s. 398].

ileriye doğru dönüştürülür. Çünkü Marx'ın açıkladığı gibi: "Bir sanayi dalındaki üretim tarzında köklü bir değişim, öteki alanlarda da benzer bir değişimi getirir. Bu, ilk başta, bir sürecin ayrı evreleri olarak birbirine bağlanan, fakat her biri bağımsız bir meta üretecek biçimde toplumsal işbölümü tarafından yalıtılmış sanayi dallarında meydana gelir. Böylece, makineli iplik eğirme, makineli dokumayı bir zorunluluk haline getirdi ve her ikisi birlikte ağartma, baskı ve boyamadaki mekanik ve kimyasal devrimi mecbur kıldı. Öte yandan, pamuk ipliği eğirmedeki devrim de pamuk liflerinden tohumları ayırmak için çırçır makinesinin icadını doğurdu; ancak bu icat sayesindedir ki şimdi talep edilen dev ölçekte pamuk üretimi mümkün oldu. Fakat özellikle de, sanayi ve tarım üretim tarzlarındaki devrim, toplumsal üretim sürecinin genel koşullarında, yani ulaşım ve iletişim araçlarında bir devrimi zorunlu kıldı. Fourier'nin ifadesiyle, temel ekseni yerli yan sanayileri ile küçük ölçekli tarım ve şehir zanaatları olan bir toplumda, ulaşım ve iletişim araçları, genişlemiş bir toplumsal iş bölümüne, yoğunlaşmış emek araçları ve işçilere ve sömürge pazarlarına sahip olan manüfaktür döneminin üretim gerekleri için öylesine yetersizdi ki hepsi de gerçekten devrimci bir değişime uğradı. Aynı şekilde, manüfaktür döneminden kalma ulaşım ve iletişim araçları da, humması üretim temposuyla, dev boyutlarıyla, sermaye ve emeği sürekli bir üretim alanından ötekine atmasıyla ve tüm dünyanın pazarlarıyla yeni kurulmuş bağlarıyla ortaya çıkan Modern Sanayi için kısa sürede tahammül edilemez ayak bağları haline geldi. Dolayısıyla, yelkenli gemi inşasındaki köklü değişiklikler dışında, ulaşım ve iletişim araçları, nehirde çalışan buharlı gemiler, demir yolları, okyanus aşan buharlı gemiler ve telgraftan oluşan bir sistem yaratarak yavaş yavaş makine sanayisinin üretim tarzına uyarlandı".[22]

22- Agy, 383-4. [Karş. *Kapital*, cilt 1, Bölüm 15, s. 397-8].

Enerji kaynakları ve devingen makinelerin makineli üretiminindeki üç temel devrimin her birinin ulaşım ve iletişim sistemleri teknolojisi dahil olmak üzere bütün ekonominin tüm üretken teknolojisini ileriye doğru dönüştürdüğünü gösteren kanıtlar sunmak zor değildir.[23] Örneğin, elektrik ve içten yanmalı motorlar çağındaki okyanus aşırı buharlı gemiler ve dizel lokomotifler, otomobiller ve radyo iletişimini ve elektronik ve nükleer çağının jet nakliye uçakları, televizyon, teleks, radar ve uydu iletişim ağları ve atom enerjisiyle çalışan konteyner gemilerini düşünün.[24] Enerji kaynakları ve devingen makinelerin temel üretken teknolojisindeki devrimden kaynaklanan teknolojik dönüşüm böylece kapitalist üretim tarzı dahilinde çevrimden çevrime tedricen yığılmakta olan fazla sermayelerin yeni bir değer kazanmasına yol açar. Bununla birlikte, aynı süreçte, yeni enerji kaynakları ve yeni devingen makinelerin tedrici genelleşmesi, uzunca bir hızlandırılmış birikim evresinden sonra, uzunca bir hızı düşürülmüş birikim evresine, yani yeniden eksik yatırıma ve aylak sermayenin yeniden belirmesine yol açmak durumundadır.

Yeni devingen makinelerin üretim siteleri *yeni* birikmiş sermayelerin genişlemesi için uzun vadeli olanaklar içerir. Buharlı ya da elektrikli motorlar ya da elektronik aygıtlar yapan sanayilere birbirini izleyen dönemlerde yatırılan sermayeler piyasaya egemen olmaya devam ettiği sürece, yalnızca deney yapmaya yani tam valorizasyon için yetersiz kalmaya mahkûm küçük ve maceracı sermayeler enerji ve devingen makinelerin "yeni alemler"ine dalmaya cesaret edeceklerdir. Yeni motorların uygulanması daha da genelleştikçe, bu motorları yapan sanayilerin büyüme oranı gittikçe düşer ve büyümenin ilk ev-

23- David Landes, agy, s. 153-4, 423 vd.

24- Bkz. Wolfgang Pfeifer'in makalesi, *Neue Zürcher Zeitung*, 24.8.1972.

resinde hummalı bir tempoyla biriktirilen sermayelerin değer kazanmalarını sürdürmelerini gittikçe daha zor hale gelir.

Üretken teknolojinin genel bir dönüşümü sermayenin organik bileşiminde önemli bir yükseliş de üretir ve somut koşullara bağlı olarak bu er ya da geç ortalama kâr oranında bir düşüşe yol açar. Ortalama kâr oranının düşüşü de bu kez bir sonraki teknolojik devrime en büyük engel haline gelir. Herhangi bir yeni temel teknolojinin sunuluşunun ikinci evresindeki artan değer kazanma güçlükleri eksik yatırımın büyümesine ve aylak sermaye yaratımının artmasına yol açar. Ancak özgül koşulların bir kombinasyonu ortalama kâr oranında ani bir yükseliş yaratması durumunda, birkaç on yılda yavaşça birikmiş olan bu aylak sermaye, geniş bir ölçekte yeni temel teknolojiyi geliştirebilecek yeni üretim alanlarına çekilebilir.

Uluslararası düzlemde kapitalizmin tarihi böylece yalnızca çevrimsel hareketlerin her 7 ya da 10 yılda bir birbirini izlemesi olarak değil, fakat aynı zamanda şimdiye dek dördünü yaşadığımız yaklaşık 50 yıllık daha uzun sürelerin bir geçidi olarak görünmektedir:

- 18. yüzyılın sonundan 1847 bunalımına kadarki uzun dönem. Bu dönemin temel özelliği, *el zanaatları yapımı ya da manüfaktür yapımı buharlı motorun* sanayinin tüm önemli dallarına ve sınai ülkelere giderek yayılmasıdır. Bu bizzat sanayi devriminin uzun dalgası idi.
- 1847 bunalımından 1890'ların başına dek süren uzun dönem. Bu dönemin temel özelliği, birincil devingen makine olarak *makine yapımı buharlı motorun* genelleşmesidir. Bu, birinci teknolojik devrimin uzun dalgası idi.[25]

25- Bizce Oskar Lange, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri üretim süreçlerinin otomasyonu gibi büyük teknolojik altüst oluşlar için "sanayi devrimi" teriminin kullanılmasına karşı çıkmakta haklıdır. "Bu kullanım sanayileşmenin

- 1890'lardan İkinci Dünya Savaşı'na dek süren uzun dönem. Bu dönemin temel özelliği, sanayinin tüm dallarında elektrikli ve içten yanmalı motorların kullanımının genelleşmesidir. Bu, ikinci teknolojik devrimin uzun dalgası idi.[26]
- Kuzey Amerika'da 1940'ta ve öteki emperyalist ülkelerde 1945-48'de başlayan uzun dönem. Bu dönemin temel özelliği, makinelerin *elektronik aygıtlar* yoluyla kontrolünün genelleşmesidir (ve aynı zamanda giderek nükleer enerjinin kullanımının yayılmasıdır). Bu, üçüncü teknolojik devrimin uzun dalgasıdır.

Bu uzun dönemlerin her biri iki alt döneme ayrılabilir: teknolojinin fiilen bir devrimden geçtiği ve yeni üretim araçları için üretim yerleri gibi şeylerin ilk olarak yaratılmak zorunda olduğu bir başlangıç evresi. Bu evrenin ayırdedici özelliği artan bir kâr oranı, *hızlanmış birikim*, hızlanmış büyüme, önceden aylak olan sermayenin hızlanmış genişlemesi ve daha önce Departman I'e yatırılmış fakat şimdi teknik olarak eskimiş sermayenin hızlanmış değer yitirimidir. Bu birinci evreyi izleyen ikinci evrede üretken teknolojideki fiili dönüşüm gerçekleşmiş olur, yani yeni üretim araçları için yeni üretim siteleri büyük ölçüde zaten mevcuttur ve yalnızca nicel an-

temelinin oluşturmuş olan sanayi devriminin tarihsel özgüllüğünü bulanıklaştırmaktadır. Ayrıca vurgulanmalıdır ki büyük ölçekli sanayinin yükselişine yol açan özgün sanayi devrimi kapitalist üretim tarzının doğuşu ve dolayısıyla yani bir toplumsal formasyon ile yakından bağlantılı idi". Oskar Lange, *Entwiklungstendenzen der modernen Wirtschaft und Gesellschaft*, Viyana 1964, s. 160. Bu nedenle burada biz yaygın olarak kullanılan "ikinci ve üçüncü sanayi devrimi" formülü yerine "birinci, ikinci, üçüncü teknolojik devrimler" terimlerini kullanıyoruz. Böyle yaparken geçmişte kendi yaptığımız bir hatayı da düzeltmiş oluyoruz.

26- Friedmann bu bağlamda "ikinci sanayi devrimi"nden söz etmektedir: George Friedmann, "Sociologie du Travail et Science sociales", G. Friedmann ve Pierre Naville, *Traité de Sociologie du Travail*, Paris 1961, s. 68.

lamda genişletilebilir ya da iyileştirilebilirler. Şimdi mesele bu yeni üretim sitelerinde yapılmış üretim araçlarını sanayi ve ekonominin tüm dallarında genel olarak kabul ettirmektir. Departman I'deki sermaye birikiminin ani ve sıçramalı genişlemesini belirleyen güç böylece azalır ve buna göre bu evre bir azalan kârlar, *tedricen hız kesen birikim*, hız kesen ekonomik büyüme, toplam birikmiş sermayenin ve özellikle de yeni, ek birikmiş sermayenin değer kazanmasında giderek artan zorluklar ve aylak kalan sermayenin tedrici, kendi kendini yeniden üreten artışı evresi haline gelir.[27]

Birbirini izleyen, 1823'e dek hızlanmış büyüme, 1824-47 hız kesen büyüme, 1848-73 hızlanmış büyüme, 1874-93 hız kesen büyüme, 1894-1913 hızlanmış büyüme, 1914-39 hız kesen büyüme[28], 1940-45 ve 1948-66 hızlanmış büyüme evrelerini içeren bu şemaya göre, bugün İkinci Dünya Savaşı ile başlayan, hız kesen sermaye birikimi ile karakterize olan "uzun dalga"nın ikinci evresine girmiş olmalıyız. En önemli

27- 1900 ile 1912 yılları arasında Amerikan tarım dışı işletmelerindeki sabit sermayenin değeri iki katına çıktı; sabit fiyatlarla (1947-49 dolar fiyatları) 16.8 milyar dolardan 31.4 milyar dolara yükseldi. 1912 ile 1929 arasında, daha yavaş bir ritmle de olsa yeniden 31.4 milyar dolardan 53.6 milyar dolara yükseldi. Daha sonra 18 yıl boyunca hemen hemen sabit kaldı, Büyük Bunalım'dan sonra 53 milyar dolar rakamına 1945 yılına dek ulaşılamadı, bunu 1946'da hafif bir düşüş izledi. 1947'da rakam hala yalnızca 54.9 milyar dolar idi ve 1929 doruğu nihayet 1948 yılında 63.3 milyar dolarla aşılabildi. Bununla birlikte, aynı dönemde banka aktifleri 1929'da 72 milyar dolardan 1945'te 162 milyar dolara yükseldi ve hayat sigortası şirketlerinin aktifleri 17.5 milyar dolardan yaklaşık 45 milyar dolara çıktı, yani doların yüzde 30'luk devalüasyonuyla artış banka aktiflerinde hala yüzde 70 ve sigorta şirketlerininkinde yüzde 100 düzeyinde idi. US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth 1860-1965*, Vaşington 1966, s. 186, 200-2, 209.

28- İlke olarak her uzun dönemi bir "klasik çevrim"i bitirmiş olan bunalımdan sonraki yıldan başlatıyoruz ve uzun dönemi bir bunalım yılı ile bitiriyoruz. Bunalım yılları bütün kapitalist ülkelerde tam olarak aynı olmadığı için dünya pazarının tonunu belirleyen en en önemli kapitalist ülkeninkileri seçtik, yani Birinci Dünya Savaşı'na dek Büyük Britanya ve ondan sonra da ABD.

emperyalist ekonomilerdeki resesyonların daha hızlı birbirini izlemesi (Fransa 1962, İtalya 1963, Japonya 1964, Batı Almanya 1966-67, ABD 1969-71, Büyük Britanya 1970-71, İtalya 1971 ve 1974-75 dünya resesyonu) bu hipotezi doğrular görünmektedir.

Açıktır ki bu "uzun dalgalar" kendilerini mekanik bir biçimde dışa vurmazlar, bunun yerine "klasik çevrimler" aracılığıyla ifade ederler.[29] Bir genişleme evresinde, çevrimsel canlanma (boom) dönemleri daha uzun ve daha yoğun, çevrimsel aşırı üretim bunalımları daha kısa ve daha yüzeysel olacaktır. Tersine, uzun dalganın durgunluk eğiliminin güçlü olduğu evrelerinde ise canlanma dönemleri daha az ateşli ve daha geçici olurken, çevrimsel aşırı üretim bunalımları da daha uzun ve daha derin olacaktır. "Uzun dalga" ancak bu çevrimsel dalgalanmaların bir sonucu olarak kavranabilir ve asla onlar üzerinde bir tür metafizik zorlama olarak değil.

Kapitalizmin tarihindeki bu "uzun dalgalar"ı fark etmiş görünen ilk yazar Rus Marksisti Alexandr Helphand (Parvus) idi.[30] O 1890'ların ortalarında, tarımsal bunalımların bir çözümlemesi yoluyla, 1873'te başlayan ve Friedrich Engels'in kendisine büyük önem atfettiği[31] uzun depresyonun yerini kısa sürede yeni bir yükseliş dalgasının alması gerektiği sonucuna vardı. Bu fikri ilk kez 1896'da *Sächsiche Arbeiterzeitung*'ta çıkan bir makalede ifade etti ve sonra 1901 tarihli broşürü *Die*

29- Rus Marksisti Bogdanov bunun olasılığını şüpheyle karşıladı. "Uzun dalgalar"ın birçok karşıtı onun yolunu izledi. İlerde buna yanıtımıza bkz.

30- Kesin bir dille konuşursak bu doğru olmayabilir. Schumpeter, Jevons'un Hyde Clark'tan "Siyasal İktisat" başlıklı bir makalesinden söz ettiğini bildirir, bu makale, iddiaya göre çevrimsel ekonomik gelişmede "uzun dalgalar"ın varlığını kaydetmektedir. Makale *Railway Register* dergisinde 1874'te çıktı fakat sorunun sonraki tartışmalarında hiçbir etkisi olmadı: Joseph Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York 1954.

31- Başka şeylerle birlikte bkz. Engels'in *Kapital*, cilt 3, s. 489'daki dipnotu.

Handelskrise und die Gewerkschaften'de[32] daha da geliştirdi. Marx'tan iyi bilinen bir pasaja[33] dayanan Parvus, "ekonomik depresyon"un uzun dalgalarının izlediği genişlemenin"uzun dalgalar"ı için kavramsal bir çerçeve sunmak için sermayenin bir *Sturm und Drang* dönemi kavramını kullandı. Parvus için bu uzun vadeli dalga hareketinin belirleyicisi, dünya pazarının "kapitalist ekonominin her alanında – teknolojide, para piyasaları, ticaret, sömürgelerde" meydana gelen ve "tüm üretim dünyasını yeni ve çok daha kapsamlı bir temele" yükselten değişimler tarafından genişletilmesi idi.[34] Tezini desteklemek için istatistik veriler sunmadı ve dönemleştirmede ciddi hatalar yaptı.[35] Buna karşın, yine de onun şeması, disiplinsiz ve tutarsız olmakla birlikte alışılmışın dışında keskin bir zekaya sahip olan bir Marksist düşünürün parlak girişimi olarak kalır.[36]

Kautsky'nin hemen övgüsünü kazanmış[37] olan Parvus'un bu verimli fikri, on yıldan uzun bir süre geçtikten sonra bir kez daha ele alındı, bu kez Hollandalı Marksist J. Van Gelderen

32- Parvus, *Die Handelskrise und die Gewerkschaften*, Münih 1901, s. 26-7.

33- Bu pasajı bu kitabın üçüncü bölümünde alıntılıyoruz. Bkz. 3. Bölüm, dipnot 32.

34- Parvus, agy, s. 26.

35- Böylece *Sturm und Drang* döneminin 1860'larda başladığını 1870'lerin başında sona erdiğini söylüyor, oysa şimdi 1847 bunalımından 1873'e dek bir genişleme "uzun dalga"sının sürdüğü genel kabul görmektedir.

36- Parvus başka şeyler arasında, Trotskiy ile birlikte Rusya'ya uygulanmış sürekli devrim teorisinin mucidi idi, bu teori, öteki bütün Rus Marksistlerin görüşlerinin aksine yaklaşan Rus devriminin sonucu olarak bir işçi hükümetini öngörüyordu. Fakat Parvus Avustralya modelinde bir sosyal demokrat hükümet (yani kapitalist üretim tarzının çerçevesi dahilinde kalacak bir hükümet) hayal ederken Trotskiy daha 1906'da Rus devriminin yoksul köylülerin desteğine dayanan proletarya diktatörlüğüne yol açacağı görüşünde idi.

37- Karl Kautsky, "Krisentheorien", *Die Neue Zeit*, Vol. XX, 1901-1902, s. 137.

tarafından.[38] Van Gelderen 1913'te J. Fedder takma adı altında Hollanda "sol"unun dergisi *De Nieuwe Tijd*'de yayınladığı üç makalelik dizide, başlangıç noktası olarak kapitalist ülkelerde her yerde görülebilen fiyat artışlarını alarak kapitalizmin tarihi için 19. yüzyılın ortasından beri bir "uzun dalgalar" hipotezi inşa etti. Marksist literatürde şimdiye dek çok az dikkat çekmiş olan bu makaleler tüm sorunu Parvus ya da Kautsky'nin koyduğundan nitel olarak çok daha yüksek bir düzeye yükseltti. Van Gelderen yalnızca tezi için ampirik kanıtları toplamaya ve birçok alanda fiyat, dış ticaret, üretim ve üretken kapasite hareketleriyle birlikte banka faizleri, sermaye birikimi ve iş kuruluşları vb hareketlerini ayrıntılı bir biçimde izlemeye çalışmadı.[39] O aynı zamanda kapitalist üretim tarzının uzun vadeli dalga hareketini *açıklamaya* çalıştı ve bunu yaparken, Parvus'un aksine, pazarın genişlemesinden değil, üretimin genişlemesinden yola çıktı: "Kapitalist ekonomide bir bahar havasının (med) doğuşu[40] için önkoşul, kendiliğinden veya tedrici de olsa üretimde bir genişlemedir. Bu başka ürünler için bir talep yaratır, dolaylı olarak daima üretim araçları yapan sanayi ürünleri ve hammaddeler için. Üretimin genişlemesi tarafından yaratılan talebin doğası .. şu iki ana biçimi alabilir:

38- Van Gelderen ile eşzamanlı olarak ve ondan bağımsız bir biçimde Albert Aftalion (*Les Crises Périodiques de Surproduction*), M. Tugan-Baranovsky (*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*'ın Fransızca baskısında), J. Lescure (*Des Crises Générales et Périodiques de Surproduction*) ve W. Pareto (1913'te) marjinal bir biçimde "uzun dalgalar" sorununu not ettiler fakat bunu yalnızca fragmenter bir biçimde ve asla Van Gelderen'in çözümlemesinin kapsamına yaklaşmaksızın yaptılar. Bu bağlamda bkz. Ulrich Weinstock, *Das Problem der Kondratieff-Zyklen*, Berlin ve Münih, 1964, s. 20-2. Dolayısıyla onları burada ele almaya gerek yoktur.

39- J. Fedder, "Springvloed-Beschouwingen over industrieele ontwikkeling en pripjsbeweging", *Die Nieuwe Tijd* 4, 5, 6, Nisan, Mayıs, Haziran 1913, vol. 18.

40- Van Gelderen genişlemeci "uzun dalga"ya *springvloed* (med) ve resesif "uzun dalga"ya da cezir adını veriyor.

1. Seyrek nüfuslu bölgelerin yeniden kazanılması yoluyla. Bu bölgelerde tarım ya da hayvancılık nüfusun gereksindiği malların bedelini ödemek için ihraç ürünleri sunar. Satın alınan mallar iki çeşittir: çoğu manüfaktür kitle tüketim malları ve üretim materyalleri: makineler, demir yolları ve başka iletişim türlerinin ögeleri, inşaat malzemeleri. Bu talebin bir sonucu olan fiyat artışları bir üretim dalından ötekine yayılır.
2. Belli bir insan ihtiyacını karşılamak için eskisinden daha güçlü bir konumda olan bir üretim dalının oldukça ani bir yükselişi yoluyla (otomobil ve elektrik sanayisi). Bunun etkisi, daha küçük bir ölçekte, birinci biçimininkiyle aynıdır".[41]

Van Gelderen'in bu çözümlemeden çıkardığı sonuç –bu sırada benzer bir şey formüle eden Kautsky'den[42] bağımsız olarak– genişleyen bir "uzun dalga"nın öncesinde tipik olarak altın üretiminde önemli bir artışın görüleceği idi.[43] Kabul edileceği gibi onun açıklaması bariz bir düalizmden muzdarip idi, çünkü "bahar medleri" ya dünya pazarının genişlemesine ya da yeni üretim dallarının gelişmesine atfediliyordu. Ayrıca o, ek sermaye yatırımları sorununun, para *malzemesi* üretimine (yani altın üretimine) indirgenemeyeceğini ve bir ek *artı-değer* üretimi ve birikimi sorunu oluşturduğunu kavrayamadı. Bununla birlikte bir öncüden yeni keşfedilen bir

41- J. Fedder, agy, s. 447-8.

42- Karl Kautsky, "Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teuerung", *Die Neue Zeit* eki, No. 16, 1912-1913, Stuttgart, 24 Ocak 1913. Bu makalenin 20. sayfasında Kautsky 1818-49, 1850-73, 1874-96 ve 1897-1910 dönemlerindeki uzun vadeli fiyat iniş çıkışlarını altın üretiminin uzun vadeli dalgalanmalarıyla açıklar.

43- J. Fedder, agy, s. 448-9. Bu bugün Belçikalı profesör Leon Dupriez tarafından savunulan "uzun dalgalar"ın da en azından kısmi bir açıklamasıdır.

sorunlar kompleksinin tüm yönleri hakkında tatmin edici yanıtları hemen vermesini bekleyemezsiniz. Çünkü kuşku yoktur ki Van Gelderen'in eseri öncü bir çalışmadır. "Uzun dalgalar" teorisinin 1920'ler ve 1930'lardaki geliştiricilerinden –Kondratieff'den Schumpeter'e ve Dupriez'e dek– hiçbiri Van Gelderen'in geliştirdiği fikirlerin pek ötesine geçemedi. Van Gelderen'in elindeki istatistik malzemenin yetersizliği onun katkısının öncü niteliğini azaltmaz. Ulrich Weinstock'un sadece 60 yılı kapsayan bir kanıta dayanarak onu "ekonomik faaliyetin her alanında ilginç bir tempo değişimi kurmak"la suçlaması ve "bu hiç düşünmeden reddedilmelidir" demesi yanlıştır.[44] Burada mesele Van Gelderen'in kanıtlarının yeterliliğine ilişkin formel soru değildir. Gerçek sorun Van Gelderen'in çalışma hipotezinin bugün elimizde olan veriler ışığında doğru olup olmadığıdır. Weinstock bu bu testi uygulamayı atlıyor, dolayısıyla Van Gelderen'in eserinin tahmin gücünü takdir edemez.

Birinci Dünya Savaşı daha yeni bitmişti ki genç Sovyet devletindeki düşünürler "uzun dalgalar" sorunu ile derinlemesine ilgilenmeye başladılar. Kerensky'nin Geçici Hükümet'inde eski bir Gıda Bakan Yardımcısı olan N. D. Kondratieff 1919'dan beri sorunla ilgilenmişti ve 1920'de Moskova Konjonktür Araştırmaları Enstitüsünü (*Konyunkturnıy İnstitut*) kurdu, bu enstitü onun kendi "uzun dalgalar teorisi" için malzeme toplamaya girişti.[45] Kapitalizmin savaş sonrası gelişiminin 1914 öncesi gelişimiyle karşılaştırma sorunu üzerinde çalışan Lev Trotskiy de bu sorunlar kompleksini inceledi – pek az Marksistin ya da iktisatçının bildiği bir dilde yazılmış olmanın

44- Weinstock, agy, s. 28.

45- Bkz. George Garvy'nin *International Encyclopedia of Social Sciences*'ın altıncı cildi için yazdığı N. D. Kondratieff maddesi, Londra 1968.

dezavantajına sahip olan Van Gelderen'in eserinden[46] muhtemelen habersiz olsa da. Komünist Enternasyonal'in Üçüncü Kongresi'nde sunduğu dünyadaki durum hakkındaki ünlü raporunda Trotskiy uzun dalgalar sorununda şöyle bir beyanda bulundu: "Bu yılın Ocak ayında, Londra'daki *Times* gazetesi 138 yıllık bir dönemi kapsayan bir tablo yayınladı – on üç Amerikan sömürgesinin bağımsızlık savaşından bugüne. Bu aralıkta 16 çevrim olmuş, yani 16 bunalım ve 16 refah evresi... Gelişme eğrisini daha yakından incelersek, beş bölüme, beş farklı ve ayrı döneme bölündüğünü buluruz. 1781'den 1851'e dek gelişme "çok yavaş"tır, gözlenebilir bir hareket pek yoktur. 70 yıl boyunca dış ticaretin ancak kişi başına 2 sterlinden 5 sterline yükseldiğini görürüz. Avrupa pazarının çerçevesini genişleten 1848 devriminden sonra bir kopuş noktası gelir. 1851'den 1873'e gelişme eğrisi dik bir biçimde yükselir. 22 yıl içinde kişi başına dış ticaret 5 sterlinden 21 sterline yükselirken, aynı dönemde kişi başına demir miktarı 4.5 kg dan 13 kilograma yükselir. Ardından 1873'ten itibaren bir depresyon çağı başlar. 1873'ten yaklaşık olarak 1894'e dek İngiliz ticaretinde durgunluk gözlemleriz... 22 yıl içinde 21 sterlinden 17.4 sterline bir düşüş vardır. Sonra başka bir canlanma gelir, 1913 yılına dek sürer –dış ticaret 17 sterlinden 30 sterline yükselir. Nihayet 1914 yılı ile birlikte beşinci dönem başlar– kapitalist ekonominin yıkım dönemi. Çevrimsel dalgalanmalar kapitalist gelişme eğrisinin birincil hareketi ile nasıl harmanlanır? Çok basit. Kapitalist gelişme dönemlerinde bunalımlar kısa ve yüzeysel karakterde olurken canlanmalar uzun süreli ve

46- Kondratieff her halükarda 1922-25'te Rusça makalelerini yazdığında ve 1926 yılında meşhur Almanca makalesi "Die langen Wellen der Konjunktur"u (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Vol. 56, No. 3, Aralık 1926, s. 599 vd) yazdığında Van Gelderen'in eserinden habersiz olduğunu söylüyor. Bu ifadenin doğruluğundan kuşku duymak için bir neden yoktur.

kapsamlı olur. Kapitalist gerileme dönemlerinde, bunalımlar uzamış bir karakterde ve canlanmalar kısa süreli, yüzeysel ve spekülatif olur".[47]

Trotskiy devamla –eski dostu Parvus'a[48] açıkça gönderme yaparak– sermayenin 1850 sonrası *Sturm und Drang* döneminden söz etti ve sözlerini iki öngörüyle bitirdi: birincisi, kısa vadede kapitalizmin bir yükselen dalgasının, her ne kadar bu yukarı salınım kısa süreli olsa da ve hiçbir şekilde Avrupa'da bir sosyalist devrimin tarihsel şansını önlemese de, yalnızca ekonomik olarak mümkün olmakla kalmayıp kaçınılmaz olduğu. İkincisi, uzun vadede, "iki ya da üç onyıldan sonra", Avrupa işçi sınıfının devrimci faaliyeti kalıcı bir biçimde sekteye uğrarsa, kapitalizmin yeni bir genişleme olasılığı vardı.[49] Sonraki aylarda Trotskiy aynı soruna birkaç kez geçerken değindi,[50] fakat Kondratieff'in ilk eserinin çıkışı üzerine konuyu *Vestnik Sotsialistiçeskoy Akademii* yayın kuruluna bir mektupta ele aldı. Bu mektupta o "normal" sınai çevrimlerin yanı sıra kapitalizmin tarihinde kapitalist üretim tarzının uzun vadeli gelişiminin anlaşılması için çok önemli olan daha uzun dönemler olduğuna inancını yeniden teyit etti: "Kaba taslak budur. Tarihte türdeş çevrimlerin diziler halinde gruplandı-

---

47- Trotskiy, "Report on the World Economic Crisis and the New Tasks of the Communist International", Komünist Enternasyonal Üçüncü Kongresi İkinci Oturum, 23 Haziran 1921, Leon Trotsky, *The First Five Years of the Communist International*, Vol. 1, New York 1945, s. 201.

48- Agy, s. 207.

49- Agy, s. 211.

50- Trotskiy: "Flood-tide – the Economic Conjuncture and the World Labour Movement", *Pravda*, 25 Aralık 1921, Trotsky, *The First Five Years of the Communist International*, New York 1953, s. 79-84'te yeniden yayınlandı; Trotskiy, "Report on the Fifth Anniversary of the October Revolution and the Fourth World Congress of the Communist International", 20 Ekim 1922, agy, s. 198-200.

ğını gözlemliyoruz. Bir dizi çevrimin, keskin hatlara sahip canlanmalar ve zayıf, kısa ömürlü bunalımlarla karakterize olduğu kapitalist gelişme çağları vardır. Sonuç olarak, kapitalist gelişmenin ana eğrisinin keskin bir biçimde yükselen bir hareketini görüyoruz. Bu eğrinin, kısmi çevrimsel salınımlardan geçerken on yıllar boyunca yaklaşık olarak aynı düzeyde kaldığı durgunluk dönemleri vardır. Son olarak, belli tarihsel dönemlerde, ana eğri her zamanki gibi çevrimsel salınımlardan geçerken bir bütün olarak aşağıya doğru yönelir ve üretici güçlerin gerilemesine işaret eder".[51] Trotskiy, "kapitalist gelişmenin uzun vadeli eğrisi"nin nasıl incelenmesi gerektiğine ilişkin somut ayrıntılar bile verdi ve bu çizgideki ampirik araştırmaların tarihsel materyalizm teorisinin zenginleştirilmesinde müstesna bir öneme sahip olacağını vurguladı.[52] Bu bağlamda en çarpıcı şey Trotskiy'in "saf" ekonomik verilerin sınırlarının ötesine geçme ve her türlü ciddi araştırmaya bir toplumsal ve siyasal gelişmeler dizisinin eklenmesi gereğine yaptığı vurgudur. Bu onun Kondratieff'in ilk eserine[53] ilişkin sert eleştirisinin akışı içindeydi, bu eserin "uzun çevrimler"in varlığına ilişkin kanıtı tamamen istatistik delillere dayanıyordu: "Komintern'in üçüncü dünya kongresinin ardından Profesör Kondratieff –her zamanki gibi kongrenin kendisinin soruna ilişkin formülasyonundan dikkatle kaçınarak– bu sorunu ele aldı ve on yıllık bir dönemi kapsayan "küçük çevrim"in yanı sıra yaklaşık olarak 50 yılı kapsayan bir "büyük çevrim"

51- Trotskiy, "The Curve of Capitalist Development", ilk olarak *Vestnik Sotsialistiçeskoy Akademii* yayın kuruluna 21 Nisan 1923 tarihli bir mektup olarak bu derginin Nisan-Temmuz 1923 tarihli dördüncü sayısında yayınlandı. Burada *Fourth International*, Mayıs 1941, s. 112'de çıkan İngilizce çevirisinden alıntılıyoruz.

52- Agy, s. 114.

53- Sözkonusu eser şuydu: N. D. Kondratieff, *Die Weltwirtschaft und ihre Bedingungen während und nach dem Krieg*, Moskova 1922.

kavramını oluşturmaya çalıştı. Bu simetrik bir biçimde stilize edilmiş kurguya göre temel bir ekonomik çevrim yaklaşık beş küçük çevrimden oluşuyor ve bunların yarısı canlanma karakterinde iken öteki yarısı tüm gerekli geçici aşamalarla birlikte bunalım karakterinde oluyor. Kondratieff tarafından derlenen temel çevrimlerin istatistik belirlenimleri, hem bireysel ülkeler bakımından hem de bir bütün olarak dünya pazarı bakımından dikkatli ve saf olmayan bir sınamaya tabi tutulmalıdır. Profesör Kondratieff'in "büyük çevrimler" yaftasını astığı dönemleri küçük çevrimlerde gözlemlenenlerle aynı "katı yasal ritim"e sahipmiş gibi gösterme girişimini daha baştan çürütmek mümkündür, bu besbelli ki formel bir analojiden yanlış genelleştirmedir. Küçük çevrimlerin dönemsel olarak yinelenmeleri kapitalist güçlerin iç dinamikleri tarafından koşullandırılır ve bir kez piyasa mevcut olunca kendini her zaman ve her yerde dışa vurur. Profesör Kondratieff'in dikkatsizce çevrimler olarak sunmak istediği kapitalist gelişme eğrisinin (50 yıllık) geniş bölümlerine gelince, onların karakteri ve süresi kapitalist güçlerin iç etkileşimiyle değil, fakat kapitalist gelişmenin kanalından aktığı dış koşullarca belirlenir. Kapitalizmin yeni ülkeler ve kıtalar edinmesi, yeni doğal kaynakların keşfi ve bunların ardından "üstyapısal" düzenin savaşlar ve devrimler gibi başlıca olguları, kapitalist gelişmenin yükselen, durgun ya da alçalan çağının karakterini ve ikamesini belirler".[54]

George Garvy, bu metni, Trotskiy'in uzun vadeli dalgalanmaların varlığını kabul etmesine karşın, bunların çevrimsel bir karakteri olduğunu yadsıdığı biçiminde yorumlamıştır.[55] Tüm modeli çevrimler, "uzun dalgalar", "uzun dönemler" ve

---

54- Trotskiy, agy, s. 112-14.

55- Garvy, "Kondratieff's Theory of Long Cycles", *The Review of Economic Statistics*, Vol. XXV, No. 4, Kasım 1943, s. 203-20.

"kapitalist gelişme eğrisinin geniş bölümleri" arasındaki semantik farklara ilişkin gereksiz bir tartışmaya indirgemeyeceksek bu görüş pek doğru değildir. Trotskiy, Kondratieff'in tezine karşı iki merkezi argüman öne sürdü: birinci olarak, "uzun dalgalar" ve klasik "çevrimler" arasındaki *analojinin* yanlış olduğunu, yani uzun dalgaların klasik çevrimlerle aynı "doğal zorunluluğa" sahip olmadığı. İkincisi, klasik çevrimler münhasıran kapitalist üretim tarzının iç dinamikleri ile açıklanabilirken, uzun dalgaların açıklaması "kapitalist eğrinin ve onunla toplumsal yaşamın bütün yönleri arasındaki ilişkilerin daha somut bir incelemesi"ni talep eder.[56] Başka bir deyişle, Trotskiy, Marx'ın klasik çevrimleri sabit sermayenin yenilenmesi ile açıklamasına analoji yoluyla kurulmuş tek nedenli bir "uzun dalgalar" teorisine itiraz ediyordu.

Bu iki eleştiri – ki bunlar 1920'lerde birçok Sovyet iktisatçı tarafından paylaşılıyordu[57]- tamamen doğrudur. "Uzun dalgalar"ı, kâr oranının yükseliş ve düşüşündeki uzun dalgalar tarafından belirlenen hızlanmış ve hız kesmiş birikimin uzun dalgaları olarak tanımladıysak, o zaman bu yükseliş ve düşüşün tek bir etken tarafından belirlenmediği, fakat içinde Trotskiy'in saydığı etkenlerin başlıca rol oynadığı bir dizi toplumsal değişimlerle açıklanması gerektiği açıktır. Aşağıdaki tablo bunu berraklaştırmaya yardımcı olacaktır:

56- Trotskiy, agy, s. 114.

57- Garvy bu bağlamda Bogdanov, Oparin, Studensky, Novojilov, Granovsky ve Guberman'ın görüşlerini aktarıyor. Ayrıca bkz. Herzenstein. "Gibt es grosse Konjunkturzyklen?", *Unter dem Banner des Marxismus*, 1929, Nos. 1-2: "(Kondratieff) Uzun vadeli fiyat dalgalarının aldatıcı çevrimsel görünüşüne dayanarak maddi üretim güçlerinin eşitsiz dinamiğini konjonktürel değişimlerin ritmik bir mekanizması (ile açıklıyor)" (s. 123).

Uzun Dalga	*Ana Ton*	*Sınai Metaların Değer Bileşenlerinin Hareketi*		*Bu Hareketin Kökenleri*
1 1793-1825	Genişleme, yükselen kâr oranı	Cf: Cc: v: s/v:	Dik yükselir Dik yükselir, sonra düşer düşer yükselir	Zanaat üretimi makineler, tarım sanayinin gerisinde – hammadde fiyatları yükselir. Reel ücretlerde düşüşle birlikte sanayi proletaryasında yavaş bir genişleme ve kitlesel işsizlik. Dünya pazarının hızlı genişlemesi (Güney Amerika).
2 1826-1847	Gevşeme, durgun kâr oranı	Cf: Cc: s/v:	yükselir düşer stabilize olur	İngiltere ve Batı Avrupa'da kapitalizm öncesi üretimle rekabetten yapılan kârların azalması. Artan C değeri daha yüksek artı-değer oranını nötralize eder. Dünya pazarının genişlemesi yavaşlar.
3 1848-1873	Genişleme, yükselen kâr oranı	Cf: Cc: v: s/v:	Düşer istikrarlı, sonra yükselir düşer yükselir	Makine yapımı makinelere geçiş Cf değerini düşürür. Cc yükselir, fakat bu yükseliş Cf'nin düşüşüne yetişemez. 1848 Devriminin bir sonucu olarak Avrupa ve Kuzey Amerika'nın tamamında artan sanayileşme ve genişleyen demir yolu inşasının ardından dünya pazarındaki büyük genişleme.
4 1874-1893	Gevşeme, kâr oranı düşer, sonra durgunluk, sonra hafifçe yükselir	Cf: Cc: v: s/v:	Yükselir Düşer Yavaşça yükselir önce düşer, sonra yeniden yükselir	Makine yapımı makineler genelleşir. Onlarla üretilen metalar artık bir artı kâr üretmez. Sermayenin artan organik bileşimi ortalama kâr oranında bir gerilemeye yo açar. Batı Avrupa'da reel ücretler yükselir. Artan sermaye ihracı ve hammadde fiyatlarındaki düşüşün sonuçları ancak tedrici bir biçimde sermaye birikiminde bir artışa izin verir. Dünya pazarında göreli durgunluk.

Uzun Dalga		*Ana Ton*	*Sınai Metaların Değer Bileşenlerinin Hareketi*		*Bu Hareketin Kökenleri*
5	1894-1913	Genişleme, kâr oranı yükselir son- ra durgun	Cf: Cc: v: s/v:	Düşer Yükselir, fakat yavaşça Yavaşça yükselir, sonra durgun Dik yükselir, sonra durgun	Hammadde fiyatlarındaki kayda değer ölçüde yavaş yükselişten beslenen ve emek üretkenliği ile artı-değer oranında keskin bir yükselişin eşlik ettiği ikinci teknolojik devrimin desteklediği sömürgelerde sermaye yatırımları, emperyalizmin doruğa çıkması ve tekellerin genelleşmesi kâr oranında genel bir artışa izin verir, ki bu hızlı sermaye birikimini açıklar. Dünya pazarının hızla genişlemesi (Asya, Afrika, Okyanusya).
6	1914-1939	Gerileme, kâr oranı keskin bir biçimde düşer	Cf: Cc: v: s/v:	İstikrarlı Düşer Düşer, sonra istikrarlı, sonra düşer Düşer, sonra istikrarlı, (Almanya'da 1934'ten sonra yükselir)	Savaşın çıkışı, dünya ticaretinde kesinti, maddi üretimde gerileme sermayenin değer kazanmasında artan güçlükleri belirler, bu durumu Rus devriminin zaferi ve onun yol açtığı dünya pazarındaki daralma pekiştirir.
7	1940 / 45 - 1966	Genişleme, kâr oranı önce yük- selir, sonra yavaşça düş- meye başlar	Cf: Cc: v: s/v:	Yükselir Düşer Önce istikrarlı ya da düşer, sonra yavaşça yükselir Dik yükselir, sonra istikrarlı	Faşizm ve İkinci Dünya Savaşı'ndan dolayı işçi sınıfının zayıflaması (ve kısmi atomizasyonu) kâr oranında büyük bir yükselişe izin verir, bu da sermaye birikimini destekler. Bu ilk önce silah sanayisine yönelir, ardından üçüncü teknolojik devrimin yeniliklerine, bu da değişmeyen sermayeyi önemli ölçüde ucuzlatır ve böylece kâr oranında uzun vadeli bir yükselişe yol açar. Dünya pazarı, otarşi, dünya savaşı ve kapitalist olmayan bölgelerin genişlemesi ile daralır (Doğu Avrupa, Çin, Kuzey Kore, Kuzey Vietnam, Küba) fakat daha sonra emperyalist ülkelerdeki uluslararası işbölümünün yoğunlaşması ve yarı sömürgelerde sanayileşmenin başlaması ile önemli ölçüde genişler.

Uzun Dalga	Ana Ton	Sınai Metaların Değer Bileşenlerinin Hareketi		Bu Hareketin Kökenleri
8 1967 - . . .	Gevşeme, kâr oranı düşer	Cf: Cc: v: s/v:	İstikrarlı ve yükselir Düşer, sonra birden yükselir Yavaşça yükselir, sonra istikrarlı İstikrarlı	Emperyalist ülkelerdeki "yedek sanayi ordu-su"nun yavaşça emilmesi, artan otomasyona rağmen artı-değer oranında daha fazla artışa karşı bir blok gö-revi görür. Sınıf mücadelesi kâr oranı-na saldırır. Uluslararası rekabetin şiddetlenmesi ve dünya döviz bunalımı aynı doğrultuda çalışır-lar. Dünya ticareti-nin genişlemesinde yavaşlama.

Bir "uzun dalga"nın yukarı ve aşağı eğrilerinin çok farklı etkenlerin kesişimi tarafından belirlendiği bir kez belli olunca ve bu "uzun dalgalar"ın kapitalist üretim tarzındaki klasik çevrimlerle aynı içsel-yapısal dönemselliğe sahip olmadıkları vurgulanınca, o zaman onların merkezi mekanizma ile olan yakın bağlantılarını yadsımanın bir nedeni yoktur, bu mekanizma, doğası gereği, sermayenin sürekli tabi olduğu *tüm* değişimlerin sentetik bir ifadesidir: kâr oranındaki dalgalanmalar.[58]

Kondratieff'le aynı zamanda fakat ondan bağımsız olarak, Hollandalı Marksist Sam De Wolff, başka şeyler arasında "çevrimsizleştirilmiş" [*decycled*] rakam dizileri üreterek, Van Gelderen'in tezini istatistik açıdan inceltmeye çalıştı. Ancak bu süreçte, Trotskiy'in önceden belirtmiş olduğu, Kondratieff'in klasik çevrimlerle formel bir analoji kurma hatasını, "uzun çevrimler" için bir "mutlak düzenlilik" - "uzun çevrim başına 2.5 klasik çevrim" - postüle ederek daha da aşırı bir noktaya taşıdı. De Wolff, "klasik çevrim"in süresinin yavaş yavaş 10 yıldan 9'a, sonra 8'e ve hatta 7 yıla ineceğini düşünmüş olmasına rağmen, hem uzun çevrimler hem de klasik çevrimler için katı bir uzunluk tayin etti.[59] De Wolff'un 1924 tarihli analizine fiyatlar ve altın üretiminin gelişimi egemen idi ve bu anlamda "uzun dalgalar" için bir açıklama sunmuyordu, böylece Van Gelderen'in gerisine düşüyordu. 1929 yılında yayınlanan bir eserinde[60] Kondratieff'inkine çok benzeyen ve binalar, gaz fabrikaları, taşıtlar, borular, kablolar vs gibi çok dayanıklı sabit

58- Bu bağlamda Tinbergen ve Kalecki'nin sanayi çevriminde – açıktır ki terimlerin Marksist anlamında olmasa da – kâr ve kâr oranına verdikleri öneme bakınız. Tinbergen ve Polak, *The Dynamics of Business Cycles*, Londra 1950, s. 167, 170vd. vs. Michael Kalecki, *Theory of Economic Dynamics*.

59- Sam de Wolff: "Prosperitats- und Depressionsperioden", Otto Jenssen (ed.), *Der Lebendige Marxismus*, Jena 1924, s. 30, 38-9.

60- Sam de Wolff: *Het Economisch getij*, Amsterdam 1929, s. 416-19.

sermayenin yenilenmesine dayanan bir açıklamayı gerçekten sundu. Bir kez daha Marx'ın "klasik çevrimler" açıklaması ile katı bir analoji postüle edildi; geçerliliği hiçbir zaman ampirik olarak sınanmadı.[61]

Kondratieff'in "uzun dalgalar"ı yalıtma ve tanımlama yönündeki ünlü denemesi[62] sonradan Schumpeter tarafından uzun dönemlerin *par excellence* tek açıklaması olarak yüceltildi. Ancak ilk olgun biçiminde[63] Kondratieff hala açıklamanın farklı türleri arasında gidip geliyordu. "Uzun yukarı salınım dönemleri"nin tipik özellikleri bir önceki evreden kalma birçok keşif ve yeniliğin uygulamasını, altın çıkarımında bir hızlanmayı ve savaşlar dahil olmak üzere büyük toplumsal altüst oluşları içerirken, uzun dalgaların "cezir dönemleri"nin şiddetli tarımsal depresyonlar tarafından karakterize edildiği fikrini koruyordu. Trotskiy'in eleştirisine doğrudan (fakat adı konmamış) bir gönderme yapan Kondratieff, "özsel" fakat "su geçirmez" olmayan bir anlayışa karşı polemik yürüttü, bu anlayışa göre "uzun dalgalar", orta uzunluktakilerden farklı olarak, "arızi olumsallıklar ve dışsal olaylar tarafından", "örneğin teknoloji, savaşlar ve devrimler, dünya ekonomisine yeni

61- Örneğin ABD'de Isard, Riggleman, Alvin Hansen ve başkalarının keşfettiği bina ya da bina-ve-ulaşım çevrimlerinin ortalama uzunluğu de Wolff'un tahmin ettiği gibi 38 yıl değil yalnızca 17-18 yıl idi. Bkz. Walter Isard, "A neglected cycle: the transport-building cycle", *Review of Economic Statistics*, Vol. 34, 1942, yeniden yayımı Hansen ve Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income*, Londra 1953, s. 467, 479. ABD'deki – çoğu zaman "Kuznets çevrimi" denen - bina çevrimi için bkz. Simon Kuznets, *Long Term Changes in National Income of the United States since 1869*, Cambridge, USA, 1952. Amerikan ve Ingiliz bina çevrimlerinin hem bağlantısı hem de (kısmen) aykırı gidişleri için bkz. Derek Aldcroft ve Peter Fearon (eds.), *British Economic Fluctuations 1790-1939*, Londra 1972'de toplanmış makaleler.

62- N. D. Kondratieff, "Die langen Wellen der Konjunktur".

63- Muhtemelen Trotskiy ve öteki Rus Marksistlerinin eleştirilerinden etkilenmiş olan Kondratieff, 1926'da "uzun çevrimler" kavramının yerine "uzun dalgalar"ı koydu. Fakat özünde onun "dalgalar"ı çevrimlerle özdeştir.

ülkelerin entegrasyonu ve altın üretimindeki dalgalanmalar tarafından" belirleniyordu.[64] Kendi vurguladığı bu etkenler, *sebepler* değil *etkiler* idi; etkisini asla yadsımadığı bu etkenlerin ritmik hareketi yalnızca ekonomik gelişmenin uzun vadeli dalgalanmaları ile açıklanabilirdi. Böylece o örneğin, "ekonomide uzun dalgaların yükselişine ivme veren şey(in), yeni bölgelerin entegrasyonu değil, fakat tersine, kapitalist ülkelerin ekonomik dinamiğinin temposunu hızlandırmak yoluyla yeni ülkeler ve yeni pazarları satış ve hammadde için sömürmeyi mümkün ve gerekli kılan yeni bir yukarı salınım" olduğunu savundu.[65]

Bu kendi içinde henüz "uzun dalgalar"ın bir açıklamasını sunmuyordu, bu açıklama iki yıl sonra Kondratieff'in ikinci Almanca makalesiyle gelecekti.[66] Açıklaması esas olarak "büyük yatırımların" uzunluğuna, tasarruf etkinliğindeki dalgalanmalara, para sermayesinin (borç sermaye) ataletine ve uzun bir dönem boyunca süren düşük bir fiyat düzeyinin sonuçlarına dayanıyordu: "Bu mallar (büyük yatırımlar, iyileştirmeler, kalifiye emek kadroları, vs.) uzun vadeli kullanım kapasitesine sahiptir. İnşaları ya da üretimleri, sıradan ticari ve sınai çevrimleri aşan uzunca dönemler gerektirir. Bu türden sermaye mallarının fonunu genişletme süreci ne süreklidir ne de düzenli. Uzun ekonomik dalgaların varlığı tam da bu fonun genişleme mekanizması ile ilişkilidir; onun hızlanmış genişleme dönemi yükselen dalga ile örtüşürken, bu sermaye mallarının üretiminin gevşediği ya da durgunlaştığı dönem de büyük çevrimin alçalan dalgası ile örtüşür. Sözkonusu sermaye mal-

---

64- Kondratieff, agy, s. 593.

65- Agy, s. 593.

66- Kondratieff, *Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren (Zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur)*. (daha önce bahsedilmişti).

larının üretimi, görece uzun bir zaman dilimi içinde büyük bir sermaye harcamasını gerektirir. Bu türden artan sermaye malları üretimi dönemlerinin, yani uzun yükselen dalgalar dönemlerinin ortaya çıkışı dolayısıyla bir dizi önkoşula bağlıdır. Bu önkoşullar şunlardır: 1. Yüksek bir tasarruf eğilimi. 2. Görece bol ve ucuz bir borç sermaye arzı. 3. Bu sermayenin güçlü işletmeler ve finans merkezleri elinde birikmesi. 4. Tasarruf ve uzun vadeli sermaye yatırımları için bir uyarıcı işlevi gören düşük bir meta fiyatları düzeyi. Bu önkoşulların varlığı er ya da geç yukarıda anılan türden temel sermaye malları üretiminde bir artışa ve dolayısıyla uzun bir yükselen ekonomik dalganın meydana çıkmasına yol açacak bir durum yaratır".[67] Bu şekilde "uzun dalgalar"ın kapalı bir açıklamasını verdikten sonra Kondratieff, tarımda ve sanayide ortalama emek üretkenliğinin geliştiği farklı ritmlerin bir araştırmasına geçiyor ve tarımsal emeğin üretkenliğinin geciktirilmesi tarafından belirlenen "tarımsal malların satın alma gücündeki artış"ın nihai olarak "uzun dalgalar"ı harekete geçirdiği, çünkü böylece tüm metalar için talebin hızlandığı sonucuna varıyor.[68]

Kondratieff'in kendi eleştirmenlerine karşı çıkışı, aynı şekilde kendi listelediği beş nedensel ilişkiye uygulanabilir: kendisi de hiçbir şekilde bunların etkiler değil nedenler olduğunu kanıtlamış değildir. Birinci Dünya Savaşı'na dek genişleyen "uzun dalgalar"daki tarımsal mallar arz ve talebi arasın-

67- Agy, s. 37.

68- Agy, s. 58-59. Muhtemelen Kondratieff'in makalesini okumaksızın, De Wolff klasik çevrimler için benzer bir açıklama formüle etti, onları güneş lekesi çevrimlerine benzetti. Asgari sayıda güneş lekesi olan yıllar kötü hasat, dolayısıyla tarım için avantajlı mübadele ilişkileri demekti, azami sayıda güneş lekeli yıllarda ise zengin bir hasat ve dolayısıyla sanayi için iyi mübadele ilişkileri, dolayısıyla da artan kârlar ve artan sabit sermaye yatırımı anlamına geliyordu. Bununla birlikte, De Wolff, Jevons'a dayanan bu argümanı sınai kapitalizmin başlangıç dönemiyle açıkça sınırladı. Sam de Wolff, *Het economisch getij*, s. 286-7.

daki artan uçurum genel genişlemenin bir nedeni olmaktan çok pekala bir etkisi olarak görülebilir: artan işsizlik ve artan sınai üretim gerçekte bu türden bir talep yaratırken, tarımsal üretim sınai üretimden daha az esnektir.[69] Bununla birlikte, eğer tarımsal hammaddeler ve gıda maddelerinin fiyatlarında bir artış varsa, o zaman yalnızca sınai mallara olan talep üzerindeki etkiler değil aynı zamanda kâr oranı üzerindeki etkiler de incelenmelidir ve Kondratieff'in yapamadığı da budur. Dolayısıyla o, "sınai metaların düşen satın alma gücü"nün neden hızla genişlemeyi boğmadığı sorusunu yanıtlayabilecek durumda değildi.

Aylak para sermaye (borç-sermaye) her bunalımın bir özelliğidir; düşük faiz oranına karşın bu sermaye üretken bir yatırıma yatırılmak yerine neden uzun dönemler boyunca aylak kalır? Aynı soru, değişkenler olmaktan ziyade kapitalist gelişmenin değişmeyenleri (birbirini izleyen "canlanma"ların doruğunda kısa kesintilerle birlikte) olarak tanımlanabilecek olan tasarruflarda bir artış ve artan sermaye yoğunlaşması için geçerlidir.[70] Ayrıca, "uzun ömürlü sermaye malları" söz konusu olduğunda,[71] De Wolff'un benzer tezine yapılanla aynı itiraz geçerlidir: üretken ömrü kırk-elli yıl olan "sermaye malları" kapitalizmde sadece marjinal bir rol oynar. Sözkonusu üretim araçları bundan daha kısa bir ömre sahipse, o zaman

---

69- Kondratieff'in kendisi bu noktayı vurgulamıştır, agy, s. 60.

70- Hızlanmış sermaye birikimi dönemlerinin de artan bir sermaye hareketliliği ile karakterize olduğu doğrudur. 1849-73 dönemi borsaların ve anonim şirketlerin yayılmasına tanıklık etti; 1893-1913 dönemi tröstlerin, yatırım bankaları ve holdinglerin; 1945-67 dönemi ise ortak yatırım fonları, konvertibl tahviller, euroçekler, vs'nin yayılmasına tanıklık etti.

71- Bu konudaki düşüncelerinde Kondratieff açıkça Profesör Spiethoff'un makalesinden etkilenmişti: "Krisen", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Vol. 4, 1923. Bu makalenin gözden geçirilmiş bir versiyonu Arthur Spiethoff, *Die wirtschaftlichen Wechsellagen*, Tübingen 1955'te bulunabilir.

hiçbir "eko etkisi" kırk-elli yıllık bir çevrimi yaratamaz. Aylak duran ve üretken bir yatırıma konu olan sermayenin aşağı ve yukarı hareketleri o zaman büyük ölçüde on yıllık çevrimle sınırlanmış olurdu. İki can alıcı belirleyeni –ortalama kâr oranındaki uzun vadeli dalgalanmalar ve teknolojik devrimlerin yenilenmiş sabit sermayenin hacmi ve değeri üzerindeki etkisi– argümanından çıkarmakla Kondratieff'in kendisi sormuş olduğu sorunun çözüm yolunu tıkamıştır. Kondratieff'in "uzun dalgalar" için bir açıklama oluştururken yapmış olduğu hataların yöntembilimsel temeli, onun fiyat dalgalanmaları üzerindeki abartılı sabitliği ve sınai üretim ve üretkenliğin artışındaki dalgalanmaları yetersiz çözümlemesidir. Son tahlilde bunun kaynağı onun Marx'ın değer ve para teorisini reddedişine ya da revizyonuna dek götürülebilir.

"Ekonomide uzun dalgalar"ın en ayrıntılı incelemesinden[72] sorumlu olan Joseph Schumpeter, bu hatalardan kaçınmaya çalıştı. Kondratieff dikkatini "uzun dalgalar"a çektiği zaman zaten tamamlamış olduğu kapitalist gelişmenin genel teorisinden[73] yola çıkarak, "girişimcilerin yenilikçi etkinliği"ne dayalı olan bir "uzun dalgalar" kavramı geliştirdi, yani kendi genel kapitalizm teorisi ile uyumlu kaldı. Aynı zamanda üretim serilerine fiyat-serilerinden daha çok önem vermeye çalıştıysa da bu konuda ampirik yönden başarısız olmuş görünüyor.[74] Ayrıca, yeniliğin neden belli dönemlerde geniş ölçekte ("öbekler halinde") gündeme geldiği sorunu şu iki etkenin daha ayrıntılı bir incelemesi olmaksızın tatmin edici bir biçimde çözülemez: 1) Üretken teknolojinin rolü, 2) *Kâr oranındaki* uzun vadeli

---

72- Joseph Schumpeter, *Business Cycles*, 2 cilt, New York 1939.

73- Joseph Schumpeter, *Die Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, 1911. (İngilizcesi: *The Theory of Economic Development*, New York 1961).

74- Weinstock, agy, s. 87-90.

dalgalanmalar. Tam da bu iki etken Schumpeter'in *magnum opus*'unda yeterince araştırılmamıştır. Schumpeter'in kâr sorununun merkezi önemini tamamen kabul etmiş olduğu göz önüne alınınca bu durum daha da şaşırtıcı olmaktadır.[75]

Schumpeter'in ve Kondratieff'in "uzun dalga" teorilerinin şimdiye kadarki en sistematik eleştirileri Herzenstein ve Garvy (Kondratieff için), Kuznets, (Schumpeter için) ve Weinstock tarafından yapılmıştır.[76] Bunlar pek ikna edici değildir. Kondratieff'in istatistik yöntemlerinin teknik yetersizlikleri, "uzun dalgalar"ın başlangıç ve bitiş noktalarının rastgele seçimi ve Schumpeter'in serilerinin fiyat düzeyleri hariç inandırıcı olmayan niteliğinin hepsi hoş görülebilir. Şurası bir gerçek ki iktisat tarihçileri hala 1848-73 yıllarında büyük genişleme, 1873-93 yıllarında bariz uzun vadeli depresyon, 1893-1913 yıllarında ekonomik faaliyette fırtınalı bir artış, iki dünya savaşı arasında durgun ve gerilemeci değilse, büyük ölçüde hız kesmiş gelişme ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yenilenmiş bir büyüme artışı görmekte pratikte söz birliği etmiş durumdadır.[77] Yalnızca "ilk Kondratieff"e ilişkin –yani 1793-1823 için daha hızlı büyüme ve 1824-47 için daha yavaş büyümenin yer değiştirmesi iddiası– kısmen haklı bir kuşku vardır.[78]

75- Örneğin Schumpeter, *Business Cycles*, s. 15-17, 105-6, vs.

76- Garvy, agy, Weinstock, agy, Kuznets, "Schumpeter's Business Cycles", *Economic Change*, New York 1953, s. 105-24. Weinstock büyük ölçüde Garvy'nin Kondratieff eleştirisi ve Kuznets'in Schumpeter eleştirisine dayanıyor.

77- Dünya ekonomisinin 1848-73 arasında, 1890'lar ile Birinci Dünya Savaşı arası dönemde ve İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki ateşli genişleme için ya da başlıca dünya depresyonları için bibliyografik referansları saymak çok uzun bir liste olurdu. 1873-1896 döneminin "uzun depresyon"u için Hans Rosenberg, "Political and Social Consequences of the Great Depression of 1873-1896", *The Economic History Review*, Nos. 1-2, 1943, s. 58-61'de kapsamlı bir kaynakça var.

78- Bunun nedeni Marx tarafından, *Kapital*'in birinci cildinin Fransızca çevirisine eklenen bir pasajda bir yüzyıl öncesinden açıklanmıştı: "Fakat ancak

En azından beş "uzun dalga"nın böylesine birbirini izlemesi salt tesadüfe ya da çeşitli dışsal etkenlere atfedilemez.

Herzenstein'ın Kondratieff eleştirisi onun teorik açıklamasındaki hataların çoğunu açığa vurdu. Fakat kendisi bizzat "uzun dalgalar"ın varlığını ampirik olarak çürütmeye çalıştığı zaman çubuğu öteki yönde aşırı bükmüş oldu. ABD'nin ekonomik gelişiminden yanlış bir biçimde trendler çıkardı ve 1849-73 uzun yukarı salınımı ile birlikte 1873-93 uzamış depresyonunu yalnızca Britanya ile sınırlamaya çalıştı. Ancak bu bölümün sonunda bir araya toplanmış olan istatistik malzeme hiçbir kuşkuya mahal bırakmaksızın bu iki uzun dalganın 19. yüzyıl kapitalizminin tüm *dünya* üretimini ve *dünya* pazarını açıkça süpürdüğünü kanıtlamaktadır. Herzenstein gerçekte tek bir dergideki önemsiz bir makaleye dayanarak 1893-1913 döneminin artan büyümesini dahi reddedecek kadar ileri gitti. Kondratieff'e karşı teorik argümanları daha ilginçti. Kondratieff'in "tarihsel çağları dönemsel çevrimler olarak sınıflandırma" çabasına itiraz etti, çünkü –diye yazdı– Kondratieff'in "dünya pazarının genel koşulları bu pazarın coğrafi bölümleri arasındaki ilişkilerde temelli deği-

makine sanayisi ulusal üretimin tümü üzerinde karşı konulmaz bir etkide bulunacak kadar derin kökler saldığı zaman, dünya pazarı Yeni Dünya, Asya ve Avustralya'nın geniş bölgelerini başarıyla fethettiği zaman ve nihayet yeterli sayıda sanayileşmiş ulus arenaya girdiği zaman, ancak bu zamandan itibaren bu sürekli kendini yeniden üreten, birbirini izleyen evreleri yılları kapsayan çevrimler ortaya çıkar, bunlar daima bir genel bunalımla sona erer ve bir çevrimin sonu bir başkasının başlangıcı olur". Bununla birlikte birçok tarihçi ve iktisatçının 1793-1847 arası bir uzun dalganın varlığını savunmaları yalnızca birbirini izleyen fiyat hareketlerinden dolayı değil, fakat dünya ticaretinin (özellikle de İngiliz ticaretinin) sanayi devriminin başlangıcından Napoleon Savaşları'nın sonuna dek süren hummalı genişlemesinden dolayıdır, bunu uluslararası ticarette bir durgunluk ve hatta daralma izledi. 1815-19'da yıllık ortalama değeri 43.5 milyon sterline ulaşan İngiliz ihracatı 1820-24'te 36.8 milyon sterline geriledi, sonra 1825-29'da 36 milyon ve 1830-34'te 38.7 milyon oldu. 1815-19 düzeyine mutlak rakamlarda 1835-39'a dek ve kişi başına rakamlarda ise 1840'ların sonuna dek erişilemedi.

şimlere yol açan... benzersiz tarihsel koşullar" dizisi mantıksal olarak "sabit bir düzenlilikte tekrar eden dalgalanmalar"ı açıklamaktan acizdi.[79] Fakat o kapitalist dünya pazarındaki " benzersiz tarihsel koşullar"ın gerçekten iki temel kategoride sınıflandırılabileceğini gözden kaçırdı; uzun vadede ortalama kâr oranını yükseltenlerle o nu düşürenler. Herzenstein bu koşullar topluluğunun kâr oranı üzerinde yalnızca tesadüfi ve ilgisiz etkileri olacağını göremiyor. Böyle bir kanıtın yokluğunda (ki bu bize göre teorik ve ampirik olarak olanaksızdır), bu "benzersiz koşullar"ın ortalama kâr oranının, başka bir deyişle sermaye birikimi ve ekonomik büyüme oranlarının uzun vadede birbiri ardından gelen aşağı ve yukarı salınımlarını gerçekten destekliyor olmaması için bir neden yoktur.

"Uzun dalgalar"ın varlığını "daha güçlü" ya da "daha zayıf" klasik çevrimlerin basit bir ifadesi olarak yorumlamak da aynı ölçüde inandırıcı olmaktan uzaktır.[80] Uzun vadeli ekonomik gelişmenin, ritmik salınım içinde önce ekonomik refah evreleri ve sonra bunalım ve durgunluk evreleri tarafından daha güçlü bir şekilde etkileniyor olması en azından bir soruna işaret etmelidir. Bunun böyle olduğunun kabul edildiği ve açıklama istemeyen bir olgu olarak görülmediği zaman, bir açıklama aramak gerekir ve böylece bir kez daha "uzun dalgalar" sorunsalına döneriz. Kuznets'ten sonra "uzun dalgalar"ın yerine "trendler" ve keyfi "on yıllık ortalamalar"ı koymak moda oldu. Fakat burada da gerçek bir sorun çok uzun zaman dö-

---

79- Herzenstein, agy, s. 125.

80- Böyle bir girişimde bulunan ilk kişi Bogdanov gibi görünüyor. "Uzun dalgalar konjonktürel çevrimlerden bağımsız değildir fakat sadece uzun çevrimlerin her bir evresine denk gelen farklı uzunluktaki bireysel konjonktürel çevrimlerin toplam sonucudur". Garvy bu pasajı onaylayarak alıntılıyor ve Weinstock da tekrarlıyor. (agy, s. 50).

nemleri içinde eritilerek gözden yitirilmektedir. 1929-32 Büyük Depresyonu bile bu "trend hesaplamaları"nın bazılarında yok olmaktadır.[81] Ancak kimse bu özel bunalımın varlığından kuşku duyamaz.

Weinstock, Popper'in "tarihselciliğe" karşı polemiğine dayanarak, uzun dalgalar teorisinin esininin Marksist olduğunu ve dolayısıyla kullanılamaz olduğunu iddia ediyor[82]; elbette burada bilimsel olmayan bir taraflılık gösteren herhangi bir Marksist değil, kendisidir. Gerçek sorun son tahlilde "uzun dalgalar"ın varlığının tesis edilip edilmediği ve edildiyse nasıl açıklanacağıdır. Weinstock itirazına devam ediyor: "Uzun dalgalara bir kanıt için gerekli olan üretim ve gelir için zaman serileri, Fransız Devrimi'nden sonraki dönem için yeterli sayıda görece ileri ülke için gerekli olan güvenilirlikle yeniden inşa edilemez".[83] Başka bir deyişle, "uzun dalgalar" istatistiksel olarak kanıtlanabilir değildir diyor. Bizse tersine, esas sorunu istatistiksel doğrulama sorunu olarak *değil*, teorik açıklama

81- Örneğin Kuznets 1928-63 döneminde hatta 1913-63'te dünya ticaretinin 10-yıllık büyümesinin "ortalamaları" ile hareket eder ki bunlar 1929-39 döneminde dünya ticaretindeki bariz daralma şeklindeki özgül olguyu tamamen ortadan kaldırır: Simon Kuznets, "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations, M-X Level and Structure of Foreign Trade: Long Term Trends", *Economic Development and Cultural Change*, Vol. XV, Part II, No. 2, Ocak 1967. Bu şu meşhur "istatistik ortalamalar" yaklaşımına benziyor, bunlar geri bir ülkenin "kişi başına gelir"ini 1000 dolar olarak hesaplayıp bunu o ülkenin "göreli yaşam standardı"nı belirlemek için kullanırlar ancak bu arada bu ortalamanın örneğin nüfusun yüzde 75'inin yalnızca 100 dolar, yüzde 24'ünün 2000 dolar ve yüzde 1'inin ise 45,000 dolar kazandığı bir durumun sonucu olduğunu hesaba katmazlar.

82- Weinstock, agy, s. 62-6. Weinstock, uzun dalgaların, "gerçek çevrimler"den çok "tarihsel çağlar" olarak görülmesi gerektiği sonucuna varırken (agy, s. 201) aynı fikrin kırk yıl önce Marksist Trotskiy tarafından formüle edilmiş olduğunun farkında görünmüyor. (İlgili kaynaklar için 51. ve 54. dipnotlara bakınız).

83- Weinstock, agy, s. 101.

sorunu olarak görüyoruz,[84] ancak tabii söylemeye gerek yok ki "uzun dalgalar" teorisi ampirik olarak doğrulanmasaydı, temelsiz bir hipotez olurdu ve sonuçta bir mistifikasyon olarak kalırdı. Ancak bizzat ampirik doğrulama yöntemlerinin açıklanacak özgül soruna uygun olmalıdır. Enflasyonist gelişmelerin kışkırtabileceği fiyat hareketleri – ki bunlara altın standardı bağlamında değerli metallerin meta değerinde, başka metaların ortalama değerinde olduğundan daha büyük bir indirim dahildir - kesinlikle güvenilir bir gösterge değildir.[85] Belli dönemlerde belli üretim dallarının "büyüme sektörü" rollerinden ağır bir biçimde etkilenebilen bireysel metalar için üretim rakamları da benzer şekilde dikkatle ele alınmalıdır. Enflasyonist fiyat hareketleri tarafından eş-belirlenen gelir eğrileri de türevsel göstergelerdir ve ancak temel tarihsel analizden sonra kullanılabilirler. Sonuç olarak en inandırıcı göstergeler, bir bütün olarak sınai üretim ve dünya ticaret hacminin gelişimidir (ya da kişi başına dünya ticareti); birincisi kapitalist *üretimin* uzun vadeli eğilimini ve ikincisi de *dünya pazarının* genişleme ritmini ifade edecektir. Tam da bu iki göstergenin söz konusu olduğu yerde, 1847 yılı bunalımından sonrası için "uzun dalgalar"ın ampirik bir kanıtını sunmak mümkündür:

84- Ölümünden sonra yayınlanan bir eserinde Lange şu yorumu yaptı: "Yukarıda sayılan tarihsel olgulara (1825 yılından beri kapitalist üretimin alternatif evreleri) ciddi çekinceler konmamışsa da bunlar uzun erimli çevrimlerin varlığı için yeterli kanıt değildir. Bu teoriyi kanıtlamak için çevrimin ardışık iki evresi arasında nedensel bir ilişki olduğunu göstermek gerekirdi ve kimse bunu göstermeyi başaramamıştır". (Oskar Lange, *Theory of Reproduction and Accumulation*, Varşova 1969, s. 76-7). Biz de benzer şekilde "uzun çevrim" kavramını reddetmek ve dolayısıyla "med"in "akış" tarafından mekanik belirlenimini kabul etmemekle birlikte, uzun dalganın iç mantığının kâr oranındaki uzun vadeli salınımlarla belirlendiğini göstermeye çalıştık.

85- Gaston Imbert'in münhasıran fiyat hareketlerine dayanan tezleri bu nedenle reddedilmelidir. Gaston Imbert, *Des Mouvements de Longue Durée Kondratieff*, Aix-en-Provence, 1959. David Landes fiyat evrimi için "uzun dalgalar" kavramını reddediyor; fakat o bununla onların varlığını hiçbir biçimde çürütmüş değildir. Landes, agy, s. 233-4.

Büyük Britanya'nın sınai üretiminin yıllık kümülatif büyüme oranı[86]

Deane ve Cole, British Economic Growth 1688-1959, s. 170 (inşaat dahil)

1827-1847 :	% 3.2*
1848-1875 :	% 4.55
1876-1893 :	% 1.2
1894-1913 :	% 2.2
1914-1938 :	% 2
1939-1967 :	% 3

*1831-1841 ortalamasına kadar 1801-1811 ortalaması: yüzde 4.7

Almanya'nın sınai üretiminin yıllık kümülatif büyüme oranı[87]
(1945'ten sonra Federal Alman Cumhuriyeti)

1850-1874 :	% 4.5
1875-1892 :	% 2.5
1893-1913 :	% 4.3
1914-1938 :	% 2.2
1939-1967 :	% 3.9

86- Gaston Imbert'in münhasıran fiyat hareketlerine dayanan tezleri bu nedenle reddedilmelidir. Gaston Imbert, *Des Mouvements de Longue Durée Kondratieff*, Aix-en-Provence, 1959. David Landes fiyat evrimi için "uzun dalgalar" kavramını reddediyor; fakat o bununla onların varlığını hiçbir biçimde çürütmüş değildir. Landes, agy, s. 233-4.

87- Gaston Imbert'in münhasıran fiyat hareketlerine dayanan tezleri bu nedenle reddedilmelidir. Gaston Imbert, *Des Mouvements de Longue Durée Kondratieff*, Aix-en-Provence, 1959. David Landes fiyat evrimi için "uzun dalgalar" kavramını reddediyor; fakat o bununla onların varlığını hiçbir biçimde çürütmüş değildir. Landes, agy, s. 233-4.

ABD'nin sınai üretiminin yıllık kümülatif büyüme oranı[88]

1849-1873 :	% 5.4
1874-1893 :	% 4.9*
1894-1913 :	% 5.9
1914-1938 :	% 2
1939-1967 :	% 5.2

*Bu rakam ortalamadan çok yüksektir, çünkü İç Savaş "uzun dalga"yı bir süre erteledi ve böylece 1880'lerde ABD'de üretim Avrupa'dan daha hızlı arttı.

Dünya ölçeğinde kişi başına fiziksel üretimin yıllık kümülatif büyüme oranı[89]

1865-1882 :	% 2.58
1880-1894 :	% 0.89
1895-1913 :	% 1.75
1913-1938 :	% 0.66

Dünya ticaret hacminde yıllık kümülatif büyüme oranı[90]

1820-1840 :	% 2.7
1840-1870 :	% 5.5
1870-1890 :	% 2.2
1891-1913 :	% 3.7
1913-1937 :	% 0.4
1938-1967 :	% 4.8

88- Gaston Imbert'in münhasıran fiyat hareketlerine dayanan tezleri bu nedenle reddedilmelidir. Gaston Imbert, *Des Mouvements de Longue Durée Kondratieff*, Aix-en-Provence, 1959. David Landes fiyat evrimi için "uzun dalgalar" kavramını reddediyor; fakat o bununla onların varlığını hiçbir biçimde çürütmüş değildir. Landes, agy, s. 233-4.

89- Leon H. Dupriez, *Des Mouvements Economiques Généraux*, Vol. II, Louvain, 1947, s. 567.

90- Şu kaynaklardan kendi hesaplamalarımız: Mulhall, *Dictionary of Statistics*, Londra 1889; Mulhall ve Harper, *Comparative Statistical Tables and Charts of the World*, Philadelphia 1899; Simon Kuznets, "Quantitative Growth of the Economic Wealth of Nations"; Ingmar Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, Cenevre 1954; *Statistiches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland*, 1969.

1967'den beri bir genişleme uzun dalgasından çok daha yavaş bir büyüme uzun dalgasına geçiş istatistik olarak her dönem için ilgili dünya sınai üretim trendleri tarafından doğrulanmıştır:

Sınai üretimin yıllık bileşik büyüme oranı[91]

	1947-1966	1966-1975
ABD	% 5.0*	% 1.9
Özgün AET "altısı"	% 8.9	% 4.6
Japonya	% 9.6	% 7.9
Britanya	% 2.9	% 2.0

*ABD için 1940-1966.

Kendi payına Dupriez ekonomik gelişmede uzun dalgalar teorisini son haliyle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayınladı.[92] Bu teori Kondratieff'in dalgalarının açıklamasında belirleyici rolü para değeri endeksinin mal değeri endeksinden sapmalara atfediyordu: "Esas ekonomik süreçler demeti ile olumsal tarihsel olgular arasındaki temel bağlantı para değeri endeksindeki sapmada aranmalıdır: para ve mallar arasındaki ilişkide istikrarın olmayışından dolayı bu tür sapmalar pratikte kaçınılmaz olur. Kondratieff dalgalarını yöneten temel ekonomik gerçeklik budur ve fiyat değişimlerine bağlı bütün

91- BM ve OECD istatistiklerine dayanarak hesaplanmıştır. Mevcut resesyon boyunca şu gerileme oranlarını varsayıyoruz: 1974 için: ABD yüzde -3, Japonya yüzde -3, AET yüzde -1, Britanya yüzde -2; 1975 için: ABD yüzde -2, Japonya yüzde -1, AET yüzde-2, Britanya yüzde -1. Bu değerlendirmeler muhtemelen 1974-75 genel resesyonunun ölçeğini eksik tahmin etmektedir. 70'lerin kalan kısmında büyüme oranı özellikle Japonya'da şüphesiz 60'lardan daha düşük olacağına göre, uzun vadeli trend 1947-66 dönemi ile 1967-198? dönemi arasındaki büyüme oranlarındaki farkı azaltmaktan ziyade vurgulayacaktır.

92- Dupriez, agy ve *Konjunkturphilosophie*, Berlin 1963.

süreçleri belirler. Bu bizim Kondratieff dalgalarının altında yatan uzun erimli ilerlemenin açıklamasına getirdiğimiz yeni olgudur ve o burada bizzat iş çevrimlerinde olduğundan çok daha kesin ve doğrudan bir belirleyicidir".[93] Dupriez'in argümanının temeli sermaye talebindeki (Marksistler şöyle derdi: sanayici kapitalistlerin ek para sermaye talebindeki) büyük değişkenlikte yatar. Uzun dalganın yükselen evresinde para değeri endeksindeki bir düşüşten kaynaklanan fiyat yükselişleri bu sermaye talebini teşvik eder. O zaman çoğunlukla savaşlar veya devrimlerin ardından bir dönüm noktası gelir ki bu noktada "kamu maliyesinin bir yeniden örgütlemesi arzusu" egemen hale gelir, kredi için ayrılan para hacminin azalmasından dolayı para değeri endeksi yükselir ve buna tekabül eden deflasyon fiyat düşüşü ekonominin büyümesi üzerinde bir hız kesici gibi davranır.[94]

Tüm bu şemada belirleyici dönüm noktası böylece tamamen psikolojik bir etkene bağlanır, bu etken tam da Schumpeter'in çığır açan yeniliklere eğilimli önde gelen girişimci kişilikleri ile aynı şekilde keyfi bir *deus ex machina* rolünü oynar.[95] Bununla birlikte, bu zayıflıktan ayrı olarak, Dupriez'in argümanı, Marx'ın zaten Ricardo'da öylesine şiddetle eleştirmiş olduğu ve paranın ancak kendisi de bir meta olduğu için bir mübadele aracı olarak rol oynayabileceğini kavrayamayan şu meta ve para ikiliği (düalizmi)nin kendine özgü yeni bir versiyonunu temsil eder. Ancak para malzemesinin, yani değerli

---

93- Agy, s. 201-2.

94- Dupriez, *Des Mouvements Economiques Généraux*, s. 92, 96.

95- Schumpeter bu tezi *Theory of Economic Development*'inde çoktan geliştirmişti, orada birkaç "yenilikçi kişinin" ortaya çıkışının kaçınılmaz olarak tüm bir yenilikler dalgasını kışkırtacağını açıkça ifade etmişti. *Business Cycles*'da da bu teoriye sarılmaya devam etti. Dolayısıyla Kuznets onu bir girişimci *yeteneği* çevrimi tezi oluşturmakla suçlamakta haklıydı. Simon Kuznets, "Schumpeter's Business Cycles", s. 112.

metalin meta değeri (üretim fiyatı) kendi üretim koşullarıyla belirlendiği şekliyle bir kez argümandan çıkarıldığında, o zaman Dupriez'in uzun dalgaların ardındaki can alıcı motor diye ilan ettiği etken kağıt paradaki dalgalanmalara, yani kağıt para enflasyonuna indirgenir. Bununla birlikte, uzun dalgaların ilk iticisi sermaye talebine – değer kazanabilen gerçek sermayeye, kağıt para değil – bağlandığından dolayı argüman kendiliğinden çöker. Dolaşımdaki kağıt para yokluğunun neden belli dönemlerde para sermayesi *talebini* boğar ve böylece *düşen* bir faiz oranıyla birlikte giderken, başka dönemlerde, tam da bir kredi genişlemesi olduğu sırada, para talebinin daha da hızla yükselmesi ve böylece faiz oranını arttırması gerektiği açık değildir. Gerçekte Dupriez'in kendisi, Büyük Britanya'da uzun vadeli faiz oranlarındaki çevrimsel dalgalanmaları gösteren bir tablo yayınlamıştır ki bu tablo onun kanıtlamak istediğinin tersini göstermektedir. Çünkü tam da "paranın reorganizasyonu" ve "para kıtlığı" evrelerinde faiz oranı "para enflasyonu" evrelerindekinden daha düşüktür:

Büyük Britanya'da ortalama uzun vadeli faiz oranı[96]

1825 - 1847 :	% 3.99
1852 - 1870 :	% 4.24
1874 - 1896 :	% 3.11
1897 - 1913 :	% 3.25

Kondratieff ve Schumpeter örneğinde olduğu gibi, Dupriez'de de tüm argümanda can alıcı bağlantı halkası olması gereken şey ortada yoktur – kâr oranı. Ekonomik gelişmenin uzun dalgalarının yükseliş ve alçalışları, dümende "enflasyonist" bir kuşak ya da "kamu maliyesinin bir reorganizasyo-

96- Dupriez, *Des Mouvements Economiques Généraux*, Vol. II, s. 54.

nu arzusu"ndan esinlenen bir kuşak olmasına bağlı olarak bir para "kıtlığı" ya da "aşırı bolluğu"nun sonucu değildir. Tersine: düşen ortalama kâr oranı kapitalistlerin yatırım etkinliğine fren koyduğu zaman, para sermayesi talebi ve faiz oranı göreli bir gerileme yaşar. Ancak özgül koşullar ortalama kâr oranında dik bir yükselişe ve pazarda önemli bir genişlemeye izin verdiği zaman bu yatırım faaliyeti tüm sanayiyi dönüştürebilecek ve böylece sermaye birikiminde ve para sermayesi talebinde (görece yüksek bir faiz oranıyla) uzun vadeli bir genişleme eğilimi getirecek teknik keşiflere sahip olacaktır.

Kendi çözümlememizin "uzun dalgalar" sorununun çözümüne özgül katkısı, kâr oranını etkileyebilecek etkenlerin (örneğin hammadde maliyetlerinde radikal bir düşüş, dünya pazarının yeni alanların sermaye yatırımı için ani bir genişlemesi, artı-değer oranında hızlı bir artış ya da düşüş, savaşlar ve devrimler gibi) çeşitli kombinasyonlarını, temel üretken teknolojinin radikal yenilenme veya yeniden üretim sıçrayışlarına dayanan, sermayenin uzun vadeli birikim ve değer kazanma sürecinin iç mantığı ile ilişkilendirmek oldu. Çözümlememiz bu hareketleri sermayenin kendisinin birikim ve öz-genişleme sürecinin iç mantığı ile açıklamaktadır. İcat ve keşif faaliyetinin sürekli olduğunu varsaysak bile, sermaye birikiminin uzun vadeli gelişimi hala kesintili kalmak durumundadır, çünkü sermayenin değer kazanmasını teşvik eden (ve kâr oranında bir yükseliş ya da yüksek bir düzeyde istikrarla sonuçlanan) koşullar, zaman içinde bu değer kazanmada bir kötüleşmeyi (bir başka deyişle, ortalama kâr oranında bir düşüşü) belirleyen koşullara dönüşmek durumundadır. Bu dönüşümün somut mekanizmaları, kapitalist üretim tarzının gelişiminin bu temel dönüm noktalarındaki (yani 19. yüzyılda 20'lerin ve 70'lerin başlangıcı, Birinci Dünya Savaşı arefesi, 20. yüzyılda 60'ların ortaları) somut tarihsel koşullara

gönderme yaparak analiz edilmelidir. Bu bölümde göstermeye çalıştığımız budur. 1848 sonrası, 1893 sonrası ve 1940 (ABD) ile 1948 (Batı Avrupa ve Japonya) sonrasında ortalama kâr oranındaki ardışık ve ani artışlardan *farklı* bir tetikleyici etkenler kombinasyonunun sorumlu olduğunu gösterdik. 1848 Devrimlerinden sonra kâr oranındaki artış esas olarak kendisi de kısmen bu devrimlerin bir sonucu olan dünya pazarındaki hızlı genişleme ve birinci teknolojik devrim için uygun koşullar yaratan Kaliforniya ve Avustralya'daki altın üretimindeki ani genişleme sayesinde oldu. Bu da sabit değişmeyen sermayede radikal bir ucuzlamaya ve artı-değer oranında dik bir yukarı salınımla birlikte Departman II'deki emek üretkenliğinde büyük bir artışa ve dolayısıyla göreli artı-değer üretiminde büyük bir artışa yol açtı. Tüm bu belirleyiciler hem ortalama kâr oranında hem de sermaye birikiminde yukarı doğru keskin bir kaymayı getirdi.

Son yüzyılın 90'lı yıllarının başlarında yeni uzun genişleme dalgasının tetikleyici etkenleri sömürgeler ve yarı sömürgelere ciddi sermaye ihracı ve bunun sonucunda hammaddeler ve gıda maddelerindeki ucuzlamaydı ki bu da benzer şekilde emperyalist ülkelerdeki kâr oranında keskin bir artışa yol açtı. Bu ikinci teknolojik devrime, sabit sermaye maliyetlerinde bir düşüşe ve genelde sınai sermayenin devir süresinde bariz bir hızlanmaya – başka bir deyişle, artı-değerin ve kârın kütle ve oranında başka bir büyük artışa izin verdi. Yakın geçmişin önümüze koyduğu merkezi sorun, sermaye birikimindeki 1929-32 Büyük Depresyonu'yla şiddetlenen, 1913 sonrası uzun resesyon veya durgunluk sonrasında, ortalama kâr oranında yeni bir yükseliş ve sermaye birikiminde yeni bir hızlanmanın İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce, savaş boyunca ve sonrasında (söz konusu belli emperyalist ülkeye göre) neden mümkün olabildiğidir. Bu da ikinci bir soruyu,

yani 1960'ların ikinci yarısından itibaren yeni bir uzun dalganın –medden sonra cezir– tahmin edilip edilemeyeceğini gündeme getiriyor. Bu sorulara bundan sonraki bölümlerde yanıt vermeye çalışacağız.

5
Geç Kapitalizmde Sermayenin Değer Kazanması, Sınıf Mücadelesi ve Artı Değer Oranı

Sermayenin organik bileşiminde bir artış, öteki bütün etkenler aynı kalmak koşuluyla, kâr oranında bir düşüş anlamına gelir. *Kapital*'in üçüncü cildinin 14. bölümünde Marx, ortalama kâr oranındaki düşüşü durdurabilecek en önemli etkenlerden ikisinin değişmeyen sermaye öğelerinin ucuzlaşması ve artı-değer oranının yükseltilmesi (ya emeğin sömürülme derecesinde bir artış yoluyla ya da ücretlerin emek-gücü metasının değerinin altına itilmesi yoluyla) olduğunu gösterir.[1] Bundan önceki bölümlerde değişmeyen sermayenin dolaşan kısmının değerinin 1920'lerden beri gelişimini incelemiş bulunuyoruz. İlerideki bölümlerde sabit değişmeyen sermayenin değerinin gelişimini ele alacağız. Ancak ondan önce 20. yüzyılda artı-değer oranındaki dalgalanmaları incelemeliyiz.

İş gününün uzunluğu aynı kalırsa –ki bu durum Birinci Dünya Savaşı'nın ardından faşizm ve İkinci Dünya Savaşı dönemleri hariç (fazla mesai ve yarım gün çalışmadaki dalga-

---

1- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 232 vd. [*Kapital*, s. 206vd].

lanmaları da bir kenara koyarsak) sekiz saatlik iş gününün genel kabulünden beri böyledir– o zaman artı-değer oranı şu koşullarda artacaktır. 1) Departman II'deki emek üretkenliği ücretlerden daha hızlı artarsa, yani işçi ücretinin eşdeğerini üretmek için değişmeyen iş gününün daha azını kullanırsa; 2) emek yoğunluğundaki bir artış aynı sonucu verirse, yani emekçi ücretinin değer karşılığını eskisinden daha az iş saatinde üretirse ve böylece artı emeğin süresinde bir artış olursa; 3) emeğin üretkenliği ya da yoğunluğunda bir değişim olmaksızın (ve *a fortiori* emeğin üretkenliği ya da yoğunluğunda bir artış ile) reel ücretlerde bir düşüş varsa, yani ücretlerin eşdeğeri bir kez daha iş gününün daha küçük bir kısmında üretilebilirse.

Bu etkenlerin ikisi ya da tüm üçü aynı anda işlemekte ise artı-değer oranındaki artış daha önemli olacaktır. Normal koşullarda, yani işgücü metasının fiyatı piyasa yasaları tarafından düzenlendiği sürece, bu pek nadir görülür. Emek üretkenliğinde bir artış ile birlikte genel eğilim yedek sanayi ordusunun artışı yönünde ise reel ücretler ancak mutlak olarak düşecektir ve sanayileşmiş ya da emperyalist ülkelerde 19. yüzyılın son üçtebirinden beri böyle bir durum olmamıştır. Uzun vadede yedek sanayi ordusu aynı kalır ya da azalırsa o zaman emek üretkenliğinde bir artışın ücretler düzeyi üzerinde iki yönlü ve çelişkili bir etkisi olacaktır. Bir yandan, emek gücü metasının değeri azalacaktır, çünkü emek gücünün yeniden üretimi için geleneksel olarak gerekli olan metalar şimdi değerlerinin bir kısmını yitirecektir. Öte yandan, zorunlu yaşam minimumuna yeni metalar eklenmesi yoluyla emek gücü metasının değeri yükselecektir (örneğin şu dayanıklı tüketim malları ki bunların fiyatı yavaş yavaş ortalama ücretin kapsamına girmiştir). Bu olay ABD'de 20'lerde, 30'larda ve 40'larda, Batı Avrupa'da 50'ler ve 60'larda meydana gelirken

halihazırda Japonya'da bu süreç tam yol ilerlemektedir.[2]

Ayrıca kaydedebiliriz ki normal koşullarda değişmeyen iş saatleri, düşen reel ücretler ve artan emek yoğunluğunu bir araya toplamak zordur, çünkü reel ücretlerde bir düşüş işçiyi psikolojik ve fiziksel olarak nesnel bir biçimde zayıflatmanın yanısıra onu daha edilgen ve kayıtsız kılar[3] ve böylece emek yoğunluğu ile kırılamayan maddi bir limit yaratır. Şüphesiz artan işsizlik burada ters bir etki yapar, çünkü işini yitirme korkusu dalgalanmaları azaltır ve daha fazla "iş disiplini", yani daha fazla dikkat ve çabayı teşvik eder, tıpkı Batı Almanya'daki işverenlerin 1966-67 resesyonunda keşfettikleri gibi.[4]

Ancak faşizm ve dünya savaşı "normal" koşullar değildir. Başlıca nesnel işlevlerinden biri tam da artı-değer oranındaki bir artış için tüm kaynakları seferber ederek emeğin üretkenliği ve yoğunluğundaki bir artışı reel ücretlerdeki bir düşüş ile en azından kısmen birleştirmek üzere eşzamanlıymış gibi akmasını sağlamak idi.

Marx'ın en büyük başarılarından biri, açıkça tanımlanmış bir "ücret fonu" ya da ücret düzeyini doğal bir zorunluluğun gücüyle belirleyen "ücretlerin demir yasası" diye birşeyin ol-

2- Marx'ın emek gücü metasının değerindeki "tarihsel ya da toplumsal öğe" dediği şeyin statik ve geleneksel değil, fakat en azından potansiyel olarak dinamik olduğunu anlamamak Arghiri Emmanuel'in ücret teorisinin en büyük zayıflığıdır: Emmanuel, *Unequal Exchange*, s. 116-20. Bu onu "belli bir yerde ve belli bir anda toplumun ücret standardı olarak gördüğü şey"in ücretlerin belirleyicisi olduğunu iddia eden idealist teze yöneltir; agy, s. 119.

3- Bu bağlamda Jacquemyns'in İkinci Dünya Savaşı esnasında Belçika işçilerinin sağlık durumu ve emek kapasitesinin gelişimine ilişkin incelemesine bkz.: J. Jacquemyns, *La Société Belge sous l'Occupation Allemande*, Brüksel 1950, cilt I, s. 135-8, 463-5, cilt II, s. 149-64.

4- Ötekilerle birlikte bkz. Batı Alman Metal İşçileri Sendikası I. G. Metall tarafından yayınlanan *Zweites Weissbuch zur Unternehmemoral*, Frankfurt 1967 ve Ernest Mandel, *Die deutsche Wirtschatfskrise – Lehren der Rezession 1966-7*, Frankfurt 1969, s. 25.

madığını belirtmek idi. Son tahlilde meta-üreten bir toplumda emek-gücü metasının değerinin belirlenmesi her türden metanın değerinin belirlenmesinde olduğu gibi nesnel yasalara tabi olmasına rağmen yine de bu belli meta değerinin özel bir durumu vardır, çünkü o büyük ölçüde sermaye ve emek arasındaki çatışmalardan, başka bir deyişle sınıf mücadelesinden etkilenir. *Ücret, Fiyat ve Kâr*'da Marx şöyle der: "Bu salt fiziksel öğenin yanısıra, emeğin değeri her ülkedeki bir *geleneksel yaşam standardı* tarafından belirlenir. O yalnızca fiziksel yaşam değildir, insanların içinde bulundukları ve yetiştikleri toplumsal koşullardan kaynaklanan belli birtakım gereksinimlerin karşılanmasıdır. Ingiliz yaşam standardı Irlanda standardına indirgenebilir, bir Alman köylüsünün yaşam standardı Livonyalı bir köylününkine indirgenebilir. Tarihsel gelenek ve toplumsal alışkanlıkların bu bağlamda oynadığı önemli rolü Mr. Thornton'un *Fazla Nüfus*... üzerine eserinden öğrenebilirsiniz. Emeğin değerine giren bu tarihsel ya da toplumsal öğe, fiziksel limitten başka bir şey kalmamacasına genişletilebilir, daraltılabilir ya da tümden yok edilebilir... Farklı ülkelerdeki ücret standardı ya da emek değerlerini karşılaştırmak suretiyle ve onları aynı ülkenin farklı tarihsel dönemlerinde karşılaştırmak suretiyle, öteki bütün metaların değerlerinin değişmeden kaldığını varsaysak bile, *emeğin değerinin* kendisinin sabit değil, değişken bir büyüklük olduğunu bulursunuz".[5] Marx hatta daha da özgül olarak şunu ekledi: "Fakat kârlara gelince, onların *minimum*unu belirleyen hiçbir yasa yoktur. Onlar için nihai olarak en az limitin ne olduğunu söyleyemeyiz. Bu limiti neden saptayamayız? Çünkü, ücretlerin *minimum*unu saptayabilmemize karşın, *maksimum*unu saptayamayız. Yalnızca diyebiliriz ki iş gününün limitleri veri alındığında *maksimum*

5- Marx, *Wages, Price and Profit*, Marx Engels, *Selected Works* içinde, Londra 1968, s. 225-6.

kâr *ücretlerin fiziksel minimumuna* tekabül eder; ücretler verili ise *maksimum kâr* iş gününün emekçinin fiziksel gücünün elverdiği ölçüde uzatılmasına tekabül eder. Dolayısıyla kârın maksimumu ücretlerin fiziksel minimumu ve iş gününün fiziksel maksimumu ile sınırlıdır. Bu *maksimum kâr oranının* iki limiti arasında çok geniş bir varyasyonlar ölçeğinin mümkün olduğu bellidir. Bu oranın fiili derecesinin saptanması ancak emekle sermaye arasındaki sürekli mücadele tarafından yapılır, bu mücadelede kapitalist sürekli ücretleri fiziksel minimuma indirmeye ve işgününü fiziksel maksimuma çıkarmaya çalışırken işçi de sürekli aksi yönde bastırır. *Mesele savaşan tarafların göreli güçleri meselesine dönüşür*".[6]

"Savaşan tarafların göreli güçleri" yeni yaratılan değerin emekle sermaye arasındaki dağıtımını belirlediği için artı-değer oranını da belirler. Bunun ikili bir anlamı vardır. Birincisi, siyasal ve toplumsal güçler dengesi uygun olduğu zaman tarihsel ve toplumsal koşullar tarafından belirlenen ve ücretlerle tatmin edilecek yeni gereksinimlerini emek-gücünün değerine dahil etmeyi başarabilir,[7] yani bu değeri yükseltmeyi başarabilir. Ekonomik koşullar elverişli ise, yani sermaye birikiminin anormal bir ritminden dolayı derin bir işgücü kıtlığı olursa, işgücü metasının fiyatı (ücretler) de dönemsel olarak

6- Agy, s. 226. (İtalikler bizim).

7- "Sendikaların temel işlevi şudur ki işçilerin gereksinimlerini yükselterek, onların geleneksel standartlarını varolmak için gereken fiziksel minimumun üzerine yükselterek kültürel ve toplumsal bir geçim minimumu yaratırlar, yani işçi sınıfının belli bir kültürel geçim standardını yaratırlar ki ücretler bu düzeyin altına derhal birleşik mücadele ve direnişi körüklemeden düşemez. Sosyal Demokrasi'nin büyük ekonomik önemi özellikle şundadır ki geniş işçi kitlelerini entelektüel ve siyasal açıdan uyandırarak onların kültürel düzeyini ve bununla birlikte ekonomik gereksinimlerini yükseltir. Örneğin işçilerin bir gazeteye abone olması ya da broşürleri satın alması alışkanlık haline gelince işçinin ekonomik yaşam standardı buna göre yükselir, sonuçta da ücreti". Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin 1925, s. 275.

değerinin üzerinde yükselebilir. Tersine, siyasal ve toplumsal güçler ilişkisi işçi sınıfının aleyhine ise, sermaye işçilerin bir dizi tarihsel ya da toplumsal kazanımlarını yok ederek, yani normal görülen "yaşam standardı"ndan doğan gereksinimleri-ni karşılayan malları kısmen eleyerek işgücünün değerini dü-şürebilir. Benzer şekilde, ekonomik güçler ilişkisi işçi sınıfına özellikle karşı ise sermaye işgücü metasının fiyatını değerinin altında bir düzeye düşürebilir.

Kapitalist üretim tarzına içkin olan ve ücretlerin değer ve fiyatındaki artışı normalde belli sınırlar içinde tutan mekaniz-ma, sermaye birikiminin kendisi tarafından, yani ücretlerin yükseliş dönemlerinde kaçınılmaz olarak ortaya çıkan canlı işgücünü büyük ölçüde makinelerle değiştirme çabaları tara-fından yaratılan yedek sanayi ordusunun genişlemesi ya da yeniden inşasıdır.[8] Sermayenin organik bileşiminde bir artış ve yükselen ücretlerin sonucunda ortalama kâr oranının düş-mesi de aynı etkiye sahiptir. Kâr oranı, sermaye birikimini sürdürmek için gerekli olan düzeyin altına düşerse bu birikim aniden düşer; bunun sonucunda doğan depresyonda emek gücü metasına olan talep hızla düşer ve yedek sanayi ordusu yeniden inşa edilir, böylece ücretlerin yükselişini durdurur ya da onları düşürür.

Başlıca yapıtı *Der Imperialismus*'ta Sternberg, kapitalist

8- "Üretimdeki durgunluk, işçi sınıfının bir kısmını işsiz bırakır ve böylece istihdam edilen kısmını da ortalamanın bile altında bir ücrete teslim olmak durumuna sokardı. Bunun sermaye üzerindeki etkisi, göreli ya da mutlak artı-değerde bir artışın ortalama ücretler üzerindeki etkisiyle aynısıdır... Fi-yatlardaki düşüş ve rekabet mücadelesi her kapitalisti toplam ürününün bi-reysel değerini yeni makineler, yeni ve geliştirilmiş çalışma yöntemleri, yeni kombinasyonlar aracılığıyla genel değerinin altına çekmeye, yani verili bir emek miktarının üretkenliğini artırmaya, değişken sermayenin değişmeyen sermayeye oranını düşürmeye ve böylece bazı emekçileri işten çıkarmaya; kısacası yapay bir aşırı-nüfus yaratmaya iter". Marx, *Capital*, cilt 3, s. 254-5. [*Kapital*, s. 225-226].

üretim tarzının 20. yüzyılın ilk onyıllarındaki tarihine bakarak yedek sanayi ordusunun ücretlerdeki dalgalanmaların en önemli düzenleyicisi olarak rolünü incelemek için ilk girişimde bulundu. Marx bu rolü açıkça vurgulamıştır.[9] Marx'ın bu hizmeti yadsınamaz[10], eserinde Grossman ve ötekiler[11] tarafından eleştirilen birçok yöntemsel ve teorik hatalar içerse bile.

Grossmann, Sternberg'i eleştirisinde Sternberg'in kendini Marx'ın *Kapital*'indeki "eksikleri" göstermekle yükümlü hissederek kurduğu kırılgan formülasyonlarını haklı olarak çürüttü.[12] Fakat onun eleştirileri Sternberg'in tezinin özünü gözden kaçırdı, Marx'ın (Grossmann'ın kabul etmeyi seçtiğinden çok daha karmaşık olan) ücret tanımlarının[13] önemini göre-

---

9- Bkz. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 637: "Bütün olarak alındığında genel ücret hareketleri yedek sanayi ordusunun genişleme ve daralması tarafından düzenlenir ve bunlar da sanayi çevriminin dönemsel değişimlerine denk düşer".

10- Sternberg, *Der Imperialismus*, özellikle ilk iki bölüm. Sternberg'in arasıra Marksist olmadan önce gençliğinde bağlandığı Franz Oppenheimer'ın teorilerinin etkisi altında kalarak, yedek sanayi ordusunun *ücret dalgalanmalarındaki* düzenleyici rolünün doğru kavranışından onun artı-değerin *dışavurumunun*, yani bizzat *emek-gücünün değerinin* kesin belirleyicisi olarak abartılı bir kavranışına kaydığı doğrudur.

11- Henryk Grossmann, "Eine neue Theorie über Imperialismus und soziale Revolution" adlı makalesi, ilk olarak Grünberg'in *Arkhiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*'unda, cilt VIII, Leipzig 1928'de yayınlandı. Buradaki referanslarımız için bkz. Henryk Grossmann, *Aufsätze zur Krisentheorie*, Frankfurt 1971, s. 111-64.

12- Başka şeyler arasında, Sternberg'in Marx'ın küçük burjuva orta katmanların önemini küçümsediği; sosyalist devrimde bir ertelemenin Avrupa ve Amerikan ekonomisinin "sosyalizasyon için olgunluğu"nu bozabileceğini kavrayamadığı; Marx'ın ücret teorisinin mutlak yoksullaşmayı öngördüğü vs. iddiaları.

13- Böylece Grossmann, emek-gücü metasının değerinin belirlenmesinde "tarihsel ve toplumsal öğe"nin önemini tamamen unutuyor (agy, s. 137 vd.) ve bu metanın "kesin sabit" yeniden üretim maliyetlerinden bahsediyor ki bu maliyetlerin de aslında karşılamaları gereken belli gereksinimlere dayandığını hesaba katmıyor. Sayfa 142'de Marx'ın *Kapital*'ine bu denli vakıf olan bir yazar için gerçekten şaşırtıcı bir formül dahi buluyoruz: "ücret, yani

medi ve soyut ve somut arasında bir dolayım kuramadı – başka bir deyişle, emek-gücü metasının değerini belirleyen genel yasalar ile 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Batı Avrupa'daki ücretlerin gelişimi arasında bir dolayım kuramadı.

Ayrıca hemen vurgulamalıyız ki işçiler kendi aralarındaki rekabeti güçlü bir sendikal örgütlenme ile (bunun kendisi yedek sanayi ordusunun uzun vadeli bir daralması ile belirlenir) büyük ölçüde yok eder etmez, işsizlikte yeniden bir yükseliş (felaket boyutlarından aşağıda) otomatik olarak emek-gücü metasının fiyatında bir düşüşe yol açmak zorunda değildir. O zaman işsizlik bu etkiye ancak dolaylı yoldan sahip olabilir, birincisi işçi sınıfının örgütsüz kesimlerinin reel ücretlerinin, emek-gücünün arz ve talep ilişkisinin elverişsiz gelişiminin bir sonucu olarak düşmeye başlamalar olgusundan dolayı ve ikincisi proletaryanın örgütü kesimlerinin sendikal mücadeleciliği zayıfladığı zaman. Bununla birlikte, bu ikinci koşul, artan işsizlik ve düşen reel ücretler arasında gerekli bir dolayımdır. Bu koşul gerçekleşmezse ya da hemen veya yeterli ölçüde gerçekleşmezse, o zaman 1936-39 ABD'si ya da 1968-70 Büyük Britanya'sı örneğinde görüldüğü gibi artan işsizliğe gerçekten artan reel ücretler eşlik edebilir. O zaman sermaye işsizliğin hacmini bu dolayımın varlığını sürdürecek bir biçimde genişletmeye çalışacaktır, yani çalışan ve işsiz işçiler arasındaki sınıf dayanışmasını kitlesel işsizliğin son kertede örgütlü ve hala çalışan ücretlilerin savaş gücüne gerçekten zarar verecek biçimde zayıflatmaya çalışacaktır.[14] O zaman, iş-

---

emek gücünün değeri" diyor ki doğrusu "emek gücünün fiyatı" olacaktır.

14- Yedek sanayi ordusunun toplumsal kökeni ve bileşimi ya da farklı bileşenlerinin göreli oranları bu bakımdan çok önemlidir. Rosa Luxemburg başka şeyler arasında bu bileşenleri şöyle özetledi: "Bununla birlikte, işsizlerin yedek sanayi ordusu sendikaların etkisi üzerinde hacimsel denebilecek bir kısıtlama getirir: yalnızca kendileri için işsizlik dönemsel ve Marx'ın deyimiyle "akıcı" olan iyi durumdaki işçilerin üst katmanı sendika örgütüne

sizliğin yayılmasına karşı verilen mücadele örgütlü işçiler için bir ölüm kalım meselesi haline gelmektedir.

Böylece Philips Eğrisi denen şeyin yazarı tarafından kendisine atfedilen *mekanik ve otomatik* öneme neden sahip olmadığı anlaşılır hale gelmektedir.[15] "Tam istihdam"ın "sosyal piyasa ekonomisi" ya da "neo-kapitalist toplum"un "karma ekonomi"si içinde kalıcı ve normal bir öğe haline geldiğini savunan sığ liberal-reformist teze karşı Philips, bir yanda para-ücretlerin değişme oranı ile öte yanda işsizlik düzeyi ya da işsizliğin değişme oranı arasında belirli bir korelasyon olduğunu göstermekte pek haklıydı. Bu demektir ki dün olduğu gibi bugün de kapitalizm reel ücretlerde "aşırı" bir yükselişi önlemek için ya da artı-değer oranını ya da kâr oranını sermaye birikimini teşvik edecek bir düzeyde tutmak için yedek sanayi ordusuna gerek duyar. Fakat Philips, "savaşan tarafların karşılıklı güçlerini" hesaba katmaksızın, işsizlik

---

ve etkisine erişebilir. Sürekli kırsal alanlardan şehirlere doğru akan vasıfsız inşaat işçilerinden ve tuğla imalatı ve toprak işleri gibi düzensiz ve yarı-kırsal işlerde çalışanlardan oluşan proletaryanın daha aşağı katmanları, yaptıkları işe özgü zaman ve mekan koşullarından ve toplumsal çevreden ötürü sendikal örgütlenmeye önemli ölçüde daha az uygundurlar. Son olarak, yedek sanayi ordusunun en alt kesimleri, düzensiz işlerde çalışan işsizler, ev emekçileri ve ayrıca arada bir iş bulan yoksullar örgütlenmenin kapsama alanının tamamen dışındadırlar. Genel olarak konuşursak: proletaryanın belli bir kesimindeki sefalet ve baskı ne kadar büyükse etkin bir sendikacılık olanağı da o kadar azdır. Proletarya içinde sendikaların etkinliği bu nedenle dikey düzlemde sığ iken tersine yatay düzlemde geniştir. Başka bir deyişle sendikalar yalnızca proletaryanın en üst kesiminin bir kısmını içerse bile etkileri tüm kesime yayılacaktır, çünkü onların başarıları sözkonusu işte çalışan bütün işçi kitlesine yarar sağlayacaktır". Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, s. 276-7. Bu çözümlemenin günümüzden çarpıcı bir doğrulamasını ABD ile ilgili olarak Michael Harrington'da bulunabilir. *The Other America*, Harmondsworth 1963, s. 36-9, 48-52, 88 vd.

15- Philips, "The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wages in the United Kingdom", *Economica*, cilt XXV, Kasım 1958 içinde.

düzeyi (ya da işsizliğin değişme oranı) ile nominal ücretlerin artış oranı arasında mekanik ve otomatik bir ilişki kurmakta hatalıydı. Ayrıca bu karşılıklı güçler yalnızca "emek piyasası"ndaki arz talep ilişkisinden ibaret değildir, aynı zamanda işçi sınıfının örgütlülük derecesi, mücadele gücü ve sınıf bilincini içerir.

Sanayileşmenin erken evresindeki hızlandırılmış sermaye birikiminin ana sebebini bol bir işgücü arzında (yani sürekli bir gerçek ya da potansiyel yedek sanayi ordusunun varlığında) gören ve böylece aslında Ricardo ve Marx'ın klasik tezlerini yeniden canlandıran (bunların "daha olgun" sanayi devletleri için geçerliliğini açıkça reddetse de) Lewis'in makalesinin[16] ardından, Kindleberger Philips'ten biraz daha az mekanik bir biçimde, teknolojik ilerlemeyi de hesaba katarak, şiddetle artmış olan işgücü akışını,[17] Batı Avrupa ve Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki hızlı ekonomik büyümesinin temel etkeni yapmaya çalıştı.[18] Bununla birlikte, Kindleberger hem kâr oranını hem de artı-değer oranını modelinden dışladığı için (onun modelinde yalnızca "ücret enflasyonu"nu önlemenin olumsuz bir momenti dinamik bir rol oynar), İtalya, Japonya, Fransa ya da Hollanda'da yedek sanayi ordusunun doğuşunda kritik bir rol oynamış olan köylülerin, zanaatkarların ve küçük tüccarların kitlesel çözülüşünün daha önceki

16- W. Arthur Lewis, "Development with Unlimited Supplies of Labour", *The Manchester School of Economic and Social Studies* içinde, cilt XXII, Mayıs 1954.

17- Kindleberger'den önce ve ondan bağımsız olarak biz kendimiz yedek sanayi ordusunun yeniden inşasının kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa ve Japonya'daki hızlandırılmış büyümesi için taşıdığı büyük önemi belirttik: bkz. "The Economics of Neo-Capitalism", *Socialist Register 1964* içinde, Londra 1964, s. 60.

18- Charles P. Kindleberger, *Europe's Postwar Growth – The Role of Labour Supply*, Cambridge, ABD, 1967.

bir aşamada, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce aynı etkiyi neden göstermemiş olması gerektiği anlaşılamaz.

Bütün bu sorular kompleksi elbette Marksist literatürde de önemli bir rol oynamıştır – yalnızca bu konuda iyi bilinen şu üç tartışmada değil: Lassalle ve Weston'a karşı Marx; Berstein'a karşı Rosa Luxemburg; ve Grossmann'a karşı Sternberg. Tekrar tekrar yanlış yere Marx'a atfedilen "mutlak yoksullaşma" tezi[19] onun yukarıda verilen pasajlardaki teorisiyle tam bir çelişki içindedir, buna göre emek-gücü metasının değerini *iki* –fizyolojik ve moral ya da tarihsel– öğe belirler. Fizyolojik minimum doğası gereği sıkıştırmaya pek müsait olmadığına göre Marx için emek-gücü metasının değeri içindeki "değişken" ya da "esnek" öğenin kesinlikle moral ya da tarihsel öğe olduğu mantıksal bir çıkarımdır. Yedek sanayi ordusundaki dalgalanmalar ve herhangi bir anda sınıf mücadelesinin ulaşmış olduğu aşama dolayısıyla ücretlerin karşılaması gereken ihtiyaçların genişlemesi ya da daralmasında belirleyici etkenlerdir. Kapitalist sınıfın bakış açısından artı-değer oranı üzerindeki mücadele, ücretleri emek-gücünün değerinde bir düşüşe uyumlu ihtiyaçlarla sınırlama mücadelesidir (emek üretkenliğinde önemli bir artış olduğunda elbette *değerdeki bu düşüşün* tüketim malları *kitlesinde bir artışla* birleşmemesi için bir neden yoktur). Buna karşı işçi sınıfı ise ücretler tarafından karşılanan gereksinimlerin sayısının sürekli artması için mücadele eder.

Marx'ın işçilerin durgunluğa ya da hatta ücretlerde düşüşe mahkûm olduğu görüşünde olduğunu söyleyen inatçı efsaneye karşı onun eserlerinden bu hipotezi açıkça reddeden birçok pasaj gösterilebilir.[20] *Kapital*'in ikinci cildinde şunları okuyo-

19- Örneğin Kindleberger bir kez daha, agy, s. 20; John Strachey, *Contemporary Capitalism*, Londra 1956, s. 93-5.

20- Roman Rosdolsky bu basitleştirmeye karşı savaşarak önemli bir hizmet

ruz: "Refah dönemlerinde, özellikle sahte refah dönemlerinde bunun tersi olur... Artan yalnızca zorunlu geçim maddeleri tüketimi değildir. İşçi sınıfı da (*şimdi tüm bir yedek ordusu ile güçlenmiş olarak*) geçici bir süre *genellikle alamadığı lüks tüketim mallarının* tadını çıkarır, bu mallar başka zamanlarda büyük ölçüde yalnızca kapitalist sınıfın 'zorunlu tüketim maddelerini' oluşturur".[21]

Grundrisse'den birkaç pasaj aynı sorular kompleksine gönderme yapar. Bunların yalnızca üçünü buraya almak gerek. Birincide Marx şöyle diyor: "Her kapitaliste kendi işçileri hariç bütün işçilerin toplam kitlesi işçiler olarak değil tüketiciler, onun malları ile değiş tokuş ettikleri kullanım değerleri (ücret), para sahipleri olarak görünür. Onlar çok sayıda dolaşım merkezleridir, onlarla mübadele işlemi başlar ve onlarla sermayenin mübadele değeri korunur. *İşçiler tüm tüketicilerin oransal olarak çok büyük bir kısmını oluştururlar* – doğrudan sanayi işçisine odaklanırsak genelde düşünüldüğü kadar büyük olmasa da. Sayıları –sınai nüfusun sayısı– ve ellerindeki para miktarı ne kadar büyük olursa sermaye için mübadele alanı da o kadar büyük olur. Sınai nüfusu mümkün olduğu kadar artırmanın sermayenin eğilimi olduğunu görmüştük"[22] Başka bir pasajda Marx şunları yazdı: "Ancak şu kadarı şimdi bile geçerken denebilir, yani işçilerin tüketim alanı üzerindeki göreli kısıtlama (ki bu nitel değil yalnızca niceldir ya da yalnızca nicelin merceğinden niteldir) tüketici olarak onlara sahip olduklarından, yani eski çağda ya da Ortaçağ'da ya da şimdi Asya'da sahip oldukları üretim aktörleri olarak önemlerinden

---

vermiştir: Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen "Kapital"*. cilt 1, s. 330 vd.

21- Marx, *Capital*, cilt 2, s. 414 (İtalikler bizim). |*Kapital*, Bölüm 20, Kesim IV, s. 434-435|.

22- Marx, *Grundrisse*, s. 419-20 (İtalikler bizim).

tamamen farklı bir önem verir (sermayenin daha sonraki gelişiminde tüketim ve üretim arasındaki ilişki genel olarak daha yakından incelenmelidir)". Marx devam ederek şöyle dedi: "İşçinin daha yüksek hatta kültürel tatminlere katılımı, kendi çıkarları için ajitasyonu, gazete abonelikleri, kurslara gitmek, çocuklarını eğitmek, beğenisini geliştirmek, vs. onu köleden ayıran tek uygarlık hissesi ekonomik olarak ancak işler iyi gittiği zaman zevklerinin alanını genişleterek mümkündür... Tüm "dindar" söylevlere rağmen dolayısıyla kapitalist onları tüketime sevkedecek, mallarına yeni cazibeler verecek, sürekli gevezelik ile onlara yeni ihtiyaçlar için esinlendirecek, vb araçlar peşindedir. Sermaye ve emek ilişkisinin tam da bu yanı esaslı bir uygarlaştırıcı moment ve sermayenin tarihsel haklılığı ve aynı zamanda çağdaş gücünün temelidir".[23]

Stalinist "işçi sınıfının mutlak yoksullaşması" tezini –o zamanlar pek revaçta olan bir kavram– dogmatik bir biçimde savunan tartışmalı kitabı *Die Theorie der Lage der Arbeiter*'de Kuczynski artan ihtiyaçların ücretlerin gelişiminin herhangi bir değerlendirmesi açısından önemini biçimsel olarak hesaba kattı: "Şimdi kapitalizmin son 150 yıllık tarihine bakarsak emek-gücünün değerindeki tarihsel öğenin yükselme eğiliminde olduğu kesin olrak söylenebilir".[24] Bununla birlikte, Kuczynski, beslenmenin gelişimindeki özel eğilimlere dayalı şüpheli istatistiklerin yardımıyla, ücretlerce tatmin edilecek yeni tarihsel gereksinimlerde bir artışın kabulünü, varolmak için gereken minimum düzeyin altındaki fizyolojik ihtiyaçların tatmininde bir düşüş ile birleştirmeyi denedi. Ancak "fizyolojik varoluş minimumu" kavramının özüyle çelişen böyle kendine özgü bir kombinasyon için hiçbir ciddi temel yoktur.

23- Agy, s. 283 ve 287.

24- Jurgen Kuczynski, *Die Theorie der Lage der Arbeiter*, Berlin 1948, s. 88.

Şu yorumlar çok daha doğru olurdu: 1) Teknolojinin ilerlemesiyle eşzamanlı olarak emek yoğunluğunda kesintisiz bir yükseliş bu varoluş minimumunun yükselmesi eğilimine yol açmalıdır – çünkü reel ücretlerde bir artış olmaksızın işçinin çalışma kapasitesinin kendisi tehdit altındadır; 2) kapitalizm işçi sınıfının ihtiyaçlarını reel ücretleri artırdığından daha çok artırma eğilimindedir, böylece artan reel ücretlerle bile ücret düzeylerinin emek-gücünün değerinin altında kalması mümkündür. Kuczynski'nin kendisi bu momentlerin her ikisini de belirtir.[25]

Bir kez daha: işçi sınıfının dövüş gücü ve örgütlülük derecesi yüksek ise ağır işsizliğin sonucu olarak reel ücretlerde bir düşüş bile geçici olacaktır ve sınai dalganın bir sonraki evresinde ücretlerde hızlı bir artış ile düzeltilecektir. Uzun vadede artan ya da yaygın işsizliğin bile otomatik olarak reel ücretleri düşüremeyeceği ya da artı-değer oranını yükseltemeyeceğini görmek için 1929'dan 1937'ye ABD'deki ya da 1932 ile 1937 yılları arasında Fransa'daki ücretleri incelemek yeterlidir.

Bu şekilde "emek-gücü metasının değeri" kategorisi, ücretlerin "savaşan tarafların güçleri" ile belirlenmesi ile hiçbir biçimde çelişmeksizin tam önemini kazanır. *Kısa vadede* bu ücretler verili sayılabilecek ya da hem sermaye hem de emek tarafından kabul edilen ortalama bir yaşam standardına denk gelen emek-gücü değeri çevresinde dalgalanır. *Uzun vadede* ise emek-gücü metasının değeri, işçilerin "normal" yaşamsal gereksinimlerini karşılamak için gerekli malların değerindeki dalgalanmalara bakmaksızın, proletaryanın şiddetli sınıf savaşı sürecinde yeni gereksinimleri normal olarak kabul edilen

25- Lenin tartışmasız bir biçimde kapitalizmin proletaryanın ihtiyaçlarını ve bununla birlikte emek-gücü metasının değerine giren tarihsel-toplumsal öğeyi yoğunlaştırma eğiliminde olduğunu ifade etmiştir: *Collected Works*, cilt I, s. 106.

yaşam standartlarına başarıyla dahil mi ettikleri yoksa burjuvazinin daha önce normal kabul edilen ihtiyaçları bu standartlardan geri mi çıkardığına bağlı olarak inip çıkabilir.

Öte yandan, eğer sermaye, sendikaları ve işçi sınıfının tüm öteki örgütlerini –siyasal örgütleri dahil– belirgin biçimde zayıflatmayı, hatta ezmeyi başarırsa; eğer proletaryayı, her türlü kollektif savunmayı olanaksız kılacak ölçüde atomize etmeyi ve yıldırmayı başarırsa ve işçiler bir kez daha başladıkları noktaya, başka bir deyişle sermayenin açısından işçinin işçiye karşı olduğu "ideal" duruma geri dönerlerse, o zaman şunlar pekala mümkün olur: 1) Reel ücretlerde önemli bir indirim için işsizlik baskısını kullanmak; 2) Ücretlerin bir bunalım sonrası yükseliş döneminde bile eski düzeye gelmelerini önlemek, yani uzun vadede emek-gücü metasının değerini düşürmek; 3) Emek-gücü metasının değerini, manipülasyonlar, indirimler ve çeşitli sahtekarlıklar yoluyla bu azalmış değerin de altına inmeye zorlamak; 4) Aynı zamanda ortalama toplumsal emek yoğunluğunda önemli bir artışı başarmak ve hatta bir eğilim olarak iş gününü uzatmaya çalışmak. Bütün bu değişimlerin sonucu ancak artı-değer oranında hızlı ve büyük bir yükseliş olabilir.

Almanya'da Hitler'in önderliğindeki faşizmin zaferinden sonra olan tam da budur. Kitlesel işsizlik baskısı Alman işçilerini 1929-1932 yıllarında önemli ücret indirimlerine katlanmaya zorlamıştı. Bunlar *reel* olmaktan ziyade *nominal* anlamda bir felaket idi çünkü aynı zamanda tüketim mallarının fiyatlarında da bir düşüş olmuştu, ancak yine de önemli idi. Bir saatlik ortalama brüt ücret 1929'da 129.5 olan endeks değerinden 1932'de 94.6'ya düştü, yani yüzde 35'ten fazla bir düşüş oldu. 17 sanayi dalındaki vasıflı işçilerin bir saatlik ortalama ücreti 1929'daki 95.9 fenikten 70.5 feniğe düştü, yani yüzde 27 oranında. Vasıfsız işçilerde ise düşüş daha az sert oldu: 75.2 fe-

nikten 62.3 feniğe ya da sadece yüzde 17 oranında. Bu yüzdeler çalışılan saat sayısındaki düşüşle de çarpılmalıdır. Bununla birlikte, aynı dönemde gıda maddelerinin fiyatı yaklaşık yüzde 20 oranında ve sanayi ürünlerinin fiyatı da benzer şekilde büyük oranda düştüğü için reel ücretlerdeki düşüş nominal ücretlerdeki ani düşüşten görüldüğü kadar keskin olmadı. Her halükarda, durum 6 milyonluk işsizlik ve kârlarda feci bir çöküşün getirmesi beklendiği kadar kötü değildi.[26] Artı-değer oranı –şiddetli ekonomik bunalımlarda çoğu zaman olduğu gibi– kısmen artı-değeri oluşturan metaların değer yitirmesinden dolayı, kısmen de üretilen artı-değerin bir miktarının realize edilemeyişinden (satılamayışından) dolayı düştü, ancak hepsinden önemlisi şu nedenle ki yarı zamanlı çalışma ve iş saatlerindeki azalmadan dolayı artı-değer üretiminin kendisi düşmekteydi, çünkü emek-gücünü yeniden üretmek için gereken iş saatlerinin sayısını tam olarak toplam iş günü süresi kadar azaltmak mümkün değildir. [27]

O zaman Nazi'lerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra ne oldu? Bir saatlik ortalama brüt ücret 1933 yılında 94.6 olan endeks rakamından 1936'da 100'e ve 1939'da 108.6'ya çıktı. Dolayısıyla tam istihdama rağmen 1939'daki bir saatlik ortalama brüt ücret 1929'daki 129.5'lik düzeyinin çok altında idi. 1938'de ödenen maaş ve ücretler toplamı hâlâ 1929'dakinden daha az iken (1929'da 43 milyar marka karşılık 42.7 mark)

26- Charles Bettelheim, *L'Economie Allemande Sous le Nazisme*, Paris 1946, s. 210, 211, 152.

27- Kuczynski'nin hesaplarına göre metal sanayisinde brüt para ücretler 1929'da 184 olan endeks değerinden 1930'da 150'ye, kimya sanayisinde 247'den 203'e ve sanayinin tamamında 215'ten177'ye düştü. Tersine fiilen ödenmiş olan ücretler endeksinin yarı yarıya düştüğü ve 1928'de 100 olan net reel ücretler endeksinin 1932'de 64'e düştüğü yani üçte birinin gittiği söyleniyor. Bu son rakam eleştirel bir incelemeye tabi tutulmalıdır. Jurgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, Berlin 1949, cilt 1, s. 325-6, 329-30.

aynı zamanda ücretlilerin toplam sayısı 1929'da 17.6 milyondan 1938'de 20.4 milyona yükselmişti.[28] Ücret indirimindeki büyük artışı (toplam ücret kitlesinin yüzde 10'dan azından yüzde 20'den fazlasına çıktı) dikkate alırsak, ücretlilerin fiilen elinde olan yıllık gelirin 1929'da 2215 marktan 1938'de 1700 marka (Reichsmark) düştüğü hesaplanabilir. Bu da yaklaşık yüzde 23'lük bir düşüş demektir. 1938'de geçim maliyetleri 1933'dekinden yaklaşık yüzde 7 daha yüksek ve dolayısıyla 1929'dakinden muhtemelen yüzde 10 daha düşük idi. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, dolayısıyla, Alman işçisinin Nasyonal Sosyalizm altındaki reel ücreti çoktan bunalım öncesi döneme oranla yüzde 10'dan fazla düşmüştü, Nazi yönetiminde sağlanan, üretimdeki önemli artışa (1938'de 1929 düzeyinin yüzde 25 üzerinde idi) ve ortalama emek üretkenliğindeki yükselişe rağmen (1938'de 1929'dakinden yaklaşık yüzde 10 daha yüksekti).[29] Bu koşullar altında doğaldır ki kâr kitlesi tırmanışa geçti: 1929'da 15.4 milyar ve 1932'de 8 milyar marktan 1938'de 20 milyar marka (bu rakamlar her türden kâra işaret eder, ticari ve banka kârları ile dağıtılmamış firma kârları dahil olmak üzere).[30]

Böylece artı-değer oranındaki yükseliş geniş bir ölçekte idi. Ücret ve maaşların ulusal gelir içindeki payı 1929'da yüzde 68.8'den 1938'de yüzde 63.1'e düştü; sermayenin payı yüzde 21'den yüzde 26.6'ya yükseldi. Artı-değer oranındaki bu yükseliş bunalımın en kötü yılı olan 1932 yılı ile karşılaştırmak suretiyle daha da doğru bir biçimde hesaplanabilir. 1932'den 1938'e dek ücretlilerin elindeki toplam nominal ücretler yüzde 69, istihdam edilenlerin sayısı yüzde 56, üretim düzeyi yüzde

28- Bettelheim, agy, s. 210-222.

29- Agy, s. 212.

30- Franz Neumann, *Behemoth*, New York 1963, s. 435-6.

112 ve iş saatlerinin sayısı yüzde 117 oranında arttı. Bu koşullar altında doğrudan sermayeye giden artı-değer kitlesinin yüzde 146 oranında artmış olmasında şaşılacak birşey yoktur.[31]

Artı-değer oranındaki bu büyük artışın beslendiği ekonomik kaynaklar nelerdi? (Neredeyse ikiye katlanmış görünüyor, 8/26 ve 20/35 oranlarından görüldüğü gibi).[32] Bu durum ilk olarak reel ücretlerde herhangi bir önemli artış olmaksızın iş günündeki önemli bir uzatmadan kaynaklandı. 1932-38 döneminde ücretli başına düşen nominal ücret yüzde 10'dan az artarken geçim maliyetleri yüzde 7 oranında arttı. Bununla birlikte ücretli başına düşen iş saati sayısı yaklaşık yüzde 40 oranında arttı. Böylece mutlak artı-değer kitlesi önemli bir oranda arttı. Nazi'ler döneminde artı-değer kitlesindeki aşırı hızlı artışın ve artı-değer oranının en önemli sırrı burada yatar.

Bununla birlikte, ikinci olarak, emek-gücü metasının değeri düşme eğilimi gösterdi, bir yandan ücretlerin karşılaması gereken ihtiyaçların sayısı eskisinden daha az olduğu için ve öte yandan bu ihtiyaçları karşılayacak malların kalitesinde önemli bir gerileme olduğu için. Örneğin, inşaatlarda ani bir gerileme, yani işçilerin konut koşullarında bir kötüleme oldu (1928'de 2.8 milyar mark harcandı, on yıl sonra çok daha büyük bir işçi nüfusu için de 2.5 milyar mark, bu değişim ücretli başına konut inşaatında yüzde 20 oranında bir azalmaya eşdeğer idi). Ayrıca tekstil fiyatlarında önemli bir artış oldu: tekstil fiyatları 1932 ile 1938 arasında ortalama yüzde 26 arttı.[33] Gıda

31- Agy, s. 435-6.

32- 1932'de 26 milyar Reichsmarklık harcanabilir ücret ve maaşlara karşılık 8 milyar Reicshmarklık kârlar ve 1938'de ücretli ve maaşlıların 35 milyar Reichsmarklık harcanabilir gelirine karşılık 20 milyar Reicshmarklık kârlar. Bu rakamlar Marx'ın artı-değer ve değişken sermaye kategorilerine tam olarak tekabül etmez ancak bir gösterge hizmeti görürler. Bu sorun biraz ilerde daha da aydınlatılacaktır.

33- Nisan 1933 ile Nisan 1941 arasında ortalama tüketici için giyim maliy-

ve zorunlu giderler harcamalarının ortalama işçi bütçesindeki payında görülebilir bir yükseliş oldu, ki bu durum kapitalizmin tarihinde her zaman emek-gücü metasının değerinde bir düşüşün tipik bir işareti olmuştur.[34] Tüketim mallarının kalitesindeki bozulma ifadesini hem sınai tüketim mallarında (ikame malzemeden yapılmış kumaşlar) hem de gıda maddelerinde buluyordu.

Üçüncü olarak, emek-gücü metasının satıcılarının işsizliğin kaybolmasından sonraki avantajlı durumdan yararlanarak satılan metanın fiyatını artırmalarına izin verilmedi. Bu fiyat bir kez büyük felaketin baskısı altında cari değerinin altına düşünce daha sonraki büyüme esnasında da bu düzeyde kaldı. Naziler böylece emek-gücü metasının değerini kalıcı olarak düşürerek ve aynı zamanda emek-gücünün fiyatını tam istihdama rağmen bu değerin bile altına inmeye zorlayarak ilk "Alman Ekonomik Mucizesi"ni gerçekleştirdiler.

Bu "başarı"nın ardındaki toplumsal ve siyasal gizi bulmak zor değildir. Sendikaların ve öteki bütün işçi örgütlerinin ezilmesi ve bundan doğan atomizasyon, yılgınlık ve demoralizasyon tüm bir işçiler kuşağını özsavunma kapasitesini yitirmeye mahkûm etti. "Sermaye ile emek arasındaki bitmeyen kavga"da döğüşen taraflardan birinin elleri bağlı ve kafası sersemlemiş idi. "Tarafların karşılıklı güçleri" belirgin bir biçimde sermayeden yana kaymıştı.

Bununla birlikte işçi sınıfının tamamen atomize edildiği

---

etindeki artış yaklaşık yüzde 50 oldu: Neumann, agy, s. 506. Kuczynski'ye göre 1938'de konut sayısındaki net artış - 285,269 konut – 1929'daki 317,682 düzeyinin bile altındaydı. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, Berlin 1949, cilt II, s. 210-1.

34- Gıda maddelerinin fiyatları kiralar hariç geçim maliyetlerinin öteki bütün bileşenlerinden daha az arttı, özellikle tekstil ve sınai tüketim mallarından daha az. İkinci Dünya Savaşı arefesinde kişi başına tüketim malları üretimi tam olarak 1928 bunalım öncesi düzeyinde idi: Bettelheim, agy, s. 207-8.

koşullarda bile emek-gücü metasındaki kısa vadeli dalgalanmaları belirleyen piyasa yasaları ortadan kaybolmaz. Üçüncü Reich'ta yedek sanayi ordusu daralır daralmaz, işçiler iş değiştirme yoluyla – örneğin daha yüksek ücret ve fazla mesai ödeyen ağır sanayi ve silah sanayisine doğru – sendikal eylem olmasa bile en azından ücretlerinde mütevazı bir iyileştirme yapmaya çalışıyorlardı. Ancak Nazi devletinin artı-değer oranı ve kâr oranını korumak için iş değiştirmeleri *yasaklama* ve işçileri *zorla işe bağlama* biçimindeki şiddetli bir müdahalesi işçi sınıfının emek pazarındaki elverişli koşullardan yararlanmasını önleyebildi.[35] Alman proletaryasının hareket özgürlüğünün bu iptali Nasyonal Sosyalist devletin kapitalist sınıf doğasının en çarpıcı kanıtlarından biri idi.[36]

Kapitalist dünya ekonomisinin kaderi için kilit önemdeki öteki emperyalist ülkelerde İkinci Dünya Savaşı'nın arefesinde ve savaş boyunca benzer bir süreç yaşandı: bu özellikle İtalya, Fransa, Japonya ve İspanya için geçerli idi. İtalya'da Sylos-Labini, işçi sınıfının reel ücretlerinin 1922'de endeks 56'dan 1938'de endeks 46'ya düştüğünü savunuyor.[37] Kurtuluştan sonra ücretler faşistlerden kalma düzeylerde donup kaldı ve 1922 endeksine ancak 1948 yılında ulaştı. Bundan sonra ücretler çok yavaş artarak 1960'ta endeks 70 oldu. İspanya'da resmi kaynaklar kişi başına reel gelirin 1935'te 8,500 pesetadan 1945'te 5,400 pesetaya (1953 para değerlerinde ki bu reel ücretlerde çok daha büyük bir düşüş demekti) gerilediğini

35- Üçüncü Reich'ta 1936'dan itibaren işçilerin hareket özgürlüğünün kısıtlanması için başkaları ile birlikte bkz. Kuczynski, agy, cilt II, s. 119-21, 195-8; Neumann, agy, s. 341-2, 619.

36- Ücretlilerin Üçüncü Reich'ın en baskıcı uygulamalarına karşı iş yavaşlatıp kısmen başarılı oldukları örnekler vardır, örneğin bu sayede Pazar günleri için verilen fazla mesai ücretini iptal eden karar geri alındı: Bkz. Neumann, agy, s. 344-8.

37- Bkz. Paulo Sylos-Labini, *Saggio sulle Classi Sociali*, Bari 1974, s. 185.

gösteriyor.[38] 1945 ile 1950 arasında geçim masrafları yeniden yüzde 60 artarken ücretler bloke olmuştu. Ancak 1950'den sonradır ki reel ücretlerde tedrici bir iyileşme oldu, yine de reel ücretler 1935 düzeyine muhtemelen ancak 1950lerin sonunda ulaşabildi. Bu arada İspanya'da sınai üretim iki katına çıkmıştı.

Japonya örneği en açık olanıdır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde askeri faşist diktatörlüğün kuruluşu esnasındaki ücretlerin durumu ile ilgili bazı tartışmalar var. Ancak ücretlerin gıda maddelerine harcanan yüzdesindeki keskin artış –1933-34'te yüzde 34.4'ten 1940-41'de yüzde 43.5'e– ve buna karşılık giyim, dinlenme, sağlık ve kişisel hizmetlere harcanan yüzdesindeki düşüş –1933-34'te yüzde 25.4'ten 1940-41'de yüzde 21.75'e– kitlelerin gerçek yaşam standardındaki bir düşüşün kesin bir kanıtıdır. Bu durum İkinci Dünya Savaşı sırasında doğal olarak daha da feci bir hal aldı. Amerikan işgali sırasında ücretler çok düşük bir düzeyde donduruldu. Ücretler savaş sonrası büyüme dalgası ile birlikte yavaşça yükseldi, ancak köylerde Japon sanayisine ucuz işgücü sağlayan geniş bir yedek sanayi ordusu varoldukça genelde son derece mütevazı kaldılar. 1957-59'da Japonya'da kişi başına yıllık şeker tüketimi 13 kg idi, bu miktar Britanya'da 50 kg, Finlandiya'da 40 kg, Seylan'da 18 kg idi; günlük protein tüketimi 67 gr iken Britanya'da 86 gr, Suriye'de 78 gr ve Meksika'da 68 gr idi. Üretim ve verimliliğe oranla ücretler o kadar yavaş arttı ki 1950ler boyunca ücret ve maaşların imalat sanayisi (4 ve fazla işçi çalıştıran işletmeler) gayrisafi değeri içindeki payı resmi istatistiklerde bile 1953'te yüzde 39.6'dan 1960'ta yüzde

38- Juan Clavera, Joan Esteban, Antonio Mones, Antoni Monserrat, Ros Rombravella, *Capitalismo Espanol: De la Autarquia a la Establizacion (1939-1959)*, Madrid 1973, cilt I, s. 51, cilt II, s. 30, 27, 26.

33.7'ye düştü.[39] Shinohara'nın yorumu nettir: "Genel olarak söylersek, bir emek gücü fazlasına sahip olan bir ekonominin, böyle bir güçten yoksun bir ekonomiye göre daha yüksek bir büyüme oranı (yani daha yüksek bir kâr oranından dolayı daha yüksek bir sermaye birikim oranı – E.M.) gerçekleştirme olasılığı, öteki koşullar aynı kalmak üzere daha fazladır. Bunun nedeni, yalnızca işgücünde bir darboğaz yaşanmayacak olması değil, aynı zamanda yurtdışından getirilmiş yüksek teknoloji ile görece düşük ücretlerin kombinasyonunun daha düşük fiyatlar ve artan ihracat sonucunu vermesidir".[40] Bu koşullarda, Japonya'nın savaş sonrası kayda değer büyümesindeki istisnai düzeyde yüksek "tasarruf" –yani artı-değer, sermaye birikimi ve yatırım– oranlarının hiçbir gizemi kalmaz.

ABD ekonomisi örneğine yakından bakmak da öğreticidir. ABD'deki gelişmenin Nazi Almanya'sına göre düz bir çizgide olmayışı Amerikan örneğinin incelenmesini zorlaştırıyor. İkinci Dünya Savaşı boyunca hem işçi ücretleri hem de reel sermaye birikimi denetim altında tutuldu. Dolayısıyla tatmin olmamış bir talep yığını birikti ve bu da hemen savaş sonrası dönemde artı-değer oranında çok net biçimde ifadesini bulan bir artışa yol açtı. T. N. Vance bu gelişmeyi şöyle hesaplıyor:[41]

Bu eğilimin dolaylı bir teyidi, özel tüketimin Amerikan net toplumsal hasılası içindeki payının hızlı düşüşünde bulunabilir. Bu hasıla (ürün) 1939 yılında 100 olan endeks değerinden 1945'te 178'e ve 1953'te 135'e yükselirken, özel tüketim ancak 1939'da 100'den 1945'te 118'e ve 1953'te 135'e yükseldi. Sabit fiyatlar kullanılınca, üretimde büyük bir artışa rağmen, 1953'te

39- Shinohara, agy, s. 273; Bieda, agy, s. 4-5.

40- Shinohara, agy, s. 64, 13.

41- T. N. Vance, *The Permanent War Economy*, Berkeley 1970, s. 23.

kişi başına özel tüketim 1939'dakinden yalnızca yüzde 11.5 daha yüksek idi ve bu özel tüketimin sınıf katmanlaşmasını bile hesaba katmaz.[42] Polonyalı Marksist Kalecki benzer bir sonuca ulaştı: ona göre özel tüketimin ABD toplam milli hasılası içindeki payı 1937'de yüzde 78.7'den 1955'te yüzde 72.5'e düşerken aynı dönemde özel sermaye birikiminin payı yüzde 16.4'ten yüzde 21.4'e yükseldi.[43] Kendi paylarına Baran ve Sweezy "mülk geliri"nin (artı-değer) ABD toplam milli hasılası içindeki payının (1945'te 181.5 milyar dolar ve 1955'te 331 milyar dolar olan milli hasıla içinde 1945'te 26.6 milyar dolar ve 1955'te 58.5 milyar dolar) yüzde 14.7'den yüzde 17.7'ye yükseldiğini hesaplıyorlar.[44]

Yıl	*Değişken Sermaye* (milyar dolar)	*Artı-Değer*	*Artı-Değer Oranı*
1939	43.3	39.9	% 92
1940	46.7	46.3	% 99
1944	98.8	103.0	% 104
1945	98.1	104.7	% 107
1946	92.6	106.3	% 115
1947	98.9	119.6	% 121
1948	105.4	136.3	% 129

42- Agy, s. 15, 16.

43- Michal Kalecki, "Economic Situation in the Usa as compared with Prewar", 1956'da Polonya'da *Ekonomista* dergisinde yayınlanan ve Monthly Review Press editörlerinin bize sunmak inceliğini gösterdiği bir makalenin Ingilizce çevirisinin elyazısı.

44- Baran ve Sweezy, *Monopoly Capital*, s. 385-7. Onlar bu rakamlara artı-değerin amortisman karşılıklarında "gizli" olduğunu varsaydıkları bir kısmını ekliyorlar. Biz bunu geri çıkardık.

Japonya için benzer bir dizi göstergeler bu genel eğilimi doğrular. Resmi istatistiklere göre özel tüketim 1951'de Gayrisafi Milli Hasıla'nın yüzde 60.4'ünden 1960'ta yüzde 54.9'una ve 1970'te yüzde 51.1'ine düştü. Aynı zamanda özel sabit sermaye alımı harcamaları 1951'de GSMH'nın yüzde 12.1'inden 1960'ta yüzde 20.3'üne keskin bir biçimde yükseldi. 1960'larda resesyon, artan amortizasyonlar ve stok yatırımlarının etkisi altında bu yüzde düştü. Bununla birlikte, sermaye oluşumu yükselmeye devam etti ve (1951'de yüzde 27'ye kıyasla) 1966'da GSMH'nın yüzde 35'ini geçmişti.

Marx'ın kategorilerinin bu rakam serilerine uygulanması elbette son derece dikkatle ele alınmalıdır. Resmi toplamların hesapları bu kategorilere ancak çok karmaşık hesaplamalar aracılığıyla indirgenebilir. Bunlar Marx'ın değer teorisi açısından çok sayıda çakışan nicelikler içerir.[45] Bu teoriye göre ücret ve maaşların toplamının bir kısmı ne her yıl ödenen değişken sermayeye ne de yıllık artı-değer miktarlarına aittir; bu herşeyden önce, ticarette ve sermayenin kendisinin artı-değer üretmediği fakat başka yerlerde üretilen artı-değerin bir kısmını toplamak üzere yatırım yaptığı her alandaki çalışanların ücretleriyle ilgilidir. Bu ücret ve maaşlar toplamının bir kısmı belli ki değişken sermayeye değil, yine artı-değere aittir – yöneticilerin, sanayide ve devlet aygıtındaki üst düzey personelin, vb gelirleri. Ancak ücret ve maaşların toplamının (ve toplumsal ürünün) başka bir kısmı da iki ya da üç kez harcanmış olan gelirleri temsil eder (hizmet sektöründeki çalışanların ücretleri dahil). Artı-değer oranını hesaplamak için bunların çıkarılması gerekir.[46]

45- Bu çakışan nicelikler bu çalışmanın 13. bölümünde daha ayrıntılı olarak tartışılacak.

46- Hem Vance hem de Sweezy ile Baran böyle düzeltmeler yapmaya çalışıyorlar, ancak çok yetersiz bir biçimde. Vance ücretlilerin gelirini (tarım

Ne olursa olsun, ulusal ürün (milli hasıla) içindeki ücretler ve maaşlar toplamının payı ile kârlar kitlesinin payının resmi hesaplamaları arasında bir karşılaştırma elbette artı-değer oranının orta vadede gelişiminin güvenilir bir göstergesini sunar, çünkü bu toplamları Marksist kategorilere uyumlu kılmak için gereken düzeltmelerin onlar arasındaki oranları bu zaman dilimleri içinde önemli bir biçimde değiştirmesi olası değildir.

Bununla birlikte, bir yandan 1950'lerde Batı Almanya, Japonya ve İtalya'daki ve 1960'larda ABD'deki "ekonomik mucize" ile öte yandan Nazi Almanya'sı ve Japonya'daki savaş öncesi gelişme arasında temel bir ayrım olduğu vurgulanmalıdır: çünkü Nazi Almanya ve faşist Japonya'da artı-değer oranındaki keskin bir yükselişe rağmen özel sivil yatırımlarda önemli bir artış olmadı. Pratikte yatırımlardaki hemen her artışın kaynağı devlet ya da silah sanayisinin insiyatifidir. Dolayısıyla Nazi ekonomisinde uzun vadeli bir kümülatif büyüme sürecinin öğelerini keşfetmek mümkün değildir. Aynı şey, *mutatis mutandis*, ABD'de 1941-44 'lerin savaş ekonomisi için de geçerlidir. Buna karşılık, savaş sonrası dönemde, Batı Almanya, Japonya, İtalya, Fransa ve ABD'de, hem 1950'lerin ilk yarısında hem de 1960'ların ilk yarısında artı-değer oranının tırmanışı gerçekten de özel sivil yatırımlarda güçlü bir genişlemeye yol açtı, başka bir deyişle, ekonominin silah alanı dışında kümülatif bir büyümesine yol açtı.

1938'de Alman sanayisindeki özel yatırımlar, 1928'deki-

---

dahil) hesaplamak için yüksek maaşları (yılda 1000 dolar üzeri) çıkarıyor, fakat sonra da artı-değeri belirlemek için bu tutarı net toplumsal üründen indiriyor. Böylece o hem çakışan miktarları hem de toplumsal sermayenin bir kısmının her yıl yaratılan yeni değerin hesaplanmasına dahil edilmesini korumuş oluyor (agy, s. 23). Baran ve Sweezy de benzer şekilde hareket ediyorlar ve sabit sermayenin yıllık *saklanan değerinin* bir kısmını üretilen artı-değere, yani *yeni değere* tekrar ekliyorlar.

lerden yalnızca yaklaşık yüzde 25 fazla idi, 1937'de ise mutlak rakamlarla bile bunalım öncesi düzeyin altında idiler. Bu rakamları, 1928 yılı = 100 olarak alırsak 1937'de 117'ye ve 1938'de 125'e ulaşan genel sınai üretim endeksiyle karşılaştırmak ilginç olacaktır.[47] Başka bir deyişle: Ancak Nazi ekonomisinin beşinci yılında, silahlanma tam yol ilerlerken ve İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması an meselesiyken, özel yatırımlar Büyük Bunalım'dan önce ulaşmış oldukları sınai üretim orantısına yeniden kavuşabildi.

ABD'de gayrisafi özel yatırımlar tüm bir 1939-45 dönemi boyunca, tek 1941 yılı istisna olmak üzere 1929 düzeyinin altında seyretti. 1946-47'de 1929 düzeyi aşıldı, fakat 1940-47 dönemi ortalaması, 1929 düzeyinin yüzde 21 *altında* bir toplam yıllık gayrisafi özel yatırım rakamı vermektedir (hesaplamalar sabit fiyatlarla).[48] 1945-47 dönemi ortalaması bile 1929 gayrisafi yatırımlar düzeyinin biraz altında kalırken imalat sanayisinin üretimi bu yıllarda 1929 düzeyini ortalama yüzde 78 oranında *geçti* ve toplam özel gayrisafi toplumsal ürün yüzde 54 daha yüksek idi. Özel yatırımlardaki gerilemeyi açıklayan üç temel neden vardır:

1) Fiili savaş ekonomisinden önce (Almanya'da) veya savaşın hemen bitiminden sonra (ABD'de) reel ücretler ve özel tüketimdeki göreli durgunluk Departman II'de yatırım etkinliğinde bir artışı kısıtlayan bir limit oluşturdu. Bu kaçınılmaz olarak piyasa beklentilerini etkiledi ve dolayısıyla da Departman I'deki yatırımları.[49]

47- Bettelheim, agy, s. 225.

48- Bureau of the Census, US Department of Commerce, *Long Term Economic Growth*, s. 171. Bu rakamlar tüm ekonominin gayrisafi yatırımlarını temsil eder, dolayısıyla aynı zamanda konut inşaatı, vb dahildir.

49- Almanya için, Bettelheim, agy, s. 233, 235, 274, başka şeyler arasında bir

2) Savaş ekonomisi tam gelişimine ulaştıktan sonra, üretilen imha araçlarının (Departman III) hacmi öyle hızlı büyüdü ki maddi koşullar yeniden üretimin ancak çok mütevazı bir genişlemesine izin verdi ya da genişlemeye hiç izin vermedi. Departman III'ün malları yeniden üretim sürecine girmedikleri için, mutlak sınai üretimin artışı ile daha fazla büyüme olanakları arasında büyüyen bir uçurum gelişti. Örneğin üretim endeksi 4 yıl içinde 100'den 150'ye yükseldiyse ve bu puanların 35'i Departman III'ün mallarını temsil ediyorsa, yeniden üretim için Departman I ve II'ye yalnızca 115 (150-35) kalıyordu. Ayrıca bu 115'in diyelim Departman I'deki 20 puanı ve Departman II'deki 15 puanı da Departman III'ün üretimine kaydırılmak zorunda kalacaktı, öyle ki gerçekte baz alınan yıla (diyelim 1940) kıyasla Departman I ve II'deki yeniden üretim ilerlemek yerine gerileyecekti (çünkü yeniden üretim için iki üretici departmanın elinde dört yıllık dönemin başındaki 100 puana karşılık yalnızca 80 puan kalmaktadır).[50] Başka bir deyişle: *uzun vadede bir silah ekonomisi ancak fazla sermayeyi emerse ve aynı zamanda Departman I ve II'nin genişletilmiş yeniden üretimi için gereken sermayeleri silah sanayisine kaydırmazsa sermaye birikimi için işlevseldir*. Bu noktanın ötesine geçmiş bir silah ve savaş ekonomisi genişletilmiş yeniden üretimin maddi koşullarını giderek artan ölçüde yok eder ve böylece uzun vadede sermaye birikimini teşvik etmek yerine onu engeller.

3) Kuczynski'nin resmi verileri temel alarak hesapladığı gibi,[51]

---

de hafif sanayinin 1929'daki önemli kapasite fazlasının bir analizini içeriyor.

50- Bu konuda ayrıca bu eserin 9. bölümüne bakınız.

51- Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter – Deutschland*, cilt 2, s. 143.

> Alman tüketim malları sanayisindeki ortalama emek üretkenliği 1937'de gerçekte 1932 düzeyinin *altına* düşmüştür. Dolayısıyla genelde, Nazi diktatörlüğü *göreli* (nisbi) artı-değerde bir artış yaratmayı başaramamış ve ancak emek-gücü metasının değerinde bir indirimle *mutlak* artı değeri artırmak yoluyla artı-değer oranını yükseltebilmişti. Bunu yapmanın olanakları doğal olarak sınırlı idi. Buna karşılık, geç kapitalizmde artı emek yaratmanın karakteristik yöntemi *göreli* artı-değeri artırmaktır.

Bu mülahazaların önemi, silahlanma harcamalarını artırmanın kendi başına uzun vadeli bir birikim ivmesi yaratamayacağını ve silahlanma harcamalarında sürekli bir artışın nihai olarak sermayenin değerlenmesinin (valorizasyon) sınırlarını aşamayacağını göstermeleridir. 1933 sonrası ve yine 1948 sonrasında Almanya'da ve 1945 sonrasında öteki emperyalist ülkelerin çoğunda artı-değer oranındaki temel artışın gerçekten sermaye birikiminde uzun vadeli bir ivmeye, yani "temel olarak genişlemeci bir tonu olan uzun bir dalga"ya yol açması için ayrıca iki etkene daha gerek vardı. Bunlar *sürekli genişleyen bir pazar ve bu genişlemenin kendisinin hızla artı-değer oranını düşürmediği ya da kâr oranında hızlı bir düşüşe yol açmadığı koşullar* idi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki somut durumda bu kombinasyon pazarın coğrafi bir genişlemesi ile yaratılamazdı, ancak Departman I'deki teknolojik bir dönüşüm ile olabilirdi. Ancak bu denli kökten bir altüst oluş, sanayinin tüm dallarında eşzamanlı bir kümülatif büyümeye ve emek üretkenliğinde önemli bir yükselişe, tüketim malları için satıcı pazarın bir genişlemesi ile birlikte göreli artı-değer üretiminde başlıca bir artışa (dolayısıyla da ücretlilerin reel gelirlerinde de bir artışa) yol açabilirdi. Bu kombinasyonun bir önkoşulu, yedek sanayi ordusunun süren yeniden yapılan-

masından dolayı (ve ayrıca öznel etkenlerin bir sonucu olarak işçilerin mücadele gücünün görece zayıflamasından dolayı) artı-değer oranının ortalama-üstü düzeyini sürdürmesidir.

1948 döviz reformundan sonraki "Alman Ekonomik Mucizesi"nin ve küçük farklarla, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra emperyalist ülkelerdeki tüm "ekonomik mucize"lerin özünü oluşturan tam da bu konfigürasyondu. 1949'dan 1959'a on yıl boyunca, ücretli ve maaşlıların Alman ulusal geliri içindeki payı 1929 ve 1932 düzeylerinin altında kaldı.[52]

Yıl	Ulusal Gelir (Milyar RM & DM)	İstihdam Edilen Emeğin Brüt Geliri	Emeğin Gelirinin Ulusal Gelire Oranı (yüzde)
1929	42,9	26.5	61.9
1932	25,3	15.6	61.8
1938	47.3	26.0	54.9
1950	75.2	44.1	59.1
1959	194.0	116.8	60.2

Ücretli başına geliri kişi başına toplumsal ürünle bölerek (yani 1929'dan beri tüm çalışan nüfus içindeki ücretlilerin payında yaklaşık yüzde 62'den yüzde 80'in üzerine önemli bir artış olduğunu dikkate alarak) *ücretlerin göreli payını* hesaplarsak, 1929 yılında 150 olan endeksin 1950'de 140'a, 1952'de 128'e, 1955'te 121'e ve 1959'da 117'ye düşmüş ol-

52- 1929, 1932 ve 1938 yılları için: H. O. Draker'in İstatistik Dairesi rakamlarından Federal Cumhuriyet (Saarland ve Berlin hariç) için yeniden hesapladığı rakamlar, "Internationale Wirtschaftsstatistiken I", *WISO – Korrespondenz für Wirtschafts-und Sozialwissenschaften*, No. 22, 15 Kasım 1960, s. 1054. 1950 ve 1959 yılları için, *Jahresgutachten des Sachverständigenrates zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung*, Drucksache VI/100 des Deutschen Bundestages, 6. seçim dönemi, 1 Aralık 1969.

duğu sonucuna varırız. O zamana dek ücretlerin göreli payı 1938'de Nazi dönemindeki düzeyinin bile altına inmişti, o yılda 125 idi.[53] Ne var ki bu kez artı-değer oranındaki artışa 1933-38 yıllarında olduğu gibi emek üretkenliğinde göreli bir durgunluk değil, fakat hızlanmış teknolojik yeniliğin bir sonucu olarak emek üretkenliğinde aşırı hızlı bir yükseliş eşlik etti. Ayrıca milyonlarca göçmen, köylü, küçük esnaf ve ev kadınının üretim sürecine yönlendirilmesi, yedek sanayi ordusunun, yeni yaratılan değer içindeki ücretlerin payını belli limitlerin altında tutacak biçimde sürekli yeniden yapılandırılmasını garantiledi. Ancak boş iş pozisyonlarının sayısı işsizlerin sayısını geçtiği zaman (bu kez yurtdışından olmak üzere yine milyonlarca işçi getirilmesine karşın), yani 1960'da tam istihdama ulaşılması ile ücretlerin göreli payı düşmesini durdurdu. Aynı zamanda, artı-değer oranında ve ortalama kâr oranında bir düşüş meydana geldi ki kapitalist sınıf bunu otomasyonu hızlandırarak aşmaya çalıştı, bu da 1966-67 resesyonuna yol açtı.[54]

Bu bağlamda uluslararası emek göçünün önemi vurgulanmalıdır. Bu göç Batı Almanya'da iç yedek sanayi ordusunun hemen hemen ortadan kaybolmasından başlayarak göze çarpan bir biçimde tırmandı. Temmuz 1958'de Federal Cumhuriyet'te yalnızca 127 bin yabancı işçi vardı ve bu sayı Temmuz 1959'da yalnızca 167 bin idi. Bu sayılar daha sonra 1960 ortasında 279 bine, 1961 oratasında 507 bine, 1963 ortasında 811 bine, 1964 ortasında 933 bine ulaştı, 1965 ortasında 1 milyon sı-

53- Gayrisafi yurtiçi hasıla, nüfus ve bağımlı emekten ortalama çalışan ücretli başına düşen gayrisafi gelire ilişkin resmi rakamlar temelinde kendi hesaplamamız.

54- Yukarıda kullanılan yöntemle hesaplarsak, ücretli başına gayrisafi gelir / kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla oranı 1966'da bir kez daha 137'ye yükseldi.

nırını geçti ve 1966 ortasında 1,3 milyona ulaştı ve 1971'de 2 milyon sınırını geçti.[55] Batı Alman kapitalizmine içerde yedek sanayi ordusunu yeniden yapılandırmasına izin veren Güney Avrupa'dan bu emek göçü olmasaydı, 1960'lardaki büyük üretim genişlemesini kâr oranında felaket ölçüsünde bir düşüş olmaksızın başaramazdı. Aynı şey, *mutatis mutandis*, 1958-71 döneminde proletaryalarına 2 milyon yabancı işçi daha katan Fransa, İsviçre ve Benelüks ülkeleri için de geçerlidir.

Bir yandan artı-değer oranında uzun vadeli bir artış; öte yandan hızlandırılmış teknolojik yenilik yoluyla pazarın uzun vadeli bir genişlemesi – başka bir deyişle, artı-değer oranında uzun vadeli bir artış ile reel ücretlerde eşzamanlı bir yükseliş: Nazi dönemi ya da İkinci Dünya Savaşı'ndan farklı olarak 1945-65 döneminde emperyalist devletlerin ekonomisindeki uzun vadeli kümülatif büyümeyi mümkün kılan özgül kombinasyon işte bu idi. Fakat Nazi diktatörlüğü ve İkinci Dünya Savaşı sermaye için çok avantajlı olan bu gelişmenin öyle belirleyici önkoşullarını yarattı ki bunlar artı-değer oranında radikal bir artışı ve emek-gücünün değerinde radikal bir erozyonu mümkün kıldı, oysa bu Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki "normal" ve "barışçıl" koşullarda olanaksız idi, çünkü Rus Devrimi ve uluslararası devrimci patlamalar dalgasının etkisi altında proletaryanın savaş gücünde büyük bir artış olmuştu.

Savaş sonrası Batı Almanya'da 10 milyondan fazla göçmenin ve milyonlarca yabancı işçinin içeri çekilmesinin İtalya'daki eşdeğeri Güney İtalya'dan milyonlarca köylünün Kuzey İtalya'daki sanayiye dahil edilmesi, Japonya'daki eşdeğeri ekonominin geleneksel sektörlerinde çalışan milyonlarca köylü ve emekçinin modern büyük ölçekli Japon sanayisi tarafından emilmesi ve ABD'deki eşdeğeri de 4 milyondan fazla çitfçi,

---

55- Marios Nikolinakos, *Politische Ökonomie der Gastarbeiterfrage*, Hamburg 1973, s. 38.

yarıcı ve tarım emekçisi ile birlikte 10 milyondan fazla evli kadının kentli emek gücüne dahil edilmesi oldu. Japonya'da da köylerde ve "geleneksel" sanayi sektörlerindeki yedek emek ordusu erimeye başladığında savaş sonrası uzun büyüme döneminde kadınların görülmemiş bir ölçüde emek gücüne katılımı meydana geldi: gerçekten de ücret karşılığı istihdam edilen Japon kadınların sayısı 1950'de 3 milyondan, 1960'ta 6.5 milyona ve 1970'te 12 milyona çıktı. Bu hareketler, ortalama-üstü bir artı-değer oranının uzun vadede kalıcı olması için – başka bir deyişle, ortalama kâr oranının düşüşünün uzun vadeli bir blokajı ve dolayısıyla sermaye birikiminde uzun vadeli bir ortalama-üstü büyüme için gerek ve yeter önkoşul idi. Böylece 1950 ile 1960 arasında Japonya'da yaklaşık 7 milyon emekçi tarım sektöründen göç etti.[56] Aynı dönemde imalat sanayisindeki ücretlilerin sayısı iki kat arttı (4.5 milyondan 9 milyona çıktı). İmalat sanayisi tarafından ödenen ücret ve maaşların (yüksek maaşlı çalışanlar dahil, bunlar değişken sermayenin değil, artı-değerin bir parçası olarak görülmelidir) toplamı 1955'te 744 milyar yenden 1963'te 2,733.5 milyar yene çıkarken imalat sanayisindeki katma değer de aynı dönemde yaklaşık 1.99 milyar yenden 7.459 milyar yene çıktı ve aynı sanayide yıllık yeni sabit sermaye yatırımları da 288 milyar yenden 1,750 milyar yene yükseldi.[57] Bu etkileyici büyümenin sırrını görmek kolaydır: 1960 ile 1965 arasında imalat sanayisindeki ücretli başına reel ücretler yalnızca yüzde 20 artarken, işçi başına fiziksel emek üretkenliği yüzde 48 arttı:[58] sonuç, göreli artı-değer üretiminde büyük bir artış.

56- Masayoshi Namiki, *The Farm Population in Japan 1872-1965*, Agricultural Development Series, No. 17, Tokyo (tarihsiz), s. 42-3.

57- Uluslararası Ticaret ve Sanayi Bakanlığı, *Statistics on Japanese Industries 1966*, Tokyo 1966, s. 26-7, 87.

58- Agy, s. 88-9.

Ücretlerin göreli payındaki bu gerileme Hollanda'da da gösterilebilir, çünkü ulusal gelir içindeki ücretler, maaşlar ve sosyal katkıların payı 1938 ile 1960 arasında hemen hemen hiç değişmeden kalırken (1938: yüzde 55.9; 1956: yüzde 55.3; 1960: yüzde 56.6) aynı dönemde çalışan nüfus içindeki ücretlilerin payı 1938'de yüzde 70'ten 1960'ta yüzde 78.8'e yükseldi.

Almanya için Hofmann'ın gösterdiği gibi, sanayi ve el sanatlarında emeğin geliri ile sermayenin geliri arasındaki ilişkinin uzun vadede gelişimi ve ABD resmi istatistiklerinin gösterdiği gibi, imalat sanayisinde emeğin geliri ile sermayenin geliri arasındaki uzun vadeli ilişki sermayenin öz-genişlemesindeki uzun dalgaların açık göstergeleridir. Bir kez daha: bunlar yalnızca göstergelerdir ve Marx'ın kategorilerine tam olarak tekabül eden rakam serileri değildirler. Hofmann üst düzey çalışanların gelirini emeğin gelirinden çıkardı, fakat artı-değerin orada üretilmekle birlikte bu sektörün dışında kullanılan kısmını sanayi ve el sanatlarındaki sermayenin geliri içine dahil edemedi. Buna karşın, artı-değer oranının uzun vadeli yükseliş ve düşüşüne ilişkin açık kanıtlar vardır, bunlar özelde Cambridge Okulu'nun ve genelde akademik iktisatçıların neredeyse bir aksiyom saydıkları şu çok yinelenen "net ürün içinde emeğin sabit payı"[59] tezini yalanlar.

1950 yılının artı-değer oranında Üçüncü Reich döneminde başarılan büyük artışın yeniden üretimini ne ölçüde gördüğü,

59- Örneğin bkz. Arthur Lewis, "Unlimited Labour: Further Notes", *The Manchester School of Economics and Social Studies*, cilt XXVI, No. 1, Ocak 1958, s. 12. Strachey işçi sınıfının "sabit payı"nı ancak sürekli mücadele ile koruyabileceği kaydı ile aynı tezi tekrarlar. John Strachey, *Contemporary Capitalism*, s. 133-49; Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, 2. Baskı, Londra 1966, s. 93; Nicholas Kaldor, "Capital Accumulation and Economic Growth", (der.) F. A. Lutz ve D. C. Hague, *The Theory of Capital* içinde, Londra 1961.

bu yılın rakamlarını 1927-28 yıllarınınkilerle karşılaştırmak suretiyle bir çırpıda görülebilir: emeğin geliri aynı iken (o zaman ortalama 38.7 milyar RM idi, 1950'de 38.9 milyar DM idi) sanayi ve zanaatların kendisi tarafından kazanılan artı-değer *neredeyse üç kat artmıştır* (ortalama 5.6 milyar RM'tan 15.5 milyar DM'a yükseldi !). 1960'lara dek artı-değer oranında yenilenen bir gerileme olmadı.

Yıl	Alınan sanayi ve zanaatlarında sermayenin geliri (I)	Alınan sanayi ve zanaatlarında emeğin geliri (II)	I/II oranı (yüzde)
1870	736	3,716	
1871	900	3,930	
1872	1,178	4,461	
1873	1,316	5,099	
1874	1,174	5,310	
1875	1,082	5,405	
1876	998	5,356	
1870-76 ortalaması			% 22.2
1907	4,995	16,086	
1908	4,554	16,035	
1909	4,536	16,248	
1910	4,890	17,164	
1911	5,198	18,291	
1912	5,910	19,374	
1913	6,242	20,138	
1907-13 ortalaması			% 29.4

1926	2,295	30,078	
1927	5,900	36,635	
1928	5,333	40,839	
1929	5,489	42,915	
1930	3,044	39,169	
1925-30 ortalaınası			% 11.2
1935	7,088	30,485	
1936	7,565	33,336	
1937	13,488	36,590	
1938	17,049	39,494	
1935-38 ortalaınası			% 32.3
1950	15,462	38,943	% 39.7
1953	24,919	56,884	
1954	30,257	62,319	
1955	32,976	70,733	
1956	34,352	79,083	
1957	37,482	85,767	
1958	37,130	92,038	
1959	46,643	98,357	
1953-59 ortalaınası			% 44.7*

*Walther G. Hoffınann, agy, s. 508-9.

ABD'deki ıınalat sanayisine ilişkin rakaınlar Vance'ın yukarıda anılan tahıninlerinden büyük ölçüde sapınalar gösterir. Bunun teınel nedeni, artan ıniktarda artı-değerin sanayinin *dışında* sahiplenilınesinde yatabilir. ABD'de ıınalat sanayisinde artı-değer oranının uzun vadeli gelişiıninin hesaplanınasını

karmaşıklaştıran bir başka olgu da resmi *Census of Manufacturers* istatistiklerinin "katma değer" kategorisi içinde amortisman karşılıklarını da içermesi ve ayrıca bu karşılıkların tam hacmini vermemesidir. Biz artı-değer oranını Gillman'ın kullandığı yöntemle hesapladık.[60] Ancak bir başka sorun sadece üretim işçilerinin ücretlerinin mi değişken sermaye sayılacağı yoksa beyaz yakalı işçilerin –Marx'ın dediği gibi artı-değerin üretimi ve realizasyonu için vazgeçilmez olanların– en azından bir kısmının da değişken sermayeni alıcıları arasında sayılıp sayılmayacağıdır ve bu kabul edilirse bu kısmın ne kadar olduğunun belirlenmesi de gerekmektedir.

Aşağıda hepsi resmi verilere dayanan dört rakam serisi veriyoruz:

Seri I : Artı-değer = katma değer, eksi ücretler.
Seri II : Artı-değer = katma değer, eksi amortisman karşılıkları ve ücretler.
Seri III : Artı-değer = katma değer, eksi ücretler ve maaşların yüzde 50'si.
Seri IV : Artı-değer = katma değer, eksi amortisman karşılıkları, ücretler ve maaşların yüzde 50'si.

Doğal olarak Seri III ve IV'te maaşların kalan yüzde 50'si değişken sermaye sayılmaktadır (tabloya *bakınız*).

60- Joseph Gillman, *The Falling Rate of Profit*, Londra 1967, s. 46-7, 60-1.

Yıl	Artı değer oranı = artı değer / değişken sermaye			
	I	II	III	IV
1904	% 146	% 134	% 117	% 97
1914	% 149	% 127	% 108	% 94
1919	% 146	% 125	% 108	% 94
1923	% 142	% 127	% 106	% 84
1929	% 180	% 163	% 135	% 113
1935	% 153	% 135	% 124	% 97
1939	% 182	% 154		...*
1947	% 146	% 129	% 113	% 98
1950	% 159	% 140	% 118	% 102
1954	% 151	% 143	% 112	% 96
1958	% 185	% 165	% 121	% 106
1963	% 209	% 192	% 137	% 124
1966	% 219	% 200	% 146	% 131**

*1939 yılı için beyaz yakalı işçilerin maaşlarına ait rakamlar elimizdeki *Statistical Abstracts of the United States* içinde verilmemiştir.

**Katma değer ve ABD imalat sanayisindeki ücret ve maaşların toplamı hakkındaki veriler, *Statistical Abstracts of the United States* içinde. No. 60, Vaşington 1938, s. 749; No. 69, Vaşington 1948, s. 825; No. 89, Vaşington 1968, s. 717-19.

Bir nokta tartışınalı olarak kalsa da bu dört seri arasındaki şaşırtıcı paraleller bu rakamları yorumlamayı görece basit kılıyor. Yüzyılın başından Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasına dek, işsizliğin uzun vadeli gerilemesi ve sendikal örgütlenmesinin büyümesinden dolayı artı-değer oranı yavaşça düştü. Daha sonra üretkenlikteki hızlı büyümenin (göreli artı-değer üretimi) ve yedek sanayi ordusunun yeniden inşasının bir sonucu olarak 1923-29 "refah dönemi"nde dik bir biçimde yükseldi. Büyük Bunalım sırasında yarı zamanlı çalışma (mutlak artı-

değerde gerileme ve sabit maliyetlerde göreli bir artış) düştü (fakat genelde sanıldığı kadar değil). İkinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında düzensiz dalgalanmalara maruz kaldı (yedek sanayi ordusunun önce askıya alınması, sonra da yeniden üretimi) ve 1950'lerin ortalarından itibaren büyük bir sıçrama kaydetti (emek üretkenliğinde ve göreli artı-değer üretiminde büyük bir artış).

Üçüncü ve dördüncü rakam serileri – ki bunlar bu bölümde daha önce alıntılanan Vance'ın tahminlerinden bir miktar sapma gösterirler fakat muhtemelen fiili gelişime daha yakından tekabül ederler - 1950'lerdeki ABD'de (ve 1960'lardaki Batı Almanya'da) otomasyonun hem hızlanmasını hem de ekonomik işlevini daha doğru bir biçimde açıklamamızı mümkün kılar. Üçüncü teknolojik devrimin ilk etkileri hammaddelerin ve çoğu zaman makinelerin bile ortalama meta değerleri içindeki payında göreli bir düşüşle kendini hissettirdi ve bu nedenle birim başına maliyetler içinde ücretlerin payında bir yükselişe yol açtı.[61] Bireysel kapitalist için artı-değer oranını yükseltme mücadelesi ampirik ifadesini ücretlerin payını düşürme mücadelesinde buldu. Otomasyonun amacı bu indirimi sağlamak ve aynı zamanda yedek sanayi ordusunu yeniden inşa etmekti.

Son derece ilginç ve bugüne dek yayınlanmamış bir doktora tezinde Shane Mage karşıt sonuçlara varmaktadır. O artı-değer oranının yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek olan uzun vadeli gelişiminin ABD'de keskişn bir biçimde aşağıya doğru gittiğini iddia ediyor. Yine de ona göre artı-değer oranı 1946'dan sonra düşmeyi durdurdu ve –mütevazı bir biçimde ise de– yine yükselmeye başladı. Mage, Vance ya da Baran ve Sweezy'den daha büyük bir doğrulukla, resmi

61- W. E. G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge 1960, s. 25. Bu çalışmada Bölüm 6'ya bkz.

ABD istatistiklerini Marx'ın kullandığı kategorilere indirgemeye çalıştı. Böylece "değişken sermaye" başlığı altında yalnızca üretken işçilerin ücretlerini içerirken, öte yandan tüm iş kârları artı-değer sayılmaktadır. Bu iki düzeltme Marx'ın analizi ile tam bir uyum içindedir. Ne var ki Mage bulgularını çarpıtan iki katlı bir yanlış yapmaktadır.[62] Birinci olarak, Mage kapitalist firmaların yalnızca *net* kârlarını (ve *net* faiz ve bono gelirlerini) artı değer olarak alıyor, oysa Marx için vergiler toplumsal artı-değerin bir kısmını oluşturur.[63] İkinci olarak, hizmet firmalarında çalışan işçilerin ücretlerini değişken sermayeye katıyor, oysa ki emek değer teorisi katı bir biçimde uygulanırsa sözcüğün gerçek anlamındaki hizmetler – yani mal nakliyesi, gaz, elektrik ve su üretenler hariç hepsi – meta üretmezler ve dolayısıyla hiçbir yeni değer yaratmazlar. Bununla birlikte, Mage'in tabloları bu şekilde iki yönden düzeltilirse, artı-değer oranının uzun vadeli düşüşü tümden kaybolmaktadır. Mage'in kendisi –kesin olmasa da– kısmi bir düzeltme yapıyor, ancak yalnızca eserinin bir ekinde bir çalışma hipotezi biçiminde. Mage orada artı-değeri brüt ücretler ve brüt kârlardan hesaplıyor (işçilerin ödediği vergiler –sosyal sigorta kesintilerinden ayrı olarak– normalde Marx'ın terime

62- Shane Mage, *The "Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit": Its Place in the Marxian System and Relevance to the US Economy*, Columbia University Ph.D., 1963, University Microfilms Inc., Ann Arbor, Michigan, s. 174-5, 164-7, 161, 164, 225 vd.

63- Marx'ın teorisinde bütün gelirler ücretler ya da artı-değere dayanır. Devlet gelirleri – örneğin devlet sınai işletmelerinde üretken emek-gücü alınak için kullanılmadıkları sürece – değişken sermaye olarak görülemeyeceği için ancak toplumsal artı-değerin bir yeniden dağıtılması ya da ücretlerden kesinti yoluyla onun artırılması olarak görülebilirler. Vergilerin doğrudan sermaye oluşturduğu durumlarda bu devlet gelirlerinin işlevleri daha açık hale gelir ki toplumsal artı-değerin bir parçası olma karakterleri Marx'ın tüm sermaye teorisini şüpheye altına sokmaksızın tartışılamaz. Örneğin bkz. *Capital*, cilt 1, s. 756.

verdiği anlamda değişken sermaye içine dahil edilemezler, çünkü emek-gücü metasının yeniden üretimi ile bir ilgileri yoktur). Bununla birlikte, tatmin edici olmayan bu düzeltme yapıldıktan sonra bile, artı-değer oranında 1930-40 döneminde yüzde 45.1'den 1940-60 döneminde yüzde 57.1'e bir artış olduğunu buluruz.[64] Tam düzeltme yapılırsa,o zaman bir artış elde edilir ki bu bizim sunduğumuz serilerle tam bir uyum içindedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinden 1950'lerin sonuna kadarki ABD örneği, Lewis'in ekonominin kapitalizm öncesi sektörlerinin kaybolmasından sonra yedek sanayi ordusunun kalıcı bir yeniden üretiminden söz etmenin mümkün olmadığı ve bu nedenle Marx'ın *sermaye birikimi sürecinde* canlı emeğin yerini "ölü emeğin" alacağı yolundaki varsayımında yanıldığı yönündeki teziyle çeliştiği için daha da önemlidir.[65] Bu dönem tam da böyle bir işçilerin yerine makinelerin ikamesini gördü, başka bir deyişle üretimin yıllık büyüme oranını aşan bir emek üretkenliği yıllık büyüme oranını.[66] Sonuç,

---

64- Shane Mage, agy, s. 272-3. Phelps-Brown ve Browne tarafından yapılan hesaplamalar, 1933-1940 gibi erken bir dönemde ve sonra yine 1946 ile 1951 arasında belirgin bir biçimde artı-değer oranında hızlı bir yükselişe işaret ediyorlar: *A Century of Pay*, Londra 1968, s. 450-2.

65- W. Arthur Lewis, "Unlimited Labour – Further Notes", s. 25.

66- 1945-61 yıllarında, ücret ve maaş kazananlar kitlesi – yani emek-gücünü satmak zorunda kalanlar kitlesi – olarak tanımlanan toplam Amerikan proletaryası 14 milyon ya da yüzde 35 arttı (ancak gerçek imalat sanayisinde sadece 1 milyonluk bir artış vardı ve imalat sanayisi artı inşaat artı nakliye, gaz, elektrik ve fiili devlet aygıtı hariç öteki kamu hizmetlerinde 2.5 milyonluk bir artış vardı). Ücretli başına fiziksel ürün (yani emek üretkenliği) 1947-61 döneminde imalat sanayisinde yüzde 50 ve imalat dışı sanayide yüzde 42 arttı. Toplam çalışma saatleri sanayide yüzde 15 yükseldi, fiziksel ürün ise yaklaşık yüzde 70 arttı. Buna karşılık, haftalık reel ücretler yalnızca yüzde 29 oranında ve kişi başına reel tüketim yalnızca yüzde 20 arttı. Tabii aynı dönemde sabit sermaye yatırımları yüzde 70 oranında yukarı tırmanır ve Departman I'deki yatırımlar yüzde 100 kadar artarken işsizliğin

İkinci Dünya Savaşı boyunca kaybolmuş olan yedek sanayi ordusunun çok hızlı bir geri dönüşü oldu – artı-değer oranı için tüm etkileriyle birlikte.[67]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'de yedek sanayi ordusunun bu yeniden üretimi, tıpkı 1945 veya 1948 sonrası Batı Avrupa ve Japonya'daki büyüyen artı-değer oranları ve yükselen reel ücretler[68] kombinasyonu gibi ancak emek üretkenliğinde önemli ve uzun vadeli bir artış sayesinde mümkün oldu – başka bir deyişle, göreli artı-değer üretiminde bir "Büyük İleri Atılım"a tekabül etti. Üçüncü teknolojik devrim tam da bu anlamda geç kapitalizmi kavrayışımızın temel bir parçası olarak görülmelidir. Yedek sanayi ordusu artı-değer oranının büyümesini sağladığı sürece –bu koşulun kendisi Departman II'deki emek üretkenliğinde önemli bir artış tarafından yaratılır– burada özel bir sorun yoktur. Bu nedenle Batı Almanya ve İtalya gibi ülkelerde 1949-60 yılları, Japonya'da 1950-65 ve ABD'de 1951-60 yılları geç kapitalizm için tüm etkenlerin genişlemeyi teşvik ettiği gerçekten mesut ve müreffeh dönemleri oluşturdular: yüksek bir yatırım oranı; emek üretkenliğinde

(Kore patlamasının üç yılı hariç) toplam istihdamın yüzde 4.5'i civarında dalgalanmasında, hatta aynı zamanda birkaç milyon ücretli orduda görev yapmasına rağmen kısmi işsizlik dikkate alınacak olursa yüzde 5-6 civarında dalgalanmasında şaşılacak bir şey yoktur. *Economic Report of the President – Transmitted to the Congress*, Vaşington, Ocak 1962, s. 236, 244-5, 242, 227, 248.

67- Batı Almanya'da da 1958-60 yıllarında birçok sanayi dalında çok sayıda işçi işten atıldı, fakat onlar daha genişlemeci olan başka dallarda iş buldular. IFO Ekonomik Araştırma Enstitüsü 1950-61 döneminde istihdam edilen işgücünün yüzde 4.33'ünün her yıl sermaye yoğunlaşması ve teknik ilerleme tarafından boşa çıkarıldığını hesaplamıştır. 1958-65'te tekstil endüstrisinde, deri endüstrisinde, seramik endüstrisinde, ağaç işleme endüstrisinde ve başka dallarda istihdam olunan insan sayısında önemli bir azalma oldu. Kruse, Kunz ve Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automatisierung*, s. 79, 65.

68- Marx böyle bir gelişme olasılığını açıkça dikkate almıştır. Bkz. *Grundrisse*, s. 757.

hızlı bir büyüme; yedek sanayi ordusu tarafından kolaylaştırılan yükselen bir artı-değer oranı, dolayısıyla emek üretkenliğine kıyasla daha yavaş büyüyen reel ücretlerle birlikte aynı zamanda toplumsal gerilimlerde bir azalma.

Şimdi 1940 / 48'den 1966'ya kadarki uzun genişleme dalgasının genel mekanizmasını, çeşitli emperyalist devletlerdeki işleyişinin özel farklarıyla birlikte özetleyebiliriz. Büyük Bunalım'ın ardından silahlanma ve İkinci Dünya Savaşı, büyük hacimli fazla sermayeyi artı-değer üretimine geri kazandırarak sermaye birikiminin yeniden kalkışa geçmesini sağladı.[69] Bu sermaye enjeksiyonuna artı-değer oranında önemli bir artış eşlik etti, ilk önce Almanya, Japonya, İtalya, Fransa ve İspanya'da – yani işçi sınıfının faşizm ve savaş yoluyla ciddi yenilgiler yaşadığı ülkelerde; sonra da sendika bürokrasisinin İkinci Dünya Savaşı sırasında verdiği grev yok sözünün, iki yıl süren savaş sonrası sınai militanlıktan sonra yürürlüğe konan Taft-Harley Yasası'nın ve AFL-CIO apparatının "Soğuk Savaş" ve MacCarthyciliğe teslim olmasının işçi sınıfı mücadeleciliğinin tedricen erimesine yol açtığı ABD'de.

Artan artı-değer ve kâr oranları şimdi üçüncü teknolojik devrimin doğumunu kolaylaştırdı. Bir "genişlemesine sanayileşme" evresinden sonra sermaye yatırımı özellikle ABD, Batı Almanya ve Japonya'da yarı-otomasyon ve otomasyon biçimini aldı. Departman II'deki emek üretkenliğinde büyük bir artış oldu ve böylece göreli artı-değer üretiminde buna denk düşen bir artış ve dolayısıyla artı-değer oranında bir artış oldu. Tersine bir hareket ancak bu genişlemeci uzun dalganın dinamiği yedek emek ordusunun limitlerine ulaşmaya başladığı, "emek piyasası"ndaki koşulların işçi sınıfının lehine döndüğü ve reel

69- Büyük Depresyon sonrasında sermaye birikiminin silahlanma harcaması ve silah üretimi aracılığıyla yeniden canlanmasının yarattığı teorik sorunları Bölüm 11'de inceleyeceğiz.

ücretlerde belirgin bir artış artı-değer oranını geri çevirmeye başladığı zaman ortaya çıktı.

Britanya kuralı doğrulayan istisna olarak çıkıyor karşımıza. Orada işçi sınıfı 1926 Genel Grev'inin başarısızlığı ve 1931'deki Labour hükümetinin çözülüşü ile öteki başlıca Avrupa ülkelerinden (İtalya hariç) daha önce tarihsel bir yenilgiye uğradı. 1930'lar boyunca İngiltere'de işsizlik yüksek bir düzeyde kaldı. Bütün bunların toplu sonucu artı-değer oranında yavaş fakat istikrarlı bir artış oldu.[70] Bununla birlikte '30'ların sonunda Britanya işçi sınıfının durumu nesnel olarak iyileşmiş ve yedek sınai emek ordusunda bir azalma olmuştu. Ondan sonra Britanya proletaryası tüm dünyada 1936'dan 1966'ya dek hiçbir büyük yenilgi yaşamayan tek büyük proletarya idi – bu deneyim İngiltere'deki sınıf güçlerinin ilişkilerini derinden değiştirdi. Böylece Britanya, İkinci Dünya Savaşı süresince veya sonrasında kendi işçi sınıfının sömürü oranını önemli ölçüde artıramayan tek emperyalist güç haline geldi; buradaki oran yeni dönemde savaş öncesi düşük düzeyde stabilize oldu.[71] Kapitalist bir bakış açısından sonuç belliydi: kâr oranında bir erozyon ve öteki emperyalist ülkelerde olduğundan çok daha yavaş bir ekonomik büyüme ve birikim oranı (ve uluslararası genişlemenin İngiliz ekonomisi üzerindeki teşvik edici etkisi bu büyümenin bile önemli bir kısmından sorumlu idi).

Bununla birlikte, genişleme yedek sanayi ordusunun dağılmasına ve kaybolmasına yol açar açmaz ve aynı zamanda kuşak değişimleri işçi sınıfındaki öznel şüphecilik ve kayıtsızlığı azaltır azaltmaz geç kapitalizmin altın yılları uluslararası düzeyde sona erdi. Artık kâr oranında otomatik bir artış veya

70- Phelps Brown ve Browne, agy, s. 248-50, 446-7.

71- Agy, . 458.

onun yüksek bir düzeyde tutulma şansı yoktu. Artı-değer oranı üzerindeki mücadele yeniden alevlendi. Üstelik bu mücadelede ücretlilerin gücünde önemli bir artışa katkıda bulunan tam da yüksek istihdam düzeyi idi, şimdi ücretlilerin artı-değer oranını düşürmelerini önlemek için onlara ekonomi dışı baskılar uygulanıyordu. Elbette bu "toplumsal programlama", "uyumlu hareket", bir "gelir politikası", hatta bir "devlet ücret politikası" ya da "ücret dondurma" beyan eden çok çeşitli devlet müdahalelerinin ortak amacı idi. Sendikaların gerçek pazarlık yapma özerkliği, gerçek sendika özgürlüğü ve sınırsız grev hakkı bu yolda engeller oluşturduğu için onları aşmak üzere çeşitli biçimlerde "güçlü devlet" yasaları tasarlandı veya yürürlüğe kondu.

1966-67 yıllarındaki "temelde genişlemeci bir tona sahip bir uzun dalga"dan "temelde durgun bir tona sahip bir uzun dalga"ya geçiş böylece bu artı-değer oranı mücadelesi ile yakından bağlantılı idi. Geç kapitalizm ücretlilerin direncini kırmayı ve artı-değer oranında yeni bir radikal artışı başaramazsa görece yavaşlamış bir ekonomik genişleme döneminden kaçınamaz. Ancak bu, durgunluk olmaksızın, hatta gerçekte reel ücretlerde geçici bir düşüş olmaksızın düşünülemez. Dolayısıyla 1960'ların ortalarında bütün emperyalist ülkelerde yeni bir şiddetli sınıf mücadelesi evresi başladı. Büyük Britanya, İtalya ve Fransa'dan başlayan bu dalga giderek Batı Almanya ve kapitalist Avrupa'nın kalanına sonra da Japonya ve ABD'ye yayıldı. Aynı zamanda emperyalistler arası rekabetin şiddetlenmesi bu mücadeleyi toplumsal gerilimleri ihraç yoluyla ve özellikle işsizlik ihracıyla zayıflatma olasılıklarını azalttı.

Sınıf mücadelesindeki bu şiddetlenmede, emek piyasasındaki koşulların kendisi "savaşan tarafların karşılıklı güçleri"ni proletaryanın lehine çevirdiği sürece sermayenin artı-değer oranında Nazi diktatörlüğü dönemindeki ya da İkinci Dünya

Savaşı dönemindekiyle karşılaştırılabilir etkin bir artış elde etme şansı yoktur. Yedek sanayi ordusunun genişlemesi sonuçta bugün sermayenin hizmetinde bilinçli bir iktisadi politika aracı haline gelmiştir.[72] Bu bağlamda, Rosa Luxemburg'tan yukarıda alıntılanan pasajı anımsamak (bkz. Dipnot 14) ve yedek sanayi ordusunun çeşitli bileşenlerini çözümlemek gereklidir. Başka şeyler arasında bu yedek ordunun darbe emicileri olarak hareket eden, yabancı işçilerle birlikte kadınlar ve 21 yaşın altındaki genç insanların istihdamındaki kayda değer dalgalanmalar dikkate alınmalıdır. Örneğin ABD'de 1950 ile 1970 arasında istihdam edilen yetişkin kadınların sayısı yüzde 71 ve çalıştırılabilir gençlerin sayısı yüzde 65 artarken aynı 20 yıl içinde yetişkin erkeklerin istihdamındaki artış sadece yüzde 16 oldu. Bu nedenle, Şubat 1972'de 19 yaş ve altındaki gençlerde işsizlik oranı yüzde 18.8, yetişkin kadınlarda yüzde

---

72- Yabancı işçilerin aşırı "iç istihdam dalgalanmaları"na karşı kasdi bir tampon olarak kullanılması 1966-67 Batı Alman resesyonu sırasında, 400,000'den fazla yabancı işçi Haziran 1966 ile Haziran 1968 arasında işlerini yitirdikleri zaman belli oldu (Nikolinakos, agy, s. 38, 66-70). Aynı olay Puerto Ricolu, Meksikalı ve (son zamanlardaki) Orta Amerikalı göçmen emeğini kullanan ABD'de not edilebilir. Bu uluslararasılaşmış yedek sınai emek ordusundaki dalgalanmaların varlıklı emperyalist devletlere komşu bağımlı yoksul ülkelerin ekonomik gelişimi üzerindeki karmaşık etkilerini çözümlemek için burada yerimiz yok. Ancak göçmen işçilerin büyük bir bölümünün metropoliten ülkelerdeki en pis, en zor ve en az ücretli işlere mahkûm vasıf işçiler olduğu herkesçe bilinir. Burada sermaye tarafından kasdi olarak proletarya içinde "yerli" ve "yabancı" işçiler arasında yeni bir katmanlaşma yaratılmaktadır. Bu işverenlere bir kerede vasıfsız işçilerin ücretlerini düşük tutmaya, etnik ve sekter farklılıkları öne çıkararak proleter sınıf bilincinin gelişimini frenlemeye ve bu yüzeysel düşmanlıkları işçi sınıfı içinde yabancı düşmanlığı ve ırkçılık propagandası yapmak için kullanmaya izin verir. İsviçre'de Schwarzenbach kampanyası, Britanya'da Powellcilik ve Fransa'da anti-Arap pogromların hepsi buna örnektir. Dolayısıyla uluslararası proleter dayanışması davası, tam anlamıyla bir siyasal sınıf bilinci şöyle dursun, "sendikal" bilinç açısından dahi temel bir görev haline gelir. Batı Avrupa'da yabancı işçilerin maruz kaldıkları ayrımcılıklar için bkz. S. Castles ve G. Kossack, *Immigrant Workers and the Class Structure in Western Europe*, Oxford 1973.

10.5 iken evli erkeklerde sadece yüzde 2.7 idi. Bununla birlikte aynı darbe emiciler resmi işsizlik rakamlarının asla emek sürecinden dışlanmış insanların gerçek miktarını yansıtmadığı anlamına gel rler, çünkü önemli sayıda kadın ve genç insan emek güçlerini satma şansları çok yüksek değilse onu satışa arz etmezler. İtalyan emek piyasası örneğinde, Luca Meldolesi yedek sanayi ordusuna dahil edilmesi gereken korkutucu ölçüde yüksek *gizli işsizlik* rakamlarına ulaştı.[73] Göçmen işçilerle birlikte (ABD'deki ırksal ve ulusal azınlıklar dahil olmak üzere: Siyahlar, Chicanolar ve Puerto Ricolular) evli kadınlar ve gençlerin oluşturduğu ek emek-gücü havuzunun, yedek bir sınai emek ordusunun muhafazası veya yeniden yapılanmasındaki *ikili rolünü* vurgulamak önemlidir. Bir yandan, onların istihdamındaki dalgalanmalar, "aile reisi" olan "sabit" işçilerinkinden çok daha büyüktür. Öte yandan, burjuvazi alay edercesine onların gelirinin sadece "aile bütçesine bir katkı" olduğunu varsaydığı için emek-güçleri için çok daha az ücret alırlar. Ücretleri çoğu zaman emek-güçlerini fiziksel olarak yeniden kazanmaya dahi yetmeyecek kadar azdır, öyle ki geçinebilmek için sosyal yardımlar, sosyal sigorta, "yasadışı" gelirler vs ye başvurmak zorundadırlar. Onların emekgüçlerinin yeniden üretiminin maliyetinin bir kısmı böylece "toplumsallaşır".[74]

73- *Wall Street Journal*, 25 Ekim 1971; *Survey of Current Business*, Şubat 1972; Luca Meldolesi, *Disoccupazione ed Esercito Industriale di Riserva in Italia*, Bari 1972. 1940'ta 16 yaşından büyük Amerikan kadınlarının yalnızca yüzde 27.4'ü ücretli bir işte çalışırken, 1970'e gelindiğinde bu oran yüzde 42.6'ya yükselmişti. Evli kadınlar arasında bu artış daha da büyüktü - yüzde 16.7'den yüzde 41.4'e. Aynı 1970 yılında, 15 ile 64 yaşları arasındaki ücretli çalışan kadınların oranı İsveç'te yüzde 59.4, Japonya'da yüzde 55.5, Britanya'da yüzde 52.1 ve Batı Almanya'da yüzde 48.6, fakat gerçek yedek sanayi ordusunun hala ülkenin azgelişmiş orta ve güney bölgelerinde bulunduğu İtalya'da ise sadece yüzde 29.1 idi.

74- James O'Connor, agy, s.14-15, 33-4. 1968'de ABD'de 10 milyon ücretli

Sermaye bugün sanayi ordusunu yeniden yapılandırmak için iki yola sahiptir: bir yandan sermaye ihracının yoğunlaşması ve yurtiçindeki yatırımların sistematik boğulması, yani emek-gücünü fazla sermayeye getirmek yerine sermayeyi fazla emek-gücü olan yere göndermek; öte yandan, otomasyonun yoğunlaşması, başka bir deyişle yatırımların olabildiğince fazla canlı emeği serbest bırakabilmek için yoğunlaşması ("genişlemesine" değil "derinlemesine" sanayileşme).

Uzun vadede her iki taktik de ancak sınırlı bir başarıya erişebilir ve her ikisi de daha da keskin toplumsal çelişkiler üretecektir. Bir yandan yurtiçindeki yatırımların boğulması büyüme oranını küçültür ve böylece toplumsal antagonizmaları yoğunlaştırır. Öte yandan, belli bir zaman aralığından sonra –ve bu aralık hayati önemdedir– sermaye ihraç eden ülke ile sermaye ithal eden ülke arasındaki ücret düzeyi farkları da azalmaya başlayacaktır. Bu sürecin hızı, elbette, önemli bir ölçüde, sermaye ithal eden ülkenin iç ekonomik ve toplumsal yapısı tarafından belirlenecektir (sözkonusu ülke zaten sanayileşmiş ise bu süreç ertelenemeyecektir; azgelişmiş bir yarısömürge ise daha uzun bir süre denetim altında tutulabilir). Aynı zamanda, bir sonraki bölümde gösterildiği gibi, emekten tasarruf eden otomasyon uzun vadede üretile artı-değer kitlesini sınırlama eğilimi göstermek ve böylece zorunlu olarak artı-değer oranında yeni bir artışı daha zor hale getirmek durumundadır. Fakat sermayenin ortalama kâr oranındaki düşüşe verdiği taktik yanıtın bu uzun vadeli çelişkilerinden daha önemli olan bu yanıtın sınıf mücadelesi üzerindeki doğrudan etkisidir. Geç kapitalizm proletarya için büyük bir okuldur, ona yalnızca ücretler ve kârlar arasında yeni yaratılan değerden hemen düşecek payla değil, fakat aynı zamanda bütün

---

saat başına 1.6 dolardan daha az kazanıyordu ve 3.5 milyon da saat başına 1 dolardan daha az kazanıyordu.

ekonomik politika ve kalkınma sorunlarıyla ve özellikle emeğin örgütlenmesi, üretim süreci ve siyasal iktidarın kullanımı çevresinde dönen tüm sorunlarla ilgilenmesi gerektiğini öğretir.

6
Üçüncü Teknolojik Devrimin Özgül Doğası

Şimdi önceki bölümlerde izlenen iki çözümlemeyi birleştirmeye çalışacağız: üretkenlik düzeylerindeki farklılıkların birbirini izleyen egemen biçimleri ile birlikte bunlara denk düşen artı kâr arayışının ana yönelimlerinin çözümlemesi ile Departman I'deki üretimin genel yapısını belirleyen hareketli makine ve enerji kaynaklarının birbirini izleyen egemen biçimlerinin çözümlemesi.

Serbest rekabet kapitalizmi çağında genişletilmiş yeniden üretimin ana kaynağının en önemli kapitalist ülkeler içindeki farklı bölgelerin eşitsiz ve bileşik gelişimi olduğu görülüyor. Kapitalist meta dolaşımının giderek tarıma nüfuz etmesi ve topraksız üreticilerin serbest kalması yoluyla para sermayesinin açığa çıkması, bu para sermayesini toprağından atılmış eski köylülerin şimdi bir yedek sanayi ordusu oluşturduğu başlıca sanayi merkezlerine sürekli göçünü getirdi.

Burada iki ara evre ayırdedilebilir. Birincisi genellikle zanaat ve manüfaktür temelinde kendisi makine üreten hareketli makine ve araçların üretimi evresidir. Departman I'in üretiminin

önemli bir kısmı Departman II'den mallarla değiştiriliyordu ve tüketim mallarının mekanik üretimine hizmet etmiyor fakat Departman içinde kalıyorlardı. Tarımsal hammadde üretimi de hala esas olarak ev sanayisi şeklindeydi. Bu çağda yalnızca demir ve kömür sanayisinde belli üretim süreçleri önemli ölçüde mekanize edilmişti. Fakat kömür sanayisinde bile el emeğinin varlığı hala öylesine güçlüydü ki sadece ücret giderleri ürün maliyetinin yüzde 66'sını hatta bazen yüzde 75'inden çoğunu oluşturuyordu. Bu açıkça düşük bir sermayenin organik bileşimine işaret ediyordu ki bu organik bileşim sınai hammaddelerin tarımsal üretiminde muhtemelen daha da düşüktü.

Serbest rekabetçi kapitalizm çağının ikinci evresinde makine üretimi artık hareketli makinelerin, buharlı motorların alanına nüfuz etmişti. Makinelerin başka makineler üreten makineler ürettiği noktaya ulaşılmıştı. Fakat bu evrede de hammaddelerin zanaatkarlar eliyle üretimi egemen olmaya devam etti. Örneğin, Bessemer ve Siemens-Martin patentlerinin uygulanmasından önce çelik sanayisinde yalnızca orta ölçekli işletmelerin olması ve hiçbir biçimde kitle üretimi olmayışı karakteristiktir.[1]

Dolayısıyla serbest rekabetçi kapitalizm çağının bu ilk iki evresi boyunca makine ile çalışan büyük sanayi sadece tüketim malları sanayisinde (ana vurgu tekstil sanayisi üzerinde olmak üzere) yoğunlaştı. Büyük ulaşım aracı –özellikle demir yolu– üreticileri bile ancak bu dönemin ikinci evresinde baş göster-

1- David S. Landes, *The Unbound Prometheus*, Cambridge 1970, s. 254-9. Bessemer'in icadı Kırım Savaşı arefesindeki askeri ihtiyaçlarla yakından bağlantılı idi: bkz. W. H. Armytage, *A Social History of Engineering*, Londra 1969, s. 153-5. "Sınai örgütlenme özellikle gemi inşa sanayisi üzerindeki etkiler belirleyici oldu. Metal ve makine çağı kaçınılmaz olarak büyük ölçekli sınai birimlerin gelişimini olgunlaştırdı. Great Eastern hissedarları ... öncüllerinin on yıl önceki demir yolu çılgınlığında yaşadıkları türden bir travmatik deneyim yaşadılar", s. 155.

diler ve 1847-73 arası "bir genişleme tonu taşıyan bir uzun dalga"nın ortaya çıkışındaki belirleyici etkenler arasında idiler.

Böylece şaşırtıcı bir biçimde Sanayi Devrimi'nden sonraki ilk yüzyılda Departman II'deki sermayenin organik bileşiminin genel olarak Departman I'dekinden daha yüksek olduğunu keşfediyoruz. Sınai kapitalizmin doğuşu, Karl Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinin 15. bölümünde tarif ettiği gibi, gerçekten de *tüketim mallarının el yapımı makineler aracılığıyla makineli-sınai üretimi* olarak tanımlanmalıdır.

Bu durum kavrandıktan sonra, Departman I'e makine üretimini sokmanın neden o kadar uzun bir zaman aldığını açıklamak mümkün hale gelir. Emek üretkenliğinin daha düşük olduğu Departman I ile üretkenliğin daha yüksek olduğu Departman II arasındaki kâr oranının eşitlenmesi Departman I'den Departman II'ye sürekli bir artı-değer transferine yol açtı. Artı kârları dağıtan eşitsiz mübadele süreci bu dönemde tarımsal ürünler ile Departman II'nin malları arasında bir mübadele idi; tarıma kitlesel bir biçimde makineler ve yapay gübrelerin girmesi henüz herhangi bir yerde görülmüyordu. Batı Avrupa'da (ve ABD'de) kapitalist üretim tarzının bu çağdaki tüm iç dinamiği *Departman I'deki birikimin pahasına Departman II'deki birikimi hızlandırmakta* yoğunlaştı.

Aynı konfigürasyon şunları da açıklar:

(a) Kapitalist üretim tarzının sanayileşmemiş ülkelere nüfuzunun ana uluslararası yöneliminin bu evrede neden meta ihracı, daha doğrusu *tüketim malları ihracı* biçimini aldığını. Çünkü bu evre boyunca metropol ülkelerin kapitalist ekonomisine egemen olan bu sektör idi ve ne zaman çevrimsel aşırı-üretim olsa bu her şeyden önce sınai tüketim mallarının aşırı-üretimi biçimini alıyordu.

(b) Kapitalizmin bu evrede neden gerçekten serbest rekabetçi

olduğunu. Çünkü tüketim malları sektörüne girmek için gereken asgari sermayenin mütevazı karakteri tekellerin ve oligopollerin doğuşunu önlüyordu.

Emperyalist çağın başında meydana gelen dönüm noktası kapitalist üretim tarzının işleyişindeki iki eşzamanlı ve bileşik değişimin sonucu idi. Bir yandan Departman I buharlı motorların makineyle üretiminden elektrikli motorların makineyle üretimine geçti. Sonuçta Departman I'deki tüm üretim sürecinin dönüşümü Departman I'in *sabit* değişmeyen sermaye üreten alt-departmanında sermayenin organik bileşiminde büyük bir artışa sebep oldu. Fakat Departman I'in *dolaşan* değişmeyen sermaye üreten alt-departmanının teknolojisinde de – hammadde üretiminde– bir dönüşüm oldu. Biz bu dönüşümü "el sanatları yoluyla hammadde üretiminden manüfaktür hattında üretimine ya da erken sanayiye geçiş" olarak nitelendirdik. Birlikte ele alındığında, bu iki süreç böylece Departman I'deki sermayenin organik bileşiminde önemli bir artışı –değişen ölçülerde– belirledi. Departman II'deki sermayenin organik bileşimindeki artışın Departman I'dekiyle karşılaştırılabilir bir ölçekte olamayacağı apaçıktır. Bütün olarak alındığında, Departman II'deki üretim teknolojisinin devrimci dönüşümü buharlı motorun yerini elektrikli motorun almasıyla sınırlıydı ki bunun sermayenin organik bileşiminde temelli bir değişim getirmesi pek zordu.[2]

Öte yandan, 1847-73 döneminde makine yapımı buharla işleyen makinelerin giderek yayılması ve bu dönemde demir yolu inşasının artan genelleşmesi dev boyutlarda sermayeyi

---

2- Landes "Sanayi Devrimi'nin teknolojik olanaklarının tüketilmesi"nden ve çelik sanayisinin dönüşümü hariç, "Sanayi Devrimi'ni oluşturan ilk yenilikler demetinin getirdiği kazançlar"ın azalmasından söz ediyor . Agy, s. 234-5, 237.

eındi.[3] Bu büyük serınaye transferi Departınan I'in Departınan II üzerindeki egeınenliğini pekiştirıneye başladı. Departınan I'deki serınayenin organik bileşiıni yavaş yavaş Departınan II'ninkine yaklaştı ve sonra da onu geçti. Kâr oranının eşitlenınesine eşlik eden, Departınan I'den Departınan II'ye bu teınel artı-değer transferi bunun üzerine durdu; değer aktarıını şiındi ters yönde Departınan II'den Departınan I'e doğru idi.

Bununla birlikte, Departınan I'de üretilen sabit serınayenin özgül doğası onun esas olarak sipariş üzerine üretildiği ve anoniın bir pazarda satış için üretilınediği anlaınına geliyordu. Dolayısıyla üretiın tesisleri ınaksiınuın siparişlere göre ayarlanınıştı. Kapitalist ülkelerdeki en öneınli sanayi dalları ınakine yapıını buharlı ınotorlarla donatıldığı zaınan –bu duruın ınuhteınelen 1870'lerin başında geçerliydi– Departınan I'in üretiın kapasitesi artık yüzde yüz kullanılaınazdı. 1873-93 arasındaki durgunluk tonuna sahip uzun dalganın ana nedenlerinden biri buydu. Ne var ki bu Departınan I'de realize edilen artı-değerin öneınli bir bölüınü ve Departınan II'de üretilen fakat kâr oranının eşitlenınesi yoluyla Departınan I tarafından elde edilen artı-değerin öneınsiz olınayan bir bölüınü artık değer kazanıp genişleyeınezdi. Ondan önceki elli yılda kapitalist üretiın tarzının gelişiınini sürdürınesinin önündeki liınitlerin Departınan II'deki aşırı-üretiın biçiınini alınası gibi, 19. yüzyılın son çeyreğinde *Departman I'deki aşırı-kapitalizasyon (sermaye fazlası)* biçiınini aldı. Bunun ınantıksal sonucu kapitalist genişleıne dürtüsünün teınel yöneliıninde bir değişiın oldu: artık kapitalizın öncesi bölgelere tüketiın ınalları ihracı yerine serınaye ihracı (ve bu serınayelerle birlikte alınan ınalların ihracı, esas olarak deınir yolu hatları, lokoınotifler ve liınan tesisleri, yani ınetropol serınayesi ile üretilen

3- Agy, s. 153-5, 541.

hammaddelerin ihracını kolaylaştırmak ve ucuzlatmak için altyapı tesisleri). Sermayenin artan yoğunlaşması ile birlikte bu kapitalist dünya ekonomisinin yeni, emperyalist yapısının ortaya çıkması için belirleyici neden idi.

Kapitalist üretim tarzının işleyişindeki ya da bu üretim tarzının başlıca bağımsız değişkenleri arasındaki oranlardaki bu değişim serbest rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişi de açıklar. Departman I'e muazzam sermaye nüfuzu, Marx'ın dediği gibi, dev üretim araçları ve dev sermaye miktarları ile işleyen üretim tesisleri yarattı. Bu alanda rekabet edebilmek için gereken asgari sermaye miktarında muazzam bir artış oldu. Gitgide rekabet yoğunlaşmaya yol açtı; yalnızca sınırlı sayıda bağımsız işletme ve anonim şirket sağ kalabildi. 1873-93 arası uzun vadeli durgunluk evresinin ikinci teknolojik devrimin –her şeyden önce elektrik motorları teknolojisinde– ortaya çıkışı ile örtüşmüş olması tröstlerin ve tekellerin oluşması için zorlayıcı bir sebepti. Lenin bu iki etkenin tekelci kapitalizmin oluşmasında oynadığı belirleyici rolü vurgulamıştı.[4] Bu tekelleşmenin "yeni" sanayi dallarında (çelik[5], elektrikli makineler, petrol) ve "yeni" sınai ülkelerde (ABD, Almanya), "eski" sanayi dallarından (tekstil, kömür) ve "eski" sanayi ülkelerinden (İngiltere, Fransa) daha hızlı olması şaşırtıcı değildir.

O zaman geçen elli yılın gelişimi bu şemanın ışığında nasıl görünüyor? 1893-1914 arası ikinci teknolojik devrimin doğurduğu hızlanmış sermaye birikimini Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına dek süren uzun bir frenlenmiş birikim ve göreli ekonomik dur-

---

4- Bkz. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism, Selected Works* içinde, Londra 1969, s. 177.

5- Bu ağırlık öyle bariz ki Landes Avrupa ekonomisinin 1870'lerde başlayan gelişme evresini "Çelik Çağı" olarak adlandırıyor. Landes, agy, s. 249 vd.

gunluk dönemi izledi. Bu durgunluğun ana nedenini Bölüm 4 ve 5'te açıklamış bulunuyoruz: genel elektrifikasyonun bir sonucu olarak sermayenin organik bileşimindeki önemli yükseliş ortalama kâr oranı için bir düşme eğilimi yarattı, bu eğilim ancak artı-değer oranında buna denk düşen önemde bir artışla nötralize edilebilirdi. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki büyük devrim sonrası dalgasında kapitalist sınıf siyasal egemenliğini koruyabilmek için işçi sınıfına ödünler vermek zorunda kaldı, bu ödünlerin artı-değer oranını artırmaktan çok stabilize etmeleri hatta düşürmeleri olası idi. 1924-29'da kısa bir ekonomik sıçramanın ardından kâr oranındaki düşüş 1929-32 Büyük Bunalım'ına ve genişleme ve birikim faaliyetlerinde durgunluğa yol açtı. Ancak Hitler faşizminin zaferi –ve başka ülkelerde İkinci Dünya Savaşı– sermayenin artı-değer oranında sermayenin daha yüksek organik bileşimine rağmen ortalama kâr oranının bir süre çok yükseklerde seyretmesine yetecek kadar büyük bir artış elde etmesini sağladı.

Ancak bu arada sermayenin genel varlık koşullarında başka önemli değişiklikler olmuştu. İlk başta, Sovyet Rusya kapitalist dünya pazarının dışına çıkmıştı, böylece kapitalist üretim tarzının doğuşundan beri ilk kez kapitalist dünya pazarı genişleme yerine bir daralma yaşamıştı. Kısa bir süre için, hammadde fiyatlarındaki son artışlar ve İngiltere'nin Afrika'daki "Üçüncü İmparatorluğu"nun[6] yoğunlaşan sömürgeleşmesi sermaye ihracını yeniden patlatacak gibi görünmüştü. Fakat kısa bir süre içinde Büyük Bunalım'ın patlak vermesinden sonra, esas olarak sömürgelerdeki hammadde üretimini elinde tutan emperyalist grupların tekelci karakterinin bir sonucu olarak, sömürge ve yarı sömürgelere sermaye ihracında uzun

6- Bkz. George Padmore, *Africa, Britain's Third Empire*, Londra 1948.

vadeli bir düşme eğilimi olduğu açığa çıktı. Metropol ülkelerdeki birikim azlığı ve sömürgelere sermaye ihracının düşmesi böylece sadece sermaye fazlasının ortaya çıkışını ve kâr oranının düşmesini pekiştirdi. Bilindiği gibi, fazla sermaye yalnızca ortalama faiz elde eder, ortalama kâr değil. Ancak kendisi sermayenin değer kazanma (valorizasyon) sürecine bizzat katılmadığı için ve dolayısıyla bu faiz toplam toplumsal artıdeğerden ödenmesi gerektiği için ortalama kâr oranını daha da düşmeye zorlar.

İkinci olarak, bu fazla sermaye şimdi Departman II'ye nüfuz etmeye başladı. İkinci teknolojik devrimin tüketim malları sektörüne uygulanmasını temsil eden *dayanıklı tüketim malları* denen yeni bir tüketim malları sektörü yaratıldı: otomobil üretimi ve elektrikli aygıtlar (elektrikli süpürgeler, radyolar, elektrikli dikiş makineleri, vs) üretiminin başlangıcı. Bu dönüşüm kitle üretimi biçiminde temel olarak ABD ile sınırlı olmasına rağmen yine de sermayenin organik bileşiminde önemli bir artışa yol açtı ki bu da özellikle ABD'de artı-değerin iki departman arasındaki yeniden dağılımında Departman I'in avantajını azaltmaya başladı. Bu durum zaman açısından Departman I'deki ortalama kâr oranının zaten keskin bir biçimde düşmekte olduğu ve ardından Departman I'in tamamını sarsan büyük bunalımla aynı evreye denk geldiği için bu departmandaki kâr oranını yükseltme baskısı olumlu anlamda patlayıcı hale geldi. Bu baskı dört biçime girdi:

1) Artı değer oranında hemen bir artış yönünde (faşizm, savaş ekonomisi)
2) Silahlanma yoluyla fazla sermayenin hemen değerlenmesi yönünde
3) Değişmeyen sermayenin maliyetini düşürmeye yönelik yeni bir girişim, yani sermayenin hammadde üretimine (hem

madenler hem de tarım) yenilenmiş kitlesel nüfuzu, fakat bu kez ileri sınai teknoloji ile ve dolayısıyla sabit değişmeyen sermayenin maliyetini düşürmeye yönelik. Sermayenin devir zamanını kısaltmaya yönelik baskılar bu girişim ile ilgiliydi.

4) Ücretlerin meta maliyetlerindeki payında radikal bir indirimle birlikte otomasyon ve yarı otomasyon deneyleri. Bu geçici eğilimin nedeni hammadde fiyatlarında ve sermayenin temsil ettiği değer payındaki radikal indirim ile birlikte sabit ücret maliyetlerinin göreli payındaki artış eğilimiydi.

İlk hayati hedefe ulaşılır ulaşılmaz, yani kâr oranı bir kez daha yükselir yükselmez, 1929-39 döneminde birikmiş fakat değerlenmemiş ek sermaye ve yukarıda sayılan öteki üç eğilimin eşzamanlı kullanımı yoluyla sermaye genişlemesi roket gibi fırladı. Sonuç 1940 (1945)'ten 1965'e, üçüncü "genişleme tonu taşıyan uzun dalga"ya giriş oldu.

Bu yeni dönemi karakterize eden olgu, başka şeyler arasında, makine yapımı sınai tüketim malların (19. yüzyıl başlarından itibaren) ve makine yapımı makinelerin (19. yüzyılın ortalarından itibaren) yanı sıra şimdi makine ürünü hammaddeler ve gıda maddeleri bulmamızdır. *Böylece geç kapitalizm, bir "sanayi sonrası toplum"u*[7] *temsil etmekten uzak bir biçimde ekonominin bütün dallarının ilk kez tümüyle sanayileşmiş olduğu bir dönem olarak görünmektedir*; buna ek olarak ayrıca dolaşım alanının artan mekanizasyonunu (salt onarım hizmetleri hariç) ve üstyapının artan mekanizasyonunu gösterebiliriz.

Bununla birlikte, bu gelişme aynı zamanda en önemli üre-

7- Bölüm 12'de tartışılacak ve eleştirilecek olan bu kavram başkalarıyla birlikte şu yazarlar tarafından kullanılmaktadır: Daniel Bell, *The Reforming of General Education*, New York 1966, Hermann Kahn, *The Year 2000*, New York 1967 ve Jean Jacques Servan-Schrieber, *The American Challenge*, Londra 1970.

tüm alanlarındaki ortalama emek üretkenliğinin genel bir eşitlenmesini de belirledi. Gerçekten tarımsal ürünler ya da hammadde üreten bazı dallarda (örneğin petrol rafinerileri ve sentetik lif sanayisinde) ve tüketim malları yapan bazı dallarda (örneğin tam otomasyonlu gıda sanayilerinde) emek üretkenliği son 25 yıl içinde sabit sermaye üreten dallardakinden daha yüksek bir ortalama artış kaydetti. ABD'de adam-saat başına tarımsal üretim 1929'dan 1964'e 100'den 377'ye yükselirken imalat sanayisinde aynı dönemde ancak 229'a yükseldi.[8] Batı Almanya'da 1958-65 yıllarında tekstil sanayisinde çalışanların üretkenliğindeki yıllık artış oranı yüzde 7.7, ağaç işleme sanayisinde yüzde 7, cam sanayisinde yüzde 6.9 ve gıda sanayisinde yüzde 5.1 iken metal sanayisinde yüzde 4.2, elektroteknik sanayisinde yüzde 4.6, demir sanayisinde yüzde 4, taşıt sanayisinde yüzde 3.8, demir çelik inşasında yüzde 3.2 ve makine üretiminde yüzde 2.8 oranında artış oldu. Genelde bu dönemde emek üretkenliğindeki ortalama yıllık büyüme oranı yatırım malları sanayisindeki yüzde 4.2'ye karşılık tüketim malları sanayisinde yüzde 6.1 idi.[9] İki büyük Departman'ın ortalama üretkenliğinin, yani sermayenin ortalama organik bileşiminin bu eşitlenmesi tam da otomasyonun özünün bir parçasıdır. Çünkü bir kez tam otomasyonlu süreçleri kitle üretimine uygulamak mümkün olduğunda aynı şekilde eşit ölçüde başarıyla hem kitlesel hammadde ve "hafif" tüketim malları üretimine hem de transistörlü aygıtlara ya da sentetik liflere uygulanabilir.

Geç kapitalizm çağı böylece sermayeyi bir kez daha 19.

8- U.S. Department of Commerce, Bureau of the Census, *Long-Term Economic Growth 1860-1965*, Vaşington 1966.

9- Kruze, Kunz ve Uhlmann, Wirtschaftliche *Auswirkungen der Automation*, s. 68-9. Sentetik lif sanayisi 1950-65 döneminde emek üretkenliğinde yüzde 9'luk bir yıllık büyüme oranı kaydetti.

yüzyıl ortasındakinden çok farklı olmayan bir durumla karşı karşıya bırakır: ortalama emek üretkenliğinin artan bir eşitlenmesi. Buradan iki sonuç çıkarılabilir:

1) İlk olarak, üretkenlik düzeylerindeki bölgesel ya da uluslararası farklar artık artı kâr elde etmenin ana kaynağı değildir. Şimdi bu rolü yukarıda betimlenen durumdan mantıksal olarak çıkarsanabileceği gibi sektörler ve işletmeler[10] arasındaki farklar üstlenmektedir. Unutmamalıyız ki önceki 19. yüzyıl tarihsel dönemi iki Departman arasındaki emek üretkenliği farklarının azalmasıyla karakterize edilse de sermayenin bu azalmanın sonuçlarından kurtulmak için tarıma ve özellikle de sömürge ve yarı sömürgelere yönelme şansı daha fazlaydı. Açıklanmış olan sebeplerden dolayı bu tür fırsatlar bugün artık ya yoktur ya da çok sınırlıdır.
2) Böylece *teknolojik yenilikleri hızlandırmak* için sürekli bir baskı gelişir. Çünkü öteki artı-kâr kaynaklarının kuruması kaçınılmaz olarak ancak sürekli teknolojik yenilenme yoluyla edinilebilecek olan "teknolojik rantlar"ın peşinde sürekli bir kovalamaya yol açar.[11] Teknolojik rantlar teknik sürecin bir tekelleşmesinden türeyen artı-kârlardır, yani metaların maliyetini düşüren fakat bizzat tekelci sermayenin yapısından –giriş zorlukları, asgari yatırım miktarı, patent denetimleri, kartel anlaşmaları, ve saireden dolayı– (en azından orta vadede) verili bir üretim dalında genelleşeme-

10- Bu farklara örnekler başkaları arasında Amerikan sendika lideri Charles Levinson tarafından geçenlerde çıkan kitabında verilmektedir: *Capital, Inflation and the Multinationals*, Londra 1971, s. 28 vd. BM Avrupa Ekonomik Komisyonu Batı Avrupa'daki sanayi dalı başına emek üretkenliği yıllık büyüme oranını deri sanayisinde yüzde 1.3 ile petrol sanayisinde yüzde 9 arasında dalgalandığını bildiriyor. Bu 1'e 7'lik bir varyasyondur. *Economic Survey of Europe in 1970*, Cenevre 1971.

11- Bu sorunun daha kapsamlı bir ele alınışı bundan sonraki iki bölümdedir.

yen ve tüm rakipler tarafından uygulanamayan keşifler ve icatlardan türeyen artı-kârlardır. Bu anlamda serbest rekabet kapitalizmi çağının tüketim mallarındaki gizil aşırı-üretimi ve emperyalizm çağının gizil sermaye fazlası geç kapitalizm evresinde, kapitalist ekonominin ekonomik çelişkilerinin *egemen* biçimi olarak, bu öteki iki biçimle açıkça birleşik olsa da, *üretim araçlarının gizil aşırı-üretimine* yol açarlar.[12]

Geç kapitalizmin temel çizgileri böylece sermayenin hareket yasalarından çıkarılabilir. Bu çözümlemenin ileri aşamasında esas olarak şimdiye dek açıklanmış olanlara dayalı başka birkaç etkeni daha birleştireceğiz. Üçüncü teknolojik devrimin doğrudan kökeni sermayenin 20. yüzyılda 30'lar ve 40'lardaki yukarıda sayılan dört ana hedefine götürülebilir. Otomasyonun teknik olasılığı silah sanayisinden ya da silahlanma ekonomisinin ulaştığı belli bir gelişme derecesine denk düşen teknik zorunluluklardan doğar. Bu durum, doğrudan insan eli temasından tamamen arındırılmış (ki bu nükleer enerji kullanımında fizyolojik bir zorunluluktur), otomatik üretim bandı süreçlerinin genel ilkesi için geçerlidir. Ayrıca yıldırım hızıyla veri toplayabilen ve bunlardan karar almak için sonuç çıkarabilen –örneğin otomatik uçaksavarları savaş uçaklarını düşürmek için kesin bir biçimde yönlendirebilen– doğrudan sibernetik ilkelere göre üretilmiş otomatik hesaplayıcılar inşa etme zorunluluğu için de geçerlidir.[13]

Bu yeni teknolojinin üretken uygulaması, kimya sanayisinin belirleyici itici gücü dolaşan değişmeyen sermayeyi ucuzlatmak olan sektörlerinde başladı. Bu uygulama 1950'lerin başından itibaren gitgide artan sayıda alana yayıldı, burada

12- Üretim araçlarının bu gizil aşırı üretimi her şeyden önce Departman I'in dallarında sürekli bir fazla kapasite biçimini alır.

13- Friedrich Pollock, *Automation*, Frankfurt 1964, s. 46-7.

temel amaç doğrudan ücret maliyetlerini radikal bir biçimde azaltmaktı, yani canlı emeği üretim sürecinden çıkarmak. ABD'de bu hedef şüphesiz hemen savaş sonrası dönemde ücretlerde meydana gelen bazen ciddi miktarlardaki artışları halletme ihtiyacıyla örtüştü.[14] "Birçok sermaye"nin duyduğu ücret maliyetlerini düşürme zorunluluğunun "genel olarak sermaye"deki mukabili işsiz emek gücü açığa çıkarma yoluyla yedek sanayi ordusunun yeniden inşası eğilimiydi.

Rezler, üçüncü teknolojik devrimin alanını tanımlayan otomasyon ya da daha doğrusu yarı otomasyonlu ve otomasyonlu üretim süreçlerini dörde ayırıyor:

- Otomatik aygıtlara dayalı olarak ardışık üretim süreçleri arasında parça transferi, örneğin Detroit otomotiv endüstrisi.
- Akışın ve kalitesinin otomatik denetimine dayalı sürekli akış süreçleri, örneğin kimya sanayisi, petrol rafinerileri, gaz ve elektrik hizmetleri.
- İmalat sanayisindeki bilgisayar kontrollü süreçler.
- Yukarıdaki sistemlerin çeşitli kombinasyonları, örneğin Detroit tipi yarı otomasyonlu sayısal denetimli takım tezgahı kompleksleri üzerine bilgisayarların empoze edilmesi. Sürekli akış süreçlerinin bilgisayarlarla kombinasyonu tam otomatik üretim birimleri hedefine petrol arıtımı ve elektirik-gaz fabrikalarında yaklaşık olarak ulaşmıştır.[15]

Üçüncü teknolojik devrimin kapsamı şu olgudan çıkarılabilir: "McGraw-Hill şirketi tarafından 1960'ların ortasında yapılan bir araştırma ... bazı otomatik kontrol ve ölçü aygıtlarının ve veri işleme sistemlerinin 100'den fazla kişi çalıştı-

---

14- Bu kitapta 5. Bölüm'de yer alan son tabloda dördüncü sütuna bakınız.

15- Julius Rezler, *Automation and Industrial Labor*, New York 1969, s. 7-8.

ran 32,000 (Amerikan) imalat şirketinden 21,000'i tarafından kullanıldığını gösterdi. Petrol, takım, bilgisayar ve kontrol ekipmanı fabrikalarından yaklaşık her 10'undan 9'u bu aygıtları kullandığını bildirdi. Ekipman makineleri ve metal işleme fabrikalarının üçte ikisi de kontrol sistemleri kullanıyordu... 1963'te bu araştırma yaklaşık 7 milyar doların ya da gayrisafi imalat yatırımının yüzde 18'inin (ve makine yatırımlarının kabaca üçte birinin) araştırmaya katılanların otomatik ya da ileri saydığı ekipmana harcanıyordu".[16]

Amerikan ekonomisinin özel sektöründe 1954'te elektronik veri işleme makinelerinin kullanımına başlanması nihayet hepsi olmasa da birçok üretim dalı için hızlandırılmış teknolojik yenilik alanını ve geç kapitalizmi karakterize eden teknolojik artı-kâr avını açtı. Bu vesileyle biz de böylece İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden inşa döneminin sonu ve üçüncü teknolojik devrimin yol açtığı patlamanın başlangıcını bu yıldan başlatabiliriz. 1945'ten 1965'e dek süren "genişleme tonu taşıyan uzun dalga" içindeki bu iki alt-dönem arasındaki fark hem iktisadi-tarihsel hem de toplumsal-siyasal anlamda önemlidir.

İktisadi açıdan, üçüncü teknolojik devrimin aşağıdaki on ana niteliği saptanabilir:

1. Sermayenin organik bileşimindeki artışın nitel bir ivmesi, yani canlı emeğin yerini ölü emeğin alması. Tam otomasyonlu işletmelerde bu ikame pratikte tamamlanmıştır.[17]
2. Hala üretim sürecinde yer alan canlı emek gücünün fiili hammadde işlemeden hazırlık ya da gözetim işlevlerine

16- Joseph Froomkin, "Automation", *International Encyclopaedia of Social Sciences* içinde, New York 1968, Cilt I, s. 180.

17- Levinson, agy, s. 228-9'da Britanya'daki petro-kimya işletmeleri örneğini veriyor, buralarda ücret ve maaşların temsil ettiği üretim maliyetleri yüzde 0.02, yüzde 0.03 ve yüzde 0.01'e düşmüştür.

kaydırılması. Ancak yine de bu işlevlerin Marx'ın tanımladığı gibi değer yaratan faaliyetler, yani üretilen özgül kullanım değerlerinin biçimini belirlemekte esas olan faaliyetler olduğu vurgulanmalıdır. Fiili üretim sürecinin ön kısmında çalışan bilim insanları, laboratuvar çalışanları, plan-projecileri de üretken, değer ve artı-değer yaratan emek harcarlar. Aslında geç kapitalizmin üçüncü teknolojik devrim çağını genelde karakterize eden şey tam da Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinin 6. bölümünün özgün versiyonunda çok net biçimde çözümlemiş olduğu *toplumsal emek kapasitesinin entegrasyonu süreci*dir: "*Emeğin gerçekte sermaye başlığı altında kategorize edilmesinin* ya da *özgül kapitalist üretim tarzının* gelişimi ile birlikte toplam emek sürecinin gerçek *fonksiyoneri* bireysel emekçi değil, fakat gitgide artan bir biçimde *toplumsal olarak birleşmiş bir emek kapasitesi* haline geldiği için ve toplam üretken makineler biçimi içinde rekabet eden çeşitli emek kapasiteleri çok farklı biçimlerde doğrudan meta oluşumu sürecine katıldıkları için ya da bu bağlamda daha doğru bir ifadeyle ürünlerin oluşumuna, birisi daha çok elleriyle çalışarak, öteki daha çok kafasıyla çalışarak, birisi yönetici, mühendis, teknisyen olarak, öteki denetleyici olarak, bir üçüncüsü doğrudan kol emekçisi ya da hatta her işi yapan biri olarak katıldıkları için, *emek kapasitesinin işlevleri üretken emek* kavramının doğrudan altında sıralanır ve aktörleri de doğrudan sermaye tarafından sömürülen ve sermayenin genişlemesine ve bir bütün olarak üretim sürecine *tabi kılınmış üretken emekçiler* kavramının altında sıralanırlar. Bu atölyeyi oluşturan toplam emekçiyi ele alırsak, o zaman onun birleşik etkinliği aynı zamanda bir meta kitleleri toplamı olan bir toplam üründe maddi olarak realize olur ve toplam emekçinin sadece bir kolu ya da bacağını temsil eden bireysel emekçinin işlevi-

nin doğrudan kol emeğinden az ya da çok uzak olup olmaması da tümüyle önemsizdir".[18]

3. Emek-gücü metasının otomasyonlu işletmelerdeki iki işlevinin arasındaki orantıda radikal bir değişim. Bilindiği gibi, emek-gücü değeri hem yaratır hem de saklar. Kapitalist üretim tarzının tarihinde, değer yaratımı şimdiye dek bariz bir biçimde hayati işlev olmuştur. Tam otomasyonlu işletmelerde ise tersine şimdi değerin korunması önemli hale gelmektedir.[19] Bu yalnızca banal anlamda harekete geçirilen makinenin bir kısmının ve nihai meta değerine işlenmiş hammaddelerin otomatik transferi değil, aynı zamanda çok daha özgül bir anlamda, değerdeki dev büyümeye ve siber-kontrollü otomatik makine agregatlarının uygulanabilirliğindeki artışa denk düşen emek ya da değer tasarrufu anlamında da böyledir.[20]
4. Bizzat işletme içinde artı-değer yaratımı ile tam otomasyonlu işletmelerde ya da şubelerde üretilmiş artı-değerin sahiplenilmesi arasındaki orantıda radikal bir değişim. Bu otomasyonun önceki üç karakteristiğinin zorunlu bir sonucudur.
5. İnşaat maliyetleri ile sabit sermaye yapısı ve dolayısıyla sınai yatırımlar içindeki yeni makinelerin satın alınması harcamaları arasındaki orantıda bir değişim. ABD'de temel sermaye oranları şu şekilde değişti:[21]

18- Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 128-30.

19- Nick, *Technische Revolution und Ökonomie der Produktionsfonds*, s. 13: "Emek tasarrufundaki ana madde nesneleşmiş emek alanında olursa nitel açıdan yeni bir durum doğar".

20- Pollock, agy, s. 256, 284-5. Pollock kontrollerin yanlış kullanılmasından doğabilecek bir "büyük hasar"dan söz ediyor.

21- Nick, agy, s. 21. Bu otomasyonlu makinelerin boyutundaki azalmayla ilgilidir. Karş. Helmut Ludwig, *Die Grössendegression der technischen Produktionsmittel*, Köln 1962. Belçika metal işleme sanayisinde 1973'te 3.8 milyar frank binalara ve 13.5 milyar da ekipmana yatırılmıştı: *Bulletin Fabrimetal*, 3/12/1973.

	1929	1960
İnşaat payı	% 59	% 32
Ekipman payı	% 32	% 52
Dolaşım araçları payı	% 9	% 16

6. Sürekli üretim ve hazırlık ve kurulum işlerinde radikal bir hızlanma (ve zorunlu onarıma geçiş) yoluyla üretim zamanında bir kısalma.[22] Stok planlama, piyasa araştırması, vs yoluyla dolaşım zamanını kısaltma baskısı – böylece sermaye için daha kısa bir devir süresi.[23]
7. Teknolojik yeniliği hızlandırmak için bir zorunluluk ve "araştırma ve geliştirme" maliyetlerinde dik bir yükseliş. Bu önceki üç gücün mantıksal sonucudur.
8. Sabit sermayenin özellikle makinelerin ömründe bir kısalma. Her işletme içinde üretimin kesin planlaması ve bir bütün olarak ekonominin programlanması için artan baskı.
9. Sermayenin daha yüksek bir organik bileşimi, değişmeyen sermayenin ortalama meta değeri içindeki payında bir yükselişe yol açar. Her bireysel duruma bağlı olarak bu artış dolaşan değişmeyen sermayenin payı ile sınırlı olabilir (hammaddelerin maliyeti, enerji, yardımcı maddeler); ya da sabit değişmeyen sermayeye uzanabilir (makinelerin amortismanı); ya da her ikisini de etkileyebilir. Yukarıda verilen petro-kimya sanayisi örneğinde Levinson hammaddeler ve

22- Reuss, agy, s. 27-8; Kruze, Kunz ve Uhlmann, agy, s. 28-9. Red-kotalarının azalması ve malzeme maliyetlerinde tasarruf için ayrıca bkz. agy, s. 49: "İncelik ayarı için soğuk-kuşak rolling-train üzerinde bir analoji hesaplayıcı konması ıskarta malzemede yüzde 35 azalmaya yol açtı. Bir elektirik santralinde arz ve basıncın otomatik ayarı konması birincil enerji tüketimini kilowatt saat cinsinden yüzde 42 azalttı".

23- Bireysel yatırım projelerinin büyüklüğü öylesine yükselmiştir ki salt maliyet açısından bile optimal kullanım için zorlayıcı bir baskıyı temsil etmektedir.

enerji maliyetleri için şu oranları veriyor: etil benzol yüzde 87; vinil klorid yüzde 78; asetilen-atelen yüzde 59.6. Sabit sermaye maliyetlerinin payları bu örneklerde sırasıyla yüzde 12, yüzde 21 ve yüzde 40 oluyor.[24] Nick ve Pollock haklı olarak, eğer otomasyon kapitalizmde rekabetçi olacaksa, bunun için değişmeyen sermayenin ortalama meta değeri içindeki *göreli* payındaki artışa kaçınılmaz olarak değişmeyen sermayenin meta başına *mutlak* harcamasında bir azalmanın eşlik edeceğini vurgulamaktadırlar.[25]

10. Üçüncü teknolojik devrimin bu temel ekonomik niteliklerinin birleşik etkisi kapitalist üretim tarzının tüm çelişkilerinin şiddetlenmesi yönünde bir eğilimdir: emeğin artan toplumsallaşması ile özel mülkiyet arasındaki çelişki; (ölçüye gelmeyen) kullanım değerleri üretimi ile (ahalinin satın alma gücüne bağlı olmaya devam eden) mübadele değerleri realizasyonu arasındaki çelişki; emek süreci ile değerlenme süreci arasındaki çelişki; sermaye birikimi ile sermayenin değer kazanması arasındaki çelişki, vb.

Kısmi otomasyon ile tam otomasyon arasındaki oran üçüncü teknolojik devrimin geç kapitalizm evresindeki hayati bir sorunudur. Bu sorun kapitalist üretim tarzının tüm çelişkilerinin şiddetlenmesi yönündeki bu genel eğilimin ışığında incelenmelidir. Belli üretim dallarına yarı otomatik üretim süreçleri geniş ölçekte sokulursa bu yalnızca sermayenin organik bileşimini artırma yönündeki içsel eğilimini daha yüksek bir düzeyde yeniden üretir ve önemli bir teorik sorun çıkarmaz. Bununla birlikte, özellikle hafif sınai mallar üreten sektörlerde yarı otomasyon reel ücretleri realize etmek için gerekli tü-

24- Levinson, agy, s. 228-9.

25- Nick, agy, s. 46-54; Pollock, agy, s. 166. Uzun vadede, otomasyonlu hammadde üretiminin yayılmasıyla birlikte değerin sabit değişmeyen payı göreli olarak en önemli parça haline gelecektir. Karş. Kruse, Kunz ve Uhlmann, agy, s. 113.

ketim mallarının değerinde önemli bir indirime yol açtığı için, göreli artı-değer üretiminde de daha az önemli olmayan bir artışa yol açabilir. Otto Brenner tarafından verilen rakamlara göre, Batı Almanya'da yiyecek içecek üreten sanayiler ve tekstil sanayisi 1950 ile 1964 arasında 1,000 DM değerinde meta üretmek için gereken iş saati sayısında sırasıyla 77'den 37'ye ve 210'dan 89 saate bir düşüş kaydettiler.[26] Göreli artı-değerdeki bu önemli artışın yanında reel ücretlerde ancak sınırlı bir artış, yani emek gücü metasının değerinin belirlenmesine ek metalara katılımı oldu.

Ancak eğer tam otomasyonlu üretim süreçleri geniş bir ölçekte belli üretim alanlarına sokulursa, bütün tablo değişir. Bu alanlarda mutlak ya da göreli artı-değer üretimi yükselişini durdurur, kapitalizmin tüm temel eğilimi kendi yadsımasına dönüşür: bu alanlarda artı-değer üretilmeye pek zor devam eder. Bu alanlarda çalışan firmaların elde ettiği toplam kâr geride kalan yarı otomasyonlu ya da otomasyonsuz üretim dallarından alınır. Dolayısıyla bu ikinci dallarda onları otomasyonlu dallardan ayıran artan üretkenlik düzeyi farklarını en azından kısmen kapatabilmek için üretimde ciddi rasyonalizasyon ve yoğunlaşma önlemleri alma konusunda sıkı bir baskı oluşur, çünkü öteki türlü "kendi" işçileri tarafından üretilen artı-değer kitlesinin artan bir kısmını daha üretken çalışan rakiplerine kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Geçen on yılda öylesine karakteristik hale gelen taşıma bandını hızlandırma ve işçiyi sıkıp artı emeğin son saniyesini alma olayları da bununla ilgilidir (Batı Almanya'da "minimum zaman süreci" demekle haksız sayılmayan M-T-M ya da Hareket-Zaman-Ölçüm sisteminde temel birim saniyenin 1/16'sı olarak ayarlanmıştır).

26- *Automation, Risiko und Chance* içinde, Frankfurt 1966, Cilt I, s. 23.

Fakat dağıtılacak şeyin önce üretilmesi gerekir. Tam otomasyonlu işletmeler ve üretim dalları hala küçük bir azınlık oluşturduğu sürece,[27] yarı otomasyonlu işletmeler ve üretim dalları çalışılan iş saatlerinde ciddi bir azalma göstermediği sürece ve sanayide harcanan emeğin toplam miktarı hala yükselmeye devam ettiği sürece, geç kapitalizm zorunlu olarak büyük gruplar arasındaki ve bunlarla sanayinin tekelleşmemiş sektörleri arasındaki şiddetli rekabet ile tanımlanır. Fakat bir bütün olarak elbette bu süreç nitel açıdan "klasik" tekelci kapitalizminden farklı değildir.

Bu konuya girmişken, Marx'ın iktisadi teorisinin birçok eleştirmeni tarafından dile getirilen bir itirazı kısaca ele alalım, buna göre Marx'ın sermayenin artan organik bileşimi kavramı için hiçbir ampirik ya da teorik kanıt yoktur. Bu eleştirmenler makinelerin ve hammaddelerin maliyetinde bir indirimin ve kullanımında bir tasarrufun "nötr" bir teknik ilerlemeye yol açabileceğini savunuyorlar, buna göre sürmekte olan meta üretimine giren değişmeyen sermayenin değeri, emek üretkenliğindeki büyümeye rağmen, ancak değişken sermayenin değeri ile aynı oranda büyüyecektir.[28] Ampirik olarak, sabit sermaye üreten üretim dallarındaki büyümenin tüketim malları üreten

27- Pollock, agy, s. 109, hammaddelerden nihai ürünlere dek uzanan tam otomasyonlu üretim süreçlerinin çelik tüpler, petrol arıtımı, cam ve kağıt, bisküvi ve dondurma, sigara ve şarapnel imalatında ve un değirmenciliğinde kullanıldığını not etmesine karşın genelde tam otomasyonlu fabrikaların yalnızca küçük bir azınlık olduğu yorumunu yapıyor. Pollock genelleşmiş otomasyonu engelleyen teknik engellere işaret ediyor: üretimi türdeş ve sürekli kılma, üretim sürecini standardize edilmiş tek tek eylemlere bölme vs vs gereksinimi. Bu teknik zorluklara ek olarak, yukarıda kısaca özetlediğimiz bariz ekonomik zorluklar da vardır.

28- Başkaları ile birlikte bkz. Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, Londra 1956; J. R. Hicks, *The Theory of Wages*, 2. Basım, Londra 1966, Chapter 6; Rolf Güsten, *Die langfristige Tendenz der Profitrate bei Karl Marx und Joan Robinson*, Doktora tezi, Münih 1960.

sanayi dallarındakinden daha hızlı olduğunu kanıtlamak kolaydır; hammadde ve ara malları üretimindeki artış şüphesiz Departman II'deki artıştan daha düşük olmadığından ve enerji üretimindeki artış açıkça bu sonuncudan bile daha yüksek olduğundan, sermayenin organik bileşimindeki uzun vadeli bir büyümenin ampirik kanıtlarını sunmak zor olmamalıdır. Kısa dönemler için böyle kanıtlar zaten vardır, örneğin 1939-61 yılları için ABD örneğinde. Leontief'in girdi-çıktı hesaplarını kullanan Carter bu dönemde Amerikan ekonomisindeki yapısal değişimleri araştırmıştır. Vardığı sonuçlar apaçıktır: "Emek katsayılarının çoğu mukabil sermaye katsayılarından daha çok düştü ve böylece sermaye-emek oranı çoğu sektörde yükseldi". Carter devam ederek daha da net bir ifadeyle açıklıyor: "Şimdiye dek incelenen tüm yapısal değişimler içinde en çok doğrudan emek katsayılarındaki düşüşler göze çarpıyor ... Ekonomi sanki emek tasarrufu teknik ilerlemenin hedefi imiş ve sermaye yapısındaki değişimlerin çoğunu doğrudan ve bir ölçüde dolaylı emek gereksinimlerindeki azalma haklı kılarmış gibi davranıyor". Kuşkusuz otomasyonlu üretim bu genel ekonomik eğilimi ampirik olarak doğrulamalıdır. Tek tek sanayi dallarında aynı eğilim eşit ölçüde barizdir. Çelik üretiminde Thomas işleminden oksijen işlemine geçişin toplam üretim maliyetleri içinde emek maliyetinin payını yüzde 25'ten yüzde 17'ye düşürürken sabit sermaye maliyetlerinin yüzde 16'dan yüzde 25'e yükseldiğini aktarmış bulunuyoruz. Petrol rafinerilerinde, sabit sermaye maliyetlerinin oranı 1913'ten 1955'e ardarda dört heyecanlı prosedürden geçerek 0.21'den 10'a yükselirken, 10,000 ton benzin üretmek için gereken canlı emek saatlerinin sayısı 1913'te 56'dan 1955'te 0.4'e düştü. Bir İngiliz fabrikasında geleneksel takım tezgahlarından sayısal kontrollü ekipmana geçiş üretim maliyetlerini yarıya indirdi ve yıllık amortisman giderleri ile ücret-maaş gi-

derleri arasındaki orantıyı 15/91'den 21/35'e değiştirdi. Fransız Renault oto fabrikalarında geleneksel makinelerin tam otomasyonlu transfer makineleri ile ikamesi benzer şekilde otomobil başına emek maliyetlerinin ekipman maliyetlerine oranını 640/131 iken 53/200 olarak değiştirdi. Batı Alman plastik sanayisinde ücretli ve maaşlı çalışan başına gayrisafi sabit yatırım 1960'ta 2,110 DM'tan 1966'da 3,905 DM'a, yani yüzde 85 yükselirken, aynı dönemde çalışan başına ücret ve maaşlar ise yalnızca yüzde 68.5 arttı (tek başına ücretler yüzde 65.8). Federal Cumhuriyet'in pamuk eğirme sanayisinde, en son makineleri kullanan örnek bir fabrikada personel başına ekipman değeri 1950'de 30,000 DM'tan 1971'de 324,000 DM'a yükselirken, üç vardiyada çalışan işçilerin sayısı aynı dönemde 274'ten 62'ye düştü ve toplam ücret-maaş gideri (tekstil sanayisi ortalamasına dayalı) bir yılda sadece 601,200 DM'tan 785,000 DM'a yükseldi. Bu tür örnekler sonsuza dek çoğaltılabilir.[29] Canlı emek maliyetlerinin sözcüğün tam anlamıyla toplam üretim maliyetleri içinde artan bir payı temsil ettiği hemen hemen hiçbir meta bulunamaz.[30]

29- Bkz. Anne P. Carter, *Structural Changes in American Economy*, Harvard 1970, s. 143, 152. Levinson, agy, s. 129; John L. Enos, "Invention and Innovation in the Petroleum Industry", (der.) Richard Nelson, *The Rate and Direction of Inventive Activity*, Princeton 1962, s. 318; Gerald W. Smith, *Engineering Economy: Analysis of Capital Expenditures*, Iowa 1968, s. 427; Pollock, agy, s. 101; Marius Hammer, *Vergleichende Morphologie der europäische Automobilindustrie*, Basel 1959, s. 69-70; *Wirtschaftskonjunktur*, Aralık 1967, s. 27; Ammann, Einhoff, Helmstadter ve Isselhorst, (Entwicklungsstrategie und Faktorintensität), *Zeitschrift für allgemeine und Textile Marktwirtschaft*, 1972, Heft II; *Statistisches Jahrbuch für die BRD 1952, 1972.*

30- Yukarıdaki örneklerde hammadde maliyetleri dahil değildir. Teorik olarak, hammadde fiyatlarındaki radikal bir indirimin ürün başına sabit sermaye maliyetlerindeki artışı telafi ettiği ve dolayısıyla değişmeyen sermaye ile değişken sermaye arasındaki orantıyı sabit bıraktığı bir durum düşünmek mümkündür. Fakat Ikinci Dünya Savaşı'ndan bu yana olan dönemde bu pek pratik bir varsayım olmamıştır. Fiziksel hammadde tüketiminde sürekli tasarruflar olurken sanayinin ana dallarında kullanılan birincil malların mali-

Resmi istatistiklerin verdiği uzun vadeli bir "faktör payları istikrarı", hatta "emek payı"nda bir artış izlenimi sermayenin organik bileşiminde uzun vadeli bir yükselişe yönelik bu temel eğilimle çelişmez. "Faktör maliyetleri" yalnızca sabit değişmeyen ve değişken sermayeyi değil, aynı zamanda artı-değeri içerirken, dolaşan (dolaşımdaki) değişmeyen sermayeyi içermezler. Dolayısıyla *c / v* oranıyla karşılaştırılamazlar. Bu nedenle bu tür bir istatistik malzemede artı-değer oranında bir düşüş, sermayenin organik bileşimindeki her türlü artışı gizleyecektir. Ayrıca "emek payı", en azından kısmen, değişken sermayeyi değil, artı-değeri temsil eden yüksek maaş giderlerini de içerir. Makro-ekonomik bir temelde hesaplandığında, "faktör maliyetleri" Marksist sermayenin organik bileşimi kavramından daha da saparlar, çünkü onlar normalde değişken sermaye kategorisine sokulamayacak olan "emek payı" kavramı içinde üretken olmayan emeğin telafisini de içerirler.[31]

Ilginçtir ki Paul Sweezy bile sermayenin organik bileşiminin 20. yüzyılda herhangi bir uzun vadeli artış eğilimi gösterdiğini yadsıyan hatta düşme eğilimi gösterdiğini iddia eden

---

yetlerinde uzun vadeli mutlak bir azalma olmamıştır, bu arada sabit sermaye maliyetleri ise ücret maliyetlerine göre artmıştır. Açıktır ki bu sermayenin organik bileşiminde bir yükseliş demektir.

31- Daha kısa dönemlerde tüketim mallarından çok makineleri ucuzlatan özgül gecikmeler ya da teknik ilerlemeler elbette sermayenin organik bileşiminde bir durgunluğa hatta bir gerilemeye yol açabilir. Bela Gold ABD çelik sanayisi örneğini veriyor, buradaki fırınlarda "toplam maliyetler"in (kârlar dahil) bir parçası olarak ücret maliyetleri 1899'da yüzde 8.9'dan 1939'da yüzde 5.1'e düşerken aynı dönemde haddehanelerde yüzde 17.1'den yüzde 21.4'e yükseldi: *Explorations in Managerial Economics – Productivity, Costs, Technology and Growth*, Londra 1971, s. 102. Kâr marjlarındaki dalgalanmaların bu sonuçları etkilemiş olabileceğini bir kenara bırakırsak, haddehanelerde 1950'ler ve 60'larda büyük ölçekli otomasyonun gelişiyle büyük teknolojik devrimler olduğu belirtilmelidir. Emek saati başına sabit yatırım maliyetleri 1939'da 1899 düzeyinin sadece yüzde 17 üstünde duruyordu, fakat 1958'e gelindiğinde 1939 düzeyinin yüzde 25'e yükselmişti.

yazarların safına katılmıştır.[32] Yukarıda sıralanan argümanlar ve olgulara ancak teknik olarak daha geri ve daha ileri ülkelerdeki aynı sanayi dalı için emek maliyetinin katma değere oranındaki bilinen farkları ekleyebiliriz ki bu farklar sermayenin organik bileşimindeki artışı yansıtır (bununla birlikte "katma değer" kavramının kârları içerip hammadde maliyetlerini dışladığını ve dolayısıyla asla *c / v* ile özdeş olmadığını yeniden vurgulamalıyız):

Katma Değerin Yüzdesi Olarak Emek Maliyetleri

	Trikotaj	*Temel Kimyasallar ve Gübreler*
ABD (1954)	% 23.06	% 8.14
Kanada (1954)	% 27.79	% 9.73
Avustralya (1955-56)	% 38.37	% 23.41
Yeni Zelanda (1955-56)	% 39.85	% 16.03
Danimarka (1954)	% 50.46	% 24.77
Norveç (1954)	% 50.04	% 20.28
Kolombiya (1953)	% 53.02	% 30.50
Meksika (1951)	% 79.68	% 35.09*

*Bagicha Singh Minas, *An International Comparison of Factor Costs and Factor Use*, Amsterdam, s. 102-3.

Güsten'e karşı polemiğinde Mage, teorik olarak sermayenin gelişme yasalarının bir sonucu olarak sermayenin organik bileşiminde bir artış olması *gerektiğini* kanıtlamaya çalıştı.[33] Kanıtının çoğu inandırıcı ancak sermayenin organik bileşi-

32- Paul Sweezy, "Some Problems in the Theory of Capital Accumulation", *Monthly Review*, Mayıs 1974, özellikle s. 46-7.

33- Mage, agy, s. 151-9.

ınindeki artışın Marx'ın analizindeki *işlevsel* rolünü dışlamamış olsaydı sunumu daha basit olurdu. Marx'a göre, teknik ilerleme, makro-ekonomik sonucu mikro-ekonomik sonuçlarından farklı olamayacak olan üretim maliyetlerini sürekli düşürme baskısı tarafından rekabet kısıtları altında doğar. Sermayenin organik bileşiminde bir artış olmaksızın maliyet tasarrufu ya canlı emeğin kârlı bir biçimde gitgide daha fazla kompleks makineleri ikame edebileceğini varsayar ya da Departman I'in ürettiği makine komplekslerinin içsel değerinde bir artış olmaksızın emek ve değer tasarrufu yapan modern makineler üretebileceğini varsayar ya da yeni malzemenin değerinde ücret-malların değerindeki düşüşten daha büyük bir düşüş varsayar. Ancak bu, emek üretkenliği açısından Departman I'de bir bütün olarak ekonomidekinden daha hızlı bir büyümeyi gerektirir. Yeni ekipman önceden mevcut makineler ve önceden verili tekniklerle inşa edilmek zorunda olduğundan ve *kendi değeri* böylece artmasına yardım ettiği gelecekteki üretkenlik tarafından değil, mevcut emek üretkenliği tarafından belirlenmek durumunda olduğundan dolayı ve bu türden bir ekipman başlangıç aşamasında kitlesel olarak üretilemeyeceğinden dolayı böyle bir varsayım uzun vadede gerçekçi değildir. Sonuç olarak, birim maliyetlerdeki tasarrufların uzun vadede emek maliyetlerinde tasarruflara doğru bir eğilimi olacaktır, Carter'ın doğru biçimde vurguladığı gibi. Dolayısıyla maliyet tasarrufuna uzun vadede her zaman ücret maliyetlerinin meta değeri içindeki payında göreli bir düşüş ve dolayısıyla toplam sermayenin değişken bileşeninde göreli bir düşüş eşlik edecektir.

Marx'ın sermayenin artan organik bileşimi tezinin geleneksel eleştirisi bir bütün olarak alındığında yetersiz olmasına karşın, bu artışın birçok vulgarizasyonda sanıldığından daha az otomatik ve daha az radikal bir biçimde gerçekleştiği

noktasında bir doğruluk payı içermektedir.[34] Sınırlı zaman dilimleri içinde sermayenin organik bileşiminde hiçbir radikal değişiklik yapmaksızın genişletilmiş yeniden üretimi başarmak pekala mümkündür. Gerçekten, Departman I'de dönemsel olarak emek üretkenliğinde ani artışlar olabilir, bu artışlar toplumsal ortalamadan çok daha büyük olabilir ve böylece imalat sanayisinde mallarına katılan değişmeyen değerde bir artış olmaksızın önemli boyutlarda maliyet tasarrufu sağlarlar. Fakat uzun vadede bu eğilimler genel toplumsal ölçekte sürdürülebilir değildir. Kısmi otomasyonlu ve tam otomasyonlu üretim arasındaki çatışma tam da bugünkü genel gelişmenin doğasına ışık tutuyor. Çünkü tam otomasyonlu işletmeler ve dallar ve yarı otomasyonlu grupların sayısı sanayinin bütününün yapısı açısından belirleyici olacak kadar artıp "klasik" sınai işletmeleri toplam üretimin sadece görece küçük bir payına indirgerse, o zaman geç kapitalizmin çelişkileri patlayıcı hale gelir: *toplam artı-değer kitlesi*, bir başka deyişle, artı emek saatlerinin toplam sayısı, *o zaman eğilim olarak azalmaya mahkûm olur*.

Roth ve Kanzow başka açılardan mükemmel olan bir çalışmada, kısmi otomasyon ile tam otomasyon arasındaki bağlantıyı, bazı işletmelerin sıçramalı emek üretkenliği artışının (üretim maliyetlerinde düşüş) bir *istisna* olduğu durum ile emek üretkenliğindeki bu ileri atılımların genelleşmiş olduğu durum arasındaki bağlantıyı gözden kaçırıyorlar. Onlar

34- Marx: "Bunun nedeni basitçe şu ki emeğin üretkenliğindeki artış ile birlikte, yalnızca tükettiği üretim araçları kitlesi artmakla kalmaz, fakat aynı zamanda bunların kitlelerine oranla değerleri de azalır. Dolayısıyla, bunların değerleri mutlak olarak artar, ama bu kitleleriyle orantılı değildir. Değişmeyen sermaye ile değişken sermaye arasındaki farkın artışı, bu nedenle, değişmeyen sermayenin dönüştüğü üretim araçları kitlesi ile değişken sermayenin dönüştüğü emek-gücü kitlesi arasındaki farkın artışından çok daha azdır. Birinci fark ikinciyle birlikte artar, fakat daha az bir derecede". *Capital*, cilt 1, s. 623. [*Kapital*, cilt 1, Bölüm 25, Kesim 2, s. 640].

bunun sonucu olan realizasyon güçlüklerindeki (ya da *toplam* sermayeye değer kazandırmanın güçlüklerindeki) nitel farkları da gözden kaçırıyorlar. Şöyle yazıyorlar: "Yeni sanayi dallarına teknolojik olarak belirlenmiş dalışları, birleşmiş sermayelere, mukabil önlemlerle, kendi kâr oranlarının düşme eğilimini telafi etme olanaklarını sürekli olarak genişletmelerine izin verir". Ancak açıktır ki bu durum yalnızca bir sermaye *azınlığı* için geçerlidir. Çünkü otomasyonun yayılması ile birlikte –başka bir deyişle artı-değer kitlesinde radikal bir indirim ve sermayenin organik bileşiminde dik bir yükseliş ile birlikte– nasıl olur da tüm sermayeler kâr oranlarını artırabilir? Roth ve Kanzow tarafından verilen sayısal örnekte,[35] birbirini izleyen dört aşama ele alıyorlar –taşıyıcı bant üretiminden geniş ölçekli otomasyona ya da 31 birim emek gücü kullanımından 9 birime[36]– ve üretimin iki kat, gayrisafi hasılanın altı kat arttığı ve kâr oranının yüzde 12'den yüzde 55.6'ya yükseldiği sonucuna varıyorlar. Fakat Roth ve Kanzow bu süreci önceleyen üç koşulun genel ekonomik etkilerini ve genelleşmiş kısmi otomasyon durumunda (tam otomasyon şöyle dursun) bu sürecin ne olacağını ihmal ediyorlar: değişmeyen bir satış fiyatı; ikiye katlanmış bir fiziksel ürün hacmi, ücret ve maaş maliyetlerinin bir yarıya inmesi. Besbelli ki yarı otomasyonun genişlemesi ile birlikte bu üç koşulun kombinasyonu savunulamaz hale gelir. Değişmeyen bir satış fiyatı ile birlikte, halkın nominal geliri yarıya inmişse, hacmi iki katına çıkmış olan dayanıklı tüketim mallarını kim satın

---

35- Karl-Heinz Roth ve Eckhard Kanzow, *Unwissen als Ohnmacht – Zum Wechselverhältnis von Kapital und Wissenschaft*, Berlin 1970, s. 17.

36- Şu olay bu sayısal örneğin abartılı değil tersine mütevazı olduğunu gösteriyor: "Bir endüktif sertleşme makinesi ile birlikte bir transfer kayışı bir araba fabrikasına kondu, daha önce 15 işçinin 18 bireysel toplamı tarafından yapılan 24 temel ve kısmi teknik işlemi yerine getirdi; yeni fabrikada bir işçi çalıştı". Kruse, Kunz ve Uhlmann, agy, s. 21.

alacaktır? Roth ve Kanzow'un ele aldığı özel olayda aşağıdaki öncüller kabul edilmelidir:

(1) İlgili işletmelerdeki nominal ücretlerdeki düşüşe genel tüketici gelirinde bir artışın eşlik edeceği;
(2) Otomatik üretilmiş bazı dayanıklı tüketim mallarının otomatik olmayan işlemlerde üretilmiş olanların yerine konduğu. Bu ima edilen koşulları formüle etmek onların yarı otomasyonun artan yayılması ile birlikte küçülmeye ya da kaybolmaya mahküm olduklarını görmek için yeterlidir. O zaman büyük bir pazarlama ya da realizasyon sorunu ortaya çıkmalıdır.

Karşıt bir türde de olsa (iyimser olmak yerine kötümser) benzer bir hata istihdam ve otomasyon arasındaki bağlantıyı inceleyen bir çalışmada Pollock tarafından yapılmıştır. Pollock şöyle yazıyor: "Otomasyonun arkasındaki ana güdülerden biri daha yüksek üretkenlik varsayımıdır, fakat bu ücretler ve maaşlarda *net* bir tasarruf anlamına gelir. Bu şekilde işinden olan işçiler yeni işlerini kontrol aygıtlarının kendisine bakmak ya da imal etmekte bulurlarsa, ücret maliyetlerinde (sabit bir ürün miktarı veri alındığında) hiçbir net tasarruf mümkün olamazdı. Bunlar sadece başka faaliyetlere aktarılmış olacaklardı, ancak bu da aynı ölçüde bir maliyet unsurudur, dolayısıyla üretim yöntemlerinde bir değişimden söz etmek elbette mümkünse de üretkenlikte bir artış yoktur".[37] Bu argümanda dikkat edilecek nokta parantez içindeki sözcüklerde yatıyor: "sabit bir ürün miktarı veri alındığında". Ne var ki, biraz önce görmüş olduğumuz gibi, otomasyon asla sabit bir ürün miktarı anlamına gelmeyecektir. Dolayısıyla Pollock'un argümanı

37- Pollock, agy, s. 202.

ancak tüm üretim alanlarında türdeş bir otomasyon olması durumunda (değişmeyen bir tüketim yapısı ile birlikte) doğrudur. Ancak eğer otomasyon farklı üretim alanlarında farklı aşamalara ulaşmış ise, üretkenlikte ve otomasyonlu dalların pazarlanmış ürününde bir artış, beraberinde işten çıkarılmış işçilerin kontrol aygıtlarını üreten sektörlere çekilmesini getirebilir. O zaman bütün süreç otomasyonsuz (ya da az otomasyonlu) dalların zararına gelişir. Gerçekten geç kapitalizmin son yirmi yıllık tarihinde fiilen olan tam da budur.

Geç kapitalist üretim alanı (sanayi ve tarımdaki, dolayısıyla meta üretiminin tüm alanlarında) otomasyonsuz, yarı- ve tam otomasyonlu işletmelerin çelişkili bir birliği olarak kavrandığı zaman sermayenin tam da doğası gereği belli bir noktanın ötesinde otomasyona artan bir şekilde direnmesi *gerektiği* açığa çıkar.[38] Bu direnişin biçimleri, yarı otomasyonlu sanayi dallarında tam otomasyonlu komplekslere geçişin kârlılık eşiğini kaydıran ucuz emek kullanımını (tekstil gıda ve içecek sanayilerinde kadın ve çırak emeği gibi); otomasyonlu makine kompleksleri üretiminde bu komplekslerin ucuzlamasını ve öteki sanayi dallarına daha hızlı yayılmasını engelleyen sürekli değişimler ve karşılıklı rekabeti; ilk olarak otomasyonsuz ya da yarı otomasyonlu işletmelerde üretilen yeni kullanım değerleri için tükenmeyen bir arayışı, vs içeriyor. En önemli nokta şu ki, makine operasyonlu büyük sanayinin birinci evresinde olduğu gibi, büyük makinelerin kendisi makinede değil elde yapılıyordu, dolayısıyla bugünkü otomasyonun birinci evresinde otomatik makine agregatları otomatik ola-

38- Kruse, Kunz ve Uhlmann ampirik olarak gösteriyorlar ki "rotatif makineleri için yüzde 75 dolayında bir eşik değeri var, bu noktaya kadar otomasyonu artırmak sermaye harcamasına oranla yüksek bir hasıla üretiyor. Bu eşik değerinin ötesinde ise otomasyon derecesini artırmak ekonomik olmaktan çıkıyor". Agy, s. 113.

rak değil, taşıma bandı üzerinde inşa edilmektedir. Gerçekte, elektronik üretim araçları üreten sanayi *kayda değer ölçüde düşük* bir organik sermaye bileşimine sahiptir. 60'ların ortalarında ABD ve Batı Avrupa'da ücret ve maaş maliyetlerinin bu sanayi dalının gayrisafi yıllık cirosu içindeki payı yüzde 45 ile yüzde 50 arasında dalgalanıyordu.[39] Bu 50'lerin başından itibaren içine akmış olan büyük sermaye miktarının sermayenin ortalama toplumsal bileşimini yükseltmekten ziyade neden düşürdüğünü ve buna uygun olarak, ortalama kâr oranını neden düşürmeyip yükselttiğini açıklar. *Otomatik makinelerin otomatik üretimi bu nedenle yeni bir nitel dönüm noktası olacaktı*, bu önem bakımından, 19. yüzyıl ortasında makinelerin makineler tarafından üretimine[40] eşitti, Marx'ın şöyle vurguladığı gibi: "Üretici güçlerin emekçilerin mutlak sayısını azaltacak bir gelişme, yani tüm ulusun toplam üretimini daha kısa bir süre içinde tamamlamasını sağlayacak bir gelişme bir devrime sebep olurdu, çünkü nüfusun ana gövdesini işsiz bırakırdı. Bu kapitalist üretimin özgül bariyerinin bir başka tezahürüdür, aynı zamanda kapitalist üretimin üretici güçlerin gelişimi ve refahın sağlanması için asla mutlak bir biçim olmadığını ve belli bir noktada bu gelişmeyle çatışmaya girdiğini de gösterir".[41]

Burada kapitalist üretim tarzının mutlak iç limitine ulaşmış bulunuyoruz. Bu mutlak limit, ne Rosa Luxemburg'un inandığı gibi, dünya pazarına tam kapitalist nüfuzda (yani

---

39- C. Freeman, "Research and Development in Electronic Capital Goods", *National Institute Economic Review*, No. 34, Kasım 1965, s. 51.

40- Nick, agy, s. 52, aynı sonuca varıyor. O burada Pollock'u izliyor (agy, s. 95), ancak Pollock'un kendisi otomasyonlu montaj aygıtlarının (AUTOFAB) kendi içlerinde bir paradoks olasılığı barındırdıklarını düşünüyor, şöyle ki "otomasyon aygıtlarını yapan sanayinin kendisi temelde kol emeğine bağımlıdır".

41- Marx, *Capital*, Cilt 3, s. 258.

kapitalist olmayan üretim alanlarının tasfiyesi) yatar ne de Henryk Grossmann'ın inandığı gibi, yükselen bir artı-değer kitlesiyle bile olsa toplam birikmiş sermayeye değer kazandırmanın nihai olanaksızlığında yatar. O *artı-değer kitlesinin kendisinin mekanizasyon-otomasyonun nihai aşamasında canlı emeğin üretim sürecinden silinmesinin bir sonucu olarak zorunlu olarak azalması* olgusunda yatar. Kapitalizm sanayi ve tarımın bütününde tam otomasyonlu üretimle uyuşmaz, çünkü bu, artı-değer yaratımına ya da sermayenin değer kazanmasına izin vermez artık. Dolayısıyla geç kapitalizm çağında otomasyonun tüm üretim dünyasına yayılması olanaksızdır:[42] "Dolaysız biçimiyle emek, büyük zenginlik kaynağı olmaktan çıkınca emek zamanı da onun ölçüsü olmaktan çıkar ve çıkmalıdır, dolayısıyla mübadele değeri de kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkmalıdır. *Kitlenin artı-emeği* genel zenginliğin gelişiminin koşulu olmaktan çıkmıştır, tıpkı *azınlığın olmayan emeğinin* (non-labor) insan aklının genel güçlerinin gelişimi için koşul olmaktan çıkması gibi. Bununla *mübadele değerine dayalı üretim çöker* ve dolaysız, maddi üretim süreci yetersizlik ve antitez biçimini yitirir.[43]

İtiraz olarak denebilir ki otomasyon canlı emeği yalnızca üretim yerinde tasfiye eder; doğrudan üründen önce gelen bütün alanlarda (laboratuvarlar, araştırma ve deney departmanları) onu artırır, buralarda istihdam edilen emek tartışmasız bir biçimde sözcüğün Marksist anlamında "kolektif üretken emekçinin" tümleşik bir parçasını oluşturur. Üretken emeğin

42- Bu elbette ancak uluslararası bir ölçekte doğrudur. Teorik olarak, ABD'de ya da Batı Almanya'da tam otomasyonlu bir sanayinin sermayesin değer kazanması için gereken artı-değeri başka ülkelerden otomatik olarak üretilmemiş mallarla mübadele yoluyla elde edebileceğini düşünmek mümkündür. Pratikte, böyle bir durumun toplumsal ve siyasal sonuçları ölçülemez derecede patlayıcı olurdu.

43- Marx, *Grundrisse*, s. 705-6.

bütününün bilimsel eğitimli üreticilere dönüşümünün sermayeni değer kazanması için yaratacağı patlayıcı zorlukları bir kenara koyarsak ve hatta bunun bildiğimiz meta üretimiyle ne kadar uyumlu olacağı sorusunu bile sormaksızın, açıktır ki bu türden bir dönüşüm kafa ve kol emeği arasındaki toplumsal bölünmenin radikal bir bastırılması anlamına gelecektir. Proletaryanın tüm toplumsal formasyon ve kültürünün böyle radikal bir değişimi, onsuz üretken emekten artı-değerin sökülüp alınmasının mümkün olmadığı tüm bir hiyerarşik fabrika ve ekonomi yapısının altını oyacaktır. Başka bir deyişle kapitalist üretim ilişkileri çökecektir. Böyle bir *eğilimin* ilk *işaretleri*, bu kitabın son bölümlerinde göstereceğimiz gibi, geç kapitalizmin şimdiden görünen yan ürünleridir. Fakat kapitalizmde onlar kaçınılmaz olarak embriyonik kalmaya mahkûmdurlar. Kendi varoluşunu sürdürmenin bir gereği olarak, sermaye asla bütün işçileri bilim insanlarına dönüştürmeyi göze alamaz, tıpkı tüm maddi üretimi tam otomasyona dönüştürmeyi göze alamayacağı gibi.

Aşağıdaki sayısal örnekler, otomasyonun bir sonucu olarak değer yaratan emeğin miktarının bu azalma eğilimi'nin sonuçlarının ne denli ciddi olduğunu gösteriyor. Görüleceği gibi, bu durum, geç kapitalizmin artı-değer oranını artırmak suretiyle kâr oranının düşme eğilimini durdurma yeteneğini ve reel ücretleri artırmak suretiyle toplumsal gerilimlerin şiddetlenmesini önleme yeteneğini derinden etkilemektedir. Birbirini izleyen dört çevrimsel doruk yılının adları A, B, C, D olsun ve aralarındaki mesafe de yaklaşık 10 yıl olsun. Karşılaştırmamızın başlangıç yılında her iki Departman'daki üretken emekçilerin çalıştığı iş saatlerinin toplam sayısı 10 milyar olsun (yaklaşık 5 milyon üretken işçinin yılda 2000 saat çalıştığını ya da 6 milyon işçinin yılda 1,666 saat çalıştığını varsayalım). Artı-değer oranı yüzde 100 olsun, yani 5 milyar saat artı-de-

ğer üretimine ayrılmış olsun. Büyüyen otomasyona rağmen artan istihdamın bir sonucu olarak, B yılında 10 milyar yerine 12 milyar üretken emek saati sarf edilir. Artı-değer oranının şimdi yüzde 100'den yüzde 150'ye yükseldiğini varsayıyoruz (üretken işçiler reel ücretlerinin eşdeğerini üretmek için emek zamanlarının yarısı yerine şimdi yalnızca 2/5'ini kullanırlar). Artı-değer kitlesi 5 milyardan 7.2 milyar iş saatinin ürününe yükselir, yani yüzde 44 oranında artar. Üretken işçiler artık ücretlerinin eşdeğerini 5 milyar yerine 4.8 milyar iş saatinde ürettikleri için, bütün işçilerin reel ücretlerinde toplam yüzde 30'luk bir artış (yüzde 2.6'lık mütevazı bir yıllık büyüme oranı), Departman II'deki emek üretkenliğinde yüzde 35'lik bir artışı zorunlu kılacaktır. Bu imkan dahilindedir, aslında son 25 yılın gelişimiyle de uyumludur.

Karşılaştırmamızın C yılında, otomasyon şimdiden istihdam ya da iş saatleri kitlesindeki artışı durdurmuştur. Bu miktar 12 milyarda sabit kalır. Örneğin, A ile B ve B ile C arasında yüzde 50 arttığını varsaydığımız sermayenin organik bileşimindeki artışı telafi etmek için artı-değer oranı bir kez daha yüzde 150'den yüzde 233.33'e yükselmek zorunda kalacaktı, yani üretken işçi 10 iş saatinden 4'ünü reel ücretinin eşdeğerini üretmek için harcamak yerine şimdi 10 saatten yalnızca 3'ünü bu amaca ayırmak zorundadır. Toplam artı-değer kitlesi şimdi 8.4 milyar saatlik bir ürüne yükselmiştir, yani tam yüzde 16.6 artmıştır. Bununla birlikte, işçilerin, tüketim mallarının eşdeğerini üretmek için, on yıl öncesinin 4.8 milyar iş saatine kıyasla, hala kendilerine kalan 3.6 milyar iş saatinde reel tüketimde (ürünler ya da kullanım değerleri kitlesinde) yüzde 30'luk bir artış daha elde edebilmeleri için Departman II'deki emek üretkenliğinin yüzde 70 artırılması gerekecekti, yani yıllık büyüme oranının yüzde 5.4 olması gerekecekti. Bu hala olanaklar dairesinde, fakat uç noktasındadır.

Şimdi dördüncü yıl D'yi ele alalım. Sermayenin organik bileşimindeki yükselişi (C yılından beri yaklaşık yüzde 70) nötralize etmek için artı-değer oranının şimdi yüzde 233.33'ten yüzde 400'e çıkması gerekecektir, yani üretken işçinin ücretinin eşdeğerini üretmek için şimdi 5 iş saatinden yalnızca 1'ine ihtiyacı olacaktır. Bununla birlikte, otomasyonun toplam çalışılan iş saatlerinin sayısını 12 milyardan 10 milyara indirdiğini varsayalım. *Mutlak artı-değer kitlesi* şimdi 8 milyar iş saatine eşdeğerdir, bir başka deyişle, *artı-değer oranında* yüzde 233.33'ten yüzde 400'e *büyük bir artışa karşın, artı-değer kitlesi azalmıştır.*[44] Artı-değer kitlesinin en azından sabit kalması için artı-değer oranının yüzde 400 yerine yüzde 525 olması gerekecekti, böylece reel ücretlerin eşdeğerinin üretilmesi için sadece 1.6 milyar iş saati kalacaktı. Fakat artı-değer oranı "yalnızca" yüzde 400'e yükselmiş olsaydı bile, reel ücretlerde on yıl içinde yüzde 30'luk bir artış daha yapılması, D yılındaki 2 milyar iş saatinde yapılan ürünler kitlesinin, C yılındaki 3.6 milyar iş saatinde üretilen ürünler kitlesinin yüzde 30 üzerine çıkmasını, yani Departman II'deki emek üretkenliğinde yüzde 140'lık bir artışı gerektirir: bu hedefe ulaşmak için gereken yüzde 9.1'lik bir ortalama büyüme oranını gerçekleştirmek olanaksız görünecektir. Bu, eldeki yalnızca 1.6 milyar iş saati ile, yani artı-değer kitlesinin sabit kaldığı miktarda, D yılına kadar reel ücretlerde yüzde 30'luk bir artışı garantilemek için gereken yıllık ortalamadan hala çok daha azdır. Bu durumda, emek üretkenliği, on yıl içinde, yüzde 192.5 kadar artmak

44- Marx, *Grundrisse*, s. 335 ve devamında, artı-değerin emek üretkenliği ile aynı oranda yükselemeyeceğini ve artı-değer artışının emek üretkenliğindeki artışa değil, gerekli emekteki azalışa orantılı olduğunu zaten göstermişti. Gerekli emekteki bu azalmanın kendisinin sınırları vardır, hatta Marx'ın bu hesaplamalarda kullandığı, durgun proleter tüketimi varsayımına rağmen bu böyledir. Işçi sınıfı tüketiminde mütevazı bir artış varsa bu limit doğal olarak daha da dardır.

zorunda kalacaktı, yani mutlak olarak ulaşılamaz olan yüzde 11.4'lük bir büyüme hızı gerekecekti.

Sonuç açıktır: artan otomasyon, artan organik sermaye bileşimi ve üretken emekçilerin toplam iş saatlerinde bir düşüşün başlaması ile birlikte, uzun vadede ciddi olarak reel ücretleri artırmayı sürdürmek ve aynı zamanda sabit bir artı-değer kitlesini korumak olanaksızdır. İki nicelikten biri azalacaktır. Normal koşullar altında, yani faşizm veya savaş olmaksızın, reel ücretlerde önemli bir azalma olamayacağına göre, *sermayenin değer kazanmasının tarihsel bir bunalımı* ve ilk önce artı-değer kitlesinde ve sonra da artı-değer oranında kaçınılmaz bir gerileme doğar ve bu nedenle ortalama kâr oranında ani bir düşüş olur. Sayısal örneğimizde, artı-değer kitlesi 8.4 milyar iş saatinden 8 milyara düşerken reel ücretler D yılında sabit kalsaydı bile, bu hala emek üretkenliğinin yüzde 80 artacağı anlamına gelirdi (yıllık yüzde 6 artış oranı). Artı-değer kitlesi reel ücretler gibi sabit kalsaydı, emek üretkenliği yüzde 125 artmış olacaktı, yani yıllık yüzde 8.4'lük erişilemez bir büyüme oranı.[45]

Dolayısıyla burada Bölüm 5'te olduğundan daha da berrak bir biçimde, geç kapitalizmde artı-değer oranı üzerindeki

45- İtiraz olarak denebilir ki azalan bir iş saatleri sayısı ile, yani düşen bir istihdam oranı ile, istihdam edilen üreticilerin kişi başına reel ücretlerinin sabit kalmak ya da mütevazı bir büyüme kaydetmek için emek üretkenliğinde böyle yüksek bir büyüme oranına gereksinimi yoktur. Bunun yanıtı şudur: 1. İş saatlerinin azalması istihdam edilenlerin sayısındaki azalmadan daha büyüktür ya da hatta sabit ya da hafifçe yükselen istihdam sayısı ile uyumludur, çünkü uzun vadede emek yoğunluğunda otomasyonun sebep olduğu başka bir artış normal iş gününde bir azalmayı kaçınılmaz kılar. 2. Üretken emekçilerin reel tüketimi sınıfın kitlesini içerecek biçimde kavranması gerekir, başka bir deyişle normalden önce emekli olmuş üreticiler için yaşlılık maaşı, işsizlik parası, öğrencilik ya da çıraklığını bitirdikten sonra istihdam edilmeyen genç insanlara ödemeleri de içerir, dolayısıyla eşdeğerini yaratmak için azalan miktarda iş saati ile birlikte düşünülünce, gerçekten yukarıda belirtilen yüksek üretkenlik artış oranlarını varsayar.

mücadeleyi şiddetlendirmek ve değer yaratımında harcanan iş saatleri kitlesi azalmaya başlar başlamaz sermayenin değer kazanmasına yönelik engelleri aşmayı giderek daha zor hale getirmenin neden tam da otomasyonun özü gereği olduğunu görebiliriz. Aşağıdaki tablo bu hipotezin kesinlikle gerçek dışı olmadığını göstermektedir:

ABD'de imalat sanayisinde çalışılan iş saatleri sayısı*

1947	24.3 milyar
1950	23.7 milyar
1954	24.3 milyar
1958	22.7 milyar
1963	24.5 milyar
1966	28.2 milyar
1970	27.6 milyar

*1966'ya kadar olan yıllar için (1966 dahil). *Statistical Abstract of United States, 1968*, s. 717-19. 1970 yılı için ABD Çalışma Departmanı tarafından yayınlanan resmi *Monthly Labor Review* (Mayıs 1971 sayısı) rakamlarına dayanarak bizim hesaplamamız; Batı Almanya için bkz. Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1974*, Bonn 1974.

İmalat sanayisinde üretim işçilerinin toplam çalışma saatleri endeksi 1967'de 100'den 1972'de 97.5'e geriledi. Batı Almanya'da aynı eğilim daha da barizdir. 1961'den beri sanayide çalışılan iş saati sayısında mutlak bir gerileme vardır:

Batı Almanya'da imalat sanayisinde çalışılan iş saatleri sayısı*

1950	8.1 milyar
1956	11.7 milyar
1958	11.2 milyar
1960	12.37 milyar
1961	12.44 milyar
1962	12.11 milyar
1964	11.81 milyar

Batı Almanya'da imalat sanayisinde çalışılan iş saatleri sayısı*

1966	11.57 milyar
1968	10.83 milyar
1969	11.48 milyar
1970	11.80 milyar
1971	11.3 milyar
1972	10.8 milyar
1973	10.8 milyar

*Andrew Glyn ve Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Londra 1972, s. 66. Bu hesaplamalar çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır, fakat o zamandan beri G. Burgess ve A. Webb'in bağımsız analizi tarafından büyük ölçüde doğrulanmışlardır, "The Profits of British Industry", *Lloyd's Bank Review*, Nisan 1974.

Tahmin edilebileceği gibi, 60'lardan beri sermayenin organik bileşimindeki yükseliş ile birleşen artı-değer oranındaki durgunluk ortalama kâr oranında bir gerilemeye yol açtı. Britanya için iki sosyalist iktisatçı tarafından, kesin Marksist kategorilerden ziyade resmi kapitalist istatistikler temelinde hesaplanan, fakat yine de sözcüğün Marksist anlamında kâr oranınınkine tartışmasız benzeyen bir *trende* işaret eden rakamlar şöyle:

Sanayi ve Ticaret Şirketlerinin Net Aktifleri üzerinden Kâr Oranı (amortisman düşüldükten sonra)

	Vergi Öncesi	Vergi Sonrası
1950-1954	% 16.5	% 6.7
1955-1959	% 14.7	% 7.0
1960-1964	% 13.0	% 7.0
1965-1969	% 11.7	% 5.3
1968	% 11.6	% 5.2
1969	% 11.1	% 4.7
1970	% 9.7	% 4.1

ABD'de birbirinden bağımsız iki araştırma benzer sonuçlar verdi. Nell artı-değer oranında 1965'te yüzde 22.9'dan 1970'te yüzde 17.5'e bir düşüş hesapladı (finansal olmayan anonim şirketlerin net katma değeri içindeki kâr ve faiz payı).[46] Nordhaus, tamamen enflasyona dayalı fiktif "envanter" kârlarını dikkatle düzelttikten sonra aşağıdaki tabloyu hazırladı:

Finans Dışı Şirket Sermayesinin Gerçek Getiri Oranı

	Vergi Öncesi	*Vergi Sonrası*
1948-1950	% 16.2	% 8.6
1951-1955	% 14.3	% 6.4
1956-1960	% 12.2	% 6.2
1961-1965	% 14.1	% 8.3
1966-1970	% 12.9	% 7.7
1970	% 9.1	% 5.3
1971	% 9.6	% 5.7
1972	% 9.9	% 5.6
1973	% 10.5	% 5.4

Fransa'da, *Entreprise* dergisi, kâr oranında 1950 ile 1963 yılları arasında tedrici bir düşüş, 1964-67 döneminde belli bir istikrar, 1967-68'de önemli bir düşüş, 1969-70'de yukarı doğru keskin bir kayma ve o zamandan beri yeniden bir gerileme kaydediyor. Fransız imalat sanayisinde, 1970'e doğru duran varlıklar üzerinden net kâr oranı 60'ların başlarındakinden üçte bir daha düşük olarak hesaplanıyordu. Enflasyonist stok yeniden değerlemelerini düzelttikten sonra, Fransız işletme-

46- Edward Nell, "Profit Erosion in the United States", Glyn ve Sutcliffe'in *Capitalism in Crisis* (New York 1972) adlı kitabının Amerikan baskısına önsöz.

lerindeki öz-finansman oranı 1961-64 döneminde yüzde 79.5 ve 1965-68 döneminde yüzde 83'ten 1971'de yüzde 75.1'e, 1972'de yüzde 76.6'ya, 1973'te yüzde 73'e ve 1974'te yüzde 65'e (geçici rakam) düşmüş görünüyor. Temple'ın hesaplarına göre net kâr oranı 1954-64 döneminde yüzde 5.3'ten 1964-67 döneminde yüzde 4.3'e ve 1969-73 döneminde yüzde 3.8'e düştü.[47] Batı Almanya'da Federal Cumhuriyet'in resmi iktisadi danışmanları, şirketlerin brüt gelirinde (fiktif girişimci maaşları çıkarılarak ve aynı şirketlerin net aktiflerine bölünerek) 1960 ile 1968 (1966 ve 67 resesyon yıllarının ardından kârların keskin bir artış gösterdiği bir yıl) arasında yüzde 20 civarında bir düşüş ve 1968 ile 1973 arasında ayrıca yüzde 25'lik bir düşüş daha hesaplıyorlar.[48]

Kapitalist üretim tarzının yapısal bir bunalımı ile karakterize olunan, emperyalizmin ya da tekelci kapitalizm çağının yeni bir evresi olarak geç kapitalizm kavramı böylece daha net bir biçimde tanımlanabilir. Bu yapısal bunalım ifadesini üretici güçlerin büyümesindeki *mutlak* bir kesintide bul*maz*. Emperyalizm tahlilinin sonuç bölümünde Lenin açıkça bu türden yorumlara karşı uyarıda bulundu. Hatta o, küresel bir ölçekte emperyalizmin bir büyüme hızlanması gösterdiğini yazdı: "Bu çürüme eğiliminin kapitalizmin hızlı büyümesini önleyeceğine inanmak bir hata olurdu. Önlemez. Emperyalizm çağında, belli sanayi dalları, burjuvazinin belli kesimleri ve belli ülkeler az ya da çok bu eğilimlerin birini veya ötekini gösterir. *Genel olarak, kapitalizm, eskiye göre çok daha büyük bir hızla gelişmektedir*. Bu gelişme, yalnızca genellikle gitgide daha eşitsiz hale gelmekle kalmayıp gelişme eşitsizliği, serma-

47- *Entreprise*, 13/10/1972; Philippe Temple, "Repartition des Gains de Productivité et Hausses des Prix de 1959 a 1973", *Economie et Statistique*, No. 59, 1974.

48- Sachverständigenrat, *Jahresgutachten* 1974, s. 71.

ye bakımından en zengin ülkelerin (İngiltere) çürümesinde kendini özellikle göstermektedir".[49]

Dolayısıyla, emperyalizmin ve onun ikinci evresi geç kapitalizmin alameti, üretici güçlerde bir gerileme değil fakat bu büyümeye eşlik eden ya da onu örten asalaklık ve israfta bir artıştır. Geç kapitalizmin üçüncü teknolojik devrimin ya da otomasyonun geniş olanaklarını genelleştirmekteki içsel yeteneksizliği onun üretici güçleri yıkıcı güçlere çevirerek boşa harcaması gibi bu eğilimin güçlü bir ifadesidir:[50] sürekli silahlanma, yarı sömürgelerde açlık (buraların ortalama emek üretkenliği, bugünkü teknik ve bilimsel olanaklarla tamamen ilgisiz bir düzeyde sınırlanmıştır), atmosferin ve suların kirletilmesi, ekolojik dengenin bozulması, vs – emperyalizmin ya da geç kapitalizmin geleneksel olarak sosyalistler tarafından en çok reddedilen özellikleri.

Mutlak terimlerle konuşursak, geç kapitalizm çağında üretim güçlerinde her zamankinden daha hızlı bir artış olmuştur. Bu büyüme son 25 yıl üzerinden fiziksel çıktı ya da üretken kapasite için ve sanayi proletaryasının hacmi için ölçülebilir.[51]

49- Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*, Selected Works içinde, Londra, 1969, s. 260. (İtalikler bizim).

50- Karş. Marx: "Üretici güçlerin gelişmesinde öyle bir aşama gelir ki, bu aşamada, mevcut ilişkiler çerçevesi içinde ancak zararlı olabilen ve artık üretici güçler olmaktan çıkıp yıkıcı güçler haline gelen (makineler ve para) üretici güçler ve karşılıklı ilişki araçları doğar ". Marx-Engels, *The German Ideology*, New York, 1960, s. 68.

51- Marx için üretici güçler kavramı son tahlilde maddi üretim güçleri ve emeğin fiziksel üretkenliğine indirgenebilir idi. Bkz. *Grundrisse*, s. 694: "Toplumun üretici gücü sabit sermaye ile ölçülür, nesnel biçimiyle orada var olur..." Ayrıca bkz. *Capital*, cilt 1, s. 329, 621. Üretim güçlerinin büyümesini durdurduğu iddiasına herhangi bir temel sağlamak için "üretici güçler" kavramını maddi temelinden koparmak ve ona idealist bir içerik vermek gerekir. Örneğin Fransız *La Vérité* (No. 551, s. 2-3) dergisinin editörlerinin uyguladığı prosedür budur, onlar onu "toplumsal bireyin gelişimi" ile özdeşleştirirken bu tanımın Marx'ın görüşleriyle uyumsuz olmakla kalmayıp,

Her iki rakam dizisi de bir bütün olarak dünya kapitalist ekonomisi için esaslı miktarda yükselmiştir. Fakat üçüncü teknolojik devrimin olanakları, otomasyon potansiyeli ve sanayileşmiş ülkelerdeki üreticiler kitlesinin artı emeğini radikal bir biçimde azaltma kapasiteleri ile karşılaştırıldığında, sonuç acınacak bir haldedir. Bu anlamda ve yalnızca bu tanıma dayalı olarak, Lenin'in "kapitalist üretim tarzının artan çürümesi" evresi olarak emperyalizm tanımı tamamen haklı olmayı sürdürmektedir.

Gerçek ve potansiyel üretim güçlerinin sermaye tarafından çarçur edilmesi yalnızca maddi üretici güçler için değil, aynı zamanda insani üretim güçleri için de geçerlidir. Üçüncü teknolojik devrim çağı zorunlu olarak bilim, teknoloji ve üretimin görülmemiş bir kaynaşması çağıdır. Bilim gerçekten dolaysız bir üretim gücü olabilirdi. Otomasyonu gittikçe artan üretimde artık vasıfsız işçilere ya da ofis çalışanlarına yer yoktur. Otomasyon, geniş ve genelleşmiş bir kol emeğinden kafa emeğine dönüşümü yalnızca mümkün kılmakla kalmıyor, aynı zamanda onu ekonomik ve toplumsal olarak esas kılıyor. Marx ve Engels'in kahince öngördüğü toplum hayali, "bireyin özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin koşulu"[52] olduğu ve gerçek zenginliğin "bütün bireylerin gelişmiş üretici gücü"nde bulunduğu bir toplum şimdi neredeyse kelimesi kelimesine gerçek olabilirdi: "[Şimdi hedef] bireysellik-

19. yüzyıl kapitalizmini geriye dönük olarak allayıp pulladığının da farkında değiller, ki onlara göre 19. yüzyıl kapitalizmi üretim güçlerini ve dolayısıyla da "toplumsal bireyi" kesinlikle geliştirmiştir. (Marx'ın kendi görüşleri için bkz. *Grundrisse*, s. 750 ve başka birçok pasaj). "Toplumsal bireyin gelişimi" yerine doğru Marksist formül olan "toplumsal bireyin gelişimi için maddi olanaklar" konduğu zaman tez daha da kaba saba hale gelir. Çünkü insan otomasyonun bu olanakları 19. yüzyılın makinelerinden çok daha büyük bir ölçekte genişlettiğini ciddi ciddi nasıl inkar edebilir ki?

52- Marx-Engels, *The Communist Manifesto*, *Selected Works* içinde, Londra 1960, s. 53. *Grundrisse*, s. 708.

lerin özgür gelişimidir ve dolayısıyla artı-değer çıkarmak için gereken emek zamanında indirim değil, fakat bunun yerine toplumun gerekli emeğinin genelde asgariye indirilmesidir, ki bu da bireylerin serbest kalan zamanda ve yaratılan araçlarla sanatsal ve bilimsel gelişimine tekabül eder".[53]

Geç kapitalizme içkin olan en kötü israf biçimi, mevcut maddi ve insani üretim güçlerinin *kötü kullanımı*dır; bu güçler özgür erkek ve kadınların gelişimi için kullanılmak yerine, artan bir biçimde yararsız ve zararlı şeylerin üretiminde kullanılıyorlar. Kapitalizmin tüm tarihsel çelişkileri otomasyonun ikili karakterinde yoğunlaşmıştır. Otomasyon, bir yandan, maddi üretim güçlerinin mükemmelleştirilmiş gelişimini temsil ediyor, bu güçler kendi içlerinde, potansiyel olarak insanlığı mekanik, tekrar eden, sıkıcı ve yabancılaştıran emek harcama zorunluluğundan kurtarabilirdi. Öte yandan, o iş ve gelire yeni bir tehdidi, kaygı, güvensizlik, kronik kitlesel işsizlik, periyodik tüketim ve gelir kayıpları ve entelektüel ve ahlaki yoksullaşmanın yeni bir yoğunlaşmasını temsil ediyor. Böylece, hem üretici emek güçlerinin hem de yabancılaştırıcı ve yıkıcı meta ve sermaye güçlerinin muazzam gelişimi olarak kapitalist otomasyon kapitalist üretim tarzında içkin olan çelişkilerin nesneleşmiş özü haline geliyor.

Kapitalizmin yapısal bunalım çağına, yani tarihsel bir açıdan sosyalist dünya devrimi için olgunlaşmış bir çağa, bir şekilde üretim güçlerinin mutlak bir gerilemesinin ya da en azından mutlak bir durgunluğunun damgasını vurması gerektiği fikri, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'sının ünlü önsözünde tarihsel materyalizm teorisinin en özet çerçevesini verdiği bir cümlenin yanlış ve mekanik bir yorumuna dek uzanmaktadır. Marx bir toplumsal devrim çağını şu

53- Marx, *Grundrisse*, s. 706.

şekilde betimliyordu: "Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar... İçerebildiği [yeterli olduğu] bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları eski toplumun bağrında olgunlaşmadan, eskilerin yerini asla almazlar".[54] Belli ki "içerebildiği [yeterli olduğu] bütün üretici güçler" ibaresi aslında birinci cümlenin bir tekrarından başka bir şey değildir; başka bir deyişle, üretim güçlerinin gelişiminin mevcut üretim ilişkileri ile çatıştığı bir noktanın gelişi ifadesine dayanır. Bu noktadan itibaren, kapitalist toplum "içerebildiği" tüm üretici güçleri geliştirmiştir. Fakat bu asla demek değildir ki ondan sonra, bu üretim tarzı devrilmeden daha ileri bir gelişme mümkün değildir. Bu yalnızca bu çağdan itibaren daha da geliştirilen üretim güçleri mevcut üretim tarzı ile daha da şiddetle çatışacağı ve onu yıkmaya meyledeceği anlamına gelir.[55]

Bu ünlü paragrafın mekanik yorumları kuşkusuz Rusya'daki Ekim Devrimi deneyimi tarafından pekiştirildi, özellikle de bu deneyimin Buharin'in *Geçiş Dönemi Ekonomisi*[56] adlı eserinde-

54- Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Londra 1971, s. 21.

55- Burada Marx özgül olarak kapitalizmin yıkılmasına değil, fakat genel olarak tüm sınıflı toplumların yıkılmasına gönderme yaptığından bu durum iyice açıktır. Elbette Marx burjuva devrimleri tarihinden önceki dönemi (örneğin, 16. yüzyılda Hollanda devriminin zaferi, 17. yüzyılda İngiliz devrimi ve 18. yüzyılda Amerikan ve büyük Fransız Devrimi) durgun, hatta gerileyen bir üretici güçler evresi olarak nitelemeyi düşünmezdi bile.

56- N. Buharin, *Ökonomik der Transformationsperiode*, Hamburg 1922, s. 67.

ki teorik genellemesi sayesinde. Bu eserde Buharin sosyalist devrimden ya önce ya da aynı dönemde üretim güçlerinde bir gerileme olmasını gerçekten bir kural haline getirdi. 1917-20 yıllarının özgül Rusyalı konfigürasyonu –ülkenin tüm ekonomisini tamamen çökerten ve üretici güçlerde derin bir dalışa yol açan[57], Dünya Savaşı'nın ardından Devrim, bununla birlikte uzayıp giden bir İç Savaş– yüksek düzeyde sanayileşmiş kapitalist devletler için son derece düşük ihtimalli bir varyanttır. Bu durumun bir norm düzeyine yükseltilmesi için hiçbir sebep yoktur.[58]

Komünist Enternasyonal'in teorisyenleri Rus Devrimin'den

Sonraki kitabında, *Theorie des Historischen Materialismus*, Hamburg 1922, Buharin bu konudaki üç konum arasında gidip geldi. Sayfa 289'da şunları yazdı: "Dolayısıyla devrim daha fazla üretim ilişkileri kabına sığmayan *büyüyen* üretici güçler arasında yakıcı bir çatışma olduğu zaman meydana gelir" (İtalikler bizim). Sayfa 290'da devam etti: "Bu üretim ilişkileri üretici güçlerin gelişimini öyle engeller ki toplumun gelişmeye devam etmesi için kesinlikle atılmaları gerekir. Eğer atılamazlarsa, o zaman üretici güçlerin gelişimini boğarlar ve bütün toplum durur veya geriler". Fakat s. 298'de önceki kitabı Ökonomik der Transformationsperiode'den şu alıntıyı yapar: "Dünya Savaşı'nın yıkıcı gücü kapitalist gelişmenin derecesinin pek net bir göstergesi ve kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde *üretici güçlerin daha fazla gelişmesinin tam uyumsuzluğunun* trajik bir ifadesidir". (İtalikler bizim). Bu pasajlardan birinci ile ikinci arasında esasta bir çelişki yoksa, (ikincisi kuşkusuz *artan ölçüde* üretim güçlerinin gelişimini engelleyen tüm bir tarihsel çağa ilişkindir, fakat bu büyümeye *hemen* bir son verecekleri anlamına gelmez, sadece *nihai olarak* son verecekleri anlamına gelir) birinci ile üçüncü arasındaki çelişki barizdir. Lenin'in konumu, Buharin'den alınan bu pasajlardan birincisi ile ikincisinin bir kombinasyonuna tekabül ediyordu ancak üçüncüye değil.

57- Rusya'da üretici güçlerin İç Savaş ve Savaş Komünizmi dönemindeki gerilemesinin gerçekçi bir çözümlemesi için başkaları ile birlikte bkz. Leo N. Kritzman, *Die heroische Periode der grossen russischen Revolution*, Frankfurt 1971, 9-12. bölümler.

58- Gelecekte sanayileşmiş ülkelerdeki sosyalist devrimlerin tipolojisi muhtemelen Birinci Dünya Savaşı sonrası "çöküş" bunalımlarından çok İspanya'da (1931-37), Fransa'da (1936), İtalya'da (1947), Belçika'da (1960-61), Fransa'da (Mayıs 1968), İtalya'da (1969-70 Güzü) yaşanmış olan devrimci bunalımların modeline yakın olacaktır.

sonraki ilk yıllarda haklı olarak üretim güçlerinde bir gerileme kaydettiler. Onlar bu düşüşü maddi olarak üretim miktarı, istihdam vb ile ölçtüler ve kapitalizmin pençesine düştüğü toplumsal ve ekonomik bunalımı, geçici olarak dahi yenmesinin çok zor olacağı sonucuna vardılar.[59] Kısa bir büyüme döneminin ardından 1929'da tüm gücüyle çöken Büyük Depresyon bu teşhisi doğruladı. Fakat hem Lenin hem de Trotskiy uzun vadeli gelişmeye ilişkin yargılarında çok daha temkinli davrandılar. Trotskiy Komünist Enternasyonal'in 3. Kongre'sinde şu beyanda bulundu: "İşçi sınıfının devrimci mücadelede başarısız olduğunu ve burjuvazinin uzun yıllar boyunca, diyelim yirmi ya da otuz yıl daha dünyanın kaderini yönetmesine izin verdiğini farz edersek ve şimdilik böyle farz edelim, o zaman tabii ki yeni bir tür denge kurulacaktır. Avrupa şiddetli bir biçimde geri vitese geçecektir. Milyonlarca Avrupalı işçi işsizlik ve kötü beslenmeden ölecektir. Birleşik Devletler yüzünü dünya pazarına çevirmek zorunda kalacak, sanayisini yeniden ayarlayacak ve belli bir süre küçülmeye katlanacaktır. Daha sonra, 15 ya da 20 ya da 25 yıl için böyle bir yeni dünya iş bölümü acılar içinde kurulduktan sonra, yeni bir kapitalist yükseliş çağı belki gelebilir. Fakat tüm bu kavrayış son derece soyut ve tek yanlıdır. Burada olaylar sanki proletarya mücadelesini durdurmuş gibi resmedilmektedir. Bu arada, tam da sınıf çelişkilerinin son yıllarda aşırı ölçüde ağırlaşmış olma-

---

59- Örneğin bkz. Trotskiy'in Komünist Enternasyonal'in üçüncü kongresine sunduğu raporundaki İngiltere'deki üretim güçlerindeki gerilemenin tasviri: "İngiltere yoksullaşmıştır. Emek üretkenliği düşmüştür. 1920 yılı için dünya ticareti savaş öncesi son yıla kıyasla en az üçte bir oranında azalmıştır ve en önemli bazı dallarda hatta daha büyük oranda... 1913'te İngiltere'nin kömür sanayisi 287 milyon ton kömür üretiyordu; 1920'de 233 milyon ton, yani yüzde 20 daha az. 1913'te demir üretimi 10.4 milyon ton idi, 1920'de, 8 milyon tondan biraz fazla, yani yine yüzde 20 daha az". *Report on the World Economic Crisis and the New Tasks of the Communist International*, Leon Trotsky, *The First Five Years of the Communist International*, s. 191.

sından dolayı böyle bir şeyden söz bile edilemez".[60]

Trotskiy'de çoğu zaman gördüğümüz gibi, bu alıntının ilk paragrafı kahincedir. Bunlar 1921 yılında yazılmıştı. Tam 25 yıl sonra, 1946 yılında, milyonlarca Avrupalı işçi işsizlik, kötü beslenme, savaş ve faşizmden ölmüştü. ABD sanayisini yeniden ayarlamak ve uzunca bir süre (1929-39) üretim ve istihdamı önemli miktarda kısmak zorunda kalmıştı. ABD kendini dünya pazarına göre ayarlamıştı, doğal olarak hem meta pazarına hem de sermaye piyasasına göre, sonuçta da yeni bir uluslararası iş bölümü ve kapitalist maddi üretim genişlemesinin yeni bir evresini yaratmıştı.

Öte yandan, aynı alıntının ikinci paragrafı, açıkça o devrin koşullarıyla sınırlıdır.[61] Trotskiy, 1921'de üretici güçlerin yeni bir yükselişini öngörmenin soyut ve formel olduğunu söylemekte tamamen haklı idi: çünkü o sırada Avrupalı işçi sınıfının savaş gücü hala yükseliyordu. Böyle koşullarda, artı-değer oranında –ve bunun sonucunda kâr oranında– önemli bir artış düşünülemezdi. Gündemde olan, yeni bir kapitalist büyüme aşaması hakkında spekülasyon yapmak değil, fakat işçi sınıfının kapitalizmin yapısal bunalımını proleter devrimin en önemli kıtasal [kıta Avrupası??] ülkelerdeki bir zaferine dönüştürmek için hazırlamaktı. Sosyal Demokrasi'nin önderleri tarafından ileri sürülen kapitalizmin yeni yükselişi teorileri onların bu devrimci mücadeleye önderlik etmekten

60- Trotskiy, *The First Five Years of the Communist International*, Vol. 1, s. 211.

61- Aynı şey Trotskiy'in 1938'de yazdığı *Dördüncü enternasyonal'in Geçiş Programı*'ndaki şu cümle için de geçerlidir: "İnsanlığın üretici güçlerinin büyümesi durmuştur". Trotskiy hemen ardından eklemişti. "Yeni keşifler artık maddi zenginlik düzeyini yükseltmiyor". "Yeni keşifler ve iyileştirmeler"in – son yirmi yılda olduğu gibi – genel maddi zenginlik düzeyini fiilen ve alenen yükselttiği bir zamanda üretim güçlerinin büyümesini yadsımayı düşünmezdi.

kaçışlarını haklı göstermek için tasarlanmıştı.[62] Onların hasadı uzun bir yükseliş dönemi değil, 1924-29 kısa ara döneminden sonra Büyük Depresyon, kitlesel işsizlik, faşizm ve İkinci Dünya Savaşı'nın dehşeti oldu. Trotskiy'in analiz ve teşhisi pek haklı çıkmıştı.

Bununla birlikte, Trotskiy'in 1921'de demiş olamayacağı şey, uzun vadede, kapitalist üretim güçlerinin yeni bir uzun vadeli yükseliş dönemini önlemek için işçi sınıfının *mücadele etmesinin* yeterli olacağıdır. Bunun için onun *kazanması* gerekiyordu. Tarihsel kadercilik, ekonomik perspektifler konusunda büyük siyasal sınıf mücadeleleri sorunlarında olduğundan daha az dar görüşlü değildir. Trotskiy, yedi yıl sonra Buharin ve Stalin'in Komintern programını eleştirirken bu noktada çok netti: "Burjuvazi kendisi için yeni bir kapitalist büyüme ve güç çağını sağlayabilecek midir? Sadece kapitalizmin kendini içinde bulduğu "çaresiz konum"a güvenerek böyle bir olasılığı yadsımak sadece boş bir devrimci gevezelik olurdu. 'Mutlak olarak çaresiz durumlar yoktur' (Lenin). Avrupa ülkelerinde şimdiki istikrarsız sınıf dengesi tam da istikrarsızlığından dolayı belirsiz bir biçimde süremez... Proletarya iktidarı alamazken, burjuvazinin de kendini yeterince durumа hâkim hissetmediği bir istikrarsızlık durumu, er ya da geç, şu ya da bu şekilde, ya proletarya diktatörlüğü lehine ya da halk kitlelerinin sırtında, sömürge halklarının sırtında ve belki de kendi sırtımızda ciddi ve uzun bir kapitalist istikrar (stabilizasyon) lehine aniden çözülecektir. 'Mutlak olarak çaresiz durumlar yoktur!' Avrupa burjuvazisi, kendi ağır çelişkilerinden kalıcı bir çıkış yolunu ancak proletaryanın yenilgileri ve devrimci önderliğin yanlışları sayesinde bulabilir. Fakat bunun tersi de eşit ölçüde doğrudur. Ancak proletarya

62- Örneğin Rudolf Hilferding ve Karl Kautsky'nin Sosyal Demokrat dergi *Die Gesellschaft*, cilt 1, sayı 1, Nisan 1924'teki makalelerine bakınız.

bugünkü istikrarsız dengeden devrimci bir çıkış yolu bulduğu takdirde, dünya kapitalizmininin yeni bir büyümesi olmayacaktır (elbette yeni bir büyük altüst oluşlar çağı perspektifiyle)".[63] Bu kahince görüş her noktada haklı gerekçelere sahipti. Rus Devrimi'nin tarihi ve Alman Devrimi'nin yenilgisiyle başlayan istikrarsız denge evresi 1929 yılında sona erdi. Önderliğinin yetersizliği nedeniyle Avrupa işçi sınıfı derin toplumsal bunalımı kendi yararına çözecek bir konumda değildi. Faşizm ve İkinci Dünya Savaşı bu bunalımın geçici olarak burjuvazi lehine çözülmesi için gerekli önkoşulları yarattı. Bir kez daha, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Fransa'da, İtalya'da ve Britanya'da iktidar el değiştirebilirdi. Bir kez daha, işçi sınıfının geleneksel partileri tarihsel görevi başarmak için tamamen yeteneksiz olduklarını kanıtlamakla kalmayıp aynı zamanda geç kapitalist ekonominin ve geç kapitalist devletin stabilizasyonunda Avrupa büyük sermayesinin mükemmel suç ortakları olduklarını gösterdiler.[64]

Üçüncü teknolojik devrimin, üçüncü "genişleme tonlu uzun dalga"nın ve geç kapitalizmin tarihsel temeli buydu. Bu kesinlikle "salt" ekonomik gelişmelerin ürünü, kapitalist üretim tarzının sözde canlılığının kanıtı ya da varoluşunun bir haklı çıkması değildi. Bütün kanıtladığı, emperyalist ülkelerde, mevcut teknoloji ve üretim güçleri veri alındığında, sermaye için salt ekonomik bir anlamda hiçbir zaman "mutlak çaresiz durumlar" olmadığı ve sosyalist devrimin uzun vadeli bir başarısızlığının sonunda kapitalist üretim tarzına yeni bir hayat öpücüğü vereceğidir. Kapitalist üretim tarzı bu şansı kendi iç

63- Trotskiy, *The Third International after Lenin*, New York 1970, s. 64-5.

64- Bu bağlamda General de Gaulle'ün Maurice Thorez ve Fransız Komünist Partisi önderliğinin Eylül 1944'ten sonra oynadığı rol hakkındaki yorumlarını aktarmak yeterlidir: Bkz. *Mémoires de Guerre*, Vol. 3, Paris 1959, s. 118-19.

mantığı gereği kullanacaktır: kâr oranı yeniden yükselir yükselmez sermaye birikimini hızlandıracak, teknolojiyi yenileyecek, artı-değer, ortalama kâr ve artı kâr için bitmeyen arayışı canlandıracak ve üretim güçlerini daha da geliştirecektir.

Aslında, üçüncü teknolojik devrimin anlamı budur. Ayrıca onun tarihsel sınırlarını belirleyen de budur. Kapitalist üretim tarzının ürünü olarak, bu toplumsal ve ekonomik biçimin tüm iç çelişkilerini yeniden üretir. Emperyalizm ve tekelci kapitalizm çağında, bu üretim tarzının yapısal bunalım ve tedrici çözülüş çağında, kapitalist üretim tarzının içinde doğmuş olan, üretim güçlerindeki bu yenilenmiş yükseliş, kapitalizmin klasik çelişkilerine bir dolu yeni çelişkiler ekleyecektir, ki bunlar 1917-37 döneminden daha geniş ve daha derin devrimci bunalımlar olasılığı yaratırlar ve bunları ilerideki bölümlerde inceleyeceğiz.

Anımsamalıyız ki Marx kapitalist üretim tarzının tarihsel misyonunu üretim güçlerinin nicel olarak sınırsız bir gelişiminde değil, fakat bu gelişimin belirli nitel sonuçlarında görüyordu: "Sermayenin büyük tarihsel niteliği bu *artı emeği*, salt kullanım değeri, salt geçim açısından fazla emeği *yaratmak*tır ve onun tarihsel kaderi şu durumlarda yerine gelmiş olur: bir yandan, gerekenin üstündeki artı emeğin kendisi, bireysel gereksinimlerden doğan bir genel bir gereksinim haline gelir gelmez ve öte yandan birbirini izleyen kuşaklar üzerinde etkide bulunan sıkı sermaye disiplininin genel çalışkanlığı yeni türün genel özelliği olarak geliştirdiği yerde ve nihayet sermayenin sınırsız zenginlik maniası ile ileri doğru kamçıladığı üretici emek güçlerinin ve bu maniasının gerçekleşebileceği tek koşulların gelişimi, genel zenginliğe sahip olmanın ve onu muhafaza etmenin bir bütün olarak toplumun daha az bir emek zamanına gereksindiği aşamaya vardığı zaman ve emekçi toplumun bilimsel olarak kendi ilerleyen yeniden

üretimiyle ilişkili olduğu yerde ve dolayısıyla bir insanın bir şeyin yapabileceği şeyi yaptığı emeğin sona erdiği yerde".[65] Bu nitel sonuçlara eriştikten sonra, kapitalizm tarihsel rolünü yerine getirmiştir ve toplumsal ilişkiler sosyalizme hazırdır. O zaman burjuva toplumun gerileme çağı başlar. Üretim güçleri hala gelişebilirse de bu sermayenin gerçek tarihsel misyonunun tamamlandığı olgusunu değiştirmez. Aslında böylesi bir nicel gelişme bazı durumlarda nitel kazanımlarını gerçekten tehlikeye atabilir. Lenin'in emperyalist burjuvazi için mutlak çaresiz durumlar olmadığı tezi, sosyalist bir devrim olmadığı sürece kapitalist üretim tarzının uzayan ekonomik durgunluk ve toplumsal bunalım dönemleri pahasına sonsuza dek yaşamaya devam edeceği anlamına gelmez. Çünkü artı-değer kitlesinde daha hızlı bir düşüşün göstergesi olan genelleşmiş otomasyon, sermayenin değer kazanmasına, artı-değer oranında herhangi bir artışla üstesinden gelinemeyecek, mutlak bir bariyer koymakla kalmaz. Üretim güçlerinin fiili gelişiminde bundan sonra hazır olan israf ve tahrip dinamiği öyle büyüktür ki, sistemin ya da hatta bütün uygarlığın kendi kendini yok etmesine tek alternatif daha yüksek bir toplum biçimidir. Son yirmi yıl boyunca kapitalist dünyada üretim güçlerinin tüm uluslararası büyümesine karşın "sosyalim ya da barbarlık" arasındaki seçim bugün böylece tüm güncelliğini kazanır.

65- Marx, *Grundrisse*, s. 325.

7

Sabit Sermayenin Devir Süresinde Azalma ve Şirket Planlama ile Ekonomik Programlama Baskısı

Sabit sermayenin devir süresindeki azalma geç kapitalizmin temel özelliklerinden biridir. Azalmanın doğrudan kökeni teknolojik yenilikteki hızlanmada[1] yatar, ki bu da yalnızca doğrudan üretim etkinliğine değil, fakat giderek artan ölçüde üretim-öncesi alanlara da (Araştırma-Geliştirme)[2] yatırılan sınai sermayenin yeniden dağıtımının bir sonucudur. Teknolojik gelişmeleri üretim etkinliklerindeki değer kazanma (valorizasyon) koşullarıyla sınırlı olmayan kapitalist olmayan ülkelerle silahlanma yarışına girme baskısı ve bilimsel gelişmenin iç mantığı da bu sürece katkıda bulunan etkenlerdir.

Ancak kapitalizmin tarihi bağlamında sabit sermayenin de-

1- Bu konu bir sonraki bölümde ele alınmaktadır.

2- Sanayi sermayesinin Araştırma-Geliştirme harcamalarının miktarı ABD'de İkinci Dünya Savaşı öncesi 100 milyon dolardan az iken 1953'te 2.24 milyar dolara ve 1963'te 5.57 milyar dolara yükseldi. Devlet harcamaları buna dahil değildir. Bkz. Edwin Mansfield, *The Economics of Technological Change*, Londra 1969, s. 55. Levinson, Araştırma ve Geliştirme'ye ayrılan özel harcama tutarının (yalnızca sanayide değil) 1968'de 17 milyar dolar ve 1970'de 20 7 milyar dolar olduğunu ifade ediyor.

vir süresindeki azalmanın ardındaki belirleyici güç kuşkusuz artı-kârların ana kaynağının artık "teknolojik rantlar"da ya da firmalar ve sanayi dalları arasındaki üretkenlik diferansiyelinde bulunuyor olmasıdır. *Teknolojik yenilikler ve buna tekabül eden artı-kârların peşinde sürekli ve sistematik bir kovalama* geç kapitalist işletmelerin ve özellikle geç kapitalist büyük şirketlerin standart damgası haline gelmektedir.[3] "Farklı sermayeler"in bu artı-kâr avı, kendini "genel olarak sermaye" üzerinde ek göreli artı-değer üretimi yoluyla değişmeyen sermaye maliyetini düşürme ve art-değer oranını yükseltme baskısı olarak ifade eder.

Bizzat hızlanmış teknolojik yeniliklerin ve sabit sermayenin devir süresindeki azalmanın hem kökeni hem de sonucu olan üçüncü teknolojik devrimin sabit sermayenin ömrü üzerinde ters fiziksel ve teknik etkileri olur, çünkü makinelerin kullanım hızını artırır ve çünkü onları hızla eskitir (devri geçmiş yapar).[4]

Sabit sermayenin devir süresindeki azalma ikili bir karaktere sahiptir. O bir yandan, eski fabrikaların yenileriyle hızlan-

3- Budd Concern'in başkan yardımcısı bu noktada çok açık konuşmaktadır. "Yüklenmeye değer her yenilik "normal" kâr marjlarından dramatik ölçüde daha büyük marjlara sahip olmalıdır": Aaron J. Gellman, "Market Analysis and Marketing", Maurice Goldsmith (ed.), *Technological Innovation and the Economy*, Londra 1970, s. 131.

4- Ikinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri makinelerin artan hızı için örneğin bkz. Hansjörg, Reuker, "Einfluss der Automatisierung auf Werkstück und Werkzeugmachine", *Fortschrittberichte des Vereins Deutscher Ingenieure*, Series I, No. 8, Ekim 1966, s. 29-30; Salter, agy, s. 44; Kruze, Kunz ve Uhlmann, agy, s. 59-60, vs. Bu artan hız otomasyona yönelik eğilimin arkasındaki güçlerden biridir. Otomasyon ise, şimdiye dek konveyör bantındaki çalışmayı belirlemiş olan *en yavaş* operasyonun ritminden bağımsız kılmak suretiyle üretim sürecinin hızında büyük bir artışa yol açar. Bkz. Pierre Naville, "Division du Travail et Repartition des Tâches", Georges Friedmann ve Pierre Naville (eds.), *Traité de Sociologie du Travail*, cilt 1, Paris 1961, s. 380-1. Marx makine emeği konusunu örneğin *Capital*, cilt 1, s. 412 vd'da ele aldı. [*Kapital*, s. 422vd].

mış ikamelerinin toplamıdır, yani sabit sermayenin hızlanmış bir eskime sürecidir. Aynı zamanda, o yalnızca her on yılda bir temelden yenilenen mevcut fabrikanın dönüşümlü onarımı şeklindeki klasik pratikten, *sürekli yapılan* ve bazen de önemli teknolojik yenilikleri içeren modern genel onarım pratiğine geçişi temsil eder.[5] Değer bağlamında bu şöyle ifade edilebilir: eskiden sabit sermayenin basit yeniden üretimi süreci ve ek sabit sermayenin birikim süreci sıkı bir şekilde ayrı tutulur ve her yeni on yıllık çevrimin başında –üretken teknolojide yalnızca küçük değişikliklerle– genişletilmiş yeniden üretime yol açarken, şimdi bu iki süreç gitgide artan ölçüde birleşmişlerdir. Basit yeniden üretim sürekli teknolojik yenilenme eşliğinde sürer ve böylece genişletilmiş yeniden üretime akar, bu da eskiden olduğundan daha kısa süreler içinde –halihazırda beş yıllık bir çevrim varsayılabilir– üretim teknolojisinin tamamen yenilenmesine yol açar.

Sabit sermayenin devir süresindeki azalmanın dolaşan sermayenin devir zamanı üzerinde de etkileri olur. Bir yandan, süregiden yatırım etkinliğine olan talebi artırır. Bu da dolaşan sermayenin devamlı sabit sermayeye dönüşümüne yol açar ve tekelci kapitalizmde zaten içsel olan şirketler için toplam sermayelerini sabit sermayeye dönüştürme ve dolaşan sermayelerinin hepsini değilse bile çoğunu banka kredilerinden sağlama eğilimini artırır. Bunun da şirketlerin öz-finansmanı üzerinde etkileri olur ki bu durum geç kapitalizmi, Lenin'in betimlediği, mali sermaye egemenliğindeki klasik emperyalizmden ayıran en önemli özelliklerden biridir. Ayrıca bankaların tüm para ve kredi yaratma etkinlikleri üzerinde etkileri olur ki bunları daha sonra çözümleyeceğiz.[6] Öte yandan, sabit

5- Nick, agy, s. 17.

6- Bkz. Bölüm 13.

sermayenin devir süresinin hızlanması sermayenin organik bileşimini artırdığı ve böylece artı-değerin kitlesi ve oranında telafi edici bir artışa yönelik ek baskı yarattığı sürece bu durum sermayeyi daha da önemli hale gelen ek bir artı-değer üretim kaynağı olarak dolaşan sermayenin devir süresini hızlandırmaya yöneltir. Sonuç, tüm kapitalist süreçlerin "hızlanması"na yönelik bir eğilimdir, bu da kendini, başka şeylerle birlikte, emek sürecinin daha keskin bir yoğunlaşması ile işçilerin tüketiminin, yani bizzat emek-gücünün yeniden üretiminin daha hızlı bir "hızlanması" (nicel farklılaşma ve nitel bozulma) şeklindeki paralel görüngülerinde ifade eder.[7]

Sabit sermayenin devir süresindeki azalma çok sayıda ampirik delillerle doğrulanabilir ve hem kapitalistler hem de ekonomistler tarafından çok kez tartışılmıştır. Örneğin, Mattison Machine Works'ün yönetim kurulu başkanı Alan C. Mattison, ABD Kongre Otomasyon Komitesi önünde şunları beyan etti: "Takım tezgahlarının eskime çevrimi 8-10 yıldan hızla 5 yıla düşme sürecindedir".[8] Amerikan otomobil sanayisinde, bir şirket her yeni modelden en az 400,000 araç üretir ve satarsa, bu oto modelinin üretimi için yapılmış özgül aletler ve boyaları *bir yıl içinde* giderleştirmek âdet olmuştur. (Bu tür alet ve boyaların maliyeti tipik olarak büyük bir Amerikan oto fabrikasının toplam sabit sermayesinin yaklaşık üçte birine gelir).[9]

Freeman, elektronik sermaye malları sanayisinde "ürün ömrü"nün 3 ile 10 yılda arasında, yani ortalama 6.5 yıl olduğunu bildiriyor, buna karşılık Engels, Marx'a bir mektubunda

7- Bkz. Bölüm 12.

8- *L'Automation – Méthodologie de la Recherche*, ILO, Cenevre 1964, s. 27.

9- Lawrence White, *The Automobile Industry since 1945*, Harvard 1971, s. 39, 57-8.

zamanındaki makinelerin ortalama ömrünü 13 yıl olarak vermişti.[10] Bilgisayarların ortalama ömrü 5 yıl kadar ve deniz radarınınki de 7 yıldır.[11] 1971'de Batı Alman dokuma fabrikaları 1965'de kullanılan en modern ekipmandan (konvansiyonel otomatik unifilsiz milli makineler) tamamen farklı makineler (milli makinelerle çifte geniş Sulzer modelleri) kullanıyordu.[12] Amerikan vergi dairelerinin tahminine göre, makinelerin fiziksel ömründe 30'lardan beri yaklaşık yüzde 33 oranında genel bir indirim olmuştur.[13] Bu rakam, hem buna tekabül eden amortizasyon karşılıklarının çok yüksek olduğunu (yani bunun işletmeler için bir çeşit kâr gizleme yolu olduğunu) düşünenler tarafından hem de çok düşük olduğunu düşünenler tarafından sertçe eleştirildi. Terborgh pratik örnekler kullanarak vida makinelerinin ömrünün 39 yıldan 18 yıla, "vites biçimlendiricileri"nin 35-42'den 20 yıla ve buharlı motorların da 30'dan 20 yıla indirildiğini tahmin etti.[14] Terborgh somut işletmelerden örnekler kullanıyor, sanayi ya da tüm manüfaktür için ortalamaları değil. Etilen üreten en modern petrokimya tesislerinde sabit sermaye hacmine bağlı olarak 4 ile 8

10- *Werke*, Vol. 31, Berlin 1965, s. 329vd. Mektup 27 Ağustos 1867 tarihlidir.

11- C. Freeman, "Research and Development in Electronic Capital Goods", *National Institute Economic Review*, No. 34, Kasım 1965, s. 68.

12- Ammann-Einhoff-Helmstädter-Isselhorst, agy, s. 30.

13- 1961'de manüfaktür sanayisindeki "ekipman hizmet ömrü"nün 1942'dekinden yüzde 34 daha kısa olduğu tahmin edilmişti. Allan H. Young, "Alternative Estimates of Corporate Depreciation of Profits", Part 1, *Survey of Current Business*, Vol. 48, No. 4, Nisan 1968, s. 20. Aynı makalenin ikinci kısmına da bakınız, No. 5, Mayıs 1968, s. 18-19. George Jaszi, Amerikan manüfaktür sanayisinde sabit sermayenin (binalar dahil) ortalama ömrünün 1945'te 12 yıldan 1950'de 10.3 yıla, 1953'te 9.4'e ve 1961'de 8.5'e gerilediğini hesaplıyor: *Survey of Current Business*, Kasım 1962.

14- George Terborgh, *Business Investment Policy*, Vaşington 1962, s. 158, 179.

yıl arasında amortizasyona tabi tutuluyor.[15] Sabit sermayenin azalan ömrü hakkındaki genel yorumlar sayılmayacak kadar çoktur. 1920'ler ve 1960'lar başlarındaki –yani yaklaşık yirmi beş yıl sonra– amortizasyon normlarına ilişkin aşağıdaki tablo sabit sermayenin devir zamanının hızlanmasının grafiğini sunuyor:

Sabit Sermaye Üretken Ömür Tahminleri[16]

	A ± 1922	B ± 1942	C ± 1957	D ± 1965
Çelik tüpler	30-60 yıl		15	
Buhar kazanları	15-20		15	
Su sayaçları	20		15	
Türbinler	50		22	
Bira makineleri	25	15-20		16
Fabrika binaları	50-100	40-50		35
Mekanik testereler	14	10		
Takım tezgahları	20			16
Matbaa makineleri	40			16
Ağaç işleme makineleri	33			20

15- *National Institute Economic Review*, No. 45, Ağustos 1968, s. 39. Nick, agy, s. 59'da kimya sanayisinde sabit sermayenin her 5-6 yılda bir yenilendiğini belirtiyor.

16- A serisi: P. Wojtiechow, *Amortisationsnormen und Eigentumsbewertung*, aktaran A. Herzenstein, "Gibt es grosse Konjunkturzyklen?", *Unter dem Banner des Marxismus*, 1929, Heft II, s. 307. B serisi: Bulltein F, US Bureau of Internal Revenue, mali amortisman kuralları. C serisi: Batı Alman Maliye Bakanlığı'nın amortisman normları üzerine 15 Ağustos 1957 tarihli kararı. D serisi: Jacques Mairesse, *L'Evaluation du Capital Fixe Productif*, Collections de l'INSEE, Series C, No. 18-19, Kasım 1972.

Sabit sermayenin devir süresindeki bu azalma ikili bir çelişkiye yol açar. Bir yandan, özgül üretim süreçleri için hazırlık ve deneme döneminde ve fabrika kurma süresinde bir artışı içerir.[17] Bu çelişki öyle büyüktür ki bazen belli bir üretim süreci ya da belli bir fabrika daha kitlesel üretime geçmeden teknolojik olarak eskimiş sayılabilir.[18] Öte yandan, üçüncü teknolojik devrimin meydana getirdiği üretim tesisleri birinci ve ikinci teknolojik devrimlerin gerektirdiklerinden çok daha fazla sermaye yatırımları talep eder. Bu dev miktarlardaki sermaye yatırımları, fabrikalar ve ürün dizilerinin hızlanmış eskimesi ile birleşince geç kapitalizmde tüm kapitalist üretimi serbest rekabet kapitalizmi ya da "klasik" tekelci kapitalizmdekinden çok daha riskli kılmaktadır.

Şimdi bir işletmenin tüm asgari kârlılığını tehlikeye sokabilecek olan süregiden üretim veya istihdamdaki dalgalanmalara artık izin vermeyen otomasyonlu üretimin özel teknik katılığı, zaten artmış olan bu riskleri daha da çoğaltır.[19] Üstelik, araştırma geliştirmeye ayrılan kaynakların hacmi, bu harcamayı –yeni ürünlerin yaratımı ve satışından doğabilecek dolaylı giderler dahil olmak üzere– mümkün olan en kesin

17- Birçok yazar, fiili bir keşif ile onun kârlı üretimi arasında on – on beş yıllık bir dönem tahmin ederler. Edwin Mansfield, agy, s. 102'de Frank Lynn'den tahminler aktarıyor, buna göre 1945-64 döneminde keşif ve ticarileştirme arasındaki sürenin 1920-44 dönemindeki 24 yıla kıyasla 14 yıl olarak tahmin ediliyor.

18- Nick, agy, s. 20.

19- "Büyüyen otomasyondan dolayı artan sermaye harcamaları zamana bağlı maliyetlerde bir artış ve işletmelerin esnekliğinde bir azalış anlamına gelir. Sabit bir ömür, yani sabit bir yıllık amortisman oranı verili iken, sermayenin aylak kaldığı ve üretim kapasitesinin vaktinden önce kısıtlandığı bir durumda, ne kadar çok sermaye üretim araçlarına yatırılır ise o kadar çok sermaye hareketsizleşir. Sermaye talebindeki otomasyonun bir sonucu olan yükseliş bu nedenle üretim araçlarının tam bir kullanımını dikte eder. Otomasyon nedeniyle zamana bağlı sermaye maliyetlerindeki artış ancak kullanımdaki en yüksek yoğunlukla karşılanabilir". Kruse, Kunz ve Uhlmann, agy, s. 46.

biçimde hesaplamayı ve önceden planlamayı acilen gerekli kılar.[20] Böylece geç kapitalist işletme içinde gittikçe daha kesin bir planlama için dört yönlü bir baskı doğar:

- Bizzat otomasyonun doğasından dolayı işletme içinde üretim sürecinin kesin planlaması baskısı
- Araştırma ve geliştirme yatırımlarını planlama baskısı ile birlikte planlı teknolojik yenilik baskısı[21]
- Bir önceki trendden türeyen genel yatırımları planlama baskısı
- Tüm üretim ögeleri için maliyet planlaması baskısı

Otomasyon araçları –her şeyden önce bilgisayar– muazzam boyutlarda nicelikler ve veri komplekslerini hızla işlemden geçirme yoluyla tüm bu alanlardaki ayrıntıların kesin planlamasını mümkün kılmaktadır. Başka bir deyişle, çeşitli olası operasyon tarzlarının optimal varyantlarını hesaplamayı mümkün kılarlar. Bu şekilde PERT ve C.P.M. teknikleri kullanıma girer – bunlar da elektronik işlemciler gibi askeri araştırmanın yan ürünleridir.[22]

20- K. G. H. Binning, "The Uncertainties of Planning Major Research and Development", B. W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, Londra 1969, s. 172-3.

21- Münih'te IFO tarafından yapılan bir araştırma 60'ların ortalarında Batı Almanya'da soruşturulan büyük firmaların yüzde 75'inin her iki ya da üç yıl için ve yüzde 33'ünün de her dört ya da daha fazla yıl için bir yatırım planı yaptığını gösterdi. Tüm uzun vadeli planlarda ilk sırayı "yatırımlar" almaktadır. R. Bemerl, F. O. Bonhoeffer ve W. Striegel, "Wie plant die Industrie?", *Wirtschaftskonjunktur*, Vol. 19, No. 1, Nisan 1966, s. 31. Ayrıca bkz. "For all these reasons we at Merck have felt it necessary to plan our growth and operations with a 5-year perspective", Antonie T. Knoppers, "A Management View of Innovation", B. W. Denning (ed.), *Corporate Long-Range Planning*, s. 172.

22- NASA'nın uzay aracı izleme çalışmaları sivil sanayi ve ulaşım için bilgisayar tekniklerinde benzeri bir ilerleme üretti, örneğin IBM 41800 bilgisayarlarının kimya tesislerinde solventlerin analizi için ya da otomotiv sanayisinde

Yatırımların, finans ve maliyetlerin kesin planlaması, satış garantisi yoksa doğal olarak anlamını yitirir. Bu nedenle üçüncü teknolojik devrimin mantığı geç kapitalist işletmeleri, pazar araştırması ve pazar analizine yönelik dev giderlerle birlikte[23] satışlarını, reklam ve müşteri manipülasyonunu, malların planlı eskimesini (ki bu çoğu zaman malların kalitesinde bir düşüşü getirir)[24] ve saireyi planlamaya zorlar. Tüm bu süreç, devlet üzerinde, sürekli enflasyon pahasına ekonomideki salınımları sınırlama yönünde yoğunlaşmış bir baskıyla doruğa çıkar. Bu süreç, önce özellikle askeri alanda devlet ihalelerini artırmak yoluyla, sonra da teknolojik olarak ileri firmaların hisselerini almak yoluyla *devlet garantili kârlara* yönelik artan bir trend üretir. Üretim ve araştırma alanından meta ve sermaye ihracı alanına yayılan, büyük firmaların kârlarına devlet garantisi şeklindeki bu eğilim geç kapitalizmin hayati önemdeki işaretlerinden bir başkasıdır.[25]

Devletin büyük firmaların kârlarını garantileme trendinin yanı sıra, geç kapitalizm, hızlanmış teknolojik yenilik ve sabit sermayenin azalmış devir süresi koşullarında dev yatırım projelerine ilişkin artan risklere ikinci bir karakteristik yanıtla kendini ifade eder: Hem dev *konglomeraların* oluşumunda hem de çokuluslu şirketlerin kuruluşunda ifadesini bulan, ürünlerin, projelerin ve pazarların sürekli bir *farklılaşmasını*[26]

---

montaj hattından gelen otomobillerin "kalite kontrol" testi için kullanılması. Bkz. *The Times*, 28 Haziran 1968.

23- "Pazar araştırması zaten mevcut bir pazara yaklaşır; pazar analizi ise bir pazar olup olmadığını belirler". Aaron J. Gellman, agy, s. 137.

24- Örneğin bkz. Vance Packard, *The Waste Makers*, Londra 1963, Bölüm 6'daki planlı eskime tartışması.

25- Bkz. Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, s. 501-7.

26- Şirketlerin çeşitlendirme stratejisi konusunda başka şeylerle birlikte bkz. Heckmann, agy, s. 71-6; H. I. Ansoff, T. A. Anderson, F. Norton ve J. F. Weston, "Planning for Diversification Through Merger", H. Igor Ansoff (ed.), *Bu-*

yaratma çabası.[27] Bu süreçlerin sabit sermayenin devir süresinin kısalmasıyla olan ilişkisinin ölçüsünü amortizasyonların hacmi ve onların gayrisafi yatırımların toplam kitlesi içindeki ağırlığı gösterir. Sabit sermayenin devir süresinin kısalması her işletme için geometrik oranlı bir rekabet mücadelesinde geride kalma riski yaratır, çünkü rekabetin temposu sabit sermayenin yeniden üretim temposu ile birlikte artar. Aynı zamanda, bu rekabetin –üretim sürecinde yaratılan toplam artı-değerin yeniden dağıtımı– işlevi, tam otomasyona yönündeki gelişen eğilimlerin baskısının bir sonucu olarak eskisinden çok daha hayati hale gelir. Basit yeniden üretimin sabit sermaye birikimi ile artan yeniden birleşmesi ve bununla birlikte sabit sermayenin devir süresindeki kısalma, *düzenli ve düzenlenen amortizasyona doğru bir zorlama*, yani *planlı amortizasyona* doğru bir eğilim yaratır. Bu durumun simgesi mali analizcilerin bir şirketin sağlamlığı ölçmek için şimdi giderek artan ölçüde *nakit akışı* kavramını –kârlar ve amortisman karşılıkları toplamına gönderme yapan bir kavramı– kullanmalarıdır.

Sabit sermayenin her on yılda bir yenilendiği durumda işletme ya da şirketin yıllık ürünü üzerindeki yıllık amortizasyon yükü yalnızca makine değerinin yüzde 10'udur. Kötü bir iş durumunun ve şirketin gayrisafi gelirinde bir düşüşün bir sonucu olarak, bu makine değerinin yüzde 10'u sağlanamazsa, bu durum sabit sermayenin tüm yeniden üretimini tehlikeye sokmaz. Makine değerinin bu yüzde 10'u o zaman geriye kalan dokuz yıla yayılmalıdır ya da yıllık amortizasyon yükü yüzde 10'dan yüzde 11.1'e, yani makine değerinin yalnızca yüzde1.1'i oranında yükseltilmelidir. Ancak sabit sermayenin devir süresinin beş hatta sadece dört yıl olduğu zaman durum

---

siness Strategy, Londra 1969, s. 290 vd.

27- Bu sorular kompleksi için bkz. Bölüm 10.

farklıdır. Bu durumda, makine stokunun yenilenmesi için gereken yeniden üretim karşılığını tek bir yıl için ayıramamak bile, eğer öngörülen çevrimde sabit sermayeyi yenilemenin tümden olanaksız olduğu anlamına gelmezse, tüm yatırım hesaplarını temelden altüst eder. Yıllık amortizasyon yükü böylece şimdi makine değerinin yüzde10'undan 20 ya da 25'ine artmıştır ve bir yıl için bile karşılık ayıramamak, beş yıllık çevrimdeki bu yüzde 20'yi dört yıla yeniden dağıtmak zorunda kalmak demektir, başka bir deyişle, yıllık amortizasyon karşılığını makine değerinin yüzde 20'sinden yüzde 25'ine, ya da yüzde 25 oranında yükseltmek (on yıllık bir çevrimde bu oran sadece yüzde 10 idi) demektir. Sabit sermayenin devir süresinin yalnızca dört yıl olduğu yerde yalnızca bir yıllık amortizasyon karşılığının kaybı gerçekte makine stokunun değerinin yüzde 25'ini çevrimin kalan üç yılına dağıtmak anlamına gelmektedir, yani yıllık amortizasyon karşılığını makine değerinin yüzde 33.3'üne yükseltmek ve (on yıllık bir çevrimdeki yüzde 10 yerine ya da beş yıllık bir çevrimdeki yüzde 25 yerine) yüzde 33.3 oranında artırmak demektir. Normal bir konjonktürde, istisnai boom koşulları olmadıkça bu mümkün değildir. Amerikan otomotiv sanayisinde yeni modellerin "alet maliyetleri"nin amortismanı bir yıl yerine iki ya da üç yıl içinde yapılsaydı, (Marksist değil "resmi" temelde hesaplanmış) kâr oranı yüzde 15.4'ten yüzde 11.4'e ya da yüzde 8.7'ye düşerdi.[28]

Bu nedenle geç kapitalizmde planlı, uzun vadeli amortizasyon ya da uzun vadeli yatırım planlaması için içsel bir baskı vardır. Fakat uzun vadeli yatırım planlaması, uzun vadeli brüt gelir ve maliyetlerin planlaması demektir. Ancak maliyetlerin uzun vadeli planlaması kendi başına hedeflediği şeyi başara-

28- Lawrence White, agy, s. 39.

maz. Çünkü bir şirketin projelendirdiği brüt gelirleri fiilen elde etmek için maliyetleri ve satış fiyatlarını planlamak yeterli değildir. Satışlar da garantiye alınmalıdır. *En önemli emperyalist ülkelerde yayılan ekonomik programlama eğilimi* böylece geç kapitalizm çağında *şirketler üzerindeki uzun vadeli yatırımları planlama kısıtına* denk düşmektedir. Bu eğilim, üretim araçlarının özel mülkiyetine içkin olan kapitalist üretim anarşisi ile amortizasyonu ve yatırımları planlamaya yönündeki bu artan nesnel baskı arasındaki çelişkiyi en azından kısmen aşmaya yönelik bir girişimden ibarettir. Kapitalist işletmeler *içindeki* planlama emeğin formel olarak sermaye kategorisi içine alınması kadar eskidir, başka bir deyişle, manüfaktür dönemi ile başlayan kapitalist üretim tarzındaki sermayenin komutası altındaki temel iş bölümü kadar eskidir. Fiili üretim süreci ne kadar karmaşık hale gelir ve benzer süreçlerden –dolaşım ve yeniden üretim süreçleri dahil olmak üzere– ne kadar çoğunu entegre ederse, bu planlama da kaçınılmaz olarak o kadar karmaşık ve kesin hale gelir. İşletmelerde iç planlama üzerine ilk ciddi kitap Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa süre sonra yazılmıştı.[29] Üçüncü teknolojik devrimin başlamasıyla birlikte gerekli (kavramsal ve mekanik) araç gereç takımı kusursuz hale gelince, işletme içindeki bu planlama nitel olarak daha yüksek bir düzleme taşınabilirdi.

Clausewitz bir keresinde savaşla ticaret arasında bir karşılaştırma yapmış ve muzaffer bir muharebe ile başarılı bir mübadele arasında bir analoji görmüştü. Geç kapitalizmde ya da en azından onun sözcük dağarcığı ve ideolojisinde, askerlik bilimi ile ekonomik pratik arasındaki ilişki tersine çevrilmiştir: şimdi kendi stratejilerini planlayan büyük şirketlerden

29- M. Lohmann, *Der Wirtschaftsplan des Betriebes und der Unternehmung*, Berlin 1928.

söz ediliyor.[30] Tekelci kapitalizm çağında artık en yüksek hızla üretilen eldeki mevcut metalar dizisini azami kârla satmak sorununun olmadığı bir gerçektir. Tekelci rekabet koşullarında kısa vadeli kâr maksimizasyonu tümüyle anlamsız bir hedeftir.[31] Şirket stratejisi *uzun vadeli kâr maksimizasyonunu* hedefler, burada pazar egemenliği, pazar payı, marka tanınmışlığı, gelecekte talebi karşılayabilme, yenilik yani büyüme fırsatlarını koruma gibi etkenler, hemen elde edilebilecek satış fiyatından ya da bunun temsil ettiği kâr marjından daha önemli hale gelir.[32] Burada belirleyici etken asla ilgili bilgiye sahip olmak değildir. Tersine: stratejik kararlar alma zorunluluğu –son tahlilde işletmelerdeki iç planlama *zorlaması*– tam da meta üretimine dayalı bir piyasa ekonomisindeki her ekonomik kararda içkin olan *belirsizliği* ifade eder. Planlamayı mümkün kılan şey, bu nedenle, bugün işletme dışındaki konular hakkında azami miktarda veri toplamanın eskisinden çok daha kolay olması değildir. Planlamayı mümkün kılan şey kapitalistin üretim araçları ve işletmesindeki emekçiler üzerindeki ve işletmenin dışında birikmesi durumunda dahi sermayesi üzerindeki *fiili denetim*dir.[33]

30- Heckmann, agy, s. 42. Bemerl, Bonhoeffer ve Striegel, agy, s. 30. Ayrıca bkz. H. Igor Ansoff (ed.), *Business Strategy*, Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*, vb.

31- Galbraith'in *The New Industrial State*'inin (Londra 1969) temel hatalarından biri kısa ve uzun vadeli kâr maksimizasyonu arasındaki ayrımı görmezden gelmesidir. Bu soruna Bölüm 17'de döneceğiz.

32- Gordon Yewdall (ed.), *Management Decision Making*, Londra 1969, s. 91 vd.; Bemerl, Bonhoeffer ve Striegel, agy, s. 34: "Piyasa beklentileri ve kârlılık düşünceleri işletmelerin uzun vadeli planları üzerinde en büyük etkiye sahiptir".

33- "Gerekli bilginin bir kısmı işletme içindeki süreçler ve koşullara ilişkindir. Bunların elde edilebilirliği ve işletmenin böylece saydamlaşabilirliği büyük ölçüde bizzat işletmenin yönetimi tarafından belirlenir". Bemerl, Bonhoeffer ve Striegel, agy, s. 32. Verilerin bulunabilirliği elbette üretim araçları üzerindeki denetime bağlıdır, tersi değil.

İşletme ya da şirket içinde meta mübadelesi yoktur. Kârlılık değerlendirmeleri hiçbir şekilde bir otomobil şirketinde motorlar ya da şasilere göre daha mı çok yoksa daha mı az sayıda kaporta üretileceğini belirlemez.[34] Şirketin genel planının –haftada, ayda ya da yılda x adet araba üretimi– çeşitli fabrikaların, atölyelerin, konveyör bantlarının üretimini doğrudan belirlemesi anlamında emek şirket içinde doğrudan toplumsallaşır. Aynı şirketin bu çeşitli fabrikaları ya da atölyelerindeki yatırım etkinliği merkezi olarak belirlenmektedir, tek tek fabrikaların yöneticileri tarafından değil. Dolayısıyla şirket içinde planlama gerçektir.

Böylesi bir planlama, elbette, stratejik hedeflerine ulaşmakta başarısız olabilir, ancak yine de gerçek bir planlamadır. Bir milyon arabalık bir üretimin yüzde 5'inin, talepte ani bir düşüş nedeniyle satılamadığı bir durum ile bir milyon kaporta ve motorluk bir üretime rağmen, yeterince şasi üretilmediği için 50,000 arabanın yapılamadığı bir durum arasında bir fark vardır. Birinci durumda, işletme dışındaki koşullar –bunların öngörülebilir olup olmadıkları ayrı bir sorundur– planlanan hedef üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. İkinci durum ise bir kötü planlama durumudur. Tekil şirketin fiili denetimi altındaki tüm etkenlerin kesin eşgüdümü nesnel olarak mümkündür ve yalnızca bir iyi planlama sorunudur. Uzun vadeli kâr maksimizasyonunun nihai olarak bağlı olduğu işletme içi ve dışı tüm etkenlerin kesin eşgüdümü ise aksine olanaksız-

34- "Kârlılık hesaplamaları"nın şirket içinde ya da tek tek departmanlar için fabrika içinde yapıldığı düşünülebilir. Daha sonra bunlar bu departmanın yönetiminin göreli verimliliğini ölçmek için kullanılır. Örnek için bkz. A. J. Merrett, "Incomes, Taxation, Managerial Effectiveness and Planning", B. W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, s. 90-1. Bununla birlikte bu departmanlar bağımsız sermayeye sahip olmadıkları için ve onlardaki yatırımlar "kârlılığa" değil, şirketin genel stratejik planına bağlı oldukları için bu hayali ya da simüle edilmiş bir kârlılık meselesidir.

dır, çünkü şirket işletme dışındaki etkenleri kontrol edemez ya da tam olarak kontrol edemez. Dolayısıyla işletme (ya da şirket) içi *planlama* ile bir bütün olarak ekonominin *programlaması* arasında açık bir ayrım vardır.

Kapitalist bir ülkenin genel ekonomisi içinde –ya da daha fazlası: toplam kapitalist dünya ekonomisi içinde– muhtemelen kamulaştırılmış sanayiler haricinde, mevcut üretim araçları, birikmiş sermaye ve mevcut ekonomik kaynaklar üzerinde, *hiçbir planlama merkezi ya da otoritesi hiçbir kontrol gücüne sahip değildir*. Sanayinin çeşitli şirketleri ya da dalları asla kaynaklarını kârlılık hesapları ya da beklentilerinden bağımsız olarak kullanamazlar. Son tahlilde, kapitalist biçimi içindeki değer yasası – sermayenin en azından ortalama kârı elde etme ve bu ortalamanın ötesinde artı-kârlar peşinde koşma zorunluluğu – burada bir daldan ötekine ve bir şirketten ötekine sermayenin ve dolayısıyla ekonomik kaynakların ve üretim araçlarının giriş ve çıkışlarını belirler. Böylece, *x* sayıda araba kaportası üretimi veri alındığında, teknik-ekonomik katsayıların *x* sayıda şasi üretimini gerektirdiğini söyleyen genel bir plan yoktur. Burada sermaye rekabeti, kâr beklentisi ve fiili artı-değer realizasyonu öyle bir durum yaratır ki kömür eşdeğerleri için özel ve sınai talep *z* milyon ton olabilir fakat gerçekten üretilen ise *x* milyon ton kömür, *y* milyon ton kömüre-eşdeğer petrol ve *w* milyon ton kömüre-eşdeğer doğal gaz olur ve buradaki $(x + y + w)$ toplamı talep *z*'den önemli ölçüde daha az ya da daha çok olabilir. Çünkü araba kaportası, şasi ve motor üretimi şirket içinde *bir* merkezden ve *bir* sahip tarafından belirlenirken, kömür, petrol ve doğal gaz üretimi çeşitli sahipler tarafından kendi özel ya da belirli çıkar hesapları temelinde belirlenir. Sınai şirketin aksine, burada üretim araçları üzerinde hiçbir merkezi kontrol yoktur.

Dolayısıyla geç kapitalizmdeki ekonomik programlama, bugünkü sanayi şirketleri içindeki (ya da kapitalist üretim tarzının devrilmesinden sonra yarınki toplum içindeki) ekonomik planlamanın aksine, yalnızca şirketlerin bağımsız üretim perspektiflerinin eşgüdümünü yapmaktan fazlasını yapamaz,[35] bu perspektifler de son tahlilde üretimin emtia karakterine – yani üretim araçlarının özel mülkiyetine ve farklı şirketlerde harcanan emeğin özel karakterine dayanır. Böylesi bir programlama dolayısıyla geri dönülmez biçimde iki canalıcı belirsizlik ögesi ile kuşatılmıştır.

İlk olarak, bu yatırım planlarına ve çoğu zaman *geçmiş* gelişme eğilimlerinin belli değişkenlerle düzeltilmiş projeksiyonlarından başka bir şey olmayan beklentilere dayanır. Pazar durumunda ani bir değişiklik ya da arz talep ilişkisinde beklenmedik bir değişim olursa; yeni bir ürün beklenmedik bir biçimde pazara girer ve bir şirket tarafından üretilen belli bir ürüne olan "planlı" yani beklenen talebi tehdit ederse; ani bir resesyon olursa ya da çevrim beklenmedik bir biçimde "overstrain" durumuna geçerse, o zaman şirketler yatırım planlarında ya onları radikal biçimde kısmak (yani ertelemek) ya da onları ani bir biçimde artırmak yani hızlandırmak suretiyle ani değişimler yapmak zorunda kalabilirler. Ayrıca, bu şirketler pazar durumunu, satış trendlerini ya da iş çevrimini yanlış değerlendirerek hata yapabilirler; o zaman geç kaldıkları için

35- "(Fransa'daki) planlamanın yönetici ilkesi, demir ve çelik üreticisinin kendi girdileri ve satışları konusundaki tipik davranışını tüm ekonomiye yaymak yoluyla bu birbirine bağımlı etkilerin toplamını entegre etmektir. Ulusal ölçekte pazar araştırmasının aracı, François Quesnay'nin bulduğu, Leontief'in revize ettiği ve Gruson'un Fransa'ya uyarladığı *Tableau économique*'tir. Prosedür ise modernizasyon komisyonları içindeki ortak danışmadır... Bu türden bir eşgüdüm dolaylı olarak egemen sanayi gruplarının etkisi yoluyla işleyebilir... Özel sektörün tahminleri ve kararlarının bir çatışmasının kamusal bir bağlamda meydana gelmesi onların ortak çıkarınadır". Pierre Massé, *Le Plan ou l'Anti-Hasard*, Paris 1965, s. 173.

daha da dramatik bir biçimde planlarını ekonomik gerçekliğe yeniden uydurmak zorunda kalırlar.

İkinci olarak, bu bağlamda ortak değil, *farklı çıkarları* olan farklı sermaye birimleri itibari olarak ekonomik programlamada koordine edilirler. Elbette bütün büyük şirketler en önemli satıcı ve müşteri şirketlerinin yatırım planlarını bilmekte ortak bir çıkara sahiptir. Son tahlilde, geç kapitalist ekonomik programlamanın altında yatan bilgi alışverişinin nesnel temeli budur. Fakat bu şirketler bu bilgiyi kendilerini ona *uyarlayabilmek* için istemezler; tersine, kendi özel kâr maksimizasyonlarını mümkün olan en etkin biçimde hesaplamak için ve nihayet rakiplerinin planlarına mümkün olan en etkin biçimde *karşı koyabilmek* için isterler. Bu nedenle rekabet ve özel mülkiyetin mantığı gereği, tam da bir bilgi alışverişi *olduğu için*, tam da rakip bir firmanın planlarını onu devirmek ve geri çekilmeye zorlamak için kullanma dürtüsünden dolayı, farklı yatırım projeleri arasında eşgüdüm işleyemez. Özel şirketlerin planlarının eşgüdümü dolayısıyla kaçınılmaz olarak hem fiili eşgüdümü hem de her türlü eşgüdümün yadsınmasını içerir.

Geç kapitalist ekonomik programlamanın temel belirsizliği –gerçekte gelecek genel ekonomik gelişmelerin tek tek şirketlerin sunduğu yatırım planlarının bir eşgüdümü yoluyla projeksiyonu[36]– sosyalist bir planlı ekonominin *hedef* karakte-

36- "Ayrı pazar araştırmaları yapmış olan tekil şirketler, hem girdi tedariki hem de çıktı talebi açısından pazar durumunun şirketin genişlemesine hiçbir garanti vermediğini görebilirler. Bu değerlendirme o çerçeve içinde tümüyle doğru olabilir, fakat saygıdeğer bir planlama kurumu diyelim yüzde 10 genişleme biçiminde bir hedef belirlerse, bu hedefe hem tekil olarak hem de kolektif olarak kolayca ulaşılabilir, dış sektör hariç tabii... Japon planı, her şirket ve hükümet departmanı hem mikro hem de makro düzeylerde yurt içi ve yurt dışı tüm önemli ekonomik etkenleri ve potansiyelleri göz önüne alarak kapsamlı araştırmalar gerçekleştirseydi ve bundan sonra davranışını optimalleştirmeye çalışsaydı özel sektör ve kamu sektörünün nasıl *davranacak olduklarını* "tahmin eder". Dolayısıyla planlar bir bütün olarak ve kısmen Japon ekonomisinin optimal davranışının ne olacağının tahminleridir... Kı-

rine karşıt olarak onun *tahmin* karakterinin temelidir. Bu tahminleri yapanların bu tahminlerin gerçekleştiğini görmek için ekonomik güç, yani üretim araçları üzerinde kontrolü yoktur. Bu bağlamda karakteristik olan, geç kapitalist ekonomik programlamacıların öngörülerden saptığı zaman fiili gelişmeyi düzeltmek için ellerindeki tek aracın ekonomiye devlet müdahalesi –para, kredi, vergiler, dış ticaret ya da kamu harcamaları konusundaki hükümet politikasında bir değişiklik– olmasıdır. Böylesi bir hükümet politikasının sınırları daha sonraki bir bağlamda ele alınacaktır.

Shonfield'in geç kapitalizm yorumunun en büyük zayıflıklarından biri onun kapitalist ekonomik programlama ile post-kapitalist ekonomik planlama arasındaki temel farkı net kavrayamamasıdır. Shonfield Amerikan tarımı istisnasını gösteriyor, burada hükümet organları ekilecek alanları ve hatta üretim miktarlarını belirler – ne derece başarılı olur, ayrı konu. Shonfield bu türden pratikler ile üretim araçları üzerinde özel kontrolün egemen olduğu şirketler arası gevşek bir "konsensüs"arasındaki farkı göremiyor. Böylesi bir konsensüs her zaman rekabet etme çabaları ile sınırlıdır, başka bir deyişle her rakibin ayrı bir kâr maksimizasyonu eğilimi ile sınırlıdır. Uluslararası ticaretin ortalama üstü büyümesini savaş sonrası uzun canlanmanın ana nedenlerinden biri olarak gören Shonfield'in, geç kapitalizme özgül olan ekonomik programlama trendinin analizinden uluslararası rekabeti dışlaması ve dünya ekonomisine entegrasyon ve uluslararası rekabetin etkin ulusal ekonomik programlama için daha da çok engeller yarattığını gözden kaçırması en azından şaşırtıcıdır.[37]

---

saca. Japonya'da planın gerçekleşmesi ya da uygulaması yalnızca planın "ilan etkisi"ne dayanır ve Ekonomik Planlama Ajansı bir direktör olarak değil, bir danışman olarak hareket eder". K. Bieda, agy, s. 57, 59-60.

37- Andrew Shonfield, *Modern Capitalism*, Oxford 1969, s. 231-2, 255-7, 299-300.

Kuşkusuz, tek tek şirketler içindeki üretim ve birikimin planlaması ile bir bütün olarak ekonominin programlaması arasında hem teknik hem de ekonomik karakterde belli bir karşılıklı etki vardır. Sabit sermayenin devir süresinin kısalmasının belirlediği, işletme içinde kesin bir planlama ve hesaplama yapma gereksinimi ekonomik verilerin çok daha kesin bir kaydı için teknik aletleri ve ilgiyi yaratır, bu ayrıca tüm ekonomiye de uygulanabilir. Bu ilerleme etkin sosyalist planlamanın teknik potansiyelini, örneğin 1918 ya da 1929 yılında insanın elinde olan tekniklere kıyasla büyük ölçüde artırır.

Öte yandan, geç kapitalist programlamada içkin olan temel ekonomik belirsizliğin şirketler içinde kesin planlama tekniklerinin uygulanmasında da derin etkileri olmalıdır. Pazardaki değişimlerden dolayı ya da bir şirketin kontrol edemeyeceği rakip firmaların kararlarından dolayı yıllarca yapılan hesaplamalar ve deneyler, dev araştırma geliştirme harcamaları da bir çırpıda denize dökülebilir. Öngörülerdeki büyük hatalar da aynı kategoriye girer. Kamu programlama merkezleri şimdiye dek birçok kez böyle hatalar yaptılar, bunların bazen çevrime karşı beklenen etki yerine çevrimsel dengesizliği yoğunlaştırma gibi ciddi bumerang sonuçları da oldu.[38] Özel yatırımların hacmindeki geniş yıllık dalgalanmalar da benzer şekilde bu kategoriye girer. Ekonomik programlama ve devletin ekonomiye artan müdahalesi hiçbir şekilde bu dalgalanmaları ortadan kaldırmadı; onlar kapitalist üretim tarzının ve çevrimsel gelişiminin belirleyici bir özelliği olmayı sürdürüyorlar.

38- "1962'de ekonominin yüzde 4 büyüyeceğine dair bir plan vardı, fakat ne oldu? Ekonomi yüzde 4 büyümedi ve bunun sonucunda elektrik enerjisi, çelik üretimi ve başka birçok endüstride gereğinden fazla sermaye ekipmanı birikti". Denning (ed.), agy, s. 197. İsveç ekonomik programlarının yanlış tahminleri için bkz. Holger Heide, *Langfristige Wirtschaftsplanung in Schweden*, Tübingen 1965.

Fransa'da, tam da "örnek bir planlı ekonomi"ye sahip olan ülkede, bu dalgalanmalar özellikle belirgin olmuştur:

*Fransa'da Brüt Sermaye Oluşumunun Yıllık Artış Oranı**

1954	% 12.4	1959	% 5.7	1964	% 9.6
1955	% 9.3	1960	% 16.[illegible]	1965	% 4.3
1956	% 21.0	1961	% 2.3	1966	% 9.3
1957	% 5.5	1962	% 11.6	1967	% 5.6
1958	% 7.3	1963	% 3.2	1968	% 7.4
				1969	% 10.3

*1963'e kadarki veriler, *Rapport sur les Comptes de la Nation de 1963*; 1964'ten sonrası yalnızca üretken dallarda, Mairesse, agy, s. 52.

Ekonomik programlamanın etkisi her zaman belirsiz ve bazen olumlu olarak "slap-dash" iken, "toplumsal programlama" denen şeyin hesaplamaları geç kapitalizm için son derece önemlidir. Sabit sermayenin kısalmış devir süresi şirketleri maliyetleri tam bir kesinlikle planlamaya ve hesaplamaya zorlar. Fakat maliyetlerin kesin planlaması aynı zamanda ücret maliyetlerinin de kesin planlaması anlamına gelir. Ücret maliyetlerinin kesin planlaması ise emek pazarı denen yerde emek-gücü metasının fiyatının arz talep dalgalanmalarından kurtuluşunu varsayar. Bu ücret maliyetlerinin uzun vadeli önceden planlamasına yönelik bir eğilimi ima eder.

Bunu başarmanın en basit yöntemi, gelecek yıllardaki ücret maliyetlerine ilişkin tüm belirsizliği ortadan kaldıran bir uzun vadeli bağlayıcı kolektif sözleşmeler sistemidir. Fakat işçi hareketi ve sınıf mücadelesi için asgari gelişme özgürlüğünü barındıran normal bir geç kapitalist parlamenter demokraside uzun vadede bu çözüm dayatılamaz ve gerçekte başarısız olmuştur.[39] Bir kere, İkinci Dünya Savaşı sonrası "genişleme

39- Uzun vadeli ücret sözleşmeleri eğilimi ABD, Batı Almanya, Belçika ve

tonundaki uzun dalga" boyunca emek piyasasındaki genel eğilim, artan sayıda ülkede artan bir emek-gücü kıtlığı yönündeydi, böylece bu türden sözleşmeler piyasa yasalarıyla çatışır hale geldiler. İşçilerin görece avantajlı bir pazar durumundan yararlanma şansını ellerinden alma girişimini temsil ettiler. Bu kaçınılmaz olarak artan sayıda işçi için deneyim yoluyla (iş değiştirme olanakları, işverenlerin sözleşme üstü ödemeleri ve bazen de başka işlerin cazibesi) anlaşılır hale geldi. Uzun vadede, aşağıdan gelen baskıya ancak kısmen yanıt veren bir sendikal hareket bile üyelerinin bu ampirik bulgularının etkilerinden kaçamadı. Böylece işverenler ve sendikalar arasında "gönüllü" bir kesin ücret planlamasının olanaksızlığı gittikçe daha çok belirgin hale geldi ve devlet aracılığı eğilimine yol verdi. "Hükümet (devlet) gelir politikası" ya da "birleşik eylem", yani "endüstrinin her iki tarafı için de bağlayıcı" olan ücret artış oranlarının ilanı giderek saf sözleşmeye dayalı uzun vadeli anlaşmaların yerini aldı.

Fakat uzun vadeli kolektif sözleşmeleri başarısızlığa mahkûm eden aynı yasalar ve güçler benzer şekilde "hükümet gelir politikası"nı mahkûm etmektedir. Ücretliler, bir burjuva devletinin, ücretleri ya da ücret artışlarını planlamayı ve kontrol etmeyi pekala başardığını, fakat malların fiyatlarında ya da öteki toplumsal sınıfların, öncelikle de kapitalistlerin ve kapitalist işletmelerin gelirlerindeki artışları da benzer şekilde dizginlemekten aciz olduğunu keşfetmekte gecikmediler. "Hükümet gelir politikaları" böylece "ücret polisliği"nden başka bir olmadığını –başka bir deyişle, yapay olarak ücretleri kısıtlama çabasından başka bir şey olmadığını– kanıtladı.[40]

öteki ülkelerde tersine dönmüştür.

40- Bauchet, Fransız sendika liderlerinin ücret artışlarını kısıtladığını, aynı zamanda resmi fiyat endeksinin çarpıtıldığını kabul ediyor; hükümet fiyatlardaki artışı kontrol edecek bir konumda değildi ve dağıtılmamış şirket kârla-

Sonuçta ücretliler kendilerini bu özel aldatma yöntemine karşı tıpkı sendikaların gönüllü kısıtlamasına karşı olduğu gibi savundular; tipik olarak sendikalar üzerinde baskı yoluyla ve "gayrı resmi grevler" yoluyla ya da her ikisinin bir kombinasyonuyla en azından emek-gücü metasının satışını emek piyasasının koşulları yalnızca bu koşullar onlar için dezavantajlı iken değil, görece satıcılara avantajlı iken de onlara uyarlamaya çalıştılar.

Geç kapitalizm çağında büyük şirketlerin ihtiyaç duyduğu orta ve uzun vadeli ücret maliyetleri planlaması böylece burjuva devlet için, sendikaların gönüllü olarak kendi kendilerini sınırlamaları ya da sendika bürokrasisinin işbirliğine dayanan bir "hükümet gelir politikası"ndan çok öteye geçen önlemler gerektirir. Asgari ölçüde etkili olmak için ayrıca ücret düzeyi ve sendikaların pazarlık özgürlüğü üzerinde yasal bir kısıtlama ve grev hakkı üzerinde de yasal bir sınırlama olması gerekir. Bir emek-gücü kıtlığı, yani büyük sermayenin yararına olmayan bir tam istihdam durumundan kaçınılabilir ve aynı zamanda yedek sanayi ordusu yeniden kurulabilirse, o zaman yukarıda anılan önlemler gerçekte belli bir geçici etkiye sahip olur, tıpkı ABD'de Taft-Hartley Yasası'nın kabulünden 1960'ların ortalarına dek olduğu gibi.

O zaman daha klasik emperyalizm çağında başlamış olan sendika aygıtlarının devletle entegrasyonunun yoğunlaşması olacaktır.[41] Bu durumda, ücretliler günlük çıkarlarına sürekli zarar veren bir aygıta olan aidatlarını ödemekten giderek

rını kontrol etmekten de söz edilmiyordu, öyle ki ortada asla bir "herkesten eşit özveri" yoktu. Pierre Bauchet, *La Planification Française*, Paris 1966, s. 320-1. Biz de eklemek isterdik: Sonuç Mayıs 1968 idi.

41- Trotsky kapitalizmde sendikaların burjuva devletle entegrasyonu için artan eğilimi daha 1940'ların başında analiz etti: bkz. "Trade Unions in the Epoch of Imperialist Decay", *Leon Trotsky on the Trade Unions* içinde, New York 1969.

soğurlar ve sendikaların kitle temeli geriler. Ancak burjuva sınıfı sendika aygıtını bu şekilde entegre olduğu için cezalandırmak değil, ödüllendirmek istediği için üyelik aidatları kaybını nötralize edilmeli ya da telafi edilmelidir. Tüm bu sürecin mantıksal sonucu dolayısıyla nihayetinde aidatların işveren tarafından kaynağında zorunlu olarak toplanması, yani zorunlu sendika üyeliğidir. Ondan sonra özgür sendikaların devlet sendikalarına dönüşümünü görürüz, sendika aidatları vergiye ve sendika aygıtı da hükümet bürokrasisinin özel bir departmanına dönüşür, bu departmanın özel görevi, tıpkı devlet makinesinin öteki departmanlarının binaları, uçakları ya da demir yollarını yönetmesi gibi, emek-gücü metasını "yönetmek" olur.[42] Ancak ücretliler böylesi bir durumu asla basitçe kabul etmeyecekleri için ve emek-gücü metasının satıcıları ve alıcıları arasına satıcılar için mümkün olan en yüksek fiyatı elde etmek için yeni özel ya da "yasa dışı" aracılar koyacakları için, etkin ve edilgen baskılarda büyük bir artış olmaksızın böyle bir sendika sistemi düşünülemez – başka bir deyişle, yalnızca grev hakkının değil, aynı zamanda toplantı, dernek, gösteri ve yayın özgürlüklerinin de ciddi bir sınırlaması olmaksızın.[43] Dolayısıyla, emek-gücü metasının alıcısı ile satıcısı arasında bu metanın fiyatının belirlenmesi *mücadelesinin* ortadan kaldırılması eğilimi, nihayetinde temel demokratik özgürlüklerin kesin bir sınırlaması ya da iptali, yani bir "güçlü devlet"in baskıcı sistemi ile doruğa çıkmak durumundadır.

Bununla birlikte, giderek daha çok kendi inisiyatifiyle hare-

---

42- İspanya'daki "dikey sendikalar" denen şey , "sendika aygıtı"nın böylesi bir işlevinin klasik bir örneğidir.

43- 1970-74 Muhafazakar hükümetinin Britanya parlamentosundan zorlayıp geçirdiği "Sınai İlişkiler Yasası" yetkisiz kişilerin, gazeteler dahil olmak üzere, grev çağrısı yapmasını yasakladı.

ket eden ve sendikal demokrasiyi yeniden yaratan üyelerinin baskısı altındaki sendikalar, burjuva devlet aygıtına daha fazla eklemlenmekten kaçınmayı başarırlar ve ücretlilerin doğrudan çıkarlarının kararlı savunusuna geri dönerlerse, onlar yalnızca büyük firmalar içindeki maliyetler ve ücret maliyetlerinin kesin planlamasını değil aynı zamanda burjuva hükümetlerin her türlü işari ekonomik planlama olasılığını da parçalayabilirler. O zaman sendikalar yalnızca tek tek şirketler ve işletmelerle değil, yalnızca işveren federasyonlarıyla değil, aynı zamanda hükümetlerle ve burjuva devlet aygıtıyla giderek artan ölçüde çatışmaya girerler. Çünkü büyük şirketlerin çıkarları ile para, finans ve ticaret üzerine hükümet politikalarının artan ölçüde iç içe geçmesi geç kapitalizmin özelliklerindendir. Bu çatışma o zaman karşı durulmaz bir biçimde bir yanda işçiler ve öte yanda burjuva sınıfı ve burjuva devleti arasında bir güç denemesine dönüşecektir, çünkü sermaye temel çıkarlarını tehdit eden işçi örgütlerinin –bu sefer "resmi" sendikaların da– faaliyetini mümkün olduğunca sınırlamayı ya da bastırmayı yeniden denemelidir. Dolayısıyla, *eğer* sermaye zafer kazanacak olursa, bu senaryoda da tüm süreç grev hakkının ve örgütlenme, toplantı, gösteri ve yayın özgürlüklerinin artan bir sınırlaması ile son bulurdu.

Kendi paylarına işverenler, emek-gücü metasının alıcısı ve satıcısı arasındaki güç ilişkisinin değişmesi açısından çok önemli olan yedek sanayi ordusunun geçici olarak kaybolmasının sonuçlarını nötralize etmeye çalışırlar. İş değerlendirme, Ölçülmüş Zaman Çalışması, Yöntem-Zaman-Ölçümü ve benzeri teknikler[44], ücretleri bireyselleştirerek, başka bir

---

44- Örneğin bkz. *Leistungslohn-systeme*, Zürih 1970; Bernard Meier, *Salaires, Systématique de Rendement*, Lucerne 1968 ve Hans Mayr, Nat Weinberg ve Hans Pornschlegel'in *Automation – Risiko und Chance* içindeki katkıları, Vol. II, Frankfurt 1965.

deyişle, ücretlileri bir kez daha atomize ederek ve onların arasına yeniden rekabeti sokarak emek-gücü metasının *kolektif* satışını (ki bu sendikaların varlık nedenidir) tersine çevirmek için tasarlanmıştır. Bununla birlikte, böyle girişimlerin başarısı ya da başarısızlığı da esas olarak sermaye ile emek arasındaki cari güç ilişkisine bağlıdır.[45]

Sabit sermayenin devir süresinin kısalması trendi ile sendikaların pazarlık özgürlüğünün sınırlanması trendinin kombinasyonu daha genel bir yasayı açıklıyor: üretim, dolaşım ve yeniden üretim süreçlerinin tüm ögeleri üzerindeki sistematik kontrolü artırma yönünde geç kapitalizme içkin olan kısıtı, öyle ki bu sistematik kontrol ekonomik ve toplumsal yaşamın bir bütün olarak artan zapturaptını içerir. Bu yasanın ana kaynaklarından biri, ekonomik gücün, her ülkedeki birkaç düzine büyük şirket ve mali grubun ve tüm kapitalist devletler bütünü içinde de birkaç yüz büyük şirket ve mali grubun elindeki muazzam yoğunlaşmasıdır. Bu dev ekonomik güç yoğunlaşmasının benzer bir toplumsal ve siyasal iktidar yoğunlaşması yönündeki baskısı Rudolf Hilferding tarafından daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce tüm emperyalizm ve tekelci kapitalizm çağının karakteristik bir özelliği olarak betimlenmişti. Hilferding, *Das Finanzkapital* adlı kitabının sonuç bölümünde şunları yazdı: "Ekonomik güç aynı zamanda siyasal güç demektir. Ekonomide egemenlik aynı zamanda devletin zor kullanma araçları üzerinde kontrolü sağlar. Ekonomik alandaki yoğunlaşma ne denli büyük olursa, büyük sermayenin devlet üzerindeki egemenliği de

45- Başkalarıyla birlikte bkz. Tony Cliff, *The Employers' Offensive*, Londra 1970. Antonio Lettieri, İtalyan devlet çelik tröstü Italsider'deki son toplu sözleşmede (1971) iş değerlendirmesinin iptaline yol açan koşulları çözümlüyor: Antonio Lettieri, *Problemi del Socialismo*, No. 49 içinde.

o denli sınırsız olacaktır. Bunun sonucunda devletin bütün eylem araçlarının sıkı entegrasyonu gücünün en yüksek gelişimi olarak görünüyor, devlet burada ekonomik egemenliğin yenilmez aracıdır. Bununla birlikte, bu şekilde aynı zamanda siyasal iktidarın fethi ekonomik özgürlüğün önkoşulu olarak görünüyor".[46]

Fakat geç kapitalist evrede bu genel eğilimle bağlantılı olarak daha ileri giden güçler vardır. Yukarıda betimlemiş olduğumuz maliyetlerin kesin planlaması ve işari ekonomik programlama trendi, yalnızca ücret düzeyi ya da ücret maliyetleri üzerinde değil, fakat sermayenin yeniden üretiminin tüm ögeleri üzerinde çok yakından bir kontrolü gerekli kılıyor: "programlı" araştırma ve yenileme; örgütlü hammadde arayışı; planlı yeni makine tasarımı; nitelikli emek-gücünün uzaktan kontrollü ve planlı yeniden üretimi; yönlendirilmiş işçi tüketimi; ulusal gelir ya da Gayrisafi Milli Hasıla içinde ön-belirlenmiş bir özel tüketim payı, vs. Ancak tüm bu gelişmenin kendisi, proletaryaya sınıf mücadelesini işletmenin ötesinde genel ekonomik ve dolayısıyla siyasal düzleme taşımasını öğreten nesnel bir eğitim olduğu için, geç kapitalist burjuvazi ve geç kapitalist devletin özel amaçları için ampirik araştırma yoluyla toplanmış olan geniş olgular dizisinin ya işçilere hiç ulaşmaması ya da ancak sınıf egemenliği ve sömürünün gerçek koşullarını gizleyen, bölük pörçük, ideolojik ve gizemleştirilmiş bir biçimde ulaşmasına dikkat etmek gerekir. Bu nedenle, geç kapitalist devletin genel örgütleme, sıkı düzenleme, zapturaptını ve standardizasyon işlevi, proletaryanın sınıf bilincini sürekli olarak zayıflatmak amacıyla tüm üstyapıya ve özellikle de ideoloji alanına yayılmalıdır.

Bu eğilimlerin ne ölçüde hüküm sürecekleri, başarılarının

46- Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 476.

sistemin kendi nesnel çelişkilerini iptal etmek ya da gizlemekteki nihai acizliği tarafından ne ölçüde sınırlanacağı, rakip sınıflar arasındaki gerçek nesnel güç ilişkisinin –ki bu elbette kısmen geç kapitalizmin nesnel olarak keskin bunalımlara yatkınlığına bağlıdır– sonuçta ne ölçüde öznel sınıf ilişkilerini de biçimlendireceği bu kitapta ileride incelenecektir.[47]

Geç kapitalizmin şirketleri ya da işletmeleri içindeki tam planlama ve örgütleme eğilimi zorunlu olarak bizatihi burjuva sınıfının yapısı ve ekonomik yönetimin doğası üzerinde etkide bulunur. İşletmeler ve şirketler içinde kesin planlama ve hesaplamayı benimseme ve değişmeyen sermaye üzerinde azami tasarrufta bulunma kısıtı geç kapitalist tekellerin daha rafine ve bilimsel *örgütleme yöntemleri* getirmesine yol açar.[48] Şimdi çok daha teknikleşmiş bir iş bölümü eski fabrika hiyerarşisinin yerini alır. Bu, bir şirketin *yönetiminin* bürokratikleşmesinin sermayenin işlevinin gerçek bir bürokratikleşmesine eşdeğer olduğu yanılsamasına yol açar – başka bir deyişle, üretim araçları üzerindeki kontrolün genişleyen bir büyüklü küçüklü müdürler, direktörler, mühendisler ve "patronlar" ordusuna giderek artan devrine eşdeğer olduğu yanılsamasına.[49]

Gerçeklik bu görüntüyle hiçbir biçimde denk düşmüyor. İşletmelerin ve şirketlerin yönetiminin radikal teknikleşmesi ve rasyonalizasyonu karşıt iki sürecin diyalektik birliğini temsil ediyor – bir yandan ayrıntılarda karar vermek için artan bir

47- Bu kitabın son bölümüne bakınız.

48- Pollock, agy, s. 282 vd.; Reuss, agy, s. 48-51; William H. Whyte, *The Organization Man*, Londra 1960, vs.

49- Son kırk yıldır rağbet gören bu sermayenin "bürokratikleşmesi" teorisi, Berle ve Means'in standart eserinden (*The Modern Corporation and Private Property*, New York 1933) başlayıp Burnham'ın *The Managerial Revolution*'ından geçip Galbraith'in *The New Industrial State*'ine dek bu çalışmanın 17. bölümünde ele alınmaktadır.

yetki *devri*, öte yandan, sermayenin genişlemesi için hayati önemdeki sorunlarda karar verme yetkisinin artan *merkezileşmesi*. Örgütsel ve teknik açıdan, bu durum ifadesini "çok departmanlı" şirkette[50] ve yetki devrinin eskiden çok daha katı bir biçimde şirketin genel kârlılığına ilişkin mülahazalara tabi kılınmasında bulur.[51] "Doğrudan üretim süreci"nin yönünün sermaye birikimi sürecinden teknik olarak ayrılması eğilimi, ilk olarak anonim şirketlerin meydana gelmesi ile doğan ve Marx'ın kısaca betimlediği, Engels'in de incelemeyi sürdürdüğü bu eğilim, geç kapitalizm çağında daha yaygın hale gelir.[52] Gerçek üretken teknoloji ya da laboratuvarda bilimsel araştırma, pazar araştırması, reklam ve dağıtım büyük ölçüde özerklik getirebilir. Fakat herhangi bir şirketteki nihai kararlarda belirleyici olan şey kârlılıktır – başka bir deyişle, toplam birikmiş sermaye kitlesinin değer kazanmasıdır. Bu değer artışı yetersiz ise, o zaman bir şirketin tüm üretim, araştırma, reklam ve dağıtım programı çöpe atılabilir ve yönetim kuruluna egemen olan büyük hissedarlar asla mühendisler, laboratuvar uzmanları ve pazar araştırmacılarının "uzman bilgisine" tabi olmazlar. Gerçekte, tüm bu "müdürler", teknik uzmanlar ve ayrıntı denetleyicilerden hiçbirinin bir şey yapmasına fırsat kalmadan şirket hatta satılabilir, geçici olarak kapatılabilir

---

50- Başkaları arasında bkz. Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*, New York 1961.

51- "Modern iş idaresinin temel sorunu büyük şirketlerde kârlılığın (etkin planlamasının) kontrolüdür, burada modern koşullar altında bu şirketlerin, nihai etkisi şirket kârlılığı üzerindeki merkezi kontrolün çözülüşü doğrultusunda olan son derece büyük güçlere tabi olduğu veri alınmaktadır, bunun sonucunda şirket çatışan.güç bloklarının ve işlevsel çıkarların büyük ölçüde kontrolsüz ve verimsiz bir konfederasyonu haline gelir (ya da halinden çıkamaz)". Merrett, agy, s. 89.

52- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 380, 514-26; Friedrich Engels, *Socialism, Utopian and Scientific*, Marx Engels, *Selected Works* içinde, s. 427-8.

ya da nihayet tasfiye edilebilir. Dolayısıyla ayrıntılarda yetki devri ile sermayenin değer kazanmasıyla ilgili sorunlarda yetki yoğunlaşmasının birliği bir karşıtların birliğini oluşturur, burada sermayenin tanımlayıcı ilişkisi yani en büyük sermaye miktarları üzerindeki tasarruf etme kapasitesi nihai hakemdir. Şirketlerin "bürokratizasyonu" ya da "teknoyapı"nın egemenliği tezini savunanların hatası, güç kullanımının teknik ifadesi ile onun ekonomik temelini –bu gücün gerçek kaynağını– birbirine karıştırmalarıdır.

Büyük şirketlerin, hızlanmış büyüme döneminde ve yüksek bir öz finansman oranına sahip iken yaşadıkları göreli mali bağımsızlık sorunu ile hisse sahibi büyük burjuvalar ve şirket yöneticileri arasında olduğu söylenen çıkar çatışması sorunu birbirine karıştırıldığı zaman tüm bu "yönetici" kavramının tartışılır karakteri iyice açığa çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri şirket öz finansman oranındaki artış bir olgudur – bunun çevrimsel sınırlaması da öyle. Bunun yöneticiler ve büyük hissedarlar arasındaki çıkar çatışması ile bir ilgisi yoktur – hissedarlar sonuçta temettülerini artırmaktan çok hisselerinin değerini yükseltmekle ilgilenirler. Bugün bu büyük hissedarların Amerikan ekonomisine egemen olmayı sürdürdüğü yadsınamaz[53] – normalde şirketlerin günlük işlerine karışmaya gerek duymasalar bile. Öte yandan, uzun vadede yalnızca mülkiyetin –sermaye sahipliği– gelir ve gücü garanti ettiği bir kapitalist toplumsal düzende yöneticilerin kendile-

53- Domhoff, 1960'ta Amerikan yetişkinlerinin yüzde 1'inin tüm şirket hisselerinin yüzde 75'ine sahip olduğunu teyit ediyor – bu 1922 ya da 1929'dakinden (o zaman yüzde 61.5 idi) daha yüksek bir rakamdır. Hatta bir senato komisyonu Amerikan hanelerinin yüzde 0.2'sinin tüm hisselerin üçte ikisini kontrol ettiğini hesapladı: William Domhoff, *Who Rules America?*, New York 1967, s. 45. 1960'ta 232 büyük şirketin 141'inin yönetim kurulundaki hissedarları şirketlerini kontrol edecek kadar hisseye sahiptiler (s. 49). Ayrıca bkz. Ferdinand Lundberg, *The Rich and the Super-Rich*, New York 1968, benzer şekilde herhangi bir yönetici üstünlüğünü keskin bir biçimde eleştiriyor.

rinin hisse şeklinde mülkiyet elde etmekle ilgilendiğini hatırlamak gereklidir. Gerçekte, üst düzey yöneticilerin egemen sermaye sahipleri sınıfına yükselen merdiveni tırmanma biçimi tam da budur. Örneğin tercihli hisse alımı tekniği bu amaç için önemli bir araçtır. ABD'de bu araç mali teknik açısından sorgulandığı zaman onun işlevi başka araçlar tarafından yerine getirilmek durumunda kalmıştı.[54]

Sabit sermayenin devir süresinin kısalmasının, makinelerin hızlanmış eskimesinin ve kapitalist üretim tarzında entelektüel emeğin öneminde buna denk düşen artışın gerçek sonuçları büyük sermaye sahiplerinin etkinliğinin vurgusundaki bir kaymadır. *Serbest rekabet kapitalizmi çağında bu vurgu esas olarak doğrudan üretim alanında yatıyordu ve klasik emperyalizm çağında da birikim alanında idi (mali sermayenin egemenliği); bugün, geç kapitalizm çağında ise yeniden üretim alanında yatıyor.*[55]

Hem üretim hem de birikim alanları büyük ölçüde teknikleşmiş ve kendi kendini düzenler hale gelmiştir. Nesnel bilimsel kurallar bu süreçlerin az çok "pürüzsüz" akmasını sağlamaktadır. 1940-65 arası "genişleme tonunda uzun dalga" boyunca büyük tekellerin yatırımları banka kredilerine başvurmadan fiyatlar aracılığıyla finanse etmeleri adet olmuştu. Bu genel sebepten dolayıdır ki ayrıntılı karar verme yetkileri uzmanlara devredilebilmektedir, çünkü onların yalnızca ön-

54- Bunun için bkz. Arch Patton, "Are Stock Options Dead?", *Harvard Business Review*, Eylül-Ekim 1970 ve Shorey Peterson, *The Quarterly Journal of Economics*, Şubat 1965, s. 18.

55- "Son günlerde bir rapor Amerikan profesyonel sanayi yöneticilerinden kırktan fazlasının Avrupa'nın dokuz yoğun sanayileşmiş ülkesindeki yönetim üzerine gözlemlerini verdi. Yüzlerce sınai işletmeyi ziyaret ettiler... Buralarda üst düzey yönetimin ... birincil işlevinin gelecek için plan yapmak olduğunu anlayamadığı çok sayıda örnek buldular", OEEC, *Problems of Business Management*, Paris 1954, aktaran Goodman, agy, s. 188-9.

ceden belirlenmiş süreçlerin sorunsuz işleyişini sağlamaları gerekmektedir.[56] Tekelci ve oligopolcü şirketlerin geleceği ve zenginliği açısından hayati önemdeki alan bu süreçlerin işleyişinde değil *seçimindedir* - başka bir deyişle, *neyin, nerede ve nasıl üretileceğine ilişkin kararda* veya daha da kesin konuşursak, *genişletilmiş yeniden üretimin nereye ve nasıl ilerleyeceğindedir*. Tam da hızlanmış teknolojik yeniliğin, maddi üretim araçlarının hızlanmış eskimesinin ve sabit sermayenin kısalmış devir süresinin, yeniden üretim alanında, klasik emperyalizmde ya da klasik tekelci kapitalizmde olduğundan *daha büyük bir belirsizlik* yarattığı için, *tam da bu nedenle*, bu alanda yapılmış tercihler şirketlerin hayatta kalmasını ya da mahvolmasını ve aynı zamanda ekonominin genel eğilimlerini büyük ölçüde belirleyen *gerçekten stratejik* kararları oluşturur. Sermayenin gerçek sahipleri, şirketlerin, sanayi devlerinin ve mali grupların büyük hissedarları böylesi kararları hiçbir yetki devri (delegasyon) olmaksızın kendilerine ayırırlar.[57]

Son kertede, farklı özel şirketlerin ekonomik planları arasında hakiki bir eşgüdümün olanaksızlığı, –burjuva iktisatçıların iddia ettiği gibi[58]– teknik ilerlemenin belirsizliği ve süreksizliği yüzünden değil, tek tek şirketler için rasyonel olan bir davranışın, bir bütün olarak ekonomi için rasyonel olmayan

56- Heckmann, agy, s. 85-8. Ayrıca bkz. Merrett: "Incomes, Taxation, Management Effectiveness and Planning", B. W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, s. 89-90.

57- Heckmann, agy, s. 63'te işletmelerin uzun vadeli planlamasının ilk iki evresi (işletme hedeflerinin belirlenmesi ve "optimal rekabetçi strateji") ile üçüncü ve dördüncü evresi (bir eylem programı oluşturulması, planların sınanması ve gözden geçirilmesi) arasında ayrım yapıyor. İlk ikisi "üst düzey yönetim"in yetki alanına giriyor. Üçüncü ve dördüncü ise artık yalnızca firma üst düzey yönetimi tarafından kontrol edilemez, tüm nihai kararları alsalar bile.

58- Bu teze ilişkin tartışmamız için bkz. *Marxist Economic Theory*, s. 373-6.

sonuçlara var*abilmesi* ve dönemsel olarak varmak *zorunda olması*ndan dolayıdır. Bir bütün olarak ekonominin veriminin maksimizasyonu basitçe sanayi şirketlerinin kâr maksimizasyonunun toplamı olamaz. Kapitalist üretim tarzındaki ekonomik gelişmenin aşılmaz istikrarsızlığı ve süreksizliğinin sorumlusu, normal teknik ilerlemenin süreksizliği değil, fakat özel kâr maksimizasyonu –yani özel mülkiyet ve meta üretimi– ile yönetilen özel şirketler içindeki teknik ilerlemenin süreksizliğidir.

Bu anlamda geç kapitalizmde karakteristik olan, şirket içindeki planlama kısıtı ile ekonominin genel bağlamı içindeki "işari" ekonomik programlamanın ötesine geçmenin olanaksızlığı arasındaki çelişki, Marx ve Engels'in kapitalizme içkin olduğunu gösterdikleri, ekonomik sürecin *kısımlarının* planlı örgütlemesi (fabrika içi üretim, şirket içi kullanım, vb) ile değer yasasının egemen olduğu bir bütün olarak ekonomideki anarşi arasındaki genel çelişkinin yalnızca daha keskin bir ifadesidir: "Toplumsallaşmış üretim ile kapitalist bölüşüm arasındaki çelişki şimdi kendini, *tek bir atölyedeki üretimin örgütlenmesi ile genel olarak toplumdaki üretim anarşisi arasındaki antagonizma* olarak sunar".[59] *Kısımların rasyonelliği ile bütünün irrasyonelliği arasındaki, geç kapitalizm çağında doruğa çıkan bu çelişki*, analizimizde göreceğimiz gibi, geç kapitalist ideolojiyi anlamanın anahtarıdır.[60]

59- Friedrich Engels, *Socialism, Utopian and Scientific*, Marx Engels, *Selected Works* içinde, s. 423.

60- Bkz. Bölüm 16.

8
Teknolojik Yeniliklerin Hızlanması

Sabit sermayenin devir süresinin azalması teknolojik yeniliklerin hızlanması ile yakından bağlantılıdır. Birincisi çoğu zaman yalnızca ikincinin değer ifadesidir. Teknolojik yeniliklerin hızlanması makinelerin eskimesindeki hızlanmayı belirler, bu da kullanımdaki sabit sermayenin yenilenmesinin hızlanmasını zorlar ve dolayısıyla sabit sermayenin devir süresini azaltır.[1]

Teknolojik yeniliklerin hızlanması bilimin sistematik olarak üretime uygulanmasının bir sonucudur. Bu uygulamanın kökleri kapitalist üretim tarzının mantığında olmakla birlikte, o bu üretim tarzının tarihinde kesinlikle sürekli ve düzenli bir biçimde yakından bağlantılı olmamıştır. Tersine, Marx'ın *Grundrisse*'de açıkça belirttiği gibi o ilk başta bu üretim tarzına çok yavaşça nüfuz eder ve makinelerin tarihsel gelişiminin temelini oluştur*maz*: "Makinelerde, canlı emeğin sermaye ta-

1- Pollock'un buna benzer bir otomasyon betimlemesi için bkz. Pollock, agy, s. 16.

rafından mal edinilmesi bu bakımdan da doğrudan bir gerçeklik kazanır. Makinenin daha önce işçinin yaptığı işin aynısını yapmasını sağlayan, ilk olarak, doğrudan bilimden doğan mekanik ve kimyasal yasaların analizi ve uygulamasıdır. Bununla birlikte makinelerin bu yolda gelişimi ancak büyük sanayinin zaten yüksek bir aşamaya ulaştığı ve bütün bilimlerin sermayenin hizmetine koşulduğu zaman ve ikinci olarak da bizzat mevcut makinelerin büyük yetenekler sunduğu zaman meydana gelir. *O zaman icat bir iş haline gelir ve bilimin doğrudan üretime uygulanmasının kendisi de bunu belirleyen ve çağıran bir beklenti haline gelir*. Fakat bu makinelerin aşağı yukarı izlediği yol değildir, hele ayrıntılı ilerleme yolu hiç değildir. Bu yol daha çok işbölümü aracılığıyla analizdir ki işçinin eylemlerini gitgide daha mekanik işlemlere dönüştürür, böylece belli bir noktada onların yerini bir mekanizma alabilir. Dolayısıyla burada özgül çalışma tarzı doğrudan makine biçiminde işçiden sermayeye geçiyor olarak görünür, işçinin kendi emek kapasitesi de bu şekilde değer yitirir. Buradan da işçilerin makinelere karşı mücadelesi doğar. Canlı işçinin etkinliği makinenin etkinliği haline gelir".[2]

Bu analiz, Marx'ın çok daha sonra gelişen koşullara, ikinci teknolojik devrimden sonra, fakat hepsinden önce 20. yüzyılın 40'lı yıllarından beri üçüncü teknolojik devrimle birlikte başlayan teknik ve bilimsel keşifler ve yeniliklerin hızlanması ile gelişen koşullara ilişkin parlak bir öngörüsüdür. "*Bütün bilimlerin sermayenin hizmetine koşulduğu*" ve "*icadın bir iş haline geldiği ve bilimin doğrudan üretime uygulanmasının kendisinin de bunu belirleyen ve çağıran bir beklenti haline gel-*

2- *Grundrisse*, s. 703-4. C. F. Carter ve B. R. Williams'a göre icatların doğrudan bilimsel bilgi ile bağlantılı hale gelmesi ve mucitler için bilimsel bir eğitimin vazgeçilmez olması kimya ve elektrik sanayisinin gelişimi ile ancak 19. yüzyılın sonunda oldu: *Investment in Innovation*, Londra, s. 12.

diği" durum özgül uygulamasını ancak geç kapitalizmde bulur. Elbette bu 19. yüzyılda ya da 20. yüzyıl başlarında bilimsel olarak belirlenmiş hiçbir icat olmadığı anlamına gelmez. Ayrıca o çağdaki icat etkinliğinin sermayeden "bağımsız" olarak ilerlediği anlamına da gelmez. *Bununla birlikte, araştırma ve geliştirmenin kapitalist temelde örgütlenmiş özgül bir iş olarak sistematik örgütlenmesi* - başka bir deyişle, (sabit sermaye ve ücretli emek biçiminde) özerk Ar-Ge yatırımı ancak geç kapitalizmde tam olarak meydana çıktı.

Ayrı analiz gerektiren iki sorun burada ayırt edilmelidir: entelektüel emekte içkin olan ve yeniliklerin hızlanmasını sağlayabilecek gelişme eğilimleri ile hızlanmış keşifler ve yeniliklerin hızlanmış bir uygulamasını sağlayabilecek olan sermayenin değer kazanmasının özgül koşulları. "Bilimsel ve teknik icat ve keşif" ile "teknolojik yenilik" kategorileri aynı iki kategori değildir.[3] Teknik ve bilimsel icadın artan ivmesi bilim, emek ve toplumun tarihindeki etkileşim içindeki bir dizi etken tarafından belirlenmiştir.[4] 20. yüzyılın başında başlayan ve Kuantum fiziği, Einstein'ın görelilik kuramı, atom araştırmaları ve modern matematikteki temel ilerlemelerle

3- Belli ki bunlar dışsal etkenler olarak değil, ancak bütün olarak ekonomik gelişmenin (her şeyden önce sermaye birikiminin, kâr oranının ve artı-değer oranının) fonksiyonları olarak görülebilir. Bu bağlamda bkz. Joseph D. Philips, "Labour's Share and Wage Parity", *Review of Economics and Statistics*, Mayıs 1960, s. 188.

4- Leipzig'deki Karl Marx Üniversitesi'nden yetkili bir kolektifin ürettiği *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, Berlin 1968 cildi bilimin toplumsal temelleri ve onun toplumsal gelişmedeki "stratejik" işlevine ilişkin ilginç bir analiz içeriyor (s. 70 vd.). Bilim tarihinin içsel mantığı için bkz. Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, New York 1964, ne var ki yazar bilimin emek ve toplumun gelişimiyle etkileşimini ihmal ediyor. Bilim tarihinin toplumsal belirlenimleri için bkz. J. D. Bernal, *The Social Function of Science*, Londra 1939, Science in History, Londra 1969 ve S. Lilley, "Social Aspects of the History of Science", *Archives Internationales d'histoire des Sciences*, No. 2, s. 376 vd.

gelişen ikinci teknolojik devrimin tarihsel önemi yeterince açıktır. Bilimsel etkinliğin hızlanmasında bilgisayarın rolü, bu etkinliğin geometrik büyüme oranı ile onun artan toplumsallaşması ve kapitalist örgütlenmesi de daha az açık değildir.[5] İkinci bilimsel devrim giderek bütün bilimleri dönüştüren bir bilimsel altyapı yarattı, tıpkı Kopernik, Galile ve Newton'un yarattığı bilimsel devrimin 18. ve 19. yüzyılların klasik mekanik ve kimyasının tamamını başlatması gibi. Tıpkı klasik fiziğin buharlı motordan elektrikli motora dek kesintisiz bir dizi teknolojik uygulamanın temelini sağlaması gibi ikinci teknolojik devrim de 20. yüzyılın 20'leri ve 30'larından itibaren nükleer enerji, kibernetik ve otomasyonla doruğa ulaşan kesintisiz bir teknolojik uygulamalar zincirinin temelini attı. Einstein'ın görelilik kuramı ve atom araştırmaları ile nükleer enerji ve otomasyonun teknik uygulaması arasında doğrudan bir nedensel ilişki olduğu çok açıktır.

İcatların hızlanmasının nesnel koşulları İkinci Dünya Savaşı ve bunu izleyen savaş sonrası silahlanma ile yakından bağlantılı idi. 1914-39 evresi hız kesmiş bir ekonomik büyüme evresi - "durgunluk tonu taşıyan bir uzun dalga" - olduğu için savaş arası dönem teknolojik yeniliklerde bir yavaşlama ile karakterize olurken ikinci teknolojik devrimin bir sonucu olarak keşif ve icatlar hızlanmaya başladı.[6] Sonuç, bir uygu-

5- John Diebold, *Man and the Computer*, New York 1970; Thomas S. Kuhn, agy, s. 72-4, 106-8, vs; *Die Wissenschaft der Wissenschaft*, s. 9-10, vs.

6- "Otuzlu yılların başlarında foto-elektrik hücrenin icadından beri otomasyonun kaba bir biçimi mümkün olmuştur. 1940'tan önce enerji santrallerinde, petrol rafinerilerinde ve bazı kimyasal süreçlerde büyük ölçüde otomatik kontrol başarılmıştı ve muhtemelen metal sanayisinde otomasyon teknik olarak mümkündü ancak elbette ekonomik açıdan çirkin bir dev olurdu. Savaş süresince ve savaş sonrası ilk yıllarda elektronikteki hızlı ilerlemeler otomasyona ilişkin bilgiyi çok artırdı; tek başına bunun onun sanayide kullanımını getirmeye yetip yetmeyeceği ise spekülasyon konusudur. Her durumda ... sermaye mallarına göre emek önemli ölçüde pahalılaştı ve bu otomasyonun

lanmamış teknik keşifler ya da potansiyel teknolojik yenilikler rezervi yaratmak oldu. Daha sonra silahlanma yarışı bu icatların önemli bir kısmını yutmaya, hatta onların önkoşulunu yaratmaya başladı. Atom bombası bariz bir biçimde akla geliveriyor fakat bu kesinlikle bu türün tek önemli örneği değildi.[7] Radar, elektronik aygıtların minyatürleşmesi, yeni elektronik bileşenlerin gelişimi, hatta matematiğin iktisadi örgütlenme sorunlarına ilk uygulamaları –"yöneylem araştırması"– bunların hepsinin kökenleri savaş zamanı ya da silah ekonomisinde idi. Çeşitli programların genel sonucunun her bir program için öngörülen tikel sonuçların toplamından daha fazla olduğu sinerjik denen şirket planlama modeli de benzer şekilde askeri programlara paralel ya da onların türevidir.[8] Bilimsel araştırmanın sistematik ya da teknolojik yenilikleri hızlandırma amaçlı *örgütlenmesi* de savaş zamanı ya da silah ekonomisi bağlamında ilk kez gündeme geldi.[9] ABD'deki sınaî araştırma laboratuvarlarının sayısı Birinci Dünya savaşı'nın başlangıcında 100'den az idi, fakat 1920'ye gelindiğinde 220'ye yükselmişti ve sonra da bu düzeyde kaldı: "Savaş zamanındaki başarılar örgütlü araştırmaya güveni artırdı".[10] İkinci Dünya Savaşı süresince ve sonrasında bu şirket güdümlü laboratuvarların sayısı çok arttı ve 1960'a gelindiğinde 5,400'e ulaştı. Araştırmada istihdam edilen bilim

---

kullanımını ve gelişimini teşvik etti". Salter, agy, s. 25.

7- Manüfaktür sanayisindeki ilk tam otomasyonlu fabrika İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda üretime hazır olan Rockford Ordnance Plant idi. Goodman, agy, s. 104-5.

8- Frank G. Gilmore ve Richard C. Brandenburg, "Anatomy of Corporate Planning", *Harvard Business Review*, Kasım-Aralık 1962.

9- Bu bakımdan Birinci Dünya Savaşı'nın oynağı rol için örneğin bkz. Edwin Mansfield, *The Economics of Technological Change*, Londra 1969, s. 45.

10- Leonard S. Silk, *The Research Revolution*, New York 1960, s. 54. Mansfield, agy, s. 45.

insanlarının sayısı dört kat arttı, 1941'de 87,000'den 1961'de 387,000'e yükseldi.[11]

Kapitalist meta üretimi bağlamında, araştırma hacmindeki sürekli büyüme kaçınılmaz olarak uzmanlaşmaya ve "özerkleşmeye" yol açtı. İlk olarak, araştırma ve geliştirme büyük şirketlerin işbölümü içinde ayrı bir dal oldu. Daha sonra bağımsız bir işletme biçimini alabilirlerdi; özel araştırma laboratuvarları kuruldu ve bunlar keşiflerini ve yeniliklerini en yüksek fiyatı veren alıcıya sattılar.[12] Böylece Marx'ın öngörüsü doğrulanmış oldu: icat sistematik bir biçimde örgütlenmiş kapitalist bir iş olmuştu.

Her başka iş gibi, kapitalizmde "araştırmanın" da tek bir amacı vardır: işletmenin kârını azamileştirmek. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri araştırma ve geliştirmenin muazzam genişlemesinin kendisi zaten onun bu katı kapitalist "kârlılığının" kanıtıdır.[13] Gerçekten de Leontief'in yorumu şöyledir: "Genel üretim koşulları açısından, örgütlü araştırma başka bir sanayiden farklı değildir. Bir laboratuvar kurulur, gerekli teçhizat alınır, nitelikli personel işe alınır ve sonuçlar beklenir. Bu sonuçlar da tıpkı öteki ürünlerde olduğu gibi ya doğrudan kendi üretildikleri işte kullanılırlar ya da bir fiyata başkalarına satılırlar ya da çoğu zaman olduğu gibi her ikisi de olur".[14] Silk, şimdi gittikçe daha fazla sermayenin araştırma ve geliştirmeye aktığını çünkü "orada harcanan her dolar için müthiş yüksek bir ortalama getiri oranı kazandığını" kaydediyor.[15] Bu durum

11- Agy, s. 54.

12- Silk, agy, s. 54-5, "örgütlü araştırmacılar" ile "örgütlü bilim insanları" arasında bir ayrım yapıyor.

13- Burada araştırma ve geliştirme üzerinde, belli bir ölçüde kârlılık kısıtından özgür olan devlet harcamalarından değil, *özel sektörün* harcamalarından söz ediyoruz.

14- Leontief, Silk'in eserine yazdığı *Giriş*, agy, s. XII-XIV.

15- Silk, agy, s. 3.

teknolojik rantların artı-kârların temel kaynağı haline geldiği geç kapitalizmin mantığı ile tam bir uyum içindedir.

"Saf araştırmadan" daha da önemli olanı fiili sınaî yenilik, yeni ürünler ya da üretim süreçleri geliştirmedir. Teknolojik yeniliğin hızlanması ve sabit sermayenin devir süresinin azalması ne kadar büyük olursa, yeni üretim süreçlerinin kurulması ve hatta yeni üretim sitelerinin inşası iş bölümünde ayrı bir iş haline gelir. Manüfaktür süreci, teknik "yapma bilgisi" ["know-how"], patentleri ve ruhsatlarla birlikte en önemli uzmanları da tamamlanmış, tam teçhizatlı fabrikaların satışa arzı böylece yeni bir sermaye yatırımı ya da sermaye ihracı biçimi haline gelir. Kimya sanayisinde bu şimdiden sabit sermayenin yenilenmesinin egemen biçimidir. Örgütsel açıdan yeniden üretim üretimden tümüyle ayrılmıştır; teknik realizasyonu özel firmalara bırakılmıştır.[16] Belli başlı yatırım projelerinin planlama ve gelişiminde geçen zamanın uzunluğu ve bunlar için gereken nitelikli personel sayısının teknisyen kullanımında tek bir şirket tarafından istihdam ediliyorlarsa kesintilere yol açtığı vurgulanmalıdır. "Dunkirk'teki Usinor çelik fabrikasının kapasitesinin yılda 4 milyon tondan 8 milyon tona çıkarılarak ikiye katlanması, inşaat firmalarının eşdeğer hizmetlerini hesaba katmaksızın üç yıl boyunca çalışan 1500 kişilik bir inceleme grubuna gereksinim duydu. Fos'ta açık arazide inşa edilen Solmer çelik fabrikası daha da büyük sorunlarla karşılaştı ve araştırma ve planlama ekipleri benzer bir üretim kapasitesi için daha da çok sayıda idi. Başlı başına bu tür ekiplerin boyutları ve düzensizliği fabrika inşaatı yapan firmaların onları düzenli bir biçimde istihdam etmelerini olanaksız kılar... Bu yatırımlar için başlıca görevi planlama

16- C. Freeman, "Chemical Process Plant: Innovation and World Market", *National Institute Economic Review*, No. 45, Ağustos 1968, s. 29-30.

ve projelendirme olan özel mühendislik firmaları kullanımanın birincil sebebi budur".[17]

Doğrudan üretim alanına yatırılmış sermaye sürekli bir meta üretimine ya da kesintisiz bir valorizasyona yol açar. Fiili üretimden önce gelen ya da onu izleyen araştırma ve geliştirme alanına[18] yatırılan sermaye ancak orada sarf edilen emeğin üretken olduğu, yani yeni metaların üretimine yol açtığı ölçüde değer kazanır. Kapitalist işletme açısından uygulama bulmayan her keşif veya icat, üretimin en aza indirilmesi gereken lüzumsuz masraflarıdır (*faux frais*). Bununla birlikte, bir pazar ekonomisinde işin başında yeni keşifler ve icatlar uygulamanın mümkün olacağı hiçbir zaman kesin olmadığı için araştırma alanına yatırılmış sermayenin kâr riski ortalamadan daha yüksektir. Büyük şirketlerin bu alanda egemen oluşunun ana nedenlerinden biri budur.[19] Araştırma ve geliştirme üzerine yapılan harcamaların hacmi ve büyümesi şu örneklerden görülebilir: naylonu geliştirmek 1 milyon dolara ve orlonu geliştirmek de 5 milyon dolara mal oldu. Penisilini geliştirmek birkaç milyon dolar istedi, katalitik petrol türevleri ise 11 milyon dolar. Britanya'da Pilkington Glass Company, düzcam patentinin icadı ve geliştirilmesi için 20 milyon dolarlık

17- *Revue Économique de la Banque Nationale de Paris*, Nisan 1974.

18- Burada sözü edilen araştırma ve geliştirme alanları daima ürünlerin manüfaktürü ve tüketimi için vazgeçilmez olanlardır, satış maliyetlerine (örneğin reklâm araştırması) ait olup kapitalist ekonominin özgül toplumsal koşullarına denk düşenler değil.

19- Paolo Sylos Labini, *Oligopolo e Progresso Tecnico*, Turin 1967, s. 226 vd. Jewkes, Sawers ve Stillerman, *The Sources of Invention*, Londra 1969, s. 128, 152. 1961'de ABD'de 11,000 firmanın araştırma geliştirme yatırımları kayıtlı idi. Ancak bu harcamaların yüzde 86'sı bu firmaların yalnızca 391'i tarafından yapılmıştı ve tek başına dört dev şirket toplam araştırma geliştirme harcamalarının yüzde 22'sinden fazlasını karşılıyordu: Richard R. Nelson, Merton J. Peck, ve Edward D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, Brookings Institution, 1967.

yatırım yaptı. Amerikan uzmanlar ticari kullanımdan önceki araştırma ve geliştirmeye harcanan paradan ötürü televizyona "elli milyon dolarlık bir kumar" diyorlar. Uçak sanayisinde araştırma ve geliştirme masrafları astronomik yüksekliklere çıktı, sadece 1965'e dek XB-70 projesi 1.5 milyar dolara ve Concorde projesi 2 milyar dolara mal oldu.[20] İlaç sanayisinde araştırma harcamaları genellikle toplam cironun yüzde 8-10'una eşittir, her ne kadar bu miktarın sadece bir kısmı temel araştırmaya harcansa da. Hoechst yeni bir ilacın araştırma ve geliştirmesine 25 milyon dolar harcadığını iddia etmektedir; Hofmann-La Roche 1973'te cirosunun yüzde 11-16'sını Ar-Ge'ye harcadı. Bu dev sermaye harcamalarının temel özendiricisi bir "kopuşu" gerçekleştiren şirketlerin kazanacakları ortalamadan yüksek artı-kârlardır.[21]

Öteki her üretken sermaye gibi araştırma alanına yatırılan sermaye de sabit ve değişken bileşenlerden oluşur. Sabit sermaye laboratuvarların binalarını ve donanımlarını, değişken sermaye de buralarda istihdam olunan personelin ücret ve maaşlarını içerir. Bu personelin birçoğunun emeğinin özgül metaların değerine ancak çok sonradan eklenmesi - ya da hiç eklenmemesi - araştırma ve geliştirme sektöründekilerin *toplam emeğinin* doğasını değiştirmez; bu emek, yeni kullanım değerlerinin ve dolayısıyla da yeni mübadele değerlerinin üretimi için vazgeçilmez olması anlamında üretken bir emektir.

20- Jewkes, Sawers ve Stillerman, agy, s. 155, James R. Bright (ed.), *Technological Planning on the Corporate Level*, Boston 1962, s. 61.

21- İlaç sanayisi için bkz. *Neue Zürcher Zeitung*, 25 Nisan, 30 Haziran 1974; Charles Levinson, *The Multinational Pharmaceutical Industry*, Cenevre 1973: "Sanayinin harcamalarını meşrulaştıran ve muzaffer kılan tıbbi ilerlemeleri üreten sadece temel araştırmadır. Orta yoldaki uygulamalı araştırma özgül ürünler ya da geliştirilmiş sürümler üretir. Ancak geliştirme alanı ise patentleri almak ve yeni bir pazarlanabilir ürün sunmak için dozlar, formülasyonlar ve üretim süreçleri ile oynamaktan fazla bir şey değildir", s. 25-6.

Aynı şey yıllık emek zamanlarının bir kısmını makinelerin çalıştırılmasına, aygıtların bulunması ve temizlenmesine ve gerekli onarımlara ayırmak zorunda olan işçiler için de geçerlidir.[22] Bu hiçbir şekilde onların emek zamanlarının doğasını değiştirmez. Çünkü nasıl ki laboratuvarda ve ofiste modeller, formüller, çizimler, hazırlıklar olmaksızın üretimi sürdürmek mümkün değilse, aynı şekilde böyle izlekler (prosedürler) olmasızın da mümkün değildir. Sınaî sermayenin doğasının başka şeylerle birlikte onun işbölümünün yararlarını veya bilimin üretken uygulamasını özümseme yeteneği tarafından da belirlendiğini çoğu kez vurgulamış olan Marx[23] açık bir biçimde araştırma işçisinin ve mühendisinin emeğinin üretken karakterde olduğunu ifade etmiştir. Bir önceki bölümde andığımız *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozessen* alınan pasajda teknoloji çalışanlarını açıkça üretken emekçiler arasında saymıştır ve *Artı Değer Teorileri*'nde şöyle yazmıştır: "Fiili işçiden müdür ya da mühendise dek (kapitalistten farklı olarak) şu ya da bu şekilde bir metanın üretimine katkıda bulunanların hepsi elbette bu üretken işçilere dâhildir".[24]

Araştırmaya yatırılan sermayenin değer kazanıp kazanmayacağı (valorizasyon) konusundaki belirsizlik, özellikle bir hızlanmış teknolojik yenilikler çağında gücü gittikçe artan bir *planlı araştırma* özendiricisini temsil eder. Meta satışıyla ilgili öteki her sektörde olduğu gibi bu tür bir planlama da - bu durumda hatta firma içinde bile - şans, keyfilik ve cari trendlerin bilimsel olmayan açıklamaları ile kuşatılmıştır.[25]

22- Marx, *Capital*, cilt 2, s. 174 vd.

23- *Grundrisse*, s. 694.

24- Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 1, s. 156-7.

25- Bu duruma ilişkin çok ilginç çözümlemeler ve örnekler için bkz. Gordon Wills, David Ashton ve Bernard Taylor (eds.), *Technological Forecasting and Corporate Strategy*, Bradford 1969. Yakın geçmişten bir örnek istis-

Ancak tam da bu sektörde planlama kısıtları çok barizdir.

Jewkes, Sawers ve Stillerman, teknolojik yeniliklerin hızlanmasının, başka şeylerle birlikte, araştırma ve geliştirmenin sistematik örgütlenmesinin bir sonucu olduğu tezini çürütmeye çalıştılar. Bununla birlikte, kanıtladıkları tek şey, 19. yüzyılda bile icatların bilimsel bilgi ve ilerlemelerle çoğu zaman varsayılandan daha yakından ilişkili olduğu ve bugün bile bireysel mucitlerin çoğu zaman birçok devrimci keşiften sorumlu olduğudur.[26] Fakat onların kanıtları, icatların artan bir kısmının, başka şeyler arasında patentlerden de görülebileceği gibi, sanayi şirketlerinin laboratuvarlarından[27] kaynaklandığı veya bilimsel eğitimli personel sayısındaki hızlı artışın, bilimsel bilgi ve teknolojik yenilik arasındaki korelasyon doğru orantılı olmasa bile bu ikisinin büyümesinde bir hızlanmaya yol açması gerektiği olgusuyla asla çelişmez.[28] "Mucit birey"e abartılı bir önem atfeden bu yazarlar, tekellerin denetimindeki araştırmanın yararcı, hedefe yönelmiş doğasından ve bu

---

nai verimliliği ile ünlü olan Ingiliz Rio Tinto Zinc firmasıdır. Bu firmanın Gloucestershire'deki dünyanın en modernidiye tanıtılan dev kurşun ve kalay döküm fabrikası eksik planlamanın göz alıcı bir örneği oldu. Tüm bölgenin beklenmedik bir biçimde kurşun dumanlarıyla zehirlenmesinden dolayı fabrika birkaç ay kapalı kalmak ve yeniden inşa edilmek zorunda kaldı. Çevre kirlenmesine ait birçok görüngü bu türden kötü teknolojik planlamaya dayanır.

26- Jewkes, Sawers ve Stillerman, agy, s. 40-60, s. 73.

27- 1900 yılında ABD'de alınan patentlerin yüzde 80'i bireylere aitti, bu oran 1957'de yüzde 40'a ve 1956-60 yılları için de yüzde 36.5'e düşmüştü. Klaus Schulz-Hanssen, *Die Stellung der Elektro-Industrie im Industrialisierungsprozess*, Berlin 1970, s. 81.

28- Charpie yüzde 7'lik bir yıllık kümülatif bilimsel etkinlik artış oranından söz ediyor. Aynı zamanda bilimsel yayınların mantar gibi türemesini vurguluyor, bu yayınların artış hızı, dünya nüfusunun ya da sanayileşmenin büyüme hızından çok daha yüksektir. Robert A. Charpie, "Technological Innovation and the International Economy", Maurice Goldsmith (ed.), *Technological Innovation and the Economy*, p. I. Ayrıca bkz. Diebold, agy, s. 33-4.

araştırmanın şirketin kâr güdüsüne tabi kılınmasından dolayı icatçı etkinliğin karşılaştığı dezavantajlara işaret ettikleri zaman daha sağlam bir zemindedirler. Bilgi ve özgünlüğün tüketim malları ile aynı şekilde ve aynı otomatik düzenlilikle üretilemeyeceği yeterince açıktır. Bu araştırmada takım çalışmasına karşı bir argüman değildir, fakat elbette kâr arayışına tabi kılınmış takım çalışmasına karşıdır.

Geç kapitalizmin başka bir tipik çelişkisi büyük tekellerin (oligopollerin) hiçbir zaman tam olarak rekabetten korunmuş olmamaları ve dolayısıyla rakiplerinden daha önce ve daha kitlesel bir biçimde yeni bir ürünü pazara sokmayı her zaman istemeleri olgusunda yatar. Bu anlamda, kuşkusuz onlar araştırma ve geliştirmeyi kendi denetimleri altında genişletmekle ilgilenirler. Bununla birlikte, her pahalı araştırma projesini ele alırken yalnızca onun yeni bir pazarlanabilir ürünle sonuçlanmaması riskini değil, aynı zamanda bir rakibin *eşzamanlı* bir yeniliğinin beklenen artı-kârları elde etmeyi olanaksız kılabileceğini de hesaba katmaları gerekir. Araştırma ve geliştirme masraflarına harcanan sermayenin "normal" kârdan çıkarılması uzun bir zaman alabilir, oysa geçici bir tekel sağlayacak başka bir ürün daha çok kâr getirebilirdi. Büyük şirketleri hem araştırmalarını farklılaştırmaya ve hem de salt sermaye değerlenmesi nedeniyle geliştirmelerini daraltmaya zorlayan karmaşık yenilik yapma stratejisinin açıklaması budur. Bu anlamda, Jewkes, Sawers ve Stillerman tekellerin nihai olarak teknik ilerlemeye engel olduklarını söyledikleri zaman kuşkusuz haklıdırlar, bu durumun mutlak olmaktan çok göreli bir biçimde anlaşılması gerekse bile.[29]

29- Nelson, Peck ve Kalachek büyük şirketlerin kâr hedefleri tarafından belirlenen Ar-Ge harcamalarının yönünün ezici bir biçimde (toplam özel sektör Ar-Ge harcamalarının yalnızca yüzde 4'ü kadar olan) temel araştırma yerine getirisi hızlı olan projelere dönük olduğunu ve bu nedenle teknolojik ilerle-

Geç kapitalizmde Ar-Ge harcamalarında muazzam bir genel artış olmuştur: ABD'de 1928'de 100 milyon dolardan az iken 1953-54'te 5 milyar dolara, 1959'da 12 milyar dolara, 1965'te 14 milyar dolara ve 1970'te 20.7 milyar dolara yükseldi.[30] Bu artışlar, yenilikler hacminde bir yükselişi kaçınılmaz kılar, bu harcamaların 50'lerde ve 60'larda çok yüksek olan getirisinin giderek azalması kuvvetle muhtemel olsa bile. Amerikan ilaç firmaları "teknolojik rantlar"dan yararlanma dönemlerinde 17 yıldan 10 yıla bir azalma ile birlikte artı-kâr oranında bundan doğan bir gerileme kaydetmişlerdir.[31] Peki, bu durum, sürekli bir silahlanma projesi veri alındığında, sivil sanayilerdeki - özellikle de Departman I'deki - teknolojik yeniliğin hızlanmasının da benzer biçimde sürekli bir karakterde olacağı anlamına mı gelir? Hiç de değil. Sermayenin değer kazanma (valorizasyon) koşulları geç kapitalizmin dinamiklerini kesin belirleme özelliğini korumaktadır. Bunlar bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerle ortadan kaldırılamaz. Hızlandırılmış teknolojik yenilikler nihai olarak ortalama emek üretkenliğinin hızlandırılmış büyümesi demektir. Bununla birlikte, ortalama emek üretkenliğinin hızlandırılmış büyümesi ancak büyük çaplı pazar genişlemesi koşullarında toplumsal ürünün görece yüksek bir büyüme oranı ya da görece yüksek bir istihdam oranı ile birlikte gidebilir. Önceki bölümlerde geç kapitalizm çağının pazar genişlemesinin nedenlerini gördük:

meyi çarpıttığı ve engellediğini kaydediyorlar. Agy, s. 85, 87.

30- Silk, agy, s. 158; Jewkes, Sawers ve Stillerman, agy, s. 197. Levinson agy, s. 44. Bu masrafların İkinci Dünya Savaşı'ndan önce salt özel kaynaklardan, bugün ise yüzde 60'ının devlet tarafından karşılanması bunların hacmindeki büyük artış açısından bir fark yaratmamaktadır. Araştırma maliyetlerinin artan toplumsallaşmasının nedenleri Altvater'in E. Altvater ve F. Huisken'in yayınladığı *Materialen zur politischen Ökonomie des Ausbildungssektors*, Erlangen 1971, s. 35-7.

31- *Business Week*, 23 Kasım 1974.

üçüncü teknolojik devrim ile basit elektrikli motorlara dayalı üretken teknolojiden elektronik, otomasyon ve nükleer enerjiye geçiş.

Bu altüst oluş meydana gelince ve otomasyonlu makineler ve makine kompleksleri üretmek için Departman I'in yeni bir sektörü oluşunca, Departman I'in büyüme oranı ve onunla birlikte tüm kapitalist ekonominin büyüme oranı düşmeye başlar, çünkü Departman I'de artık üretimin hiçbir temel yenilemesi yoktur, sadece zaten mevcut olan üretim tekniklerinin nicel bir genişlemesi vardır. O zaman "durgunluk tonu taşıyan bir uzun dalga"ya gireriz. Öte yandan, İkinci dünya Savaşı'ndan sonra artı-değer oranının aniden yükselmesini sağlayan çok özel koşullar fazla sermayenin yeniden üretime akmasını da mümkün kıldı. Ne var ki, "durgunluk tonu taşıyan uzun dalga"nın sona ermesiyle birlikte, sermayenin artan organik bileşimi sermayenin değer kazanma koşullarında bir bozulmaya neden olur. Bu süreç devam ederse, kaçınılmaz olarak yatırım etkinliğinde bir düşüşe yol açmalıdır. Dolayısıyla valorizasyon ve realizasyon açısından eşzamanlı süreçler yenilikçi etkinliğin büyümesini frenleme eğilimindedir. Sonuçta icat ve yenilik arasındaki uçurum geç kapitalizmin ikinci evresinde bir kez daha artacaktır. Bu nedenle Bernal'in öne sürdüğü ve Leipzig Üniversitesi'nden bir "yazarlar kolektifi" ve öteki birçok Doğu Alman otoritenin tekrar ettiği, çağımızda bilimin "doğrudan üretici bir güç" haline geldiği tezi dayanaksızdır.[32] Bilimsel etkinlik ancak doğrudan maddi

32- J. D. Bernal, *Science in History*, s. 1248; *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, s. 42, 102-5, 262-3. Çekoslovak Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan, Richta Raporu olarak bilinen önemli çalışmanın temel hatası da budur. Richta bilimi ekonomik ilerlemenin bir "bakiye etkeni" olarak görür; onu makineler ve aletlerde cisimleşmeyen bir üretici güç sayar. İnsani emekgücünün bilgi ve deneyimi - sözcüğün genel anlamında yalnızca teknik değil aynı zamanda entelektüel nitelikleri - kuşkusuz bu üretici güçlerin ayrılmaz

üretime katılmış ise bir üretici güçtür. Kapitalist üretim tarzında bunun anlamı, meta üretimi etkinliğine akmış ise demektir. Eğer bu olmazsa - başka şeyler arasında, sermayenin değer kazanmasını etkileyen rezervasyonlar veya güçlüklerin bir sonucu olarak - o zaman bilimsel etkinlik *gerçek* olmayan, sadece *potansiyel* bir üretici güç olarak kalır.[33]

Araştırma ve geliştirmenin sıçramalı büyümesi yüksek nitelikli entelektüel emek-gücüne olan talebi büyük ölçüde artırdı. Buradan da "üniversite patlaması" doğdu ki buna entelektüel eğitimli emek-gücü için geniş bir aday (çırak) arzı eşlik etti. Bu durum yüksek yaşam standardı ve bireysel yükseliş olanaklarıyla açıklanabilir. Daha 50'lerin sonlarında 20-24 yaş grubunun ABD'de yüzde 32.2'si, Yeni Zelanda'da yüzde 16.2'si, Avustralya'da ve Hollanda'da yüzde 13.1'i ve Arjantin'de yüzde 10'u yüksek öğrenimde kayıtlı idi; o zamandan beri bu yüzdeler hızla arttı. 60'ların başlarında ABD, Avustralya, Yeni Zelanda, Japonya, Büyük Britanya, Hollanda ve Belçika'da 15-19 yaş grubunun yüzde 75'inden fazlası orta öğrenimden geçmişlerdi.[34]

Bu "üniversite patlaması"nın yarattığı toplumsal dönüşü-

---

bir parçasıdır. Fakat onlar üretken bir "etki"ye ancak (post-kapitalist bir toplumda) kullanım değerleri ya da (kapitalist bir toplumda) kullanım değerleri ve mübadele değerleri *üretirlerse* sahip olurlar. Böyle bir üretimin dışında gerçek değil, yalnızca potansiyel bir üretici güç olarak kalırlar.

33- Marx'ın doğrudan bir üretici güç haline gelmiş bilgi formülü *Grundrisse*'nin "Burjuva Üretiminin Temeli (Ölçü olarak Değer) ile Gelişimi arasındaki Çelişki" konusuyla ilgili bir kısmında bulunmaktadır (*Grundrisse*, s. 704). Söz konusu pasaj hiçbir anlam karışıklığına yer vermez: "Sabit sermayenin gelişimi, genel toplumsal bilginin ne ölçüde doğrudan bir üretim biçimi haline geldiğini ve dolayısıyla bizzat toplumsal yaşam sürecinin ne ölçüde genel aklın kontrolüne girdiğini ve ona uygun olarak dönüştüğünü gösterir". (*Grundrisse*, s. 706).

34- F. H. Harbison ve C. A. Myers, *Education, Manpower and Economic Growth*, aktaran M. Blaug (ed.), *Economics of Education*, Vol. 2, Harmondsworth 1969, s. 41.

mün en çarpıcı sonucu, bugün en azından ABD'de ve muhtemelen öteki birkaç kapitalist ülkede akademik eğitim alınış işçilerin (hatta belki de öğrencilerin de) sayısının çiftçilerin ya da köylülerin sayısını geçmiş olmasıdır.

Yüksek Öğrenimin Gelişimi[35]

		1950	1965	1980 (öngörülen)
ABD	(a) Bin kişi	2297	5570	
	(b) Yaş grubu %'si olarak	% 20	% 41	% 58
Japonya	(a)	400	1085	
	(b)	% 5	% 12	% 23
Britanya	(a)	180	432	
	(b)	% 5	% 12	% 20
Fransa	(a)	187	524	
	(b)	% 6	% 17	% 31
Batı Almanya	(a)	135	368	
	(b)	% 4	% 9	% 24
İtalya	(a)	241	405	
	(b)	% 6	% 11	% 24

Bilimsel bilgi, araştırma ve geliştirmenin kümülatif büyümesinin doğurduğu ve nihai olarak hızlanmış teknolojik yenilikler tarafından belirlenen, bilimsel entelektüel emekteki bu büyümenin özelliği entelektüel ve üretken etkinliğin geniş ölçekli yeniden birleşmesi ve entelektüel emeğin üretim alanına girişidir. Entelektüel emeğin üretim sürecine bu yeniden girişi geç kapitalist teknolojinin doğrudan gereksi-

35- OECD Raporu (yayınlanmamış).

nimlerine denk düştüğü için entelektüel işçilerin eğitimi de benzer biçimde kesinlikle bu gereksinimlere tabi kılınmalıdır. Sonuç klasik hümanist (bilimler) üniversitesinin bunalımıdır, bu üniversite, yalnızca *formel* nedenlerle değil (üniversite sektöründe ortalama üstü bir toplumsal harcama gerektiren aşırı sayıda öğrenci, maddi altyapının geriliği, öğrencilerinin toplumsal arka planındaki değişimler, vb) ve yalnızca *genel* toplumsal nedenlerle değil (işsiz bir entelijensiyanın oluşmasından kaçınma çabaları, öğrenci isyanını kısıtlama ve kitlelerin manipülasyonu amacıyla bilimin ideolojikleştirilmesini hızlandırma girişimleri) fakat aynı zamanda ve her şeyden önce geç kapitalizmde entelektüel emeğin doğasına özgü *doğrudan ekonomik* nedenlerle ve üniversitenin yapısını, öğrenci seçimini ve ders programlarını kapitalist koşullar altında hızlandırılmış teknolojik yeniliklere uyarlama kısıtı tarafından anakronikleştirilmiştir.[36] Üniversitenin başlıca görevi artık mülk ve otorite sahibi "eğitimli" insanlar üretmek değil –bu serbest rekabet kapitalizminin gereksinimlerine denk düşen bir ideal idi– fakat metaların üretimi ve dolaşımı için entelektüel becerilere sahip ücretliler üretmektir.

Entelektüel emeğin kitlesel artışı biçimindeki yeni toplumsal görüngü de yeni bir toplumsal çelişki yaratır. Bir yandan, bireyi serbest tercih yanılsamasıyla baş başa bırakan bir içselleştirilmiş meta ilişkileri sisteminde entelektüel işçilerin kitlesel olarak "araştırma ve geliştirme" sektörüne sokulması sadece doğrudan zorlama ile başarılamaz. Dolayısıyla geç kapitalizmin egemen ideolojisi gençliği bilim ve teknolojinin ilgili alanlarına yönlendirmeye çalışmaktadır (bu bakımdan

36- Altvater, Altvater ve Huisken içinde, agy, s. 59-62, 358-63. Ayrıca bkz. Nelson, Peck ve Kalachek eğitim, alıştırma ve ekonomik etkinlik arasındaki ilişkileri incelemişlerdir (agy, s. 10). Janossy kitabında bu sorunları ayrıntılı olarak işliyor.

önemli bir işlev çizgi romanlardan çocuk kitapları ve televizyondan bilim kurguya kitle iletişim araçları tarafından yerine getirilmektedir). Elbette bu gelişme yalnızca büyük şirketlerin kısa vadeli rekabet ve kârlılık yönelimine değil, genel nesnel toplumsal *gereksinimlere* de denk düşmektedir. Çağlar boyunca bireyin gelişimini engelleyen ya da sakatlayan ağır ve mekanik kol emeği belasından insanlığın kurtuluşu için güçlü bir potansiyel yaratmış olan bilim ve teknolojinin kümülatif gelişimi, bu kurtarıcı işlevi içgüdüsel olarak sezen bugünkü gençlik için doğal bir çekiciliğe sahiptir.

Öte yandan, yüksek kalifikasyonlar, üniversite eğitimi ve entelektüel emek için bu genelleşmiş gereksinim kaçınılmaz olarak burjuva sınıfı ve burjuva devletinin teknokratik yüksek öğrenim reformları aracılığıyla entelektüel becerilerin üretimini sermayenin değer kazanmasının gereksinimlerine tabi kılma girişimi ile çatışmaya girer. Sermayenin ihtiyacı büyük sayıda yüksek nitelikli entelektüel işçi değildir. Sermaye, üretim ya da dolaşım sürecinde yerine getirilecek özgül görevlere ve özgül niteliklere sahip, artan fakat sınırlı miktarda entelektüel işçiye gerek duyar.[37] Bilimin kümülatif büyümesi ne kadar çok ve araştırma ve geliştirmenin ivmesi ne kadar hızlı olursa, özgül kapitalist işbölümü, rasyonalizasyon ve uzmanlaşmanın özel kârlılık artırma süreçleri –başka bir deyişle emeğin sürekli bir fragmentasyonu– o kadar çok entelektüel emek ve bilimsel eğitim alanlarına nüfuz eder. İnceleme alanı eğitim harcamalarının "maddi getirisinin" çözümlemesi olan yeni bir iktisat dalı gelişmeye başlar.[38] Bu dalın temsilcileri çok

37- Agy, s. 367-8.

38- Bu prosedür çoğu zaman entelektüel nitelikli mesleklerin getirdiği yüksek gelirlerin tahminini içerir; belli bir gelir dizisi basitçe uzun vadeli regresyona tabi tutulur. Dennison'un "insan sermayesi"ne ilişkin ideolojik çözümlemesinin tümü Altvater ve Huisken, agy, s. 298-300'de baştan sona eleştirilmektedir.

rahat bir biçimde eğitim sistemine "üretken yatırımlar"dan söz etmekte ve giderek daha çok bunun "kârlılık" hesaplarına girişmektedirler.[39] Söylemeye gerek yok ki söz konusu olan "kârlılığın" genel toplumsal gereksinimlerin karşılanması yani kullanım değerleri yaratılması ile ilgisi siyasal iktisadın metalar ve mübadele değerleri üretimine dayalı herhangi bir başka dalınınkinden daha fazla değildir. Bu sadece mevcut geç kapitalist toplumun çerçevesi içinde büyük sanayi şirketlerinin kâr maksimizasyonuna dayalı bir kârlılığa gönderme yapar.[40] Aynı şekilde açıktır ki bu hesaplamalar sadece platonik bir "saf bilgi" arayışından kaynaklanmaz, fakat yüksek eğitimin bu anlamda kârlılığını artırmaya yönelik teknokratik reformların mali-siyasal temelini atmaya yarar.

Uzmanlaşmış ve kapitalist iş bölümüne tabi kılınmış uygulamalı bilim – tekellerin kâr maksimizasyonuna tabi kılınmış, parçalanmış bilim: geç kapitalizmin yüksek eğitimdeki savaş sloganı işte budur. Marx'ın bu bölümün başında alıntılanan sözleri bir gerçeklik olmuştur: bilimin doğrudan üretime uygulanması bu üretimi hem belirleyip hem de talep ettiği zaman icatlar bir iş kolu haline gelir ve çeşitli bilimler sermayenin mahkûmları haline gelir. Fakat genel bir toplumsal bakış açısından, ücretlilerin ve toplumun büyük çoğunluğunun çıkarları açısından baktığımızda, bu alemdeki her "Büyük İleri Atılış"a ilerici bir önem veren bilim ve teknolojinin kurtarıcı potansiyelidir. Dolayısıyla bir yanda bilimin kümülatif büyü-

---

39- Örneğin Blaug'un bir makalesinin karakteristik başlığına bakınız: "The Rate of Return on Investment in Education [Eğitimde Yatırım Geri Dönüş Oranı]", M. Blaug (ed.), *Economics of Education*, Vol. 1, Londra 1968, s. 215 vd.

40- Sermaye faizinin gerçek hesaplaması doğal olarak girişimcilerin yüksek nitelikli emek-gücünün varlığı sayesinde kazandıkları ek değerde yatar, bu arada girişimcilerin kendileri bu niteliklerin üretilmesinin maliyetine katlanmak zorunda değildir ya da vergiler yoluyla dolaylı olarak ancak kısmen katlanırlar.

mesi, bilimin maksimum ölçüde kazanımı ve yayılması için duyulan toplumsal ihtiyaç, bireylerin çağdaş bilim ve teknolojide yetkinlik için duyduğu artan gereksinim[41] ile öte yanda geç kapitalizme içkin olan, bilimi kâr işlemleri ve kâr hesaplarının bir tutsağı yapma eğilimi arasında yeni ve keskin bir toplumsal çelişki gelişir.

Bu çatışma esas olarak, kapitalist üretim tarzının karakteristik genel çelişkisinin yeni ve özgül bir biçimidir: genişleyen toplumsal refah ile bu toplumsal refah özel mülkiyetin hapsinde olduğu sürece gittikçe daha çok yabancılaşan ve yoksullaşan emek arasındaki çelişki. Geç kapitalizmde bu çelişki yeni bir boyut kazanır. Özgül emek süreçleri için yüksek öğrenim gerekli bir nitelik haline geldiği ölçüde, entelektüel emek proleterleşir, bir başka deyişle metalaşır ve entelektüel emek-gücü metası özgül bir "entelektüel ve bilimsel kalifikasyonlar için emek piyasası"nda[42] satılır ve bu metanın fiyatı verili bir andaki arz ve talebe bağlı olarak değeri değişerek yeniden üretim koşullarına dek gerilemeye eğilim gösterir. Bu proleterleşme süreci ne kadar ileri giderse bilimler arasındaki işbölümü de o kadar derinleşir, bunun eşliğinde kaçınılmaz olarak aşırı uzmanlaşma ve "uzman aptallığı" gelişir ve öğrenciler sermayenin değer kazanma koşullarına katı bir biçimde tabi kılınmış at gözlüklü bir eğitimin mahkûmları haline gelirler. Entelektüel kalifikasyon ve emek ne kadar parçalı hale gelirse, o kadar çok yabancılaştırıcı üniversite eğitimi geç kapitalizmin toplam üretim süreci dahilinde sermayede içerilen

41- Bu konuda bkz. Janossy, agy, s. 219-21.

42- Bkz. öğrencileri mezun olurken belli şirketlerde kesin maaşlar sözü vererek işe alan şu "yetenek avcıları"nın faaliyeti. Şimdiden bu "emek pazarı"nın uzmanlaşmış incelemeleri mevcuttur, örneğin Glen Cain, Richard Freeman ve Lee Hansen, *Labor Market Analysis of Engineers and Technical Workers*, Baltimore 1973.

yabancılaşmış entelektüel emekle birleşir. *Geç kapitalizmde yayılan öğrenci isyanının altında yatan sosyo-ekonomik temeli* ve onun nesnel anti-kapitalist yöneliminin işareti budur.

Geç kapitalizm çağında egemen tekeller üretim ve yeniden üretimin tüm evreleri üzerinde denetim kurmaya çalışırlar – ister devlet aracılığıyla olsun, ister "özel inisiyatif" yoluyla. Böylece devlet ve başlıca tekeller tahmin edilebileceği üzere şimdi üniversitelerin sayısını, verdikleri dersleri ve çeşitli disiplinlere öğrenci dağılımını "programlamak" yoluyla entelektüel emeğin sermayede içerilmesi süreci üzerinde örgütsel bir kontrol elde etmeye çalışıyorlar. Bazı plancılar şimdiden gelecekteki "zorunlu yeniden eğitim", yani entelektüel nitelikli işçilerin dönemsel diskalifikasyonu için şemalar hazırlamışlardır: "prefabrike kapsamlı üniversite" denen şeyin projeleri buna bir örnektir. Bütün bu programlar, sermayenin değer kazanması açısından gerekli öğrencilerin seçimi ve dağılımını sağlamak için sürekli bir *numerus clausus* [üniversite öğrenci kotası] içerirler. Elbette bu tür programların gerçek kültürel gelişmeler üzerindeki kontrolü, kapitalist ekonomik programlamanın gerçek ekonomik gelişmelere ilişkin tahminlerinin doğruluğundan daha fazla değildir. Öte yandan, bu türden bir "planlama", doğal olarak öğrenci yaşamının ve entelektüel emeğin yabancılaşmasını şiddetlendirir. Geç kapitalizmde entelektüel nitelikli emeğe olan artmış talep

kesinlikle yalnızca üretim sürecinin gereksinimleri ile sınırlı değildir. Bugün entelektüel emeğin gelişiminin ikili bir karakteri vardır, bunlar bir bütün olarak geç kapitalizmin iki temel gelişme eğilimine tekabül eder – bir yanda, teknolojik yeniliklerin hızlanması sayesinde sabit sermayenin daha kısa devir süresi; öte yanda, bunun sonucunda ortaya çıkan, toplumsal üretim ve yeniden üretim sürecinin tüm yönleri üzerinde sistematik kontrolü ele geçirme kısıtı. Entelektüel

emeğin üretim sürecine artan entegrasyonu geç kapitalizmin birinci özelliğine denk düşer; entelektüel emeğin üstyapı kurumlarına ve üretim gücünün yönetimine (fabrika yönetimi ve emek-gücü "yönetimi" dahil olmak üzere) artan entegrasyonu ise ikincisine.[43]

Üretim sürecine katılmış entelektüel nitelikli emeğin toplumsal konumu ile idari ve üstyapısal kurumlara entegre olmuş entelektüel nitelikli emeğinki arasında önemli farklar vardır. Bu farklar, maddi varlıkları artı-değer yaratımına bağlı bireyler ya da gruplar ile artı-değerden gelir alanlar arasındaki ayrıma indirgenemez, ancak bu ayrım çizgisi kuşkusuz entelektüel nitelikli iş gücünün her bir özgül kesiminin toplumsal çıkarının belirlenmesinde bir rol oynar. Bununla birlikte, belirleyici olan ayrım, her bir uzmanlaşmış grubun üretim, yönetim ya da üstyapı alanındaki özgül konumunun onun bilincinin oluşumu üzerindeki yapısal etkisidir.

Emek-gücü metasından artı-değer çıkarılmasını ya da değişmeyen sermayenin emek-gücü tarafından muhafaza edilmesini denetleme işine meslek icabı katılan bütün grupların toplumsal konumu tipik olarak onları kendi işlevlerini genel olarak girişimci burjuvazinin sınıf çıkarları ile özdeşleştirmeye yöneltir. Hatta denebilir ki böyle bir özdeşleştirme onların fabrika ya da toplumdaki özgül işlevlerinin performansı için bir önkoşuldur. Sistematik olarak işçilere sempati duyan ve onlarla dayanışmaya giren zaman-ve-hareket uzmanları kapitalist bir üretim tarzında işe yaramazlar; zaman ya da hareketi ölçme becerileri yoktur ve kısa sürede kendilerini işin dışında bulacaklardır, başka bir deyişle ya tavırlarını ya da mesleklerini değiştirmek zorundadırlar. Siyasal mahkûmların kaçmala-

43- 1973'te kıta Avrupa'sının kapitalist firmalarının önde gelen tüm yöneticilerinin yüzde 77'sinin akademik eğitim aldığı söyleniyor: *Neue Zürcher Zeitung*, 4 Ekim 1973.

rına yardım eden kanun adamlarının da pek kariyer şansı yoktur ve benzer biçimde işlerini yitireceklerdir. Aynı şey uzun vadede fabrika doktorları, fabrika sosyologları ve psikologları, iletişim araçlarının idari personeli, burjuva polisinin komiserleri ve devlet aygıtının tüm kıdemli görevlileri için de geçerlidir. Tersine, doğrudan üretim veya yeniden üretim sürecinde görev alan entelektüel nitelikli işçiler ya da toplumsal işlevleri ücretlilerin sınıf çıkarları ile çatışmak zorunda olmayanlar –örneğin sağlık sigortası doktorları ya da yerel yönetimlerde çalışan sosyal hizmet görevlileri– öznel olarak sermayenin sınıf çıkarları ile özdeşleşmeye çok daha az yatkındırlar ve proletaryanın sınıf çıkarları ile uyuşmaları daha muhtemeldir. Sermaye birikimi ve üstyapı alanlarında artan teknikleşme, uzmanlaşma ve rasyonalizasyon, bizzat iş yönetimi alnındaki işbölümü dahil olmak üzere, her iki entelektüel nitelikli emekçiler grubunun büyümesine yol açabilir. Üniversitede teknokratik reform yapmak isteyenler elbette bu iki grup arasındaki maddi ayrımı isyancı öğrenci oluşumlarını bölmek ve yeniden entegre etmek için kullanmayı umarlar ve kuşkusuz amaçlarına kısmen ulaşmaya muktedirlerdir. Öte yandan, öğrenci isyanının özelliklerinden biri tam da aşırı uzmanlaşmayı ve onun dikte ettiği bilim dışı ve aksak eğitimi redd etmesi olmuştur. "Uzman aptallığını" yenmeye çalışmak bir bütün olarak toplumu anlamaya çalışmak demektir. Üniversitede böyle bir anlayış edindikleri zaman nitelikli sanayi doktorları, sosyologları ve psikologları, medyadaki idari personel, hatta yargıçlar bile sistemi ifşa edebilirler, sarsabilirler ve tehdit edebilirler. Örneğin, fabrika doktorları kârlılığı gözeterek hastalık belgelerini işverenin istediği sayıyla sınırlamayı reddedebilirler ve bunun yerine yalnızca tek tek işçilerin sağlığını korumakla ilgilenebilirler – başka bir deyişle sermayenin ajanları gibi değil dürüst doktorlar gibi hareket edebilirler.

Böylesi bir "devrimci meslek pratiği" yalnızca birkaç sanayi doktoru ile sınırlı olduğu sürece onlar uzun vadede işlerini yitireceklerdir. Öte yandan, artan sayıda doktorlar kendilerini sermayenin pençesinden kurtarmaya çalışacak olursa, bu özgül emek piyasasındaki güçler ilişkisi öylesine değişebilir ki ani işten atmalar önlenebilir. Böyle bir gelişme için öznel önkoşul üniversitede edinilmiş devrimci toplumsal bilincin muhafazası ve burjuva toplumuna herhangi bir tedrici entegrasyonun reddi olurdu. Bu türden profesyonel bir militanlık için gereken vazgeçilmez nesnel önkoşul da devrimci teori ve devrimci pratiği birleştiren devrimci bir örgüte katılmaktır. Çünkü *mesleksel devrimci* pratik zorunlu olarak *kısmi* bir pratiktir. Bu pratik ancak *genel bir toplumsal* devrimci pratik içinde kaldığı sürece siyasal olarak devrimci kalabilir.

Bu analizi entelektüel nitelikli işçilerin özgül bir katmanına, yani eğitim emekçilerine uzatmak ilginç olacaktır. Genelde bu katman, bireysel ve toplumsal emek-kapasitesini artırsa da –başka bir deyişle, özgül bir metanın, nitelikli emek-gücünün oluşumuna üretken bir katkıda bulunsa da– üretken emek-gücünün bir parçası sayılamaz. Fakat bu durum, öğretmenlerin nesnel olarak ücretliler sınıfının bir parçası[44] oldukları ve bu sınıfa ait olduklarını hissedip ona göre davranabilecekleri olgusunu değiştirmez. Artan sendikalaşma ve artan biçimde tüm işçi sınıfının mücadelesine katılım proletarya davasına böylesi bir öznel bağlılığa yol açarsa, o zaman burada da "devrimci meslek pratiği" kapitalist sömürü ve baskının zayıfla-

44- Karş. Marx: "Her üretken işçi bir ücretlidir, fakat bu her ücretlinin üretken bir işçi olduğu anlamına gelmez... Aynı işi.. bir sınai kapitalistin ya da bir doğrudan tüketicinin hizmetindeki aynı çalışan insan yapabilir. Her iki durumda da o bir ücretlidir ya da geçici bir işçidir, fakat bir durumda üretken, öteki durumda üretken olmayan bir işçidir, çünkü bir durumda sermaye üretir ve öteki durumda üretmez". *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 130, 138-40.

masına önemli ölçüde katkıda bulunabilir. Burjuva devleti yücelten eğitimin yerini kapitalist toplumu eleştiren eğitim alabilir. Bireysel başarı ideolojisinin hükmü altında, itaatkar özneler ve disiplinli ücretliler olarak eğitilmek yerine genç insanlar bağımsız düşünmeye ve kolektif dayanışma içinde hareket etmeye özendirilebilir. Açıktır ki bu türden bir pratik egemen sınıfla ciddi çatışmalara yol açmalıdır ve uzun vadede geç kapitalist toplumun normal işleyişi ile uzlaşamaz.

Bilimsel nitelikli emek ile onun sermayenin çıkarlarına mahkûm edilmesi arasındaki çelişkinin böylece potansiyel olarak ilk bakışta göründüğünden çok daha genel bir doğası vardır. Geç kapitalizmde bilim iki anlamda potansiyel bir üretim gücüdür. İnsanın sınıfsal sömürü, meta üretimi ve toplumsal iş bölümüne kölelikten kurtuluş için maddi olanaklarını artırır. Aynı zamanda potansiyel olarak işçilerin üstyapısal manipülasyon ve ideolojik yabancılaşmadan kurtuluşunu kolaylaştırır. Geç kapitalizm çağında bütün bilimler giderek artan ölçüde sermayenin mahkûmları haline gelirken ve giderek daha çok bilim insanı tutsaklığa isyan ederken maddi zenginlik kaynağı olarak bilimi devrimci bilinç kaynağı olarak bilimden ayırmak gitgide daha zor hale gelmektedir.[45] Bu isyan, Batı'da bir Galbraith'in ve Doğu'da bir Löbl'ün bilim insanını maddi zenginliğin fiili yaratıcısı ve dolayısıyla ekonomi ve devletin doğal idarecisi (yani nesnel yöneticisi) olarak betimleyen paralel girişimlerinde ifade edilen, sınırlı teknokratik bir doğası olabilir.[46] Bununla birlikte, aynı isyan

45- Bu çalışmanın son bölümünde bu çelişkinin başka bir yönünü tartışacağız: yani hem otomasyon hem de entelektüel nitelikli emekte içkin olan *emek sürecinde* bireysel sorumluluğun artışı eğilimi ile geç kapitalizmde içkin olan entelektüel emeğin değer kazanma sürecinde daha da sermayeye dahil olması kısıtı arasındaki çatışma.

46- Eugen Löbl, *Geistige Arbeit, die wahre Quelle des Reichtums*, Viyana 1968.

işçi hareketiyle, bir bütün olarak emeği kurtarmaya yönelik devrimci mücadeleyle kaynaştığı zaman radikal ve uzlaşmaz bir karakter de kazanabilir.

Hızlanmış teknolojik yenilikleri ve buna paralel entelektüel nitelikli emekteki büyük genişlemesi ile geç kapitalizm çağı kapitalist üretim tarzının temel çelişkisini doruğa çıkarmaktadır. Toplum ve insanlığın tümünün bilimsel ve teknik gelişiminin toplam birikmiş sonucu giderek artan ölçüde her bir üretim alanındaki her bir üretim süreci için doğrudan önkoşul haline gelirken emeğin toplumsallaşması da en uç noktasına varmaktadır. Tam otomasyona geçilmesiyle bu durum harfiyen gerçek olacaktır. Bu toplumsallaşmış üretimin özel mülkiyete geçmesi, insanlığın emrindeki bu geniş bilimsel ve teknik "sermaye"nin fiili sermayenin değer kazanma koşullarına tabi kılınması ve bunun sonucunda milyonlarca kişiden uzak tutulması ya da onlara yalnızca deforme edilmiş veya parçalı bir biçimde sunulması gibi haykıran bir çelişkiye yol açar. Ancak üretim güçleri nihayet kendilerini saran özel mülk edinme kabuğunu kırdıkları zaman hala büyük ölçüde çağdaş bilimde uyuklamakta olan devrimci güçler emeğin kurtuluşu ve insanın kurtuluşuna hizmet etmek üzere tam olarak kullanılabileceklerdir.

Fiili üretim sürecine gittikçe daha çok entelektüel nitelikli emeğin girişi, kol emeğinin diskalifikasyonuna yol açıp, entelektüel ücretli emeğin proletaryaya entegre olma eğilimi paradoksal olarak kol emeği ile entelektüel emek arasında artan bir karşıtlık engeline rastlar mı? Bu soruya ampirik olarak yanıt vermek çok zor, çünkü farklı dallarının eşitsiz gelişimi yüzünden kapitalist ekonomi içinde birbiriyle çelişen birkaç süreç yan yana işler ve mesleksel istatistikler bu farklılaşan süreçlerin yalnızca toplamını verirler. Küresel sonuçların bir dökümü, artan sanayileşmenin ücretlilerin sayısında mutlak

bir büyümeye yol açarken, artan otomasyonun azalmaya yol açtığını, artan mekanizasyon ve yarı otomasyonun hem vasıflı hem de vasıfsız işçilerin pahasına yarı vasıflı işçilerin sayısını artırdığını[47], bu arada tam otomasyonun yarı vasıflı işçilerin sayısını azaltıp yeni ve yüksek vasıflı polyvalent bir iş gücünü doğurduğunu açığa vuruyor.[48] Özellikle kimya sanayisi gibi otomasyonun ilerlemesinden en çok etkilenen üretim dalları toplam iş gücü içinde vasıflı işçilerin sayısında şimdiden ortalama trende karşı bir tırmanma gösteriyor. Tam otomasyonlu fabrikalarda işçiler ile ofis çalışanları arasındaki ayrım anlamını büyük ölçüde yitiriyor ve üretim sürecindeki fiili operasyonel konumlardan çok formel sözleşme ve statü koşullarına tekabül ediyor.[49]

Bu alanda şimdiye dek en ciddi uzun vadeli projeksiyon Bright tarafından yapılmıştır. Bright mekanizasyonun ardışık on yedi aşamasını incelemiş ve son aşamada (ücretlilerin sadece kontrol işlevleri gördüğü tam otomasyon durumu) bilgi ve sorumluluğun, yarı otomasyonlu ve otomasyonsuz sanayilere göre daha yüksek bir düzlemde kalmasına karşın azalma

---

47- Bu eğilim için bir yığın ampirik kanıt vardır. Bir bütün olarak Batı Alman ekonomisinde yarı vasıflı işçilerin yüzdesi 1951'de yüzde 28'den 1960'ta yüzde 36.4'e ve 1969'da yüzde 37'ye yükselirken, vasıflı işçilerin yüzdesi 1951'de 5 47.6'dan 1960'ta yüzde 40.6'ya ve 1969'da yüzde 42.8'e düştü. Vasıfsız işçilerin yüzdesi ise 1951'de yüzde 24.4'ten 1960'ta yüzde 23'e ve 1969'da yüzde 20.2'ye düştü. Bkz. Wulf Hund, *Geistige Arbeit und Gesellschaftsformation*, Frankfurt 1973, s. 103. Siebricht, 1951-57 döneminde, yarı vasıflı uzmanlaşmış işçilerin oranında yüzde 29'dan yüzde 32.4'e bir artış, vasıflı işçilerde yüzde 47.6'dan yüzde 44.8'e bir gerileme ve vasıfsız işçilerde de yüzde 24.4'ten yüzde 22.8'e kadar bir gerileme kaydediyor. *Automation – Risiko und Chance*, Vol. 1, s. 383.

48- Pierre Naville, Naville-Friedman içinde, agy, s. 381 vd.

49- Bu da başka şeylerle birlikte işçilerin "memur" statüsünü (işten çıkarmak için bir aylık ihbar süresini ve ücretin aylık olarak ödenmesini içerecek şekilde) talep etmelerini ve sendikal eylem yoluyla bu taleplerinde başarılı olmalarını artırıyor.

eğiliminde olduklarını bulmuştur.[50] Tamamen ampirik verile dayanan bu analiz, geç kapitalist otomasyonun sermayenin değerlenme (valorizasyon) sürecinin tutsağı olarak, uzun vadede mutlak olmaktan ziyade göreli bir emek diskalifikasyonu ürettiği biçimindeki teorik varsayımı doğrulamaktadır. Başka bir deyişle, sanayinin talep ettiği nitelikler (kalifikasyonlar), ortalama olarak kapitalizmin daha önce talep ettiği düzeylerin *üzerinde* kalmalarına karşın, giderek daha çok teknik ve bilimsel açıdan mümkün olanın altına düşme eğiliminde olacaktır. Her durumda vurgulanmalıdır ki üçüncü teknolojik devrimin öngördüğü, yarı otomasyon ve otomasyonun hızlanması ile birlikte emek ve üretim sürecindeki radikal dönüşüm yalnızca kapitalizmin kullandığı makinelerde bir değişimi değil, fakat aynı zamanda canlı emeğin becerileri ve kapasitelerinde –hem teçhizattaki değişimlere hem de sermayenin değerlenmesindeki artan zorluklara bağlı– bir değişimi içermektedir. En azından tam otomasyonlu fabrikalarda, geleneksel becerilerin gerilemesine emek gücünün fabrika içinde daha büyük bir hareketliliği ve esnekliği eşlik etmektedir. İlke olarak, bu durum, taşıyıcı bant ve parsellenmiş emeğe dayalı fabrikalarda büyük ölçüde kaybolmuş olan, genel üretim sürecinin üreticiler tarafından daha iyi bir kavranışını ve kontrolünü mümkün kılar. Fakat "kolektif emekçinin" artan ortalama beceri düzeyi kapitalizmde, yüksek nitelikli küçük bir üreticiler azınlığının (polyvalent teknisyenler ve tamirciler) becerisinde önemli bir artışla birlikte her işçinin ortalama becerisinde yalnızca küçük bir artış biçimini alır.

Nitelikli emek-gücünün üretimi ve yeniden üretiminin kavramsal analizi Marksist teorinin en zor ve en tartışmalı konu-

---

50- James R. Bright, "Lohnfindung an modernen Arbeitsplätzen in den U.S.A.", *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den U.S.A.*, Frankfurt 1963, s. 159-68.

larından biridir.[51] Biz, eğitim *maliyetlerini* toplumsal sermaye harcamalarından ziyade toplumsal gelirden indirimler olarak gören Roth ve Kanzow'un görüşünü paylaşabiliriz.[52] Eğitime harcanan gelir kuşkusuz toplumsal emek kapasitesini artırıp, belli birtakım gerekli emek koşullarını dahi oluştursa da[53], kendisi hemen değer yaratmaz. Dolayısıyla sermayenin yalnızca seçilmiş sektörlerde ve istisnai olarak eğitime yatırım yapacağı şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte burada teorik bir yasa yoktur, çünkü Marx sermayenin bu "genel toplumsal üretim koşulları"na yatırılmasının mümkün olduğunu açıkça vurgulamıştır.[54] Bunun tersine, eğitim maliyetlerinin "nitelikli emek-gücü" metasının değerinin belirlenmesine "doğ-

---

51- Roman Rosdolsky, agy, Vol. II, s. 597-614'te nitelikli ve niteliksiz emek ilişkisi ve birincinin nasıl ikinciye indirgendiği üzerine önceki tartışmaların bir özeti vardır. Ayrıca bkz. Robert Rowthorn, "Komplizierte Arbeit in Marxschen System", H. Nutzinger ve E. Wulstetter (ed.) içinde, *Die Marxsche Theorie und ihre Kritik*, Frankfurt 1974, s. 129 vd.

52- Roth ve Kanzow, agy, s. 71-6.

53- Karş. Marx, *Grundrisse*, s. 532: "Tüm genel, komünal üretim koşulları .. dolayısıyla ülkenin gelirinin bir kısmından – hükümetin hazinesinden – ödenir ve işçiler üretken işçiler olarak görünmezler, sermayenin üretici gücünü artırmalarına rağmen".

54- Marx, *Grundrisse*, s. 532: "Toplumsal üretim sürecinin genel koşulları toplumsal gelirden indirimlerden, devletin vergilerinden... değil fakat sermaye olarak sermayeden ödendiği zaman sermayenin en yüksek gelişimi meydana gelir". Karş. *Theories of Surplus Value*, Vol. 1, s. 410-11'de Marx özel okullardaki öğretmenlerden, onlar bu okulların sahibi olan kapitalistleri zenginleştirdikleri zaman üretken işçiler olarak söz eder. Fakat aynı cilt içinde s. 167-8'de şunları da okuruz: "Emek-gücünü eğiten, bakımını sağlayan ya da onu değiştiren, bir kelimeyle, ona özel bir biçim veren ya da sadece bakımını yapan hizmetlerin, örneğin okul müdürünün hizmetinin satın alımına gelince. "sınai olarak" gerekli ya da yararlı olduğu sürece ... bunlar "satılabilir bir meta", yani emek-gücünün kendisini veren hizmetlerdir ki bu hizmetler emek-gücünün üretim ya da yeniden üretim maliyetlerine dahil olurlar... Doktorun ya da okul müdürünün emeği, her türlü değeri yaratan fonun üretim maliyetlerine, yani emek-gücünün üretim maliyetlerine dahil olsa da, doğrudan kendilerini ödeyen bir fon yaratmaz".

rudan" dahil olmadıkları iddiası Marx'ın konuya bakışı ile tam bir çelişki içindedir. Altvater'in bu teze ilişkin eleştirisi bu bakımdan doğrudur, ancak buna karşılık o da "becerikli emek gücü" metasının değeri ile "bu niteliğin üretim maliyetlerinin avansı" arasında yeterli bir ayrım yapmaz. Marx'ın "ki bu hizmetler emek-gücünün üretim ya da yeniden üretim maliyetlerine dahil olurlar" formülüne gerçekte olduğundan daha fazla bir anlam yüklemezsek, Roth'un Adam Smith'in çelişkisine (meta değerini ücretlerle ve ücretleri meta değerleri ile belirleme) düşme korkusu temelsizleşir.[55] Açıktır ki Marx burada "nitelikli emek gücü" metasının değerinin onun bu nitelikleri kazanma maliyeti tarafından basitçe *belirlendiğini* söylemez. Onun değeri bir bütün olarak yeniden üretim maliyetleri tarafından belirlenir, ki bunlar niteliğin yeniden üretiminin maliyeti ile birlikte fizyolojik ve ahlaki-tarihsel öğeleri içerir.[56]

Tam da eğitim maliyetleri –gelirin yeniden dağılımı yoluyla– devlet tarafından karşılandığı ve eğitim sistemi sermaye için artı değer yaratan bir yatırım alanı oluşturmadığı için, hızlanmış teknolojik yenilik gereksiniminden dolayı bu sektörde nicel bir artışa olan nesnel talep ile "birçok sermayelerin" artı-değerin birikmeyen kısmını (vergiler) artırmak yoluyla bu genişlemenin zorunlu maliyetlerini karşılamaya olan gönülsüzlüğü arasında bir çelişki doğar. Eğitim maliyetlerinin toplumsallaşması dolayısıyla sermayenin bu giderleri, işçilerin ve memurların gelirinden vergi kesintileri yoluyla finanse

55- Altvater ve Huisken, agy, s. 256 vd., 294-5.

56- Rosdolsky, agy, s. 612-14. Ayrıca bkz. Marx, *Capital*, Vol. I, s. 519: "Emek gücünün değerinin belirlenmine giren iki etmen daha vardır. Birincisi, bu gücü geliştirmenin masrafları, ki bunlar üretim tarzına bağlı olarak değişir; ötekisi onun doğal farklılığıdır, erkekler ve kadınların, çocuklar ve yetişkinlerin emek-gücü arasındaki farktır".

ederek onları mümkün olduğu kadar ücretlilerin sırtına yüklеme çabasını temsil eder. Bu çelişki kapitalist sınıf içinde yeniden üretilir; burjuvazinin ucuz emek-gücünün sömürüsüne dayanan kesimleri (zanaatler, küçük işletmeler, sanayinin geri dalları) doğal olarak eğitim harcamalarındaki büyük artışlara karşı direnirken büyük şirketler ve ileri sanayiler eğitim maliyetlerinin bir kısmını işletme içi eğitim yoluyla karşılamaya hazırdırlar.[57]

Macar Marksist Janossy'nin, yüksek nitelikli emek-gücünün kapitalizm tarafından yetersiz geliştirilmesinin uzun vadede ortalama üstü ekonomik büyüme oranları üstünde bir etkili bir fren olduğu biçimindeki çıkarsaması bu nedenle iki kat yanlıştır.[58] Bir kere, geç kapitalizmin mesleki yapısı ekonomisinin teknolojik gereksinimlerine uyarlamaktaki *yadsınamaz gecikmesinin* böyle bir uyarlamanın kendisinin olanaksız olduğu anlamına gelmesi için bir neden yoktur. Sonuçta tekelci sermayenin değer kazanma koşulları eğitim sisteminde de hüküm sürecektir; uzun vadede bunu önleyebilecek tek güç işçi sınıfıdır, orta katmanlar ya da daha zayıf kapitalist çevreler değildir.[59] İkinci nokta şudur ki, tam da geç kapitalizmde kâr oranının uzun vadeli eğilimleri giderek daha az "birçok sermayelerin" meslek dağılımı ve emek kalifikasyonu konusundaki özgül gereklerine ve giderek daha çok bir bütün olarak emek-gücü metasının genel arz ve talep ilişkisine, başka bir deyişle kısmen yedek sanayi ordusundaki dalgalanmalarla

---

57- Kapitalist sanayinin teknik kolejler ve çıraklık sitemine karşı tavrı için başkaları ile birlikte bkz. Altvater ve Huisken, agy, s. 162-5, 173 vd.

58- Franz Janossy, *Das Ende der Wirtschaftswunder*, Frankfurt 1969, s. 234-5, 250, 252-4, vs.

59- 1945-65 dönemindeki "genişleme tonlu uzun dalga" süresince *ana eğilim* ekonominin emek kıtlığı çekilen özgül dallarında ücret artışlarının yedek sanayi ordusunun azaldığı koşullarda tüm iş gücüne yayılması yönündeydi.

da belirlenen *toplumsal ortalama artı-değer oranına*[60] dayanır. Geç kapitalizmin uzun vadeli büyüme eğilimleri açısından, yedek sanayi ordusunun yeniden üretimi özel kalifikasyon biçimlerinin yeniden üretiminden çok daha önemlidir. Hatta denebilir ki tipik geç kapitalist şirket emek kalifikasyonunun *özgül* biçimlerine karşı giderek daha fazla kayıtsızdır, çünkü hızlanmış teknolojik yenilikler ile birlikte bunlar nasıl olsa bir işçinin ömrü boyunca birkaç kez değişecektir; geç kapitalist şirket her şeyden önce politeknik "yetenek" ve uyumluluğu geliştiren kapsamlı eğitimle ilgilidir. Alman mühendislik okullarının Japon ileri teknoloji eğitimi deneyimi göstermektedir ki geç kapitalizm entelektüel nitelikli emek-gücü ihtiyacını kısa bir sürede pekala karşılayabilmektedir. Geç kapitalizmin en önemli çelişkileri eğitim sisteminin yapısal az gelişmişliğinde değil, fakat onun yenilenen değerlenme (valorizasyon) bunalımında ve ücretlilerin kapitalist üretim ilişkilerine karşı büyüyen başkaldırısında yatar, bu başkaldırı giderek entelektüel üreticilere de yayılabilir, ancak bu eğitimin az gelişmişli-

60- Burada Janossy'nin çok değerli ve düşündürücü kitabının bir eleştirisini geliştiremeyiz. Yalnızca şunu belirtelim ki yazar s. 246-7'de (kitabının sonuç bölümünde olduğu gibi) değer hesapları ile fiyat hesaplarını birbirine karıştırıyor ve böylece içinden çıkılmaz çelişkilere düşüyor. Bir sanayi dalında (A) istihdam edilen işçilerin sayısı 8,000'den 1,000'e düşerken çalışma haftası sabit kalırsa, o zaman yeni yaratılan değer (değişken sermaye artı artı-değer) eski düzeyinin yüzde 12.5'ine düşer. Tersine bir işletmenin B dalındaki işçilerin sayısı 2,000'den 9,000'e, yani yüzde 450 yükselirse, o zaman yeni yaratılan değer kitlesi de yüzde 450 artacaktır. Bununla birlikte bu örnekte A + B'deki *toplam* yeni değer kitlesi (gelir) sabit kalır, yani her iki durumda da 10,000 x olur (x = işçi başına iş saati sayısı), çünkü artan emek üretkenliği ifadesini metaların değerinde bir düşüşte bulur. Pazar dalgalanmaları bu değer kitlesini *yeniden dağıtabilir* fakat onu artıramaz. Bu durum Janossy'nin enflasyonist fiyat hesaplarında gizli kalır, bu hesaplama sonuçta "ulusal gelirde" on iki kat bir artış üretir. Meta fiyatları burada değerler tarafından değil, ücretler tarafından belirleniyor gibi görünürken bir daldaki ücretler sadece piyasa temelinde ikiye katlanır, başka bir deyişle kendisini emek-gücü metasının değerinden tamamen özgürleştirir.

ğinden dolayı değil, fakat sermayenin gereksinimlerine tabi kılınmasından dolayıdır ki bunlar onun özgür yaratıcı etkinliğin gereksinimleri ile gittikçe artan bir biçimde cepheden çarpışır.

9

Daimi Silah Ekonomisi ve Geç Kapitalizm

1930'ların sonlarından beri emperyalist ekonomide silah üretimi önemli bir rol oynadı. Emperyalist ekonomi şimdi otuz yıldan uzun süreli bir kesintisiz silahlanma deneyimine sahiptir. Öngörülebilir gelecekte bu daimi silah ekonomisi eğiliminin azalacağına dair hiçbir belirti yoktur. Dolayısıyla burada geç kapitalizmin temel özelliklerinden biri ile karşı karşıyayız, bu özellik bizzat bu üretim tarzının toplumsal ve ekonomik gelişimi ile açıklanmalıdır. Özellikle de geç kapitalizmin kendisini burjuva toplumun önceki evrelerinden ayırt eden belli birtakım ekonomik özelliklerinin sürekli silah harcaması görüngüsü ile ne derece bağlantılı olduğunu ve bu harcamalar sürecek olursa bu özelliklerin de tüm bir tarihsel geç kapitalizm çağını koşullandırmaya devam edip etmeyeceğini araştırmalıyız.

Elbette silah üretimi ve askeri harcamalarda, kapitalist üretim tarzının tarihindeki ekonomik görüngüler olarak pek yeni bir şey yoktur. 15. yüzyıldan 18. yüzyıla dek süren hanedan savaşları için silah üretimi belli başlı bir ilkel birikim kaynağı

ve erken kapitalizmin en önemli ebelerinden biri idi.[1] Sanayileşmeyi hızlandıran ya da kapitalist pazarı genişleten bir uyarıcı olarak silah harcamaları ve savaş, modern tarih boyunca sanayileşmenin hızlanmasında veya kapitalist pazarın genişlemesinde kayda değer bir rol oynadı (örneğin, karşılaştırın, İngiliz sanayisinin 1793'ten sonraki yükselişi; Napolyon fetihleri boyunca Fransız savaş üretimi, Britanya, Fransa ve Rusya arasındaki Kırım mücadelesi; Meiji Japonya'sında temel sanayileşme kaldıracı olarak silahlanma, vb).[2] Emperyalizm çağının tam anlamıyla başlamasından sonra, askeri harcamalar da benzer şekilde Birinci Dünya Savaşı öncesi yirmi yılda üretimdeki esaslı hızlanmış genişlemeye katkıda bulundu.[3] Ancak kapitalist üretim tarzının bu erken dönemlerinin hiçbirinde silah üretimi böylesine uzun ve kesintisiz bir yükseliş eğilimi ya da yıllık toplam ürünün böylesine önemli bir kısmını emme eğilimi göstermemişti (milli gelirin ya da gayri safi milli hasılanın bir kısmı olarak, başka bir deyişle yıllık üretilen yeni değerin ya da meta üretiminin yıllık değerinin bir kesiti olarak). Vilmar'ın hesaplarına göre, tüm dünyada yıllık silahlanma harcamaları, milyar altın dolar cinsinden, 1901-14 döneminde 4 milyardan 1945-55 döneminde 13 milyara çıktı.[4] Dolayısıyla nicelikten niteliğe bir dönüşümden söz etmeye hakkımız doğmaktadır; artan silahlanma harcamaları ekonomik anlamda kuşkusuz yeni bir nitelik yaratmıştır. Bunu kanıtlamak için yalnızca bir

1- Örneğin bkz. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 751; Josef Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, Vol. 2, s. 361; *Histoire Economique et Sociale de la France*, Vol. 2, s. 269-76, 310-21.

2- George W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, s. 53; K. Marx, F. Engels, *Werke*, XIV, s. 375; Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan*, s. 4 vd.; Lockwood, agy, s. 18-19.

3- Ernest Kaemmel, *Finanzgeschichte*, Berlin 1966, s. 330-1, 335.

4- Fritz Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, s. 28.

rakam aktarmamız yeterlidir: 1961'de silah üretimi tüm dünyadaki brüt yatırımların (gayri safi sermaye oluşumu ya da net yatırımlar artı sabit sermayenin süregelen amortizasyonunun) neredeyse yarısına ulaşıyordu.[5]

Silah üretimi ve askeri harcamaların ABD gayri safi milli hasılası içindeki payı şöyle bir gelişme izlemiştir (dolaylı değil, yalnızca doğrudan askeri harcamaları dikkate alırsak):[6]

1939	% 1.5	1950	% 5.7	1961	% 9.3
1940	% 2.7	1951	% 13.4	1962	% 9.4
1941	% 11.1	1952	%13.5	1963	% 8.8
1942	% 31.5	1953	% 13.6	1964	% 8.1
1943	% 42.8	1954	% 11.5	1965	% 7.6
1944	% 42.5	1955	% 9.9	1966	% 7.9
1945	% 36.6	1956	% 9.8	1967	% 9.1
1946	% 11.4	1957	% 10.2	1968	% 9.7
1947	% 6.2	1958	% 10.4	1969	% 9.0
1948	% 4.3	1959	% 9.7	1970	% 8.3
1949	% 5.0	1960	% 9.1	1971	% 7.5

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde öteki emperyalist devletlerdeki askeri harcamalar aşağıdaki gibi tahmin edilebilir:

5- Birleşmiş Milletler, *The Economic and Social Consequences of Disarmament*, New York 1962, s. 3.

6- Doğrudan askeri harcamalar emekli ikramiyelerini ve NASA harcamalarını içermez. 1952-65 yılları rakamları şuradan alınmıştır: US Department of Commerce, *The National Income and Products of the USA 1929-1965*. 1965 sonrası yıllara ait rakamlar yıllık istatistiklerden, *Statistical Abstracts of the USA*'dendir. 1952 öncesi rakamlar T. N. Vance'ın *The Permanent War Economy*'sindendir (s. 8). Vance'ın serileri tam olarak resmi tahminlerle karşılaştırılabilir değildir ve 1941'den itibaren US Department of Commerce tarafından hesaplanan rakamların yıllık yüzde 1.5 üstünde olabilir. 1960'dan sonra NASA harcamalarını da eklemek gerekir, bu da 1963'ten itibaren yıllık rakamlara GSMH'nın yaklaşık yüzde 0.5 ile 0.7'si kadar eklemek demektir.

Cari Fiyatlarla GSMH'nın Yüzdesi Olarak Cari Savunma Harcamaları[7]

	1950	1955	1960	1965	1970
İngiltere	% 6.3	% 7.7	% 6.3	% 5.9	% 4.9
Fransa	% 5.8	% 4.9	% 5.4	% 4.0	% 3.3
B. Almanya	% 4.5	% 3.3	% 3.2	% 3.9	% 3.2
İtalya	% 3.2*	% 2.8	% 2.5	% 2.5	% 3.6

* 1951

1950-70 Askeri Harcamalarda Sabit Fiyatlarla Yıllık Ortalama Yüzde Değişim

ABD	% + 6.2
Japonya	% + 3.9*
İngiltere	% + 1.3
Fransa	% + 4.2
B. Almanya	% + 5.8
İtalya	% + 4.1*

* 1951-70

Şimdi yapmamız gereken bu muazzam askeri bir bütün olarak geç kapitalist ekonominin gelişimi üzerindeki etkilerini incelemektir. En güvenilir yöntem muhtemelen kapitalist üretim tarzının gelişiminin en önemli iç çelişkileri ya da zorlukları dinamiğini daimi ve kayda değer bir silahlanma bütçesinin ışığında analiz etmektir. Bunun için Marx'ın, iki sektörlü (Departman I: üretim araçları; Departman II: tüketim araçları) yeniden üretim şemasına tahrip araçları üreten üçüncü bir Departman eklemeliyiz.[8] Bu ayrımı yapmakta haklıyız çün-

7- Ülkelere ait GSMH ve savunma harcamaları tablolarındaki verilerden hesaplanmış OECD Ulusal Hesapları; *World Armaments and Disarmaments, SIPRI Yearbook*, 1972, Tablo 4.4 ve 4.9.

8- Mihail Tugan-Baranovsky 1901'de yayınlanan kitabı *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*'da Departman III'ü kullanan ilk

kü Departman I ve II'den farklı olarak Departman III üretimin maddi öğelerinin yeniden üretimi sürecine girmeyen mallar üretir (üretim araçlarını ve tüketilen emek-gücünü yeniler ve genişletir) ve ayrıca bu mallar bu öğelerle değiş tokuş edilebilir değildir, yani örneğin kapitalist sınıf ve ona hizmet edenler tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketilen tüketim mallarında olduğu gibi değildir.

I. Silah Üretimi ve Realizasyon Güçlükleri

Departman I ve Departman II'deki sermayenin artan organik bileşimi realizasyon zorluklarına yol açar, çünkü teknik ilerleme ile birlikte üretim araçları üretiminde yaratılan tüketim mallarını satın alma gücü (ücretlerin toplamı), tüketim malları üretiminde yaratılan üretim araçlarına olan talepten daha yavaş bir hızla yükselir. Departman I'de yaratılan tüketim mallarını satın alma gücü Departman II tarafından üretilen ve bu Departman içinde dolaşımda olmayan malların toplam meta değerini karşılamaya yetmez. Bu tüketim malları değerinde satılmadığı sürece, başka bir deyişle, artı-değer Departman II pahasına Departman I'e doğru yeniden dağıtılmadığı sürece,[9]

kişi idi. Bununla birlikte o bunun uygulamasını lüks mallar üretimi (kapitalistlerin üretken olmayan tüketimi) ve basit yeniden üretim durumu ile kısıtladı. Biz de *Marxist Economic Theory*'de regresif yeniden üretim olasılığını göstermek için Departman III'ü silah sektörü olarak gösterdik. Kavramsal açıklık için böylesi bir üçüncü Departmanın sıkı sıkıya silahlar ve cephane ile sınırlı olduğunu ve muhasebe anlamında tüm askeri harcamaları içermediğini vurgulamalıyız. Ordu askerleri için battaniye ya da barınaklar satın alırsa o zaman açıkça I. ve II. Departmanlarda üretilmiş malları satın almaktadır, III. Departman'dan malları değil. Tersine durumda, silah üretimi için makineler satın alınır ve silah sanayisinde çalışan işçiler ücretleri ile tüketim malları alırlarsa o zaman Departman III'ün değişken ve değişmeyen sermayesi Departman I ve II'den mallarla değiş tokuş edilmektedir. Bizim çözümlememiz bu değiş tokuşun (mübadelenin) genel toplumsal dolaşım üzerindeki etkileri ile ilgilidir, askeri bütçenin kendi içindeki ve kendisi için etkileri ile değil.

9- Marx yeniden üretimi ele alırken bu hipotezleri açıkça çözümlemesinin dışında tuttu. Bkz. *Capital*, Vol. 2, s. 368.

tüketim mallarının satılamayan bir bakiyesi kalacaktır, Tugan-Baranovsky ve Otto Bauer'in bilinen şemalarında gösterildiği gibi: "Bu durum, sermayenin artan bir organik bileşimi ile giderek daha az sayıda yeni işçi istihdam edilmesi ve dolayısıyla toplumsal tüketim Departman II'nin tüm meta ürününü emmeye yetecek kadar genişleyemez olmasının bir sonucudur. Artı-değer oranında bir büyüme olursa ya da yeni yaratılan artı-değerin birikmiş kısmı önceki üretim dönemlerindekinden daha büyük olursa benzer dengesizlikler zorunlu olarak doğacaktır. Bu durumlarda da, genişletilmiş yeniden üretimin şemaların öngördüğü biçimde pürüzsüz ilerlemesi olanaksız hale gelir, çünkü iki Departman arasında mübadele ilişkilerinde, teknik ilerlemenin neden olduğu oransızlıklar onların daha önceki orantılarını yok eder".[10] O zaman, Departman III'ün ortaya çıkması bu realizasyon güçlüklerini yenebilir mi ya da sermayenin artan organik bileşimine karşın Departman I ve II arasındaki orantıyı yeniden kurabilir mi?

Departman III bunu ancak şu denklemde yapabilirdi:

$IIc + IIs\beta + IIIc + IIIs\beta = Iv + Is\alpha + Is\gamma + IIIv + IIIs\alpha + IIIs\gamma$. (Burada artı-değer, üretken olmayan bir biçimde tüketilen bir α kısmı ve değişmeyen sermayede biriken bir β kısmı ile değişken sermayede biriken bir γ kısmına bölünür). Bununla birlikte, sermayenin artan bir organik bileşimi ile, $IIc + IIs\beta$'in $Iv + Is\alpha + Is\gamma$'den daha büyük olacağını biliyoruz (zaten tüketim mallarının satılamayan bir bakiyesinin varlığının sebebi de budur). Dolayısıyla formülün eşitliği sağlaması için $IIIv + IIIs\alpha + IIIs\gamma$'nin $IIIc + IIIs\beta$'den daha büyük olması gerekecekti, başka bir deyişle, *uzun vadede silah sektörü sermayenin azalan organik bileşimi ile karakterize olacaktı*. Açıktır ki bu normalde olanaksızdır (muhtemelen yıkıcı bir savaşın son evresi

10- Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte*, s. 358.

istisnasıyla). Bu da, bir silah sanayisinin sermayenin organik bileşimindeki artıştan kaynaklanan realizasyon sorunlarına bir çözüm bulamayacağını kanıtlar.

Bauer'in şemasındaki sayısal örneği alalım. İlk üretim çevrimi için iki Departman için şu meta değerlerini buluruz:

I : 120,000 c + 50,000 v + 50,000 s = 220,000 I
II : 80,000 c + 50,000 v + 50,000 s = 160,000 II

Bauer, iki Departman'ın her birinin artı-değerinin yüzde 75'inin (37,500 birim değer) kapitalistler tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketildiğini ve 10,000 birimin ek değişmeyen sermaye biçiminde ve 2500 birimin de ek değişken sermaye olarak biriktiğini varsayar.[11] Sistem dengededir, çünkü Departman II, Departman I'den 80,000c + 10,000sβ = 90,000 satın alır ve aynı zamanda ona 50,000v + 37,500sα + 2,500 sγ = 90,000 satar. Artı-değer oranı ve kapitalistlerin üretken olmayan tüketimleri sabit kalırsa, ikinci üretim çevriminin meta değeri şu orantılara sahip olacaktır:

I : 130,000 c + 52,500 v + 52,500 s = 235,000 I
II : 90,000 c + 52,500 v + 52,500 s = 195,000 II

Dolayısıyla sistem şimdi dengeden çıkmıştır, çünkü Departman II, sermayenin organik bileşiminde yeni bir büyüme için Departman I'den 12,000sβ'dan 90,000c+ kadar fazla (yani tümü birden 102,000 birim değerden fazla) satın almak zorunda kalsa da bu Departman'a ancak 3000 sγ'den 52,000 v + 37,500 sα + kadar daha az yani hepsi birden 93,000 birim değerden daha az satar. Böylece tüketim mallarında yaklaşık

11- Otto Bauer, "Die Akkumulation des Kapitals", *Die Neue Zeit*, Vol. 31/1, 1913, s. 836.

10,000 birim değerlik bir satılamayan bakiye ortaya çıkar. Bauer'in şemasında bu bakiye ortadan kaybolur çünkü Departman II'de birinci çevrimde gerçekleşen artı-değerin bir kısmı ikinci çevrimde Departman I'de birikir (başka bir deyişle, Departman II'de üretilen meta değeri, sadece bu Departman'daki normal bir birikim sürecinde gerçekleşecek olandan oldukça düşük tutulduğu için tam olarak realize edilir).[12]

Marx'ın yeniden üretim şemalarının mantığıyla çelişen Bauer'in şemalarındaki yerine bir Departman III'ün (tahrip edici mallar üretimi) yükselişindeki realizasyon zorluklarına bir çözüm ararsak, o zaman böyle bir çözümü ancak üç Departman'ın üretken değerlerinin ikinci üretim çevrimine yaklaşık olarak şu şekilde gelişirse bulacağız:

I : 126,000 c + 51,500 v + 51,500 s = 229,000 I
II : 86,000 c + 51,500 v + 51,500 s = 189,000 II
III : 4,000 c + 1,000 v + 7,000 s = 12,000 III

Sabit bir artı-değer oranı ve kapitalistlerin sabit bir üretken olmayan tüketimi koşulları bu hipotezde Departman I ve II için korunur. Departman II şimdi Departman I'e 51,000 v + 37,500 $s\alpha$ + 4,000 $s\gamma$ değerinde tüketim malları satar. Departman I'in dışında realize edilen toplam meta değeri böylece 100,500 birim değere ulaşır. Bu değer birimleri için Departman II c'nin yerini almak için gereksinimi olan 86,000 birim değeri ve ek üretim araçları biritirmek için gereksinimi olan 10,000 birimi geri satın alır. Departman II tarafından realize

12- "Toplumsal tüketimde mukabil bir artış olmaksızın üretim araçlarının üretimindeki böyle bir hipertrofi (doku büyümesi) Bauer'in şemasının kaçınılmaz sonucudur, fakat elbette Marx'ın teorisinin ruhuna uymaz. Marx her şeyden önce vurgulamıştır ki 'değişmeyen sermaye üretimi asla kendi kendine olmaz, ancak ürünleri bireysel tüketime giren üretim alanlarında daha fazlası gerektiği için olur' ". Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte*, s. 592.

edilmiş olan artı-değerin 4,500 birimi devlet tarafından vergiler yoluyla çekilir ve Departman III'ten 4,500 birim tahrip aracı satın almaya yarar. Departman I üretim araçları olarak 86,000 + 10,000 birim değeri Departman II'ye ve üretim araçları olarak 4,000 + 500 birim değeri Departman III'e satar. Bu satış yoluyla realize edilen 100,500 birim değer için Departman I Departman II'den üretim araçlarını üretmekte harcanan emek-gücünü yeniden üretmek için 51,000 tüketim malı, kapitalistlerin üretken olmayan tüketimleri için 37,500 tüketim malı ve ek değişken sermaye birikimi karşılığı olarak 4,000 tüketim malı satın alır. Departman I'de realize edilen artı-değerin 7,500 birimi devlet tarafından 7,500 tahrip aracı satın almak için vergi olarak kesilir. Departman III'te üretilen tahrip araçlarının toplam değeri böylece bu 4,500 + 7,500 şeklindeki iki katlı vergi kesintisi yoluyla realize edilir.

Bu sayısal örnek "daimi bir silah sektörü"nün yükselişinin Departman II'de üretilen meta değerinin (artı-değerin) realizasyonu sorununu ancak bir başka önkoşulla çözebileceğini gösterir: *yani silahlar ve tahrip edici mallar satın almak için gereken toplam satın alma gücü toplam artı-değerden çekilirken işçi sınıfının reel ücretlerinin aynı kalması.*

Kapitalist üretim tarzının mantığı açısından bu önkoşulların hiçbirinin anlamı yoktur. Normal koşullarda Departman I ve II'dekinden daha düşük bir organik sermaye bileşiminin silah sektöründe daimi olarak hüküm sürebilmesi düşünülemez (ayrıca, yukarıdaki cebirsel formülden görülebileceği gibi, Departman II'dekiyle aynı oranda düşen bir organik bileşim yükselir). Kapitalistlerin silah üretimini ücretlerin toplumsal toplamını düşürmeye çalışmak yerine onu artırmak için örgütleyeceklerini düşünmek daha da olanaksızdır.

Ancak böyle bir artış, realizasyon sorununun silah sanayisi aracılığıyla "çözümü" fikri içinde mantıksal olarak gizlidir.

Çünkü silah sektörü olmayan ikinci üretim çevrimini silah sektörünü içeren ikinci üretim çevrimi ile karşılaştırırsak, ürünlerin değeri 430,000'de sabit kalmasına karşın ücretlerin toplam miktarının 105,000'den 107,000'e yükseldiğini görürüz. Kapitalist üretim tarzının tüm mantığına ters olmasına karşın, aynı değeri üretmek için kapitalistler daha çok ücret ödemişlerdir. Fakat bu bizi şaşırtmamalıdır çünkü ne de olsa realizasyon zorluğu nihai olarak ancak *tüketim mallarına* olan parasal olarak efektif talebin artırılması ile çözülebilir. Böyle bir gelişmenin ne tarihsel gerçekliğe ne de analitik mantığa uymadığını kanıtlamaya burada gerek yoktur. Faşizm, savaş ekonomisi ve savaş sonrası ekonomisinde üretken işçilerin tüketiminin gayrisafi milli hasıla içindeki payında önemli bir azalma yani artı-değer oranında dikkate değer bir artış yaşandığını Bölüm 5'te etraflıca göstermiştik. Dolayısıyla, daimi bir silah ekonomisi, teknik ilerleme artarken kapitalist üretim tarzına içkin olan realizasyon sorununu çözmeye muktedir değildir. Silahlanma harcamalarının gerçekten "ücretlerin emilmesine" mi yoksa "artı-değerin emilmesine" mi eşdeğer olduğu hakkındaki geleneksel tartışmaların kökeninde sorunun yöntemsel açıdan yanlış bir biçimde formüle edilişi yatar: bunlar bir hareketi, bir değişimi statik kategorilerle kavramaya çalışırlar. Formel bir bakış açısından, ücretlerden herhangi *daimi* bir "kesinti" artı-değerde bir artışı oluşturur. Dolayısıyla silahlanma harcamalarını finanse etmek için yapılacak hem ücret kesintileri hem de artı-değerin doğrudan yabancılaştırılması farksız bir biçimde silahlanmanın artı-değerden finanse edildiği anlamına gelir. Böyle bir formül sonuçta bize sürecin *dinamiği* hakkında bir şey söylemez, çünkü silahlanma bütçesini finanse eden vergilerin artı-değer ile ücretler toplamı arasındaki genel ilişkiyi değiştirip değiştirmediği ve değiştirdiyse ne yönde olduğu sorusuna yanıt vermekte başarısız olur. Do-

layısıyla sorulması gereken doğru soru ücretler ile artı-değer arasındaki *ilişkideki değişim* ile, başka bir deyişle, silahlanma harcamalarını izleyen *artı-değer oranının gelişimi* ile ilgilidir. Bu harcamalar net ücretlerin (işçilerin tüketiminin) milli gelir içindeki payında bir düşüşe yol açarsa, o zaman askeri harcamalar kuşkusuz "işçi sınıfının cebinden" yani ücretlerde göreli bir düşüş ile finanse edilmiş olur. Ücretler üzerindeki artırılmış askeri vergiler, gayrisafi ücretlerin bir oranı olarak net ücretlerde daimi bir azalmaya yol açarsa, emek-gücü metasının değerindeki bir düşüşten bile söz edebiliriz, çünkü bu değer sonuçta ücretler tarafından emek-gücünün yeniden üretimi için satın alınan meta paketi tarafından temsil edilir ancak, işçilerin tüketimiyle ilgisi olmayan "gayrisafi ücretler" kategorisi tarafından değil.

Bu anlamda, Tsuru, Baran ve Sweezy, ve Kidron askeri harcamaları basitçe "artı-değer üzerinden bir vergi" ya da "toplumsal artı ürünün harcanması" olarak görmekte hatalıdırlar.[13] Öte yandan Rosa Luxemburg silahlanma harcamalarına ilişkin şu yazdıklarında pek haklıdır: "Değişken sermaye olarak dolaşımda olan paranın bir kısmını bu çevrimin dışına çıkar ve devlet hazinesinde yeni bir talebi temsil eder. Vergilendirme tekniği açısından elbette olayların sırası oldukça farklıdır, çünkü dolaylı vergiler miktarı gerçekte sermaye tarafından devlete avans verilir ve kapitalistlerin mallarının satışı yoluyla fiyatın bir parçası olarak onlara geri ödenmektedir sadece. Fakat ekonomik açıdan bir fark yaratmaz. Burada önemli olan nokta değişken sermaye işlevi olan paranın miktarının öncelikle sermaye ile emek gücü arasındaki mübadeleye aracılık etmesi gereğidir. Daha sonra, işçiler ve kapitalistler ara-

---

13- Shigeto Tsuru, *Adonde va el capitalismo?*, Barcelona, 1967, s. 31. Paul A. Baran ve Paul M. Sweezy, Monopoly Capital, s. 178 vd. Michael Kidron, Western Capitalism since the War, Londra, 1968, s. 39.

sında sırasıyla meta alıcıları ve satıcıları olarak bir mübadele (değiş tokuş) olduğu zaman, bu para el değiştirecek ve vergi olarak devlete geçecektir. Sermayenin dolaşıma soktuğu bu para önce emek-gücü ile olan mübadelede asli işlevini yerine getirir, fakat bunun ardından devletin aracılığıyla tümüyle yeni kariyere başlar. Ne sermayeye ne de emeğe ait olan yeni bir satın alma gücü olarak, yeni ürünlerle, ne işçilere ne de kapitalistlere hizmet eden özel bir üretim dalı ile ilgilenmeye başlar ve böylece sermayeye artı-değerleri yaratmak ve realize etmek için yeni fırsatlar sunar. Eskiden işçilerden alınan dolaylı vergilerin devlet memurlarına maaş ödemek ve ordunun levazımatı için kullanıldığını varsayarken, işçi sınıfının tüketimindeki "tasarruflar"ı, kapitalist sınıfın asalaklarının kişisel tüketimi ve onların sınıfsal iktidarının araçları için kapitalistler değil işçilerin ödeme yapmak zorunda bırakılması olarak anlardık. Bu değişim artı-değerden değişken sermayeye doğru idi ve buna tekabül eden bir miktarda artı-değer kapitalizasyon amaçları için hazır hale gelirdi. Şimdi işçilerden koparılan vergilerin silahlanma imalatı için kullanıldığı zaman sermayeye birikim için nasıl yeni bir fırsat sunduğunu görüyoruz. Dolaylı vergiler temelinde militarizm pratikte her iki biçimde işler. İşçi sınıfı için normal yaşam standardını düşürerek hem sermayenin kapitalist iktidarın organı olan düzenli bir orduya sahip olmasını sağlar hem de daha fazla birikim için geniş bir alandan yaralanmasını."[14]

14- Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, s. 463-4. Devletin mali gelirinin *sadece* ücretlerden yapılan kesintilerden geldiği varsayımı elbette gerçekdışı olarak reddedilmelidir. Vergiler hem ücretleri hem de artı-değeri vurur ve yalnızca bu gayrisafi gelirleri somut olarak *nasıl* azalttıkları – başka bir deyişle, artı-değer ve ücretler arasındaki ilişkiyi nasıl değiştirdikleri – bize silahlanma harcamalarının göreli ücreti azaltıp azaltmadığını söyleyebilir. Marx, vergiler yoluyla devlet harcamalarının ücretler ve artı-değer toplamı tarafından karşılandığını açık seçik bir biçimde ifade etmiştir. Karş. *Theories of Surplus Value*, Vol. 1, s. 406, *Capital*, Vol. 1, s. 756. Heininger'in

Bu doğru ise ve aynı zamanda Rosdolsky'nin, realizasyon sorununun nihai olarak daima Departman II'nin mallarında donmuş olan artı-değeri realize etme zorluğunda yattığı şeklindeki Tugan-Baranovsky ve Bauer'in şemalarına (ve kapitalist üretim tarzının içsel mantığına) dayanan görüşünü kabul edersek, o zaman daimi bir silahlanma sanayisi açıktır ki *bu* zorluğu çözemez.

II. Silah Üretimi ve Kâr Oranının Düşme Eğilimi

Kapitalist üretim tarzının gelişimine içkin olan birikim zorluğu nihai olarak sermayenin artan organik bileşimi yüzünden ortalama kâr oranının düşme eğiliminde yatar. Daimi bir silah ekonomisi bu zorluğu çözebilir mi? Açıktır ki ancak şu iki koşul yerine geldiği zaman olur.

İlk olarak, Departman III, Departman I ve II'den daha düşük bir organik sermaye bileşimine sahipse ve dolayısıyla daimi bir silah ekonomisi toplumsal olarak ortalama organik sermaye bileşimini düşürürse. Normal kapitalist koşullarda bu hipotez tümüyle gerçekdışıdır; tersine, Departman III'ün organik sermaye bileşimi normalde toplumsal ortalamadan daha yüksektir. Departman I'in en pahalı makinelerle işleyen ağır sanayi sektörlerinin bileşimine eşittir. Ayrıca daimi silahlanma harcamalarının değişmeyen sermayenin fiyatını düşüreceğini de söyleyemeyiz.

İkinci koşul, Departman III'ün ortaya çıkışının artı-değer oranında, bu Departman'ın meydana gelmesinden önceki normal düzeyine göre daimi bir artışa yol açarsa gerçekleşir.

---

yorumuna göre, "devlet çeşitli gelir kaynaklarından (yani karlar, ücretler ve basit meta üreticilerinin artı ürünü) yararlanır" ve bunları "münhasıran mali oligarşinin sınıf çıkarları için... asalak devlet tüketiminin özel bir biçimi için" kullanır. Horst Heininger, *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, s. 119 vd.

Burada iki durumu ayırt etmeliyiz:

a) Departman III'teki artı-değer oranı toplumsal ortalamanın o kadar üstüne çıkar ki bu ortalamada bir artışa katkıda bulunur. Bu durum örneğin yukarıda kullanılan değer şemalarındaki ikinci üretim çevrimi aşağıdaki biçimi alırsa meydana gelir:

I : 126,000 c + 51,500 v + 51,500 s = 229,000 II
II : 86,000 c + 51,500 v + 51,500 s = 189,000 II
III : 4,000 c + 1,000 v + 7,000 s = 12,000 III

Başka bir deyişle, Departman III'ün özgün biçiminde bir değişim var ise: III : 4,000*c* + 1,000*v* + 7,000*s* = 12,000. Toplumsal kâr oranı o zaman yüzde 33.3'ten yüzde 34.4'e yükselmiş olacaktı, yani birinci çevrimden silah sanayisiz ikinci çevrime kâr oranındaki (yüzde 33.3'ten yüzde 32.3'e) düşüş Departman III sayesinde kâr oranında yüzde 33.3'ten yüzde 34.4'e bir artışa çevrilmiş olacaktı. Bu artışın görece küçük olan hacmi sadece silahlanma sektörünün hala toplumsal hasılanın ancak çok küçük bir kısmını (örneğimizde yüzde 3'ten az) temsil etmesinden dolayıdır. "Daimi silahlanma bütçesi"nin hacmi önemli ölçüde artırılır ise (diyelim gayrisafi milli hasılanın yüzde 10 veya yüzde 15'ine kadar) toplumsal kâr oranında, Departman III'teki artı-değer oranındaki artıştan türeyen yükseliş çok daha fazla vurgulu olurdu.

Besbelli ki Departman III'teki artı-değer oranında böyle olağanüstü bir artış, göreli artı-değerdeki bir yükselişin bir sonucu olamazdı. Bu ikincisi Departman II'deki emek üretkenliğindeki bir artıştan kaynaklanır, başka bir deyişle, emekgücü metasının *değer*indeki bir indirimden kaynaklanır

(reel ücretlerle karıştırılmamalıdır), çünkü belli bir tüketici malları paketi şimdi iş gününün daha küçük bir bölümünde üretilebilmekte, böylece artı emeğin süresini artırmaktadır. Göreli artı-değerdeki bir artış böylece asla Departman III'e özgü bir özellik olamayıp sanayinin bütünü için emek-gücü metasının değerini belirleyecekti.

Böylece sayısal örneğimizde ele aldığımız şey Departman III'teki artı-değer oranında bir artıştır, çünkü bu Departman'da kullanılan emek-gücüne *değerinin çok altında* ücret ödenmiştir ya da "satın alınmış"tır. Yine, "normal" kapitalist koşullarda böyle bir fark olanaksızdır. Bu ancak istisnai bir durumda geçerlidir: yani, Hitler'in savaş ekonomisinin nihai evresinde olduğu gibi, Departman III'teki üretimin "özgür" işçiler tarafından değil de köle emeği (her türden tutuklular) tarafından gerçekleştirilmesi durumunda. Emek-gücü için değerinin çok altında ücret "ödeme"nin sonucu emek yoğunluğu ve üretkenliğindeki hızlı bir düşüş olabilir.[15] Sonuç normal kapitalist birikime ve genişletilmiş yeniden üretime tümüyle yabancı bir mantıktır – *daralan bir yeniden üretim* mantığıdır ki burada Departman III'ün bir hipertrofisinden dolayı, emek-gücü metasının tahripkâr sömürüsü ve sonra da toplumsal sabit sermayenin tahripkâr sömürüsü, genişletilmiş yeniden üretimin maddi öğelerinin *tahribine* yol açmaktadır.

b) Departman III'ün ya da daimi silah üretiminin bizatihi yükselişi genel toplumsal ortalama artı-değer oranını yükseltir (dolayısıyla özel olarak Departman III'ün artı-değer oranını değil). Departman III'ün kurulması kendi başına göreli artı-değer üretimini artıramayacağı için bu koşul ancak daimi

15- Rosa Luxemburg bunu anlamış ve öngörmüştür. Bkz. *The Accumulation of Capital*'in s. 464'teki dipnotu.

silah üretiminin emek-gücü metasının değerindeki göreli bir azalma ile finanse edildiği durumda gerçekleşebilir (dolayısıyla, reel ücretler ve işçilerin fiziksel tüketiminin işçilerin silah imalatını finanse etmek için ödedikleri vergiler olmadığı zamankinden daha düşük ise). Kapitalist silahlanma harcamalarının normal durumu budur, şayet bu durum önemli bir ölçüde ücretlerden alınan vergilerle ve dolaylı vergilerle (tüketici mallaırnın fiyatında bir artışla) finanse ediliyor ise.

Fakat burada hemen göze çarpan bir durum vardır. Vurgulamış olduğumuz gibi, silah ekonomisi bizatihi doğası gereği Departman I ve II'nin toplumsal ortalamasından daha yüksek bir sermayenin organik bileşimine sahiptir. Dolayısıyla daimi silahlanma bütçesi normalde toplumsal ortalama kâr oranı üzerinde *çelişkili bir etkiye* sahiptir. Sermayenin ortalama organik bileşimini yükseltmek suretiyle kâr oranının düşme eğilimini *hızlandırır*. Fakat ücretlerden alınan vergileri artırmak ve tüketim malları fiyat düzeylerini yükseltmek yoluyla artı-değer oranında bir artış sağlayarak aynı kâr oranının düşme eğilimini *frenler*. lki etki birbirini nötralize edebilir, öyle ki sonuçta –bir kez daha "normal" kapitalist koşullar altında– daimi bir silah sanayisinin gelişimi ortalama kâr oranındaki dalgalanmalar üzerindeki etkisinde nötrleşebilir. Yalnızca bir savaş ekonomisinin ve (veya) faşizmin veya işçi sınıfının atomizasyonunun getireceği "anormal" koşullarda Departman III'ün gelişimi artı-değer oranında o denli göze çarpan bir yükselişe (yüksek bir istihdam oranına rağmen göreli veya mutlak olarak *ücretler üzerinde aşağıya çekici bir baskı* ile birlikte) sebeb olabilir ki kendi varlığının yarattığı sermayenin toplumsal organik bileşimindeki artış ayak uydurmaktan fazlasını yapar.[16]

16- Bunu genelde teknolojik yeniliği hızlandırmak suretiyle dolaylı olarak da

İkinci üretim çevrimi olan

$$\text{I} : 130{,}000\,c + 52{,}500\,v + 52{,}500\,s = 235{,}000\ \text{I}$$
$$\text{II} : 90{,}000\,c + 52{,}500\,v + 52{,}500\,s = 195{,}000\ \text{II}$$
$$430{,}000$$

Yerine Departman III'ü içeren aşağıdaki ikinci üretimin çevriminin

$$\text{I} : 126{,}000\,c + 50{,}000\,v + 52{,}000\,s = 228{,}000\ \text{I}$$
$$\text{II} : 84{,}000\,c + 50{,}000\,v + 52{,}000\,s = 186{,}000\ \text{II}$$
$$\text{III} : 10{,}000\,c + 2{,}500\,v + 3{,}500\,s = 16{,}000\ \text{III}$$
$$430{,}000$$

Aşağıdaki değer ürününe sahip olan bir birinci üretim çevrimini öncelediğini varsayarsak

$$\text{I} : 120{,}000\,c + 50{,}000\,v + 52{,}500\,s = 220{,}000\ \text{I}$$
$$\text{II} : 80{,}000\,c + 50{,}000\,v + 50{,}000\,s = 180{,}000\ \text{II}$$
$$400{,}000$$

O zaman sermayenin toplumsal organik bileşimi 2'den 2.14'e yükselmesine rağmen, ortalama kâr oranı eş zamanlı olarak yüzde 33.3'te sabit kalmıştır.

Birinci üretim çevriminde $\dfrac{100{,}000\,s}{200{,}000\,c + 100{,}000\,v}$

İkinci üretim çevriminde $\dfrac{107{,}500\,s}{220{,}000\,c + 102{,}500\,v}$

---

başarabileceği kabul edilmelidir, ki bu aynı zamanda Departman II'deki emek üretkenliğinde hızlanmış bir artış sonucunu verir.

Bu durum, işçilerin tüketim malları alımı yerine Devletin askeri mallar alımını finanse etmek için vergilendirme yoluyla nominal ücretlerden 5,000 birim değer kesinti yapıldığı için artı-değer oranının yüzde 100'den yüzde 104'e yükselmesi olgusunun bir sonucudur. Departman III'ün hacmi ne kadar büyük olursa ve sermayenin orta ama toplumsal organik bileşiminin büyümesi ne kadar hızlı olursa, ortalama kâr oranının başka türlü kaçınılmaz olan düşüşüne karşı koymak için göreli artı-değerde bir artış olmaksızın artı-değer oranındaki bu artış da o kadar keskin olmalıdır. Bu da hızlı bir biçimde ücretler miktarında *mutlak* bir düşüş anlamına gelir ki bu "normal" koşullar altında yükselen istihdamla birlikte olanaksız değilse bile ihtimal dışı görülebilir. Örneğin, toplam toplumsal sabit sermaye ikinci çevrimden üçüncüye yüzde 15 ya da 220,000 birim değerden 253,000'e artarken toplum toplumsal hasıla 430,000'den 462,250'ye yüzde 7.5 yükselirse o zaman ortalama kâr oranı yüzde 33.3'te sabit tutulacaksa toplam değişken sermaye 102,500'den 93,755'e *düşmek* zorunda kalacaktır. Üretilen meta değeri aşağıdakine benzer bir biçim alacaktır:

I : 138,000 c + 44,387.5 v + 54,737.5 s = 228,000 I
II : 90,000 c + 44,387.5 v + 54,737.5 s = 189,125 II
III : 25,000 c + 5,000 v + 6,000 s= 36,000 III
462,250

Burada ücretlerin toplam miktarında değer olarak mutlak bir azalma meydana gelmiş olmazdı fakat nominal ücretlerin vergiler ve fiyat artışları ile işçilerden hortumlanan kısmı 21,700 birim değere, yani yaklaşık olarak bu el koymadan önceki ücretler toplamının yüzde 20'sine yükselmiş olacaktı. Düpedüz faşizm ve işçi sınıfının tümüyle atomizasyonu olmaksızın böyle bir durumun meydana gelmesinin pek zor olduğu açıktır.

Peki o zaman İngiliz iktisatçı Kidron'un, silahlanma harcamalarının uzun vadede ortalama kâr oranının düşme eğilimini durdurarak gerçekte birikim sürecini kolaylaştırdığı iddiasını ne yapacağız? Kidron'un argümanı şöyledir: "(Marx'ın) modeli, tüm çıktının yatırım malları ya da ücret malları biçimindeki girdiler olarak geriye aktığı bir kapalı sistemdir. Hiç sızıntı yoktur. Fakat ilkesel olarak bir sızıntı büyüme zorlamasını en önemli sonuçlarından yalıtabilirdi... "Sermaye yoğun" mallar dışarı çekilseydi yükseliş daha yavaş olurdu ve –sızıntının hacmine ve bileşimine bağlı olarak– hatta durabilir ya da tersine çevrilebilirdi. Böyle bir durumda ortalama kâr oranında bir gerileme olmazdı, gittikçe artan ölçüde şiddetli bunalımlar beklentisi için bir sebeb olmazdı vs. Kapitalizm pratikte hiçbir zaman kapalı bir sistem kurmuş değildir. Savaşlar ve bunalımlar muazzam miktarda çıktıyı (ürünü) yok etmiştir. Sermaye ihraçları başka miktarları uzun süreler boyunca başka yöne yönlendirmiş ya da dondurmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri silah üretiminde çok miktarda sızıntı olmuştur. Bu sızıntıların her biri genel organik bileşimdeki yükselişi ve kâr oranındaki düşüşü yavaşlatmaya yaramıştır."[17]

Belirsiz ve bulanık olan "sızıntı" kategorisi çeşitli farklı görüngüleri karıştırır. Bunalımlar değersizleşme (devalorizasyon) yoluyla sermayeyi yok eder ve değersizleşen sermaye (sabit bir artı-değer oranı ile birlikte) elbetteki artan kâr oranları anlamına gelir. Genelde savaşlar hiçbir biçimde sermayeyi değersizleştirmez (kaybedilen savaşlar hariç, o zaman bile ancak yenilginin etkilerinin bir sonucu olarak). Savaşlar ancak sermayeyi yok ederse (yani *fiziksel olarak yok ederse*) kâr oranının düşme eğilimini yavaşlatan "sızıntılar" olarak görülebilir. Sermaye ihraçları ancak daha düşük bir organik

17- Michael Kidron, "Maginot Marxism", *International Socialism*, No. 36, s. 33.

sermaye bleşimine sahip ülkelere yapılırsa ortalama kâr oranının düşüşünü frenler. Başka bir deyişle, tüm bu durumlarda hiçbir gizemli "sızıntı" yoktur, var olan sadece sermaye tahribi (fiziksel tahrip olsun ya da olmasın değerin tahribi) dahil olmak üzere sermayenin organik bileşiminde bir indirimin bir sonucu olarak kâr oranındaki klasik artıştır.

Kidron "sızıntı" kavramını silahlanmaya uyguladığı zaman, (emeğin ve değer kazanmanın birleşik süreci olarak) *üretim süreci* ile (artı-değerin realizasyonu, sermaye birikimi ve üretilen tüm metaların üretim sürecine dönüşü süreçlerinin birliğini oluştur*ma*yan) *yeniden üretim sürecini* açıkça birbirine karıştırmaktadır. Çeşitli üretim dallarında yatırıma dönüş-türülen sermaye değerlendiği ve elindeki mallarüretim fiyatları ile satıldığı zaman, satılan malların yeniden üretim sürecine girip girmediğine *bakmaksızın* bu sermayeden artı-değer elde edilmiştir. Bu durumda hiçbir "devalorizasyon" sorunu yoktur. Proletarya tarafından "lüks mallar" ya da silahlar üretiminde yaratılan artı emek (artı-değer kütlesi) tıpkı üretim araçları ya da emek-gücünün yeniden oluşumu için tüketim malları üretiminde sarf edilen artı emek gibi toplam toplumsal artı-değerin dağıtımına girer.

Kidron'un silah üretimi ile bunalımlar ya da savaşları ya da azgelişmiş ülkelere sermaye ihraçlarını karşılaştırmasının bir geçerliliği olması için bu üretimin Deparman I ve II'dekinden daha düşük bir organik bileşimde bir sermaye yatırımını temsil ettiğini göstermek gerekli olurdu.[18] Doğal

18- Kidron'un şu sözlerinin anlamı bu demektir: "Sermaye silahlanma harcamalarını sürdürmek için vergilendirildiği sürece başka türlü yatırıma gidebilecek olan kaynaklardan yoksun bırakılmıştır... Böyle bir harcamanın bariz bir sonucu yüksek istihdam ve bunun doğrudan bir sonucu olarak çok yüksek büyüme oranları olacağı için böyle bir vergilendirmenin güçsüzleştirici (?) etkisi çok belirgin değildir. Fakat yok da değildir. Sermaye tüm vergi öncesi kârını yatırıma dönüştürmekte serbest bırakılsaydı ve devlet gerektiğin-

olarak Kidron böyle bir tezi kanıtlayamaz. Bu nedenle onun daimi silah imalatının sermayenin organik bileşiminin yükselişini ve böylece kâr oranının düşüşünü yavaşlattığı iddiası boş bir iddiadır.[19] *Western Capitalism Since the War* adlı kitabında Kidron kanıt yerine otoriteye sığınıyor: Ladislaus von Bortkiewicz'in Departman III'teki sermayenin organik bileşiminin (Von Bortkiewicz'te "lüks mallar üretimi") toplumsal ortalama kâr oranı üzerinde hiçbir etkisi olmadığını kanıtladığı söyleniyor.[20] Von Bortkiewicz geçekten böyle bir iddiada

---

de talep (?) yaratsaydı, büyüme oranları çok daha yüksek (?) olurdu (!)" (s. 39). Silah ekonomisinin geç kapitalist büyümeyi *yavaşlatan* bir etken olduğu şeklindeki gerçekten hayrete düşüren keşfi Kidron'a bırakabiliriz. Bu genel tartışmada o *görelilik* öğesini unutmaktadır. Ancak silah ekonomisindeki kâr oranı Departman I ve II'dekinden daha yüksek ise ekonomik kaynakların Departman III'e kaydırılması ortalama kâr oranının düşüşünü frenleyebilir. Ancak Departman III'teki sermaye birikimi Departman I ve II'dekinden *daha yavaş bir hızda* ilerlerse, bu kaydırma ortalama birikim ya da büyüme oranında bir yavaşlama anlamına gelir. Askeri mallar üretimi kâr amacıyla yapılan kapitalist meta üretimidir ve hiçbir şekilde değerlerin ya da sermayenin yok edilmesinin bir biçimi değildir.

19- Harman sermayenin Departman III'e çekilmesinin, Departman I ve II'ye yatırılsa organik bileşimi artıracak olan sermayeyi oradan uzaklaştırdığını iddia ediyor. (Paul Sweezy'nin *The Theory of Capitalist Development*, s. 233'te benzer bir iddiası var). Harman pek haklıdır. Fakat o bu sermayenin Departman III'te yatırıma dönüş-türülmesinin benzer şekilde oradaki organik bileşimi yükselttiğini unutuyor. O zaman bunun ortalama kâr oranındaki düşüşü nasıl durduracağı bir sır olarak kalıyor: Chris Harman, "The Inconsistencies of Ernest Mandel", *International Socialism*, No. 41, s. 39. Harman'ın fikirdaşı Cliff de bir savaş ekonomisinin, sermayeyi değersizleştirmesi ya da tahribi ve birikimin hızını azaltması yoluyla kapitalist üretimin önündeki engelleri yumuşattığını ve aşırı-üretim bunalımlarını savuşturduğunu iddia ediyor (T. Cliff, *Russia – A Marxist Analysis*, s. 174). Aynı eğilimin öteki temsilcileri de silah *satın almak* için kullanılan artı-değerin birikmiş artı-değer olmadığını savunurlar. Bu elbette doğrudur. Fakat silah fabrikaları kurmak ve silah üretmek için kullanılan artı-değer kuşkusuz birikmiş artı-değerdir. Silah *alımından* önce herhalde *meta* olarak silah *üretimi* olmalıdır. Bu temel olgu, kapitalist üretim tarzının iç çelişkilerini bastırmanın bir mekanizması olarak "daimi silah ekonomisi" kavramının yandaşlarının dikkatinden kaçmıştır.

20- M. Kidron, *Western Capitalism Since the War*, s. 46-7.

bulunmuştur.[21] Ne var ki bu iddia Von Bortkiewicz'in "altın fiyatları" ile karıştırdığı üretim fyatlarının doğasını yanlış anlamasından kaynaklanıyordu. Gerçekte, üretim fiyatları Marx için sözcüğün sıradan anlamında "fiyatlar" (meta değerinin altın miktarı olarak ifadesi ve bu değerin arz ve talep yasasının yani piyasa fiyatlarının etkisi altında dalgalanması) değildir, onlar sadece toplumsal artı-değerin üretimin çeşitli dalları arasındaki yeniden dağılımının sonuçlarıdır. Nitekim, Von Bortkievicz Marx'ın üretim fiyatlarının toplamının değerler toplamına eşit olduğu tezini bir kenara atmak zorunda kalmıştır; başka bir deyişle, Von Bortkiewicz'in ifadesi değerin (toplumsal olarak gerekli sarf edilmiş emek miktarları) meta dolaşımı ve kâr oranının eşitlenmesi sürecinde keyfi ve gizemli bir biçimde "kaybolmasına" ya da "yükselmesine" yol açmıştır. Aslında o Marx'ın Ricardo'nun emek değer teorisinde düzelttiği bir tutarsızlığa tekrar dönmüştü. Bu tutarsızlık Ricardo'nun meta değeri analizinin yetersizliği ve soyut, değer-yaratan emeğin doğasını kavramaktaki başarısızlığı ile ilgilidir. Dolayısıyla Ricardo ancak *işçilerin geçim araçlarının* ucuzlamasının kâr oranında bir artış meydana getirebileceği şeklindeki yanlış bir sonuca varmıştı.[22] Kidron'un dayandığı

21- L. von Bortkiewicz, "Zur Berichtigung der Grundlagen der theoretischen Konstruktion von Marx im Dritten Band des "Kapital", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Temmuz 1907, s. 327.

22- Ricardo emek-gücünün *değer saklayıcı* ve *değer yaratıcı* olarak ikili karakterini anlamadı. Bu yüzden Adam Smith gibi o da artı-değer oranı ve kâr oranı arasındaki ayrım sorununu kavrayamamıştı. Bu onu –sonradan Sraffa'yı yaptığı gibi – sadece emek-gücünün değerindeki bir artışın (fakat sermayenin organik bileşimindeki bir yükselişin değil) kâr oranını (ki bu oran onun için artı-değer oranı ile aynı idi) düşürebileceği şeklindeki tutarlı sonuca götürür. Artı-değer oranı elbette ancak (emek-gücü metasının yeniden üretimine hizmet ederek işçiler için tüketim malları üreten) Departman II'nin gelişiminin bir fonksiyonu olarak yükselir ve düşer, iş günü ve emek-gücü metasının değeri sabit kalması koşuluyla. Kâr oranı ise sermayenin organik bileşiminin gelişimine de bağlıdır.

ikinci otorite olan Sraffa, Ricardo ile aynı hataya düşmüştür.

Marx *Artı-Değer Teorileri*'nde, Von Bortkiewicz'in hipotezine destek olarak Ricardo'dan alıntıladığı pasajı açıkça eleştirdi. Marx önce Ricardo'nun *Principles*'ının yedinci bölümünden şu paragrafı alıntılar: "Bu eser boyunca göstermeye çalıştım ki kâr oranı ücretlerde bir düşüş olmadan asla artırılamaz ve ücretlerin sarf edildiği zorunlu ihtiyaç maddelerinde bir düşüşün sonucu olmaksızın ücretlerde hiçbir daimi düşüş olamaz. Dolayısıyla, dış ticaretin genişlemesi yoluyla ya da makinalarda iyileştirmeler yoluyla emekçinin gıda ve zorunlu ihtiyaç maddeleri daha düşük bir fiyatla pazara getirilebilir ise kârlar yükselecektir. Kendi buğdayımızı yetiştirmek ya da emekçinin giyimi ve öteki zorunlu ihtiyaç maddelerini imal etmek yerine, bu malları daha ucuz bir fiyata bulabileceğimiz yeni bir pazar keşfedersek ücretler düşecek ve kârlar yükselecektir; *fakat dış ticaretin genişlemesi yoluyla ya da makinaların iyileştirilmesi yoluyla daha ucuza elde edilen mallar münhasıran zenginler tarafından tüketilen mallar olursa kâr oranında hiçbir değişme olmayacaktır. Ücretler etkilenmeyecek fakat şarap, kadifeler, ipekler ve başka pahalı mallar yüzde 50 oranında düşecek ve dolayısıyla kârlar değişmeden kalacaktır.*"[23] Marx daha sonra şu yorumu yapar: "Açıktır ki bu pasaj gevşek bir biçimde formule edilmiştir. Fakat işin bu formel yanısıra bu ifadeler ancak kâr oranı yerine "artı-değer oranı" okursak doğrudur ve bu durum göreli artı-değer hakkındaki bu incelemenin tümü için geçerlidir. Lüks mallar sözkonusu olduğunda bile böyle iyileştirmeler genel kâr oranını yükseltebilir, *çünkü bu üretim alanlarındaki kâr oranı, bütün ötekilerde olduğu gibi, bütün belli kâr oranlarının ortalama kâr oranı içinde düzleştirilmesinde bir paya sahiptir*. Böyle durumlarda, yukarıda adı geçen etkilerin

---

23- Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 2, s. 422. (Italikler bizim).

bir sonucu olarak, değişmeyen sermayenin değeri değişken sermayeye orantılı olarak düşerse ya da devir dönemi azalırsa (yani dolaşım sürecinde değişim meydana gelirse) o zaman kâr oranı yükselir. Ayrıca, dış ticaretin etkisi tümüyle tek yanlı bir biçimde anlatılmıştır. Ürünün bir meta haline gelmesi kapitalist üretimde temeldir ve bu içsel olarak pazarın genişlemesi, dünya pazarının ve dolayısıyla dış ticaretin yaratılması ile bağlantılıdır."[24]

Bundan sonra Marx, Ricardo'nun hatalarının köküne iner, bu hatalar daha sonra Von Bortkiewicz tarafından tekrarlanacak ve Kidron tarafından kopyalanacaktır: "İş günü verili ise .. o zaman genel artı-değer, yani artı emek oranı verilidir çünkü ücretler ortalamada aynıdır. Ricardo bu fikre gömülmüştür ve genel artı-değer oranı ile genel kâr oranını birbirine karıştırmaktadır. [Von Bortkiewicz genel artı-değer oranını bile anlamamış ve değerlerin dolaşım sürecinde fiyatlara dönüşümü yoluyla artı-değer oranını değiştirmiştir. E. M.] Ben aynı genel artı-değer oranı ile, mallar kendi değerlerinde satılacak ise, farklı üretim dallarındaki kâr oranlarının çok farklı olmaları gerektiğini gösterdim. Genel kâr oranı üretilen toplam artı-değerin toplumun (kapitalistler sınıfının) toplam sermayesi üzerinden hesaplanması ile oluşur. Dolayısıyla belli her daldaki her sermaye aynı organik bileşimden bir toplam sermayenin bir parçasını temsil eder, hem değişmeyen ve değişken sermaye açısından hem de dolaşan ve sabit sermaye açısından... Açıktır ki genel kâr oranının ortaya çıkışı, realizasyonu ve yaratımı değerlerin bu değerlerden farklı olan maliyet fiyatlarına dönüşümünü gerekli kılar. Ricardo tersine değerlerin ve maliyet fiyatlarının özdeşliğini varsayar, çünkü genel kâr oranı ile genel artı-değer oranını birbirine karıştı-

24- Ibid., s. 423. (İtalikler bizim).

rır. Dolayısıyla onun bir genel kâr oranından söz edebilmek için ondan önce meta fiyatlarında genel kâr oranı oluşumu sırasında meydana gelen genel değişim hakkında en ufak bir fikri yoktur. O bu kâr oranını, önceden var olan ve dolayısıyla onun değer belirlemesinde bir rol bile oynayan bir şey olarak kabul eder."[25] Marx devam eder: "Kâr oranını tümüyle yanlış kavramasından dolayı Ricardo dış ticaretin etkisini emekçilerin besinlerinin fiyatını doğrudan düşürmediği zaman tamamen yanlış anlar. O örneğin İngiltere için sanayi için daha ucuz hammaddeler elde etmenin muazzam önemini göremez ve bu durumda daha önce gösterdim ki fiyatlar düşmesine rağmen kâr oranı yükselir, tersi durumda ise artan fiyatlara rağmen kâr oranı düşebilir, her iki durumda da ücretler aynı kalsa bile... Kâr oranı tekil metanın fiyatına değil, verili bir sermaye ile realize edilebilecek artı emek miktarına bağlıdır. Başka bir yerde o pazarın önemini göremez çünkü paranın doğasını anlamaz."[26]

Marx'a göre, değeri yaratan soyut emektir. Bu emek toplam toplumsal emek kapasitesinin bir parçasıdır ve kullanım değerinden bağımsız olarak toplumsal bir gereksinimi karşıladığı için pazarda eşdeğerini (karşılığını) bulan bir meta üretir. Değerin oluşumu açısından bu gereksinimin işçilerden mi kapitalistlerden mi yoksa devletten mi ya da kapitalist olmayan üreticilerden mi kaynaklandığının hiçbir önemi yoktur. Bunun sonucu olarak tekil metaların özgül kullanım değerinden bağımsız olarak (ve dolayısıyla yeniden üretim süreci içindeki özgül konumlarından da bağımsız olarak) toplam değer çıktısı hacmi toplam meta çıktısı hacmi yani canlı ve cisimleşmiş emeğin toplam girdisi tarafından belirlenir. Böylece toplumsal

25- Ibid, s. 433-4.

26- Ibid, s. 437.

kâr oranı toplumsal sermaye tarafından meta üretiminde *bu üretimin hangi sektörde olduğuna bakmaksızın* yaratılmış olan toplam ödenmemiş emek – artı emek - kütlesine bağlıdır. Bir sektördeki (örneğin silah imalatı) sermayenin organik bileşimindeki bir yükseliş toplam sermaye miktarında sabit bir artı emek kütlesine kıyasla bir büyümeye yol açarsa, bunun sonucu üretken ve üretken olmayan tüketim arasındaki ya da tüketim ve birikim arasındaki ilişkiden bağımsız olarak ortalama kâr oranında bir düşüş olacaktır. Değişmeyen sermayede bir indirim ya da artı-değer kütlesinde bir artış toplam toplumsal sermaye değerinin harekete geçirdiği toplam artı emek kütlesine oranla düşmesine sebep olursa toplumsal kâr oranı, üretilen kullanım değerlerinin çeşitli kategorileri arasındaki oranlarında bu örnekte meydana gelmiş olabilecek değişimlerden bağımsız olarak yükselecektir. Bu anlamda Departman III'ün silah çıktısı biçimindeki genişlemesi, ancak ya o meta üretiminin öteki dallarındakinden daha düşük bir sermayenin organik bileşimine sahipse (açıktır ki bu sözkonusu değildir) ya da doğrudan ya da dolaylı olarak artı-değer oranında onun var olmadığı durumdakinden daha dik bir yükselişe sebep olursa (ki bu daha önce gösterildiği gibi ancak çok sınırlı koşullarda mümkün olabilir) kâr oranını artırabilir ya da düşüşünü yavaşlatabilir.[27]

27- Dönüşüm sorunu denilen sorunun (değerlerin fiyatlara dönüşümü) Neo-Ricardocu "çözüm"üne Von Bortkiewicz ve Sraffa tarafından getirilen yetkin bir eleştiri şurada bulunabilir: David Yaffe, "Value and Price in Marx's Capital", *Revolutionary Communist*, No. 1, Ocak 1975.

III. Silah Üretimi ve Sermayenin Değer Artışının (Valorizasyon) Zorlukları

Kapitalist üretim tarzının belli bir olgunluk düzeyine eriştiği zaman ortaya çıkan üçüncü bir temel çelişkisi, artık üretken bir biçimde yatırıma dönüştürülemeyen *artı (fazla) sermaye* görüngüsünde ifadesini bulan sermayenin valorizasyonunun artan zorluklarıdır. Bu durum emperyalizm (tekelci kapitalizm) çağının başlangıcından beri en gelişmiş kapitalist ülkelerde görülmektedir ve 1913-1940 (1945) yıllarında özellikle göze batar hale gelmiştir. Daimi silahlanma harcamalarını esas olarak realizasyon güçlüklerini çözmek ya da ortalama kâr oranının düşüşünü yavaşlatmak için bir araç olarak gören teorilere karşıt olarak silahlanma sanayisinin özgül işlevi bu belirgin bağlam içinde görülmelidir.

Belli bir dönemdeki toplam toplumsal çıktının 400,000 birim değer ile temsil edildiğini ve aynı zamanda 60,000 birim değer atıl sermaye olduğunu varsayalım. Üretim şu değer yapısına sahip olur:

I : 120,000 c + 50,000 v + 50,000 s = 220,000 I
II : 80,000 c + 50,000 v + 50,000 = 180,000 II
400,000

Benzer şekilde kapitalistler tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketilen 75,000 s'nin (her Departman'da 37,500) içinden 3,000 birimin 60,000 birimlik atıl sermayenin toplam artı-değerden alacağı pay olan faizi temsil ettiğini varsayalım.[28] Şimdi bu 60,000 birimin ortalama kâr olan yüzde 33.3'ü

28- Üretken sermaye sahiplerinin ellerindeki artı-değerin bir kısmını neden atıl sermaye sahiplerine vermeye zorlanabileceği sorununu burada inceleyemeyiz. Bu sorun kapitalist sınıf içindeki işbölümünün karmaşık doğası ve üretken sermayenin bundan sağladığı uzun vadeli yapısal avantajlar ile

elde edecek biçimde tedricen Departman III'te yatırıma dönüştürülürse (yani artı-değer kütlesini 20,000 birim artıracak sayıda işçiyi harekete geçirirse) kapitalist sınıf açısından bariz bir *ekonomik genişleme* olmuştur. Yatırılan toplam sermaye artmıştır, meta üretiminin hacmi ve değeri artmıştır, üretilen artı-değer kütlesi büyümüştür, istihdam yükselmiştir ve milli gelir öncekinden daha yüksektir.

Ekonomide kullanılmamış yedekler hazır olduğu sürece – ve bu "daimi silahlanma sanayisi"nin başlangıç noktasıdır– ek 80,000 birim değerin özgül kullanım değeri hiçbir özel sorun yaratmaz (başka bir deyişle, Departman III'te üretilmiş malların ne değişmeyen sermayenin yeniden kurulması ve genişlemesine girmemesi ve ne de canlı emek-gücünün yeniden oluşması ve genişlemesine hizmet etmemesi sorun yaratmaz). O zaman şu denklem için kaçınılmaz olan bir şey yoktur I*c* + Iv + Is = I*c* + I*c* + III*c* + Δ*c* (I+II+III), çünkü Departman III'te kullanılan ek sermaye mutlaka *yeni yaratılmış* üretim araçları kullanmak zorunda değildir. Tam olarak kullanılmayan mevcut üretim kapasitelerini kullanabilir (ya da bir yandan Departman II için devam eden üretim araçları çıktısını mevcut üretim kapasitelerinin daha tam bir kullanımına ya da mevcut hammadde stoklarını eritmeye yöneltirken aynı zamanda yeni yaratılmış üretim araçlarına sahip çıkabilir). Böylece ikinci bir üretim çevrimi:

I : 120,000 c + 50,000 v + 50,000 s = 220,000 I
II : 80,000 c + 50,000 v + 50,000 s = 180,000 II
III : 45,000 c + 15,000 v + 15,000 s = 75,000 III

---

bağlantılıdır. Sadelik açısından, üretken kapitalistlerin atıl sermayeye faiz ödediklerini çünkü onu gerektiği zaman başvurabilecekleri ve başvurmaları gereken bir toplumsal yedek fon olarak gördüklerini varsayalım.

Mümkündür ve sarf edilmiş değişmeyen sermayenin toplam değerini (ikinci çevrimde 245,000 birim değer ve üçüncü çevrimde 260,000) artı değişmeyen sermaye birikimi için gereken değerleri münhasıran değişmeyen sermayenin devam eden çıktısı (ikinci çevrimde 220,000 birim değer ve üçüncü çevrimde 229,000) ile yenilemeye hiç gerek kalmaksızın üçüncü bir üretim çevrimini bile geliştirebilir:

I : 126,000 c + 51,500 v + 51,500 s = 229,000 I
II : 84,000 c + 51,500 v + 51,500 s = 187,000 II
III : 50,000 c + 18,000 v + 18,000 s = 75,000 III

Aynı şekilde sermaye birikiminin artı-değerin sürmekte olan üretim ve realizasyonu tarafından tamamen garanti edilmesine de gerek yoktur, çünkü hızlandırılmış genişleme sürecinin tamamı zaten mevcut olan fakat daha önce valorize olmamış olan para sermayenin valorizasyonundan dolayıdır. Tüm artı sermaye Departman III'ün üretimine aniden değil de tedricen kaydırılırsa artı-değerin sürmekte olan üretim ve realizasyonunun ötesine geçip nihayet tüm artı sermaye valorizasyon sürecine çekilene dek süren bir sermaye birikimi hızlanmasının meydana gelmesi mümkündür. Bu demektir ki şimdi tüketilen değişmeyen sermayenin toplam değeri, dolaşım ve üretime tekrar sokulan artı sermayeler tarafından kısmen karşılanabilir, tıpkı ek olarak kullanılan makinalar ve hammaddelerin bir kısmının cari üretimden değil fakat bir önceki çevrimden kalan kullanılmamış stoklardan kaynaklanması gibi. Bununla birlikte toplam meta değeri elbette realize edilir ve hiçbir meta sahibi mallarını değerlerinin altına satmaz. Üç Departman'ın herbirinde yalnızca tek bir kapitalist firma olduğu kurgusu terkedildiği zaman ve örneğin geçici olarak atıl kalmış olan daha önceden mevcut olan fabrikalarda

üretimin yeniden başlamasını hayal ettiğimiz zaman artı sermayelerin böylesi bir yeniden operasyona girmeleri yeniden üretim şemasının mantığı için hiçbir teorik sorun yaratmaz.

Artı sermaye ancak "kârlı" bir satış garantisi olursa yeniden üretken yatırıma dönüşecektir. Ek talep başlangıçta devlet tarafından kısmen vergiler ve kısmen de borçlar aracılığıyla yaratılır. Kozlik bu noktada haklıdır.[29] Meta üretiminin ve onun yarattığı gelirin bir genişlemesine yol açtığı ölçüde enflasyon gerçek kapitalist ekonomik büyümeyi canlandırabilir (yeterli ölçüde makine, hammadde ve emek-gücü rezervleri olduğu sürece). Böylece Kozlik sermayenin silah ekonomisi tarafından "tahribi"nden ya da "öğütülmesinden" söz ederken elbette hatalıdır. Çünkü daha önce atıl duran ve şimdi artı-değer yaratmak için kullanılan sermaye "tahrip" edilmiş olmak şöyle dursun, böylece değer kazanmış (valorize edilmiş) olur.

Aynı şekilde Heininger'in yalnızca Marksist değil aynı zamanda son zamanlarda artan sayıda burjuva iktisatçı ve politikacılarının da silahlanma yarışının ekonomik büyümeyi teşvik etmediğini fakat nihai olarak büyük ölçüde onu zayıflattığını gösterdikleri iddiası da temelden yoksundur.[30] Bu anlayış artı sermayenin *merkezi* sorununu dikkate bile almaz.[31]

Bununla birlikte, mevcut makine, hammadde ve emek-gücü rezervlerinin tamamı üretim sürecine sokulduğu zaman, sermaye valorizasyonunun temel güçlüğü bir kez daha öne çıkar. Çünkü o oranti formülleri şimdi yeniden geçerlilik kazanır, bu da her Departman'ın ötekilerden ancak kendisinin

29- Adolf Kozlik, *Der Vergeudungskapitalismus*, s. 339-40.

30- Heininger, *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, s. 107.

31- "Soğuk Savaş"ın sona ermesinden sonra Komünist Parti'nin resmi ideologlarının ağız değiştirmesi teorik değil *ideolojik* idi. Onların amacı şimdi silahsızlanmanın tekelci kapitalizmde mümkün olduğunu kanıtlamaktır çünkü Sovyet diplomasisi böyle bir silahsızlanmayı istiyor.

onlara sattığı metaların değeri kadar meta satın alabileceği varsayımından başlar. Dolayısıyla Departman III'te üretilmiş olan metaların değeri şimdi tamamen toplam toplumsal artı-değer ve toplam toplumsal ücretten kesintilerle finanse edilmelidir. Basitlik açısından devletin hem ücretler ve hem de artı-değerden aynı x oranında (yaklaşık yüzde 25) vergi aldığını varsayarsak şu formülü elde ederiz:

III = Ivx + Isx + Ivx + Isx + IIIvx + IIIsx. III'ün değerini de şöyle tam olarak yazabiliriz:
IIIc + IIIv + IIIs = Ivx + Isx + Ivx + Isx + IIIvx + IIIsx. Bu da bize şunu verir:
IIIc + IIIv (1 - x) + IIIs (1 - x) = Ivx + Isx + Ivx + Isx + IIIvx + II Isx ya da x = % 25 ise
IIIc + IIIv 'nin % 75'i + IIIs 'nin % 75'i = Iv' nin % 25'i + Is 'nin % 25'i + IIv' nin % 25'i + IIs 'nin % 25'i.

Başka bir deyişle: sistemin dengede olması için daimi silah üretimi hacmi öyle olmalıdır ki silahlanma sektöründe sarf edilen değişmeyen sermayenin değerinin miktarı, artı bu Departman'da istihdam edilen işçilerin net ücretleri, artı silah imalatçılarının net kârının toplamı, öteki iki Departman'daki işçilerin ve kapitalistlerin gelirlerine uygulanan vergilerden ne yukarı ne de aşağı olmalıdır. Yalnızca iki Departman arasındaki klasik orantı denklemi böylece şu şekilde değişir:

Ic + Iv + Is = Ic + IIc + IIIc + Is (1 – x) β + IIs (1 – x) β + IIIs (1 – x) β, bu da bize şu formülü verir:
Iv + Isx + Is (1 – x) α, γ = IIc + IIIc + IIs (1 – x) β + IIIs (1 – x) β.

Bu demektir ki Departman I'de istihdam edilen işçilerin

brüt ücretleri, artı yeni değişmeyen sermayeye yatırılmayan, bu Departman'da yaratılmış toplam artı-değer (vergiler ve dolayısıyla brüt artı-değer dahil olmak üzere), öteki iki Departman'da üretilen yeni üretim araçlarına olan talebe eşit olmalıdır. Bu talep hem Departman II hem de Departman III'ten türediği için bu denklem aslında brüt ücretler ve brüt artı-değerin karşısına Departman III'den değil, yalnızca Departman II'den metalarla değiştirilmesi gereken net ücretler ve net artı-değeri (*c*'de birikmiş artı değer hariç) koyar.

Artan teknik ilerleme, sermayenin büyüyen organik bileşimi ve yükselen bir artı-değer oranının tıpkı iki Departman'dan oluşan bir sistemde yaptıkları gibi bu denge koşullarını yok etmesi gerektiği olgusu bu bölümün birinci kısmında gösterdiğimiz gibi sistemin iç mantığı tarafından dikte edilir. Ücretler ve artı-değere konan vergiler, artı-değerin tümüyle realize edildiğini ve ücretlerin tümüyle ödendiğini – başka bir deyişle, Departman I ve II'de orantılı üretimi ve satılamayan hiçbir metanın kalmamasını – varsayan gölge görüngülerdir. Hatta şimdi bir yandan Departman III ile öbür yandan Departman I ve II arasında kesin orantıyı sağlamanın ek zorluğu vardır. Doğal olarak bu, daimi silah üretiminin ekonomik çevrimi yalnızca fazla sermaye, atıl emek araçları ve istihdam edilmeyen emekgücü olduğu sürece etkileyeceği anlamına gelmez. Tam istihdam sağlandıktan sonra bile, üç Departman arasındaki oranlardaki değişimin genişletilmiş yeniden üretim için yeterli maddi öğeler sağlayamadığı ve gerileyen bir yeniden üretim çevrimi olabildiği zaman, yani savaş ekonomisi denilen bir durumda ve "normal" barış zamanı koşullarında, yani daimi bir silahlanma bütçesinin, toplumsal artı-değer oranında bir artışa yol açarak toplam toplumsal ücret ve toplam toplumsal artı-değer arasındaki ilişkiyi değiştirdiği bir durumda daimi silah üretimi önemli bir etkiye sahip olabilir. Aşağıdaki sayısal örneklerden

görülebileceği gibi bu duruma artan istihdam ve artan bir ücretler toplamı (yalnızca brüt ücretler toplamı değil aynı zamanda net toplam için) durumunda pekala rastlanabilir:

Birinci Çevrim (toplumsal sınıfların brüt geliri):

I : 120,000 c + 48,500 v + 48,500 s
II : 80,000 c + 48,500 v + 48,500 s
III : 10,000 c + 3,000 v + 3,000 s
100,000 100,000

Toplam 16,000 birim değerinde silah çıktısı satın alımı vergilerle finanse edilir, bu da işçilerin gelirinin yüzde 10'unu ve artı-değerin (kapitalistlerin gelirinin) yüzde 6'sını alır. O zaman birinci üretim çevriminin nihai resmi şöyle olur:

Birinci Çevrim (toplumsal sınıfların net geliri):

I : 120,000 c + 43,650 net v + 45,590 net s+ 7,760 III'ün alımı için vergiler
II : 80,000 c + 43,650 net v + 45,590 net s + 7,760 III'ün alımı için vergiler
III : 10,000 c + 2,700 net v + 2,700 net s + 480 III'ün alımı için vergiler
90,000 94,000 16,000

İkinci Çevrim (toplumsal sınıfların brüt geliri):

I : 123,000 c + 50,000 v + 50,000 s
II : 82,000 c + 50,000 v + 50,000 s
III : 12,000 c + 4,000 v + 4,000 s
104,000 104,000

Toplam 20,000 birim değerinde silah çıktısı satın alımı vergilerle finanse edilir, bu da işçilerin gelirinin yüzde 12'sini ve artı-değerin (kapitalistlerin gelirinin) yüzde 7'sini alır. Böylece değer ve gelir dağılımının nihai resmi ikinci çevrimde şöyle olur:

İkinci Çevrim (toplumsal sınıfların net geliri):

I : 123,000 c + 44,000 net v + 46,400 net s + 9,600 III'ün alımı için vergiler
II : 82,000 c + 44,000 net v + 46,400 net s + 9,600 III'ün alımı için vergiler
III : 12,000 c + 3,500 net v + 3,700 net s + 800 III'ün alımı için vergiler
91,500 96,500 20,000

Brüt ücretler toplamı bir çevrimden ötekine 4,000 birim değer artmıştır. Net ücretler toplamı 2,500 birim değer artmıştır. Ancak toplumsal artı-değer oranı yüzde 104.4'ten yüzde 105.5'e yükselmiştir.

Daimi askeri harcamalar aynı zamanda kârların Departman II şirketlerinden, hepsi değilse bile çoğu Departman I'de olan silah şirketlerine doğru yeniden bir dağılımı anlamına gelir. Departman III'ün üretiminde olan bütün şirketlerin Departman I'dekilere indirgenebileceğini varsayarsak, Departman I tarafından birinci çevrimde elde edilen net artı-değer (48,410 birim değer) aynı Departman'ın brüt artı-değerine neredeyse eşit olur ve ikinci çevrimde (50,100 birim değer) Departman I'in birinci ve ikinci çevrimdeki brüt artı-değeri geçer.[32] Do-

32- Bunun ne derece gerçekçi bir varsayım olduğu şu olgudan anlaşılır: ABD resmi kaynaklarına göre 1958-59 bütçe yılında Savunma Bakanlığı'na yapılan 22.7 milyar dolarlık teslimatın yalnızca 2 milyar doları hafif sanayi

layısıyla ikinci çevriminden itibaren silahların *kapitalist* maliyetleri münhasıran Departman II'nin kapitalistleri tarafından karşılanırken işçi sınıfı tarafından ödenen silah maliyetleri artı-değerde bir artışa eşittir. Bu nedenle Departman I'in kapitalistleri silahlardan çifte bir kâr ederler – işçi sınıfından ve Departman II'nin kapitalistlerinden alarak.

Böylece Rosa Luxemburg'un şu pasajında ne denli haklı olduğunu görürüz: "Köylüler ve aşağı orta sınıflar tarafından, tasarruf bankalarında ve başka bankalarda yatırıma dönüşecek kadar büyüyünceye kadar biriktirilen şeyler şimdi efektif bir talep ve bir yatırım fırsatı oluşturmak üzere serbest bırakılır. Ayrıca tam bir dizi mal için olan, farklı zamanlarda efektif hale gelecek ve pekala devletin kapsamlı ve türdeş bir talebi ile karşılanabilecek olan bireysel ve önemsiz taleplerin büyüklüğü vardır. (Bu cümle aslında da düşük Rosa'nın Türkçe çevirisine bakmak lazım!!! CB) Bu talebin karşılanması en yüksek derecede bir büyük sanayi gerektirir. Artı-değer üretimi ve birikim için en uygun koşulları gerektirir. Tüketicilerin dağınık satın alma gücü ordu levazımatı için devlet sözleşmeleri biçiminde büyük miktarlarda bir araya toplanır ve kişisel tüketimin riskleri ve öznel dalgalanmalarından özgür olarak neredeyse otomatik bir düzenlilik ve ritmik büyümeyi başarır. Bu otomatik ve ritmik militarist üretim hareketini yasama organı ve işlevi sözde "kamuoyu" denen şeyi biçimlendirmek olan basın aracılığıyla nihai olarak bizzat sermaye kontrol

---

mallarından (tarım ürünleri dahil olmak üzere!) ve 1.8 milyar doları hizmet sektöründen oluşurken kalan miktarın tamamı Departman I'deki şirketlerden gelmiştir. (US Congress, *Background Material on Economic Aspects of Military Procurement and Supply*). OECD'nin araştırması *Government and Technical Innovation*'a göre (s. 27) 1950'lerin sonunda ABD'deki "hükümet piyasası", havacılık sanayisinin "nihai talebinin" onda dokuzunun, demir-dışı metal sanayisinin beşte üçünün, elektronik ve kimya sanayisinin yarıdan fazlasının ve telekomünikasyon ve bilimsel aygıtlar sanayisinin yüzde 35'inden fazlasının tek müşterisiydi.

eder. Kapitalist birikimin bu özel alanının ilk başta sınırsız olarak genişleyebilir görünmesinin nedeni budur. Pazarları genişletmek ve sermaye için operasyonel üsler kurmak için yapılan tüm öteki girişimler sermayenin kontrolü dışındaki tarihsel, toplumsal ve siyasal etkenlere büyük ölçüde bağlıdır; oysa militarizm için üretim, düzenli ve gittikçe ilerleyen genişlemesi esas olarak bizzat sermaye tarafından belirleniyor görünen bir alanı temsil eder".[33]

33- Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, s. 465-6. Paul Mattick farklı yorumlar arasında gidip gelmektedir. Bir yerde "devlet tarafından teşvik edilen üretim"in (silah üretimi dahil olmak üzere) sermaye birikimini değil, sadece tüketimi artırdığını iddia eder (*Marx and Keynes*, s. 117-18). Ne var ki başka bir yerde savaş üretiminin sadece "israf edilmiş üretim" olmadığını, fakat birikim sürecini yeniden harekete geçirmeye yardımcı olduğunu ifade etmektedir. (Ibid, s. 137-8). Baran ve Sweezy'nin *Monopoly Capital*'inin eleştirisinde Mattick daha da açıkça yazar: "Pazarlanamaz (?) malların üretimi için emek ve kullanılmamış kaynakları bir araya getirdiği zaman devletin gerçek işlevi nedir? Vergiler piyasa işlemlerinin sonucunda realize edilen gelirin bir parçasıdır. Bunlar sermayeden düşüldüğü zaman kârları düşürürler, hem de bu kârların tüketilecek mi yoksa ek sermaye olarak yatırıma dönüştürülecek mi olduğuna bakmaksızın. Bu yolların hiçbirinde kullanılmazsa, istihdam edilmemiş sermaye özel tasarruf olarak para biçiminde yine de var olurdu. Bu şekilde kapitalizmin gelişimine katkıda bulunamaz. Fakat devlet onu bayındırlık ve başka kâr getirmeyen kamu işlerini finanse etmek için kullandığı zaman da katkıda bulunamaz. Kapitalizm için anlamsız olan bir para tasarrufu yerine kapitalizm için anlamsız olan bir mal ve hizmet üretimi ortaya çıkar. Fakat yine de bir fark vardır: verginin yokluğunda, sermayenin parasal bir tasarrufu olacaktı, fakat bu tasarruf vergilerin bir sonucu olarak onun elinden alınır." (Hermanin, Monte ve Rolshausen (ed.), *Monopolkapital – Thesen zu dem Buch von Paul Baran und Paul Sweezy*, Frankfurt, 1969, s. 54-5). Mattick, kendi "el konulmuş parasal tasarruf"unun yerini silah *üretiminin* aldığını anlayamıyor, ki bu üretim *ek (daha fazla) artı emek* emen ve *dolayısıyla ek artı-değer yaratan* bir meta üretimidir ve bu ek artı-değer öteki türlü bir gram artı-değer bile vermeyecek olan bir emek-gücünden alınmıştır. Bu artan sermaye valorizasyonu demektir, bu da artan sermaye birikimine yol açar ve dolayısıyla artı sermaye var olduğu sürece – başka bir deyişle, silah üretimine yatırılmış sermaye, Departman I ve II'de üretken bir biçimde kullanılan sermayeden alınmadığı sürece kapitalizmin bakış açısından asla "anlamsız" değildir.

IV. Silah Ekonomisi ve Geç Kapitalizmde Büyümenin Uzun Vadeli Şansı

Buraya kadarki analiz 1945'ten beri süregelen tüm savaş sonrası dönemde daimi silah üretiminin neden yalnızca artı (fazla) sermaye sorununa en önemli çözümlerden biri olmakla kalmayıp aynı zamanda ve herşeyden önce teknolojik yeniliğin hızlanmasına güçlü bir dürtü olduğunun kısmi bir açıklamasını verir.[34] Silahlanma yarışı ve kapitalist olmayan bir devletler kompleksi bu uyarıcıda önemli bir rol oynadı. Fakat şimdi daimi bir silah sanayisinin uzun vadede kapitalist üretim tarzının bunalım ve çöküş eğilimlerini nötralize edip edemeyeceği ve ona görece yüksek bir büyüme oranı sağlayıp sağlayamayacağı sorusu ortaya çıkmaktadır.

Bu soruya Marx'a dayanarak olumlu bir yanıt vermeye çalışan ilk siyasal iktisatçılar Natalie Moszkowska (1943) ve Walter J. Oakes (1944) idi. Oakes, T. N. Vance adı altında daha sonra bu konuyu sistematik bir biçimde ele aldı ve "daimi savaş ekonomisi" kavramını ortaya attı – her ne kadar bu terim karakteristik olarak ilk kez General Motors'un genel müdürü ve daha sonra Savunma Bakanı olan Charles E. Wilson tarafından Ocak 1944'te kullanılmış olsa da.

Moszkowska'nın argümanı şöyledir: "Sivil sanayi ve tüketim malları üretiminin genişleme kapasitesi nüfusun yaşam standardına bağlıdır. Bu standart kısıtlanırsa üretici ve tüketim malları sanayisi üzerinde benzer sınırlamalar olur. Böylece sivil sanayide kârlı bir sermaye yatırımı yapma olanakları daralır. Sermaye kendi valorizasyon fırsatlarından çok daha hızlı büyür. Daha küçük hacimdeki sermaye, kitlelerin yetersiz satın alma gücüne bağlı olmayan etkinlik alanlarına yönelir;

34- Tsuru, op. cit., s. 33; James O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, New York, 1973, s. 113.

sınırsız yatırım olanakları olan üretim alanları ister. Sermayenin düşlediği böyle bir alan savaş sanayisinde meydana çıkar. Tüketici malları üretimi kitlelerin satın alma gücü üzerindeki kısıtlamalar yüzünden yeterince gelişemeyeceği için sermaye gittikçe artan bir biçimde kendini –başka türlü barışçıl olsa bile– ölümcül silahların üretimine kaydırmak durumundadır. Bu durumda yatırım yapabileceği başka bir alan yoktur. Yükselen kapitalizm üretici ve tüketici malları sanayilerini geliştirdi ise, gerileyen kapitalizm kaçınılmaz olarak ilk önce ve en başta silah sanayisini geliştirmek zorundadır. Sivil sanayinin gelişimi parasal olarak efektif talebin yokluğu ve durgun satışlar tarafından gittikçe daha çok sakatlanır. Savaş sanayisinin gelişimi böyle kısıtlamalar bilmez. Savaş varsayımına dayalı olarak silah sanayisi tamamen farklı bir hızla ve daha önce hiç görülmemiş ve hatta düşünülmemiş bir dürtüyle gelişebilir."[35] Moszkowska devam eder: "Kapitalizmin kapitalist olmayan alanı istilası, teknik icatların sınai uygulaması gibi, sadece bunalımı geciktirebilir. Bir kez ortaya çıktığında, şimdiye kadarkilerden daha şiddetli bunalımlar beklenebilir. Ancak silah üretimi aşırı birikmiş sermayeye sahip çıktığı zaman durum böyle değildir. Sermaye orada sivil üretimin üretici ya da tüketici malları sanayisindeki kapasitesini artırmaya ya da toplumsal satın alma gücünü artırmaya gerek kalmaksızın kullanılmaktadır. Çünkü pazarda silah sanayisinin ürünleri için ne bir talep ne de arz vardır. Silah sanayisi pazara mal tedarik etmediği gibi onun mallarını alma kapasitesine de bağlı değildir. Devlet burada hem sipariş verir hem de teslim alır... Ancak silah sanayisinin genişlemesi kapitalist ekonomiye içkin olan tehlikeleri ortadan kaldırmaz. Bir bunalım biçiminde bir patlama tehlikesinin yerini savaş biçiminde bir patlama

35- Natalie Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, s. 117-18.

telikesi alır".[36] Gerçekten Moszkowska daimi silah ekonomisi uyarcısı altında geç kapitalizmin büyümesine yalnızca iki limit görmektedir: Nüfusun mutlak yoksullaşması (yani gerileyen yeniden üretim limiti, ki bu noktada Departman II'nin üretimindeki aşırı düşüş emek-gücünün fizyolojik yeniden oluşumunu olanaksız kılar ve dolayısıyla Departman III'teki emeğin üretkenliği ve yoğunluğunda ciddi bir düşüşe sebep olur) ve bir silah ekonomisinin fiili emperyalist savaşlar çıkarmak yönündeki az çok kaçınılmaz olan eğilimi.

Vance için daimi silah ekonomisi herşeyden önce daha yüksek bir istihdam düzeyi yakalamak için bir mekanizmadır. Bu şekilde büyüyen sermaye birikimi artan işsizliğe yol açmak yerine düşen bir yaşam standardını belirler.[37] Daimi silah ekonomisi sermayenin organik bileşiminin büyümesini de uzun vadede değilse bile geçici olarak durdurabilir.[38] Sermayenin organik bileşiminin büyümesi ve buna denk düşen ortalama kâr oranının düşme eğilimi Vance'a göre daimi savaş ekonomisinin üzerindeki "Demokles'in kılıcı" gibi asılı durur.

Vance böylece Moszkowska'dan daha dikkatlidir, fakat her ikisinin de ortak temel bir yanlışı vardır: her ikisi de Departman III'ü Departman I ve II üzerindeki etkilerinden yalıtır ve dolayısıyla bir "daimi silah ekonomisi"nin *bir bütün olarak* geç kapitalist *ekonomi* üzerindeki uzun vadeli etkilerini çözümleyemezler. Marjinal bir örnek olan gerileyen yeniden üretimi (nihai evresindeki bir savaş ekonomisi) bir kenara bırakırsak, bir "daimi silah ekonomisi"nin sınırsız olarak büyüyebileceği basitçe söylersek doğru değildir. Kapitalist bir üretim tar-

36- Ibid, s. 179-80.

37- Vance bu noktada açıkça yanılıyordu tıpkı özel sermaye ihraçlarında daimi bir yapısal gerileme varsayımında olduğu gibi. Bkz. *Permanent War Economy*, s. 12.

38- Ibid, s. 32.

zında silah ekonomisi de sadece bir amaca yönelik bir araçtır ve kendi içinde bir amaç değildir. Kapitalistler için amaç, kâr realizasyonu ve *kâr amacıyla* sermaye birikimi olarak kalır, birikim için birikim yapmaktan mitsel bir zevk aldıkları için değil. Silah ekonomisinin gelişimi büyük şirketlerin brüt kârlarını ne kadar azaltmaya yönelik bir tehdit içerirse (başka bir deyişle, belirlediği vergi oranı ne kadar yüksek olursa) bu şirketlerin onun daha fazla genişlemesine karşı direnişleri de o kadar güçlü olur.[39] Her halükarda, genişleyen bir silah ekonomisi artı-değeri artan sayıda başka kapitalistlerin zararına az sayıda şirkete doğru bir yeniden dağıtmak anlamına geldiği için Departman III'ün daha fazla büyümesi (ve onunla birlikte vergi oranlarının belli tavanın ötesinde daha fazla büyümesi) birçok kapitalistin kârlarını tamamen çökertecek bu sınıfın önemli bir kesimini iflasla tehdit edecektir. Dolayısıyla silah ekonomisinin belli bir noktanın ötesinde büyümesi kapitalist sınıf içindeki siyasal ve toplumsal gerilimleri ve mücadeleleri muazzam ölçüde şiddetlendirmesi gerekir, tıpkı işçi sınıfının aleyhine olmayan görece yüksek istihdamı içeren "piyasa" koşullarında sermaye ile emek arasındaki çatışmayı şiddetlendirmesi gerekeceği gibi. Bu nedenle –açık savaş ve faşizm istisnası ile birlikte– daimi bir silah ekonomisinin genişlemesinin zorunlu olarak nesnel, içsel toplumsal limitler ile kuşatılmış olduğu sonucuna varmak güvenlidir.

Moszkowska ve Vance'ın, "daimi silah ekonomisi"nde *büyüyen* istihdamın *düşen* bir yaşam standardı ile birleştiği hi-

39- Bir zamanlar Pasifik ve Kore Savaşı'ndaki ABD askeri birliklerinin komutanı olan General Douglas MacArthur'un ta kendisi, daha sonra Remington Rand şirketinin bir yönetim kurulu üyesi iken, 1957'de Sperry Rand Corporation'ın hissedarlarına yaptığı bir konuşmada ABD hükümetinin Amerikan nüfusunda yarattığı "daimi kaygı psikozu"nun tek amacının şirketlere dayanılmaz vergi yükleri dayatan "aşırı savunma harcamaları" talep etmek olduğundan şikayet etti.

potezini eleyebiliriz – kapitalizmin mantığına ve onun emekgücünü fiyatı piyasa koşulları tarafından etkilenenbir metaya dönüştürmesine tamamen ters olan ve Üçüncü Reich'taki gelişmeler tarafından bile doğrulanmayan bir hipotezdir bu. Her iki yazar da burada açıkça artan bir *artı-değer oranı* ile düşen *reel ücretleri* birbirine karıştırmıştır.[40] Bu hipotez atıldığı zaman bunun sonucu otomatik olarak kapitalizmin çevrimsel dalgalanmalarını geçici olarak sınırlayan bir "silahlanma çevrimi"nin Departman II ve I'deki sermaye birikimi üzerinde teşvik edici bir etkisi olmalıdır, bu da az çok kaçınılmaz olarak her kapitalist patlamanın [boom] klasik özelliklerini yeniden üretecektir: aşırı-birikim, düşen bir kâr oranı, azalan bir kapasite kullanımı vs. Bölüm 13'te sürekli enflasyonun geç kapitalizmin bu sorunlara bir yanıtını nasıl temsil ettiğini, bununla birlikte silahlanma harcamalarının nasıl enflasyoncu para yaratmanın yalnızca bir kısmından (üstelik azalmakta olan bir kısmından) sorumlu olduğunu ve uzun vadede enflasyonun kaçınılmaz olarak hiçbir silah ekonomisinin durduramayacağı bir felakete doğru nasıl yol aldığını açıklayacağız.

Vance'ın aksine biz tarihsel olarak daimi silah ekonomisinin yoğun teknolojik yenilikleri ve dolayısıyla sermayenin organik bileşiminin büyümesini *frenlemekten* ziyade *hızlandırdığı* fikrindeyiz (Vance başka bir yerde yanlışlıkla bir savaş ekonomisi ile bir silah ekonomisini karıştırdığı zaman bunun tersini söyler).[41] Bu teknolojik yeniliklerin tüm sonuçları ile birlikte Departman III'ten Departman I ve II'ye yayılması eşit

40- Bölüm 5'te Üçüncü Reich'taki artı-değer oranındaki dik artışı göstermiş bulunuyoruz. Fakat Almanya'da işsizliğin azalışı 1933 ile 1942 arasında nominal saat ücretlerinde yaklaşık yüzde 25'lik bir artışa yol açtı, bu artış geçim maliyetlerindeki artış, tüketici mallarının kalitesindeki kötüleşme, artan ücret kesintileri vs tarafından büyük ölçüde silinip süpürüldü. Bettelheim, *L'Economie Allemande sous le Nazisme*, s. 210, 222-4.

41- Vance, *The Permanent War Economy*, s. 32.

ölçüde kaçınılınazdır.[42] Benzer şekilde, bizzat silah ekonoınisi alanında, taın da silahlanına harcaınalarının büyüınesi yavaşlarken, ınalzeıne satın alıını ve ınaaş ödeınelerinden araştırına geliştirıne harcaınalarına doğru belirgin bir kayına olınası kaçınılınazdır, bu da geç kapitalizınin genel ekonoınisi içinde silah ekonoınisinin "bunalıın-azaltan" rolünü öneınli ölçüde azaltır. Çünkü bu harcaınanın yavaşlaınış büyüınesi her ek harcaına üzerinde "artan (tahrip) hasılatı" arayışını getirir.[43] Heininger bu bakımdan bazı ilginç kanıtlar verınektedir:[44]

	ABD'de Askeri Harcaınalar (Uzay Harcaınaları Hariç)	Askeri Araştırınalara Ayrılan Harcaınaların Payı
1939 / 40	1.5 ınilyar dolar	% 0.2
1944 / 45	81.2 ınilyar dolar	% 1.7
1952 / 53	50.4 ınilyar dolar	% 5.5
1958 / 58	44.2 ınilyar dolar	% 10.2
1961 / 61	47.5 ınilyar dolar	% 16.2
1962 / 63	53.0 ınilyar dolar	% 16.0
1963 / 64	55.4 ınilyar dolar	% 16.6 (uzay araştırınaları dahil % 22.4; 1960/61 için bu oran % 17.6 olacaktı)

Aşağıdaki iki rakaın küınesi daha da aydınlatıcıdır:

42- "Silah sözleşıneleri ilk bakışta ek yatırıın için bir teşvik oluştururlar, fakat üretkenliğin sürekli artışından dolayı verili bir derecede bir yeni fabrika kullanıınını sağlaınak için harcaınalarda sürekli bir artış olınalıdır ve askeri harcaınaların tek başına stabilizasyonu bile aşırı kapasiteye yol açına tehdidini içerir. Theodor Prager, *Wirtschaftswunder oder keines?*, s. 133.

43- Bu bağlaında bkz. Malcolın W. Hoag'ın Rand Corporation için yaptığı araştırına, "Increasing Returns in Military Production Functions", Roland N. McKean (ed.), *Issues in Defence Economics*, New York, 1967.

44- *Zur Theorie des staatsmonopolistichen Kapitalismus*, s. 139, 143-4.

ABD'de Dayanıklı Tüketim Malları Sanayisinin Satışları İçinde Silah Alımlarının Payı

1955: % 9 1958: % 9.1 1960: % 7.6 1961: % 7.8 1962: % 7.8

ABD'de Toplam Tüketim İçinde Silah Tüketiminin Payı

	1948	1952	1954	1955	1959	1960	1962
Çelik	?	?	% 9.7	% 3.0	% 1.8	% 1.2	% 1.5
Bakır	?	% 17.8	% 6.5	% 2.3	% 1.9	?	?
Alüminyum	% 6	% 30.0	?	% 14.5	% 13.6	% 9.8	% 43.0

Benzer şekilde Kidron da şu doğru saptamayı yapar: "Askeri harcamalar üzerinde bir tavanın varlığı başka nedenle önemlidir. Üretkenlikteki (verimlilikteki) artışlar için muazzam bir teşvik sağlar ve böylece silah sanayilerinin giderek daha çok uzmanlaşmasını ve genel mühendislik pratiğinden ayrılmasını sağlar... Bu uzmanlaşma[45] ile birlikte ve kısmen bir sonucu olarak silah sanayilerinde yükselen bir sermaye –ve teknoloji– yoğunluğu görülür. Her iki açıdan da aynı göreli harcama düzeyinde bile tam istihdamı destekleme yetenekleri azalır. Azalan bir düzeyde ve gereksinimi daha da titizleştiren sivil sanayiye bazı teknolojik yan-ürünlerin varlığı durumunda bir dengeleyici (off-set) olma yetenekleri gittikçe daha tartışılır hale gelir."[46]

Böylece uzun vadede "daimi silah ekonomisi"nin kapitalist üretim tarzının temel çelişkilerinden hiçbirini çözemeyece-

---

45- Murray Weidenbaum askeri malların yüzde 90'ının özel olarak inşa edilmiş fabrikalarda üretilmiş özgül mallardan oluştuğunu belirtiyor. "Friedliche Nützung der Rüstungsindustrie", *Atomzeitalter*, No. 5, 1964, s. 133.

46- M. Kidron, *Western Capitalism Since the War*, s. 55. Baran ve Sweezy (op. cit., s. 214-15) daha önce aynı yorumu yapmıştı.

ği ve bu tarza içkin olan bunalım baskısını yok edemeyeceği sonuca varabiliriz. Bu çelişkiler ve bunalım baskılarına karşı *geçici* olarak tampon olması bile bir alandan ötekine transferi pahasına – herşeyden önce fiili aşırı üretim alanından enflasyon ve aşırı kapasite alanına transferi pahasına olur. Uzun vadede bu transfer de, sürekli enflasyon bölümünde göstereceğimiz gibi, gittikçe daha az başarılı olur. "Daimi silah ekonomisi" 1945-65 "uzun dalga"sındaki hızlandırılmış sermaye birikimine önemli bir katkıda bulundu, fakat o bu dalganın temel belirleyicisi değildi.

Doğal olarak, bir aşırı uçtan ötekine savrulmamak ve bir "daimi silah sektörünün" geç kapitalist ekonomi üzerindeki etkilerini küçümsememek gerekir. Elbetteki o kapitalist üretim tarzının mekanizmalarında nitel bir değişiklik yapabilecek bir *deus ex machina* değildir. Ekonomi üzerindeki özgül etkileri elbette son tahlilde geç kapitalizmin genel karakteristik çizgilerine uyar: artı-değer oranını artırma, değişmeyen sermayenin maliyetini ucuzlatma, sermayenin devir zamanını düşürme ve artı sermayenin valorizasyonunu başarma mücadelesi. Çünkü sonunda sermaye kaderinden –düşen kâr oranından– kaçmanın başka yolunu bulamaz. Bununla birlikte, hem Luxemburg'un tanımladığı sebeplerden dolayı ve hem de silah üretimi Departman I ve II tarafından üretilen metalardan herhangi birinin pazarını küçültmeyen ya da tehdit etmeyen kullanım değerleri yarattığı için[47] (hatta bazıları için uzun va-

47- Vilmar (op. cit., s. 193-206) silah sanayisinin "barışçıl" sanayiye olası dönüşümü sorunları üzerindeki 1960'ların başlarındaki tartışmaları ele alıyor. Baade gibi yazarların iyimser ve kısmen özürcü görüşleri ile Leontief'in daha temkinli sözlerini karşılaştırıyor. Gerçek sorun böyle bir dönüşümde olacak *satın alma gücündeki* kayma üzerinde odaklanır: Kapitalist yatırım etkinliği ve ona bağlı istihdam düzeyinin teminatı olan yüksek bir artı-değer oranının sağlanması ile uyumlu olan ne tür bir kaymadır? Dolayısıyla Seymour Melman "devlet"in müşteri ve elektronik sanayisinin üretici olarak kalmasını ve üretimin emek-gücü metasının değeri üzerinde pratikte hiçbir etkisi olmaya-

deli bir satış genişlemesi sağladığı için), büyük sermaye devlet harcamalarının *bu* biçimine bütün ötekilere kıyasla, özellikle er geç emek-gücü metasının değerinde bir artışa yol açacak olan sözde "toplumsal" harcamalara kıyasla özel bir tercih ve eğilim gösterir.[48] Perroux bu bakımdan Departman III'ün üretiminin özgül ekonomik yanı üzerine çok uygun bazı yorumlar yapar: "Silahlanma için ek talep, yatırım malları için ek bir talebe dönüştürülemez. Normal sınai bir ekonomide yatırım malları için ek bir talep, stoklar ticari olarak optimum düzeylerde tutulursa, piyasa için ya da reel sermaye malları üretimi için yardımcı ürünler doğurur. Silahlar örneğinde ek üretimin daha büyük bir kısmı bu malların doğası gereği stoklanır. Atom bombaları, toplar, askeri mühimmat ve techizat pazara gelmez... Tüketici malları sektörü üzerindeki etkisinden başka, silahların fiyat düzeyi piyasada dengeyi sağlayan güçlere entegre olmaz."[49]

Bu da sonuçta Departman III'teki fiyat oluşumunda, başka bir deyişle, silah şirketleri ile öteki tekeller arasında kâr oranının (ya da tekelci artı-kâr oranının) eşitlenmesi konusunda karmaşık sorunlar doğurur.[50]

Her halükarda iç ve dış politikanın, toplumsal ve ekonomik güçlerin nasıl yakından kaynaşarak "daimi silah ekonomisi"nin yükselişini doğurdukları açıktır. Bu içiçe geçme süreci, bu gelişmede ekonomik değil siyasal öğelerin be-

---

cak olan şöyle aygıtlara yönelmesini önerir: trafik kontrol aygıtları, elektronik eğitim makinaları, tıbbi techizat. Başka projeler atık arıtımı için ve hava ve su kirlenmesinin kontrolü için otomatik sistemlerden söz eder.

48- Tsuru, op. cit., s. 39; Vilmar, op. cit., s. 60vd, 209-16 ve başka birçokları.

49- François Perroux, *La Coexistence Pacifique*, III, s. 500.

50- Bu bağlamda bkz. Oliver R. Williamson, "The Economics of Defence Contracting: Incentives and Performances", Roland N. McKean (ed.), *Issues in Defence Economics*; Merton J. Peck ve Frederick M. Scherer, *The Weapons Acquisition Process: An Economic Analysis*, Boston, 1962, etc.

lirleyici olduğunu kanıtlama girişimlerini bir ölçüde tartışılır hale getirir. Bu ikisinin birbirine bağımlılığının bir örneği elbette "askeri-sınai kompleks"tir – silah şirketlerinin, askeri komutanların ve burjuva politikacılarının yakın füzyonu.[51] O zaman Vilmar şu vurguyu yaparken haklıdır: "silah ekonomisinin muazzam büyümesinden sorumlu olan sadece silah sanayilerinin belli kâr çıkarları değil fakat geç kapitalizmin emperyalist ve genişlemeci eğilimleri (ve bunun sonucu olarak çevrimsel çıkarları)dır".[52] "Daimi silah ekonomisi"nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki büyümesi, başka şeyler yanında, ABD'nin geniş dış sermaye yatırımlarını koruma, "hür dünya" için "hür sermaye yatırımları"nı ve "kârların serbestçe yurtdışına çıkarılabilmesi"ni güvenceye alma ve ABD tekelci sermayesine bir dizi hayati hammadeye "serbest"çe erişimini garantileme gibi çok somut işlevler de gördü. 1957'de Texaco'nun yönetim kurulu başkanı ona göre Amerikan hükümetinin temel görevinin "burada ve yurtdışında yurtdışı yatırımlarına uygun... siyasal ve mali bir iklim" yaratmak olduğunu açıkça ifade etti!.[53] Vilmar benzer şekilde silah şirketlerinin tüm bu süreçte özellikle etkin bir rol oynadıklarını vurgulamakta haklıdır.

51- Bu terim ilk kez Başkan Eisenhower tarafından Amerikan ulusuna veda konuşması sırasında kullanıldı (17 Ocak 1961). O zamandan beri "askeri-sınai kompleks" hakkındaki literatürde büyük bir artış oldu. Örneğin, birkaç kez alıntılamış olduğumuz Cook'un *The Warfare State*'i ve Galbraith'in *How to Control the Military* adlı kitabı. ABD senatörü Proxmire benzer şekilde konuya bir kitap hasretti: *Report from Wasteland*, New York, 1970. Ayrıca bkz. Seymour Melman, *Pentagon Capitalism*, New York, 1970 ve R. Kaufman, *The War Profiteers*, Indianapolis. 1959'dan 1969'a kadar başlıca savunma sözleşmelerini alan 43 şirkette çalışan üst rütbeli (albay ve yukarı rütbelerdeki) eski subayların sayısı 721'den 2072'ye yükseldi.

52- Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, s. 47.

53- Bu ve buna benzer birçok alıntı Richard Barnet, *Roots of War*, Baltimore, 1973, s. 200vd'da bulunabilir.

Dünya ticaretindeki silah trafiğinin artan önemi de küçümsenmemelidir – bu iş ayrıca silah üretimini meta üretimi olarak görmemenin ve bu sektördeki yatırımları sermaye birikimi olarak görmemenin nasıl anlamsız olduğunu gösterir. 1955'te dünya pazarındaki silah ihracatı yaklaşık 2.2 milyar doları buldu. 1962-68'de ortalama 5.8 milyar dolar olmuştu bile, bunun 2 milyarından Sovyetler Birliği sorumlu idi.[54]

Daimi silah ekonomisi görüngüsü bütünüyle elbette tekelci kapitalizmin asalak karakterini canlı bir biçimde aydınlatır, bu karakter zaten Lenin tarafından yarım yüzyıl kadar önce emperyalizm çözümlemesinde aydınlatılmıştır. Zaten 25 yıl boyunca mevcut ekonomik kaynaklarının önemli bir kısmını yok etme araçları üretimi için israf etmiş bir sistemi insan başka türlü nasıl değerlendirebilir ki?

54- Bu tahminler *Stockholm International Peace Research Institute*'den alınmıştır. Tüm konu bu enstitü tarafından yayınlanan bir eserde incelenmiştir: *The Arms Trade with the Third World*, Stockholm, 1971, J. Stanley ve M. Pearton, *The International Trade in Arms*, Londra, 1972 ve Ulrich Albrecht, *Der Handel mit Waffen*, Münih, 1971.

10
Sermayenin Uluslararası Yoğunlaşması ve Merkezileşmesi

Sermaye doğası gereği genişlemesine hiçbir coğrafi sınır tanımaz.[1] Tarihsel yükselişi bölgesel sınırların ortadan kalkmasına ve modern ulus devletin yaratılmasının temelini atan büyük ulusal pazarların kurulmasına yol açtı. Ne var ki sermaye üretim alanına daha yeni nüfuz etmişti ki onun genişlemesi bu ulusal sınırları da süpürüp attı. Sermaye, yalnızca kapitalizm öncesi çağda uluslararası olarak ticareti yapılan lüks mallar yerine tüm malları için gerçek bir dünya pazarı yaratmaya çalıştı. Kapitalist büyük sanayinin olanaklı kıldığı ucuz kitlesel üretim bu süreçteki en önemli silah idi, fakat tek silah o değildi. Burjuvazinin hizmetçisi olarak devlet pre-kapitalist sınıfların ve devletlerin kapitalist meta ihracının kısıtsız genişlemesine karşı koydukları engelleri aşmak için siyasal ve çoğu

1- "Bizzat dünya pazarı bu (kapitalist – E.M.) üretim tarzının temelini oluşturur. Öte yandan, bu üretim tarzının gitgide genişleyen bir ölçekte üretme yönünde kendi özünde bulunan zorunluluk dünya pazarını sürekli genişletme eğilimindedir, öyle ki bu durumda sanayide devrim yapan ticaret değil, fakat ticarette sürekli devrim yapan sanayidir." Karl Marx, *Capital*, cilt 3, s. 328. [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 20, s. 292].

zaman askeri güç kullanmak zorunda kaldı. Serbest rekabetçi kapitalizm çağının en "liberal" ve "saf" burjuva devletleri bile hiçbir zaman uluslararası pazarları ele geçirmek için güç kullanmaktan vazgeçmedi: Ingiliz kapitalizminin Çin'deki Afyon Savaşları ve İngilizlerin Hindistan'daki fetih ve konsolidasyon seferleri, ABD'nin Meksika'daki genişleme savaşı, Fransa'nın Cezayir'deki savaşı vb örnekleri hatırlamak yeterlidir.

Sermayenin ulusal ve uluslararası genişlemesi arasındaki ilişki böylece baştan itibaren birleşik bir yapı belirledi ve bu durum burjuvazinin uluslararası düzlemde güç kullanmak söz konusu olduğunda gösterdiği çelişkili tavırlarına yansıdı. Son tahlilde bu ilişki, 2. Bölüm'de açıklandığı gibi kapitalist üretim tarzına içkin olan eşitsiz ve birleşik gelişme yasasının bir ifadesi idi. Sermaye doğası gereği uluslararası genişleme ile ulusal pazarların oluşumu ve konsolidasyonunu birleştirmek eğilimindedir. Dolayısıyla, üretici güçlerin ve toplumsal koşulların gelişmişliğine bağlı olarak dünya çapındaki kapitalist mübadele ilişkileri kapitalist, yarı-kapitalist ve pre-kapitalist üretim ilişkilerini organik bir birlik içinde birbirine bağlar.[2]

Kapitalist üretim tarzının gelişiminin emperyalist, tekelci kapitalist evresinde, hem ulusal ve uluslararası genişleme arasındaki ilişkiye ve hem de kapitalist gelişme yasaları ile ekonomik amaçlar için kasıtlı olarak devlet gücünün kullanımı arasındaki ilişkiye yeni bir boyut eklendi. Sermayenin ulusal düzeyde *yoğunlaşması* –ikinci teknolojik devrim ve onun sonucunda o zamanın büyüme sektörlerinde etkin rekabet için gereken sermaye birikimindeki ciddi artış tarafından hızlandı-

2- Marx, Ingiliz kapitalist pamuk sanayisinin genişlemesinin ABD'nin Güney eyaletlerindeki köle ticareti ve köle emeğine dayalı üretim tarzını "tropik bolluk içinde hızla büyüttü"ğünü açıkça belirtir: *Capital*, cilt 1, s. 443. [Karş. *Kapital*, cilt 1, Bölüm 15, Kesim 6, s. 455]. Bu bağlamda ayrıca bkz. Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, Londra, 1964, s. 169-91, 194-6.

rılmış olarak– gittikçe artan bir şekilde sermayenin *merkezileşmesine* yol açtı. Bu da sanayi dallarının tümden bir avuç tröst, şirket ve tekelin eline geçmesine ve ortak fiyat anlaşmalarının bu tekellerin ekonomik davranışını değiştirmesine değin birbiriyle rekabet eden "farklı sermayeler"in sayısında radikal bir indirim anlamına gelmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan, rekabetin ve aynı zamanda iç pazarın genişlemesinin daralması eğilimi, o zaman aşırı bir kapitalizasyon, artan bir sermaye ihracı ve yalnızca meta ihracının serbestliği için yapılan *periyodik* gambot seferlerine değil fakat *daimi* askeri işgal ve sermaye ihracı için yeni yatırım alanlarının kontrolüne artan bir kapitalist ilgiyi doğurma eğiliminde oldu. Kendisi iç pazarda kapitalist rekabetin daralmasının bir sonucu olan dünyanın büyük emperyalist güçler tarafından evrensel bölüşümü dünya pazarında uluslararası kapitalist rekabetin şiddetlenmesine, emperyalistler arası rekabete dünya pazarının periyodik olarak silahlı güç kullanımı dahil olmak üzere yeniden bölüşümü eğilimine, kısacası emperyalist savaşlara yol açtı.[3]

Ancak 20. yüzyılda kapitalizmin genel yapısal bunalımının[4] patlak vermesiyle birlikte, kapitalist dünya pazarından geniş bir alan Rusya'da Ekim Devrimi'nin zaferi ile koparıldı. Bundan sonraki dönemin eğilimi 19. yüzyılın sonunda Çin'in de dahil olmasıyla dünya yüzündeki muzaffer yürüyüşünün sonuna gelmiş olan sermaye birikiminin coğrafi alanının daha da daralmasına yönelik idi. Uluslararası rekabet şimdi gitgide yabancı pazarlardan emperyalizmin kendi iç pazarlarına geri

3- Lenin'in Hilferding'in *Finanzkapital*'i üzerindeki notlarında Hilferding'in sanayiye hükmeden banka sermayesi olarak mali sermaye tanımını eleştirmesi ve kendi çözümlemesi için *üretim alanı içindeki* iç gelişmeleri başlangıç noktası yapması ilginçtir: *Collected Works*, cilt 39, s. 338.

4- Eugen [Yevgeniy] Varga "kapitalist gerileme dönemi" kavramını aynı adlı kitabında ilk kez kullanan kişi oldu: *Der Niedergangsperiode des Kapitalismus*, Hamburg, 1922.

dönüyordu. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında belli olduğu gibi, bu emperyalist ülkeler şimdi tedricen uluslararası rekabetin özneleri olmaktan nesneleri olmaya doğru değişmeye başladılar. Aynı zamanda burjuva devletinin zorlayıcı gücü, hem yurt dışından tekelci artı-kârların pürüzsüzce akışını sağlamak hem de içerde pürüzsüz sermaye birikimi koşullarını garantilemek için ekonomiye her zamankinden daha doğrudan müdahale etmeye başladı. Bu adım geç kapitalist çağın başlangıcına işaret etti.[5]

Erken kapitalist serbest rekabet çağına sermayenin göreli bir uluslararası hareketsizliği damgasını vurmuştu. Sermaye yoğunlaşması esas olarak ulusal ölçekte kalırken merkezileşme tümüyle öyle idi. Bu evrede bile elbette ana eğilime karşı bir uluslararası sermaye hareketleri eğilimi çıkmıştı, bu eğilim her şeyden önce birkaç büyük mali grup tarafından taşınıyor ve ifadesini uluslararası devlet borçlarının öneminde buluyordu. Emek-gücünün her şeyden önce beyaz yerleşimci kolonileri denen yerlere doğru artan uluslararası hareketliliğine de özellikle Kuzey Amerika'daki bir miktar uluslararası sermaye hareketliliği eşlik ediyordu. Akdeniz'de yalnızca İngiltere, Fransa ve Belçika mal ihraç etmekle kalmayıp Batı Avrupalı sermaye Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na devlet borçları aracılığıyla giderek artan bir biçimde dolaylı olarak nüfuz ettiler, böylece bu ülkelerdeki sonraki emperyalist sermaye yatırımlarının temelini attılar.[6] Fakat genelde sermayenin bu uluslararası hareketliliği küçük ölçekli olarak kaldı, her şeyden önce çünkü iç pazarda sermaye birikimi genişlemesine

5- Geç kapitalist –ve özellikle tekelci– kârlar için devlet garantileri hakkında bkz. Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, s. 501-7.

6- Mısır hakkında başkaları yanında bkz. David Landes, *Bankers and Pashas*, London, 1958, Türkiye için ise Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, s. 452vd.

henüz hiçbir ciddi limit yoktu ve emperyalizm öncesi çağda yurt içinde sermaye yatırımlarının güvenliği yurt dışı yatırımlarının güvenliğinden o kadar çok fazla idi ki yurt dışı kâr oranındaki her fark çevreyi kuşatan güvensizlik koşulları yüzünden fazlasıyla etkisiz kalıyordu.

Klasik emperyalizm çağında sermaye yoğunlaşmasının karakteri giderek daha çok uluslararası hale geldi. Sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki sermaye yatırımları birikim sürecinin önemli bir parçası oldu ve sömürgelerden gelen artı-kârların katkısında istikrarlı bir artış vardı. Sermayenin uluslararası hareketliliği dev adımlarla ilerledi çünkü klasik burjuva devleti şimdiden üretici güçlerin büyümesinin önünde bir kısıtlayıcı haline gelmişti. Başlıca yurt içi satış alanlarının özellikle ağır sanayidekilerin tekelleşmesi yüzünden iç pazarları genişletme zorlukları giderek sermaye birikimini uluslararası bir yola girmeye zorladı. Fakat klasik emperyalizm çağı büyük emperyalist güçler arasında şiddetli bir rekabet mücadelesine tanık oldu, bu mücadelede coğrafi alanlar (iç pazar artı sömürgeler) üzerindeki askeri ve siyasal kontrol bu güçlerin dünya pazarından aldıkları payın savunulması ya da genişletilmesinin temelini oluşturdu.[7] Tam da bu nedenle sermayenin *uluslararası yoğunlaşması* esas olarak sermayenin bir *uluslararası merkezileşmesi* biçimini almadı, fakat ulusal emperyalist tekelleri uluslararası meta, hammadde ve sermaye pazarındaki rakipler olarak birbirine düşürdü. Sadece çok nadiren sermayenin herhangi bir fiili uluslararası birleşmesi (füzyonu) oldu.[8] *Klasik*

7- "Kapitalist genişlemenin sebepleri hem satın alma koşullarında hem de üretim süresinin kendisinde ve nihayet satış koşullarında yatar. Bununla ilgili genel olarak üç sorun vardır: hammadde pazarları ve emek-gücü sorunu; sermaye yatırımı için yeni alanlar sorunu ve son olarak pazar sorunu". Bukharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, s. 256.

8- Buharin sermayenin merkezileşmesi sorununu ilk kez ele aldığında ulusal ve uluslararası merkezileşme arasındaki temel farkı gözden kaçırdı (*Imperia-*

tekeller ulusal bir düzeyde birleşirken uluslararası düzeyde geçici anlaşmalarla (uluslararası karteller, vb) *yetindi*. Ulusal merkezileşme bunalımlar ve resesyonlar tarafından teşvik edildi ve hızlandırıldı, bu da daha zayıf şirketleri acımasızca elerken, devlet müdahalesi giderek daha çok tekellerin artı-kârlarını güvenceye almak için kullanıldı. Öte yandan uluslararası anlaşmalar periyodik olarak bozuldu çünkü bunlar uzun vadede uluslararası bunalımlara, resesyonlara ve savaşlara ya da eşitsiz gelişme yasası tarafından belirlenen kapitalistler arası ilişkilerdeki değişimlere dayanıklı değildi.[9] Bu demek değildir ki İkinci Dünya Savaşı'ndan önce meta üretiminin önemli bir parçası ülke dışında yapılan tekeller anlamında uluslararası şirketler yoktu. Hammaddeler üzerinde tekel kuran emperyalist konsernlerin hemen hepsi bu kategoride idi. Üretiminin büyük bir bölümünü emperyalist metropollerde yapan ABD petrol sanayisindeki Rockefeller grubu gibi tekellerin bile 20. yüzyılın başlarında çok erkenden dış pazarlardan ziyade dış üretim siteleri üzerinde bir kontrol kurma stratejisini geliştirdiğini kaydetmek ilginçtir. Ancak tüm bu süreç önemli bir uluslararası sermaye nüfuzu olmaksızın ve imalat sektörünü ciddi biçimde etkilemeksizin sermayenin uluslararası yoğunlaşması ve ulusal merkezileşmesi çerçevesinde meydana geldi. Ayrıca, saf nicel bir açıdan bakarsak, çok uluslu şirketlerin sermaye ihracı sürecindeki ağırlığı marjinal idi. 1914'te tüm uluslararası sermaye hareketlerinin yaklaşık yüzde 90'ı portföy yatırımı biçimi alırken bugün bu akışın yüzde 75'ini çok uluslu şirketlerin doğrudan yatırımı oluşturuyor.[10]

---

lism and World Economy, s. 41-5, 53-60). Ancak daha sonra bu nokta da daha net bir konum aldı.

9- Karş. N. Bukharin, *Imperialism and World Economy*, s. 60. E. Varga ve L. Mendelsohn (eds.), *New Data for Lenin's 'Imperialism'*, New York, 1940, s. 167.

10- Raymond Vernon, *Sovereignty at Bay*, Londra, 1970, s. 37, 40-1; Christop-

1890 ile 1940 arasında bu ana eğilimin bazı istisnaları elbette vardı. İki büyük İngiliz-Hollandalı şirketi Royal Dutch Shell ve Unilever uluslararası bir sermaye birleşiminin sonucu idiler. Hoffmann La Roche ve Nestles [Nestle ?] gibi başlıca İsviçre şirketleri sınırlarının ötesinde çok daha fazlasını üretiyorlardı. İsveçli Kreuger şirketi çöküşünden önce aynı kategoriye aitti. Belçika ve Fransız sermayesi daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Rus demir sanayisinin inşasında işbirliği etmişlerdi ve bazı alanlarda bu işbirliği daha büyük bir ölçekte Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etmişti. Ancak bu istisnalar karakteristik olarak şunları içeriyordu: 1) Küçük bir özgül ağırlığı fakat görece önemli bir sermaye zenginliği olan ülkeler. Bu ülkeler aynı zamanda göreli fazla sermayelerinden dolayı uluslararası yatırımlarını artırmaları gerekse de *bağımsız* bir emperyalist dünya politikası izlemekte giderek daha çok zorlanıyorlardı (Hollanda, Belçika, bir ölçüde İsviçre ve İsveç). 2) Büyük emperyalist güçlerin ekonomik gücü açısından hayati olmayan alanlar. Örneğin, Büyük Britanya ve Almanya'da büyük kimya şirketleri –ICI ve IG-Farben– kurulduğu zaman bazı durumlarda önemsiz olmaktan uzak olan başlıca yabancı hissedarlar (ICI örneğinde Solvay hatta tek başına en büyük hissedar idi)[11] şirketin yönetimine ortak etmek yerine bu büyük sermayenin kontrolünden uzak tutuldu.

Buharin bu konuda bazen biraz sallantıda olmakla birlikte yine de genelde Birinci Dünya Savaşı öncesi emperyalizm çağında (ekleyelim: ve iki dünya savaşları arasında) "uluslararası örgütlerin" (uluslararası şirketler ve kartellerin) öneminin "asla ilk bakışta göründüğü kadar büyük" olmadığını

her Tugendhat, *The Multinationals*, Londra, 1973, s. 38.

11- George W. Stocking ve Myron W. Watkins, *Cartels in Action*, New York, 1946, s. 431.

kavramıştı.[12] Ona göre ekonomik hayatın uluslararasılaşması eğilimi hala sermayenin ulusallaşması süreci tarafından alt edilmekteydi.[13] " 'Ulusal ekonomi' katılımcıları mali gruplar ve devlet olan tek ve geniş birleşik bir tröste dönüştürülür. Bu tür oluşumlara devlet kapitalizmi tröstleri diyoruz."[14] Buharin'e göre, (klasik) emperyalist çağın ana özelliği sermayenin uluslararası birleşmesi değil, bu "devlet kapitalizmi tröstleri" arasındaki rekabet idi.

Üçüncü teknolojik devrim ve geç kapitalizmin oluşumu bu bakımdan çok önemli bir dönüş noktası oldu: *sermayenin uluslararası yoğunlaşması bundan böyle uluslararası merkezileşme şeklinde gelişmeye başladı. Geç kapitalizmde çok uluslu şirket büyük sermayenin belirleyici örgütsel biçimi haline gelir.* Bu süreçte istisnai bir rol oynamış olan ve geç kapitalist çağda şirketlerin gelişimi ile bu şirketlerin klasik emperyalizm çağındaki gelişimi arasındaki nicel farkları kavramamıza yardım eden güçler şunlardır:

1. Üçüncü teknolojik devrimin serbest bıraktığı üretici güçlerin yeni gelişimi öyle bir noktaya ulaşmıştır ki bu noktada artan sayıda alanda yalnızca iç pazarın sınırlarından dolayı değil aynı zamanda üretim için gereken sermayenin muazzam hacminden dolayı ulusal ölçekte kârlı bir üretim

12- N. Bukharin, *Imperialism and World Economy*, s. 60. Buharin ayrıca Sartorius von Waltershausen'in dünya ekonomisi üzerine klasik eseri *Das volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Auslande*, Berlin 1907, s. 100'den karakteristik bir cümle aktarıyor: "Merkezileşmiş (*einheitlicher*) üretim yönetimine sahip uluslararası şirketlerin yaratılması olası görünmüyor". Bernard Harms ise *Volkswirtschaft und Weltwirtschaft* dergisinin Haziran 1912 sayısında üretimin uluslararasılaşmasının başlangıcını doğru bir biçimde saptadı.

13- N. Bukharin. *Imperialism and World Economy*, s. 61, 53vd.

14- Ibid, s. 117-20. Ayrıca bkz. N. Bukharin, *Ökonomik der Transformationsperiode*, s. 10-13.

yapmak artık mümkün değildir. Uzay sanayisi ya da sesten hızlı uçak imalatı ve yarın muhtemelen "kirlenmeye karşı sanayi" de bu sürecin Batı Avrupa'daki klasik *mutlak* örnekleridir. Birçok Avrupa ülkesinde başlamış olsa da şimdi tüm Batı Avrupa için yalnızca tek bir üretici tarafından kârlı bir biçimde geliştirilebilen entegre devre üretimi aynı eğilimi *göreli* bir örneğidir. Fakat çağdaş üretici güçlerin ulus devletin çerçevesinden taşmakta olduğuna ilişkin başka birçok alandan da kanıtlar vardır, çünkü belli birtakım metaların üretimi için minimum kârlılık eşiği birkaç ülkenin pazarları ile orantılı çıktı serileri içerir.[15] Örneğin, bugün rasyonel bir hız ve yükleme ile on milyon tüketici için kibrit üretebilen bir makine vardır; başka bir makine yirmi beş milyon için elektirik ampulü üretebilir; tek bir petrol rafinerisi on beş milyondan fazla kullanıcının petrol tüketimini karşılayabilir, vs.[16] İsveç gibi bir ülke için, iç pazar (yurt içi tüketim) sigara üreten bir fabrikanın optimum kapasitesinin yalnızca yüzde 30'unu karşılar, buzdolabı üreten bir fabrikanın yüzde 50'sini ve bir bira fabrikasının yüzde 70'ini. Kanada'da bile iç pazar buzdolabı üreten tek bir fabrikanın

15- Brown şu ilginç rakamları veriyor: modern bir fırın 1 milyon nüfusu olan bir sanayi toplumu için yeterince demir üretebilir; modern bir çelik fabrikası 2-3 milyon nüfusu olan benzer bir toplum için yeterli üretim yapabilir; modern bir sürekli rulo fabrikası 20 milyonluk bir topluluk için ve geniş ve manyetik sac gibi özel ürünler için bir modern rulo fabrikası çok daha büyük nüfuslar için üretebilir: A. J. Brown, *Introduction to the World Economy*, Londra, 1965, s. 125.

16- Ibid, s. 126-7. Bu yalnızca fiili üretim için değil aynı zamanda ulaşım alanı için de geçerlidir. Böylece Kuzey Atlantik güzergahındaki kitlesel ölçekte konteyner sistemini devralan Atlantic Container Line dört farklı ülkeden altı Avrupalı gemicilik şirketi tarafından oluşturuldu (Compagnie Generale Transatlantique, Cunard Line, Holland-America Line, İsveçli Transatlantic Steamship Company, Swedish American Line ve Wallenius Shipping Company). Ulusal gemicilik şirketlerinden hiçbiri bu teknolojik dönüşümün getirdiği maliyetleri ve riskleri kendi başına üstlenemezdi.

minimal optimum kapasitesinin kullanımı için çok küçüktür.[17] Üretici güçlerin uluslararasılaşması böylece sermayenin uluslararasılaşması için altyapıyı yaratır. Bu durumu başka şeyler arasında uluslararası ticaret hareketlerinin artan bir kısmının gerçekte aynı uluslararası şirket içinde yer alması ifade eder (başka şeyler arasında, başka bir yerde monte edilmek üzere otomobil parçalarının ihracı, yedek parçalar, vb). Üretici güçlerin büyümesinin uyguladığı yapısal baskı, birçok dev araştırma projesinin maliyetini orta boyutta birçok devletin mali gücünün ötesine geçirir, bu ülkeleri giderek kamu destekli araştırmalarda uluslararası eşgüdüm, işbirliği ve iş bölümüne zorlar. Çok uluslu şirketlerin kurulmasına ek bir teşvik edici de sermayenin merkezileşmesinin sürükleyici güçlerinden biri olan *dikey bütünleşme (entegrasyon) zorunluluğudur*. Ancak böyle bir dikey entegrasyon, hammadde kaynakları, teknolojik yenilik ve sermaye birikiminin dünya üzerindeki eşitsiz gelişimine tekabül edecek biçimde farklı ülkelerde konuşlandırılmış bir üretim siteleri kombinasyonunu giderek daha çok gündeme getirir.

2. Tekelci kapitalizm çağında sermayenin ilerleyen birikimi ve merkezileşmesi giderek daha çok sermayeyi realize ettikleri artı-kârlar yoluyla büyük oligopol ve tekelci şirketlerin emrine verir. Sonuç öz-finansman ve aşırı-kapitalizasyondur.[18] Ancak fiyat rekabetini elemek tekelci sermayenin tipik davranışı olduğu için, satışlar ve üretimin büyümesi içerde giderek daha çok sınırlı hale gelir. Bunun da sonucu büyük şirketlerin ürünleri için pazar bulmak için ulusal

17- Minimal optimum kapasite düzeyinin altında birim üretim maliyetleri artmaya başlar. Bkz. F. M. Scherer, "The Determinants of Industrial Plant Sizes", *Review of Economics and Statistics*, Mayıs 1973, s. 141.

18- E. Mandel, *Marxist Economic Theory*, s. 511-21.

pazarın dışında genişleme zorunluluğudur. Bu genişleme iki yol izler: iç pazarda farklılaşma ve sektörlerin birleşmesi (kombinasyonu)[19] ile dünya pazarında uzmanlaşma ve ürünlerin farklılaşması. Uzun vadede kâr maksimizasyonu açısından (büyük seriler, iç ve dış ölçek ekonomisi ve pazar kontrolleri avantajları) bu eğilimlerin ikincisi egemendir ve büyük şirketleri dünya ölçeğinde üretmeye ve satmaya yönlendirir. Kimya sanayisi iyi bir örnek sunar. Büyük lsviçre konserni Ciba (bugünkü Ciba-Geigy) foto-kimyaya nüfuz etti (başka şeyler arasında lngiliz Ilford şirketini bünyesine katarak) ve oradan görsel-işitsel aygıtlar, matbaacılık ve askeri hava fotoğrafçılığı aletleri üretimi alanına kaydı. Büyük ilaç şirketleri gıda sanayisini (Bristol Myers), kozmetik alanını (Roche, Eli-Lilly, Roussel-Uclaf) ve hastane ve tıbbi cihazlar alanını (Johnson and Johnson, Roche) istila etti.[20]

3. Geç kapitalizmde artı-kârlar baskın olarak teknolojik artı-kârlar (teknolojik rantlar) biçimi alır. Sabit sermayenin azalmış devir zamanı ve teknolojik yeniliklerin hızlanması, araştırma ve geliştirme için gerekli muazzam harcamalar yüzünden sermaye genişlemesinin içkin risklerini barındıran yeni ürünler ve yeni üretim süreçleri için bir arayışı belirler ve yeni imal edilmiş metalar için maksimum üretim

19- Geç kapitalizmdeki bu eğilimin aldığı en önemli biçim konglomera [holding, şirketler grubu] denilen biçimdir. Bu görüngünün tam bir çözümlemesi *American Economic Review*, No. 2, Vol. XI, Mayıs 1971'de yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. W. F. Fueller, "A Theory of Conglomerate Mergers", *Quarterly Journal of Economics*, Kasım 1969. 1965-69 yıllarında ABD'deki şirket birleşmelerinin yüzde 80'den fazlası konglomeralar kurulmasına yol açarken 1948-53 yıllarında bu oran yüzde 52 idi. Anne-Marie Kumps ve Michel Cardon de Lichtbuer, "La concentration conglomerate", *Reflets et Perspectives de la Vie Économique*, No. 2, 1971.

20- *Neue Zürcher Zeitung*, 29 Haziran 1969; *Enterprise*, 31 Mart 1972.

ve satış talep eder.[21] Amerikan kimya sanayisinin bir sözcüsü ikirciksiz bir biçimde ifade ettiği gibi: "Ortalamanın üstünde kâr marjları elde etmek için sürekli olarak yüksek kâr marjları veren yeni ürünler ve yeni uzmanlıklar keşfedilmelidir, bu arada aynı kategorideki daha eski ürünler düşük kâr marjlı kimyasal mallar kategorisine düşer."[22] Bu baskı da uluslararası üretim için güçlü bir teşvik oluşturur ve büyük pazarlara görece kolay erişim (büyük kentsel alanlardaki nüfus yoğunlaşması) tarafından da desteklenir.[23] *Dolayısıyla uluslararası işbölümünün ürün uzmanlaşmasına dayalı yeni bir biçimi şimdi geç kapitalizmin büyük çokuluslu şirketlerine tekabül etmektedir.*[24] Bu şirketler tekelci artı-kârlarını dünya ölçeğinde maksimize etmek için hammadde, teçhizat, arsa ve binalar olduğu gibi emek gücü satın alımında da uluslararası fiyat diferansiyellerinden ve kendi fabrikalarında üretilen malların piyasa fiyatlarındaki farklardan da yararlanmaya çalışırlar.[25] Otomobil sana-

---

21- Stephen H. Hymer, "The Efficiency (Contradictions) of Multi-National Corporations", *The American Economic Review*, Mayıs 1970, vol. LX, No. 2, s. 445.

22- J. Backman, *The Economics of the Chemical Industry*, Washington, 1970, s. 215.

23- Charles P. Kindleberger, *American Business Abroad*, s. 14, büyük şirketlerin iş çaplarının hızlı gelişimi için iki önkoşulun önceden mevcut olan yüksek derecede bir ulusal sınai yoğunlaşma ile marka tanınmışlığının yarattığı geniş uluslararası satış olanakları olduğunu vurguluyor. Bu durum, Heilbronner'in cam ve arabalarda yaygın bir "uluslararası üretim" var iken takım tezgahları ve gemi inşaatında neden olmadığı sorusunu yanıtlar: Robert L. Heilbronner, "The Multinational Corporation and the Nation State", *The New York Review of Books*, 11 Şubat 1971.

24- Kindleberger, *Europe's Post-War Growth*, s. 114; Vernon, op. cit., s. 71-82.

25- "(1960'ların sonlarına gelindiğinde) Bendix dünya pazarları için otomobil radyoları montajı için Tayvan'ın ucuz emeğini kullanıyordu. Ford Hollanda'da yaptığı çeliği Avrupa'nın kalanındaki otomobil üretimi için,

yisi çarpıcı bir örnek sunuyor, burada Avrupalı ve Japon şirketler ABD küçük araba pazarına egemendir, belli birtakım firmalar (Mercedes, Volvo, BMW, Alfa-Romeo, Citroen, Amerikan şirketleri) Avrupa büyük otomobiller ve lüks modeller pazarına egemendir; belli şirketler orta sınıf sedanlar üzerinde uzmanlaşır ve ötekiler hafif ya da ağır kamyonlar üzerinde vb.

4. Toplumsal-siyasal güçler (İkinci Dünya Savaşı'ndan beri sömürgelerdeki ve yarı-sömürgelerdeki sürekli devrimci mayalanma) ile birlikte ekonomik güçler (hammadde üretiminin erken sınai teknolojiden ileri sınai teknolojiye çevrimi; bu malzemeleri üretmek için doğal yöntemler yerine giderek daha çok kimyasal yöntemlerin artan gelişimi, vs) az gelişmiş yörelere sermaye ihracında göreli bir düşüşe sebep olmuştur. Bunun sonucunda, fazla sermaye şimdi esas olarak emperyalist metropol ülkeler arasında gidip gelmektedir ki bu da çokuluslu şirketin yükselişini teşvik etmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu sermaye akışı esas olarak Amerika ve Britanya'dan kaynaklanmış ise de Kıta Avrupa'sı ve Japon sermayesi bugün bu emperyalistler arası ihracat hareketinde büyüyen bir rol oynamaktadır. Çeşitli emperyalist ülkelerin eşitsiz gelişiminin kendisi sermayenin uluslararası içi çeliği için önemli bir teşvik edicidir; örneğin Avrupa'da, yalıtılmış "ulusal" Avrupalı şirketlerin ABD'li rakiplerinin rekabetine direnme kapasitesi böyle bir iç içelik gerçekleşmezse ciddi bir biçimde tehlikeye girer.[26]

Almanya'da yaptığı traktör parçaları ile Britanya'da yaptığı küçük modeller için motorları da ABD'deki montaj fabrikaları için kullanıyordu. Singer çeşitli tip ve modeldeki dikiş makinelerini İskoçya, Kanada, Japonya ve ABD arasında dolaştırıyor ve farklı tiplerin üretimini pazar ve faktör maliyetlerine göre yoğunlaştırıyordu": Vernon, *Sovereignty at Bay*, s. 110. Başka örnekler için bkz. Tugendhat, *The Multinationals*, s. 139, 142 ve 149.

26- Buradaki sorunların ayrıntılı bir incelemesi için kitabımıza bakınız, *Euro-*

5. Çeşitli büyük emperyalist güçlerin (ya da bölgelerin) eşitsiz gelişimi ve izledikleri korumacı ya da kısmen korumacı politikalar, bu türden gümrük kısıtlamalarını aşmak için meta ihracının yerine sermaye ihracı biçimindeki çağdaş eğilimi güçlendirmektedir. Böylece Amerikan ve Ingiliz şirketleri pazar paylarını üçüncü ülkelerden ihracattaki ortak AET gümrük tarifelerinin etkilerinden korumak için AET içinde çok sayıda şubeler açtılar. Bu etken Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Lever Brothers, Bayer ya da Jurgens (Unilever'in ilk parçalarından biri) tarafından uygulanmış olan büyük şirketlerin ülkeleri dışında üretim birimleri kurma yönündeki ilk çabalarında zaten bir rol oynamıştı. Bugün –birkaç yıldan beri bariz olan fakat Nixon'un 15 Ağustos 1971'deki konuşmasında net bir biçimde dile gelen– ABD'nin ticaret politikasındaki son yılların korumacı eğilimi benzer şekilde ABD'ye Avrupa ve Japonya'dan sermaye ihracatını hızlandırabilir. Bununla karşılaştırılabilir bir rolü uluslararası döviz sistemindeki artan istikrarsızlık oynamaktadır, bu durum giderek döviz kurlarında öngörülemez dalgalanmalar korkularını doğurmaktadır ve benzer şekilde meta ihraçları üzerinde bir freni temsil ederken aynı zamanda sermaye ihracını ve üretim sitelerinin uluslararasılaşmasını teşvik etmektedir.[27]

---

pe Versus America?, Londra, 1970. Japon sermaye ihraçlarının son yıllardaki hızlı büyümesi özellikle etkileyici olmuştur. 1967'den önce bu ihracat hiç yılda ortalama 100-200 milyon dolardan fazla olmamıştı. Daha sonra bu rakam sıçramalı olarak yükseldi, 1968'de 400 milyon dolara, 1969'da 670 milyon dolara, 1970'de 913 milyon dolara ve 1971'de 1 milyar doların üstüne çıktı. Japon dış yatırımlarının toplam değeri şimdi 10 milyar doları geçmiş bulunuyor. ABD'deki Avrupalı doğrudan yatırım tek başına 1966'da 6 milyar dolardan 1971'de 10 milyar dolara yükseldi; ABD'de Avrupalı uzun vadeli portföy yatırımı 1966'da 11.5 milyar dolardan 1971'de 26 milyar dolara çıktı.

27- Kindleberger, *American Business Abroad*, s. 188-9; Levinson, *Capital, Inflation and the Multinationals*, s. 36, 54-5, vs.

6. Uzmanlaşma ve ulusal bir ölçekte sermayenin artan merkezileşmesini bekleyen sermaye üzerindeki kontrolün "rasyonalizasyon"u yurt dışı doğrudan yatırımları o derece teşvik eder ki kapitalistlerin "saf" yeniden üretim etkinliği alanında giderek daha çok uzmanlaşmasına izin verir ve yeni yatırım tercihlerinin ulusal ya da uluslararası mülahazalardan bağımsız olarak nesnel ölçütler tarafından belirlenmesini mümkün kılar. Oligopol rekabetinin mantığı ve onun teknik ilerleme ile olan bağı aynı yönde işler, çünkü bazı ürünler örneğinde dünya pazarından başka bir "normal pazar" söz konusu değildir. Bir şirketin ulusal statüden uluslararası statüye kendi kendine gelişimi "birçok sermaye"ler düzeyinde daha önce ana hatlarını vermiş olduğumuz "genelde sermaye"nin nesnel gelişim eğilimlerine tekabül eder.[28]

Büyük Alman şirketi Robert Bosch GmbH'nın yönetim kurulu başkanı şirketinin uluslararasılaşması kararını belirleyen ekonomik düşünceleri geçenlerde şöyle özetledi:

1. Ulaşım maliyetleri, tedarik güvenliği, ürünlerin yerel gereksinimlere uyarlanması, istihdam ve satış bölgesinin yapısal sorunlarını içeren nedenlerden ötürü çoğu zaman bir metanın üretiminin o metanın tüketim bölgesinde olmasını gerektiren çağdaş pazarlar.
2. Yalnızca hammadde ve enerjiyi değil fakat özellikle optimum kombinasyonu üretim maliyetlerinin minimizasyonu

28- Çokuluslu şirketin büyük kapitalist işletmenin iç gelişimindeki kökenleri için bkz. Hymer, op. cit., s. 442-3; Chandler, *Strategy and Structure*, s. 42-51, 324vd. Her iki yazar da 1930'larda ortaya çıkan fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra genelleşen çok-bölümlü şirkete "ulusal" ve "uluslararası" şirket arasında ortada bir aşama olarak önemli bir rol atfederler.

için bir önkoşul olan emek-gücünü de içeren üretim faktörleri;
3. Farklı bölgelerde farklı ilerleme sektörlerini barındıran ve uluslararası eşgüdüm gerektiren dünya çapında teknoloji gelişimi;
4. Risklerin dağıtılması, cari eğilimlerin düşen getiriler ve artan tehlikeler olduğu bir zamanda anlaşılır bir hedef.

Artı-değerin *realizasyonundan* farklı olarak *üretimin* bu uluslararasılaşmasının ölçülerini göstermek için birkaç rakam yeterli olacaktır. Bir "uluslararası şirket"i, toplam ciro, yatırım, üretim ya da istihdamının en azından yüzde 25'i menşe ülkesinin ya da merkezi yönetiminin dışında yer alan bir şirket olarak tanımlarsak, o zaman en büyük 200 Amerikan şirketinden 75 – 85'i ve en büyük 200 Avrupa şirketi bu kategoriye girer.[29] En büyük 176 Amerikan konserninden 71'inde çalışanların ortalama üçte biri yurt dışında ikamet etmektedir.[30] 1967'de önde gelen on kapitalist sanayi ülkesinin 130 milyar dolarlık ihracatı aynı ülkelerin şirketlerinin iştiraklerinin ve yabancı üretim merkezlerinin cirosunun (240 milyar dolar) yarısını ancak geçiyordu. 1971'de çokuluslu şirketlerin kendi toprakları dışında 300 milyar dolar değerinde meta üretmiş olduğu söyleniyor ki bu dünya ticaretinin toplam değerinin yarısından fazladır.[31] Magdoff'a göre, 1965'te ABD şirket kârlarının yüzde 22'si yabancı iştiraklerinden geldi.[32] 1972 başlarında çokuluslu olarak tanımlanan tüm şirketlerin toplam

29- Sidney E. Rolfe ve Walter Damm (eds.), *The Multi-National Corporation in the World Economy*, New York, 1970, s. 17.

30- Kenneth Simmonds ve Courtney Brown, *World Business: Promise and Problems*, New York, 1969, s. 49.

31- Tugendhat, *The Multinationals*, s. 21.

32- Heilbronner, op. cit., s. 21; Magdoff, op. cit., s. 159.

cirosunun kullanılan tanımlara göre 300 ile 450 milyar dolar arasında olduğu tahmin ediliyordu – başka bir deyişle, tüm kapitalist dünyanın brüt toplumsal hasılasının yaklaşık olarak yüzde 15'i ile yüzde 20'si arası.[33] Bu ciro son on yıldaki brüt toplumsal hasıla oranından iki kat daha hızlı büyüdüğü için cari eğilim sürseydi (ki bu muhtemel görünmüyor), bu hasıla içindeki payı gelecek on yılda yüzde 28 - yüzde 40'a yükselmiş olacaktı.

Bunla birlikte, sermayenin uluslararası merkezileşmesine yönelik bir eğilimden söz ederken, onun değişik biçimlerini ayırdetmeli ve "çokuluslu şirket" kavramını daha net biçimde tanımlamalıyız. Sermayenin merkezileşmesi merkezi komuta gücü ya da *üretim araçları üzerindeki kontrolün merkezileşmesi* anlamına gelir – başka bir deyişle, merkezileşmiş özel mülkiyet. Bu bağlamda hisselerin uluslararası alanda küçük ya da orta boy hissedarlar arasında genişçe dağılmış olup olmadığının hiçbir önemi yoktur. Çünkü kapitalist anonim şirketin ve bir bütün olarak tekelci sermayenin kötü bir şöhreti, herhangi bir büyük şirket içindeki büyük bir miktar sermaye mülkiyetinin daha da büyük miktarlarda sermayeler üzerinde komuta gücü sağlamasıdır.

Uluslararası sermaye merkezileşmesi böylece farklı ulusal kökenleri ve kontrolleri olan bir sermaye üzerindeki merkezi komuta anlamına gelir. Bu merkezileşme buna göre iki biçim alabilir: Ya *farklı* ulusal emperyalist sahipleri olan şirketler ve büyük işletmeler *tek bir* emperyalist sınıfın kontrolüne girebilir (örneğin Machines Bull şirketi General Electric tarafından

33- Düşük tahmin Norman MacRae tarafından verilmiştir, "The Future of International Business", *The Economist*, 22 January 1972; yüksek tahmin ise Amerikan büyük patronlarından Arthur Ross tarafından verilmiştir, "Trends bei multinationalen Konzernen", *Gottlieb Duttweiler-Institute – Topics*, 3rd Year, No. 5, Mayıs 1972.

yutulduğu zamanki gibi, Phoenix Firestone tarafından, Belçikalı ACEC şirketi Westinghouse tarafından vs olduğu gibi); ya da *farklı* ulusal sahipleri olan şirketler ve büyük işletmeler, kontrol tek bir gücün sahiplerinin eline *geçmeksizin tek bir* uluslararası şirket içinde iç içe geçebilirler, örneğin AGFA ve Gevaert'in birleşmesi, Ijmuiden-Hoesch-Dortmund-Horder-Hütten-Union birleşmesi, Dunlop-Pirelli ve AEG-Zanussi birleşmeleri ve VFW-Fokker (Alman-Hollandalı uçak tröstü) birleşmesi gibi.[34]

Birçok ülkede şubeler ve iştirakler yaratmış olan dev Amerikan şirketlerinin (örneğin General Motors, Ford, Esso Standard, Texaco, Westinghouse, General Electric ve I.B.M.) belli ki gerçek bir uluslararası sermaye birleşmesi kategorisinin dışındadırlar, çünkü sermayelerinin hem kökeni hem de kontrolü tartışmasız bir biçimde ulusal karakterdedir. Bu Kuzey Amerikan şirketlerinin, tıpkı Britanya imparatorluğunun klasik İngiliz şirketleri gibi, uluslararası bir sermaye yoğunlaşmasını temsil etmesine rağmen, biriktirdikleri sermayenin artan bir kısmının ülkeleri dışındaki artı-değer üretimi ve realizasyonundan kaynaklanmasından ötürü[35] bunlar bir uluslararası sermaye merkezileşmesini temsil etmez. Böylesi bir uluslara-

34- Uluslararası sermaye birleşmesinin marjinal bir örneği, uluslararası hisse satışının mülkiyet paternini öylesine "sulandırması" ki özgün "kurucu milliyet"in şirket üzerindeki kontrolünü yitirmesi olurdu. Bazen büyük İsviçre şirketi Nestlé'nin ve hatta Hollandalı Philips şirketinin zaten bu durumda olduğu iddia edilmektedir. Biz bu durunun gerçekliği konusunda şüpheliyiz.

35- İlgili şirketler üzerinde etki (ya da kontrol) olmaksızın yabancı hisselere büyük "portföy yatırımları", uluslararası merkezileşmesiz uluslararası sermaye yoğunlaşmasının özgül bir geç kapitalist biçimidir (bu "klasik" emperyalizm çağında embriyon halinde zaten vardı). Böylece Avrupa kapitalistleri ABD şirketlerinde toplam olarak 26 milyar dolar değerinde hisseye sahip iken bu şirketlerin yönetiminde hiçbir payları yoktu. ABD'ye Avrupa'dan sermaye ihracı –şimdiye değin– esas olarak portföy yatırımlarıdır. Oysa Batı Avrupa'ya Amerikan sermaye ihraçları esas olarak Avrupa'da doğrudan yatırımlardır.

rası merkezileşme ancak bu şirketler uluslararası etkinlikleri çerçevesinde çeşitli ülkelerdeki yerel şirketleri ve işletmeleri yuttukları zaman meydan gelir.

Sermayenin uluslararası merkezileşmesinin ve geç kapitalist devletle olan ilişkisinin gelişiminin uzun vadeli eğilimlerini netleştirmek için artı-değerin *realizasyonunun* uluslararasılaşması (metaların satışı), artı-değerin *üretiminin* uluslararasılaşması (meta üretimi), *emek-gücü metasının* satın alımının (ya da bu meta için özgül pazarın) uluslararasılaşması ile nihai olarak her zaman *sermaye mülkiyetinin* uluslararasılaşmasına dayalı olan sermaye üzerindeki komuta gücünün uluslararasılaşması arasında net bir ayrım yapmalıyız.

Artı-değerin realizasyonunun, yani metaların satışının uluslararasılaşması kapitalizme içkin bir eğilimdir fakat bu üretim tarzının tarihinde çok farklı biçimlerde gelişir. Kabaca söylersek, bu uluslararasılaşma 19. yüzyıl başlarından Birinci Dünya Savaşı arefesine dek arttı (yani ihracat ileri kapitalist ülkelerin sınai hasılasının büyüyen bir kısmını temsil etti), ardından 1914'ten 1945'e değin geriledi; geç kapitalist çağın gelişi ile birlikte bir kez daha yukarı tırmanmaya başladı, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce erişilen göreli düzeye (başka bir deyişle göreli kişi başına ihracatın payına) 1960'lara değin yetişilememiş olmasına rağmen.[36]

Geçmişte artı-değer üretiminin fiili imalat sanayisinde hammaddeler alanının dışında yalnızca marjinal bir ulusla-

36- Lamartine Yates'in hesaplamalarına göre, kişi başına düşen dünya ticareti 1937'de 1913'tekinden daha düşük (- yüzde 7) iken, bu kişi başına düşen dünya ticaretinin 1913-63 dönemindeki ortalama on yıllık büyüme oranı yüzde 8 idi. Fakat ihracatın dünya hasılasındaki payı tüm bir yüzyıl boyunca yükselirken (1800'de yüzde 3'ten 1913'te yüzde 33'e çıktığı söyleniyor), iki dünya savaşları arasında uzun bir gerilemeye girdi, yüzde 22 olduğu 1963'te bile 1913 düzeyine ulaşamamıştı: Simon Kuznets, *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations*, s. 4-9.

rarasılaşması vardı. Bugün o geç kapitalist çağdaki sermaye uluslararasılaşmasının gerçekten yeni ve özgül yönünü oluşturuyor. Büyük şirketlerin çoğunluğu şimdi kendi doğrudan kontrolleri altındaki şubelerde ya da başka şirketlerde ortak girişimlerde olsun, yabancı ülkelerde yabancı şirketler tarafından kurulmuş ve sonradan satın alınmış işletmelerde ya da yabancı konsernlerin iç içe geçmiş olduğu büyük çokuluslu şirketlerde olsun yeryüzünün birçok ülkesinde değişmeyen ve değişken sermaye harcamaları yapıyor. Bu gelişme İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra özellikle Amerikan petrol, otomobil ve elektirik aygıtlar sanayilerinde başladı ve bugün tüm dünyada bilinen bir olgu haline geldi. Bu olgu gerçekten ilk kez sermayenin rekabeti için doğrudan uluslararası bir çerçeveyi sağlıyor (bariz bir örnek elektronik sanayisinde en önemli Amerikan bilgisayar şirketleri arasındaki uluslararası rekabet alanıdır).[37]

Emek-gücü metasının satın alımının uluslararasılaşması, artı-değer üretiminin uluslararasılaşmasının kaçınılmaz bir sonucudur, her ne kadar bu ikisi mekanik bir biçimde birbirine denk düşmese de. Bir yandan, yurt dışında üretim pek yabancı emek-gücü olmaksızın meydana gelebilir, özellikle hayli makineleşmiş veya otomasyona bağlanmış işletmelerde ya da sanayi dallarında. Öte yandan, üretim sitelerinin ya da mülkiyetlerinin zorunlu bir uluslararasılaşması olmaksızın iş arayan büyük uluslararası emek-gücü hareketleri olabilir: İtalyan, İspanyol, Portekizli, Yunan, Yugoslav, Türk ve Faslı emek-gücünün Batı Avrupa'ya ve özellikle AET ülkelerine

37- Uluslararası alanda işleyen ulusal şirketleri yurt içi ve yurt dışı üretimlerinin göreli oranlarına göre uluslararası şirketlerden ayırdetmek ve ayrıca (tek bir ulusun sermayesi tarafından kontrol edilen) uluslararası şirketleri mülkiyet modellerine göre çokuluslu şirketlerden ayırdetmek gereklidir. Kindleberger, *American Business Abroad*, s. 180-4.

olan kitle hareketlerinden dolayı Batı Avrupa sanayisindeki mülkiyet ilişkilerinde bir değişiklik yoktur. Bir anlamda bu iki hareket, sermayenin uluslararası hareketliliği ve emek-gücünün uluslararası hareketliliği (erken kapitalist çağdaki eğilimlerine karşıt olarak) geç kapitalizm çağında paralel ya da birbirini tamamlayıcı değildir, aksine birbirine ters gider. Emek-gücü az gelişmiş marjinal bölgelerden Batı Avrupa'nın sanayi merkezlerine akar, tam da sermaye bu merkezlerden bu marjinal bölgelere ak*ma*dığı (ya da yeterince akmadığı) için.[38]

Sermaye üzerindeki komuta gücünün uluslararasılaşması, sermayenin fiili merkezileşmesi her zaman ya bir ülkeden ötekine ya da bir ulusal sermaye sahipleri gurubundan birkaçına bir *mülkiyet transferi* anlamına gelir. Burada da eşitsiz ve birleşik gelişim yasası hüküm sürer. Sermayenin uluslararası merkezileşmesi, üretimin ya da üreticilerin ya da metaların satışının uluslararasılaşması ile ne zorunlu olarak ne de mekanik bir biçimde uyumludur. Üretimin uluslararasılaşması sermaye mülkiyetinin bir uluslararasılaşmasına – başka bir deyişle, bir uluslararası *el değiştirmesine* yol açıyorsa, ancak o zaman gerçekten sermaye üzerindeki komuta gücünün bir uluslararasılaşmasından söz edebiliriz.[39] Sermayenin gerçek bir uluslara-

38- 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarındaki beyaz yerleşimci kolonileri denen yerlere olan kitlesel Avrupa göçü örneğinde emek-gücü ve sermaye aynı yönde seyahat etti – ritimleri ve hacimleri farklı olsa da. Aynı durum Çin ve Japonya'dan Pasifik'e, Hindistan ve Lübnan'dan sırasıyla Doğu ve Batı Afrika'ya olan göçler için ve Akdeniz'deki (Yunanlıların ve İtalyanların) küçük göç hareketleri için de geçerlidir ve geçerli idi. Doğu ve Güney Avrupa'dan kıtanın batısına olan çağdaş göç örneğinde ise emek ve sermaye ters yönde hareket etmektedir.

39- Sermaye mülkiyeti burada sermaye üzerindeki kontrol olarak anlaşılmalıdır, bu kontrol toplam sermayenin görece küçük azınlık yüzdelerinin toplamına dayalı olabilir. Kindleberger'e göre, Amerikan şirketleri ortalama olarak dış şubelerinin yüzde 60'tan fazlasına sahip değiller: *American Business*

rası komuta gücü uygulamasını mümkün kılan maddi altyapı üçüncü teknolojik devrim tarafından teleks aygıtı, jet uçağı ve öteki kolaylıklar sayesinde yaratılmıştır.

Burada burjuva ulus devleti ile sermayenin uluslararası merkezileşmesi arasında üç ilişki varyantı ayırt edilmelidir. Sermayenin uluslararası merkezileşmesine *tek bir devletin* gücünün uluslararası genişlemesi eşlik edebilir. Bu eğilim daha Birinci Dünya Savaşı sırasında gözlemlenebiliyordu ve İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ABD emperyalizminin dünya çapındaki siyasal ve askeri hegemonyasında görkemli ifadesini buldu. Bu esas olarak sermayenin uluslararası merkezileşmesinin iki ana biçiminden birincisine tekabül eder: tek bir ulusal kapitalistler sınıfının uluslararası üretim aygıtının giderek artan bir kısmı üzerindeki kesin kontrolü ve yabancı ortakların en fazla *küçük ortaklar* olarak sürece katılımı. Tek bir emperyalist devletin artan uluslararası gücü tek bir ulusal sermaye sahipleri gurubunun toplam uluslararası sermaye alanındaki artan uluslararası üstünlüğü ile uyumludur.

Sermayenin uluslararası merkezileşmesine çeşitli burjuva ulusal devletlerinin gücünün tedrici azalması ve *yeni, federal* bir ulusüstü *burjuva devlet gücünün* yükselişi de eşlik edebilir. Batı Avrupa AET alanı için muhtemel olmasa bile en azından mümkün görünen bu varyant sermayenin uluslararası merkezileşmesinin ikinci ana biçimine tekabül eder: herhangi belli bir ulusal kapitalistler gurubunun üstünlüğü olmaksızın sermayenin uluslararası birleşmesi. Tıpkı bu gerçekten çokuluslu şirketlerde hiçbir türde hegemonya hoş görülmediği gibi, bu

Abroad, s. 31. Buna karşın yabancılar yurt dışında önemli işler yapan Amerikan şirketlerinin yönetimindeki en üst düzey 1,851 makamdan sadece yüzde 1.6'sını işgal ettiler. Tugendhat'ın yorumu yerindedir: "Modern çokuluslu şirketin en çarpıcı özelliği onun merkezi yönetimidir. Ne kadar büyük olursa olsun, yerküre etrafında dağılmış ne kadar çok iştirakleri olursa olsun bütün operasyonları merkezden koordine edilir". *The Multinationals*, s. 31.

sermaye biçimine tekabül eden devlet biçimi de uzun vadede tek bir burjuva ulus devletin ötekiler üzerindeki üstünlüğünü barındıramaz, ne de egemen ulus devletlerin gevşek bir konfederasyonunu. Daha ziyade o önemli egemenlik haklarının transferiyle karakterize edilen bir ulusüstü federal devlet biçimini almalıdır.

Saf ekonomik güçleri bu bakımdan mutlak olarak değerlendirmek ve onları genel tarihsel bağlamdan koparmak elbette vahim bir hata olurdu. Burjuva devletinin işlevi yalnızca sermaye sahiplerinin –ya da kapitalist üretim tarzının her evresindeki belirleyici kapitalistler gurubunun– doğrudan ekonomik çıkarlarını korumak değildir. Bu rolü etkin bir biçimde yerine getirmek için aslında burjuva devleti etkinliğini üstyapının tüm alanlarına da yaymak zorundadır. Bu görev her belirli milliyetin ulusal ve kültürel özelliklerini dikkate almaksızın yapılırsa büyük güçlükler sunar.[40] Geç kapitalist çağda burjuva devlet aygıtının doğrudan ya da dolaylı ekonomik işlevleri üretim ve yeniden üretim süreçlerinin tüm evreleri üzerinde artan bir kontrol kazanma kısıtı aracılığıyla öylesine ön plana itilir ki belli koşullar altında tekelci sermaye ulus-üstü federal bir devlet ile ulus devletlerin kültürel etkinliği arasındaki belli bir iş bölümünü kuşkusuz ehveni şer olarak görebilir. Unutulmamalıdır ki örneğin ABD'de eğitim, din ve kültüre ilişkin tüm sorunlar –birliğin kuruluşundan beri– Federal Hükümet'ten ziyade tek tek eyaletlerin ellerinde kalmıştır. Ayrıca, eğitim ve kültür sorunlarının çeşitli dillerde düzenlenmesi asla olanaksız değildir (bakınız İsviçre Federasyon'undaki kanton sistemi).

40- Ekonomik olmayan bu üstyapısal etken üzerindeki özel vurgu Fransız Gaullistlerinin Avrupalı "küçük devletler" aksiyomuna neden sarıldıklarını ve "ruhsuz Eurocrat"ların temsil ettiği "ulusüstülüğe" neden direndiklerini açıklar.

Batı Avrupa'da ulusüstü bir emperyalist devlet kurma yönündeki ezici zorlama –sermayenin uluslararası merkezileşmesi esas olarak herhangi bir ulusal burjuva sınıfın hegemonyası olmaksızın Avrupa düzeyinde bir sermaye birleşmesi biçimini alsaydı– tam da devletin geç kapitalizmdeki doğrudan ekonomik işlevinden kaynaklanır. Ulus devlet içinde ekonomik programlama uzun vadede sermayenin çokuluslu birleşmesi ile uyumlu değildir.[41] Ya birincisi özellikle bunalım ya da resesyon dönemlerinde ikincisini geriye zorlayacak ya da ikincisi kendisiyle uyumlu bir uluslararası programlama biçimi yaratmak zorunda kalacaktır.[42]

Bu iki alternatif arasındaki seçim eninde sonunda anti-çevrimsel ekonomik politika meselesine takılacaktır, çünkü bunalımlar ve resesyonlara karşı çokuluslu şirketlerin çıkarları ile uyumlu ve başarılı bir mücadele ulusal bir düzeyde verilemez; ancak uluslararası olabilir. Anti-çevrimsel politikanın araçları parasal, kredi, bütçesel, vergi ve gümrük tarifesi aygıtlarından oluştuğu için, böyle bir politikanın nihai olarak elinde birörnek bir uluslararası döviz ve birörnek bir kredi, bütçeleme ve vergi çizgisi olmalıdır (ortak bir uluslararası ticaret politikası AET'de şimdiden bir gerçekliktir). Fakat uzun vadede vergi ve finans konularında tam yetkili ve otoritesini uygulamak için bir baskıcı yürütme gücü olan federal bir hükümet –başka bir deyişle, ortak bir devlet– olmaksızın ortak

41- Birkaç yıldan beri AET'nin henüz nihai olarak "geri çevrilemez" olmadığı ve hala şiddetli bir genel resesyona kurban düşebileceğini savunmamızın nedeni budur.

42- Bu ikincisi iki anlamda ele alınmalıdır: ilk önce, nicel olarak – başka bir deyişle, Siemens, Philips, FIAT ya da ICI gibi büyük şirketlerin yaşadığı konjonktürel realizasyon ve satış güçlükleri ile başa çıkmak için devlet tarafından yeterince büyük anti-çevrimsel kaynakları harekete geçirebilecek bir ekonomik programlama tipi; ikincisi nitel olarak – başka bir deyişle, bencil bölgeci çıkarları en büyük çokuluslu şirketlerin daha geniş çıkarlarına tabi kılmaya muktedir bir ekonomik programlama tipi.

bir döviz, ortak bir bütçe, ortak bir vergi sistemi ve ortak bir bayındırlık programı olanaksızdır.[43] Ayrıca büyük çokuluslu şirketlerin, her halükarda ulusal para birimlerinin, ulusal kredi politikalarının ve ulusal bütçelerin ve vergilerin var olmasını gittikçe daha fazla sorunlu kılan bir çokuluslu sermaye pazarını da yarattığı da söylenmelidir.[44]

Sermayenin uluslararası merkezileşmesi ile geç kapitalist devletin gelişimi arasındaki ilişkini üçüncü olası varyantı birincinin ikinciye karşı göreli bir *kayıtsızlığıdır*. Büyük İngiliz, Kanadalı ve bazı Hollanda şirketleri örneği bu bağlamda özellikle anılmaktadır.[45] Bu şirketler etkinliklerini öylesine uluslararasılaştırmışlar ve o denli çok ülkede artı-değer üretip realize ederler ki kendi ana ülkelerinin ekonomik ve toplumsal konjonktürünün gelişimine büyük ölçüde kayıtsız olmuşlardır.[46]

Bu varyantın varlığını yadsımaksızın yine de onu esas olarak yukarıda özetlenen iki ana varyantın bir ortasından ibaret görebiliriz. Çünkü daha yakın bir çözümlemede "devlete

43- Scitovsky daha 1958'de AET'nin kurulmasının kaçınılmaz olarak yapısal ve işsizlik bunalımları sonucunu vereceğini belirtti ve dolayısıyla ortak bir istihdam ve altyapı politikasının (ya da bir bayındırlık politikasının) AET'de uzun vadede eşit ölçüde kaçınılmaz olacağını savundu: *Economic Theory and Western European Integration*, Londra, 1967, s. 97-8.

44- Birkaç yazar çokuluslu şirketlerin son yıllarda faiz oranları ve döviz kurlarını stabilize etme yolundaki ulusal çabaları boşa çıkarmakta oynadıkları rolü zaten belirtmişlerdir. Örneğin bkz. Levinson, op. cit., s. 36-7, 70-1; Tugendhat, op. cit., s. 161. Bu sorunu Bölüm 13 ve 14'te ele alacağız.

45- Robert Rowthorn (Stephen Hymer'le birlikte), *International Big Business 1957-1967*, Cambridge, 1971, s. 62-3, 74.

46- Başkalarının yanı sıra bkz. Robert Rowthorn, "Imperialism: Unity or Rivalry?", *New Left Review*, No. 69, Eylül-Ekim 1971, s. 46-7. Robin Murray, "Internationalization of Capital and the Nation State", *New Left Review*, No. 67, Mayıs - Haziran 1971, s. 104-8, çelişkiyi kabul eder ve geç kapitalizmin giderek istikrarsız hale geldiği sonucuna varır ancak dolayısıyla büyük şirketlerin gereksinimlerine uygun bir devlet gücü aramaları *gerektiğini* söylemez.

karşı umursamaz" bu şirketlerin operasyonlarındaki iki farklı durumu ayırdetmeliyiz. Birincisi, bu şirketlerin ulusal devlet gücünün kendisinin zaten yabancı konsernlerin ek kâr arayışlarına direnemeyecek kadar zayıf olduğu ülkelerde çalışmaları durumu vardır: Bu ancak nihai olarak İngiliz sermayesinin kontrol ettiği yarı-sömürge ülkeler için geçerlidir. İkincisi, ekonomiye müdahale eden ulusal devlet gücünün bu şirketlerden bağımsız olduğu ülkelerde çalışmaları durumu vardır. Uluslararası rekabetin ve sermayenin merkezileşmesinin daha da şiddetlenmesi ile birlikte birinci guruptaki ülkeler giderek daha çok ellerinde ne kadar devlet gücü varsa onu kendi çıkarlarını olası rakiplere karşı savunmak için kullanmak eğiliminde olacaklardır. İkinci gurup ülkelerde ise "devlete karşı umursamaz" şirketlerin konumu, yerel devlet aygıtının gerçek desteğine sahip olan şirketlerin giderek daha çok tehdidi altında olacaktır. O zaman bu şirketlerin devlete karşı kayıtsız tavırlarını terk etmeleri veya kendi devletlerine ya da sınırları içinde operasyonlarının büyük bölümünün yapıldığı yerel devlete egemen olmaya çalışmaları sadece bir zaman meselesi olacaktır. Bunda başarısız olurlarsa, bu bir zamanların "umursamaz" şirketleri geç kapitalizm çağında devletin rolünü küçümsemekten dolayı ağır bir bedel ödemek zorunda kalabilirler; eninde sonunda rakiplerine yenik düşeceklerdir.[47]

Böylece bu üçüncü varyantın ölçüp biçilmesinden çıkabilecek tek önemli sonuç, sermaye mülkiyetinin uluslararasılaşması olmaksızın bile, artı-değer üretiminin artan uluslararası-

---

47- Resesyon yılı olan 1974'te British Leyland ya da Citroen gibi çok büyük şirketler bile ancak ulusal hükümetlerinden geniş sübvansiyonlarla iflastan kurtulabildiler. Fakat bunlar Batı Avrupa'daki devletlerin hala destekleyebileceği limitin hemen altındaki şirketlerdir. Philips, ICI, Siemens, FIAT veya Rhône-Poulenc gibi çokuluslu şirketler ciddi bir mali bunalım durumunda öyle büyük bir ölçekte bir sübvansiyona gerek duyarlar ki bunu kapitalist Avrupa'daki hiçbir ulusal hükümet tek başına sağlamayamazdı.

laşmasının büyük bir şirketin "denasyonalizasyonuna" [ulusal olmaktan çıkmasına] yol açabileceğidir. Başka bir deyişle, Phillips ya da British Petroleum gibi bir şirket faaliyetinin büyük bir kısmını Kuzey Amerika'ya transfer edecek olsaydı, Britanya ya da Avrupa'nın ekonomik konjonktüründen ziyade Kanada'nın ya da ABD'ninkiyle daha çok ilgili olurdu ve dolayısıyla ekonomik çıkarlarını korumak için Britanya'dan çok Kuzey Amerikan devlet aygıtını kullanmak zorunda kalacaktı ve nihayetinde kendisi de belki de "saf" Kuzey Amerikalı konsernlerle birleşmek yoluyla ABD burjuvazisinin bir parçası olabilirdi. Burada teorik olarak mümkün olduğunu saptamanın ötesinde böyle bir "göç"ün olasılığını araştırmak için yer yoktur. Fakat böylesi her evrim ancak bizi ilk iki varyanta döndürür.

Charles Levinson gibi çokuluslu şirketleri geç kapitalist devletin gücünü devre dışı bırakan egemen devler olarak gören bütün yazarlar 50'ler ve 60'larda çok popüler olan bir görüşü örtük olarak varsayarlar, yani büyük sermayenin artık satış ya da realizasyonda hiçbir ciddi güçlüğü ya da büyük toplumsal bunalımları dikkate almasına gerek kalmadığı[48] ve "işler kesat" olduğu zamanlarda bile yatırım faaliyetlerinin yara almadan sürdüğü görüşü. Başka bir deyişle, basitçe artık devletin keskin çevrimsel ve yapısal bunalımlarla ya da sınıf mücadelesinin büyük patlamalarıyla baş etmek için ekonomiye müdahale etmeye gerek olmadığını varsayarlar. Batı Almanya'da 1966-67'deki resesyon; Fransa'daki Mayıs 1968 isyanı; İtalya'daki 1969-70 "sıcak güz"ü; 1969-71 ABD resesyonu ve 1975-75'te tüm emperyalist ülkelerdeki dünya çapındaki resesyon bu varsayımın gerçekdışılığını göstermiştir. Gerçekte, şimdi yapılabilecek tek kesin tahmin çokuluslu şirketlerin sadece bir devlete değil, fakat onların dev serma-

48- Bu konuda bkz. Bölüm 15 ve 17.

yelerini periyodik olarak tehdit eden ekonomik ve toplumsal çelişkileri en azından kısmen yenmelerini sağlamak için "klasik" ulus devletten gerçekten daha güçlü bir devlete gereksinimleri olacağıdır.

Sermayenin uluslararası merkezileşmesi ve geç burjuva devleti arasındaki olası ilişkinin bu üç varyantı, emperyalizmin metropollerdeki siyasal sisteminin uluslararası yapısı için gelecek yıllar ve onyıllardaki üç olası modelini sunar:

1. *Süper-emperyalizm* modeli. Bu modelde tek bir emperyalist güç öyle bir hegemonyaya sahiptir ki öteki emperyalist güçler her türlü gerçek bağımsızlıklarını yitirirler ve yarı-sömürgesel küçük güçler statüsüne inerler. Uzun vadede böyle bir süreç sadece süper-emperyalist gücün askeri üstünlüğüne dayanamaz –böyle bir üstünlüğe ancak ABD emperyalizmi sahip olabilir– ancak başka yerlerdeki en önemli üretim siteleri ve sermaye, bankalar ve başka mali kurumlar yoğunlaşmalarının doğrudan sahipliği ve kontrolüne yönelmelidir. Böyle bir doğrudan kontrol olmaksızın, başka bir deyişle, sermayeyi dolaysız kullanım gücü olmaksızın, eşitsiz gelişme yasasının uzun vadede başlıca kapitalist devletler arasındaki ekonomik güç ilişkisini önde giden emperyalist gücün askeri üstünlüğünün kendisini zayıflatacak şekilde değiştirmesini önleyecek hiçbir şey yoktur.

"Süper-emperyalizm" kavramının savunucuları buna göre başlıca uluslararası ABD şirketlerini dünya pazarının gerçek –potansiyel ya da sanal– hükümdarları olarak görürler.[49] Onlar büyük Avrupalı ve Japon şirketlerinin uzun vadede ABD'li rakiplerine karşı etkin bir rekabette bulunma yeteneklerinden kuşku duyarlar, çünkü onların teknolojik

49- Bkz. Baran ve Sweezy, *Monopoly Capital*; Harry Magdoff, *The Age of Imperialism*.

olarak çok geri, sermaye gücü çok küçük veya "yönetim becerileri"nden yoksun olduklarını düşünürler.[50] Alternatif olarak, onlar Avrupa ya da Japon şirketlerinin, belki "saf ekonomik" rekabete muktedir olsalar bile, böyle bir engellemenin çağdaş dünya emperyalizminin askeri ve siyasal merkezine ve son tahlilde kendilerine ölümcül bir darbe indirebileceği zamanlarda ABD rekabetine direnmek için siyasal iradeye sahip olduklarından kuşku duyarlar.[51] Bu bakımdan, Poulantzas'ın bizim kendimizin "teritoryal" istatistikler tarafından yanıltılarak Amerikan sermayesinin (Avrupa merkezli ABD şirketleri dahil olmak üzere) üstünlüğünü küçümsediğimiz iddiası tipiktir, fakat hiçbir temeli yoktur.[52] Bizim bu konudaki argümanlarımız her zaman farklı (ABD, Avrupa ya da Japon) ulusal kapitalist gurupların *mülkiyetindeki* çeşitli uluslararası şirketler arasındaki rekabete dayanmıştır. Phillips, Fiat, ICI, Siemens ya da Rhône-Poulenc'in sahipleri Avrupalı kapitalistlerdir, tıpkı Mitsubishi, Hitachi, Matsushita ya da Sony'nin Japon sahipleri olduğu gibi ve General Motors, Exxon, General Electric ya da US Steel'in sahiplerinin Amerikan kapitalistleri olduğu gibi.

2. *Ultra-emperyalizm* modeli. Bu modelde sermayenin uluslararası birleşmesi o derece ileri gitmiştir ki farklı uluslardan sermaye sahipleri arasındaki tüm kritik ekonomik çıkar farkları kaybolmuştur. Tüm belli başlı kapitalistler sermaye mülkiyetlerini, artı-değer üretimlerini, artı-değer realizas-

---

50- Servan-Schreiber'in *Le Défi Americain*'indeki uyarıya göre Avrupa sermayesinin birleşimi ertelenir ve Batı Avrupa'nın siyasal birliği gerçekleşmezse olacak budur.

51- Bu tez Martin Nicolaus tarafından bize karşı polemiğinde ileri sürülmüştür: *Die Objektivität des Imperialismus*, Berlin, 1971.

52- Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, Londra, 1975, s. 50-57.

yonlarını ve sermaye birikimlerini (yeni yatırımları), farklı ülkeler ve dünyanın dört bucağı arasında öylesine eşit bir biçimde yayımışlardır ki herhangi bir ülkedeki belli bir konjonktüre, sınıf mücadelesinin belli bir gidişine ve siyasal gelişimin "ulusal" özelliklerine karşı tamamen kayıtsız (umursamaz) olmuşlardır. dünya ekonomisinin böylesine tam bir uluslararasılaşmasının ulusal ekonomik çevrimlerin genel olarak ortadan kaybolması anlamına da geleceği besbellidir. Bu bağlamda, geriye kalan tek şey büyük çokuluslu şirketler arasındaki rekabet olurdu; artık emperyalistler arasında gerçek anlamda bir rekabet olmazdı – başka bir deyişle, nihayet rekabet ulus devletteki başlangıç noktasından kurtulmuş olurdu. Doğal olarak böyle bir durumda emperyalist devlet "sönümlen"mezdi; kaybolan tek şey onun emperyalistler arası rekabetin bir aracı olma rolü olurdu. Ekonomik bunalımlar, emperyalist ülkeler içindeki proletaryanın ayaklanması, sömürge halklarının isyanı ve yurt dışında emperyalist olmayan devletlerin gücünün tehditlerine karşı tüm emperyalist sermaye sahiplerinin ortak çıkarlarının savunmasının merkezi silahı olma rolü her zamankinden daha fazla ön planda olurdu. Ancak bu devlet artık emperyalist bir ulus devlet değil fakat bir ulusötesi emperyalist "dünya devleti" olurdu. Çokuluslu şirketlerin burjuva devletin gücüne karşı artan "kayıtsızlığı" tezinin savunucularının birçoğu bu doğmakta olan "ultra-emperyalizm" kavramına çok yaklaşırlar; bu Levison'un durumunda özellikle böyledir.[53]

3. Sürmekte ve yeni tarihsel biçimler almakta olan *emperyalistler arası rekabet* modeli. Bu modelde, sermayenin uluslararası birleşmesi çok sayıda bağımsız büyük emperyalist güçlerin yerine daha az sayıda emperyalist süper-güç koyacak kadar

53- Levinson, op. cit., s. 103-6.

ilerlemiş olmasına rağmen sermayenin eşitsiz gelişiminin buna karşı giden gücü, sermaye için gerçek bir küresel çıkar topluluğu oluşumunu engeller. *Sermaye birleşmesi kıtasal bir düzeyde gerçekleşir fakat böylece kıtalararası emperyalist rekabet daha da şiddetlenir.* Bu sonuncu emperyalistler arası rekabetin, Lenin'in çözümlemesindeki klasik emperyalizme kıyasla yeni olan yanı ilk olarak uluslararası emperyalist ekonomide sadece üç dünya gücünün karşı karşıya olduğu gerçeğidir, yani ABD emperyalizmi (Kanada ve Avustralya'yı büyük ölçüde yutmuştur), Japon emperyalizmi[54] ve Batı Avrupa emperyalizmi. Japon emperyalizmi-nin bağımsızlık ya da büyük ABD şirketleriyle birleşme yönündeki gelişimi muhtemelen burada bu rekabet mücadelesinin nihai sonucunu belirlerdi. İkinci olarak elbette sermaye için esas olarak elverişli olmayan şimdiki dünya toplumsal-siyasal konjonktüründe emperyalistler arası küresel dünya savaşları olanaksız değilse bile son derece olasılık dışı oldukları gerçeği vardır. Elbette bu, bürokratik işçi devletlerine karşı nükleer bir dünya savaşı tehlikesi şöyle dursun, emperyalistler arası (deyim yerindeyse vekaleten yürütülen) yerel savaşları , yeni sömürgeci yağma savaşlarını ya da ulusal kurtuluş hareketlerine karşı karşı-devrimci savaşları dışlamaz.

Karl Kautsky'nin tüm dünya güçleri arasında bir "ultra-emperyalist anlaşma" olasılığını öngören ilk kişi olduğu iyi bili-

54- Japon emperyalizminin artan rolü ve Pasifik'teki büyük Japon şirketleri için bkz. Stephen Hymer, "The United States Multinational Corporations and Japanese competition in the Pacific", (Conferencia del Pacifico, Vina del Mar, Şili, 27 Eylül – 3 Ekim 1970 için hazırlanmış bildiri), bu bildirinin el yazısı nazik yazar tarafından bize gönderilmiştir. Hermann Kahn, *The Emerging Japanese Super-state*, Londra, 1971 aynı konuyu ele alıyor fakat bu kitap yazarın sınırsız tahmin eğilimi ile damgalıdır. Japon sermayesi Güney Kore'de (yüzde 67) ve Tayland'da (ABD için yüzde 16.2'ye karşılık yüzde 37.3 ile) başlıca yabancı yatırımcı ve Singapur'da en büyük ikinci yatırımcıdır: bkz. *Far Eastern Economic Review*, 13 Mayıs 1974.

nir. O bunu Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaptı.[55] Lenin'in onu nasıl keskin bir biçimde çürüttüğü de iyi bilinir.[56] Nicolaus elinizdeki eserin yazarını çeşitli Avrupa güçlerinin tek bir Avrupalı emperyalist süper güçte birleşmesi olasılığını öngörmekten dolayı "Kautsky'nin ayak izlerinden gitmek"le suçlamıştır.[57] Bu analoji tamamen biçimsel ve yüzeyseldir. Kautsky'nin perspektifi emperyalist çelişkilerin "ultraemperyalizm"e yol açacak biçimde tedrici bir zayıflaması idi. Bizim perspektifimiz buna tümden karşıdır. Geç kapitalizm çağında emperyalizme içkin olan tüm çelişkilerin bir *şiddetlenmesini* öngörür: Metropol ülkelerde ve yarı-sömürgelerde emek ve sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişki [antagonizma]; emperyalist metropol devletler ile sömürge ya da yarı-sömürge uluslar arasındaki antagonizma; emperyalistler arası rekabetin şiddetlenmesi. Tam emperyalistler arası çelişkilerin böyle bir *şiddetlenmesi* zorunlu olarak beraberinde *belli birtakım* emperyalist güçlerin birleşme eğilimini getirecektir. Aksi takdirde bu güçler rekabet mücadelesini hiç sürdüremeyeceklerdir. Kautsky'nin çözümlemesi kaçınılmaz olarak reformist ve özürcü sonuçlara yol açarken, onun tersine bizimki mantıksal olarak metropol ülkelerdeki proletaryanın bağımsız devrimci görevlerine daha büyük bir vurgu ile doruğa ulaşmaktadır.[58]

55- Karl Kautsky, "Der Imperialismus", *Die Neue Zeit*, 11 Eylül 1914: "Böylece saf ekonomik bakış aşısından, kapitalizmin yeni bir evreden, kartelleşmenin dış politikaya çevirisinden geçmesi olanaksız değildir: tıpkı emperyalizme karşı olduğu gibi enerjik bir biçimde mücadele etmemiz gereken bir *ultra-emperyalizm* evresi, fakat onun tehlikesi silahlanma yarışında ve dünya barışına olan tehditte değil başka bir yöndedir". Karl Kautsky'nin makalesinin çevirisi için bkz. *New Left Review*, No. 59, Ocak – Şubat 1970, s. 46.

56- Bkz. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*, *Selected Works*, cilt I, s. 764-72.

57- Nicolaus, *Die Objektivität des Imperialismus*.

58- Bkz. Martin Nicolaus'a yanıtımız, *Die Widersprüche des Imperialismus*, Berlin, 1971.

Lenin'in kendisi, elbette, büyük emperyalist güçlerinki dahil olmak üzere, sermayenin daha fazla uluslararası yoğunlaşması ve merkezileşmesi olasılığını asla dışlamadı: gerçekten o uzun vadeli tarihsel eğilimin "mantıksal olarak" tek bir dünya tröstüne doğru olduğunu açıkça ifade etmiştir. Ancak o, bu gelişme sonucuna varmadan çok önce, emperyalizmin hem iç çelişkilerinin hem de proletaryanın ve ezilen halkların ona karşı devrimci mücadelesinin bir sonucu olarak çökmüş olacağına inanıyordu.[59] Biz bu kavrayışı paylaşıyoruz ve emperyalist metropol ülkelerdeki proleter devrimin ertelenmesinin çok sayıdaki emperyalist güçlerin üç "süper güce" dönüşmesi modelinin kolaylaşmasını gerçekten muhtemel değilse bile olanaklı kıldığı sonucuna varıyoruz.

Yukarıda açıklanan üç modelin sonuncusu böylece en azından görünür gelecekte en muhtemel olanıdır. Son tahlilde, bu modellerin her birinin gerçekleşmesi, askeri ya da siyasal güçlerin geçici özerk ağırlığı da ne kadar önemli olursa olsun, sermayenin uluslararası merkezileşmesinin alacağı baskın biçime bağlıdır.

Süper emperyalizm ancak hegemonik emperyalist gücün tekelci sermayesi en önemli potansiyel rakipleri arasında belirleyici bir *sermaye mülkiyeti* derecesi edinirse gerçekleşebilir. Şimdiye dek ABD emperyalizmi Batı Avrupa'da olsun Japonya'da olsun bunu başaramadı. Bu ülkelerin mali sermayesi ABD'li eşdeğerinden büyük ölçüde bağımsızdır. ABD bankaları ekonomilerinde sadece marjinal bir rol oynarlar. Sınai

59- "Gelişmelerin istisnasız tüm işletmeleri ve tüm devletleri yutacak tek bir dünya tröstü *yönünde* gittiği şüphelidir. Fakat bu yöndeki gelişmeler öylesine gerilim altında, öyle bir tempoyla, öyle çelişkiler, çatışmalar ve sarsılmalarla –yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasal, ulusal, vb– ilerlemektedir ki tek bir dünya tröstüne ulaşılmadan önce, ilgili ulusal mali sermayeler "ultra-emperyalizm"in bir dünya birliğini oluşturmadan önce, emperyalizm kaçınılmaz olarak patlayacak, kapitalizm karşıtına dönüşecektir". Lenin, Buharin'in *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*'ne sunuş yazısından, s. 14.

sermayedeki ABD mülkiyeti daha önemli ise de ve özellikle büyüme sektörleri denen sektörlerde ortalamanın çok üstünde ise de cari payı toplam sermaye yatırımlarının yüzde 10-15'i dolayında tahmin edilebilir. Bu payın kesintisiz olarak büyüyeceğine dair bir eğilim de mevcut değildir, daha ziyade sabitleşiyor gibi görünmektedir. Dolayısıyla şimdiye kadar Batı Avrupa ya da Japon devletlerinin yarı-sömürge statüsüne düştükleri kesinlikle söylenemez. Bu devletler ticarette, dış işleri ve askeri işlerde bağımsız politikalar izlemektedir, bu bağımsızlık ortak sınıf düşmanlarına karşı ortak bir ittifakın çerçevesi dahilinde uygulanıyor olsa bile. Bu ittifakın kesinlikle yalnızca ABD emperyalizminin belli çıkarları ile değil, tüm kapitalist sınıfların ortak çıkarları ile tam bir uyum içinde olduğu kaydedilmelidir. Gerçekten, 50'lerin başından beri ABD emperyalizmi ile onun Batı Avrupalı ve Japon eşdeğerleri arasındaki güçler ilişkisinin sürekli olarak birincinin aleyhine ve ikincinin lehine değiştiği eklenebilir.[60]

Ekonomik Güçler İlişkisinin Evrimi ABD – Batı Avrupa – Japonya[61]

Toplam Dünya Kapitalist Sanayi Hasılasının Yüzdesi

	1953	1963	1970
ABD	% 52	% 44	% 40.5
AET	% 16	% 21.1	% 22
İngiltere	% 10	% 6.4	% 5
Japonya	% 2	% 5.3	% 9.5

60- Bu kaymanın ampirik kanıtları için bizim çalışmamıza bkz. *Europe versus America?* Orada sunulan veriler esas olarak *üretim kapasitesine* ilişkin iken daha yeni gelişmeler *sermaye ihracındaki* farklı ritimleri ortaya koydular. Bugün Batı Alman ve Japon sermaye ihraçları ABD'ninkilerden çok daha hızlı olarak büyümektedir.

61- İlk üç tablo: Michael Barratt-Brown, *From Labourism to Socialism*, Nottingham, 1972, s. 110, Şubat 1973 altın ve döviz rezervleri sütunu hariç, bunlar *National Institute Economic Review*, Mayıs 1973, s. 99'dan. Dördüncü tablo: 1960 tahmini Magdoff, op. cit., s. 56'dan; 1971 tahmini *Les Sociétés Multinationales et le Développement Mondial*, BM, New York, 1973, s. 144'ten.

Toplam Dünya Kapitalist İhraçlarının Yüzdesi

	1953	1963	1970
ABD	% 21	% 17	% 15.5
AET	% 19.3	% 27.8	% 32
İngiltere	% 9.7	% 8.7	% 7
Japonya	% 1.7	% 4	% 7

Toplam Dünya Kapitalist Altın ve Döviz Rezervlerinin Yüzdesi

ABD	% 43	% 25	% 8.3
AET	% 11.5	% 29.5	% 37.0
İngiltere	% 5	% 4.3	% 3.5
Japonya	% 1.5	% 3.0	% 11.2

Toplam Dünya Kapitalist Dış Yatırımlarının Yüzdesi

	1960	1971
ABD	% 59.1	% 52.0
İngiltere	% 24.5	% 14.5
Fransa	% 4.7	% 5.8
B. Almanya	% 1.1	% 4.4
Japonya	% 0.1	% 2.7
İsviçre		% 4.1
Kanada		% 3.6
Hollanda		% 2.2
İsveç		% 2.1
Belçika		% 2.0
İtalya		% 2.0

Bununla birlikte bu alandaki gelişmeler henüz sonucuna varmış değildir. Uluslararası sermaye rekabetinin şiddetlenmesi birkaç yıldan beri ivme kazanmaktadır ve eninde sonunda sermayenin uluslararası merkezileşmesinin yeni ve nitel ola-

rak daha yüksek bir aşamasına götürmelidir.[62] Önemli uluslararası şirketlerin sayısı bugün yaklaşık olarak 800 civarında tahmin edilmektedir. Perlmutter'in tahminine göre, yaklaşık 1985'e gelindiğinde kapitalist dünya ekonomisine böylesi 300 kadar şirket egemen olacaktır. Biraz izlenimci olan bir eserinde Lattes, altmış kadar çokuluslu şirketin dünya pazarını kendi aralarında paylaşacağını öngörmektedir.[63] Bunlar sadece ABD şirketleri mi olacak, yoksa bir yandan ABD şirketleri, öte yandan Avrupa ve Japonya, ya da Avrupalı, Japon-Avrupalı ve Japon-Amerikan şirketleri mi olacak? Bu sorunun yanıtı kuşkusuz süper emperyalizm modelinin olasılığını karara bağlayacaktır. Metropol ülkelerde proleter devrimin bir daha ertelenmesi durumunda, sonunda her şey sermayenin uluslararası merkezileşmesinin iki ana biçiminden hangisinin nihai olarak muzaffer olacağına bağlı olacaktır.

ABD'nin çokuluslu denen şirketlerinin bu yeni şiddetlenmiş rekabet mücadelesi evresine rakiplerine göre iki kritik avantaj ile girdikleri açıktır: onlar şimdiki halde ortalama olarak çok daha büyük sermaye kaynaklarına (en önemli rakiplerinden üç ya da dört kat daha fazla) ve hizmetlerine hazır çok daha güçlü bir devlete sahipler. Onların Batı Avrupalı ve Japon eşdeğerleri ancak kendileri buna karşılık hızlı bir uluslararası birleşmeler sürecinden geçer, en büyük ABD'li rakiplerininkine eşit bir sermaye mülkiyeti derecesi ve üretken kapasiteye

62- Kabul etmek gerekir ki ağır sanayinin sürekli aşırı kapasiteden ve yapısal bunalımdan muzdarip bazı dallarında, dampingi ve "abartılı" yatırımları önlemek ve böylece dünya pazarındaki fiyatları stabilize etmek için bir "dünya karteli" kurulabileceği olasılığını yadsıyamayız.

63- Bkz. *Interplay*, Kasım 1958, aktaran Heilbronner, op. cit., s. 22; Robert Lattes, *Mille Milliards de Dollars*, Paris, 1969, s. 10. Lattes ABD'nin Ulusal Sınai Konferans Kurulu tarafından yapılmış bir tahmini aktarıyor. Buna göre 1975'te ABD Gayrisafi Milli Hasıla'sının yüzde 20'si Avrupa ve Japon şirketleri tarafından ve Batı Avrupa ve Japon GSMH'larının yüzde 25'i de ABD firmaları tarafından kontrol edilecektir (s. 37-8).

erişir ve en azından Batı Avrupa'da ABD ile eşit düzeyde bir siyasal ve askeri temele sahip bir federal devlet kurarlarsa hayata kalabileceklerdir. Gelecekteki ilk ve ondan sonraki resesyonda AET'nin kaderi böylece muhtemelen bağımsız bir Batı Avrupalı süper güç olasılığını ve dolayısıyla bir ABD süper emperyalizmininin gerçekleşme şansını belirleyecektir.

Ultra emperyalist modeli gerçek olabilmesi için öncelikle bugün gündemde olduğundan çok daha büyük bir derecede sermayenin uluslararası merkezileşmesi olmalıdır. Her şeyden önce, bu model büyük Avrupa ve Japon hissedarlarının en büyük ABD şirketlerinin yönetimine geniş bir ölçekte katılımlarını öngörür ki bu bu şirketlerin ABD'li sahiplerinin göreli azınlık hisselerine düşmesi anlamına gelir. Bugün bu durum büyük Avrupa ve Japon şirketlerinin mülkiyet yapılarında paralel bir indirimden daha az muhtemel görünmektedir.[64]

Amerikan pazarına Avrupa ve Japon ihraçlarının hızlı artışına –ki bugün dünya pazarında bir zamanlar İngiliz iç pazarının 1780-1880 döneminde oynadığı merkezi rolün aynısını oynar– Birleşik Devletler'de daha geniş Avrupalı ve Japon sermaye ihracı yönünde bir eğilimin eşlik ettiği elbete doğrudur. Bu hareket henüz Batı Avrupa'daki Amerikan sermaye yatırımı kadar önemli Bir şey değilse de yine de önemsiz sayılamaz. Avrupalı firmaların ABD'deki doğrudan yatırımlarının yanı sıra ABD şirketlerinin Avrupalı şirketler tarafından bazı kayda değer yutmaları da anılmalıdır. British Petroleum Ohio'lu Standard Oil üzerinde *de facto* kontrolü ve Alaska petrollerinde büyük bir hisseyi ele geçirmiştir. FIAT şimdi Allis

64- Uluslararası şirketlerin iş faaliyetlerinin artan "gezegenleşmesi" sürecinde Avrupalı ve özellikle Batı Alman şirketlerinin, Japon şirketleri ile olan rekabet mücadelelerinde ucuz yerel emek-gücünden yararlanmak için bir vakitten beri üretim sitelerini Doğu Asya'ya (örneğin Singapur, Hong Kong ve Güney Kore) transfer ettikleri vurgulanmalıdır. Bkz. Levinson, op. cit., s. 95-9.

Chambers'in yol yapına teçhizatı bölümü üzerinde benzer bir kontrole sahiptir. Olivetti, Underwood'u satın almıştır. Dünya Bankası ve öteki uluslararası örgütler dünyanın en önemli sınai devlerinin çoğunu birbirine bağlayan ortak projeleri teşvik ettiği de doğrudur. Ayrıca, "Atlantik" ideolojisinden esinlenen lobiler tarafından Avrupa ve Kuzey Amerika arasında giderek yakınlaşan bir çıkar topluluğu ve sermaye kaynaşmasını başarmak için bilinçli çabalar harcanmıştır. Fakat rekabetin acımasız buyrukları siyasal öngörüden ya da emperyalist burjuvazilerin davranışındaki dünya vatandaşlığı anlayışlarından daha ağır basar. *Bugünkü uluslararası şiddetlenen rekabet mücadelesinin ana eğilimi büyük sermayenin dünya ölçeğinde birleşmesi değil, birkaç emperyalist oluşumun ortak antagonizmalarındaki sertleşme yönündedir.*

Emperyalistler arası süren rekabet modeli sonuç olarak üç model içinde en muhtemel ve gerçekçi olanı olarak görülmektedir, hatta Batı Avrupa ve Japonya'da uluslararası bir sermaye birleşmesinin bu bölgelerin emperyalist sınıflarının ABD emperyalizminden bağımsızlığını korumak için hızla başarılması koşuluyla birlikte.[65] Son tahlilde bu üçüncü modelin daha büyük olasılığı uluslararası merkezileşmesinin ikinci ana biçiminin etkin bir biçimde birincisine karşı koyup koyamayacağı sorunuyla bağlantılıdır – başka bir deyişle, *gelecek onyıllardaki sermayenin uluslararası merkezileşmesinin bir yandan ABD'nin egemenliğindeki şirketler ile öte yandan uluslararası olarak birleşmiş, çokuluslu şirketlerin bir kombinasyonu biçimini alıp almayacağı sorunuyla.*

65- Buharin onun zamanında sadece marjinal bir görüngü olmasına rağmen sermayenin uluslararası birleşmesinin önemini tamamen kabul etmişti: "Çıkar dayanışmasının yaratıldığını güvenle söyleyebileceğimiz tek bir durum vardır. Bu artan "katılım" ve finansman durumudur, yani hisselerin ortak mülkiyetinden dolayı çeşitli ülkelerin kapitalistler sınıfının aynı hedefte kolektif mülkiyete sahip olduğu zamandır." *Imperialism and World Economy*, s. 62.

Avrupa mali sermayesi içinde bir çıkar ve katılım topluluğuna doğru olan eğilim bu bakımdan özellikle önemlidir. Şimdiye dek Batı Avrupa'da baskın olan bu eğilimdir, Levinson'un sandığı gibi[66] Avrupalı ve Amerikan büyük bankaları ve mali grupları arasında bir çıkar topluluğunun ortaya çıkması değildir. En önemli dört çokuluslu mali çıkar topluluğundan ikisi tamamen Avrupalıdır:

- *European Banks' International Company* (Britanyalı Midland Bank, Alman Deutsche Bank, Belçikalı Société Générale de Banque ve Hollandalı Amsterdam-Rotterdam Bank). Bu gurup başka şeyler arasında, *Banque Européenne de Credit Moyen* ile birlikte ABD'de ortak bir mali şirket *European-American Banking Corporation*'ı ve Pasifik'te bir ortak işletmeyi *Euro-Pacific Finance Corporation*'ı (Avustralya, Endonezya ve Güney Afrika) yaratmıştır;
- *C.C.B. Group.* Bu gurup Alman Kommerzbank, Fransız Crédit Lyonnais ve İtalyan Banco di Roma ile İspanyol Banco Hispano-Americano'yu amalgamasyona yakın bir biçimde bir araya getiriyor ve Lloyd'un Bank of London'ı ile bağlantılı olduğu söyleniyor.
- Üçüncü gurup Société *Financière Européenne'in* Amerikalı bir ortağı, *Bank of America*, vardır ancak bu banka konsorsiyumda ikincil bir rol oynamaktadır. Gurup esas olarak Avrupalıdır ve Barclay's Bank (Britanya), Algemene Bank Nederland (Hollanda), Dresdner Bank (Almanya), Banque de Bruxelles (Belçika), Banco Nazionale del Lavoro (İtalya) ve Banque Nationale de Paris (Fransa) bankalarını birleştirir. Bu bankaların toplam bilançosu 80 milyar doları aşar – bu dünyadaki başka herhangi bir bankacılık ya da finans

66- Levinson, op. cit., s. 111-12.

gurubunun bilançosundan daha büyüktür. Bu gurup –Bank of America hariç olarak!– Latin Amerika'daki çeşitli ortaklarla birlikte o kıtadaki operasyonlar için Euro-Latinamerican Bank (Eulabank) adında bir bankacılık konsorsiyumu kurmuştur.

- Sadece dördüncü kombinasyon, yani *Orion Group* Avrupa dışı olarak tanımlanabilir. Bu gurup ABD'li Chase Manhattan Bank'ın yanı sıra Kanadalı Royal Bank, National Westminster Bank (Büyük Britanya) ve Westdeutsche Landesbank'ı (Almanya) içeriyor.

1970'te Banco di Roma, Mees and Hope, Bank of Nova Scotia, Bayerische Hypothek-und-Wechselbank, Banque Française du Commerce Exterieur ve Crédit du Nord tarafından beşinci bir önemli bankacılık gurubu, *United International Bank*, kuruldu. ABD'li bir banka Crocker-Citizens National Bank bu konsorsiyuma katıldı, fakat azınlık rolüyle (yüzde 14.3). Avrupa ticaret bankaları benzer şekilde işbirliğinde kayda değer bir ilerleme elde ettiler – bunun bir örneği geçenlerde Compagnie Financière de Suez ile Morgan Grenfell Holdings arasında imzalanan anlaşmadır. 1974 baharında Banque de Paris et de Pays-Bas, Schweizerische Kreditanstalt ve Fransız Société Générale yeni büyük enerji projelerini finanse etmek için Finerg adında bir şirket kurdular. Belçikalı Société Générale de Banque, Britanyalı Midland Bank ve Hollandalı Amsterdam-Rotterdam Bank da daha sonra Finerg'e katılmaya karar verdiler. Tüm bu çokuluslu mali gurupların karakteristik özelliği dev çokuluslu şirketlere dev krediler verme yetenekleridir. Böylece bunlar aynı zamanda hem sermayenin uluslararası merkezileşmesinin bir ürünü, hem de gerçekten

uluslararası bir sermaye pazarının doğuşunun ürünüdürler.[67]

Şimdiye değin AET içindeki doğrudan sermaye nüfuzunun pek yavaş ilerlediği doğrudur. 1961 ile 1969 arasında birkaç AET üyesi ülkeden firmalar arasında toplam 257 birleşme olurken, üye ülke firmaları ile üçüncü ülke firmaları arasında 820 birleşme ve aynı ülkeden firmalar arasında 1861 birleşme oldu. Son tahlilde bir Batı Avrupa federal devletinin olmayışına tekabül eden hukuksal ve örgütsel güçlükler AET içindeki sermaye nüfuzunun yavaşlamasında önemli bir rol oynamıştır. Bu koşullarda, farklı Avrupa ülkelerinden firmalar arasındaki işbirliği doğrudan birleşmeden daha hızlı gelişmiştir. Örneğin Phillips (Hollanda), Siemens (Batı Almanya) ve CII'nin (Fransa) yarattığı bilgisayar konsorsiyumu Unidata ve hafif nükleer reaktör yakıtı zenginleştirilmiş uranyum fabrikaları için Eurodif ve Urenco.

Uluslararası emperyalist ekonominin büyüme ritmi ne kadar çok yavaşlarsa, en önemli kapitalist devletler içindeki toplumsal çelişkiler o kadar keskinleşecektir. Sermayenin uluslararası rekabeti ne kadar şiddetli olursa, bu toplumsal çelişkiler ve onlarla birlikte her bireysel emperyalist sınıfın kendi tikel çelişkilerini ve zorluklarını hem kendi işçileri hem de rakipleri pahasına çözme –başka bir deyişle, bu zorlukları rakiplerin ülkelerine ihraç etme– girişimleri o kadar çok bilenecektir. Gelecek yılların şiddetlenen sınıf mücadelelerinin sonucu kendi payına sermayenin uluslararası merkezileşmesinin ritimleri ve biçimlerini birlikte belirleyecektir. Sınıf mücadelesi ulusal gelirin bölüşümü kavgalarından üretim araçla-

67- Bkz. Michael von Clemm'in ilginç çalışması, "The Rise of Consortium Banking", *Harvard Business Review*, Mayıs - Haziran 1971. Bu derlemede 50 kadar konsorsiyum yer alıyor. Bunlardan Avrupalı (çok küçük Amerikan katılımı olanlar dahil olmak üzere) ve Avrupalı-Amerikan karması olanlar yaklaşık olarak eşit sayıdadır. Fakat en yüksek konsorsiyum sermayesine sahip olanlar arasında Avrupalı kombinasyonlar açık ara ile en önemlileridir.

rının kontrolü üzerindeki saldırılara ve kapitalist üretim ilişkilerine saldırılara doğru ne kadar çok kayarsa, işçi sınıfının sermayenin uluslararası merkezileşmesinin *tüm* varyantlarına karşı duruşu o kadar bağımsız olacak, herhangi bir "ehveni şer" politikası yolundan da o kadar uzak duracak ve Batı Avrupa'da ABD hegemonyası, bir "Atlantik Topluluğu" projeleri, yeni bir emperyalist süper güç olarak bir Avrupa federal devleti ya da küçük Avrupa devletleri fazlalığının sürmesi arasındaki çelişkilerde o kadar daha az şaşırıp kalacak ve kendi duruşunu –Avrupa Birleşik Sosyalist Devletleri'ni!– daha canlı bir biçimde ortaya koyacaktır.

Hızı azalmış ekonomik büyüme ve şiddetlenmiş uluslararası rekabet koşullarında, sermayenin ulus merkezileşmesi sorununa her geçici çözüm ancak işçi sınıfının aleyhine olarak getirilebilir. Çünkü böylesi her çözüm sonunda tekel sektöründeki ortalama kâr oranında ani bir artışı öngörür ve gelecek yıllarda bu türden bir artış ancak artı-değer oranını yükselterek, başka bir deyişle, işçi sınıfının yoğunlaşmış bir sömürüsü ile elde edilebilir. Batı Avrupa işçi sınıfının ve daha sonra Kuzey Amerika ve Japonya proletaryalarının böylesi bir sömürü yoğunlaşmasına karşı direnecekleri geçen dört yılın pratik deneyiminden görülebilir.

Her şeyden önce, reel ücretler üzerinde daha vahşi bir saldırı bizzat ABD'de beklenebilir. Amerikan sanayisi ciddi ücret diferansiyelini üretkenlikteki önderliği sayesinde on yıllarca koruyabildi. Bugün üretimin birçok dalında bu önderlik kayboluyor. 1950'den 1965'e kadar olan dönemde ABD'de ortalama emek üretkenliği yılda yüzde 2.6 oranında büyürken bu oran Batı Avrupa'da yüzde 4 ve Japonya'da yüzde 6.8 büyüdü. 1965'ten 1969'a kadar olan dönemde bu rakamlar

sırasıyla yüzde 1.7, yüzde 4.5 ve yüzde 10.6 idi.[68] 1973-74'te ABD'de emek üretkenliğinin büyümesi hepten durdu. Bu koşullarda, ABD sermayesinin ücret farklılıklarını indirmek için acil bir gereksinimi vardır. Böylece 1968'de çelik sanayisinde çalışan başına üretim ABD, Belçika ve Japonya'da aynı iken ABD'deki saat başı ücret maliyetleri Belçika'dakinden iki kat ve Japonya'dakinden dört kat daha yüksek idi. [69]

Sermayenin uluslararası merkezileşmesi, sermayenin ulus-devletin tarihsel engellerini aşma girişimi olarak anlaşılmalıdır, tıpkı ulusal (ve yarın belki de ulus-üstü) ekonomik programlamanın üretici güçlerin gelişiminin devamı için kısmen özel mülkiyet ve özel mal edinme engellerini aşma yönünde bir girişimi temsil etmesi gibi. Her iki girişim de Marx'ın deyişiyle bizzat kapitalist üretim tarzının sınırları içinde sermayeyi aşma girişimleridir.[70] Dolayısıyla her ikisi de bu üretim tarzının iç çelişkilerini, her şeyden önce kapitalist meta üretiminin tüm çelişkilerinin kökünde yatan kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki antagonizmayı sadece daha yüksek bir düzlemde yeniden üretir. Sermayenin artan uluslararasılaşmasının gereksinimlerine yeterli bir uluslararası sermaye ve para pazarı için olan baskının ulusal düzeydeki ekonomik programlama ile ne ölçüde çatışması ve böylece –olağanüstü bir ekonomik büyüme evresinden sonra– geç kapitalist ekonominin bunalımlara açıklığını ne ölçüde şiddetlendirmesi *gerektiği* bu kitabın 13 ve 14'üncü bölümlerinde açıklanacak. Ancak öncelikle geç kapitalizmin yeni örgütsel biçimlerinin

---

68- Harvey Brooks, "What's Happening to the US Lead in Technology?", *Harvard Business Review*, Mayıs - Haziran 1972.

69- Uluslararası Metal İşçileri Federasyonu, Alljährliche *Erhebung über Lohn- und Arbeitsbedingungen, Produktion und Beschäftigte in der wichtigsten Zweigen der Metallindustrie*, 1968, s. 12-13, 2.

70- K. Marx, *Capital*, cilt 3, s. 417.

metropol ve yarı-sömürge ülkeler ekonomiler üzerindeki (Bölüm 11) ve ardından da üretim alanı ile dağıtım alanı arasındaki ilişkiler üzerindeki etkilerini çözümlemeliyiz (Bölüm 12).

11

Yeni Sömürgecilik ve Eşitsiz Mübadele

Uluslararası sermaye hareketleri, modern kapitalizmin tarihinin bir karakteristiği olan uluslararası üretkenlik farklılığını sürekli yeniden üretip genişletir ve bu farklılık tarafından bizzat daha da çok belirlenir. 19. yüzyılın son onyıllarında henüz artı değer üretimine katılmamış kullanılmamış hammadde ve emek gücü rezervleri hâlâ büyük miktarda mevcuttu. Metropol ülkelerden sömürge ve yarı sömürgelere doğru artan bir sermaye ihracı yaratmak için en erken sanayileşmiş ülkelerdeki ciddi sermaye fazlalığıyla bu rezervler birleşmişti. Klasik emperyalist dönemde artı-kârların ana biçimi metropol ülkeler ile sömürgelerdeki kâr oranları arasındaki farklardan doğmuştu.

Bölüm 2'de tartıştığımız metropol ülkeler ve sömürgelere yatırılan sermayeden elde edilen kâr oranlarındaki büyük farkların kaynaklarını şöyle bir tekrar hatırlayalım.

1. Sömürge madenlerindekiyle birlikte hammadde, gıda ve lüks mallar üreten sömürge plantasyonlarındaki sermaye-

nin ortalama organik bileşimi metropol ülkelerinin hafif ve ağır sanayilerinin organik bileşiminden büyük ölçüde daha küçüktü.

2. Bilhassa sömürge topraklarındaki *mutlak* artı değer üretimi metropol ülkelerde mümkün olan sınırların ötesine geçebildiği için sömürgelerdeki ortalama artı değer oranı aynı biçimde metropol ülkelerdekini çoğu zaman aşıyordu. (Elbette göreli artı değer üretimi metropol bölgelerindekinden çok geride kalmış olmasına rağmen). Üstelik sömürgelerdeki emek gücü değeri yalnızca göreli olarak düşmedi, ayrıca uzun vadede mutlak olarak da düştü, tıpkı 18. yüzyılın ortası ve 19. yüzyıl ortası arasındaki Batı örneğinde bir zamanlar olduğu gibi.
3. Devasa yedek sanayi ordusunun varlığı, emek gücü metasının değerinin sömürgelerde daha da aşağıya düşmesine izin veriyordu. Metropol ülkelerdeki ücretler 19. yüzyılın ikinci yarısından bu yana ekonomik refah dönemlerinde yükselmiş ve hatta bunalım dönemlerinde bile önceki bunalım ya da önceki canlanma dönemlerindeki düzeyin altına hiç düşmemişken, sömürgelerdeki ücretler bunalımın her aşamasında, sonraki canlanma dönemlerinde tekrar bunalım öncesi düzeylerine ulaşmaksızın, sistematik olarak azalıyordu (çoğu zaman yukarı salınım dönemlerinde hiç artmıyordu bile).[1]
4. Sömürge sistemi, metropollerde üretilen artı değerden finanse edilmek zorunda olan ve dolayısıyla üretken sermayenin ortalama kârını düşüren, kapitalist üretim tarzının genel toplumsal işleyişinin dolaylı maliyetlerinin bir kısmını sömürgelerdeki kapitalizm öncesi artı ürüne transfer

1- *Marxist Economic Theory* kitabımızda bu tezi doğrulayan çeşitli kaynaklar için bkz. s. 457-8, ayrıca H. Myint, *The Economics of the Developing Countries*, Londra, 1964, s. 53 vd. Ayrıca Marx, *Capital*, cilt 3, s. 786-93.

ediyordu (büyük toprak sahipleri, köylüler, zanaatkarlar ve tüccarlar gibi yerli toplumsal sınıfların geliri). Örneğin yerel vergiler, sömürge yönetiminin masraflarını ve altyapı harcamalarının bir kısmını karşılıyordu.[2] Bu durum üretken olarak yatırılmış sermayeden elde edilen net kâr oranında genellikle önemli miktardaki bir artışı mümkün kılıyordu.

Klasik emperyalizm döneminde sömürge ve metropol ülkeler arasındaki ortalama kâr oranındaki bu büyük fark sömürgelerdeki sermaye birikimini hızlandırmıyor, fakat yavaşlatıyordu, çünkü bu ülkelerde kapitalist tarzda üretilen artı değerin (sadece artı-kârların değil fakat tüm kârların) ciddi bir kısmı buralardan gerisin geri metropol ülkelerine hortumlanıyordu, metropollerde ise bunlar ya birikimi teşvik için kullanılıyor ya da artı gelir olarak dağıtılıyordu.

Bu artı-kârlara, sömürge ve yarı sömürgelerin metropol devletler tarafından sömürülmesinin bir mekanizması daha eklenmiştir, yani emperyalist dönemin başlangıcından sonra genel bir kural haline gelmiş olan eşitsiz mübadele (yalnızca iki dünya savaşı ve Kore Savaşı dönemlerinde, 1914-1918 ve 1940-1953'de kesintiye uğramıştır). Bu eşitsiz mübadele, sömürge ve yarı sömürgelerin, gittikçe artan miktardaki yerli emeği (ya da emek ürünlerini), sabit miktardaki bir metropol emeği ile (ya da emek ürünleriyle) mübadele etmeleri eğilimi anlamına geliyordu. *Ticaret hadlerinin* uzun vadeli gelişimi bu eğilimin bir ölçüsü idi, her ne kadar başka etkenler de var idiyse de: başka şeyler arasında, metropol ülkelerden büyük emperyalist şirketlerin hammadde pazarları üzerindeki tekeli

2- Günther Kohlmey, "Karl Marx' Theorie von den internationalen Werten, mit einigen Schlussfolgerungen für die Preisbuildung im Aussenhandel zwischen den sozialistischen Staaten", *Probleme der Politischen Ökonomie* içinde cilt. 5, Berlin.

ve bu hammaddelerin sömürgelerden çıktısı v.b.

İstatiksel hesaplar yapmak zor olmasına rağmen, hem Birinci Dünya Savaşı öncesi hem de iki dünya savaşı arası dönemde, eşitsiz mübadelenin, nicel olarak, sömürge artı-kârlarının doğrudan üretimi ve transferinden daha az önemli olduğu gayet aşikardır. Bu yüzden o zamanlar sömürge artı-kârları Üçüncü Dünya'nın metropol ülkelerce sömürülmesinin *ana biçimi* iken, eşitsiz mübadele sadece *ikincil bir biçim idi*. Burada tahminde bulunmak hiç kolay değildir; bunlar en çok yaklaşık değerleri verebilir. Birinci Dünya Savaşı arefesinde dünyanın en geniş ticaret hacmine sahip olan Büyük Britanya'nın sadece sömürge ve yarı sömürgelerdeki değil ayrıca ABD gibi pek çok sanayileşmiş ülkelerdeki yabancı sermaye yatırımlarından yılda yaklaşık 200 milyon sterlin kazanmasından başlayabiliriz. Bu rakam aşağıdaki verilerle karşılaştırılabilir: 1910-13'de Britanya'nın dış ticaret hadleri 1871-74'dekiyle hemen hemen aynıydı. Birleşik Krallık'a en önemli avantajlar sadece 1880'lerde gelmesine rağmen, İngiltere 1873-93 "Büyük Depresyon"undan önceki dönemden daha avantajlı konumunu çeyrek yüzyıl boyunca korumuştur; bu tarihten sonra ticaret hadlerinin gelişimi Büyük Britanya için avantajlı olmaktan çıkmıştır.[3] 1880 ile 1914 arası Britanya dış ticaretinin yüzde 50'sinden azı İngiliz İmparatorluğu ve Latin Amerika'nın sömürge ve yarı sömürge ülkeleriyle yapılıyordu (kuşkusuz buna Doğu Avrupa rakamlarını eklemeliyiz)[4] ve 1913'te dış ticaretin toplam hacmi 1.3 milyar sterlin idi. Eşitsiz mübadeleden gelen kârların dönemin ticaret hadleri üzerinden yüz-

3- Michael Barratt Brown, *After Imperialism*, s. 76. Öte yandan İmlah 1880'ler ile Birinci Dünya Savaşı arefesi arasında İngiltere'nin avantajına olarak ticaret hadlerinin yüzde 20 iyileştiğini iddia etmektedir: "The Terms of Trade in the United Kingdom", *Journal of History*, Kasım 1950.

4- Barratt Brown, agy, s. 110.

de 20'yi aşamadığını varsayabiliriz (ihracat "ulusal" değerin yüzde 10 üstünde ve ithalat "sömürge" değerinin yüzde 10 altında). Bu varsayım bize 200 milyon sterlinlik bir sermaye gelirine kıyasla yaklaşık 130 milyon sterlinlik bir kâr verir.

Geç kapitalist çağda bu oranlar değişti. Artık eşitsiz mübadele sömürgelerin temel sömürü biçimi olurken sömürgelerdeki artı-kârların doğrudan üretimi ikincil bir rol oynamaya başladı. Samir Amin'in hesaplarına göre sömürge ve yarı sömürge ülkelerin "eşitsiz mübadele"nin bir sonucu olarak uğradıkları kayıpların hacmi 1960'ların ortalarında yıllık yaklaşık 22 milyar dolardır.[5] Bu miktar 1964'te özel yabancı sermaye yatırımlarından gelen 12 milyar dolarlık toplam brüt gelirle karşılaştırılabilir.[6] Birinci Dünya Savaşı öncesindeki durumla olan tezat aşikardır. (Unutulmamalıdır ki 1920'lerden bu yana sömürge ve yarı sömürgelerin ürünlerinin ticaret hadlerinde çok ciddi bir kötüleşme olmuştur, oysa Birinci Dünya Savaşı öncesinde emperyalizmin yükseliş döneminde bu olgu daha az önemli idi)[7]

Anahatlarını daha önce çizdiğimiz dünya kapitalist ekonomisinin bir dizi yapısal dönüşümleri ve uluslararası sermaye hareketleri bu değişimle yakından bağlantılıdır. Sermaye ihracatının ana akışı artık metropol ülkelerden sömürgelere olmayıp, aksine metropol devletler arasındadır. Az gelişmiş

5- Samir Amin, *L'Accumulation à l'Echelle Mondiale*, Paris, 1970, s. 76.

6- *Britain's Invisible Earnings*, Report of the Committee on Invisible Exports, Londra, 1967, s. 27.

7- Amin, agy, s. 90-1'de pek çok benzer kaynağı özetler. 1954-65 dönemi için "Üçüncü Dünya"daki ticaret hadlerindeki bozulma yüzde 19 olarak tahmin edilmektedir. 1928-65 döneminde bu değer (Venezuella hariç) Latin Amerika için yüzde 68 hesaplanmıştır. Birleşmiş Milletler hesaplamalarına göre "Üçüncü Dünya" ülkeleri aleyhine 1876-80 ile 1938 arasında ticaret hadleri yüzde 40 daha kötüleşmiştir. United Nations, *Relative Prices of Exports and Imports of Underdeveloped Countries*, New York, 1969, s. 22.

ülkelerdeki yabancı yatırımlarının ağırlığı salt hammadde üretiminden tüketim malları imalatına kaymaktadır. Yerel anti-emperyalist hareketler sömürge ve yarı sömürgeleri kâr ve temettülerin metropol ülkelerine transferlerini zorlaştıracak önlemler alınmasına yöneltmiştir. Sömürge burjuvazileri, bu işçiler ve yoksul köylülerin ürettiği artı değerin, emperyalist şirketler ve devletlerden ziyade kendilerine (sömürge burjuvazilerine) aktarılan kısmını artırmaya çalıştı ve başarısız da olmadı. Siyasal bağımsızlığın genelleştirilmesi ile birlikte emperyalizmin az gelişmiş ülkelerde doğrudan yönetimden dolaylı yönetime geçişi, yerli egemen sınıfların artı değer üretiminin dolaylı maliyetlerinin en azından bir kısmını bizzat artı değerden finanse etmesini mümkün kıldı, oysa bu maliyetler daha önceleri bu sınıfların kendilerine mal ettikleri kapitalist olmayan artı üründen karşılanmak durumunda idi – başka bir deyişle, bu maliyetlerin bir kısmı emperyalist sermayeye transfer edilmiştir.[8]

Çokuluslu şirketlerin gelişmesi ve emperyalizm içinde ağırlığın makine, teçhizat ve taşıt ihracatına doğru kayması bu eğilimi daha da kuvvetlendirmektedir, dolayısıyla bu eğilim sömürge ve yarı sömürgelerdeki kurtuluş hareketlerine karşı sadece "taktik" bir yanıt sayılamaz. Bu aynı zamanda geç kapitalizmin kendi gelişiminin "organik" bir sonucu olarak görülmelidir.[9] Büyük çokuluslu firmaların dünya çapındaki stratejisi, yarı sömürgelerin sınırlı ancak yavaşça büyüyen iç pazarlarında egemen olmayı da kesinlikle içermektedir, sadece *gelecekte* buraları elinde tutabilmek için olsa dahi. Bu süreç sözde "ulusal" burjuvaziyi imalat sanayisindeki egemenliğinden yoksun bırakma eğilimindedir, bu sanayide yerli, yabancı,

8- Bkz. Emmanuel, agy, s. 228-9.

9- 1960'ların başında *Marxist Economic Theory*'de bu eğilimi öngörmüştük: s. 480-1. Araya giren 10 yılda bu tamamen doğrulanmıştır.

özel ve kamu sermayelerini birleştiren *ortak girişimler* emperyalizmin geç kapitalist ya da yeni sömürgeci döneminin en önemli özelliklerinden biri haline gelmektedir.[10]

1948'den Mart 1967'ye kadar Hindistan'daki bütün yabancı şirketler net aktiflerde 860 milyon rupilik bir büyüme kaydederek toplam aktifler 2.5 milyar rupi olduğu halde, sadece imalat sanayisinde 1956 ve 1964 arasında kurulmuş ortak girişimler, 2 milyar rupiden çok başlangıç sermayesini temsil ediyorlardı; bunun da 800 milyonluk kısmı daha büyük aktiflerlerle birlikte yabancıların kontrolündeydi. 1967'de Amerikan çokuluslu şirketleri Latin Amerika'da 550'den fazla ortak girişime katılmıştı. Ancak bu alanın gerçekten büyük ölçekli öncüleri otomobil, kimya, elektirikli makineler ve çelik sanayisindeki Avrupalı çokuluslu şirketler olmuştur. Afrika'da Unilever ve onun yerel iştiraki Nijerya gibi ülkelerde giderek artan sayıda ortak girişimler kurdular. Çokuluslu Japon şirketleri bugün Doğu ve Güney Doğu Asya'da, Ordadoğu'da, Afrika ve Latin Amerika'da yaygın olarak bu modeli taklit etmektedir. Bunun bir örneği, yılda 300,000 ton etilen üretimi için Singapur hükümetiyle 200 milyar yen'lik petrokimya tesisi inşa eden Sumitomo'nun ortak girişimidir. Suudi Arabistan'da Al Jubayl'de 800 milyon dolarlık devasa çelik kompleksi projesi için oluşturulan uluslararası ortak girişim örneğindeki sermaye yapısı şöyleydi: yüzde 50 Petromin (Suudi Arabistan devlet şirketi), yüzde 20 Marcona (Utah International adlı ABD şirketinin kontrolünde), yüzde 12.5 Hoogovens Ijmuiden-Hoesch-Dortmund Hörder-Hutten Union (Hollandalı-Alman çelik

10- Şu makalemizde bu eğilimin ayrıntılı bir analizini yapmıştık, "Imperialismo y burguesia nacional en America Latina", *Cuarta Internacional*, No. 2, Şubat 1971. Makale esas olarak Brezilya, Şili, Kolombiya ve Arjantin'e ilişkin malzemelere dayanmaktadır. Peru'ya ilişkin benzer bir analiz için bkz. Anibal Quijano, "Nationalism and Capitalism in Peru", *Monthly Review*, Cilt 23, No. 3, Temmuz-Ağustos 1971.

şirketi) ve yüzde 12.5 Nippon Çelik ve Nippon Kokan (Japon Şirketi).[11]

Tüm bu sebeplerden dolayı, azgelişmiş ülkelerde doğrudan üretilerek sömürgelerden gelen artı-kârlar, Britanya emperyalizminin özgün durumunda mutlak anlamda çok ciddi miktarını korumasına rağmen,[12] İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri istikrarlı bir biçimde başlıca emperyalist şirketlerin toplam kârlarına göre önemini yitirmektedir. Ancak bu bağlantıyı gösteren rakamlar üç yoldan yorumlanmalıdır: Birincisi, emperyalist şirketler, yarı sömürge ve sömürge ülkelerde doğrudan üretilen kârların bir kısmını metropol devletlerde oluşturulmuş gibi gösterip gizlemeyi sıklıkla başarır. Azgelişmiş ülkelerden işlenmemiş olarak sanayide kullanmak üzere metropol bölgelere ihraç edilen hammaddelerin kullanıldığı petrol sanayisi, boksit ve demir dışı metaller sanayisi bu tip operasyonların en bilinen örnekleridir. Söz konusu yarı sömürge ülkelerden yapılan ihracatın fiyatını yapay olarak düşürmek suretiyle, bu alanlardaki emperyalist şirketler buralarda üretilen artı değerin bir kısmını muhasebe oyunlarıyla

11- K. K. Subrahamaniam, *Import of Capital and Technology*, Yeni Delhi, 1972, s. 44-5, 64-5, Vernon, agy, s. 141, *Business Week*, 3 Ağustos 1974.

12- Birinci Dünya Savaşı öncesinde Britanya'nın yabancı sermaye yatırımlarından gelen yıllık geliri (1906-10 arası için ortalama) 151 milyon sterlin ve 1911-13 arası için ortalama 188 milyon sterline ulaşmıştı, ama daha sonra 1934-38'de 170 milyon sterline (devalüe edilmiş para olarak) düşmüştü. 1965'de brüt 1000 milyon sterlin ve net olarak da 450 milyon sterline ulaşmıştı. (Brüt ve net kazançlar arasındaki bu muazzam fark, bilhassa ABD'den gelen yabancı yatırımların büyük miktarının bu meyanda Britanya'da da yatırılmış olması yüzündendi): Report of the Committee on Invisible Exports, *Britain's Invisible Earnings*, Londra, 1967, s. 21-3. Sterlinin satın alma gücünü 1914'deki satın alma gücünün yaklaşık yüzde 25'i derecesinde kestirirsek, net gelir aksine altın olarak 188 milyon sterlinden 125 milyon sterline düşmesine rağmen Britanya'nın yabancı sermaye yatırımlarının brüt geliri 1914'de altın olarak tahminen 200 milyon sterlinden 1965'de altın olarak 250 milyon sterline yükselmiştir.

buharlaştırıverip işlenmiş petrol, alüminyum, bakır, kalay vb'nin satış fiyatlarına yansıtmaktadır.[13] Söz konusu şirketler hammaddelerin çıkarılmasından imalat sanayisine satışına kadar üretim ve dağıtımın bütün aşamalarını kontrol eden entegre tekeller olduğu için, bu kârın hammaddeyi çıkartan kendi firmalarına, nakliye ya da gemicilik şirketlerine ya da rafinerilerine ait olmasının hiç bir önemi yoktur. Emperyalist ülkelerin istatistiklerinin iç pazardaki büyük hammadde şirketlerinin kârı olarak gösterdiği bu değerin bir kısmı bu yüzden aslında metropol işçilerin değil de yarı sömürgelerdeki üreticilerin yarattığı artı değerdir.[14]

Aynı çokuluslu şirketin yan kuruluşları arasındaki operasyonlar söz konusu olduğunda, herhangi bir ayrı "kâr maksimizasyonu"ndan bağımsız olarak "transfer fiyatları" ortaya çıkar, bu da açıkça kârların gizlenmesini kolaylaştırır. Örneğin Kolombiya'da çokuluslu kozmetik firmalarının yan kuruluşları ana şirketlerinden ithal ettikleri mallar için normal ihracat fiyatından yüzde 155 daha fazla para ödediği örnekleri mevcuttur. Kauçuk sanayisinde transfer ücretlerinin normal ihracat fiyatlarından yüzde 40 ve elektronik sektöründeyse yüzde 258 daha yüksek olduğu bildirilmiştir. Bunun gibi çokuluslu şirketlerin yarı sömürgelerdeki yan şirketlerinin ihracatları çok "düşük fiyatlandırılmış" olabilir. Meksika, Brezilya, Arjantin ve Venezüella'daki bu tür pratiklere ilişkin bir araştırma, incelenen yan şirketlerin yaklaşık yüzde 75'inin

13- Pierre Jalee, *L'Imperialisme en 1970*, s. 33 vd. Magdoff, agy, s. 145-47, yarı sömürgelerin hammaddeleri işlemesini engellemek için ABD hükümetlerinin koruyucu gümrük tarifeleri koymalarını vurgulamaktadır.

14- Bu durumda söz konusu olan eşitsiz mübadele *olmayıp* yayınlanmış kârların muhasebe edilmiş bir "yeniden dağıtımı"dır. Sömürge ve yarı sömürgelerde işçiler tarafından üretilen söz konusu artı değer aslında realize olmuştur. Metaların "ulusal" üretim fiyatının altında satıldığı eşitsiz mübadele vakasında belirli bir miktar değer ya da artı değerin bir kısmı realize olmaz.

kendi ihracat ürünleri için benzer ürünleri satan yerel firmaların fiyatlarına oranla yüzde 50 daha aşağıda fiyatlandırdığını göstermektedir.[15]

İkinci olarak, eşitsiz mübadeleden türeyen artı-kârların kendisi çoğu zaman doğrudan sömürgelerde üretilen artı-kârların kılık değiştirmiş biçimidir. Dikey olarak entegre olmuş tröstlerin sömürgelerden hammaddeyi metropol ülkelere ihraç edip sonra da bu hammaddelerle üretilmiş nihai malları metropol ülkelerden yarı sömürgelere geri yollamaları bahsedilen duruma örnektir.[16] Ayrıca yarı sömürge ve metropol ülkeler arasında aynı uluslararası şirketin ürettiği metalar için büyük bir uluslararası fiyat farklılığı bulunduğu gösterilebilirse, metropol devlette ihracat kârı olarak kılık değiştirmiş olan yarı sömürgedeki artı-kârın doğrudan üretimi de pekala olabilir.

Üçüncü olarak, yarı sömürgelerde rezerv olarak gizlenen ve böylece emperyalist şirketlerin bilançolarına kâr olarak girmeyen yeni birikmiş artı değer miktarları da benzer şekilde sömürge kârları ve artı-kârlarının toplamına eklenmelidir.[17]

Fakat bütün bu düzeltmelerden sonra bile, kuşkusuz sö-

15- Dale Weigel, "Vues Multinationales sur les societes Multinationales", *Finances et Développement*, Cilt 11, No. 3, Eylül 1974, Ronald Muller, "The Multinational Corporation and the Underdevelopment of the Third World", C. K. Wilber (ed.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, New York, 1974.

16- Klasik örnek alüminyum şirketlerinin mamul alüminyum mallarını (uçak dahil) boksit üreten ülkelere geri ihraç (reeksport) etmesidir.

17- Yarı sömürgelere "yatırılmış" olan yabancı sermayenin önemli bir kısmının reel bir sermaye ihracatı olmayıp dağıtılmamış kârlardan (yani yerel ücretli emeğin ürettiği kârlardan) oluştuğu vurgulanmalıdır. Dos Santos (agy, s. 77), Latin Amerika için 1946-67 döneminde ABD şirketlerinin yeniden yatırılmış kârlarını toplam 4.4 milyar dolar olarak tahmin etmektedir, bu miktar yeni ihraç edilmiş 5.4 milyar dolarlık sermaye ile karşılaştırılmalıdır. Bu 5.4 milyar dolar daha sonra ABD sermayesinin aynı dönemde Latin Amerika'dan ülkesine geri gönderdiği 14.8 milyar dolar ile karşılaştırılmalıdır.

mürgelerde doğrudan üretilen artı-kârın toplam hacmi bugün Üçüncü Dünya'nın emperyalist bir sömürü biçimi olarak eşitsiz mübadeleden daha az önemlidir. Latin Amerika verileri bunu gayet net açıklar: Orada kıtanın ihracat gelirlerindeki kayıp, 1951-66 döneminde yabancı şirketlerin kârları aracılığı ile olan sermaye kaçağını fersah fersah aşmıştı.[18]

O halde eşitsiz mübadelenin altında yatan değer kaybı ya da kazancı nereden gelir? Marx'ın bu soruya verdiği net yanıt, genel emek değer teorisinin uluslararası ticarete bir uygulanmasını temsil eder.[19] Kapitalizm çağında,[20] eşitsiz mübadele nihai olarak *eşitsiz* emek miktarlarının mübadelesinden doğar.

Kapitalist dünya ekonomisi çerçevesinde temel olarak iki eşitsiz mübadele kaynağı bulunur:

1. Sanayileşmiş ülkelerin emeğinin dünya pazarlarında azgelişmiş ülkelerin emeğinden daha yoğun (dolayısıyla daha

---

18- Dos Santos (agy, s. 75-6) ECLA tarafından yayınlanmış bir hesaplamadan bahsetmektedir. Buna göre 1951-67 arasında ticaret hadlerindeki kötüleşme Latin Amerika için (Küba hariç) toplam 26.4 milyar dolarlık bir kayıp getirdi, yani metropol ülkelerine doğru olan kâr transferinin iki katı. Bu miktar, Latin Amerika ülkelerinin bu dönemde aldıkları tüm "ekonomik yardım"dan daha büyüktür. ECLA'ya göre söz konusu yardımların yarısından azının kıta için yeni ekonomik kaynakların gerçek ithalatını temsil ettiği de hatırlanmalıdır.

19- Marx'ın 19. yüzyılda "dünya ölçeğinde birikim" sorunu ile hiç ilgili olmadığına dair Amin'in iddiası (agy, s. 106, 157) Hindistan'ın geleceğine dair bir siyasi denemeden bir alıntıya dayanmaktadır yalnızca ve az gelişmiş ülkelerden çok gelişmiş ülkelere doğru bir değer transferi aracı olarak yabancı ticaretin rolüne ilişkin, burada Bölüm 2'de aktarılan *Kapital, Grundrisse ve Artı Değer Teorileri*'nden pek çok pasajı hiç dikkate alınmamaktadır.

20- Tefeci ve tüccar sermayesi çağındaki "eşitsiz değerin eşitsiz mübadelesi"nden farklı ve ayrı olarak. Bkz. Ernest Mandel, "Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt", *Folgen einer Theorie – Essays über 'Das Kapital' von Karl Marx*, Frankfurt, 1967.

çok değer üretici) olması (ya da, aynı anlama gelmek üzere, ulusal bir pazarın içindeki durumun aksine, daha az yoğun ve üretken emek ortalama değer yaratır, dolayısıyla daha yoğun ve üretken emek daha fazla değer yaratır).
2. Farklı ulusal üretim fiyatlarının (ortalama kâr oranlarının) yan yana olduğu ve Bölüm 2 anlatıldığı tarzda birbirleriyle eklemlendiği dünya pazarlarındaki kâr oranlarında *hiçbir* eşitlenme olmaması.[21]

Bu sorun Marx'ın değer ve artı değer teorisi bağlamında gayet tatmin edici ve doğrudan bir şekilde çözülebilmesine rağmen, Arghiri Emmanuel ve Samir Amin, ilk olarak Raul Prebisch'in[22] öne sürdüğü tezlerden başlayarak, sorunu Marx ve Ricardo'yu birleştirren ve ücret maliyetleri üzerinde gereksiz yere dolanan[23] eklektik bir teori yardımı ile açıklamaya çalıştılar. Bu suretle pek çok çelişkiye düştüler, bunların bazılarını burada ele alacağız. Her iki yazar da emek gücünün uluslararası hareketsizliği ve sermayenin uluslararası hareketliliği bulunduğu hipotezinden yola çıkar. Bunun mantıksal sonucu kâr oranlarının uluslararası eşitlenmesidir,[24] bir başka

21- Yukarıda bahsedilen makalede Marx'ın uluslararası üretim fiyatları (değerleri) teorisine ilişkin Kohlmey'in yaptığı özetin "sosyalist dünya pazarı" ve "uluslararası fiyat oluşumları"na atıf yapılan ikinci bölümü klasik Marksist teoriyle uyumsuz görüşler içermesine rağmen bu özet bir bütün olarak doğrudur.

22- Raul Prebisch, *The Economic Development of Latin America and its Problems*, New York, 1950.

23- Böylece Amin, örneğin, genel fiyat düzeyinin nominal ücretlerle orantılı olduğuna ilişkin tipik Ricardocu tezi ileri sürmektedir (agy, p. 64). Kötü şöhretli "ücret-fiyat sarmalı" yanılsamasına doğrudan yol çan bu iddiayı destekleyen ampirik bir kanıt yoktur. Normalde AET'dekinden iki kattan daha yüksek olan Amerika'daki nominal ücretler Batı Avrupa'dakinin iki katı daha yüksek bir fiyat düzeyine kesinlikle yol açmamıştır.

24- Christian Palloix, *Problemes de la Croissance en économie ouverte*, Paris,

deyişle, dünya ölçeğinde tek tip üretim fiyatlarının oluşmasıdır. Ancak bu koşullar altında sermaye, normal olarak ücretlerin en düşük olduğu ülkelere akardı. Yapısal az gelişmişliği açıklayamamanın ötesinde, klasik Ricardo iktisadı açısından, bu hipotez *az gelişmişliğin imkansızlığını* ima eder; az gelişmiş ülkeler nispeten küçük bir sanayiye sahip oldukları halde ücretlerin yüksek olduğu ülkelerin neden sanayileştiklerini bu hipotez açıklayamaz.[25] Kâr oranlarının uluslararası eşitlenme hipotezini teorik ya da deneysel olarak doğrulamak mümkün değildir. Teorik olarak bu, sermayenin mükemmel bir uluslararası hareketliliğe sahip olduğunu varsayar – aslında dünya ölçeğinde modern kapitalizmin gelişimi için elverişli bütün ekonomik, toplumsal ve siyasal koşulların eşitlendiğini varsayar. Ancak böyle bir eşitlenme, bu gelişme üzerinde egemen olan eşitsiz ve bileşik gelişim yasası ile tamamen çelişkiye düşer. Kapitalist üretim tarzı için eşitsiz gelişme koşulları iç pazarların eşitsiz büyüklüğünü ve sermaye birikiminin düz olmayan ritmini de belirler.[26] Bu anlamda, Arghiri Emmanuel'in

1969, s. 100, Marx'ın bu tezi desteklediğini dahi iddia etmektedir. Palloix, *Kapital*'in üçüncü cildinden, yanlış anladığı aşikar olan bir pasaja (s. 232-3) atıf yapmaktadır. Marx yalnızca şunu söylemektedir: Daha yüksek sömürge kârları, 1- kendi ülkelerine geri gönderildikleri ve 2- hiçbir tekel olmadığı ölçüde, *ana ülkedeki* kâr oranlarının eşitlenmesine dahil olurlar, yani oradaki ortalama kâr oranını yükseltirler. Bu aşikardır, fakat sömürgedeki kâr oranının bundan dolayı ana ülkenin düzeyine azar azar inmek zorunda kalacağını hiçbir şekilde kanıtlamaz. Bunun olması için sınırsız, serbest bir uluslararası sermaye hareketi olması gerekirdi ve bu basitçe yoktur. Bundan farklı bir şeyi Marx hiç söylememiştir, çünkü öteki türlü, sermaye ihracı ve dış ticarette sermaye yatırımı, ortalama kâr oranının düşüşünü durdurmanın bir yolu olamazdı.

25- Amin bu sorunda tereddüt etmektedir, bazen uluslararası eşitlenme kavramını desteklerken (örneğin, agy, s. 34, 136) öte yandan bunu tekrar reddeder (ibid, s. 123-4, 156-7).

26- Amin bunu açıkça vurgular (ibid., s. 103, 171, 189, vs), ama bu suretle kendi teorisine entegre etmeye çalıştığı Emmanuel'in teziyle tamamen çelişmektedir.

haklı olarak vurguladığı emek gücü metasının fiyatı ve değerindeki uluslararası derin farklar, kapitalist *üretim tarzının* ya da dünyadaki emek üretkenliğinin eşitsiz gelişiminin *nedenleri değil, bilakis sonuçlarıdır*. Zira normal olarak sermayenin mantığı onu en yüksek değerlenme (valorizasyon) beklentisi olan bölgelere yöneltir. Bu nedenle, Emmanuel ve Amin'in azgelişmişliğin köken ve doğasına ilişkin soruya verdikleri yanıt, bu kez bir bilmece ortaya çıkarır: nasıl oluyor da ücretlerin en düşük olduğu yerler sermaye değerlenme olasılığının en avantajlı olduğu yerler *olmuyor* ve sermaye yüz yıldır ücretlerin yüksek olduğu ülkelerden düşük olduğu ülkelere doğru kitlesel ölçekte kaç*ma*mıştır? Bu sorunun yanıtı bizi "iç pazar" problemlerine, sermaye birikiminin yabancılaşmasına, artı değer transferine ve *mevcut toplumsal yapının* "dahili" sermaye birikimi üzerine uyguladığı dar kısıtlamalara geri götürür.[27] Devasa yedek sanayi ordusu ve muazzam istihdam azlığından kaynaklanan düşük ücretler bundan dolayı sermaye birikiminin bastırılmasının bir fonksiyonudur ve ancak uluslararası kapitalist sistemin işleyişi ile açıklanabilir.[28] Bununla birlikte, bütün bu olgular sermayenin uluslararası genel hareketliliğinden ziyade tam da kısıtlı bir hareketliliğini varsayar. Ampirik olarak, kapitalist dünya ekonomisinin çeşitli bölgelerindeki kâr oranlarında büyük farklar olduğuna ilişkin kanıtlar göstermek kolaydır. Resmi Amerikan kurumlarının ABD şirketlerinin yabancı sermaye yatırımlarının kâr oranlarına dair yaptığı hesaplamalar, bu hesaplamaların dayandığı kâr oranları kavramı doğal olarak Marx'ın kendi kavramı ile bağdaşmamasına rağmen, Marx'ın esas olarak sermayenin farklı organik bileşimlerinin bir işlevi saydığı farklı ulusla-

---

27- Bkz. bu kitabın Bölüm 2 ve 3'ü.

28- Palloix (agy, p. 113) benzer bir tezi ileri sürmektedir.

rarası kâr oranlarına ilişkin klasik tezini çarpıcı bir biçimde doğrular. 1967'de bu yatırımların getirdiği kazanç Avrupa'da yüzde 7.4, Latin Amerika'da yüzde 12.3, Asya'da yüzde 14, Afrika'da yüzde 19.7 idi.

1970, 1971 ve 1972 yıllarında, ABD yabancı yatırımlarının resmi kâr oranları yarı sömürgelerde sırası ile yüzde 20.1, yüzde 21.8 ve yüzde 22.3 ve emperyalist ülkelerde yüzde 13, yüzde 13.5 ve yüzde 15 idi.[29] Bu istatistikler beyan edilen kârlara dayanmaktadır ve kârların gizlenmesi yarı sömürge ülkelerinde emperyalist ülkelerinden daha çok olduğundan dolayı, sömürgelere ait bu açıklanan kâr oranları gerçek rakamların çok aşağısındadır. Kolombiya'da kozmetik firmalarının yüzde 6.7 kâr açıklamasına rağmen gerçek kârlarının yüzde 136 olduğunu Muller aktarmıştır.

Emmanuel'in hipotezinden kaynaklanan çelişkiler onun verdiği sayısal örneklerde bariz bir biçimde ortaya çıkar, Emmanuel bu örneklerde, birkaç istisna[30] dışında, sermayenin organik bileşiminin sömürgelerde metropol ülkelerden daha yüksek olduğunu varsayar.[31] Marx'ın *Kapital*'inin ruhuna uy-

29- E. L. Nelson ve F. Cutler, "The International Investment Position of the United States in 1967", *Survey of Current Business*, Cilt 48, No. 10, Ekim 1968, s. 24-5; *Survey of Current Business*, Eylül 1973. Bağımsızlıktan önceki son yıllarda Kongo'daki Belçika sömürge şirketleri Belçika'daki şirketlerden iki misli daha fazla kâr oranına ulaşmışlardı. Tüm Belçika şirketlerinin toplam sermayesi içindeki payı sadece yüzde 16 olan bu sömürge firmaları toplam kârların tam üçte birini getiriyordu.

30- Emmanuel, agy, s. 52-5. Ama bu örneklerde artı değer oranı aynı kalır ve hatta yazar, sermayenin organik bileşiminin artışıyla birlikte, sabit bir artı değer oranının fiilen reel ücretlerde sivri bir yükseliş anlamına geleceğini, çünkü bunun Departman II'deki toplumsal emek üretkenliğinde önemli bir artışı ima ettiğini dikkate almaksızın, sabit ücretleri sabit bir artı değer oranıyla eşitler.

31- Emmanuel, (agy, s. 55-63, 73-80, 161-3, 165, 170-1, 189-193, 203-5). Sayfa 73, 80 ve 205'te sermayenin organik bileşimi, sömürgelerde metropol ülkelerdekinden beş misli daha fazladır.

gun olan bir çalışma varsayımından dahi bahsetmez, yani azgelişmiş ülkelerde çok daha küçük bir sermaye kitlesinin, çok daha düşük bir sermayenin organik bileşiminin ve düşük bir artı değer oranının olduğundan[32] – bu sonuncu sermayenin düşük organik bileşiminin etkisini asla nötralize etmez. Ayrıca bu hipotez son yüzyıl boyunca uluslararası sermayenin fiili gelişimine tamı tamına uyar. Aşağıda A harfi ile gelişmiş ülkenin, B ile de azgelişmiş ülkenin gösterildiği formülde bu şöyle özetlenebilir:

A tarafından ihraç edilen mal paketinin değeri:
5,000 *c* + 4,000 *v* + 4,000 *s* = 13,000; kâr oranı yüzde 44.

B tarafından ihraç edilen mal paketinin değeri:
200 *c* + 2,000 *v* + 1,800 *s* = 4,000; kâr oranı yüzde 82.

Eğer kâr oranlarında bir eşitlenme olsaydı, B'de üretilen artı değerin bir kısmı A'ya gerçekten transfer edilirdi. İki ihraç paketinin "uluslararası üretim fiyatları" o zaman şöyle yapılanırdı:

A: 5,000 *c* + 4,000 *v* + 4,680 *pr* = 13,680 üretim fiyatı,
B: 200 *c* + 2,000 *v* + 1,120 *pr* = 3,320 üretim fiyatı,

"Uluslararası ortalama kâr" ± yüzde 52 olurdu. Metropol sermaye için nispeten az bir ek kâr olurdu, fakat sömürge ser-

32- Bu Marx'da normalde varsayılır, çünkü Marx, çok daha yüksek emek üretkenliğine sahip olan metropol ülkelerde, artı emek ile gerekli emek arasındaki oranda, yani emek gücünün sömürü oranında bir *artış* olacağını ve işçinin reel ücretini (yükselmiş olsa bile) geri bir ülkedeki işçiye göre iş gününün daha kısa bir kısmında yeniden üreteceğini varsaymaktadır. Sorunun tüm bu boyutu Emmanuel'de hiç yoktur.

mayesinin artı değer kaybı çok önemli olurdu.[33] Aslında bu ampirik örnekle de örtüşmektedir. Ancak bu eşitlenme için gereken *önkoşul* A'dan B'ye sürekli ve büyük bir sermaye *göçü*, A'nın ihraç ettiği ürünlere olan talepte nispi bir düşüş ve B'nin ürettiği ürünlere olan talepte hızlı bir artış olurdu. Böyle hareketler olmazsa, "kâr oranlarının uluslararası eşitlenmesi" olmayacak, nispeten az bir sermaye B'ye akacak ve "eşitsiz mübadelenin" sonucu olarak A'nın yararına B'nin maruz kaldığı değer kaybı B'deki üretken sermaye birikimini yavaşlatacaktır. *O zaman tam da üretken sermaye birikiminin bu daha yavaş ritmi B'deki eksik istihdamın büyümesini açıklar* – başka bir deyişle, Emmanuel'in argümanı için çıkış noktası olarak aldığı düşük ücretleri.[34]

Benzer şekilde, eklektik bir değer teorisi ve makroekonomik agregatların eleştirel olmayan bir manipülasyonunu kullanan Emmanuel, Birinci Dünya Savaşı öncesinde emperyalist ülkelerden sömürge ve yarı sömürgelere akan sömürge artı-kârlarının peşindeki artan bir sermaye ihracının bizatihi varlığını reddederek tüm Leninist emperyalizm teorisini sorgulamaya çalışmıştır.[35] Emmanuel'in hesabına göre, sömürgelerden metropol ülkelere büyük ölçekli gelir akışına bakarsak ortada hiçbir net sermaye ihracatı yoktur ve bunu bir kenara koysak dahi, dağıtılmamış kârların düzenli yeniden yatırımına dayanan yabancı yatırımların gerçek büyümesi yılda sadece yüzde 3'lük bir net kâr gösterir. Emmanuel burada böyle

33- Amin "eşitsiz mübadele"nin sonuçlarına dair ampirik hesaplamalarında benzer bir sonuca varıyor (agy, s. 76).

34- Franz Hinkelammert, "Theoria de la Dialectica del Desarrollo Desigual", *Cuadernos de la Realidad Nacional*, no. 6, Aralık 1970, eksik istihdamın azgelişmenin anahtarı ve düşük ücretlerinse eksik istihdamın nedeni olmaktan ziyade bir sonucu olduğuna ilişkin olarak bizimle aynı görüştedir.

35- Arghiri Emmanuel, "White-Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism", *New Left Review*, No. 73, Mayıs-Haziran 1972.

zeki bir iktisatçı için şaşırtıcı olan iki analitik hata işlemiştir. İlk olarak, uzun vadeli sermaye akışları ile kısa vadeli gelir akışlarını birleştirir – oysa bütün ciddi ödemeler dengesi analizleri bunları ayrı tutar. ABD demiryolları hisselerinden ve Hindistan borçlanma senetlerinden gelen yıllık 100 milyon sterlinlik faiz ve temettüleri rantiyelerin çocukları ve torunları tekrar kendi ülkelerine getirdiğinde, bu miktar Britanya'lı girişimcilerin ve finansçıların Güney Afrika altın madenlerine, Malezya kauçuk tesislerine ya da İran petrol sahalarına yeni yatırdıkları 100 milyon sterlinlik miktarı "götür"ebilir. Fakat bu denklem bu yeni işletmelerin iktisadi varlığını yok etmez, aşırı basitleştirilmiş istatistiklerde görünmeseler dahi. Sorun şudur: Neden bu kapitalistler Britanya yerine Güney Afrika'ya, Malezya'ya ya da İran'a yatırım yapıyorlar? Emmanuel soruya yanıt vermek yerine onu el çabukluğuyla yok etmektedir.[36] İkinci olarak, Emmanuel, Britanya'ya akan dış gelirlerin, yeniden yatırılmış kârların üstüne deniz aşırı yatırımlardan gelen ek gelirleri temsil ettiğini unutmaktadır. Bu iki kategoriye sömürge ve yarı sömürgelerde İngiliz kapitalistlerin ve yerli işbirlikçilerin harcayıp tükettiği kârları eklersek ve Imlah'ın klasik tahminlerini koruyarak Emmanuel'in hafif hatalı rakamlarını düzeltirsek, o zaman 1880-1914 dönemin-

36- Kendisi de Lenin'in emperyalizm teorisini (başka ampirik nedenlerle de olsa) reddeden Michael Barrat Brown, 1914 öncesi dönemde Britanya'ya giren ve çıkan sermaye ve gelir akışlarını gösteren bir tabloyu yeniden üretir: *After Imperialism*, Londra, 1963. *Artan* sermaye çıkışı açıktır: Yıllık sermaye ihracatı, 1870-9 döneminde ulusal gelirin ortalama yüzde 4.5'undan 1885-94'de yüzde 6'sına, 1895-1904'de yüzde 6.25'e ve 1905-13'de yüzde 8'in üstüne çıkmıştır. Birkaç dönem boyunca net deniz aşırı sermaye yatırımı net yurt içi yatırımından daha yüksek olmuştu, örneğin 1885-96 (yüzde 4'lük yurtiçi yatırıma karşılık ulusal gelirin yüzde 6'sı) ve 1905-1913 (yüzde 4.5'a karşılık yüzde 8.5). Bu yatırımların gelir akışı sürekli artmıştır, 1870'lerde yıllık ortalama 50 milyon sterlinden, 1890'ların sonunda 100 milyon sterline, 1906-10'da 150 milyon sterline ve 1911-13'de 188 milyon sterline: *Britain's Invisible Earnings*, Committee on Invisible Exports, s. 20-1.

de İngiliz dış yatırımlarının yıllık kâr oranı Emmanuel'in işaret ettiği yüzde 3'lük cılız miktardan ziyade yüzde 10'a daha yakın olur. İlk aşamada bu yabancı yatırımların niçin meydana geldiğini ve emperyalizmin neden ibaret olduğunu açıklayan budur.

Christian Palloix, Emmanuel'in argümanlarının bazı zayıf yanlarını doğru şekilde görmüştür,[37] fakat o da başka şeyler arasında eklektik değer teorisi yüzünden eşitsiz mübadele sorununu çözememiştir.[38] Büyük ölçüde Sovyet bürokrasisinin dış ticaret politikasının bir apolojisi olan Çekoslovak Marksist Pavel'in analizlerini[39] inceleyen Palloix "uluslararası değerleri" sanayileşmiş ülkelerin "daha düşük değerleri" ile sömürge ve yarı sömürgelerin "daha yüksek değerleri"nin bir ortalamaları[40] olarak tanımlar ve buradan aşağıdaki formüle ulaşır. Formülde *v* değeri, *a* bir ihracatı, *b* bir ithalatı, *1* azgelişmiş bir ülkeyi, 2 sanayileşmiş bir ülkeyi ve *v'* "uluslararası değeri" gösterir.

37- Bkz. Palloix, agy, s. 112-14.

38- Bize göre bunun izleri Palloix'in Baran'daki "artı(k)" kavramını eleştirmeden kabul etmesinde bulunabilir. Bu arada Palloix'in en az beş farklı şeyi belirtmek için bu kavramı kullanması ondaki kafa karışıklığının derecesini göstermektedir: 1) artı(k) = iç pazarda satılamayan meta fazlası (s. 36-40, 119 vs); 2) tarımsal artı ürün (s. 40-2 ve 71-2), 3) Marksist olmayan bir anlamda, sanayi ürünlerinin sanayi üretiminden kaynaklanan kazançların - parasal olarak efektif talebin - realize edemediği kısmı olarak endüstriyel artı ürün (e.g. s. 47-8,69-70); 4) artı-kârlar ya da ortalama kar oranın engelleyen karlar (s. 63, 65, 79-81); 5) artı-değer ve (!)üretken olmayan satış maliyetleri ve devlet harcamalarının toplamı (s. 222 vd), yani Baran ve Sweezy'deki "Tekelci Sermaye" anlamında artı-değer.

39- T. Pavel, "Pour un juste calcul de la rentabilité et l'efficacité du commerce extérieur socialiste, *Etudes Economiques*, Nos. 106-7, 1957, s. 29.

40- "Uluslararası değerler"in her zaman "dünya pazarındaki ortalama emek üretkenliği"ne tekabül edip etmediğini tartışmış bulunuyoruz (bkz. Bölüm 2). Kavramın kendisi çoğu zaman anlamsızdır: Yalnızca bir ülkede ya da bir avuç ülkede üretilen bir metanın "ortalama dünya pazarı değeri" nedir?

$v_{1a} > v'_a > v_{2a}$
$v_{1b} > v'_b > v_{2b}$

Palloix buradan şu sonuca varır: "Pavel'in unuttuğu şey şudur ki *a* üretimini bırakmış olan gelişmiş ülke, 2, bu ürünün ithalatında uğradığı kayıp ($v'_a - v_{2a}$ farkı) tamı tamına diğerinden olan kazanca ($v'_b - v_{2b}$ farkı) eşittir. Aynı mantık azgelişmiş ülke *1*'e de uygulanabilir. Uluslararası uzmanlaşmadan doğan kazanç ya da artının dağılımı herkesin hayrınadır. Transfer yoktur."[41]

Öncelikle matematiksel açıdan bile bu formülden çıkarılan sonuç hatalıdır: Ancak ($v'_a - v_{2a}$) farkı ile ($v'_b - v_{2b}$) farkı *özdeş* olsaydı doğru olurdu, fakat bu formülden asla otomatik olarak böyle bir sonuç çıkmaz. İkinci olarak, bu sonuç Ricardo'nun "uyum" hipotezini akla getirir, buna göre ana ülkenin sermayeleri, metropol ülkelerde zaten mevcut olan üretimi daha fazla kâr için tüm dünyaya nasıl yeniden dağıtmaları gerektiğini "halleder". Gerçek tarihsel süreçte ise elbette bunun tersi meydana gelir: Bu sermayeler ülke içindeki artı değer üretimi ve sermaye valorizasyonunun *gereksinimlerine* uygun bir biçimde uluslararası olarak yayılmaya çalışır. Pamuğun ABD, Hindistan ve Mısır'da daha "kârlı" üretilebileceğinden dolayı Britanya pamuk sanayisinin o ülkelere "transfer edilmesi" fikri saçmadır. Bu ülkelerdeki pamuk üretimi Britanya tekstil sanayinin genişlemesiyle *yaratıldı*. Ancak, bu suretle, şimdi ithal ettiği metaları şimdi ihraç ettiği metalar kadar ucuza üretebilecek olan ana ülkenin iddia edilen "kaybı" ortadan kalkar. Üçüncü olarak, her iki ülkenin dış ticaretten elde edebileceği "göreli avantaj" hiç bir değer transferi olmadığının bir kanıtı olarak sunulur; ancak Marx, Ricardo'ya karşı polemiğinde tam da şunların *her*

41- Palloix, agy, s. 95.

ikisinin de eşzamanlı olarak var olabileceğini vurgulamıştı: Her iki ülkenin "göreli avantajı" artı bir değer transferi.[42]

Bu yüzden Palloix'in formülünün içeriği düzeltilirse şöyle olmalıdır:

$v'_a = v'_b$ eğer
$v_{1a} > v'_a$ ve
$v'_b > v_{2b}$

O zaman bir değer transferinin, yani farklı emek miktarlarının bir mübadelesinin gerçekten meydana geldiği hemen görülebilir.

Emmanuel'i eleştirirken kullandığımız sayısal örneğin yardımıyla şimdi "eşitsiz mübadele"nin içeriğini daha kesin olarak tanımlayabiliriz. İhracat üretiminin değer yapısının emperyalist ülkede 5,000 *c* + 4,000 *v* + 4,000 *s* = 13,000 ve azgelişmiş ülkedeyse 200 *c* + 2,000 *v* + 1,800 *s* = 4,000 olduğunu bir kez daha varsayalım. Argümanda gereksiz karışıklıklardan kaçınmak için ilaveten üç tane basitleştirici hipotezi ileri süreceğiz:

1. Bu "değerler" tamı tamına uluslararası değerlere, yani dünya pazarı değerlerine tekabül eder.
2. Azgelişmiş ülke, bütün ihracat paketini emperyalist ülkeye gönderir.
3. İki ülke arasındaki ticaret dengesi dengededir ve yarı sömürgeden metropol ülkeye olan değer transferine eklenen tüm ödemeler dengesi kalemleri incelememizin dışında kalır.

42- Marx, *Grundrisse*, s. 872-3.

Böylece yarı sömürge ülke 4,000 milyon frank değerinde emtiayı emperyalist metropol ülkenin aynı değerdeki emtia ile mübadele eder. Uluslararası değerlerin eşitliği (dünya pazarı değerleri) dünya pazarında aşağıdaki biçimi alacaktır:

$$1{,}538\ cA + 1{,}231\ vA + 1{,}231\ sA = 200\ cB + 2{,}000\ vB + 1{,}800\ sB$$

Eşit uluslararası değerler eşit uluslararası değerler ile mübadele edilmektedir. O halde "eşitsiz mübadele" bu eşitliğin altında nerede gizlice yatmaktadır? Bu eşit uluslararası değerlerin *eşit olmayan emek miktarlarını* temsil etmesinde yatmaktadır. Metropol ülkeden ihraç edilen meta paketinde diyelim yaklaşık 300 milyon iş saati olsun; yarı sömürgeden ihraç edilen meta paketindeyse diyelim yaklaşık 1,200 milyon iş saati bulunsun.

Bu iki emek miktarı arasındaki fark sadece bir *ücret* farkını yansıt*maz* (böyle bir teori bizi Marx ve hatta Ricardo'nun ötesine Adam Smith'in ilkel emek değer teorisinin çelişkilerine kadar geri götürürdü). Varsayalım ki ortalama iş günü her iki ülkede aynı uzunlukta ve yarı sömürgedeki 1,200 milyon iş saati, metropol ülkedeki 300 milyon iş saati için gereken işçi sayısından (bu örnekte 150,000) dört kat daha fazla işçi tarafından (yaklaşık 600,000) çalışılmakta. Bu durumda parasal ücretler (işçi başına düşen değişken sermaye) A'da 8,207 frank, B'de ise 3,333 frank olacaktır. Bu 1 : 2.5 oranı 300 milyon ve 1,200 milyon iş saati arasındaki orandan farklı olacaktır. Ancak kendi içinde bu da her iki durumda da *reel ücretler* hakkında hiçbir şey söylemeyecekti.

Eşitsiz mübadele, 300 milyon iş saatlik ürünün 1,200 milyon saatlik ürünle mübadale edilmesinden ibarettir, başka bir deyişle, dünya pazarında gelişmiş ülkenin iş saatinin geri ulusunkinden daha üretken ve yoğun sayılmasından ibaret-

tir. Eşit olmayan emek miktarları içeren, eşdeğer uluslararası meta değerlerinin bu mübadelesi, uluslararası bir değer transferi anlamına gelir mi? İlk bakışta bu soru salt semantik diye bir kenara atılabilir. İstatistiksel ve yalıtılmış olarak bakıldığında dünya pazarının mı yoksa ulusal pazarın mı değerin belirleyicisi sayılayacağı büyük ölçüde önemsiz gibi görülebilir. (Teorik olarak, Marx için bunlardan ikincisi doğru çerçevedir). Birinci durumda, sözcüğün gerçek anlamında hiçbir *değer* transferi yoktur, çünkü pazarda karşılığı verilmemiş ya da kabul edilmemiş emek, yani toplumsal olarak çarçur edilmiş emek hiç değer yaratmaz. İkinci durumdaysa, ulusal ölçekte toplumsal olarak gerekli emek (toplumsal ortalama emek üretkenliği koşullarında harcanan bu emek) uluslararası olarak daha az kabul edilir fakat hâlâ tamamen değer yaratıcıdır.

Bununla birlikte, eğer statik bir bakış açısı yerine dinamik bir açıyla bakarsak (değer ve artı değer teorisinin katı bir şekilde uygulanmasıyla uyumlu olan yegane bakış açısıdır bu), o zaman tablo tamamıyla değişir. A ülkesi, kesin sınırlara tabi olan bir emek potansiyeli üzerinde tasarruf eder: üretim, tüketim ve birikim (genişletilmiş yeniden üretim) toplam çalışılan iş saatleri tarafından sıkı sıkıya belirlenir. Varsayalım ki A'daki toplam yıllık üretim 50,000 milyon frank ve yeni yaratılmış değer de 30,800 milyon frank olsun, böylece ihracat paketi yıllık üretimin yaklaşık yüzde 26'sını temsil eder ve yarı sömürgeden gelen metalar ile mübadele edilmiş ihracat paketi de yeni yaratılmış değerin yaklaşık yüzde 11.55'ini içerir (örneği karışık hale getirmekten kaçınmak için yıllık ürün, ihracat paketi ve yarı sömürgeye ihraç edilen metaların aynı değer yapısına sahip olduğunu farzediyoruz). A ülkesinin elindeki canlı, değer yaratan emek saatlerinin toplam sayısı yaklaşık 2.6 milyar olsun (yılda 50 hafta ve haftada 40 saat çalışan 1.3 milyon üretken işçi).

Şimdi eğer hiç eşitsiz mübadele olmasaydı, A ülkesi, yarı sömürgeden ithal edilen meta paketi için 300 milyon değil, 1,200 milyon iş saati ödemek zorunda kalacaktı. Bu durumda bu ihracatın ancak küçük bir kısmını realize edebilecekti. En azından tüketim ve birikim kaynaklarında önemli bir düşüş olurdu.[43] Ekonomik büyüme yavaşlardı. *Bu anlamda* "uluslararası değer transferi"nin formülü kesinlikle somut bir önemi haiz olurdu. Uluslararası değer transferi (emek miktarları transferi) aracılığıyla yapılan bu "eşitsiz mübadele", artı değerin, B'de biriken ancak metropol ülkelerin kapitalistlerine ait olan ve onların hortumladıkları kısmı tarafından ve B'nin üzerindeki "uluslararası hizmetler" için (nakliye ve sigorta masrafları, vb) ödemeler biçimindeki ciddi azgelişmişlik yükü tarafından daha da büyütülmelidir.[44] Dolayısıyla eşitsiz mübadele, değer yasasının aksine değil, fakat onun sonucu olan bir değer transferine (emek miktarları, yani ekonomik kaynaklar transferine) yol açar – kâr oranlarının bir uluslararası eşitlenmesinden dolayı değil, fakat böyle bir eşitlenmenin yokluğuna rağmen.

Eşitsiz mübadele kaynaklarının bu analizinin hem Marx'ın değer teorisi hem de gerçek tarihsel süreçle uyum içinde olduğu kanısındayız. Bu analiz azgelişmiş ülkelerdeki yüksek kâr oranları ile düşük ücretlerin ve sermaye birikimi ile emek üretkenliğinin nasıl yan yana var olduğunu ve metropol ülkelerin dünya pazarında eşitsiz miktarda emek miktarlarının mübadelesinden kaynaklanan değer transferleri aracılığıyla

---

43- André Gunder Frank, *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 109, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında İngiliz yatırımlarının finansmanında sömürge ve yarı sömürgelerin ihracat fazlasının oynadığı kritik role işaret etmiştir.

44- Frank, "klasik" emperyalizm çağında bu etkenin önemini vurgular (ibid , s. 105-6, 100-1).

sömürge ve yarı sömürgelerin aleyhine göreli zenginleşmesini anlamamızı mümkün kılar. Emmanuel'in kitabının ilavesi gibi görünen Bettelheim ile yapılan tartışmanın, Marx'ın değer ve artı değer teorisine dayanan eleştirel bir incelemesi metropol ülkeler ile sömürge ve yarı sömürgelerin gelişmeleri arasındaki farkın derinlikli açıklamasına daha çok ışık tutar. Emmanuel kapitalizmde ücretleri ekonomik kalkınmanın "bağımsız değişeni"olarak görür.[45] Azgelişmiş ülkelerdeki düşük ücretler buradaki ve metropol ülkeler arasındaki üretkenlik farkını artıran "emek yoğun" yatırımlara yol açtı.[46] 19.Yüzyıl sonunda metropol ülkelerdeki sendikal örgütlenmenin büyümesi (iş gücü metasının arzındaki tekelleşme) gerçek ücretlerde tarihsel bir artışı mümkün kıldı.[47] Bu da o zaman metropol ülkelerde sermaye yoğun büyümeye yönelik bir baskı yarattı. Üretkenlikteki farklar böylece ücretlerdeki farkların nedeninden ziyade sonucudur.

Bettelheim bu teze karşı olup bizim gibi bunu Marksist değer teorisinin bir revizyonu olarak görmektedir. Ona göre eşitsiz mübadelenin temelinde yatan emek üretkenliğinin eşitsiz gelişimi ve yarı sömürgelere has üretim ilişkileridir. Yarı sömürgelerde ise, başka şeyler arasında, ihracat sektöründeki pek çok üretici, tarımda kıt kanaat kazandıklarına ek gelir sağlamak için ücretli emekçi olmuş yarı proletarya tabakasın-

45- Emmanuel, agy, s. 64-7 vd.

46- Emmanuel'e göre (ibid, s. 265-7) emperyalist metropol ülkeler ile sömürge ve yarı sömürgelerde emeğin toplumsal üretkenliğindeki farklar ücret farklarını açıklamakta yetersizdir. Hatta Amin yarı sömürgelerden yapılan ihracatın yüzde 75'inin, "en yüksek emek üretkenliği" koşulları altında büyük şirketler tarafından imal edilmiş ürünlerden oluştuğunu dahi iddia etmektedir. Metropol ülkelerinin imalat sanayisindeki fabrikalarında ve hatta yarı sömürgelerde modern teknolojiyle örgütlenmiş maden ocakları ve plantasyonlardaki üretkenlik düzeylerinde büyük farklar olduğu aşikardır.

47- Emmanuel,agy, s. 119-23.

dan gelmektedir, bundan dolayı ücretler bu yarı proleteryanın gerçek yaşam koşullarını zorunlu olarak belirlemeksizin asgari geçim çizgisinin çok altına düşebilir. Emmanuel'in ücretlerin ve ihtiyaçların göreli özerkliği tezini reddeden Bettelheim, tüketim ve ücret alanındaki gelişmenin nihai olarak daima üretim alanındaki gelişme tarafından belirlendiğini ısrarla dile getiren Marx'ı hatırlatır.[48]

Bu tartışmadaki her iki taraf da kapitalist dünya ekonomisinin karmaşık ve bütünleşik gelişimini birbirinden bağımsız çeşitli mantıksal dizilere yapay olarak ayrıştırmaya çalışma hatasını işlemektedir. 19. yüzyıl ortalarından bu yana ücretlerin azgelişmiş ve metropol ülkelerde farklı gelişme eğilimlerine tabi olduğu kuşkusuz bir gerçektir ve bu sapma kuşkusuz uluslararası ekonomik gelişmede üzerinde önemli bir etkide bulunmuştur. Fakat ücret farkları, kapitalist üretim tarzının gelişim yasalarından bağımsız olarak dünya ekonomisinin bütün yapısını belirleyebilecek bir *deus ex machina* oluşturmaktan çok uzaktır. Aksine, ücret düzeylerinde artan sapmaların kendisi kapitalist dünya ekonomisinin gelişiminin genel eğilimlerinin bir nedeni olmayıp bir sonucudur. Ücretlerin uzun vadeli gelişmesi, yedek sanayi ordusunun uzun vadeli eğilimine ve tüketim sektörüyle tarımdaki emek üretkenliğinin uzun vadeli eğilimine bağlıdır. Bunlar da iki etken tarafından belirlenir: emek gücünün arz ve talebi için *başlangıç noktası* ve *sermaye birikiminin* tarihsel eğilimi. Birinci etken, ABD, Avusturalya, Kanada ve Yeni Zelanda'daki sözde "boş" yerleşim kolonilerindeki (başka şeyler arasında, buraların asıl sakinlerinin sistematik olarak yok edilmesinden dolayı boş) ücretlerin tâ başından beri neden daha yüksek olduğunu açıklar. İkinci etken, Batı Avrupa ülkelerindeki

48- Bettelheim, A. Emmanuel , agy, s. 287-93 içinde.

ücretlerin 18. yüzyıl ortası ile 19. yüzyıl ortası arasında niçin uzun vadeli bir düşme eğilimi gösterdiğini ve bu eğilimin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren neden tersine döndüğünü açıklar.

Sermaye birikimi, esas olarak iç pazardaki kapitalizm öncesi süreçler ve toplumsal sınıfları parçalayarak ilerlediği sürece, yarattığı istihdamdan daha fazlasını yok ediyordu, dolayısıyla yedek sanayi ordusu büyüme eğiliminde idi ve bunun sonucunda işçiler güçlü bir sendikal hareket inşa edemiyorlardı – başka bir deyişle, emek gücü metası pazarında göreli bir arz tekeli kurmayı ve yeni ihtiyaçların tatmininini toplumsal olarak kabul edilmiş bir geçim standardına (emek gücü değerine) entegre etmeyi başaramıyorlardı. Bu yüzden reel ücretler uzun vadede düşüyordu. Ancak sermaye birikimi esas olarak iç pazardaki kapitalizm öncesi sınıfların yerini alarak ilerlemeyi bırakıp bunun yerine dış pazarlara yöneldikçe metropol ülkelerde yok ettiğinden daha çok istihdam yaratmaya başladı, *çünkü bundan sonra yok ettiği istihdam azgelişmiş ülkelere aitti.*[49] Tarihsel eğilimin artık metropol ülkelerdeki yedek sanayi ordusunun tedrici bir azalması ve azgelişmiş ülkelerdeki yedek sanayi ordusunun tedricen şişmesi haline gelmesini açıklayan budur ve bu da dünyanın iki kısmındaki reel ücretler arasındaki giderek artan farkı açıklar. Bağımsız değişkenler olmaktan uzak olarak, yarı sömürge ve metropol ülkelerdeki iki ayrı ücret çizgisi ortak biçimde belirlenmiştir. Zira onlar dünya çapında, tek bir sermaye birikiminin birbirini tamamlayan iki hareketini ya da bu sürecin sermayenin pençesindeki insanlığın toplumsal ve ekonomik gelişimi üzerinde yaptığı etkinin iki temel yönünü temsil eder. Kapitalist periferinin azgelişmişliği ve kapitalist merkezin gelişmişliğine

49- Bu kitapta bkz. Bölüm 2 ve 3. Benzer fikirler için bkz. Hinkelammert, agy, s. 64-8.

dair çeşitli yazarların kullandığı formül buraya mükemmel olarak uymaktadır.[50]

Emmanuel'in tezine kanıt olarak sunduğu, Avusturalya ve Yeni Zelanda gibi tarımsal üretimde uzmanlaşmış yüksek ücretli ülkeler ile Cezayir ve Portekiz gibi, dünya pazarıyla bütünleşmelerine ve tarımsal ihracattaki benzer uzmanlaşmasına rağmen, düşük ücretli azgelişmiş ülkeler olarak kalan ülkeler arasındaki sapma,[51] Emmanuel'in, azgelişmiş ülkelerde yaşamak için gerekli asgari fizyolojik oranda ihtiyaçların, dolayısıyla da emek gücü metasının değerinin "bloke edilmesi" gibi totolojik dolambaçlı yolundan çok daha akılcı bir biçimde bizim tezimiz tarafından açıklanabilir. Avusturalya ve Yeni Zelanda "boş" ülkelerinde bütün nüfus başından beri kapitalist meta üretimine dahil idi. Bu nüfus esas olarak bizzat kendi üretim araçlarına sahip olup bağımsız meta üreticilerinden (bol miktarda son derece ucuz ya da bedava toprakların sahiplerinden) oluşuyordu, dolayısıyla bunlar en başından beri yüksek bir asgari yaşam düzeyini garantilemişlerdi ve emek gücü metasının fiyatı ücretli emeğin oluşmasını sağlamak için bu düzeyle rekabet etmek zorunda idi. Aksine, Portekiz ve Cezayir'de ise nüfusun büyük bir çoğunluğu kapitalist meta üretimi aleminin dışında bulunuyordu. Kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin yavaşça yer değiştirmesi toprak kirası, tefecilik ve vergilerin daha da acımasızlaşan yükünün en azından bir kısmını taşıyabilmek için emek güçlerini daha ucuza satmaya razı olan yerli nüfusun giderek daha fazla yoksullaşmasına yol açtı. Yerel el sanatlarının yok edilmesi ve köylülerin tarla ve topraklarından ayrılmasına, bu yüzden uzun vadede yedek sanayi ordusunun tarihsel büyümesi eşlik etti, bu

50- Hinkelammert, agy, s. 37.

51- Emmanuel, agy, s. 124-5, 265.

da aksiyomatik olarak sadece buradan ilerlemek yerine ücret ve ihtiyaçların bloke edilmesini *açıklar*.

Emmanuel'in aksine Bettelheim yarı sömürge ve metropol ülkelerdeki temelden farklı yönde giden gelişme eğilimlerinin kökeni olarak üretim ilişkilerini ve üretkenlikteki göreli farkları başlangıç noktası almakta yöntemsel olarak haklıdır. Ancak o metropol ülkelerin yarı sömürgeler üzerindeki etkilerinin somut biçimlerini yeterince ele almaz, *bu etkiler üretkenlik farkını durdurmuş ya da sürekli genişletmiştir*. Sanayileşmenin ilk olarak neden Çin, Hindistan ya da Latin Amerika'da değil de Batı Avrupa'da başladığını gösteren tarihsel verileri sunmak yeterli değildir. *Marxist Economic Theory* adlı kitabımızda kapsamlı biçimde incelediğimiz bu veriler yalnızca başlangıç farkını açıklar. Ancak bu fark, örneğin İngiltere'den yüz yıl sonra sanayileşmiş olan Japonya vakasında olduğu gibi, uzun vadede daralabilirdi: Bugün Japonya'da ortalama emek üretkenliği Büyük Britanya düzeyine ulaşmıştır, hatta belki de geçmiştir.

Bu yüzden başlangıçtaki üretkenlik açığı, *günümüzdeki* uçurumu açıklamakta yetersizdir. 200 yıldır dünya ekonomisinin bu farkı kapatacak ya da genişletecek tarzda işlev görmesi de buna eklenmelidir. Bu bağlamda Bettelheim, merkez ve periferinin üretici güçlerinin eşitsiz gelişmesinden bahseder, bu onların eşitsiz emek üretkenliği düzeylerini belirler. Ancak, kapitalizmde üretici güçlerin gelişimi, asgari geçim düzeyinden daha bağımsız bir değişken olmadığı ama nihai olarak üretken sermaye birikiminin belirli bir ritminin sonucunu ve sermayenin belirli bir organik bileşimini ancak temsil etmesinden dolayı, Bettelheim'ın argümanının ortaya attığı merkezi sorun, yani *kapitalizmden önce gelmeyen, ancak onun tarafından üretilen üretkenlik farkı (diferansiyeli)*, bizi dünya ölçeğinde sermaye birikimi sorununa geri götürür. Metropol

ülkelerdeki sanayi sermayesi birikiminin Üçüncü Dünya denen yerdeki sanayi sermayesi birikimine belirleyici bir fren koymasını sağlayan şeyin, özellikle emperyalizm çağında fakat kısmen ondan önce de, kapitalist ekonominin özgül yapısı olduğu görülmeden bu sorun çözülemez.

"Eşitsiz mübadele" sorunu eninde sonunda azgelişmiş ülkelerin farklı toplumsal yapısı sorununa kadar gider. *Bu bakımdan* Emmanuel, Palloix ve Amin ile tamamen anlaşıyoruz; bu yazarlardan çok önce biz, bu ülkelerdeki sermaye birikimi için dezavantajlı koşulların, emperyalizmin etkisiyle iyice katılaşmış olan *toplumsal* nedenlere atfedilmesi gerektiğine işaret etmiştik.[52] Bu bakımdan André Gunder Frank'ın temel teziyle de mutabıkız: Bizzat kapitalizmin gelişmesi, metropol ülkelerdeki "aşırı gelişme" *ile* sömürge ve yarı sömürgelerdeki "azgelişme" nin yan yana olmasını sağlar. Frank ile aramızdaki farklar, onun sömürge ve yarı sömürgelerde bağımlılığa izin veren mekanizmalara dair analizinden kaynaklanır: O bunları bu sömürge ve yarı sömürgelerin ekonomisinin doğasında görür (bunu kapitalist dünya pazarına tabi olmakla karıştırır); biz ise bunları sözkonusu ülkelerin toplumsal yapısını karakterize eden kapitalizm öncesi, yarı kapitalist ve kapitalist üretim ilişkilerinin özgül kombinasyonunda görürüz.[53]

52- Bkz. *Marxist Economic Theory*, s. 472-6.

53- *Understanding History*, New York, 1972 içinde George Novack'ın "Hybrid Formations and the Permanent Revolution in Latin America" adlı makalesinde bu açıdan Frank'ın teorisinin zayıflıklarının iyi bir eleştirisi vardır. Ernesto Laclau, Novack'ın ve bizimkinin benzeri bir tezi ele almıştır ("Feudalism and Capitalism in Latin America", *New Left Review*, No. 67, Mayıs-Haziran 1971, s. 19 vd). Ancak muhtelemen feodal, yarı feodal ve yarı kapitalist üretim koşulları arasındaki farkları yeterince ayırt etmiyor; dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin metropolitan ülkelerde kapitalist üretim tarzının gelişiminin birbirini izleyen dönemlerinde kapitalist dünya pazarına giderek daha çok eklemlenmesinin, bağımlı ülkelerdeki üretim ilişkileri üzerinde farklı yansımalarının olduğunu vurgulamakta yetersizdir.

Daha sonraki yapıtlarında, özellikle hala yayınlanmamış olan *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*'de Frank, önceki yapıtlarıyla ilgili yapılmış haklı eleştirileri dikkate almayı kısmen de olsa denemiştir. O şimdi sömürge ve yarı sömürgelerin belirli bölgelerinde dünya pazarına entegrasyonun toprak ve emek gücünün yıkıcı sömürüsü üzerinde yaptığı etkileri vurgulamaktadır.[54] Frank'ın örnekleri kuşkusuz inandırıcıdır. Ama "üretim tarzı" kavramını kullanışı muğlaktır. Aslında onun bundan anladığı *toplumsal* üretim ilişkileri değil, üretim "teknikleri" ya da "örgütlenmesi"dir.[55] Ancak kapitalizm öncesi ve yarı kapitalist üretim ilişkilerinin parçalanmasını tam da dünya pazarıyla entegrasyonlarının özgül biçimi ile ***bloke eden*** "azgelişmişliğin gelişimini" mekanizmalarını kavramak için onun analizine dahil edilmesi gereken şey işte tam da bu üretim ilişkileridir.[56] Ancak Frank, toplumsal üretim ilişkilerini hesaba katmadığı için, sömürge ve yarı sömürgelerdeki ihracat için meta üretimindeki genişlemenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı yapıtında Lenin'in ustaca analiz etmiş olduğu, emperyalist ülkeler (Rusya dahil) ve Beyaz Dominyonlar'da olduğu gibi, sermaye birikimi ve ka-

54- Frank, *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 30-2.

55- Hinkelammert, "yarı sömürgelerin üretim ilişkileri kapitalist dünya pazarına entegrasyonlarıyla belirlendiği için" yarı sömürgelerin kapitalist ülkelere dönüştüğünü iddia ettiğinde aynı hatayı yapmaktadır (agy, s. 68). Kapitalist üretim ilişkileri, ücretli emek ile sermaye arasındaki özgül ilişkiye dayanır – başka bir deyişle, emek gücünün bir metaya, üretim araçlarının da sermayeye dönüşümüne dayanır. Bu dönüşümün genelleşmediği yerlerde genelleşmiş bir kapitalist üretim ilişkisi olamaz, (ücretli emek istihdam eden ve artı değer çıktısını artıran endüstriyel ya da tarımsal üretken sermaye olarak değil de tüccar, tefeci ve bankacılık sermayesi olarak nüfusun büyük bir çoğunluğunu sömüren) sermaye egemenliğine rağmen ve kapitalist dünya pazarına entegrasyona rağmen.

56- İlginç bir analoji, tam da dünya pazarı için genişletilmiş üretimin bir sonucu olarak 16. yüzyıldan sonra Doğu Avrupa'daki (ve Doğu Almanya'daki) feodal tarımsal üretimin konsolidasyonudur.

pitalist üretimin aynı kümülatif sürecini neden harekete geçirmemiş olduğunu açıklayamaz. Bu sorunun yanıtı sömürge ve yarı sömürgelerde, toplumsal artı ürünün aslan payının üretken amaçlarla kullanılmamasını sağlayan üretim ilişkileri ve toplumsal yapıda yatar. Bir başka deyişle, sermaye birikimi vardı, ama bu, sanayi sermayesinden ziyade, genellikle üretken olmayan biçimde kullanılan, (1) yabancı sermayeden ve (2) para sermayeden meydana gelmişti.[57]

Aynı mantık, Kuzey ve Güney Amerika'nın, pek çok iktisat tarihçisini şaşırtan, 19. yüzyıldaki birbirine zıt gelişimini de açıklar.[58] Doğal olarak bu, ırk ya da iklimle açıklanamaz. Bu durum Güney Amerika'daki doğal-ekonomik kızılderili *communidades* kombinasyonuyla birlikte olan ya da olmayan büyük tarımsal *hacienda*'ların egemenliğinin aksine Kuzey Amerikan ekonomisinde küçük ve bağımsız meta işletmelerinin egemenliğinden kaynaklanır. Kuzey Amerika'da sermaye birikimi, küçük çiftçinin inatçı yeniden canlanışı tarafından uzun bir süre geciktirildi. Bu durum, başka şeyler arasında, devasa doğal kaynaklarına rağmen 19. yüzyılda ABD'nin neden dünyanın önde gelen sanayileşmiş ülkesi olmadığını da açıklar.[59] Kuzey Amerika'lı çiftçinin göreli yüksek asgari geçim düzeyi tarafından belirlenen yüksek reel ücretler ve kronik emek gücü kıtlığı, tâ başından beri daha fazla mekanizasyona ve

57- Sermayelerinin valorizasyonunda kapitalist dünya pazarının ihtiyaçlarına ve metropol ülkelerin çıkarlarına boyun eğmenin bir sonucu olarak azgelişmiş ülkelerdeki sermaye birikimindeki üç katlı çarpıklığa ilişkin Amin'in kaydadeğer analizine bkz. (agy, s. 198vd).

58- Frank, *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 37-48.

59- ABD'nin başlangıçtaki gelişiminin kapitalist dünya pazarına bağımlılığı ve tam da bu nedenle Kuzey ve Güney Eyaletler Birliği'nin tarımda "uzmanlaşması" için bkz. George Novack, "US Capitalism: National or International?", *Essays in American History*, New York, 1969, s. 15-6. Frank, *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 37-40, 47.

uzun vadede daha fazla sanayileşme potansiyeline yol açmıştı. Bununla birlikte, sınırın ortadan kalkması, küçük çiftçinin rekabet tehdidiyle karşılaştığında boş topraklara kaçmasını engelleyene kadar ve Avrupa yedek sanayi ordusunun kitlesel göçü, bu hızlı sanayileşme için gereken ilave emek gücünü yaratana kadar yukarıdaki durum gerçekleşmemişti.

Latin Amerika'nın belli tarımsal yapısı, aksine, başından itibaren çok daha düşük bir ücret düzeyini ve çok daha sınırlı bir iç pazarı belirledi. İlk aşamada, bu yapı, dünya pazarı için ürünler (örneğin Küba şeker sanayisi) ya da yerli yönetici sınıflar için lüks mallar (örneğin Güney Amerika'daki bazı dokuma imalatları) için diyelim ki Kanada'nın erken sanayileşmesine eşdeğer ölçekte bir erken sanayileşmesi için yeterli olabilirdi. Fakat tam bir sanayileşmeye doğru ilerleyemedi, çünkü *hacienda*'da tarım ve el sanatlarının ayrılması henüz çok yavaş olurken, yerli nüfusun kitlesi meta dolaşımının genişleyen sürecinin içine çekilmedi. Yeni sömürgecilik ya da yeni emperyalizm, tıpkı "eşitsiz mübadele"yi bertaraf etmediği gibi, bu gelişmişlik ya da üretkenlik farkında da hiçbir değişiklik getirmez. Aksine, yarı sömürgelerin metropol ülkelerce emperyalist sömürüsünün kaynakları bugün her zamankinden daha bol akmaktadır. Sadece bir çift biçim değişikliği vardır: Birincisi, sömürge artı-kârlarının payı, "eşitsiz mübadele" yoluyla değer transferine oranla bir gerileme yaşadı; ikinci olarak, uluslararası işbölümü sınai tüketim mallarının gıda ve hammaddelerle olan "klasik" eşitsiz mübadelesine ilaveten, hafif sanayi mallarının makine, teçhizat ve araçlarla (taşıtlarla) mübadelesine doğru yavaşça hareket etmektedir. Ancak nihai olarak, değer transferi, ne maddi üretimin belli bir tipine, ne de belirli bir sanayileşme derecesine bağlı olup, ancak sermaye birikimi, emek üretkenliği ve artı değer oranını düzeylerindeki bir farka bağlıdır. Kapitalist üretimin

dünya ölçeğinde *genel bir türdeşleşmesi* olsaydı ancak o zaman artı-kâr kaynakları kururdu. Böyle bir homojenizasyon gerçekleşmezse tüm değişiklik azgelişmenin *içeriğinde* değil, *biçiminde* olur.

Bugün yarı sömürgelerde görülebilen artan sermaye birikimi, birikimin özgül bir türüdür. Bu birikim, hammadde alanından imalat sanayisine doğru kayan fakat metropol ülkelerde hâkim olan sanayileşme teknolojisi ya da tipinin ortalama bir ya da iki aşama gerisinde kalan bir sanayi sermayesi birikimidir. Daha önce açıkladığımız gibi bu, dar iç pazarın, muazzam yedek sanayi ordusunun ve eskimekte olan makinelerle sanayileşmenin (yani sabit sermayenin hızla eskimesinden dolayı Batı sanayisinin hurdaya çıkartığı "döküntüler"le sanayileşmenin), hatta özellikle bu sanayi için üretilmiş eskimiş teçhizata dayanan sanayileşmenin doğal bir sonucudur yönelmenin (bu pazarın kendisi tarafından, yani en modern ekipman için gereken sermaye değerlenmesine ulaşamayan küçük üretim zinciri tarafından belirlenen) zorunlu sonucudur.[60]

Vernon'a göre, "bazı işletmelerin daha ileri pazarlarda daha çok büyümüş bir ürün ya da prosesin kullanımında geri kaldığı bilinmektedir". Vernon çeşitli araştırmalardan alıntılar yaparak ekler: "ABD işletmelerinin Meksika ve Puerto Riko'daki yan kuruluşlarının ikinci el ekipman kullanma eğilimi 1960'ların başlarında oldukça güçlü idi". Subrahamaniam aynı kesinlikte iddia etmektedir: "Yabancı ülkelerde hurdaya çıkmış teknolojinin Hindistan'a ithal edilmesi örneğine rast-

60- Latin Amerika'daki ABD şirketlerinin özellikle küçük modeller için yapılmış demode "yeni" makinelerle ABD'dekinin iki misli daha pahalı araba ürettiğini gösteren otomobil endüstrisindeki kötü şöhretli örnekler için ayrıca bkz. Leo Fenster, "Mexican Auto Swindle", *The Nation*, 2 Haziran 1969. Bernard Munk, "The Welfare Costs of Content Protection: The Automative Industry in Latin America", *Journal of Political Economy*.

lamıştık. Transistörler için silikon teknoloji yerine germenyum kullanılması söz konusu örneklerden biridir. Japonya ve Almanya 10-15 yıl önce germenyumu terketmişti... Benzer şekilde bir dökümhanenin yabancı teknisyenleri sürekli dökümün savaş sonrasında kabul görmüş bir gelişme olduğunu, vakumlu kalıp ve vakumlu-döküm yöntemlerininse modern teknikler olduğunu ifade etmişti. Ancak işletmelerin çok azı bunu seçmişti."[61]

Bağımsızlık öncesi Kongo sanayisine ait veriler kullanan Jacques Gouverneur, iç pazarın küçüklüğü ve (yedek sanayi ordusu tarafından belirlenen) düşük yerel ücret düzeyinin, zamanla tedricen iyileşse bile, kapitalist firmaları optimum altı teknoloji kullanmaya *zorladığını*, teorik ve ampirik olarak göstermişti.[62] Optimum teknolojinin yine de kullandığı yerlerde (bu örneğin Arjantin gibi yarı sömürgelerde istisnai durumlarda olur ancak) bu çok düşük bir kapasite kullanımına yol açar: Arjantin'de 1961-64 döneminde ortalama kapasite kullanımı, metal işleme sanayisinde (makine sanayisi hariç) yüzde 50.1 ve makine ile elektrikli araçlar sanayisinde ise yüzde 47.7 idi.[63]

Yarı sömürgelerdeki sanayileşme söz konusu olduğunda, emperyalist ve uluslararası sermayeye karşı çelişkili suçlamalar sık yapılıyor gibi görünebilir. Zira aynı zamanda hem ömrünü doldurmuş teknolojiyi, hem de istihdamı geliştirmeyip,

---

61- Vernon, agy, s. 180; Subrahamaniam, agy, s. 170-1.

62- J. Gouverneur, *Productivity and Factor Proportions in Less Developed Countries*, Oxford, 1971, s. 20-1, 26, 119. Belçika ve Kongo çimento şirketlerinin sermaye / emek oranları (S/E) arasında bir karşılaştırma yapıldığında iki Kongo şirketi için 1930'daki S/E oranlarının Belçika'ya ait olan oranların sırasıyla yüzde 23 ve yüzde 41'inden fazla olmadığı görülmektedir, oysa 1956-60'da bu sayılar sırasıyla yüzde 50 ve yüzde 32 idiler (agy, s. 103). S/E oranı kesinlikle özdeş olmasa da Marx'ın sermayenin organik bileşimi ile ilişkilidir.

63- Bkz. Pierre Salama, *Le Proces du Sous-Development*, Paris, 1972, s. 154.

optimum altında kapasite kullandığından dolayı yoğun tekelci aşırı fiyatlandırma uygulayan hiper-modern, "sermaye-yoğun" fabrikalar kullanmaktan dolayı mahkûm edilirler. Fakat ahlaki öfkenin yerine ekonomik analiz geçtiğinde görünürdeki çelişki ortadan kaybolur. Yarı sömürge ekonomilerde dengeli büyümenin çıkarlarını dikkate almadığı için çokuluslu şirketleri kınamanın hiçbir anlamı yoktur. Çünkü yarı sömürgelerdeki egemen sosyoekonomik yapı bakımından, yabancı şirketlerin yar sömürgelerdeki operasyonlarında her iki şerrin kombinasyonunu sağlayan kapitalist üretim tarzına içkin olan rekabet dürtüsüdür.

Buradan iki önemli sonuç çıkar: Birincisi, eski teknoloji ile üretilen malların dünya pazarında metropol ülkelerde üretilen sanayi mallarına karşı ciddi anlamda rekabet edemedikleridir. Bu yüzden yarı sömürgelerde ihracat bir bütün olarak yerli üretimden daha çok hammadde sektöründe yoğunlaşmayı sürdürmektedir.[64] Ancak bu hammadde sektörü "klasik" emperyalizm çağında bir zamanlar sahip olduğu dünya pazarındaki nispi tekel konumunu yitirdiğinden dolayı[65] yarı sömürgelerin ihraç ettiği ve imalatçılar ya da erken sanayi teknikleriyle üretilmiş hammaddelerin fiyatı, metropol ülkelerde

---

64- 1965'de azgelişmiş ülkelerden yapılan yaklaşık 40 milyar dolarlık ihracatın sadece 4 milyar doları (yani, yüzde 10'u) endüstriyel ürünlerdi (ve bunlardan yine 600 milyon dolarlık kısmı işlenmiş tarımsal mallardı); *Pearson Report*, s. 370, 367. Ancak, aynı zamanda, azgelişmiş ülkelerde endüstriyel üretim Gayrısafi Milli Hasıla'nın yüzde 20'den fazlasına ulaşmıştı bile.

65- 1971'de ABD'ye ithal edilen hammaddelerin yüzde 80'i, ama Japonya'ya ithal edilenin sadece yüzde 60'ı, Britanya ve İtalya'ya ithal edilenin yüzde 50'si ve Batı Almanya ve Belçika'ya ithal edilenin yüzde 42'si yarı sömürgelerden geliyordu. UNCTAD'ın (BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı) 4 Nisan 1974 tarihli sekretarya notu, 1973 meta canlanmasının "gelişmekte olan ülkelerden çok daha fazla gelişmiş ülkeler için büyük yararlar oluşturduğunu" beyan etmektedir. Bu canlanma azgelişmiş ülkelerin fazladan 11 milyar dolarına kıyasla, ileri ülkelere petrol ihracatçılarından başka fazladan 29 milyar dolar kazandırmıştır.

en modern teknolojiyle üretilmiş hammaddelerin üretim fiyatına doğru düşme eğilimindedir. Bu durum yarı sömürgeleri, sanayileşmelerini geliştirebilmek için metropol ülkelerden artan miktarda pahalı makineleri ve bunların daha da pahalı yedek parçalarını ithal etmek zorunda bırakır.[66] Dünya pazarında metropol ülkeler şimdi makine ve teçhizat mallarının tekelci satıcıları olarak çalışırken, yarı sömürgeler hammadde satışındaki tekelci konumlarını kaybetmişlerdir.[67] Yarı sömürgelerdeki ticaret hadlerinin bozulmasıyla böylece bir bölgeden diğerine sabit bir değer transferi gerçekleşmektedir.

Bununla birlikte, 1972'den bu yana, birincil emtia fiyatlarında yeni bir yükseliş olmuştur – bu yükseliş kısmen 1972-73 yıllarının kısa vadeli spekülatif ve enflasyonist canlanması tarafından belirlenmiştir, fakat aynı zamanda bir önceki uzun vadeli dönem sırasında birincil üretici sektördeki sermaye yatırımlarının imalat sektöründen daha düşük oranda olmasının sebep olduğu reel göreli kıtlıkları yansıtır.[68] Fiyatlardaki bu yeni yukarı salımın, 1974-75 dünya resesyonu tarafından tamamen iptal edilemeyecektir; yarı sömürge burjuvazilerinin, sadece siyasal olarak değil, ayrıca mali ve ekonomik olarak emperyalizmin küçük ortakları konumlarını iyileştirmesini mümkün kılacaktır. ABD emperyalizminin bir dizi hammadde ithalat zincirine giderek artan bağımlılığı[69] geçmişte oldu-

66- Anibal Quijano, *Redefinicion de la Dependencia y Proceso de Marginalizacion en America Latina*, s. 43-4.

67- Kohlmey, agy, s. 70-1. Bu, başka şeyler arasında, "eşitsiz mübadele"den emperyalist burjuvazilere aktarılan artı-kârların bir kısmının "teknolojik rant"a, yani geç kapitalizmde artı-kârların tipik biçimine tekabül ettiği anlamına gelir.

68- Yıllık GATT raporu (*Le Commerce International 1973 / 1974*, Cenevre, 1974) ABD'nin birincil ürünler sektörü ile imalat sanayisindeki yatırımları arasındaki bu uyumsuzluğu gösterir: s. 32.

69- 1950 ve 1970 arasında ABD'de yurtiçi tüketiminde ithalat payı boksit

ğundan (ABD'nin kendisinin birincil ürünlerin başlıca dünya ihracatcısı olduğu zamanlardan) daha çok bu en büyük emperyalist gücü böyle değişikliklere karşı daha kırılgan yapar ve yeni büyük asgari çatışmaları kışkırtabilir.

İkinci olarak, dünya pazarı bir sifon olarak da işlev görmeyi sürdürür, yarı sömürgelerden metropol ülkelere doğru yalnızca sürekli artı değer değil, ayrıca sermayeleşmiş artı değer, yani sermaye de transfer eder. Yarı sömürgelerin yeni başlayan sanayileşmelerine eşlik eden ödemeler dengesindeki kronik açık sözde "kalkınma yardımlarıyla" telafi edilir, fakat bu yardım, böylece emperyalist ülkelerden makine ihraç eden tekellere devlet yardımı olma niteliğini de gözler önüne serer.[70] Çünkü bu çeşit yardımlar büyüyen bir borç yüküne yol açar, böylece yarı sömürgelerin ihracatlarından gelen toplam kazancın giderek artan bir kısmı yeniden metropol ülkelere ihraç edilmek üzere faize dönüşmesi gerekir. 1972 sonunda yarı sömürgelerin ödenmemiş toplam borcu 100 milyar dolara ulaşmıştı. Borç ödemeleri şimdiden Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin ihracat gelirlerinin yüzde 31.5'unu, Uruguay'ınkilerin yüzde 37.5'unu, Pakistan'ınkilerin yüzde

---

için yüzde 64'ten yüzde 85'e, kalay için yüzde 77'den yüzde 98'e, çinko için yüzde 38'den yüzde 59'a, potasyum için yüzde 13'den yüzde 42'e, demir filizi için yüzde 8'den yüzde 30'a ve sülfür içinse yüzde 2'den yüzde 15'e artmıştır. Nikel için yüzde 94'den yüzde 90'a, vanadyum için yüzde 24'den yüzde 21'e, bakır için yüzde 31'den yüzde 17'e düşüş kaydedilmiştir. Bkz. Richard Barnet ve Ronald Muller, *Global Reach: The Power of the Multinational Corporations*, New York, 1974.

70- Bu, kalkınma yardımının büyük bir kısmının *ikitaraflı* olan doğasından anlaşılabilir. Yardım olarak tanımlanan kamu borçlanmalarının 1966'da yüzde 85'lik, 1971'de yüzde 71'lik kısmı, 1961'de ise yüzde 66'sı iki taraflıydı. Ancak son zamanlarda kamu "kalkınma yardımı" oranında yarı sömürgelere olan özel sermaye ihracatına kıyasla yeni bir gerileme olduğu görülmektedir. 1973'de ilk defa birinci kategori ikincinin altındaydı - 10.9 milyar dolara karşı 9.4 milyar dolar. Kuşkusuz bu 1973-74 yeni hammadde fiyat canlanmasıyla ilişkisiz değildi.

25'ini, Hindistan'ınkilerin yüzde 24.1'ini, Arjantin'inkilerin yüzde 22.2'sini, Afganistan'ınkilerin yüzde 20.4'ünü ve Türkiye'ninkilerin yüzde 18.8'ini yutuyordu. Aynı zamanda emperyalist sermayenin yarı sömürgelerin imalat sanayilerine nüfuzu ve sözde "ulusal burjuvazinin" yerli sermayesiyle daha fazla birleşmesi, bu ülkelerdeki sermaye sahipliğinin gittikçe artan oranda emperyalist şirketlerin eline geçmesi demektir (bu sıklıkla devlet, ulusal ya da uluslararası kurumlarla birlikte yerel işbirlikçiler ya da çeşitli ortak girişim biçimleriyle kamufle edilse bile). Bu süreç, uluslararası uzman ve teknisyenlere ödenen yüksek ücretler biçiminde kılık değiştirmiş bir sermaye çıkışıyla birlikte el ele gider. İmalat sanayisi, yabanca teknolojiye hammadde üretiminden daha çok bağımlı olduğundan dolayı bu tip uzman ve teknisyenlerin önemi yerel sanayileşme ile birlikte artar.[71]

Aşağıda istatistikler yarı sömürgelerdeki kitlesel yoksulluk ve toplumsal eşitsizliğin derecesini tablo olarak göstermektedir:[72]

Gerçek gelir farklılıkları bu istatistiklerin ifade ettiklerinden daha yüksektir, zira nüfusun yüzde 1 ya da yüzde 2'lik en üst kısmı, yüzde 20'lik orta sınıfın gelirinden, bizzat bu orta sınıfın gelirinin yoksulların gelirinden farkı kadar fazla bir gelire sahiptir. Bunun sonucu, kendi kendini yeniden üretmeye eğilimli, kompartmanlaşmış bir "iç pazarlar" sistemidir.

71- Hinkelammert, agy, s. 93-95. Son yıllarda teknojik bağımlılığın ne derece arttığını Şili vakası göstermektedir. 1937'de tüm patentlerin yüzde 34.5'i hala yerliler tarafından alınmasına rağmen, bu oran 1947'de yüzde 20'e, 1958'de yüzde 11'e, 1967'de yüzde 5.5'a düşmüştü: Muller, agy

72- Bkz. Montek Singh Ahluwalia, "Inégalité des Revenus: Quelques Aspects du Probleme", *Finances et Developpement*, No. 3, 1974. Ayrıca bkz. Salama, agy, s. 85-6.

	Kişi başına yıllık GSMH (ABD doları)	En yoksul % 40'ın GSMH'den aldığı Pay	En yoksul % 40'ın yıllık kişi başına geliri	En zengin % 20'nin yıllık kişi başına geliri
Kenya (1969)	136	% 10	34	462.4
Sierra Leone (1968)	159	% 9.6	38.8	540.6
Filipinler (1971)	239	% 11.6	65.1	642.6
Tunus (1970)	239	% 11.4	70.1	675.8
Ekvador (1970)	277	% 6.5	46.2	1018
Malezya (1970)	330	% 11.6	91.2	924
Türkiye (1968)	282	% 9.3	70.0	857.3
Brezilya (1970)	390	% 10.0	97.5	1200
Peru (1971)	480	% 6.5	79	1440
G. Afrika (1965)	669	% 5.5	104.8	1940

Bir sektörde buna karşı bir eğilimin olduğunun vurgulanması gereklidir: Nispeten ucuz makine teçhizatıyla işleyebilen mamül mallar üreten emek-yoğun sanayiler. Böyle durumlarda yarı sömürgelerde yeterli bir altyapı ve sermaye sahiplerinin çıkarına bir "toplumsal normalizasyon"la birlikte ucuz emek gücünün varlığı, dünya çapında rekabet edebilecek hafif sanayi ihraç mamül mallarını üreten bir sanayinin yükselmesine izin verir. Başlangıç aşamasında büyümeye engel olabilecek tek kısıtlama nakliye masraflarıdır. Bu durum ABD pazarı için transistör aygıtlarının Güney Kore, Hong Kong ve Tayvan'da üretimine, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa pazarları için Asya'da tekstil ve Afrika'da konserve gıdaları üretimine ve saat sanayisinin yarı sömürgelere göçüne yol açtı.[73] Yeni bir

73- 1973 ortalarında yabancı şirketlerin Singapur'da 86, Hong Kong'ta ise yaklaşık 250 şubeleri vardı. Japon şirketleri Güney Kore'de 400 şube kurmuştu.

olgu olan uluslararası taşeronluk ortaya çıkmaktadır: İsviçre saat yapımcıları Mauritius'ta sipariş yaptırırken, Singer şirketinin Uzak Doğu'da, ürünlerinin parçalarını imal eden ya da monte eden 120 tesisi vardır. Bu örneklerde ücret farklılıkları metropol ülkelerde yatırılanlardan ziyade yarı sömürgelerde yatırılan sermayenin artı-kârı anlamına gelir. Yine de bu eğilimin genişlemesinin önünde bazı engeller vardır. Emek-yoğun sanayi dalları bugün sermaye yoğun, otomasyonlu ya da yarı otomasyonlu dallara kıyasla genel ekonomik önemi azalmaktadır, tekelci sermayenin bu sermaye-yoğun dalları yarı sömürgelere transfer etmek için özendirici bir sebebi de yoktur. Metropoliten tekelci sermaye, yarı sömürgelerdeki modern, emek-yoğun üretim dalları üzerindeki kontrolü kısmen ya da tamamen ele geçirmiştir. Ücret avantajlarından dolayı dünya pazarında bazı yarı sömürgelerin elde ettiği artı-kârlar böylece her halükarda metropol ülkelerin tekelci sermayesinin cebine girmektedir. Bundan dolayı, genelde olan şey, emperyalist şirketlerin kendi yörüngesi içinde gerçekleşen telafi edici işlemlerdir, yani azgelişmiş ülkelerin "ulusal burjuvazi"sinin yararına gerçek bir yeniden dağıtımdan ziyade, yeni ihracat işine girmeyen şirketler pahasına buna girişen tekelci şirketlerin lehine artı-kârın bir yeniden dağıtımı. Hafif sanayi dallarının ucuz emek gücü olan ülkelere transfer eğilimi ne kadar çok gelişirse, bu dallara girmiş ya da doğrudan bunlardan etkilenen metropol kapitalistleri arasındaki rekabetçi mücadele de o kadar çok keskinleşecektir. Bu mücadele artan rasyonalizasyon ve otomasyon halini alacak ve şimdi azgelişmiş ülkelere avantaj sağlayan ücret düzeylerindeki farklardan kaynaklanan üretim maliyetlerindeki geçici farkı böylece ortadan kaldıracak, başka bir deyişle, o zamana kadar bu ülkelerde kazanılan artı-kârları bertaraf edecektir.

Brezilya (yabancı sermaye kaynaklı) ya da İran (petrol ge-

liriyle finanse edilmiş) gibi ülkelerin sanayileşmelerindeki *göreli* ilerleme inkâr edilemez. Ne var ki siyasi ya da askeri açıdan yakın ilişkide bulunduğu Batı emperyalizminden bir miktar bağımsız olarak sadece ulusal değil, aynı zamanda uluslararası olarak da aktif olan, bu ülkelerdeki özerk finans sermayesinin yaratılması bu ilerlemenin momentini sona erdirdi. Bu olgu, tipik biçiminde ağır sanayide (çelik, petrokimya) bazı gelişmelerle birlikte seyreder. Ancak bu durumlarda bir "alt-emperyalizm"den söz etmek doğru değildir. Finans sermayesinin doğuşu, doğru düzgün bir emperyalist yapının var olması için bulunması gereken pek çok nitelikten sadece biridir. İran'ı saymazsak bu öteki öğelerin çoğu Brezilya'da basitçe yoktur ve iç pazarın daralması, yerli tarım sektörünün geriliği, finansörler, sanayiciler ve teknokratların çıkarlarının toprak sahipleri, teferciler, kompradorlar ve yabancı şirketlerin çıkarlarıyla iç içe girmesinden dolayı bu ülkeler kapitalist kaldıkları sürece onlar da öyle kalacaktır.[74]

Uluslararası emperyalist sistemin kontrolündeki yarı sömürgelerin kaderi, bu ülkelerde giderek artan kötü beslenme söz konusu olduğundan en trajik biçimine bürünür. Bu ülkeler 1930'larda hâlâ yıllık 14 milyon ton hububat ihraç edebilmekteydiler. 1960'lardaysa yılda 10 milyon ton hububatı ithal etmek zorundaydılar ve bu ithalatın hacmi 70'li yılların ikinci yarısında giderek daha çok büyümesi riskini taşımaktaydı. Bunun sebebi ne nüfus patlaması, ne de uzak görüşlülükten yoksunluktur; sadece emperyalizmin dayattığı sosyo-ekonomik yapılardır. Gittikçe artan toprak alanları, yerel nüfusa değil de metropol ülkelerin ihtiyaçlarına hizmet eden ihracat ürünlerine ayrılıyor. Sadece Afrika'da kahve

74- "Alt emperyalizm" kavramının adamakıllı bir eleştirisi için bkz. Pierre Salama, *Critiques de l'Economie Politique*, No. 16-17, Nisan-Eylül 1974, s. 77-9.

üretimi 1959 ve 1967 arasında yüzde 300 arttı. Artan sınıf ayrışması ve "orta sınıfların" altındaki durgun bir iç pazar, üretken kaynakların akıl almaz israfına neden olur. Çevreye olan sonuçları düşünülmeden çoğu zaman sorumsuzca uygulanan bu ithal teknolojiye artan bağımlılık toplumsal ve ekolojik felaketlere yol açar.[75] Emperyalist gıda ihracatına gittikçe artan bağımlılık, gerektiğinde yapay kıtlıklar teşvik edilerek yüksek fiyatlar aracılığıyla kapitalist dünya pazarında paraya çevrilir. 1973-74 kıtlığı, 1960'ların sonunda 1970'lerin başında belli başlı hububat ihracatçılarının ürünü *kısıtlama* kararlarıyla doğrudan ilgiliydi. Tıpkı "klasik" emperyalizm çağındaki gibi geç kapitalizm ve yeni sömürgecilik çağında da azgelişmiş bir ülkenin dünya pazarı çerçevesinde tam olarak sanayileşmesinin imkansızlığı değişmez bir gerçek olmaya devam etmektedir.[76] Gelişme, sanayileşme ve üretkenlikte bölgeler arası farklar sürekli artmaktadır. Böyle koşullarda yarı sömürgelerde daimi bir toplumsal bunalım durumunu sürdüren bütün mekanizmalar işlemeye devam edecek; bu ülkelerin çalışan kesimleri sömürge devrimini, temel üretim araçlarının ve toplumsal artı ürünün toplumsallaşmasıyla birlikte kapitalist dünya pazarından kurtuluşun tarım sorununu çözmeyi ve tam ölçekli sanayileşmeyi başlatmayı mümkün kılacak noktaya doğru itmek zorunda kalacaklardır.

75- Uluslararası gelişmenin ekolojik yönleri üzerine 1968'de düzenlenen konferansla ilgili anıtsal rapor için bkz. M. Taghi Farvar ve John Milton (eds), *The Careless Technology*, Washington, 1971. Bu konferansta sunulan tebliğlerden bazıları Sahel felaketini öngörmüştü. Mısır'ın Asvan barajının yeni sulama sistemlerinde ve Güney Asya'daki feci hataların üzerinde durulmuş ve Mekong deltası projesindeki benzer ya da daha ciddi tehlikeler de vurgulanmıştır.

76- 1972'deki yıllık FAO raporu, 1950 ve 1970 arasında tarımda "istihdam edilenlerin" (kısmi istihdam daha uygun terim olur) mutlak sayısının Japonya dışında Uzak Doğu Asya'da yüzde 0.8 ve Afrika'da yüzde 1.2 bilfiil *arttığına* işaret etmektedir.

Bizzat sosyalist bir ekonominin kurulması ise elbette ancak dünya ölçeğinde tamamlanabilir.

12
Hizmet Sektörünün Genişlemesi, "Tüketici Toplumu" ve Artı-Değerin Realizasyonu

Genelleşmiş meta üretimi olarak kapitalist üretim tarzı, toplumsal iş bölümünün sürekli bir gelişimi demektir.[1] Bu bakımdan göze çarpan tarihsel görüngü, tarım ve zanaatların, kır ve kentin, artan biçimde birbirinden ayrılması idi ve bu nihai olarak tüketici malları (Departman II) ile üretim araç-

1- "Meta üretimi ve dolaşımı kapitalist üretim tarzının genel önkoşulu olduğu için, manüfaktürde iş bölümü, genel olarak toplumdaki iş bölümünün daha önceden belli bir gelişim derecesine erişmiş olmasını gerektirir. Buna karşılık, birinci iş bölümü ikincisine tepki verir, onu geliştirir ve çoğaltır. Aynı zamanda emek araç gereçlerinin farklılaşması ile birlikte, bu araç gereçleri üreten sanayiler daha da farklılaşmaya (çeşitliliğe) uğrar. Eğer manüfaktür sistemi daha önceleri ötekilerle esas ya da ikincil sanayi olarak bağlantı içinde tek bir üretici tarafından yürütülmüş olan bir sanayiyi ele geçirirse, bu sanayiler hemen bağlarını koparırlar ve bağımsız olurlar. Eğer bir metanın üretiminde belli bir aşamayı ele geçirirse, üretimin öteki aşamaları bir o kadar bağımsız sanayiye dönüşür... iş bölümünün toplumun yalnız ekonomik değil fakat bütün öteki alanlarını da nasıl ele geçirdiğini ve her yerde insanları uzmanlaştıran ve sınıflandıran o herşeye sızan sistemin, ... bir insanda öteki tüm yeteneklerinin pahasına tek bir yeteneği geliştirmenin temellerini nasıl attığını göstermeye devam etmenin yeri burası değildir..." Marx, *Capital*, cilt 1, s. 353-4. [Karş. *Kapital*, cilt 1, Bölüm 14, Kesim 4, s. 367-368].

larının (Departman I) karşı karşıya gelmesi şeklinde evrimleşti. Fakat sonunda iş bölümünün kesintisiz ilerlemesi de ekonominin iki temel sektörünün bu kesin ayrımını tedricen ortadan kaldırır. Çünkü kapitalist üretim tarzı tarım ve zanaatların birliğini sonsuza dek yok ettiği gibi, kapitalizm öncesi toplumlarda var olmuş olan çeşitli üretim alanları arasındaki bir dizi başka bağları da çözmüş ve kapitalizm öncesi toplumdan burjuva toplumuna kalmış olan basit meta üretimi ve saf kullanım değerleri üretimi adalarına sürekli nüfuz etmiştir.

Bu ilerleyen iş bölümü serbest rekabet kapitalizmi çağındaki sanayinin kendisi için özellikle karakteristik idiyse, ikinci teknolojik devrimden itibaren tarım üzerinde doğrudan bir etki yapmaya da başladı. Sanayide tarımsal hammaddeye ve şehirlerde et ürünlerine geniş bir talebin ortaya çıkışından beri tarımsal işletmelerin artan bir uzmanlaşması olmuştu.[2] Bu uzmanlaşmanın yanısıra şimdi –özellikle deniz ötesinden artan ucuz tarım ürünleri ithalatından dolayı rekabetin artması ile birlikte Orta ve Batı Avrupa'da 19'uncu yüzyılın 80'leri ve 90'larının büyük tarımsal bunalımından sonra– toprak işleme ve hayvancılığın genelleşmiş ayrımı ve hayvancılığın kendisinin uzmanlaşması meydana çıktı.

Ancak genelde bu uzmanlaşma ve iş bölümü süreci İkinci Dünya Savaşı'nın arefesine kadar tarımda sanayide olduğundan daha yavaş gelişti. Tarımın makineleşmesi ve tarımsal emeğin üretkenliğin-deki artış, başka nedenler arasında toprak rantı böyle bir makineleşme için gereken sermayenin önemli bir kısmını götürdüğü için, sanayinin çok gerisinde kaldı. Fakat Marx'ın yüzyıl önceden tahmin etmiş olduğu gibi,[3] makinelerin ve kimyasalların tam gücü geç kalarak da

2- Karl Kautsky, *Die Agrarfrage*, buradaki göndermeler Fransızca baskıyadır, *La Question Agraire*, Paris, 1900, s. 42vd.

3- "Daha sonra, üretkenlik her ikisinde de (sanayi ve tarım) artar ancak

olsa gerçekten tarıma değdi, özellikle de (tarımda biraz daha erken başlamış olan) 1929-32'nin Büyük Bunalım'ının etkisi altında.[4] *Geç kapitalizm çağı*, en azından ilk "genişleme tonlu uzun dalga"sında, *tarımda sanayide olduğundan daha büyük bir emek üretkenliği artışı ile karakterize olmuştur*.

Batı Almanya'da 1950-70 döneminde tarımdaki brüt emek üretkenliğinde (emek birimi başına brüt hasıla), net emek üretkenliğinde (emek birimi başına net hasıla) ve "efektif emek üretkenliği"nde (emek birimi başına değer yaratımı) dört kat bir artış vardı.[5] Bu büyüme oranı sanayidekinden çok daha yüksek idi. ABD'de 1937-48 döneminde tarımda emek birimi başına üretimde yıllık yüzde 3.8 oranında bir büyüme vardı (tarım dışındaki yüzde 1.9'a karşılık), 1949-57 döneminde (tarım dışındaki yüzde 2.6'ya karşılık) yüzde 5.7'lik bir büyüme ve 1955-70 döneminde de yüzde 6 büyüme vardı. Kapitalist üretim ilişkileri altında tarımdaki emek üretkenliğinin tırmanması tarımsal işletmelerin giderek saf kapitalist işletmelere dönüşmesi biçimini alır - başka bir deyişle, kullanım değerleri üreten basit meta üretimi ya da bireysel küçük çiftçi işletmeleri alanlarının radikal bir biçimde küçülmesi. Tarımın büyük sermaye tarafından kapsamlı fethi de kendi

eşit olmayan bir hızla. Fakat sanayi belli bir düzeye ulaştığı zaman oransızlık azalmalıdır, başka bir deyişle, tarımdaki üretkenlik sanayide olduğundan daha hızlı artmalıdır": Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 2, s. 110. Ayrıca bkz. *Capital*, cilt 3, s. 761-2.

4- Bu tarımsal bunalım daha 1920'lerde belirgin bir hal almıştı ve 1926-27 yıllarındaki gerilemeden sonra yenilenmiş bir güçle yeniden patlak verdi. Bu konuda başkaları yanında bkz. Eugen Varga, *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*, Frankfurt, 1969, s. 77, 261-74.

5- Hans Himmler tarafından Peter Hrubesch'in eserine dayanarak verilen bilgi, "Konstruktion eines Input-Output-Index zur Messung der Produktivitätsentwicklung in der westdeutschen Landwirtschaft 1950/51 bis 1964/65", *Berichte über Landwirtschaft*, 1967, Band 45, Heft /3-4 ve "Almanlar Arası" İlişkiler Federal Bakanlığı tarafından 1965-70 dönemi için verilen bilgi.

payına şimdi serbest rekabet kapitalizmi ya da klasik emperyalizm çağlarında olduğundan nitel olarak daha yüksek bir aşamaya ulaşan tarımda toplumsal iş bölümünü hızlandırır. Çağdaş tarımdaki bu karmaşık dönüşüm sürecinin tüm özellikleri –artan emek üretkenliği; büyük sermayenin nüfuzu; büyük ölçekli işletmeler; hızlandırıl-mış iş bölümü– *tarımın artan sınaileşmesi* başlığı altında toplanabilir.

Bu görüngünün önemi iki türlüdür. İlk olarak, tarımda artan oranda makine ve kimyasal kullanımı, tarımsal üretim sürecinin her yönden sınai üretim sürecine benzeyen bir sürece dönüşümü anlamına gelir.[6] Burada rekabet baskısı altında sürekli üretim maliyetlerini düşürme çabası canlı emeğin işten çıkarılmasında ve yerine makinelerin konmasında ve üretimin önkoşullarını oluşturan emek örgüt-lenmesi ve makineler ve kimyasalların geliştirilmesinde ifadesini bulur.[7]

6- Bu durumun çarpıcı ifadesi 1948'den beri ABD tarımında, binalar hariç, yıllık değişmeyen sermaye harcamalarının "toprak sermayesi maliyetleri"nden daha yüksek olmasıdır ("toprak sermayesi maliyetleri" her bölgede verili zamandaki cari toprak fiyatını ev kredilerinin ortalama faiz oranı ile çarparak hesaplanır). 1944'ten itibaren tarımda toplam sermaye harcaması emek gelirini aştı, 1948'den itibaren sadece yıllık kullanımdaki (yani "toprak sermayesi maliyetleri" hariç) değişmeyen sermaye emek gelirinden daha yüksek idi. Hilde Timberlake-Weber, "Anpassungs-probleme der Landwirtschaft im Wachtumsprozess der amerikanischen Wirtschaft", *Berichte über Landwirtschaft*, 1963, Yeni Seri, cilt 41/3-4, s. 576-7. 1950'de ABD çiftlikleri, 16.9 milyar dolarlık net gelirlerine kıyasla 12.7 milyar dolarlık dolaşımdaki değişmeyen sermaye ve 2.5 milyar dolarlık sabit değişmeyen sermaye (amortisman) olmak üzere toplam 15.2 milyar dolar tüketirken, 1970'te ise 22.5 milyar dolarlık bir net gelire karşılık sırasıyla 24.6 milyar dolarlık ve 6.5 milyar dolarlık dolaşımdaki ve sabit değişmeyen sermaye tükettiler: *Statistical Abstract of the United States*, 1971, s. 581.

7- F. W. J. Kriellaars, *Landbouwproblematiek bij economische groei*, Leiden, 1965, s. 21. 1950 ve 1970 arasında ABD'de tarımsal makine ve techizatın değeri (çiftçilerin özel otomobilleri dahil olmak üzere) 12 milyar dolardan 34 milyar dolara yükseldi. Aynı zamanda, çiftlik nüfusu 23 milyondan 9.6 milyona ve tarımdaki faal nüfus da 9.6 milyondan 2.3 milyona geriledi (1970'te faal çiflik nüfusu denen nüfusun yüzde 40'ı tarım dışında istihdam ediliyordu).

Böylece tarım hızlandırılmış teknolojik yeniliğin[8] ve tarımsal makinelere harcanan sabit sermayenin indirilmiş devir süresinin girdabına çekilmiştir. Örneğin Japon Tarımsal Makineler Enstitüsü geçenlerde "pirinç ekmekten ayrık otu ayıklamaya, böcek ilaçlamaya, biçmeye ve dövmeye kadar herşeyi yapan" otomatik bir "eker-biçer"geliştirdi. Normalde hektar başına 300 adam-saat gerektiren bu iş şimdi bu makine ile 16 saatte tamamlanabilir.[9] Böyle yenilikler bir yandan değişmeyen sermayenin sabit (ve dolaşımdaki) bileşeninin çevrimi ile öte yandan arsa satın alımı için harcanan bileşeninin çevrimi arasında yeni çelişkiler yaratır. Arsa alımı ise geç kapitalizm çağında arsa spekülasyonunun özgül yasalarına tabi hale gelir.

Ancak ikinci olarak tarımın artan sınaileşmesi tamı tamına üretim alanlarının fiili tarımdan ayrılması ve gıda sanayisinde saf sınai sektörlerine dönüşmesi anlamına da gelir.[10] Sınai

8- Cochrane'in hesaplarına göre 1940-58 döneminde ABD'deki tarımsal hasıladaki artışın yüzde 80'i teknolojik ilerlemeye atfedilmesi gerekiyor (başka yazarlar bu yüzdenin yüzde 30'a daha yakın olduğunu tahmin ediyorlar). Cochrane şöyle açıklıyor: "Tüm ülkede yeni bilgi yağmuru, tarımı silip süpüren teknolojik devrim makineler ve techizata bağlı dar bir olay değildir – emek ve yönetimde geliştirilmiş becerileri, meta işletmelerinin yer değiştirmesini, yeniden kombinasyonunu, alan uzmanlaşmasını ve yeni tekniklerin çiftliklere uyarlanmasını içeren geniş bir olaydır." W. W. Cochrane, "Farm Technology, Foreign Surplus Disposal and Domestic Supply Control", *Journal of Farm Economics*, December 1959, s. 887.

9- *The Japan Times*, 13 Ağustos 1974.

10- Besin maddelerinin toplam değerinin tarımsal metalara sınai işlemleri sırasında katılan değerler tarafından temsil edilen payı yüzde 50'den fazla olabilir (Kriellaars, op. cit., s. 15). S. J. Hiemstra, "How much is being spent in the U.S. this year for food?", *Agricultural Situation*, Eylül, 1963, s. 1 lvd'nda, 1950-62 döneminde besin maddeleri işleyicileri ve dağıtıcıları ortalama Amerikan hane bütçesinin harcanabilir gelirinin sürekli yüzde 12'sini alırken, fiili çiftçilerin bu gelirdeki payı yüzde 8'den yüzde 5'e düştü. Gıda harcamalarının harcanabilir gelir içindeki toplam payı yüzde 25'ten yüzde 19'a düştü. 1970'te Amerikan çiftçilerinin eline, tüketicilerin un ve un mamulleri harcamalarının sadece yüzde 19'unun, sebze ve meyve harcamalarının yüzde 25'inin ve genel tarımsal ürünler harcamalarının yüzde 39'unun eşdeğeri geçti.

tarzda örgütlenmiş piliç üretimi hala geçici bir biçim olarak görülebilirse de süt ve et işleyen ve muhafaza eden, meyve ve sebze ambalajlayan ve donmuş veya kurutulmuş gıdalar üreten fabrikalar, çorap ya da mobilya üreten büyük ölçekli işletmelerle tam olarak örtüşürler.

Bazı üretim alanlarının tümüyle fiili tarımdan bu şekilde ayrılması tarımın çalışan nüfus içindeki payının gıdanın ortalama tüketim içindeki payından neden çok daha fazla düştüğünü açıklar. İkincisi en ileri sanayi ülkelerinde hala yüzde 20 ile yüzde 30 arasında dalgalanırken, tarımla meşgul olanların oranı çoğu durumda çalışan nüfusun yüzde 10'unun altına ve Büyük Britanya ya da ABD gibi bazı ülkelerde yüzde 5 ve daha da altına kadar düşmüştür. Ancak "tarım"la meşgul olanlara tüm sanayi ülkelerinde en önemli sanayilerden biri olan gıda sanayisinde çalışanları da dahil edecek olursak bu yüzde oranı iki kattan da fazlasına çıkar.[11]

Toplam Sivil İstihdamın Yüzdesi Olarak Tarımda Faal Olan Kişiler

	1950	1960	1970
ABD	% 13.5	% 8.3	% 4.4
Japonya	% 46.7	% 30.2	% 17.4
İngiltere	% 5.6	% 4.1	% 2.9
Batı Almanya	% 24.7	% 14.0	% 9.0
Fransa*	% 36.0**	% 22.4	% 14.0

* 1946'da Fransa için bkz. Commission Economique pour l'Europe des Nations Unies, *Etude sur la Situation Economique de l'Europe en 1954*, Cenevre, 1955, s. 207.

**1946

Tarımdaki emek üretkenliğinin hızlı büyümesi, besin maddelerinin tüketimindeki çok daha yavaş bir büyüme ve bel-

11- *OECD Economic Survey of Australia*, Aralık 1972, s. 11; Japonya 1950 için Masayoshi Namiki, *The Farm Population in Japan 1872-1965*, s. 40.

li demirbaş maddelerin negatif talep esnekliği ile birleşince göreli tarımsal fiyatlarda hızlı bir düşüşe yol açmıştır, bu da emperyalist ülkelerde bu metaların klasik değer ve fiyat yapılarını radikal bir biçimde altüst etmiştir. Uluslararası rekabet sürdürülseydi, Batı Avrupa'nın büyük bir bölümündeki tarımsal toprağın hem mutlak hem de diferansiyel toprak rantı kaybolurdu, tıpkı Kuzey Amerikan tarım topraklarının önemsiz olmayan bir bölümünde şimdiden meydana gelmiş olduğu gibi.[12]

Dünya pazarında sık sık büyük çaplı fiyat dalgalanmaları olması stokların salınımını ve belli başlı metalarda aniden ortaya çıkabilen kıtlıkları yansıtır. Değer açısından, bu dalgalanmalar, Kuzey Amerika, Avustralya veya Arjantin'deki daha az verimli toprakların oluşturduğu büyük alanların üretim fiyatlarının aniden piyasa fiyatını belirleyip belirlemeyeceğini belirlerler. Üretim bu ani dalgalanmalara hemen ayak uyduramayacağı için ve çiftçiler kronik fazla üretim korkusuyla yaşadıkları için, emperyalist ülkelerde devlet müdahalesi hasılayı artırmaktan ziyade sınırlamaya prim verirken, üretim gerçekte bu daha az verimli yörelere hızla uzatılmaz ve daha verimli topraklar da (doğal verimlilikten ya da daha fazla sermaye yatırımdan olsun ya da bu ikisinin birleşiminden olsun) ancak istisnai durumlarda sahibine gerçek bir toprak rantı kazandı-

12- 1920 ile 1945 arasında 6 milyon rakamı çevresinde dalgalanan ABD'deki çiftlik sayısı 1970'e gelindiğinde 2.9 milyona düşmüş idi. Bunlardan 1.8 milyonu geçim ekonomisine dayalı veya ortakçı çiftlikleridir; başka bir deyişle, sadece 1.1 milyon çiftlik pazar için üretim yapmaktadır. 1964'te toplam tarımsal satışların yüzde 84.4'ünü 870,000 çiftlik karşıladı, ortalama ciro da çiftlik başına 34,000 dolar oldu (ötekiler hiçbir zaman bu ortalamaya bile ulaşamadılar). 2,000,000 çiflik 4,000 dolar ya da daha az miktarda satış yaptı. Yalnızca 142,000 çiftlik 40,000 doların üstünde bir ciroya ulaştı. Toprak rantının Amerikan çiftliklerinin yüzde 90'ı için pratikte kaybolduğunu söylemek bir abartı olmaz.

rır.[13] ABD gibi ülkelerde büyük bir kapitalist ölçekte doğrudan ekim kısıtının egemen oluş sebebi budur, çünkü çağdaş kapitalist tarımda artık ortalama kârın üstünde bir artı-kâr yoktur (ortalama kâr aynı zamanda tekelleşmemiş[14] sektörlerin ortalama kârıdır). Öte yandan bu ortalama kâr bile ancak yüksek bir değişmeyen sermaye istihdamı ile elde edilebilir. Bu büyük kapitalist tarımsal işletmelerin birçoğunda sermayenin organik bileşiminin ortalama sanayininkine eşit ya da yakın olması benzer şekilde kapitalist toprak rantının ortadan kaybolma eğilimini açıklar. İlginçtir, bu eğilime zorunlu olarak toprak fiyatlarında bir düşüş eşlik etmez (nüfusu azalmış köyler ya da çayıra çevrilmiş tarlalar hariç). Birincisi, toprak tarımsal üretim sürecinde temel bir öğe olmayı sürdürmektedir ve özel mülk ise mukabil bir fiyatı vardır – böylece rant tümüyle yok olmaz. İkincisi, toprak fiyatları tarımsal amaçlı alanların iskan veya yol yapımı amaçlarına çevrilmesi ölçüsünde yükselir, bu dairesel biçimde böylece arsa spekülasyonuna çekilir, bu da sürekil enflasyonun hem bir sonucu hem de bir motorudur.

Bununla birlikte, göreli tarımsal fiyatların düşüşü otomatik olarak küçük çiftçinin ortadan kaybolmasına yol açmaz. Geç kapitalizmde bile yüksek işsizlik ya da gıda kıtlığı dönemle-

---

13- Hammaddelerde ani büyük fiyat artışlarına diferansiyel rantlarda daha az ani olmayan artışlar eşlik eder. Bu durum örneğin serbest piyasa altın fiyatındaki büyük artıştan sonra Güney Afrika altın madenleri için ya da Ortadoğu petrol sahaları için geçerlidir. 1974 ortasında günde bir varil petrol üretmek için gereken yatırım Ortadoğu'da 100 sterlin, Kuzey Denizi'nde 1,200 – 1,300 sterlin arasında değişirken ABD'de asfalt kumları ve katranlı kaya katmanları için 3,000 – 4,000 sterlin idi. Bunun sonucunda Ortadoğu'da ortaya çıkan petrol rantlarının ölçeğini vurgulamaya gerek yoktur.

14- Çiftçilerin tekelci şirketler karşısındaki yapısal olarak daha zayıf olan konumları için bkz. Kriellaars, op. cit., s. 28-31. 1950 ve 1960 arasında ABD'de tarımsal makineler üretimi 60 ve 100 endeksleri arasında dalgalandı, fiyatları da yüzde 30 yükseldi. Çelik üretimi 90 ve 120 endeksleri arasında dalgalandı; fiyatlar yüzde 50 yükseldi. Tarımda üretim 100 ve 125 endeksleri arasında dalgalandı; çiftçilere ödenen fiyatlar ise tersine yüzde 20 kadar düştü.

rinde bir "toprağa dönüş" geçici olarak mümkündür. Öte yandan, çiftçilerin göreli gelirinde hızlı bir düşüş şehirlerde artan bir emek-gücü talebine ve tarımsal ve sınai fiyatlar arasında ve köylülerin geliri ile sınai *ücretlilerin*[15] geliri arasında artan bir farka denk gelirse, topraktan kaçış çok büyük oranlara ulaşacaktır, tıpkı Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da 1945-48'den 1965'e dek süren "genişleme tonlu uzun dalga" sırasında olduğu gibi.

Emeğin artan nesnel toplumsallaşması ve bununla birlikte genelleşmiş meta üretimi koşullarında, büyüyen bir iş bölümü ancak merkezileşme eğilimleri atomizasyon eğilimlerine üstün gelirse gerçekleşebilir. Kapitalizmde bu merkezileşme süreci ikili bir karakter taşır: hem teknik hem de ekonomik. *Teknik olarak*, büyüyen bir iş bölümü ancak *ara işlevlerin* genişlemesi yoluyla emek sürecinin büyüyen nesnel toplumsallaşması ile birlikte gidebilir: buradan da ticaret, ulaşım ve genelde hizmetler sektörlerinin görülmemiş genişlemesi ortaya çıkar.[16] *Ekonomik olarak*, merkezileşme süreci ancak başka şeyler arasında büyük şirketlerin, çokuluslu firmaların ve konglomeratların dikey entegrasyonu biçiminde büyüyen bir sermaye merkezileşmesinde ifadesini bulabilir.

Daha önceden birleşmiş olan üretken etkinliklerin birbirinden ayrılması ara işlevlerin genişlemesini kaçınılmaz ya-

15- ABD'de 1948'de sanayi işçisinin ortalama saat başı ücretinin hala yüzde 75'i olan tarımda iş saati başına gelir 1957'de bu ücretin yüzde 30'undan azına inmişti. Timberlake-Weber, op. cit., s. 576.

16- Aşağıda hizmet sektörü denen bu sektörün ekonomik yapısındaki büyük değişimleri çözümlemeye devam ediyoruz. Artan toplumsal iş bölümü sırasında genişleyen ve kapitalizmde ticaret, ulaşım, depolama, kredi, bankalar ve sigortacılık ile uğraşan işletmelere atfedilebilen aracıların işlevi sadece bu sektörün bir parçasını oluşturur, sosyologlar ve burjuva siyasal iktisatçılar bunu saf meta üreticilerinden (gaz, su ve enerji üretimi) saf asalaklara ve dolandırıcılara kadar uzanan çok çeşitli etkinliklerin bir potpurisi haline sokarlar.

par. Zanaatlar tarımdan ayrılırsa, köylüler daha önceleri elle yaptıkları iş aletleri ve tüketici mallarının temini garantisine sahip olmalıdırlar ve zanaatkarlar da daha önceleri kendileri ürettikleri besin maddelerinin ticaret yoluyla temini güvencesine sahip olmalıdırlar. Bu ara işlevlerin genişlemesi onların *artan bağımsızlığına* yol açma eğilimindedir. Tarım ve zanaatların birbirinden ayrılması nihai olarak ikisinin arasına bağımsız ticaretin girmesine yol açar. Meta üretimi ne kadar genelleşmiş ve iş bölümü ne kadar ilerlemiş olursa, sürekli üretim ve sürekli satışı sağlamak için bu ara işlevler de o kadar sistematize ve rasyonalize edilmelidir. Kapitalist üretim tarzına içkin olan sermayenin azaltılmış bir devir zamanı yönündeki eğilimi ancak sermaye (ticaret ve para sermayesi) giderek artan bir şekilde bu ara işlevlerin üstesinden gelirse bir gerçeklik olabilir.

Serbest rekabet kapitalizmi ve klasik emperyalizm çağlarında sermayenin ara alanlara böyle bir nüfuzu esas olarak dolaşım süreci ile sınırlı idi: ticaret, ulaşım ve banka sermayesi Departman I ve Departman II arasındaki (hammaddeler ve makinelerin tüketici malları sanayisine ve tarıma teslimi), Departman I'deki farklı işletmeler ve sanayi dalları arasındaki (üretim araçları imal eden sanayiye hammadde ve makinelerin karşılıklı arzı) ve Departman II ile tüketiciler kitlesi arasındaki mübadeleye (ücretlilere ve kapitalistlere gıda maddeleri, sınai tüketici malları ve lüks mallar satışı) aracılık etti ve onu kısalttı.[17] Uluslararası iş bölümü ve emeğin nesnel uluslararası toplumsallaşması ilerledikçe, ulaşım sistemi ve uluslararası ticaret ve uluslararası kredi sistemi alanındaki ara işlevlerin önemi de o denli büyüdü. Kapitalizmin bu her iki çağında kredi sisteminin fiili özel tüketim alanına nüfuzu sefalet durumları

17- Marx, *Capital*, cilt 2, Bölüm 6.

(emanetçilik, tefecilik) ile sınırlı idi; ciddi olarak ancak kendi çağımızın 20'li yıllarında ABD'de dayanıklı tüketim malları satın alımları için peşinatlara uzanmıştı (Avrupa ve Japonya'da kredi sisteminin özel tüketim alanına bu yeni uzantısı geç kapitalizmin gelişinden önce tipik hale gelmedi).[18]

Geç kapitalizm çağında kapitalizasyon süreci ve dolayısıyla iş bölümü bu aracılık alanında da yeni bir boyut kazanır. Burada da tarımdakinden oldukça geç olarak, makineleşmenin zaferi herşeyden önce elektronik ve kibernetik tarafından teşvik edildi. Elektronik hesaplama ve muhasebe makineleri bankalar ve sigorta şirketlerinde çok sayıda büro çalışanı, sekreter ve muhasebecinin yerini almaktadır. Self-servis mağazaları ve otomatik satış makineleri satıcılar ve tezgahtar kızların yerini almaktadır. Bağımsız genel pratisyen doktorun yerini bağlı uzmanları olan bir poliklinik veya büyük şirketlerde işyeri doktorları almaktadır, bağımsız avukatın yerini bankalar, işletmeler ve kamu idarelerinin avukatlık veya hukuki danışmanlık firmaları almaktadır. 19'uncu yüzyılda hala yaygın olan ve Marx tarafından derinlemesine çözümlenmiş[19] olan özgül niteliklere sahip emek gücünün satıcısı ile özel gelirlerin harcayıcısı arasındaki *özel* ilişki gittikçe artan bir biçimde bir *kapitaliste* dönüşür fakat aynı zamanda nesnel olarak toplumsallaşmış bir hizmet işi haline gelir. Özel terzinin yerini hazır giyim sanayisi alır, tamircinin yerini büyük departman mağazalarının, ayakkabı mağazalarının ve fabrikaların onarım bölümü, aşçının yerini self-servis restoranlardaki pişirilmiş yemeklerin kitlesel üretimi ya da onlarda uzmanlaşan sanayi dalı, ev temizlikçisi kadının yerini elektirikli süpürge, çamaşır makinesi, bulaşık makinesi, vs almaktadır.

18- Realizasyon güçlüklerine geçici bir çözüm olarak ve enflasyonun ana kaynaklarından biri olarak tüketici kredilerinin önemi için bkz. Bölüm 13.

19- Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 1, s. 157-61.

Hizmetlerin bu nesnel toplumsallaşması, yüksek sabit maliyetler ve inşaat masraflarının bir sonucu olarak alyapıda bir rasyonalizasyonun gerekli olduğu her yerde özelikle göze çarpar. 19'uncu yüzyılın ortalarında kısa mesafeli ulaşım, hanelerin ısıtılması, aydınlatma, su ve genel güç kaynakları hala tamamen özel idi. Hatta bunlar, teknik olarak geri sömürge bölgelerinde, sömürgeci efendilerine özel hizmetler vermek zorunda olan yerlilerin despotik bir biçimde tabi kılınmalarının ana kaynaklarından birini de oluşturuyordu. Bu efendiler "odun kesiciler ve su taşıyıcılar" üzerinde Romalı köle sahiplerine çok benzeyen bir biçimde tasarrufta bulunuyorlardı. Sermayenin bu alana herşeyden önce elektrifikasyon yoluyla nüfuzu sabit sermaye üzerinde muazzam harcamalar ve özel girişimlerin kârlılığında buna mukabil bir düşüş anlamına geliyordu; bu değişiklik gitgide devlet trenlerine ve banliyö demiryollarına, santrallara ve gaz ve su şebekelerine yol açtı ki bugün bunlar emperyalist ülkelerin çoğunda kuraldır. Kişisel ve canlı ev kölesinin yerini toplumsallaşmış ve ölü mekanik köle aldı.

Bu gelişme elbette abartılmamalıdır. Mülk edinme güdüsünü iliklerine çekmiş, meta üreten bir toplumda o ikincil bir akım olarak sürekli kendi yadsımasını yaratır. Kömür ve odun ticareti yapan binlerce küçük işletmenin yerini daha az sayıda çokuluslu petrol ve doğal gaz şirketleri alıyor. Fakat yüzmilyonlarca tüketiciye ulaşabilmek için bu şirketler de sayısız benzin istasyonu ve garajın kurulmasını teşvik etmelidirler. Devlet fabrikaları şeklinde merkezileşmiş ve yeniden organize edilmiş elektirik ve su ve gaz hizmetleri milyonlarca tüketiciye doğrudan hizmet verir. Fakat bu enerji kaynaklarını nihai tüketiciye ulaştıran sayısız aygıtlar da kendi işlevlerini yerine getirmek için bireysel tamirciler, muslukçular, elektirikçiler ve esnafa gereksinim duyar. Meta ne kadar ucuz olursa, yani

üretiminde geçen emek zamanı ne kadar kısa olursa, gözetim ve onarım maliyetleri de üretim maliyetlerine kıyasla o kadar büyük olur ve bu işlevi yerine getirmek için gereken nitelikli emek gücü de o kadar görece pahalı olur.[20] Ancak bu yadsıma ikincil bir karakterde kalmalıdır çünkü muazzam merkezileşme sürecinde herhangi bir ciddi boşluk "kârlı" hale gelir gelmez, hemen sermayeyi kendine çekecektir ki bu sermaye en azından oradaki ortalama kârı elde etmeye çalışacaktır ve giderek küçük özel işletmeleri eleyebilir. Büyük tamir işletmeleri bireysel muslukçunun yerini alma eğilimindedir, tıpkı büyük mağazaların küçük bakkalı ve büyük bankaların özel sarrafları pazarın dışına ittikleri gibi. Ara halkaların ve nesnel merkezileşme sürecinin aktörlerinin de böylece merkezileşme sırası gelir.

Geç kapitalizm böylece bir "sanayi sonrası toplumu"nu temsil etmekten uzak, tarihte ilk kez *genelleşmiş evrensel sanayileşmeyi* oluşturur. Geçmişte fiili sanayide yalnızca meta üretimi alemini belirleyen makineleşme, standardizasyon, aşırı uzmanlaşma ve emeğin parselleşmesi şimdi toplumsal yaşamın tüm sektörlerine nüfuz etmektedir.[21] Tarımın adım adım

20- Tamircilik sektöründe çalışanların daha yüksek olan gelirleri iki temel kaynaktan beslenir: (1) bu alandaki emek-gücü metasının daha yüksek değeri ki bu değer başka şeyler arasında aygıtların artan karmaşıklığının belirlediği daha uzun çıraklık süresine bağlıdır; (2) talepte oransız olarak yüksek bir artıştan dolayı bu emek gücünün fiyatının uzun bir süre değerinin üstünde kalabilmesi. Milyonlarca elektirikli aletin aniden hayatımıza girmesi tamirciler için bir talep yaratmıştır. Bu talep ancak yavaş yavaş karşılanabilir, başka şeyler arasında uzun süreli çıraklıktan ve mesleki yapının göreli gevşekliğinden dolayı.

21- Bu aşırı uzmanlaşma ve alt bölümlere ayrılmanın tipik örnekleri: herşeye bakan elektirikçinin yerini radyo ve televizyon tamircileri almakta, herşeye bakan muslukçunun yerini merkezi ısıtma sistemleri için özel tamirciler almakta, vs vs. Bununla birlikte, burada da yeni "tekdüzen" bir emeğin "merkezileşmiş" bir yeniden oluşumu meydana gelebilir, örneğin büyük sitelerin "genel usta"sı gibi.

tıpkı sanayi gibi sanayileşmesi geç kapitalizmin karakteristik özelliğidir,[22] dolaşım alanı da tıpkı üretim alanı gibi ve dinlenme tıpkı işin örgütlenmesi gibi. Yeniden üretim alanının sanayileşmesi bu gelişmenin doruğunu oluşturur. Bilgisayarlar özel kapitalist rantiye için "ideal" hisse paketini ve büyük şirketin yeni fabrikası için "ideal" yeri hesaplar. Televizyon okulu, yani emek gücü metasının yeniden üretimini mekanize eder.[23] Televizyon filmleri ve belgeseller kitapların ve gazetelerin yerini alır. Üniversitelerin, müzik akademilerinin ve müzelerin "kârlılığı" tuğla işleri ya da vida fabrikalarınınki ile aynı biçimde hesaplanmaktadır.[24]

Son tahlilde bütün bu eğilimler geç kapitalizmin temel belirtisine denk düşerler: kâr oranındaki büyük düşüş tarafından harekete geçirilen ve tekelci kapitalizme geçişi hızlandıran *aşırı kapitalizasyon* ya da yatırıma dönüşmeyen fazla sermaye görüngüsü. "Sermaye" görece kıt olduğu sürece normalde meta üretiminin geleneksel alanlarında doğrudan artı-değer üretiminde yoğunlaştı. Fakat sermaye giderek artan oranda birikip bollaşırsa ve toplumsal sermayenin önemli bir bölümü artık hiç valorizasyon elde etmezse, o zaman yeni sermaye kitlesi artı-değer üretmedikleri için üretken olmayan alanlara giderek daha çok nüfuz edecektir. Burada o tıpkı 200 ya da

---

22- Yüzyılın başında Kautsky tarımın sanayileşmesinin başlangıcını çözümlemişti bile, bkz. *La Question Agraire*, s. 442-3.

23- Video kasetin çıkışı ile kapitalist meta üretiminin eğitim sektörüne geniş bir ölçekte nüfuzu mümkün olmuştur.

24- Fotokopi makineleri yapmakla işe başlayan büyük şirketler yayınevlerini satın alıyorlar ve Xerox, Bell, 3M ve Howell örneğinde olduğu gibi eğitim malzemesi üretmeye başlıyorlar. North American Aviation (sic) saf içme suyu üretimi işine girmiştir. General Electric, "eğitim malları" üretimine hazırlanmak için General Learning adlı bir şirket kurulmasına iştirak etmektedir. Leasco-Pergamon "sistematik bilimsel bilgi" satmak için dev bir veri bankası planlıyor.

100 yıl önce sınai üretimde yaptığı gibi özel emeği ve küçük işletmeyi dışlayacaktır.

Sermayenin dolaşım, hizmetler ve yeniden üretim alanlarına bu geniş nüfuzu artı-değer kitlesinde şu şekilde bir artışa yol açabilir:

1. Normal sınai sermayenin üretken işlevlerini kısmen devralarak, örneğin ulaşım sektöründe olduğu gibi;[25]
2. Üretken sermayenin devir zamanını hızlandırarak, ticaret ve kredi örneğinde olduğu gibi;
3. Dolaylı üretim maliyetlerini düşürerek, altyapıda olduğu gibi;[26]
4. Meta üretiminin sınırlarını genişleterek, başka bir deyişle, bireysel hizmetler ile özel gelirlerin mübadelesi yerine artı-değer içeren metaların satışını koyarak.

Ev hizmetçisi kadın, özel aşçı ve özel terzi artı-değer üretmezler, fakat elektirikli süpürgeler, merkezi ısıtma sistemleri, özel tüketim için elektirik ve sınai olarak üretilmiş pişmiş hazır yemek üretimi doğrudan kapitalist meta ve artı-değer üretiminin bir biçimidir, tıpkı öteki her türden kapitalist sınai üretim gibi. Dolayısıyla tekelci sermaye sermayenin hizmet sektörüne nüfuzuna hiçbir şekilde karşı değildir, hatta bu durum, artmış bir artı-değer kitlesinin daha da fazla artmış bir yatırıma dönüştürülmüş toplumsal sermaye kitlesi arasında

---

25- Burada da geç kapitalizmde bir ek meta üretimi kaynağı ortaya çıkabilir, örneğin konteyner üretiminde olduğu gibi.

26- Elmar Altvater'in eseri *Gesellschaftliche Produktion und ökonomische Rationalität*, Frankfurt, 1969, sosyalist bir planlı ekonominin sorunlarına adanmış ise de kapitalizmde dış etkiler ve dolaylı maliyetlerin Marksist bir teorisi için yararlı bazı başlangıç noktaları içeriyor.

bölüşülmesi gerekeceği için ortalama kâr oranını kuşkusuz düşürmesine rağmen böyledir. Ayrıca, istikrarlı bir biçimde büyüyen bir atıl sermaye kitlesi birikimi dev şirketleri uzun vadede bu sermayenin artık ortalama faiz ile yetinmeyip bir kez daha tekelleşmiş sektörlere dalmaya çalışabileceği ve böylece rekabeti yeniden canlandırıp tekellerin artı-kârlarını tehdit edebilceği olasılığı ile korkutmaktadır. Fazla sermayenin hizmet sektörüne yönelmesi bu değişimden kaçınmaya yardım eder.

Son olarak, tekelci sermayenin yoğun kapitalizayon ve toplumun bütün sektörlerinin sanayileşmesi biçimindeki tüm gelişmelere düşman olmak için hiçbir nedeni yoktur, çünkü kendisi de bu sürece katılmaktadır – en azından "yeni" sermaye yatırıma yeni alanlar açmak ve yeni ürünler denemek şeklindeki tarihsel rolünü başarıyla oynadığı ve böylece bu yeni alanların kârlılığı garanti edildiği zaman. Beslenme ve dağıtım alanlarında sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi çelik ya da elektirik tröstlerine (Unilever, Nestle, General Food) denk büyük şirketlerin ortaya çıkmasını sağlar. Büyük şirketler dağıtım birimlerini devralırlar (bira fabrikalarının otelleri, petrol tröstlerinin benzin istasyonlarını alması vb) ya da mağazacılık ya da ulaşım sistemleri (havayolu şirketleri, gemicilik şirketleri, tatil sektörü) alanlarında büyük ölçekli girişimlerde bulunurlar. Konglomeralar mümkün olan en büyük sermaye hacmi için ortalama kâr oranını garantilemek için, uzmanlaşmış yatırım risklerini en aza indirmek için ve hatta, rasyonel yönetim ve marjinal spekülasyon için artan olanakları kullanarak bu konglomera sermayesinin tamamı için artı-kârlar elde etmek için, çelik üretimi, havayolları, margarin üretimi, elektirikli makine üretimi, sigorta şirketleri, arsa spekülasyo-

nu ve büyük departman mağazalarını ayrım gözetmeksizin bir araya getirirler.[27]

Normal sanayide artık değerlenemeyecek olan büyük miktarlarda sermayenin varlığı hizmet sektörünün genişlemesi için bir önkoşul ise tüketimin ve özellikle ücretlilerin ve işçi sınıfının tüketiminin ileri bir farklılaşması (çeşitlileşmesi) de sermaye birikiminin bu yeni biçimleri ve alanları için tamamlayıcı bir önkoşuldur. Bu eğilim daha serbest rekabet kapitalizmi çağında rüşeym halinde farkediliyordu ve Marx onu *Grundrisse*'de şöyle tanımladı: "Sermayeye dayalı üretimde tüketime her noktada mübadele aracılık eder ve emek çalışanlar için hiçbir zaman doğrudan bir kullanım değerine sahip değildir. Onun tüm temeli mübadele değeri ve mübadele değerinin yaratımı olarak emektir. Köleden farklı olarak ücretlinin kendisi bağımsız bir dolaşım merkezi, mübadele yapan, mübadele değeri varsayan ve mübadele yoluyla mübadele değeri tutan biridir. Birincisi: sermayenin ücret olarak ayrılmış kısmı ile canlı emek kapasitesi arasındaki mübadelede sermayenin bu kısmının mübadele değeri hemen, sermaye üretim sürecinden çıkıp tekrar dolaşıma girmeden önce konur, ya da bunun kendisi hala bir dolaşım işlemi olarak kavranabilir. İkincisi: her kapitaliste, kendi işçileri hariç toplam işçiler kitlesi işçiler olarak değil, fakat tüketiciler olarak, kendi malı ile mübadele ettikleri mübadele değerleri (ücret), para sahipleri olarak

27- Böylece Ling-Temco-Vought konglomerası başka şeyler arasında bir havayolu, bir çelik tröstü, bir elektronik fabrikası, bir banka, bir sigorta şirketi, bir spor eşyası işletmesi ve bir kimyasal fabrikasını bir araya getiriyor – geç kapitalizmin hakiki bir simgesi. Fakat başka konglomeralarda da hizmet işletmeleri (ya da teslimat işletmeleri) önemli bir rol oynar. Böylece kötü şöhretli ITT'de şunları buluruz: bir uluslararası iletişim aygıtı, otomobil kiralama (Avis), oteller (Sheraton), tüketici kredileri, emeklilik fonları vb. Hatta büyük bir fırın bile bu konglomeraya aittir Xerox-CIT konglomerası fotokopi makineleri, tüketici kredisi, röntgen cihazı, büro mobilyası ve tebrik kartları üretimi ve bakımı üzerine inşa edildi.

görünürler. Onların her biri kendileriyle mübadele işlemi başlayan ve kendileri tarafından sermayenin mübadele değeri korunan dolaşım merkezleridir. Tüm tüketicilerin oransal olarak çok büyük bir kısmını oluştururlar – gerçi sınai işçiye odaklanırsak genel olarak sanıldığı kadar büyük bir kısmını değil. Sayıları –sınai nüfusun sayısı– ve ellerindeki para kitlesi ne kadar büyük olursa, sermaye için mübadele alanı o kadar büyük olur."[28]

Marx burada sanki "tüketim toplumu"nu öngörüyordu. Tarihsel olarak, kapitalist üretim tarzının yayılması para ücretlerin büyük bir genişlemesi ve bizzat sermaye birikiminin meydana getirdiği sınai tüketici malları için "iç pazar" denilen şeyin aynı ölçüde büyük genişlemesi anlamına gelir. O zaman, proletaryanın ihtiyaçları (geçim standardı) ve sermayenin valorizasyon ve realizasyon sorunları açısından meta dolaşımı alanının ücretlilerin kendilerini de kapsayacak şekildeki bu genişlemesini ne olarak görmeliyiz? Batıdaki yedek sanayi ordusunun tarihsel bir ölçekte gerilemeye başladığı 19'uncu yüzyılın ortasından beri yavaş yavaş gelişmiş olan, sanayileşmiş ülkelerdeki proletaryanın parasal olarak efektif olan talebindeki farklılaşma (çeşitlenme) şu ana kaynaklardan beslenir:

1. İşçi sınıfının reel ücretlerindeki "saf" geçim araçlarının tarihsel önemindeki gerilemesi. Bu durum Marx'ın belirtmiş olduğu, emek-gücü metasında saf fizyolojik bir belirlenimi olan bileşenin yanındaki yerini tarihsel ve toplumsal olarak almaya kararlı bir değer bileşenine tekabül eder. Bu eğilim hızlandığı zaman –özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi– işçilerin tüketimindeki artan çeşitlenmeye

28- Karl Marx, *Grundrisse*, s. 419. Ayrıca bkz. aynı eserde bu kitabın 5. Bölüm'ünde zaten alıntılanmış olan s. 282-7.

tarımdaki daimi bir bunalım eşlik eder. Tarımsal mallara olan talep doymuş gibi görünür, hatta bazı gıda maddeleri için negatif talep esnekliği bile vardır. İşçilerin gıdadan başka metaları tüketimindeki artışa tarımsal istihdamda hızlı bir gerileme ve küçük çiftçi işletmesinin mahvolması eşlik eder.[29]

2. Bir üretim birimi olarak proleter ailesinin giderek yerini kaybetmesi ve hatta bir tüketim birimi olarak bile kaybetmesi eğilimi. Hazır yemeklerin ve konserve yiyeceklerin, hazır giyimin ve elektirikli süpürgelerin büyüyen pazarı ve her türden elektirikli ev aletlerine karşı artan talep, daha önceleri işçinin karısı, annesi ya da kızı tarafından yapılan, aile içi doğrudan kullanım değerleri üretimindeki hızlı düşüşe tekabül eder: yemekler, elbiseler ve tüm haneye doğrudan hizmetler, yani ısıtma, temizleme, yıkama, vb'deki. Emek-gücü metasının yeniden üretimi giderek daha çok kapitalistçe üretilmiş metalar ve kapitalistçe örgütlenmiş ve sunulmuş hizmetler yoluyla sağlandığı için, bireysel ailenin maddi temeli tüketim alanında da kaybolmaktadır.[30]

Bu gelişme de ekonomik bir kısıta tekabül eder: yani bir yandan kadınların artan mesleki etkinliği (geç kapitalizmde uzun vadeli eğilim budur, ancak orta vadede başka şeyler arasında fiili iş çevriminin salınımlarına tekabül eden farklı

29- Dağıtım ve satış maliyetlerinin artmasının bir sonucu olarak birçok lüks gıda maddesinin bireysel satış fiyatlarındaki hızlı artış ücretlilerin tüketimini yapay olarak kısıtladığını da kabul etmeliyiz. Doyum ancak temel gıda maddelerinde mutlaktır. "Zengin" ülkelerdeki proletaryanın beslenmesinde optimum diyet doğal olarak hiçbir zaman garanti edilmiş değildir.

30- Bunun tanıkları ergenler için belirgin bir pazarın ortaya çıkışı, işçi sınıf gençliğinin işçi ailesi dışındaki artan tüketimi, emekliler kuşağının yetişkinler kuşağından giderek keskinleşen ayrımı, vb. Böylesi bir atomizasyondan kaynaklanan ciddi psikolojik zararları (ihmal edilmiş çocuklar, yalnız yetişkinler, bir köşede kalmış yaşlılar) vurgulamaya gerek yoktur.

dalgalanmalar ayırdetmek mümkündür), öte yandan işçi sınıfının artan okula gitme süresi (emek niteliklerini yeniden üretmenin toplumsal süreci). Bu ekonomik zorunluluk kapitalist gelişmenin çelişkili iç mantığına işaret eder. Bir yandan, sermaye meta üretimini sürekli genişleterek ve artan makineleşme yoluyla bireysel metaların değerini düşürmek zorundadır, bunun için bu metaların kitlesel üretimi ve satışı gerekir. Dolayısıyla sermaye işçi sınıfı dahil nüfusun sürekli yeni tüketim ihtiyaçlarını teşvik eder. Öte yandan, artı-değer üretimi, kâr realizasyonu ve sermaye birikimi tüm çabalarının nihai hedefleri olarak kalır; dolayısıyla sürekli ücretleri sınırlama ve onları kapitalist üretimin kendisinin yarattığı tüm yeni tüketim gereksinimlerini karşılamak için gereken düzeyin altında tutma zorunluluğu. Aile tüketiminin gereksinimleri ile bireysel erkek işçinin ücretleri arasındaki artan fark, evli kadınların artan istihdamına yol açar ve böylece ücretli emeğin genel bir genişlemesini garantiler.[31]

Sermayenin ataerkil çekirdek aileyi burjuva toplumuna entegre etmekte bariz bir çıkarı olsa da uzun vadeli gelişiminin evli kadınları ücretli emek gücüne katarak ve evde kadınların yaptıkları görevleri kapitalistçe örgütlenmiş hizmetlere dönüştürerek ya da onların yerine kapitalistçe üretilmiş metalar koyarak bu tür aileyi ayrıştırma eğiliminde olduğu da söylenebilir. Proleter ev kadınları uzun bir süre işçinin emek-gücünün yeniden üretimi için vazgeçilmez olan ücretsiz emek harcarlar. Fakat bu ücretsiz emek sermaye ile değiş tokuş edilmez ve doğrudan artı-değer üretmez. İşçinin emek-gücünü satması karşılığında aldığı ücretin bir kısmı tarafından telafi edilen *ayni* bir girdi biçimini alır.[32] En aşırı uçtan örnek verir-

---

31- Bu görüngünün yedek sanayi ordusunun hacmi ve dalgalanması üzerindeki etkileri için bkz. Bölüm 5.

32- Bkz. Wally Seccombe'nin ilginç makalesi, "Housework under Capitalism",

sek, proleter ev kadınının ücretsiz emeği aniden ve tamamen ortadan kaybolacak olsaydı, toplumsal artı-değer muhtemelen azalırdı, çünkü emek-gücünün yeniden üretimi için gerekli minimum ücretin o zaman artması gerekirdi. Daha fazla metalar ücretle satın alınmak zorunda olurdu ve işçi tarafından ev dışında daha fazla hizmet satın alınırdı. Fakat eski ev kadını ücretli emekçiler kitlesine katıldığı zaman üretilmiş toplumsal artı-değer kitlesini artırır ve dolayısıyla meta üretimi ve sermaye birikimi alanını genişletir. Bu ek olarak üretilmiş metaların bir kısmı, bu ev kadınının daha önce evde verdiği ücretsiz emek hizmetlerinin yerini almak üzere onun şimdiki ek ücreti ile satın alınırsa bu tamamen kapitalizmin avantajınadır, çünkü bu durum kâr realizasyonunu ve genişletilmiş yeniden üretimi kolaylaştırır.

3. Modern işçi sınıfının yükselişi ve mücadelesinin kültürel kazanımları (kitaplar, kağıtlar, kendi kendine eğitim, spor, örgütlenme, vs) klasik emperyalizm çağında (özellikle 1890-1933 döneminde Almanya'da belirgin olarak) onları tanımlayan gönüllü öz etkinlik ve kapitalist meta üretimi ve dolaşım süreçlerinden özerklik özelliklerini yitirir ve giderek artan bir oranda kapitalist üretim ve dolaşımın içine çekilir. Kitaplar işçi kooperatifleri yerine ticari yayıncılar tarafından yayınlanır; burjuva basını ve televizyon sosyalist basının yerini alır; ticarileşmiş tatiller, geziler ve spor, işçi gençlik dernekleri tarafından örgütlenen eğlence ve dinlenme etkinliklerinin yerini alır, vb. Proletaryanın kazanımları olan kültürel ihtiyaçların kapitalist meta üretimi ve dolşaım süreçlerine yeniden sokulması geniş çaplı olarak işçi sınıfının *dinlenme ve eğlence alanının bir yeniden özelleştiril-*

New Left Review No. 83, Ocak-Şubat 1973.

mesine yol açar.[33] Bu durum serbest rekabet kapitalizmi ve klasik emperyalizm çağlarında tipik olan kollektif eylem ve proletaryanın dayanışması alanlarının sürekli genişlemesi yönündeki eğilimle keskin bir kopuşu temsil eder.

4. Belli birtakım ek metalar ve hizmetleri satın almaya yönelik doğrudan ekonomik zorlama. Bu metalar ve hizmetler olmaksızın emek-gücü metasını satmak ve onun yeniden üretimi için gereken araçları satın almak fiziksel olarak olanaksız hale gelir (bu örneğin reklam gibi toplumsal olarak manipülatif dolaylı zorlamalardan kesin olarak ayırdedilmelidir). Böylece bugün ortalama ücretli için işe yaya gitmek, bir sağlık sigortasına kaydolmamak, kömür, petrol, gaz ya da elektirik yerine özel olarak üretilmiş odun kömürü kullanmak artık ekonomik olarak mümkün değildir. Bu ekonomik kısıtın iki yönü arasında bir ayrım yapılmalıdır. Bir yandan, emek yoğunluğundaki ciddi artış, emek-gücü yeniden oluşturulacaksa, daha yüksek bir tüketim düzeyini gerekli kılar (başka şeyler arasında, daha kaliteli yiyecekler, daha çok et tüketimi, vb). Öte yandan, kapitalist megakentlerin artan genişlemesi iş ile ev rasındaki dolaşım süresini o derece uzatır ki zamandan tasarruf sağlayan tüketim malları benzer şekilde bu emek gücünün fiilen yeniden oluşturulması için bir koşul haline gelir. Toplu taşıma ağının mevcut olmadığı ya da azgelişmiş olduğu yerlerde (örneğin

33- D. Dumazedier'nin *Vers une Civilisation du Loisir?*, Paris, 1962 ya da J. Fourastie'nin *Les 40,000 Heures*, Paris, 1965 gibi sosyolojik eserleri ortalama emek üretkenliği ile genişletilmiş boş zaman olanağı arasındaki ilişkiyi kesin bir biçimde vurguluyor ancak tipik olarak iki analitik hata yapıyorlar: (1) Kapitalizmin özgül toplumsal yapısından bağımsız bir "kitle tüketimi dinamiği" kavramı geliştiriyorlar ve ikinciden ziyade birinciyi eğlence alanının nitel ve nicel konfigürasyonunun belirleyicisi olarak görüyorlar; (2) boş zamandaki toplumsal davranışın kritik olarak üretim ilişkilerine bağlı olduğunu anlamıyorlar; yabancılaşmış emeğe mahkûm olanlar kitlesi birden bire boş zamanlarında yaratıcı inisiyatifler geliştiremezler.

ABD'nin birçok bölgesinde olduğu gibi) bu özel otomobiller için dahi geçerlidir.

5. *Toplumsal* baskının (reklamlar, konformizm) bir sonucu olarak tüketimin farklılaştırılması (çeşitlileştirilmesi) ya da tüketilen metaların sayısının artması. Böyle metaların önemli bir kısmı sağlığa zararlı (sigara) ya da o değilse büyük ölçüde yararsız olarak görülebilir (oturma odasındaki kitsch). Birçok eski lüks malın kitlesel tüketim mallarına dönüşümü genellikle bu malların kalitesinde sistematik bir indirime yol açar.[34] Artı-değerin realizasyonundaki zorluklar tekellerin metaların biçimlerini çoğu zaman rasyonel tüketim açısından anlamsız bir biçimde sürekli değiştirmesi için artan bir eğilim doğurur.[35] Kay bu bağlamda metaların "tüketim süresi"nde bir kısalmadan söz ediyor ki bu dayanıklı ya da yarı-dayanıklı tüketim malları örneğinde bu malların kalitesinde bir düşüşü de getirir.[36]
6. Ücretlinin ihtiyaçlarının (yaşam standartlarının) gerçek genişlemesi. Bu onun kültür ve uygarlık düzeyinde bir yükselişi temsil eder. Sonuçta bu neredeyse tamamen daha fazla dinlenme ve eğlence zamanı fethine dayanır, hem nicel olarak (daha kısa bir iş haftası, boş haftasonları, ücretli tatiller, daha erken emeklilik ve daha uzun eğitim) hem de nitel olarak (kültürel gereksinimlerin, değersizleştirilmedikleri ya da kapitalist ticarileştirme ile insani içeriklerinin boşaltılmadığı ölçüde gerçek anlamda genişlemesi). Gereksinim-

34- Bkz. Ralph Nader'in yayınladığı ya da esinlediği geniş literatür.

35- Bkz. André Gorz, *Critique de la Division du Travail*, Paris, 1973, s. 258. İlaç sanayisi için ABD'de Kefauver Raporu gerçek üretim maliyetlerini toptan satış fiyatlarının yalnızca yüzde 32'si olarak hesapladı. Levinson gerçek üretim maliyetlerini toptan fiyatların yüzde 39'u ve perakende fiyatların yüzde 20'sinden azı olarak hesaplıyor: *The Multinational Pharmaceutical Industry*, s. 29.

36- Kay, op. cit., s. 165-6.

lerin bu hakiki genişlemesi sermayenin zorunlu uygarlaştırıcı işlevinin bir gereğidir. Tüketimin kapitalizm tarafından ticarileştirilmesi ve insani içeriğinin boşaltılmasına yönelik meşru bir mahkûm etmenin ötesinde genelde gereksinimler ve tüketimin tarihsel genişlemesine saldırıyı amaçlı olarak (yani toplumsal eleştiriden uygarlığın eleştirisine kayarak) "tüketim toplumu"na yönelik her reddediş saati bilimsel sosyalizmden ütopik sosyalizme ve tarihsel materyalizmden idealizme doğru geri çevirir. Marx, "zengin bir bireysellik" için maddi temelin hazırlanması olarak gördüğü sermayenin uygarlaştırıcı işlevini tamamen takdir etmiş ve vurgulamıştır.[37] *Grundrisse*'den şu pasaj bu bakışı açıkça gösterir: "Sermayenin zenginliğin genel biçimine doğru sürekli çabalaması emeği doğal ve değersiz halinin sınırlarının ötesine sürükler ve böylece zengin bir bireyselliğin gelişimi için maddi öğeleri yaratır. Bu bireysellik üretiminde olduğu gibi tüketiminde de her yönlüdür ve onun emeği de dolayısıyla artık emek olarak değil fakat bizzat etkinliğin tam gelişimi olarak görünür, burada doğrudan biçimiyle doğal gereklilik ortadan kaybolur, çünkü tarihsel olarak yaratılmış bir gereksinim doğal olanın yerini almıştır."[38]

Dolayısıyla sosyalistler için kapitalist "tüketim toplumu"nun reddi bir bütün olarak gereksinimlerin genişlemesi ve farklılaşmasının (çeşitlenmesinin) reddini ya da bu gereksinimlerin ilkel doğal durumuna herhangi bir dönüşü asla ima etmez; sosyalistlerin amacı, zorunlu olarak, tüm insanlık için "zengin bir bireyselliğin" gelişimidir. Bu rasyonel Marksist anlamda, kapitalist "tüketim toplumu"nun reddi ancak şu anlama gelebilir:

37- Marx, *Grundrisse*, s. 409-10.

38- Ibid, s. 325.

İnsanın gelişimini kısıtlamayı sürdüren, dar ve tek yanlı yapan tüm tüketim ve üretim biçimlerinin reddi. Bu rasyonel red, kapitalizmde meta biçimi tarafından belirlenen malların üretimi ile insan emeği arasındaki ilişkiyi tersine çevirmeye çalışır, böylece ekonomik etkinliğin ana hedefi şeylerin maksimum üretimi ve her bireysel üretim birimi (fabrika ya da şirket) için maksimum özel kâr değil, fakat bireyin optimum öz-etkinliği olur.[39] Malların üretimi bu hedefe tabi kılınmalıdır, bu da yalıtılmış olarak bakıldığında "kârlı" olasalar bile, insan sağlığına ve insanın doğal çevresine zarar veren üretim ve emek biçimlerinin ortadan kaldırılması demektir. Aynı zamanda, maddi gereksinimleri olan maddi bir varlık olarak insanın "zengin bir bireyselliğin" tam gelişimini çilecilik, nefsi terbiye ve yapay bir kendini sınırlama yoluyla değil, ancak bilinçli olarak denetlenen ve bilinçli olarak (yani demokratik bir biçimde) onun kollektif çıkarlarına tabi kılınmış olan tüketiminin rasyonel *gelişimi* yoluyla başarabileceği hatırlanmalıdır.

Marx'ın kendisi, bir *gereksinimler sistemi* geliştirmenin gereğini kesin bir tarzda belirtmiştir, bunun bazı çevrelerce Marksist ortodoksluk diye pazarlanan yeni-çilecilik ile hiçbir ortak yanı yoktur. *Grundrisse*'de Marx diyor ki: "Yararlı yeni şeyler ya da eski şeylerin yeni yararlı niteliklerini, örneğin hammadde olarak yeni niteliklerini keşfetmek için yeryüzünün her yerinin araştırılması, dolayısıyla doğa bilimlerinin en yüksek noktalarına değin gelişimi; benzer şekilde bizzat toplumdan yükselen yeni gereksinimlerin keşfi, yaratılması ve tatmini; toplumsal insanın tüm niteliklerinin gelişimi, bunların niteliklerde ve ilişkilerde zenginolduğu için gereksinimlerde de olabildiğince zengin olan bir biçimde üretimi –bu varlığın mümkün olan en total ve evrensel toplumsal ürün

39- Marx ve Engels, *The German Ideology*, s. 67-8.

olarak üretimi, çünkü çok yönlü bir biçimde tatının sağlamak için birçok zevke sahip olmalı, dolayısıyla yüksek derecede kültürlü olmalıdır– benzer şekilde sermaye üzerine kurulu bir üretim koşuludur. Bu yeni üretim dalları yaratımı, yani nitel olarak yeni artı zaman yaratımı sadece iş bölümü değildir, daha ziyade, verili bir üretimden ayrı olarak, emeğin yeni bir kullanım değeri ile yaratımıdır; emeğin farklı türlerinin sürekli genişleyen ve daha kapsamlı bir sisteminin gelişimidir ve buna sürekli genişleyen ve zenginleşmiş bir gereksinimler sistemi tekabül eder. Böylece, tıpkı sermaye üzerine kurulu üretimin bir yandan evrensel çalışkanlık –yani artı emek, değer yaratan emek– yaratması gibi, öte yandan o da doğal ve insani niteliklerin bir genel kullanımı sistemini yaratır, bu genel bir yarar sistemidir, tüm fiziksel ve zihinsel nitelikleri olduğu gibi bilimin kendisini de kullanırken *kendi içinde daha yüksek* olan hiçbir şey yoktur, bu toplumsal üretim ve mübadele dairesinin dışında kendisi için meşru olan bir şey yoktur."[40] Marx devam ederek şunları yazdı: "*Lüks doğal olarak zorunlu olanın* karşıtıdır. Zorunlu gereksinimler doğal bir özneye indirgenmiş bireyin kendisinin gereksinimleridir. Sanayinin gelişimi bu doğal gerekliliği ve bu eski lüksü askıya alır – doğrusu burjuva toplumda bunu sadece *antitez biçiminde* yapar, öyle ki kendisi lüksün karşısına sadece başka bir toplumsal standardı zorunlu diye koyar. Gereksinimler sistemi ve emekler sistemi hakkındaki bu sorular zamanı gelince ele alınacaktır – bu hangi noktada ele alınacak?"

Burada maddi tüketimi geliştirmenin ve çeşitlileştirmenin olanaklarının sınırsız olamayacağını; "bolluk" kavramının böylece gerçek bir maddi ve tarihsel kategori olduğunu ve idealist ya da ütopik bir kavram olmadığını ve kıtlığın yoko-

---

40- Marx, *Grundrisse*, s. 409.

luşu ve kıtlığa dayalı bir ekonominin, komünist bir dağıtım tarzı için hem mümkün hem de gerekli olduğunu kanıtlamaya gerek yoktur. Aynı şekilde burada tüketimin gelişiminin rasyonel bir modelinin ya da yaratıcı-üretici etkinlik ile malların edilgen tüketimi arasındaki ayrımın Marksist bir tanımına girişmeye de çok az gerek vardır (insan bir piyanoyu, bilimsel bir kitabı, bir dostluğu ya da bir manzarayı bir dondurma ya da bir gömlekle aynı şekilde "tüket"mez).[41]

Malların fiili tüketimi ne kadar çok tatmin edilirse, bu tüketimin nicel genişlemesi de o kadar irrasyonel ve insanlığa karşı kayıtsız hale gelir ve safi israf, can sıkıntısı ve hayattan iğrenme şeklinde yozlaşır (1'inciden 3'üncü yüzyıla kadarki Roma İmparatorluğunun yönetici sınıfı ile 18'inci yüzyılın dekadan saray aristokrasisini karşılaştırın).[42] Bu bağlamda, maddi tüketimin gelişiminin ikili doğasını kitlesel üretim *metalarının* tüketimi olarak kavramak gereklidir. Kapitalist meta üretimini eleştirisinde Marx, kapitalizmin büyük ölçekli üretimi yaratırken aynı zamanda ürünün tek yanlı ve yığınsal doğasını da belirlediğini vurgular, bu da "ona toplumsal bağlama sıkıca bağlı bir toplumsal karakteri zorla kabul ettirirken üreticinin gereksinimini tatmin etmesi beklenen kullanım değeri ile olan doğrudan ilişkisi ikincil, ilgisiz ve önemsiz bir şeymiş gibi gösterilir".[43] Tüketimin bu boyutu kapitalist piyasa ekonomisinin Zahn gibi hayranlarının dikkatinden tamamen

---

41- Marx tüketim ve yaratıcı etkinlik arasındaki bu ilişkiyi ilk yazılarında açıkça ifade etmiştir. Çileciliğin açık reddi için ayrıca bkz. *Theories of Surplus Value*, cilt 3, s. 260-1; aynı ciltte ayrıca bkz. s. 256-7.

42- *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*'nda Marx egemen sınıfların eğlenmesini "amaçsız yere kendilerini çılgınca harcayan fani bireyler"in eğlenmesi gibi tanımlar ve "müsrif ve gösterişçi servet"in "insanı hor görmek" ile bağlantılı olduğunu vurgular. Karl Marx, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, ed. D. J. Struik, Londra, 1970, s. 156.

43- Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 186.

kaçmış görünüyor. Zahn böylesi "mallar ve "hizmetler"in "kültürel mallar" ve "uygarlık" hizmetleri olarak evrensel ticarileştirilmesinde hiçbir sorun görmezken, bu malların üretiminin kapitalist işletmenin *kâr motifine* tabi olduğunu naifçe unutuyor (fakat onlar gerçekten o kadar naifler mi?).[44] Bu türden özürcüler bir yandan "müşteriler kitlesi"nin şimdi egemen olduğunu iddia ediyorlar, fakat öte yandan da "yeni reklamcılığın" belirgin karakterinin bu "egemen tüketiciler"in önce yeni gereksinimleri konusunda ikna edilmeleri gerektiğini kabul etmek olduğunu itiraf ediyorlar.

İleri sanayi ülkelerindeki proletaryanın tüketimindeki kaydadeğer genişlemeye karşın, kapitalist üretim tarzının yapamayacağı şey bu tüketimi emek üretkenliği ile aynı oranda artırmaktır. Değer kazanıma ve sermaye birikimi kısıtı –başka bir deyişle rekabet ve üretim araçlarının özel mülkiyeti– bunu yasaklar. Dolayısıyla uzun vadede tüketim değer açısından üretkenlikten daha yavaş gelişirse –ki bu zaten zaten sermayenin artan organik bileşimi yasası tarafından ifade edilmektedir (çünkü toplam sermayenin değişken payında ciddi bir düşüş varsa, Departman II'nin mallarına olan talep Departman I'in mallarına olan talep ile aynı oranda büyüyemez)– o zaman tüketim mallarında içerilmiş olan artı-değeri realize etmek ya da tüketim malları için var olan toplumsal üretim kapasitesini tam olarak kullanmak giderek daha zorlaşacaktır. Bireysel kapitalist için gayet gerçekçi görünebilecek olan bir şey –yani kendi işçileri dışındaki tüm proleterleri sınırsız büyüyebilecek bir satın alma gücüne sahip potansiyel müşteriler olarak görmek– bir bütün olarak kapitalist sınıf için anlamsızdır. Kapitalist üretim tarzının mantığı proletaryaya milli gelirin daha büyük bir payının ayrılmasını menneder. Çünkü, Marx'ın

44- Ernest Zahn, *Soziologie der Prosperität*, Münih, 1964, s. 35-6, 64-71, 85.

Grundrisse'de açıkladığı gibi, "ürünler kitlesi (emek üretkenliğine) benzer bir oranda büyür ... onlarda içerilen emek-zamanı realize etme zorluğu da aynı şekilde büyür – çünkü tüketim üzerindeki talepler artar."[45] Bu iki özgül hizmetin muazzam gelişiminin açıklamasıdır, bunlar işlevi bu sınırları yoklamak ve aşmak olan bir yandan reklamcılık ve pazar araştırması ve öte yandan tüketici kredileridir. Geç kapitalizmde tüketim alanında kapitalist meta üretimi ve dolaşımın genişlemesine bu iki sektörün ortalamanın üstünde büyümesi eşlik eder.

Satış, dağıtım ve yönetim maliyetlerindeki büyük artış (ABD'de bunlar şimdiden milli gelirin yüzde 50'den fazlasını emiyor) geç kapitalizmdeki büyüyen realizasyon zorluklarının şaşmaz bir ifadesidir. Aynı zamanda bu üretim tarzının tarihsel gerileme evresindeki israfçı karakterinin çarpıcı bir kanıtıdır.[46] Bu maliyetlerin bazıları –yani yararlı kullanım değerlerinin fiili tüketimini kolaylaştıranlar– toplumsal olarak meşru görülebilir ve kapitalizmin yıkılmasından sonra bile üreticilerin - tüketicilerin zaman ve enerjilerini israf etmeksizin azaltılamaz ise de (düzensiz arz; yetersiz stoklar; yeni ürünlerin yetersiz bilgisi), bu masrafların çoğunluğunun tüketicilerin çıkarları tarafından değil fakat kapitalist üretim tarzının özgül koşulları ve çelişkileri (sermayenin valorizasyonu ve rekabet kısıtları, yani üretim araçlarının özel mülkiyeti) tarafından belirlendiği kabul edilebilir.

Satış masraflarındaki muazzam artışın artı-değer kitlesi ya da kâr oranı üzerindeki net etkisi ancak tam bir karmaşık ilişkiler dizisi dikkate alınırsa hesaplanabilir. İlk olarak, genelde ticari sermayenin bir özelliği hizmet sektörünün bu alanında yatırıma dönüştürülmüş sermaye için de kısmen karakteris-

---

45- Karl Marx, *Grundrisse*, s. 422.

46- Bkz. Baran ve Sweezy'nin *Monopoly Capital*'indeki konuyla ilgili mükemmel pasajlar.

tiktir: amacı üretken sermayenin devir zamanını kısaltmak, böylece onun her yıl üretilen artı-değer kitlesini artırmasını sağlamaktır. Toplam toplumsal artı-değer içindeki payı –hizmet sektörüne yatırılmış sermayenin ortalama kârı elde etmesi gerçeği– böylece onun bu sektöre girişinden dolayı artı-değer üretimindeki artışa tekabül eder. İkinci olarak, hizmet sektörünün maliyet harcamaları (binalar, aygıtlar, otomobiller, ücretler ve maaşlar) sürmekte olan artı-değer hasılasından değil, toplumsal sermayeden (yani geçmişte biriktirilmiş artı-değerden) karşılanır. Bu maliyetler toplam toplumsal sermayenin bir kısmının yeniden inşası ile ödenir, sürmekte olan toplumsal artı-değer hasılasından değil. Yalnızca hizmet sektörünün kârı bu sürmekte olan artı-değer hasılasının bir parçasını oluşturur. Satış maliyetlerinin çok yüksek düzeyi, büyük şirketlere giden kâr hacmini ya da kâr oranını Gillmann'ın yanlış bir biçimde varsaydığı kadar kesin bir biçimde kısıtlamaz.[47] Bu muazzam büyüme hakkında asalakça olan şey toplumsal sermayenin üretken olmayan israfıdır, sürmekte olan artı-değer hasılasının önemli bir parçasının israfı değil. Fazla sermayenin üretken olmayan biçimde harcanması doğal olarak toplam toplumsal artı-değer kitlesinin bu sermaye üretken biçimde harcanması durumundakinden daha küçük olduğu anlamına gelir. Fakat onun üretken olmayan biçimde harcanması gerçeği, fiilen üretilmiş artı-değerin büyük bir kısmının büyük sanayi şirketlerinden kesildiği anlamına gelmez.

19'uncu yüzyılın özel hizmetler sektörü esas olarak özgül bir emek gücünün özel satıcıları ile kapitalist gelirler arasındaki mübadeleden ibaret idi; bu durum toplam artı-değer kitlesinin belirlenmesi açısından hiçbir fark yaratmadı, çünkü bu koşullarda meydana gelen tek şey zaten yaratılmış olan de-

47- Joseph Gillmann, *The Falling Rate of Profit*.

ğerlerin bir yeniden dağıtımı idi. 20'nci yüzyıl kapitalizminde dolaşım alanındaki hizmet sektörü esas olarak toplam toplumsal sermayenin üretken olmayan biçimde harcanan belli bir kısmının sahibi ile gelirlerin sahibi (hem kapitalistler hem de ücretliler) arasındaki mübadeleden ibarettir. Bu mübadele toplam artı-değer kitlesinin doğrudan belirlenimine girmez, fakat yine de onun üzerinde önemli bir dolaylı etkisi vardır, çünkü o dolaşımdaki sermayenin devir zamanını kısaltarak artı-değer kitlesini artırmaya yardım eder. Sermaye birikimi üzerindeki etki atıl sermayenin bir kısmını toplam toplumsal artı-değerin dağıtımına katılmak için serbest bırakmaktır. Ancak nihai olarak bu katılım ancak iki kaynağı kullanabilir: ya artı-değerin üretken sermayenin sahipleri arasında dağıtılan kısmı pahasına olabilir (böylece toplam artı-değerin içinde bölüneceği toplam sermayeyi artırarak ortalama kâr oranını düşürerek),[48] ya da ücretler pahasına – başka bir deyişle, artı-değer oranını artırarak (başka şeyler arasında tüketim mallarındaki fiyat artışlarının bir sonucu olarak reel ücretlerin göreli bir daralması yoluyla).

Geç kapitalizm çağında tüketici kredisinin önemli ölçüde genişlemesi artı-değeri realize etmenin artan zorluklarının benzer kanıtını sunar. ABD'deki özel borçların muazzam hacmi sadece dayanıklı tüketim malları sektörünün genişlemesinin ve İkinci Dünya Savaşı'ndan beri inşaat faaliyetlerinin büyük genişlemesinin ekonomik temelini oluşturmakla kalmaz. Aynı zamanda sürekli enflasyonun ana temelidir. Bu borçlanma görüngüsü, hızlanmış teknolojik yenilik, artmış yatırım ve daimi silahlanmaya karşın geç kapitalizmin kapitalist üretim

48- Tekellerin artı-kârlar elde etme güdüsü ve buna denk düşen iki ortalama kâr oranı oluşumu –biri tekelleşmemiş biri de tekelleşmiş sektörler için– başka şeyler arasında büyük sermayenin üretken olmayan ermayenin artışından dolayı kâr kaybını tekelleşmemiş sektörlere boşaltma ihtiyacına tekabül eder.

tarzının temel çelişkilerinden birini çözmeye erken kapitalizm ya da klasik tekelci kapitalizminden daha fazla muktedir olmadığını kanıtlar - üretici güçlerin sınırsız gelişmesi eğilimi ile (giderek daha çok ücretlilerden oluşan) "nihai tüketiciler"in talep ve tüketiminin sınırlılık eğilimi arasındaki çelişki. Bu çelişki elbette bizzat sermayenin değerlenme (valorizasyon) yasalarına denk düşer.

Dolayısıyla geç kapitalizmde tipik olan hizmet sektörünün genişlemesinin görünüşte türdeş olan kavranışı çelişkili bileşenlerine ayrılmalıdır. Bu genişleme şunları içerir:

1. Büyüyen bir iş bölümü ile emeğin büyüyen bir nesnel toplumsallaşmasının karşı karşıya gelmesinin bir sonucu olarak ara işlevlerin genel genişlemesi eğilimi. Bu genişlemenin bir kısmı teknik olarak belirlenir ve dolayısıyla kapitalist üretim tarzının kendisinden daha çok yaşayacaktır (ulaşım ve dağıtım şebekesinin genişlemesi, tüketicinin tasarrufundaki makineler için bakım ve onarım olanakları, vb).
2. Hem satış maliyetlerinin (reklam, pazarlama, bir ölçüde pahalı ambalajlar ve benzeri üretken olmayan masraflar) hem de tüketici kredisinin muazzam genişlemesi eğilimi. Hizmet sektörünün genişlemesinin bu yönü büyük ölçüde teknik değil toplumsal olarak belirlenir; artan realizasyon zorluklarından kaynaklanır ve kapitalist üretim tarzı ya da genelleşmiş meta üretimi ile birlikte ortadan kaybolacaktır.
3. Çalışan nüfusun kültürel ve uygarlaştırıcı gereksinimlerini geliştirmenin olanakları (eğitim, sağlık hizmetleri, dinlenme ve eğlence etkinlikleri). Bu, artan emek üretkenliği ve buna mukabil gerekli emek zamanındaki sınırlamanın (tüketimin artan çeşitlileşmesi ile birlikte) yarattığı saf meta tüketiminden ayrıdır. Bu gereksinimlere mukabil hizmetler münhasıran kapitalist üretim ve mübadelenin özgül biçimi-

ne bağlı değildir ve aslında kapitalist üretim tarzı devrilmeden önce tam olarak gelişemeyeceklerdir. Özel bir kâr elde etmeye yönelik olan bu hizmetlerin hem ticari doğası hem de içerikleri temel bir değişimden geçecektir: gerçek insan gereksinimlerini manipüle etmek ve yabancılaştırmak yerine onlara tabi olacaklardır. Bu eğilime uygun olarak, bu "hizmetler"in bağımsız olarak verilmesi sosyalist toplumda sönümlenecektir çünkü tüm erkekler ve kadınların kendileri yavaş yavaş bunları yapabileceklerdir. Bireysel uzmanlaşma biçimleri kalacaktır fakat toplum artık kültürel ve uygarlaştırıcı hizmetlerin "üretken" aktörleri ve edilgen tüketicileri şeklinde bölünme-yecektir.

4. "Hizmet sektörü"nün bir parçası olmayan fakat daha önce büyük ölçüde özel olan belli birtakım üretim biçimlerinin artan merkezileşmesinin bir sonucu olan *meta* üretiminin genişlemesi. Elektirik, gaz, su, hazır yemekler ve elektirikli ev aletleri maddi mallardır ve üretimleri gerçek anlamda meta üretimidir ve hiçbir şekilde hizmet satışı değildir.[49]
5. Üretken olmayan biçimde istihdam edilmiş ücretlilerin sayısındaki artış, çünkü sermayenin dolaşım ve hizmetler alanına yoğun nüfuzu artık üretken olarak yatırıma dönüştürüleme-yecek sermayelere yalnızca ortalam faizi elde etmek yerine en azından tekelleşmemiş sektörlerin ortalama kârını alma fırsatı verir. Dolayısıyla bu büyüme geç kapitalizmdeki aşırı kapitalizasyon eğiliminin bir sonucudur.[50]

49- Filmler, televizyon yayınları ve iletişim araçları üretimi de kapitalizmde maddi meta üretimidir. Ücretliler tarafından yapılırsa kapitalist anlamda üretkendir, yani artı-değer yaratır. Televizyon yayınlarının milyonlarca izleyiciye "dağıtımı" meta üretimi değil fakat toplumsallaşmış bir hizmettir. Dolayısıyla ek bir artı-değer üretmez.

50- Pierre Naville geç kapitalizmde hizmet sektörünün genişlemesinin kökünde yatan ücretli emeğin evrenselleşmesine yönelik temel eğilimi belirten ilk kişi idi.

Geç kapitalizmin tipik bir özelliği olan kapitalist hizmetler sektörünün genişlemesi böylece kendi üslubunda kapitalist üretim tarzının belli başlı tüm çelişkilerini özetler. Toplumsal-teknik ve bilimsel üretici güçlerin muazzam genişlemesini ve üreticilerin kültürel ve uygarlaştırıcı gereksinimlerindeki buna mukabil büyümeyi yansıtır, tıpkı bu genişlemenin kapitalizmde realize edildiği antagonizmik biçimi yansıttığı gibi: Çünkü yanısıra artan aşırı kapitalizasyon (sermayenin valorizasyon zorlukları), artan realizasyon zorlukları, maddi değerlerin artan israfı ve işçilerin üretken etkinliklerinde ve tüketim alanındaki artan yabancılaşma ve deformasyonu ona eşlik eder.

Hizmet sektörüne yatırılan sermaye üretken midir değil midir? Ücretliler tarafından bu sektörde harcanan emek üretken midir değil midir? Hizmetlerde sermaye yatırımı marjinal karakterde iken,[51] bu soruların yanıtı bir bütün olarak kapitalist üretim tarzının hareketinin bir çözümlemesi açısından yalnızca ikincil önemdeydi. Ancak geç kapitalizmin hizmet sektörü, bir kez toplam toplumsal sermayenin önemli bir kısmını emecek kadar genişleyince, üretken sermayenin kesin sınırlarının doğru bir tanımı çok büyük bir önem kazanır. "Kapitalizmde üretken emek artı-değer üreten emektir" formülü böyle bir tanım için eksiktir. Kendi içinde doğru olmasına karşın, bir totoloji olarak kalır. Üretken emeğin sınırları sorusunu yanıtlamaz fakat sadece onu başka bir kalıba sokar. Zorluk Marx'ın kendi yazılarında mevcuttur, *Artı-Değer Teorileri* ile *Kapital*'in ikinci cildi arasında belli bir farklılık vardır.

Marx, Adam Smith'in emek değer teorisinin ve sermaye gelişimine ilişkin anlayışımızın gelişimindeki olumlu rolünü vurguladığı *Artı-Değer Teorileri*'nde hâlâ yalnızca *doğrudan*

51- Bkz. Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 1, s. 160-1, 410.

meta üretimine –ve dolayısıyla değer ve artı-değer üretimine– katılan emeğin üretken olduğu hipotezi[52] ile sermaye ile satın alınan (gelir yerine sermaye ile mübadele edilen) her emeğin üretken sayılabileceği hipotezi arasında gidip gelmektedir.[53] Kautsky'nin *Artı-Değer Teorileri*'nin birinci cildine bir ek olarak yayınladığı "Üretken Emek Kavramı" bölümünde bu iki tanım hâlâ birbirine karışmış durumdadır.[54] Marx'ın üretken emek kavrayışında gerçek bir *belirsizliğin* hüküm sürdüğü, onun *Kapital*'e tamamen ters olarak, ticari aracıları ücretli emek harcıyorlar ise üretken işçiler kategorisine dahil ettiği pasajdan bellidir.[55]

Kapital'in ikinci cildinde Marx üretken emekçiyi maddi metalar ve dolayısıyla değer ve artı-değer üretimine katılan bir işçi olarak tanımladı. Şimdi ise sermaye ile mübadele edilen her emeğin zorunlu olarak üretken olmadığını açıkça ifade ediyor – dolaşım alanında (ticaret ve banka sermayesi) istihdam edilen ücretli emekten başlayarak.[56] Marx'ın, Adam Smith'in değer ve artı-değer yaratımını ele alırken üretim ve dolaşım alanlarını kabaca bir araya toplayışına karşı polemiği böylece *Artı-Değer Teorileri*'ndeki Smith eleştirilerinin epeyce ötesine geçmektedir. *Kapital*'de Marx kapitalizmde üretken emeğin sınırlarını belirleyen genel yasanın tutarlı bir formülasyonunu verir: "Yeniden üretimin gerekli bir öğesi olmasına karşın kendi içinde üretken olmayan bir işlev, iş bölümü tarafından çok sayıda insanın tesadüfi bir işinden az sayıda insana

---

52- Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 1, s. 172-3, 185.

53- Ibid, s. 157, 166, 185-6, 200.

54- Ibid, s. 410: "O zaman *üretken emekçilerin*, yani sermaye üreten emekçilerin emeğinin karakteristik olarak kendisini *metalarda*, maddi servette realize ettiği söylenebilir". Bkz. s. 406, 411'deki birbirine zıt pasajlar.

55- Ibid, s. 218-9.

56- Marx, *Capital*, cilt 2, s. 127.

münhasır bir işe, onların özel işine dönüştürülürse bu işlevin kendisinin doğası değişmez."[57]

Dolayısıyla, ücretli emek, yeniden üretimin gerekli bir öğesini oluşturmasına karşın, işlev olarak üretken değilse, o zaman bu kural yeniden üretimde doğrudan bir rol bile oynamayan emek türlerine muhtemelen *a fortiori* uygulanabilir. Kişisel hizmetlerin gelirlerle mübadelesinin, meta üretimine yol açmadığı sürece, sadece kapitalist bir işletme olarka örgütlendiği ve ücretli emek ile yapıldığı için birden bire üretken hale gelmesi için akla yatkın hiçbir neden yoktur. *Artı-Değer Teorileri*'nde bile Marx ulaşım sanayisi içinde, kişisel bir hizmet ile gelir arasında üretken olmayan bir mübadeleyi içeren insanların taşınması ile mübadele değerlerini artıran ve dolayısıyla üretken olan malların taşınması arasında bir ayrım yaptı.[58] Kapitalistçe örgütlenmiş insan ulaşımı trafiği bile üretken ise, o zaman kapitalistçe örgütlenmiş çamaşırhaneler, konserler, sirkler, tıbbi ve yasal yardım kurumları muhtemelen daha az öyledir.

Kapital'in ikinci cildinde Marx üretken sermaye ile dolaşım sermayesi arasındaki çoğu zaman ince ayrım çizgisi için şu formülü kullanır: "Dolaşımda değerin salt biçim değiştirmesinden kaynaklanan dolaşım maliyetleri, ideal olarak düşününce, metaların değerine dahil değildir".[59] "Sözü edilen örnekte (ki burada istemeden yapılmış olur) bir arz oluşturma-

57- Ibid, s. 131. Karşılaştırma için bkz. *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 144-6'daki kapitalist maddi olmayan üretim üzerine pasajlar. Belli ki *Kapital*'in ikinci cildini yazmadan önce Marx kapitalistler için harcanan üretken ve üretken olmayan ücretli emek arasındaki sınırları çizerken tereddüt içindeydi.

58- Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 1, s. 412-413.

59- Marx, *Capital*, cilt 2, s. 139. [Karş. *Kapital*, cilt 2, Bölüm 6, Kesim 2, s. 147]. Ayrıca bkz. s. 152 [s. 160]. "Değerin biçim değişimi"nden, Marx üretim süreci dışında metadan paraya ve paradan metaya olan metamorfozu anlar.

nın maliyetleri, yalnızca biçim değişimindeki bir gecikmeden ve onun gerekliliğinden kaynaklanmasına karşın, yine de bu maliyetler I. başlık altında adı geçenlerden farklıdır, şu nedenle ki amaçları değerin biçiminde bir değişim değil, fakat bir ürün, bir yarar olarak metada var olan değerin muhafazasıdır ve bu değer *ürünü ve kullanım değerinin kendisini korumaktan başka bir biçimde korunamaz*. Burada kullanım değeri artmaz, tersine azalır. Fakat bu azalma sınırlıdır ve kullanım-değeri muhafaza edilir. Burada metada içerilen yatırılmış değer de artmaz, fakat maddeleşmiş ve canlı bir yeni emek eklenir."[60] Son olarak: "Taşımayla ürünlerin miktarı artmaz. Birkaç istisna dışında, ürünlerin doğal niteliklerinde taşıma sırasındaki olası değişimler de bilerek yaratılmış yararlı bir etki değildir; daha ziyade kaçınılmaz bir şerdir. *Fakat şeylerin kullanım değeri ancak onların tüketimlerinde maddeleşir ve tüketimleri bu şeylerin yerlerinde bir değişimi gerektirebilir, dolayısıyla ulaşım sanayisinde ek bir üretim süreci isteyebilir*. Bu sanayiye yatırılmış üretken sermaye, taşınan mallara kısmen ulaşımda harcanan emek yoluyla... değer ekler."[61]

Üretken sermaye ile dolaşım sermayesi arasındaki sınır böylece bir kullanım değerini artıran, değiştiren ya da muhafaza eden ya da onun realizasyonu için vazgeçilmez olan ücretli emek ile bir kullanım değerinde, yani bir metanın *vücut biçiminde* hiçbir fark yaratmayan, fakat sadece söz konusu özgül gereksinimlerden doğan, yani bir mübadele değerinin biçimini *değiştiren* (onu *yaratmak* yerine) ücretli emek arasından geçer.[62] Marx'ın bu tanımını genişletirsek diyebiliriz

60- Ibid, s. 141. [Karş. *Kapital*, cilt 2, Bölüm 6, Kesim 2, s. 150-151].

61- Ibid, s. 153 (Italikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 2, Bölüm 6, Kesim 2, s. 161].

62- *Marxist Economic Theory* adlı eserimizde şunları yazdık: "Genelde, kullanım degerlerini yaratan, değiştiren ya da muhafaza eden ya da onları realize

ki fiili hizmet sermayesi –yanlışlıkla meta üreten sermaye ile karıştırılmadığı sürece– dolaşım sermayesinden daha üretken değildir.[63]

Burada önemli bir sonuç ortaya çıkıyor. Kapitalist sınıfın genel çıkarları açısından, geç kapitalizmde hizmet sektörünün genişlemesi en fazla ehveni şerdir. Atıl fazla sermayelerin varlığına karşı tercih edilebilir, fakat toplam artı-değer kitlesini artırmak için doğrudan hiçbir şey yapmadığı ve dolaylı olarak da sermayenin devir zamanını kısaltmak suretiyle ancak mütevazi bir katkıda bulunduğu ölçüde bir şer olarak kalır. *Dolayısıyla geç kapitalizmin mantığı zorunlu olarak atıl sermayeyi hizmet sermayesine çevirmek ve aynı zamanda hizmet sermayesinin yerine üretken sermaye koymaktır, başka bir deyişle hizmetlerin yerine metalar koymaktır*: ulaşım hizmetlerinin yerine özel otomobiller, tiyatro ve film hizmetleri yerine özel televizyon aletleri; yarın da, televizyon programları ve eğitim yerine video kasetler.[64] Bu metalar dağının ölçüsüz büyümesi-

---

etmek için *teknik olarak vazgeçilmez* olan her emeğin üretken emek olduğu, yani mübadele değerlerini artırdığı söylenebilir" (s. 191). Bu üretken emek ile dolaşım alanında harcanan emek arasında daima metaların üretim ve dolaşımına referansla bir çizgi çizmek idi. Bu tanım, yukarıdaki alıntı pasajdan görülebileceği gibi, Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildindeki tanımına tamamen uygundur ("mübadele değerlerini artırdığı" ibaresi yerine "mübadele değeri eklediği" ya da daha da iyisi "değer eklediği" gelmesi gereği hariç). Böylece Altvater şunları beyan ederken hatalıdır: "Mandel'in tanımladığı şekliyle üretken emek kavramı hiçbir şekilde Marx'ın kavramına uygun değildir" ve "hatta kavramın Adam Smith'teki karmaşıklığının gerisine düşer", Altvater ve Huisken, op. cit., s. 249. Altvater bizim Marx'a ilişkin olarak yanıtlamaya çalıştığımız sorunun doğasını anlamış görünmüyor: yani bir yandan üretken alan ile öte yandan dolaşım ve hizmetler alanı arasındaki kesin bölünme hattını.

63- Şimdiye değin bu sorunun en kapsamlı incelemesi Jacques Nagels'in eseri *Travail Collectif et Travail Productif dans L'Evolution de la Pensée Marxiste*, Brüksel, 1974'te bulunabilir. *Bireysel kapitalist* için tüm ücretli emek –dolaşım ve hizmetler sektöründe bile– açıkça üretkendir, çünkü onun genel toplumsal artı-değerin bir kısmını mal edinmesini sağlar.

64- Galbraith'in *The Affluent Society*'sinde tartıştığı "özel refah" ile "kamu-

nin çevreye tehlikelerini vurgulamaya gerek yoktur.

Sermaye maddi mallara doyumdan sonra yaşayamayacağı gibi canlı emek gücünün maddi üretimden elenmesinden sonra da yaşayamaz. Geç kapitalizmde toplumsal ve kültürel hizmetlerin bilim ve teknolojinin ilerlemesi sayesindeki genişlemesinin, tıpkı otomasyonun genişlemesi üzerindeki limitler gibi dar limitler arasına sıkıştırılmasının nedeni budur. Belli bir gelişme noktasında, her ikisi de tüm bir sermayenin valorizasyonu sürecini ve onunla birlikte kapitalist üretim tarzını patlatacaktır.

Tüm bu nedenlerden dolayı, hizmet sektörünün daha da gelişmesi, sermayenin ortalama toplumsal organik bileşimini düşürüp böylece ortalama kâr oranını artırmaya yönelik bir eğilim yaratamaz. Tersine, genel toplumsal artı-değerin kapitalist hizmet sektörüne giden kısmı üretken sermayenin yarattığı artı-değere bir ek olmaktan ziyade ondan bir kesintidir. Tüm bir mallar üretimi alanının tam otomasyonu ile birlikte muazzam bir toplumsal gelirler kitlesinin ortadan kaybolacağı aşikârdır. İçindeki tüm proletaryanın üretken olmayan (artık meta üretmeyen) ücretliler haline gelmiş olduğu hizmet mesleklerinden ibaret olan bir toplum yine de şu sorunla karşılaşırdı: bu ücretliler ücretlerini sadece "kapitalist hizmetler" almak için kullanamazlardı, çünkü doktora gitmeden, ayakkabılarını tamir ettirmeden[65] ya da tatile gitmeden önce ilk olarak yemek, içmek, giyinmek, barınmak ve enerji kaynaklarını

---

sal sefalet" arasındaki karşıtlığın rasyonel çekirdeği budur, ne var ki yazar Marx'ın değer ve artı-değer teorisini reddettiği için bunu tam olarak anlayamaz.

65- Nagels, op. cit., s. 256, kapitalist bir temelde örgütlenmiş, yani ücretli emek istihdam eden dayanıklı tüketim malları için tamir dükkanlarını ekonominin "hizmet" ya da dağıtım sektörlerinden ziyade üretken sektörlerine dahil ediyor, çünkü böylesi tamirler bu malların kullanım değerinin realizasyonu için vazgeçilmezdir.

güvenceye almak zorunda kalırlardı. "Hizmet işletmeleri"ne yatırılmış olan sermaye dolayısıyla "valorizasyon" elde etmeyi hayli zor başarırdı. Otomatik bir süreç tarafından tamamen üretilmiş olan mallar artık satılmayıp da bedava dağıtılsaydı, o zaman bu şekilde yaşam standartlarından emin olan kitlelerin emek güçlerini "hizmet işletmeleri"ne kiralamaları için bir neden bulmak zordur. Başka bir deyişle, böyle bir senaryo artık kapitalizmin tamamen dışında olurdu.

13

Daimi Enflasyon

Para toplumsal bir ilişkiyi ifade eder, bu ilişkide toplumsal emek potansiyeli birbirinden bağımsız olarak harcanmış özel emekler şeklinde parçalara bölünmüştür. Dolayısıyla üreticiler ancak emeklerinin ürünlerinin mübadelesi yoluyla toplumsal temasa geçerler, bu ürünler meta biçimini alır, bu metalar mübadele değerine sahiptir ve genelleşmiş meta üretimi ancak bu mübadele değeri bağımsız bir biçimde onların karşısına para olarak çıkarsa mümkündür.[1] Böylece paranın kökünde hem meta üreticilerinin özel emeğinin toplumsal doğası hem de bu toplumsal karakterin ancak meta mübadelesi, pazar ve değer ürününün özel mal edinimi (kapitalist üretim tarzında: artı-değerin sermaye tarafından mal edinimi) şeklindeki dolaşık yoldan gerçekleşebileceği olgusu yatar. "Para gerçekte emeğin ve ürünlerinin toplumsal niteliğinin belli bir ifadesinden başka bir şey değildir, ancak para özel üretimin temelinin antitezi

1- Marx, *Grundrisse*, s. 140-1, 143-4, 165.

olarak, son tahlilde daima bir şey, başka metaların yanı sıra özel bir meta olarak görünmesi gerekir."[2]

Meta üreten emeğin toplumsal karakterinin *a priori* bir veri olarak verilmemiş olması para *materyali* için bir gereklilik yaratır, başka bir deyişle, özgül bir metanın değerinde içerilmek üzere bir değer – evrensel bir eşdeğer gereği.[3] Marx sadece belli bir sayıdaki çalışma saatlerini ("değer"i) ifade edecek olan "emek parası"nın meta üreten bir toplumda metalar için evrensel bir eşdeğer işlevini neden göremeyeceğini açıklamıştır.[4] Tam da böylelikle Ricardo'da hala görülebilen, meta değerini belirleyen emek değer teorisi[5] ile "parasal değer"i belirleyen miktar teorisi arasındaki geleneksel ikiliği aştığı için Marx emek değer teorisi temelinde tutarlı ve bütünlüklü bir ekonomik teori geliştirebildi.

"Parasal değer"in belirlenimini para metasının (altın ya da altın ve gümüş) meta değerinden başka bir kaynağa, yani "anlaşma"ya,[6] devlet zoruna ya da sadece "meta değerlerinin yansıması"na atfetmeye yönelik her çaba çok ciddi çelişkilere yol açmak durumundadır. Bu durum başkaları arasında *Finanzkapital*'inde doğrudan toplam meta değeri ürününden (dolaşımdaki bütün metaların değerlerinin toplamından) türetilmiş bir "toplumsal olarak gerekli dolaşım değeri" teorisi

---

2- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 593. [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 36, s. 537].

3- Marx: "Bireysel ürünler ya da etkinliklerin toplumsal *güçlerini* yalnızca bu nesnel biçimde edinmeleri ve göstermeleri için öncelikle onları *mübadele değerine, paraya* dönüştürme gereğinin kendisi iki şeyi kanıtlar: 1) bireylerin şimdi yalnızca toplum içinde ve toplum için ürettiklerini; 2) üretimin *doğrudan* toplumsal olmadığını, dahilde emeği dağıtan "örgütlülüğün çocuğu" olmadığını. *Grundrisse*, s. 58. Ayrıca bkz. *Capital*, s. cilt 3, s. 503-4.

4- Marx, *Grundrisse*, s. 136-40, 153-6. *Critique of Political Economy*, s. 83-6.

5- Marx, *Critique of Political Economy*, s. 171-9.

6- Marx: "Para anlaşmalardan doğmaz, tıpkı devletin doğmadığı gibi. Para mübadeleden doğar": *Grundrisse*, s. 165.

geliştiren Rudolf Hilferding örneğinden de bellidir.[7] Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bile,[8] Kautsky bu para teorisinin temel hatasını çözümlemişti, her ne kadar eleştirisini mantıksal sonucuna vardırmamış olsa da.[9]

Dolayımsız bir "dolaşımdaki bütün metaların değerlerinin toplamı"ndan başlamak suretiyle Hilferding, Marx'ın para teorisinin temelini ihmal etti, yani: "Fiyat ile değer arasındaki fark, ürünü olduğu emek zamanı ile ölçülen meta ile mübadele edildiği emek zamanının ürünü arasındaki fark – bu fark metaların gerçek mübadele değerlerinin ifade edildiği bir ölçü olarak hareket etmek üzere üçüncü bir metayı gerektirir. Çünkü fiyat değere eşit değildir, dolayısıyla değeri belirleyen öğe –emek zamanı– fiyatların ifade edildiği öğe olamaz, çünkü emek zamanı o zaman kendi kendinin eşdeğeri ve eşdeğer olmayanı olarak kendini aynı zamanda hem belirleyen hem de belirlemeyen olarak ifade etmek zorunda kalacaktı."[10]

Hilferding'in "bütün metaların değerlerinin toplamı" bölü paranın dolaşım hızı formülü böylece iki türlü anlamsızdır: birincisi, "bütün metaların değerlerinin toplamı" ancak mübadele yoluyla ve farklı oranlarda toplumsal olarak gerekli emek zamanına indirgenebilen türdeş olmayan emek miktarlarının toplamını temsil ettiği için; ikincisi, böyle bir emek miktarı paranın dolaşım hızı ile bölünemeyeceği için: beş mil-

7- Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 29-30.

8- Lenin, Hilferding'in para teorisi hakkındaki hükmü için tek bir sözcük kullandı: yanlış. *Collected Works*, cilt 39, s. 334.

9- Karl Kautsky, "Gold, Papier, und Ware", *Die Neue Zeit*, cilt 31/31, No. 24, s. 837. Hilferding'in para teorisinin ilgili başka bir eleştirisi için bkz. Suzanne de Brunhoff: *L'Offre de Monnaie*, Paris, 1971, s. 83 vd. Ancak bu eser de tıpkı Kautsky gibi Marx'ın para teorisinin esas önemli öğesinden söz etmez.

10- Marx, *Grundrisse*, s. 139-40. Marx'ta son cümlenin altı çizilidir.

yon iş saati bölü yılda 25 kez el değiştiren altın sikkeler ya da banknotlar boş bir formüldür.

"Bütün metaların değerlerinin toplamı"nın yerini "bütün metaların fiyatlarının toplamı"[11] alırsa ve fiyatın *değerin parasal ifadesi* (parasal biçimi) olduğu kabul edilirse, o zaman fiyatların toplamı bir *ilişki* olarak görülebilir, yani metaların değişen değeri ile para metasının değişen değeri arasındaki ilişki, para materyali. Para sorununun her Marksist çözümlemesi bu *ilişkinin* bir çözümlemesinden başlamalıdır.[12] Marx bu anlamda üç farklı gelişme yasasına tekabül eden üç farklı para biçimi ayrımını yapar:

1. Saf madeni para. Saf madeni para –çözümlememizi basitleştirmek için yalnızca altın parayı madeni para sayacağız– burada kalıcı bir değere (içerdiği toplumsal olarak gerekli emek miktarına) sahiptir, dolaşımdaki hacmi dolaşımdaki meta değerlerinin dinamiği ve realize edilecek ödemeler tarafından belirlenir. Altının değeri sabit kalırken, meta değerlerinin toplamı (emek üretkenliğindeki bir artıştan ya da üretimdeki bir gerilemeden dolayı) düşerse, altın paranın dolaşımı azalacak ya da metaların fiyatları düşecek

11- Marx yaptığı genel para tanımından metaların ancak daha önceden ideal bir fiyat konmuş ise dolaşıma girebilecekleri biçiminde önemli bir sonuç çıkardı: *Grundrisse*, s. 193. Hilferding'in hatası, burada Bölüm 1'de eleştirilmiş olduğu gibi, kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki antagonizmayı anlamamakla yakında ilgiliydi, bu da onu orantılı üretimi sayesinde bunalımlara karşı dayanıklı bir evrensel kartel şeklindeki yanlış hipoteze götürdü. Buharin onu bu doğrultuda bir ölçüde takip etti.

12- "Altın, değerin bir ölçüsü olarak kullanılacaksa, ilkesel olarak *değişken* bir değer olmalıdır, çünkü ancak emek-zamanının cisimleşmesi olarak başka metaların eşdeğeri haline gelebilir, fakat emeğin somut üretkenliğindeki değişmelerin bir sonucu olarak aynı emek zamanı miktarı aynı türde kullanım değerlerinin eşit olmayan hacimlerinde içerilir." *Critique of Political Economy*, s. 67.

ve tasarrufta bir artış ile altın para pazardan çekilecektir. Altının değeri sabit kalırken, meta değerlerinin toplamı (üretimde bir artış ya da istikrar ya da emek üretkenliğinde bir düşüşten dolayı) yükselirse, altın paranın dolaşımı artacaktır (yastık altındaki altın dolaşıma sokulacaktır). Tersi durumda: Altın madenciliğindeki emek üretkenliğinde ani bir artıştan dolayı altının değeri düşerse, başka metaların fiyatları yükselecektir, meta değerlerinin toplamında bir değişim olmaması koşuluyla. Altın madenciliğindeki emek üretkenliğinde ani bir düşüşten dolayı altının değeri yükselirse ve meta değerlerinin toplamı sabit kalırsa, fiyatlar düşecektir.[13] Bununla birlikte, bu örnekler istisnai ve marjinaldir. Kilit nokta dolaşımdaki para hacminin metaların fiyatlarının (bu da nihai olarak bütün metaların değerlerinin toplamı ile altının değeri arasındaki ilişki tarafından belirlenir) altın paranın dolaşım hızı ile bölünmesi tarafından belirlenmesidir. Özerk değişken her zaman metaların dolaşımı ve değeridir; altın paranın dolaşıma girmesi ve çıkması kapitalist yeniden üretimin gereksinimlerinin bir fonksiyonudur.

2. Dolaşım araçlarını ekonomize etmek ve krediyi genişletmek için saf altın paranın yerini alan konvertibl kağıt para (ya da küçük gümüş sikkeler). Burada altın para için olan ile aynı yasa geçerlidir, tek koşul bu kağıt paraların aşırı miktarda basılmamasıdır. Bu koşula uyulursa, böyle bir para "altın kadar iyidir" ve tıpkı altın gibi herhangi bir zamanda dolaşımdan çekilebilir ve daha sonra tekrar dolaşıma soku-

13- Kesin konuşmak gerekirse, bu sadece basit meta üretimi için geçerlidir. Kapitalist üretim tarzında dolayım altın madenlerine yatırılmış sermaye ile geri kalan sermaye arasındaki kär oranının eşitlenmesi yoluyla gerçekleşmelidir. Bu sorun üzerine bkz. Otto Bauer, "Goldproduktion und Teuerung", *Die Neue Zeit*, cilt 30/2, No. 27, s. 4 vd.

labilir. Ancak o tekabül ettiği altın miktarından daha büyük miktarlarda basılırsa, konvertibl kağıt para otomatik olarak değer kaybeder. Örneğin, 1 ons altın = 1 ton çelik denklemi verili emek miktarlarını karşılaştırır; böylece 1 ons altın 80 mark yerine 160 mark tarafından temsil edilirse bu hiçbir şekilde altının ya da çeliğin değerini değiştirmez. Fakat fazladan ödenen para her 10 marklık banknotun şimdi eski altın miktarının yarısını temsil ettiği anlamına gelir. Dolayısıyla değeri yarı yarıya düşmüştür – başka bir deyişle, çeliğin (kağıt para cinsinden) fiyatı iki katına çıkmıştır.[14]

3. Konvertibl olmayan ve zorunlu bir kuru olan kağıt para. Esas olarak, bu para da konvertibl kağıt para ile aynı yasaya uyar fakat önemli bir farkla: meta değeri ile altının değeri arasındaki ilişki burada artık doğrudan verili olmadığı için, ne kadar altının bu kağıt para tarafından nesnel olarak temsil edildiği ancak *post festum* belirlenebilir. Bunun göstergesi de bu kağıt paranın *altın* ("serbest" piyasada ya da "kara" borsada) *ve yabancı döviz karşısındaki* kuru olacaktır.

Dolayısıyla enflasyon ancak kağıt para durumunda anlamlı bir kavramdır.[15] "Altın enflasyonu" terimi "demir enflasyonu" kadar anlamsızdır: doğru kavram burada enflasyon değil fakat metanın değerinde bir düşüştür. 16'ncı yüzyılda olduğu gibi, 1849 sonrası ya da 1890 sonrasındaki değerli madenlerin

14- Tekrarlayalım: kapitalist üretim tarzında –basit meta üretiminden farklı olarak– bağlantılar o kadar basit değildir, çünkü başka şeyler arasında kâr oranlarındaki dalgalanmaları takiben parasal olarak efektif talebin üretimin farklı sektörlerine dağıtımı, üretim fiyatlarının dinamikleri ve sermaye birikiminin gelişimi ayrı ayrı bu sektörlerde incelenmelidir.

15- Konvertibl kağıt paranın enflasyonist bir biçimde basılması uzun vadede konvertibiliteyi ortadan kaldırır, çünkü öteki türlü altın rezervlerinin erimesi yoluyla dış ödemelerin tümden çökmesi tehlikesi olurdu. Pratikte 1969'dan beri resmiyette ise Ağustos 1971'den beri doların başına gelmiş olan şimdi tam da budur.

değerindeki ani bir düşüşün (Transvaal ve altın üretiminde siyanür kullanımı) kağıt paradaki yoğun enflasyona benzer fiyat artışlarına yol açtığı doğrudur. Fakat önemli bir fark hemen göze çarpar. Altın değer yitirince hala tasarruf için kullanılabilir, buna karşın devalüe olmuş kağıt para tipik olarak dolaşımda tutulur ve giderek tasarruf açısından yararsız hale gelir.[16] Dolayısıyla "enflasyon" terimi ancak sikkelerin içindeki altın miktarı düşürüldüğü, yani sikkeler tağşiş edildiği zaman kullanılabilir. Fakat bu durum, "enflasyonist sikkeler"in tasarruf için biriktirilebilir olmaktan çıkıp Gresham'ın iyi bilinen yasası gereği dolaşımda kalmaya devam etmesi kuralını bütünüyle doğrular. Bu nedenle Hofmann 1890'lardan itibaren tekellerin egemenliğine denk gelen yükselen geçim maliyetlerinin "tarihsel enflasyon"un başlangıcına işaret ettiğini iddia ederken yanılmaktadır. [17] O dönemin yükselen fiyatları, özellikle düşen altın üretim maliyetlerinin bir sonucu olarak altının değerindeki düşüş dahil olmak üzere başka etkenlerle açıklanabilir.[18] "Tarihsel enflasyon"dan söz etmek için en erken zaman Birinci Dünya Savaşı'ndan sonrası ve daha doğrusu ancak 1929-32 Büyük Bunalımı aşıldıktan sonrasıdır.

Altın para kullanan gelişmiş kapitalist ülkelerde kağıt para enflasyonu ilk kez silahlanma ve savaşın yol açtığı devlet harcamalarındaki şişkinlik ile birlikte (bütçe açıkları para ba-

---

16- Bununla birlikte, farklı ulusal enflasyon oranları durumunda, satın alma gücünün bir kısmını yitiren fakat öteki kağıt paralar kadar devalüe edilmeyen kağıt para tasarruf için kullanılabilir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1960'ların ortalarına kadar dolar için bu durum geçerliydi.

17- Werner Hofmann, *Die säkulare Inflation*, Berlin, 1962, s. 10-11.

18- Bu konu için bkz. örneğin, Karl Kautsky, "Die Wandlungen der Goldproduktion und der Wechselnde Charakter der Teuerung", *Die Neue Zeit* 16 numaralı eki, 1912-1913, yayın tarihi 24 Ocak 1913. İleride bu bölümde bu konuda Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Eugen Varga, Karl Kautsky ve Otto Bauer arasında gelişen ilginç tartışmaya döneceğiz.

sarak kapatılmaya başladığı zaman) ortaya çıktı.[19] Metaların fiili üretim ve dolaşım süreci çerçevesinde kredi olanaklarını genişletmenin bir mekanizması olarak enflasyonu hem burjuva siyasal iktisatçıları hem de kapitalist politikacılar tarafından sorumsuzca diye reddedildi.[20] Bu görüşün arkasındaki mantık sadece pazar ekonomisinin içkin yasalarının normal dengeyi restore edebileceği ve bu sürece her türlü "yapay" müdahale girişiminin uzun vadede ekonominin toparlanmasını tehlikeye sokacağı ve bunalımın çelişkileri ve nedenlerini katlayacağı idi.[21]

Bu "ortodoks" para anlayışı kuşkusuz bir doğruluk payı içeriyordu. Kapitalist aşırı-üretim bunalımları başka şeyler arasında belli sermayelerin yığınsal bir devalorizasyonu yoluyla (daha yüksek bir sermayenin organik bileşimine rağmen) toplam sermayenin valorizasyonunu kolaylaştırmak biçimindeki nesnel işlevi yerine getirir. Üretken ve kurgusal sermayelerin bu devalorizasyonu eşit bir biçimde ve her bireysel işletmenin sermaye yatırımıyla orantılı olarak meydana gelmez. Seçici bir süreçtir bu, burada geri ve sahte işletmeler tamamen elenirken teknik olarak ileri işletmeler hayatta kalır. Ortalama üretkenliğe sahip fabrikalar iflastan kurtulsa da önderlik eden fabrikalardan daha fazla zarar görür. Böylece bir aşırı-üretim bunalımı kapitalist üretim tarzı içinde meta üreti-

---

19- Bu noktada bkz. örneğin, Eugen Varga, "Gold und Kapital in der Kriegswirtschaft", *Die Neue Zeit*, cilt 34/1, s. 815; aynı yazardan *Die Wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur*, Viyana, 1920 ve *Die Krise der kapitalistischen Weltwirtschaft*, 2. Baskı, Hamburg, 1922, s. 11, 16, 23-5, vb.

20- Örneğin, Alfred Marshall, *Principles of Economics*, Londra, 1921, s. 594-5, ve 709-10.

21- Bu bakımdan klasik figür "refah iktisadı"nın babası iyi niyetli A. C. Pigou idi. Pigou, Büyük Bunalım'ın arefesinde ücretleri düşürmek suretiyle bunalımın savuşturulabileceği, çünkü bu yolla girişimcilerin yatırımlarını artırmaya teşvik edileceği tezini ciddi ciddi savundu.

ıninde ıneta değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli emek zamanı olarak emek üretkenliğini artırmak için ve bir iflaslar dalgasıyla toplumsal emeği nesnel olarak israf eden firmaları eleyerek metaların düşen değerine rağmen genişletilmiş yeniden üretimin tekrar yoluna devam etmesini sağlamak için uygun olan mekanizmadır. Refah ve "aşırı ısınma" evresinde artmış olan fiyatlar şimdi metaların değerindeki düşüşe göre ayarlanır ve artı-kârlar büyük ölçüde elenir. Bir aşırı-üretim bunalımı (yukarıda kaydettiğimiz gibi) aynı zamanda sermayenin devalorizasyonu yoluyla ortalama kâr oranında yenilenmiş bir yükselişi ve artı-değer oranında bir artışı da periyodik olarak mümkün kılan mekanizmadır. Bu ise "öncü" firmalarda sermaye birikiminde bir artışa izin verir ki bu da daha da yüksek bir emek üretkenliği ve dolayısıyla bireysel kapitalistler için artı-kârların yeniden ortaya çıkması demektir.

Şişkin bir kredi ve enflasyon kapitalist ekonominin böyle bir "hijyenik temizliği"ni önlerse –başka bir deyişle, fiyatlarda periyodik bir düşüş, pazar fiyatlarının meta değerlerine (üretim fiyatlarına) periyodik bir ayarlaması yapay olarak önlenirse– zaten sektörlerindeki ortalama emek üretkenliğinin altına düşmüş olan bir dizi kapitalist işletme uzun bir süre için sermayelerinin devalorizasyonu ya da iflastan kurtulabilir. O zaman "sağlıklı" işletmeleri hasta ya da tamamen sahte işletmelerden ayırdetmek zorlaşır.[22] Bununla birlikte, bu durum

22- Kendi çağında Marx bunu keşfetmişti bile: "Yeniden üretim sürecinin zorla genişlemesine dayalı bu baştan sona yapay sistem, elbette Bank of England gibi bir bankaya tüm dolandırıcılara eksik olan sermayelerini senetleri aracılığıyla verdirmek ve ona değeri düşmüş metaları eski nominal değerleri üzerinden aldırmak suretiyle iyileştirilemez." *Capital*, cilt 3, s. 490. [*Kapital*, cilt 3, Bölüm 30, s. 434]. Ayrıca bkz. agy, s. 503-4. 1960'lardan beri ABD'de Penn Central'ın iflası ve British Leyland, Citroen ve Toyo Kongyo gibi dev otomotiv firmalarının birden borçlarını ödeyemez hale gelmesi ile tam da böylesi bir duruma tanık oluyoruz. Bu firmalar ancak büyük hükümet ya da banka kurtarma operasyonları ile kurtarıldı (Chrysler'in benzer bir kaderden

uzun vadede üretim kapasitesi ile parasal olarak efektif talep arasındaki dengesizliği artırabilir ancak: dolayısıyla o çarpışmanın sadece ertelenmesi tehlikesini içerir.[23] 1929-32 Büyük Bunalımı'nın etkisi, kapsamı ve süresi kaçınılmaz olarak egemen iktisadi ideolojinin bir revizyonuna yol açtı, çünkü şimdi burjuva iktisadi politikasının önceliklerinde bir kayma vardı. Uzun vadeli parasal istikrarsızlık şimdi daimi işsizlik ve durgun üretimin kısa ve orta vadeli tehlikelerinden daha az tehdit edici sayılıyordu. Sermayenin valorizasyonu açısından, bu değişim kuşkusuz meşru ve haklı idi. Ciddi toplumsal ve siyasal mülahazalar da ABD'de İkinci Dünya Savaşı'ndan önce bile ve geriye kalan emperyalist devletlerde özellikle savaş sonrası dönemde burjuva sınıfın yeni tutumunun ardında yatıyordu. Çünkü toplumsal güçlerin uluslararası ilişkisindeki değişim kitlesel bir işsizliğin yinelenmesinin şimdi geç kapitalizm için felaket niteliğinde bir toplumsal bunalıma denk olacağı anlamına geliyordu.

Bütün bu nedenlerden dolayı, en önemli tekelci sermaye

---

kaçıp kaçamayacağı henüz belli değildir). Önceki yılların enflasyonist patlaması olmasaydı böyle firmaların kârlı olmayışı çok daha erken belli olurdu.

23- Keynes ve Keynesçiliğin "ortodoks-neoklasik" eleştirisinin iyi bir özeti Sudha R. Shenoy'un F. A. Von Hayek yazıları antolojisinde bulunabilir: *A Tiger by the Tail – The Keynesian Legacy of Inflation*, Londra, 1972. Bu yazarın kırk yıldır örnek bir inatçılıkla ileri sürdüğü Keynesçiliğin sonunda enflasyon yoluyla ciddi bir ekonomik bunalımı kışkırtacağı tezi uzun vadede karşı konulamaz görünüyor. Tek mesele şu ki Hayek için bu durum şeytan ile derin mavi deniz arasındaki bilinen alternatife götürür: ciddi bir ekonomik bunalımı uzun vadede önlemek için bu siyasal iktisatçı kısa vadede aynı ekonomik bunalımı serbest bırakacak bir ekonomi politikasını tutarlı olarak savundu. 1945-50 dünyasına retrospektif bir bakış, muzaffer emperyalist güçlerin hükümetlerinin dünyadaki en iyi iradeyle bile böyle bir alternatifi neden gerçekçi sayamayacağını anlamak için tek gerekli olan şeydir. Keynes'in kendisini eleştirenlere verdiği klasik yanıt, "uzun vadede hepimiz ölüyüz", Fransız soylularının ünlü "après nous le déluge" özdeyişinin bir yankısıdır. Bu söz tarihin mahkûm ettiği bir sınıfın bakışını yansıtıyordu, tarihsel geleceğinden emin olan bir sınıfınkini değil.

gurupları ve emperyalist hükümetler, 1929-32'de yaşanan türden kataklizmik ekonomik bunalımları yenmek ya da önlemek için bir araç olarak birbiri ardına daimi kurumsallaşmış enflasyonu seçtiler. Burjuva siyasal iktisadında Keynes'in başlattığı "devrim" önceliklerdeki bu değişimin bilinçli bir ideolojik ifadesi idi. Zamanın birçok beyanatı emperyalizmin ekonomik politikasında bilinçli bir dönüşten söz etmenin uygun olduğunu göstermek için buraya alınabilir.[24] Burada sadece bizzat Keynes tarafından yapılmış böyle bir beyanı alıntılamamız yeterlidir: "Dünya fiyatlarını artırmanın tüm dünyada borç harcamasını artırmaktan başka hiçbir etkin yolu yoktur. ... Böylece ilk adım kamu otoritesinin inisiyatifinde atılmalıdır ve kısır döngüyü kırmak ve ilerleyen bozulmayı durdurmak için yeterli olacaksa muhtemelen büyük bir ölçekte ve kararlılıkla örgütlenmiş olmalıdır... Şimdiye kadarki argümanları izlemiş olan bazı şüpheciler savaştan başka hiçbir şeyin büyük bir resesyonu sonuca vardıramayacağını düşünüyorlar. Çünkü şimdiye dek savaş hükümetin büyük ölçekli borç harcamasının tek maddesi oldu. .. Umarım hükümetimiz bu ülkenin barışın görevlerinde bile enerjik olabileceğini gösterecektir."[25]

Teknik olarak, daimi enflasyon 19'uncu yüzyılın sonlarından itibaren *banka parasının* genişlemesi ile görünmeye başladı. Konvertibl kağıt para (itibari altın) son yüzyılda *dolaşım kredisini* garantilemenin bir aracı olarak basıldı. Bu kağıt para basımının hacmi büyük ölçüde kırdırılacak poliçe, çek veya senetlerin hacmine göre değişiyordu, yani kapitalist meta dolaşımının doğrudan gereksinimlerine sıkıca uyarlanmış idi. Böylesi bir kağıt para spekülasyon yoluyla krediyi *yaymanın*

24- Hofmann, agy, s. 26-9, "daimi enflasyon"un doktriner kökenleri ya da haklılaştırmaları için birkaç kaynak gösteriyor.

25- J. M. Keynes, *The Means to Prosperity*, Londra, 1933, s. 19, 22.

bir aracı olarak yaratılabilirdi ancak: herşeyden önce o bu açıdan inisyatifi ele alan ticaeri sermaye idi. Cari hesaptaki mevcuttan daha fazla para çekme pratiği daha da yaygınlaşınca durum değişti.[26] Bankalar tarafından kredi verilmesi şimdi metaların fiili dolaşımından çok daha özgür hale geldi; inisiyatif ticari sermayeden üretim alanındaki büyük şirketlere geçti. Bu şirketler şimdi cari hesaplarındaki mevcuttan daha fazlasını çekme yoluyla, yani banka parasıyla üretim için kredi alabiliyordu.[27] Böylece para hacmi iki yerine üç parçası olan tersine çevrilmiş bir piramid haline geldi: altından bir taban, onun üstünde daha geniş bir kağıt para katmanı ve onun da üstünde daha da geniş bir banka parası katmanı.

Bununla birlikte, merkez bankası otoritelerinin toplam para miktarı üzerindeki kontrolü altın standardı temelindeki mali ortodoksinin kurallarına itaat etmeye devam ettiği sürece, para yaratma yöntemlerinin genişlemesi dolaşımdaki *faux frais* [üretken olmadığı halde zorunlu olan ikincil maliyetleri] ekonomize etmek için tasarlanmış saf teknik bir süreç olarak kaldı. Ne var ki "Keynes devrimi" para yaratmanın yalnızca biçimini değil içeriğini de dönüştürdü. Banka parası ya da mevduatlar artı banka cari hesapları üzerinden fazla çekişler bundan böyle enflasyonun ana kaynağı oldu.

26- Banka sermayesinin bu değişimde belli bir çıkarı vardı, çünkü daha fazla kâr fırsatı veriyordu. Bu bağlamda bkz. R. S. Sayers, *Modern Banking*, Oxford, 1967, s. 267-70.

27- Bkz. örneğin Joseph Schumpeter'in daha 1912'de yaptığı gözlem: "Kredi (Schumpeter burada dolaşım kredisinden farklı olarak üretim ya da girişimci kredisini kastediyor – E. M.) geçmişteki girişimciliğin sonuçları üzerinden ya da genelde rezervlerden ya da geçmiş gelişmelerce yaratılmış satın alma gücünden verilemeyeceği için, *ad hoc* yaratılmış kredi ödeme araçlarından oluşabilir ki bunlar ne dar anlamda para ile ne de zaten mevcut olan ürünler ile desteklenebilir. .. Kredi esastan gerekli olduğu tek durumda (yani girişimci kredisi – E. M.) ancak... yeni yaratılmış ödeme araçlarından verilebilir." *The Theory of Economic Development*, New York, 1961, s. 106.

Başlangıçta, hem Keynes'in hem de benzer görüşlere sahip Alınan para teorisyenlerinin teşvikiyle burjuva devleti bu dönüşümde inisiyatifi ele aldı. Açık finansmanı –başka bir deyişle, bütçe açıklarının ek "parasal olarak efektif talep" yaratmak için kullanılması– devletin izlediği uzun vadeli strateji idi. Enflasyonun ana kaynağı olarak kamu harcamalarının rolü İkinci Dünya Savaşı'nda daha da belirgin hale geldi. Ancak savaştan sonraki yeni "genişleme tonlu uzun dalga" sırasında gerçek devlet harcamaları hala önemli olmasına karşın nihai olarak daimi enflasyon dinamiğinde ikincil öneme sahip oldu. *Bundan böyle enflasyonun ana kaynağı bankaların özel sektöre verdiği ve merkez bankaları ve hükümetlerin güvencesindeki cari hesap üzerinden fazla para çekme hakkının genişlemesi oldu* – başka bir deyişle, kapitalist şirketlere üretim kredisi ve hanelere tüketici kredisi (herşeyden önce ev ve dayanıklı tüketim malları satın alımı için). *Böylece bugünkü daimi enflasyon kredi parasının daimi enflasyonu ya da genişletilmiş yeniden üretimin* (artı-değeri realize etmek ve sermaye birikimi için ek araçların) *uzun vadeli kolaylaşması için geç kapitalizme uygun para yaratma biçimidir*.

Çağdaş daimi enflasyonun kökeni ve doğasına ilişkin bu açıklama Marksizmi yardıma çağıran birçok çevrelerde reddedilmeye devam ediyor. Bu çevreler askeri harcamaların enflasyonun tek ya da en azından başlıca kaynağını oluşturduğu anlayışına inatla sarılıyorlar. Ne var ki rakamların dili açık. Bunun için İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri ABD ekonomisindeki farklı toplam rakamlara ilişkin aşağıdaki dizileri karşılaştırmak yeterli:[28]

28- GSMH ve özel borçlanma *Economic Report of the President*, Şubat 1970 içinde ve *Survey of Current Business*, Mayıs 1970, alıntılayan *Monthly Review*, Eylül 1970, s. 5'te verilmiştir. Ulusal borç, 1969: bkz. AET tarafından yayınlanan istatistiksel veriler.

Yıl	A Gayrisafi Milli Hasıla (milyar dolar)	B Kamu Borcu	C Özel Borçlar	A'nın yüzdesi olarak B	A'nın yüzdesi olarak C
1946	208.5	269.4	153.4	129.4	73.6
1950	284.8	239.4	276.8	84.0	97.2
1955	398.0	269.8	392.2	67.8	98.5
1960	503.7	301.0	566.1	59.7	112.4
1965	684.9	367.6	870.4	53.7	127.1
1969	932.1	380.0	1,247.3	40.8	133.8
1973	1,294.9	600.0	1,700.0	46.3	131.2
1974	1,395.0	700.0	2,000.0	50.0	140.0

Resmi tamamlamak için ABD'deki toplam özel borcun 1925 ile 1945 arasında pratikte sabit kaldığını eklemek yeterlidir (1925'te 131.2 milyar dolar; 1945'te 139.7 milyar dolar); bu borcun muazzam genişlemesi ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlar. Batı Almanya'da kağıt para dolaşımı 1955'te 14 milyar marktan 1973'te 47.5 milyar dolara yükseldi, fakat yurtiçindeki firmalara ve özel şahıslara banka kredileri aynı dönemde 63 milyar marktan 631 milyar marka yükseldi. Japonya'da kağıt para dolaşımı 1950'de 422 milyar yenden 1970'te 5,556 milyar yene yükseldi, fakat banka kredileri 1952'de 2,500 yenden 1970'te 39,500 milyar yene çıktı. Görece küçük askeri harcamaları olan bir ülke olan Belçika örneği de dikkate değer. 1962-71 döneminde kamu sektörüne banka kredileri 210 milyar Belçika frankına yükseldi, yani neredeyse iki katına çıktı, bu arada özel ekonomiye banka kredileri 72 milyardan 340 milyar Belçika frankına çıktı, ya da yaklaşık beş kat arttı. Ancak, aynı dönemde, sabit fiyatlarla Gayrisafi Milli Hasıla yüzde 55 kadar arttı. Bu kredi yaratımının enflasyonist karakteri barizdir.

Daimi enflasyon görüngüsünün çağdaş bilinci, geleneksel modele zıt olarak, fiyatların bariz aşırı-üretim –resesyon– zamanlarında düşmeyi durdurup hatta yükselmeye devam ettiği zaman büyümeye başladı. Büyük Bunalım elbette kapitalist aşırı-üretim bunalımlarında daha önce görülmüş olan her şeyin ötesinde bir ölçekte fiyatlarda muazzam bir çöküşe yol açtı. 1938 bunalımı da benzer şekilde fiyatlarda keskin bir düşüşe yol açtı.

1940-46 yıllarının genel fiyat artışlarından sonra çelişkili bir gelişme boy gösterdi: bütün beklentilerin tersine, fiyatlar savaş sonrası ilk yıllarda dik bir biçimde yükseldi, ABD'de hariç, burada fiyatlar 1949 resesyonunda hafif de olsa geriledi. Ardından "Kore Savaşı Canlanması" fiyatlara taze bir rüzgar verdi. ABD'de 1953, 1957 ve 1960 yıllarının resesyonları her durumda perakende fiyatlarda da bir artışa yol açtığı zaman "daimi enflasyon"un etkisi görünür hale geldi (1953'te toptan fiyatlar bir kez daha hafifçe geriledi). 1970-71 resesyonunda fiyatlarda süren artış özellikle belirgin idi ve 1974 yılı resesyonunda daha da belirgin hale geldi.

Böylece "sürüngen enflasyon"u tanımlamak için yepyeni bir terminoloji oluştu, bu durum geç kapitalizmin gerçekte otuz yıldan fazla bir süredir daimi enflasyon koşulları altında yaşadığının gecikmiş bir biçimde farkına varılmasını yansıtıyordu. Galbraith daha 1958'de demişti: "Mevcut tutumlar ve hedefler bizi ekonomiyi enflasyonun anormal değil normal bir olasılık olarak görülmesi gerekecek bir kapasitede çalıştırmaya zorluyor".[29]

Kredinin ya da kredi parasının (banka parası) genişlemesi-

29- *The Affluent Society*, s. 204. Bu sorunun tamamı için bkz. başkaları arasında Gilles Jourdain ve Jacques Valier, "L'Echec des explications bourgeoises de l'inflation", *Critiques de l'Economie Politique*, No. 1, Eylül-Aralık 1970, s. 56-8.

nin enflasyonist bir etkisi olduğu nasıl kanıtlanabilir? Bu enflasyon nasıl ölçülebilir? İlk bakışta yanıtlamak basit gibi: metaların fiyatlarındaki artış ile. Ancak böyle bir basitleştirme Hilferding'in döngüsel uslamlamasına düşme riskini taşır. Fiyatlar metaların değerlerinin parasal ifadesi olduğu için para enflasyonu yükselen fiyatlardan otomatik olarak çıkarsanamaz. Meta fiyatları daima iki metanın değerleri arasındaki bir ilişkiyi ifade eder – belli bir meta ve altın. Bu ilişkinin *her iki* tarafının gelişimi ve korelasyonu çözümlememizin temelini oluşturmalıdır. Bir önemli etken daha dikkate alınmalıdır, bu etken bir ölçüde Keynesçi ekol tarafından doğru olarak ifade edilmiştir. Parasal olarak efektif olan talebin satın alma gücü olarak para, sadece süregelen meta üretimi *akışı* ile karşılaştırılmamalıdır, çünkü onun bir de *harekete geçirici* etkisi vardır – başka bir deyişle, kendisi verili bir metalar *stoğunun* akışkanlığını restore edebilir.[30] Bu işlev bir aşırı-üretim bunalımında özellikle önemlidir. Büyük satılmamış meta stokları elde mevcut iken, bankalar ya da merkez bankaları sistemi ek mübadele araçları yaratmak için kullanılırsa, bu ek para miktarının etkisi fiyatları artırabilir, fakat enflasyonist olmak zorunda değildir.[31] Çünkü o sürmekte olan meta hasılasının mübadelesine yardımcı olmakla kalmaz, vadesi gelen ödemelerin yapılmasını da kolaylaştırıp böylece daha önce satılamadıkları için dolaşımdan çekilmiş olan metaları tekrar dolaşıma sokabilir. Bu nedenle, Keynesçi ve yeni Keynesçi ekol, ek dolaşım ya da ödeme araçları yaratımının ancak bütün "üretim faktörleri" tam olarak kullanılıyor ise enflasyonist

30- John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londra, 1936, s. 1936, s. 117-19, 126-8, 300-3.

31- Marx, bunalım zamanlarında para miktarını geçici olarak artırmayı önleyen 1844 tarihli Peel'in Banka Yasası'ndan alayla söz ederdi. *Capital*, cilt 3, s. 513-33, 537. Ayrıca bkz. *Critique of Political Economy*, s. 185.

bir etkisi olacağı şeklindeki genel tezi öne sürmüştür.[32]

Büyük satılamaz mal stokları kullanılmayan üretim kapasiteleri var iken ve üretim aygıtı tam yüklü olarak çalışıyor iken ek kağıt ve banka parası miktarlarının tamamen farklı etkileri olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Fakat Keynesçi tez sadece kısmen doğrudur. Bu tezin temel zaafı toplama (agregat) değerleri yeterince farklılaştırmadan kullanmasında ve otomatik ve dolayımsız tepkilere olan inancında yatar. Resesyon ve bunalım dönemlerinde para miktarında bir artışın tüketici mallarının satışını artırabileceği doğrudur (ancak öyle olsa bile belli bir sabit oranda olmak zorunda değildir). Bununla birlikte, bu artış, pazarın uzun vadede genişleyeceği beklentileri de var ise ve kâr oranı artırılır ise (özellikle kapitalistler resesyonun başında bu oranı çok düşük buluyordular ise) ancak o zaman üretken yatırımlarda bir artışa yol açacaktır. Bu olmazsa ya da girişimcilerin aradığı ölçüde olmazsa, özel yatırımlar olmaz ya da beklenen hacimde olmaz.[33] Devlet harcamaları, bütçe açıkları, vergi indirimleri vs'nin farklı biçimlerinin çarpan etkisi, dolayısıyla farklı konjonktürlerde çok büyük ölçüde değişebilir. Üretken yatırımlar –yani üretilen değerde bir artışa yol açan yatırımlar– üretken olmayan yatırımlardan çok daha yüksek bir çarpan etkisine sahiptir. Belli koşullar altında, atıl sermayenin bir biçiminden ötekine geçişten başka bir şeyi gerçekten temsil etmeyen ekonomik işlemlerin –örneğin spekülasyon amacıyla arsa almak için hisse satışı ya da tersi– çarpan

---

32- "Enflasyonist boşluk" tezi Keynes tarafından ilk kez İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında şu eserde formüle edildi: How to Pay for the War, New York, 1940. Bu tezin öğeleri *Genel Teori*'sinde (s. 302-3) zaten mevcuttur.

33- Roosevelt'in New Deal'inin kısmi başarısızlığının ve devlet harcamalarındaki muazzam artışa rağmen Üçüncü Reich'ta üretken sivil yatırımların 1933-38 evresinde önemli ölçüde artmayışının nedeni bu idi (bkz. Bölüm 5).

etkisi o denli küçük olabilir ki en fazla ekonominin toplam cirosunu ancak çok hafifçe artırabilir. Dolayısıyla kredi genişlemesinin enflasyonist etkisini daha net olarak tanımlamak için üç eğilimin birbiriyle ilişkisini kurmak gereklidir:

1. Kapitalist dünyadaki genel meta üretimindekine kıyasla altın sanayisindeki emek üretkenliğinin gelişimi ve dolayısıyla altınla ifade edilen meta fiyatlarının uzun vadeli eğilimleri;
2. Toplam değer hasılasına (yani üretim hacmi çarpı ortalama meta değeri) kıyasla para miktarının gelişimi, para dolaşımının hızını dikkate alarak.
3. Fiyat gelişiminin yapısal sorunları, yani toptan ve perakende fiyatlarını hammadde ve tarımsal mallar fiyatlarının ve sınai nihai malların fiyatlarının ve dış pazardaki fiyatlarla dünya pazarındaki ihracat fiyatlarının vs farklı gelişimi.

Sonuncu madde kredi parası enflasyonunun geç kapitalist tekellerin *özgül* gereksinimlerinin sonucu mu yoksa sadece artı-değeri realize etmenin ve sermayeyi valorize etmenin genel zorluklarının sonucu mu olduğunu bize söylemesi gerekir. Burada şu kadarı beklenebilir: para ve değer teorisi açısından "maliyet enflasyonu" tezinin haklı bir yanı yoktur.[34] Tekelci kapitalizm koşullarında şirketler ancak bir likidite fazlası var ise maliyetlerdeki artışları otomatik olarak satış fiyatlarına, yani tüketicilere transfer edebilirler.[35] Tersine, ücretler artar-

34- "Maliyet enflasyonu teorisi" için bkz. örneğin F. W. Paish, "The Limits of Income Policies", F. W. Paish ve J. Hennessy, *Policy for Incomes*, Institute of Economic Affairs, Londra, 1968, s. 13 vd; F. S. Brooman, *Macro-Economics*, Londra, 1963, s. 234-7.

35- Bu teorinin zayıflığını gösteren başka birçok argüman vardır. Ücret maliyetlerinin toplam üretim maliyetlerinin yüzde 35'ini oluşturduğu sanayi dalları ile yüzde 1'ini oluşturduğu sanayi dallarında benzer fiyat artışları kay-

ken para miktarı sabit kalırsa ya da sadece üretimdeki artışlara kendini ayarlarsa, o zaman *rekabet olmaksızın bile* belli sanayilerde artan maliyetler fiyatlarda bir artışa yol açamaz. İstikrarlı döviz koşullarında, Marx'ın verili bir hasıla ve metaların değerinde ücretlerde bir artışın sadece kârları azalttığı ve fiyatları yükseltmediği teoremi mutlak olarak geçerlidir.[36] "Maliyet enflasyonu" tezinin ardında yatan kapitalist bir pazar ekonomisinde ücret artışlarının nesnel etkilerinin bir çözümlemesi değil, fakat geç kapitalizmde şirketlerin banka parası sistemiyle artan üretim maliyetlerini otomatik olarak tüketiciye transfer etmek için gereken para miktarına ulaşmayı *garantiledikleri* gözlemidir.[37] Bu demektir ki fiyat artışlarının teknik nedeni "aşırı" ücret talepleri değil, fakat bankacılık sistemi ve para yaratımının tekelci sermayenin çıkarlarına özgül bir biçimde uyarlanmasıdır. *Daimi enflasyon, konjonktürel olarak görece hızlı sermaye birikimi ve görece yüksek istihdam düzeyleri koşullarında artı-değer ve kâr oranının hızlı bir biçimde inişe geçmesine karşı geç kapitalizme özgü bir frenleme mekanizmasıdır.*[38]

---

dedilebilir; genel olarak, daha yüksek ücret artışlarının sebebi geçim maliyetlerindeki önceki artışlardır. "Maliyet itkili enflasyon" teorisinin çürütülmesi için bkz. Gilles Jourdain ve Jacques Valier, agy, s. 58-67.

36- Marx, *Selected Works* içinde *Wages, Price, and Profit*, s. 218.

37- Böylece enflasyon açıkça ikili bir işleve sahiptir: artı-değer oranında bir artışa izin verir ve aynı zamanda para ücretlerde bir artışla ücretlerin göreli payındaki düşüşü gizler. Artan parasal ücretler o zaman enflasyona bağlanabilir. Örnek için bkz. "liberal" İngiliz ekonomi gazetecisi Samuel Brittan'ın eseri, *The Treasury under the Tories 1951-1964*. Brittan bir yandan kendisini para-ücret istikrarının ateşli bir destekçisi ilan ediyor (s. 150), öte yandan işçilere geçim maliyetiyle geçim standardını birbirine karıştırmamayı tavsiye ediyor. Para ücretleri artan geçim maliyetlerini telafi bile etmiyorsa yaşam standartlarının nasıl yükseleceği açıklanmıyor. Brittan açıkça ücretler pahasına hızlı büyümeyi savunuyor, başka bir deyişle, işçi sınıfı hesabına zorunlu tasarrufu ve dolayısıyla artı-değer oranında bir artışı.

38- Jacob Morris yazıyor: "Enflasyon bir süre ... kapitalizmin sömürme gü-

Altın sanayisindeki emek üretkenliğinin gelişimi ancak dolaylı olarak hesaplanabilir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Güney Afrika altın sanayisindeki "çalışma maliyetleri", "madencilik maliyetleri"nin yaklaşık yüzde 85'ini oluşturuyordu. Bu rakamlar Marx'ın değişken sermaye ve üretim maliyetleri kategorilerine tam olarak uymaz, çünkü "çalışma maliyetleri" kategorisi kuşkusuz beyaz gözetmenler ve direktörlerin yüksek maaşları biçimindeki artı-değerin bir kısmını gizliyordu. Böylece, örneğin 1907'de bu madenlerin 17,697 beyaz büro çalışanı 5.94 milyon sterlin tutarında toplam maaş alırken, 165,000 beyaz olmayan emekçinin ayni ve nakdi maaşları toplamı sadece 9.8 milyon sterlin idi.Üretim yaklaşık 234,000 kg saf altın idi. Çalışma yılları sayısı (toplam insan gücü yılı başına toplam emek girdisi miktarı) yaklaşık 183,000 idi. 1940'ta üretim 400,000 kg saf altına ulaşırken, çalışma yılları sayısı 400,000'e yükselmişti. 1907'ye kıyasla böylece bir kg saf altın başına canlı emek girdisinde hafif bir artış olmuştu. Mevcut bilgiler ölü emek girdisini (değişmeyen sermaye) vermiyor, fakat elbette bu da artmıştı. Dolayısıyla iki dünya savaşı arasında altın üretimindeki ortalama emek üretkenliği durgun kaldı ve muhtemelen hafifçe geriledi.[39]

---

cünü sürdürme yolu olarak yedek sanayi ordusunun yerini tuttu": "Inflation", *Monthly Review*, Eylül 1973, cilt 25, no. 4. Bu ancak sınırlı bir ölçüde doğrudur. Bu kitabın 5. ve 14. bölümlerinde göstermeye çalıştığımız gibi, "uzun genişleme dalgası" sırasında ve daimi enflasyon koşulları altında yedek emek ordusundaki dalgalanmalar geçmişte olduğu gibi reel ücretlerin evrimi ve dolayısıyla artı-değer ve kâr oranı üzerinde güçlü bir etkiye sahip oldu. Fakat şurası bir gerçek ki daimi enflasyon olmasaydı bu etkiler çok daha vahşice olurdu.

39- Bu şaşırtıcı değil çünkü madencilikte verili bir maden ocağı için azalan getiriler yasası işler, daha derinden maden çıkarmak gerektikçe getiriler azalır. Konuyla yakından ilgili olan birinin şu ifadesini düşünün, bu sözler altın madenlerinin diferansiyel getirilerinin dinamikleri hakkında birşeyleri ifşa ediyor: "Odanın (Transvaal ve Orange Serbest Eyaleti Maden Odası – E. M.) Johannesburg'ta Haziran 1965'te yapılan 75'inci yıllık toplantısında emekliye

1967'de aynı 400,000 emek birimi 1940'ta olduğunun iki katından fazlasını üretti; 950,000 kg saf altın. Bu arada 1907'de cevher tonu başına 6.14 dolar değer biçilen ve 1940'ta 5.15 dolar tutan ton başına toplam üretim maliyeti 8.36 dolara yükselmişti (devalüe edilmiş dolarla).[40] 1973 yılı için ilgili rakamlar şöyle idi: 400,000 işçi ve gözetmen tarafından üretilmiş 852,000 kg altın, üretim maliyeti cevherin tonu başına 14.7 devalüe edilmiş 1973 doları, 1940 yılı değeri yaklaşık 4.05 dolara denk düşüyor. Benzer şekilde haftalık çalışma saatlerinde de bir düşüş olduğu için gerçekçi bir tahmine göre 1907 ile 1967 arasında *bir gram altının değeri yarıya inmiştir*; çalışma haftası 1973'te daha da kısaldığı için bu değerin hala 1907 değerinin yarısında kaldığı varsayılabilir. Güney Afrika'da üretilen altının değerindeki bu yüzde 50 azalma başka şeyler arasında en yoksul madenlerin kapatılıp Orange Serbest Eyaleti, Klerksdorp, Ewander ve Farwestrand'da yeni, zengin madenlerin açılmasına bağlanabilir, bu madenler Güney Afrika madenciliğinde cevher tonu başına ortalama altın getirisini 1955'te 6.67 gramdan 1965'te 10.78 grama yükseltti. Ayrıca, altın maden-

---

ayrılan başkan C. B. Anderson yükselen maliyetlere ilişkin şunları da söyledi: ... 'Tekrar vurgulamalıyım ki çıkarılan ton başına çalışma maliyetlerinde her bir sentlik artış her ocaktaki –yeni olsun eski olsun, düşük dereceli olsun yüksek dereceli olsun– bir miktar cevheri ödenebilir kategorisinden ödenemez kategorisine transfer ediyor... Bu ocak işlenmeden bırakılacak, muhtemelen hepten... Ayrıca, tek tek ocakların yaşamları giderek kısalıyor ve bir bütün olarak altın madenciliği sanayisinin gerileme günü hissedilir biçimde yakınlaşıyor'." Bureau of Mines / U.S. Department of the Interior, *Area Reports: International Mineral Yearbook 1965*, cilt 4, Washington, 1966.

40- 1907 yılı için Güney Afrika altın madenleri verileri, A. Mill (ed.), *The Mining Industry*, cilt XIX, New York, 1910-1911. 1940 için *Engineering and Mining Journal*, cilt 142 (1941), no. 2, s. 68. 1967 için Bureau of the Mines / U.S. Department of the Interior, *Minerals Yearbook 1967*, Washington, 1968, s. 544.

ciliğinde bazı ciddi teknik iyileştirmeler devreye girmişti.[41]

1967'den beri serbest piyasadaki "altın fiyatı"ndaki hızlı artış (yani dolar ve öteki dövizlerin değerindeki keskin düşüş) Güney Afrika altın sanayisinde önemli yapısal değişimler getirmişti. Daha az üretken madenler yeniden açıldı veya üretimlerini artırdı. En zengin madenlerin hasılası kısıldı. Çıkarılan cevher tonu başına altın içeriği 10.11 grama düştü ve daha düşecek. Aynı zamanda, cevher tonu başına net gelir 1970'te 3.9 randdan 1972'nin ilk 9 ayında 20.7 randa yükseldi (1974 sonbaharında 1 rand 1.4 – 1.5 dolara eşitti). Afrikalı madencilerin ücretleri kronik işgücü kıtlığının bir sonucu olarak açlık sınırının üsütne çıkarıldı (1974'te madencilerin sadece yüzde 22.5'i Güney Afrika Birliği'nden idi, madenlerdeki işgücünün geriye kalanı göçmen idi). Vardiya başına ücretler 1970'te 0.3 randdan 1974'ün sonunda 1.6 randa çıktı. Bununla birlikte, aynı zamanda, makineleşme daha büyük ölçekte uygulanmaya başlayınca emek üretkenliği de şimdi artmaya başlıyor, birkaç yıl içinde maden sahipleri işgücünün sadece yarısı ile şimdikinden daha fazla altın üretmeyi umuyor. Kısaca, 1 gr altının değeri şimdi aşağı doğru kaymaya başlıyor, tıpkı kapitalistçe üretilen bütün metaların değerinde olduğu gibi.[42]

Aynı 1907-1967 dönemi içinde toplam emperyalist meta üretimi içinde emek üretkenliğindeki artışı hesaplamak daha kolaydır. Amerikan imalat sanayisinde çalışma saatleri sayısı 1907 ile 1967 arasında yüzde 71 arttı; oysa üretim endeksindeki artış yüzde 900'den fazla idi (endeks 80'den 738'e çıktı). Bu da emek üretkenliğinde yüzde 520'lik bir artış öngörüyor. Tarımda, 1907 ile 1967 arasında, çalışma saatleri sayısı yaklaşık üçte iki azalırken (endeks 95'ten 32'ye düştü), üretim yüzde

41- Bkz. Bureau of Mines / U.S. Department of the Interior, *Minerals Yearbook 1967*, cilt I-II, Washington, 1968, s. 536.

42- İstatistikler *Neue Zürcher Zeitung* gazetesinden, 30 Kasım - 1 Aralık 1974.

77 arttı.[43] Bu altmış yıl içinde dolayısıyla tarımsal emek üretkenliği yüzde 540 arttı, aşağı yukarı sanayi ile aynı oranda.

Öteki emperyalist ülkelerde 1907-14 döneminde emek üretkenliğindeki artış ABD'dekine eşit oldu, 1914-40 döneminde ise çok daha büyük küçük oldu, fakat daha sonra 1947-67 döneminde çok daha büyük idi.[44] Dolayısıyla emek üretkenliğinin ABD'deki gelişimi ile emperyalist dünyanın toplam meta üretimindeki gelişimi arasında hiçbir büyük fark olmaması gerekir. Bu demektir ki emperyalist ülkelerde üretilmiş olan ortalama metanın değeri bugün Birinci Dünya Savaşı öncesinden beş ya da altı kez daha düşüktür. Altının değerinin o zamandan beri yaklaşık yüzde 50 düştüğü dikkate alınırsa, metaların altın cinsinden fiyatlarının ortalama olarak 1907'dekinden üç kez daha düşük olması gerekir.[45] Gerçekte ise kağıt dolarlarla ifade edilen meta fiyatları 1907'dekinden üç kez daha yüksek. *Kağıt paranın bu dokuz kat devalüasyonu böylece kesin nesnel bir işlev gördü: metaların altın miktarıyla ifade edilen değerindeki ciddi düşüşü gizlemek, çünkü meta fiyatlarında hızlı ve kesintisiz bir düşüş, coğrafi genişleme olanaklarının yokluğunda uzun vadede kapitalist ekonomiyi işleyemezhale getirebilirdi.*[46]

43- 1907-65 dönemi bilgileri US Department of Commerce / Bureau of the Census, *Long Term Economic Growth*'tan alındı. Statistical Abstract of the USA içindeki yıllık resmi veriler sayesinde bu bilgileri 1967 yılına dek uzattık.

44- Son evre için bkz. cari OECD yayınlarındaki veriler, zikreden Neusüss, Balnde ve Altvater, "Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwährungskrise", *Probleme des Klassenkampfes*, Kasım 1971.

45- Bu tahmin –her halükarda sadece kaba bir tahmin– doğal olarak ancak özdeş bir meta paketi için anlamlıdır. 1907'de üretilmemiş ya da sadece küçük bir ölçekte ve tamamen farklı bir kalitede üretilmiş metaların değerinin uzun vadeli gelişimini hesaplamak anlamsızdır. Bununla birlikte, metaların *küresel* üretimi için böyle bir tahmin çok anlamlıdır.

46- Meta fiyatlarının dayanıklı ve hızlı bir gerilemesi başka şeyler arasında kredi sisteminin felcine sebep olurdu; çünkü düşük bir nominal faiz oranı ile bile

Burada Birinci Dünya Savaşı arefesinde Varga, Bauer ve Kautsky arasında ilginç bir tartışmaya yol açmış olan bir sorun çıkar: altın üretimindeki bir artış kendi içinde metaların (altın) fiyatlarında bir artış üretir mi?[47] Bizce, bu tartışmanın her iki tarafındaki argümanlar emek değer yasasının sıkı bir uygulaması açısından yanlış idi. Varga'nın, merkez bankalarının "altın fiyatı"nı sabitlemek suretiyle altın üretiminin fiyatları artırmasını önleyebileceği tezi savunulamaz ve Kautsky ve Bauer tarafından inandırıcı bir biçimde çürütülmüştür.[48] Kautsky altın üretiminde bir artışın ek bir genel talebi –başka bir deyişle, kapitalist meta üretimi pazarının bir genişlemesini– temsil ettiğini kanıtlamak amacıyla altının özel durumunda ısrar etti. Altın üretimi, bireysel bir meta olarak yalnızca (kuyumcular ve başkaları için) belli bir kullanım değerine sahip olmakla kalmayıp ayrıca *bütün* metalarla mübadele edilebilir olmak gibi çok özel bir kullanım değerine de sahiptir. Böylece,

---

reel faiz altının değerindeki yıllık artış ile artırılmak zorunda kalırdı. Bir bütün olarak kredi ve banka sermayesi sanayi ve ticaret sermayesinden daha çok kâr ederdi. Meta stoklarının süren amortismanı ticaret sermayesinin işleyişini çok fazla engellerdi. Işçilerin nominal ücretlerde bir düşüşe karşı direnişi geçim maliyetlerindeki bir yükselişe karşı tepkilerinden çok daha hızlı ve daha güçlü olduğundan reel ücretlerde daimi bir artış için –sermayeyi dehşete düşüren– kitlesel bir baskı gelişirdi ki ancak kitlesel işsizlikle nötralize edilebilirdi.

47- Eugen Varga, "Goldproduktion und Teuerung", *Die Neue Zeit*, cilt XXX/1, no. 7, s. 212 vd, no. 16, s. 557 vd. Otto Bauer, "Goldproduktion und Teuerung", *Die Neue Zeit*, cilt XXX/2, s. 4 vd ve 49 vd. Karl Kautsky, "Gold, Papier und Ware" ve "Die Wandlungen der Goldproduktion und der Wechselnde Charakter der Teuerung", (yukarı bkz).

48- Çağdaş iktisat literatüründe kullanıldığı biçimiyle tüm bir "altının fiyatı" kavramı Marx'ın değer teorisi açısından anlamsızdır. Metaların fiyatı onların para yani altın cinsinden değerini ifade eder, altın yalnızca değerlerin ölçüsü değil, aynı zamanda fiyatların standardıdır. Dolayısıyla "altının fiyatı", altının altın cinsinden değerinin ifadesi olurdu. Bu ifade ile gerçekte kastedilen dövizlerin "değer"idir, yani bir para biriminin temsil ettiği altın miktarıdır. "Altının fiyatı ons başına 35 dolardır" formülü aslında "bir dolar bir ons altının 1/35'ini temsil eder" anlamına gelir.

altın kapitalizminde hiçbir zaman "satılamaz" hale gelemez. Bu doğrudur ve daha fazla ayrıntıya girmeye gerek yoktur. Ancak Kautsky, altın üreitiminin *hacminde* bir artışın sadece *para* sermayede[49] bir artışa yol açacağı ve altının ayırdedici karakterinin de zaten dolaşıma sokulmak zorunda olmayıp tasarruf için hazine gibi saklanabilmek olduğu gerçeğini gözden kaçırdı. Dolayısıyla, Kautsky'nin sandığı gibi, yıllık altın üretiminin kendi değeri ile birlikte toplam meta talebini de artıracağı şeklinde otomatik bir kesinlik yoktur. Bunun olması, ek altın miktarının dolaşıma entegre olup olmayacağına bağlıdır, yani kapitalist ekonominin verili konjonktürüne, meta üretiminin hacmine, paranın dolaşım hızına, kredi hacmine (mübadele işlevi yanısıra bu para ile yapılacak ödemelere), vb bağlıdır.

1929 ile 1939 arasında altın üretimi, kapitalist dünyadaki toplam talebi önemli bir biçimde artırmaksızın neredeyse iki katına çıktı. Ek altın ABD'nin döviz rezervlerine aktı ve *stoklandı*. Sadece altının *değerinde* bir indirim otomatik olarak altınla ifade edilen metaların fiyatlarında bir artışa yol açar. 1893'ten 1914'e kadar emperyalizmin "dorukta" olduğu yıllarda geçim maliyetlerin-deki artışta merkezi rolü oynayan şey altın *üretimindeki* artış değil, fakat 1890'lardan beri altının *değerindeki* azalmadır.

Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemden 1960'ların sonuna değin dolaşım ve ödeme araçlarının (para miktarı) gelişimi makul bir doğruluk sınırları içinde tespit edilebilir (bundan böyle kendimizi geç kapitalizmin en tipik sektörü olarak ABD

49- Bkz. Marx: "Biz burada, ticari kredinin akışında bir duraklamanın ya da bir tasarrufun –bu, ister fiili dolaşım ortamındaki bir tasarruf olsun, ister yeniden üretimle meşgul aktörlerin rezerv sermayesinde bir tasarruf olsun– ifadesi olmaması ölçüsünde para-sermayenin birikimini ele alacağız. Bu iki durum dışında, para-sermayenin bir birikimi, Avustralya ve Kaliforniya'nın yeni altın madenlerinin bir sonucu olarak 1852 ve 1853'te olduğu gibi, olağandışı bir altın akışı ile de olabilir." *Capital*, cilt 3, s. 501. [*Kapital*, cilt 3, Bölüm 31, s. 444-445].

ekonomisiyle sınırlayacağız). Friedman-Schwartz'ın iyi bilinen serilerine[50] göre, para miktarı (uzun vadeli banka mevduatı hariç) 1915'te 100 endeksinden 1929'da 215 endeksine yükseldi, yani yüzde 115 oranında arttı. Aynı dönemde sınai hasıla yüzde 70 artarken tarımsal üretim sabit kaldı. Friedman ve Schwartz'a göre bu dönemde paranın dolaşım hızında hafif bir ivme de vardı. Ancak altın hacmi bir kez daha yüzde 25 artarken, paranın dolaşım hızı 1929'dan sonraki bunalım yıllarında yüzde 30'dan fazla azaldı.[51] Bu rakamlara uygun olarak, 1939'daki toptan satış fiyatları düzeyinin 1915'dekinden sadece yüzde 10 daha yüksek olduğunu görürüz (altın fiyatlarını yansıtmakta daima belli bir zaman gecikmesi gösteren perakende fiyat düzeyi 1939'da 1916'dakinden yüzde 10 daha yüksek idi). Doğal olarak, kağıt para dövizi 24 yılda satın alma gücünün sadece yaklaşık yüzde 10'unu (yılda yüzde 0.4'ten azını) yitirdiği zaman uzun vadeli enflasyondan söz etmek pek mümkün değildir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan bu yana olan gelişimi 1915'ten 1939'a kadarki gelişim ile karşılaştırırsak, tablo tamamen değişir. 1945 ile 1967 arasında para miktarı yaklaşık yüzde 90 arttı;[52] 1967'ye gelindiğinde 1929'dakinden yedi kat ve 1907'dekinden dokuz kat daha yüksek idi. Paranın dolaşım hızı 1945 ile 1967 arasında iki katına çıkarak 1929 yılının ritmini bir kez daha yakaladı. Ancak 1967'nin toplam sınai hasılası 1929'dakinin sadece dört katı iken tarımsal üretim

50- Milton Friedman ve Anna Jacobson Schwartz, *Monetary Statistics of the United States*, New York, 1970.

51- Ortodoks "saf" para miktarı teorisinin ne güzel bir çürütülmesi! Bu teorinin tersine, paranın dolaşım hızı verili olarak alınamaz: para miktarındaki ciddi bir artış, iş çevrimi tarafından belirlenen meta dolaşımı ve sermaye birikiminin gereksinimleri bu ek para miktarını eski dolaşım hızı ile "soğuramaz" ise bu artış dolaşım hızındaki bir gerileme ile nötralize edilebilir.

52- Friedman ve Schwartz, agy

yaklaşık olarak yüzde 45 artmıştı. Burada meta üretiminde herhangi bir orantısal artışa tekabül etmeyen enflasyonist bir para kitlesi gözardı edilemez. Sonuçta, 1967'deki ortalama fiyat düzeyi 1929'dakinin iki katı ve 1907'dekinin üç katı oldu. Para miktarındaki artış, yani kağıt para ve banka parasındaki artış, böylece dolar enflasyonunun şaşmaz ve doğrudan teknik nedeni idi. Para miktarı fiziksel üretim hacminden çok daha hızlı arttı – metaların toplamının değerlerindeki (altın fiyatlarındaki) keskin düşüşe ters yönde hareket etti.

Farklı fiyat serilerinin farklı dinamiklerinin son bir karşılaştırması geç kapitalizmde daimi enflasyonun somut mekanizmalarına içerden bir bakış kazandıracaktır. 1967'de ABD'de toptan satış fiyat endeksi 106.2 idi, 1929'da 52.1 ve 1945'te ise 57.9 olmuştu; perakende (tüketici fiyatı) endeksi de 1929'da 59.7 ve 1945'te 62.7 iken 1967'de 115.4 idi. 1973'teki toptan ve perakende endeksleri 142.3 ve 152.9 idi. Böylece iki seri arasında oldukça paralel bir gelişme görünüyor. Ancak görünürdeki bu paralellik aşağıdaki olgular hesaba katılınca değişir:

1. 1958 ile 1964 arasında ABD toptan fiyatları hemen hemen aynı kaldı (endeks 1958'de 100.4 idi, 1964'te 100.5). 1957-64 dönemi için bile sadece yüzde 3.5 oranında bir artış vardı, yani yılda yüzde 0.5'ten az. 1951 ile 1956 arasında da toptan fiyatların istikrarı mutlak idi. *Tüm bir 1957-64 dönemi için ABD toptan satış fiyat endeksi sadece tek bir yılda, 1956 "boom" yılında önemli bir oranda arttı.*
2. Oysa aynı dönemde tüketici fiyatlarında kesintisiz bir artış vardı. Ancak 1952-55 yıllarında bu artış önemsiz idi, öteki tüm yıllarda yıllık yüzde 1'i geçiyordu. Tüm 1951-64 dönemi için toptan satış fiyatları sadece yüzde 3.8 artarken, perakende fiyatları yüzde 17.6 arttı.
3. 1967'de çiftliklerden doğrudan arz edilen gıda maddele-

ri, kimyasallar ve kauçuk mallar için toptan fiyat endeksi 1957-59'dakinden *daha düşük* idi. Tekstil ürünleri, kağıt ürünleri, mobilya ve elektirikli ev aletleri bu on yılda toptan fiyatlarda ya ortalamanın altında bir artış gösterdi ya da değişmedi. Oysa makineler, madeni maddeler ve kereste ortalamanın üstünde bir toptan fiyat artışı gösterdi.

4. 1968'den başlayarak toptan fiyatların bütün ana kategorilerinde kesintisiz bir artış meydana geldi, yani enflasyon kümülatif oldu ve hızlandı. Fakat bu yıldan sonra bile bireysel toptan satış fiyatları dalgalandı. Örneğin, 1969-70'te hazır kereste fiyatları önemli ölçüde geriledi ve elektirikli ev aletleri fiyatları da hafifçe geriledi. Bu son metaların toptan fiyatları 1970'te 1950 düzeyinin yüzde 30 ve 1960 düzeyinin yüzde 25 altında idi.

Tüketici fiyatlarından benzer bir tablo çıkıyor. 1957-67 döneminde gıda, tekstil, mobilya ve elektirikli ev aletlerinin perakende fiyatları ortalama geçim maliyeti endeksinden daha az yükseldi (bu dallardaki toptan fiyatlardan çok daha fazla olmasına karşın). Öte yandan hizmetlerin maliyetleri (herşeyden sağlık ve eğlencede fakat "karma mallar" denen kategoride de) ortalama artıştan daha fazlasını kaydetti.

Aynı dönemdeki hammadde fiyatlarının, ancak 1973'te tersine çevrilen, dünya pazarındaki neredeyse kesintisiz düşme eğilimi de bu serilere eklenirse o zaman parasal devalüasyonun yapısı şöyle açıklanabilir:

1. Altın paradan tekelci sermayeye banka parası yaratımı yoluyla gereksinimlerine yeterli miktarda parayı bulan bir parasal sisteme geçiş, büyük kapitalist şirketlerin göreli piyasa kontrolü (oligopol rekabeti, fiyat liderliği) koşullarında sattıkları metaların fiyatlarını yükseliş (boom) dönemlerin-

de hafifçe artırmalarına ve resesyon dönemlerinde stabilize etmelerine izin verir.[53] Üçüncü teknolojik devrimin ardından emek üretkenliğindeki büyük artış göz önüne alınırsa, bu onların kâr marjlarının genişlemesi (artı-değer oranında bir artış) demektir ki bu da "yönetilen fiyatlar"a ve görece yüksek bir özfinansman oranına yol açar.[54] Bu "yönetilen fiyatlar"ın altında yatan politikanın temel hedeflerinden biri pazardaki dalgalanmaların önlenmesi, yani büyük şirketlerin kendilerinin (ideologlarının aksine) kaçınılmaz olarak gördükleri resesyonlar sırasında uygulanacak projelerin planlamasıdır. Böylece Means'in hesabına göre, US Steel Corporation'ın [Amerikan Çelik Şirketi], 1950'lerde getirdiği ortalama üstü fiyat artışları "başabaş noktasını" (yani kârlılık eşiğini geçmek için gereken minimum kapasite kullanımını) o derece düşürmüştür ki 1960 yılının ikinci yarısında bu şirket resesyonun bir sonucu olarak sadece

53- Bu konuda başkaları arasında bkz. Gardiner C. Means, *Pricing Power and the Public Interest*, New York, 1962; D. Schwartzman, "The Effect of Monopoly on Price", *Journal of Political Economy*, August 1959. Means'e göre, 1953 ile 1962 arasındaki fiyat artışlarının yüzde 85'i çok yoğunlaşmış üretim dallarının ürünlerinden kanaklanmaktadır. Stigler ve Kindahl, tekelleşmiş sektörlerden bile fiyat dalgalanmalarını örnek vererek "yönetilen fiyatlar"ın önemini sorgulamıştır: *The Behaviour of Industrial Prices*, New York, 1970. Ancak Means hiçbir zaman bunu reddetmedi. Means, bizzat Stigler'in istatistiklerine dayanarak serbest rekabetle karakterize edilen 18 sektördeki fiyat dalgalanmalarının tekelleşmiş 50 sektördekinden çok daha büyük olduğunu ve ikincilerin çoğunun karşı-çevrimsel olduğunu inandırıcı bir biçimde göstermeyi başarmıştır: "The Administered Price Thesis Confirmed", *American Economic Review*, Haziran 1972.

54- Bu koşullarda, Levinson'un tekelleşmenin *mümkün kıldığı* fiyat artışları ile artan sermaye birikiminin *gerekli kıldığı* fiyat artışları arasında yaptığı ayrımın (agy, s. 30) hiçbir anlamı yoktur. Tekellerin, hızlanmış teknolojik yeniliğin (inovasyonun) gereksinimi olan yüksek özfinansman oranını sağlayan ortalamanın üstünde kâr marjları (teknolojik artı-kârlar) elde edebilmesi bankalar ya da merkez bankacılığı sisteminin izlediği enflasyonist para yaratma politikasının yanısıra tekil bir "yapısal" kompleks oluşturur. Bunlar geç kapitalizmin aynı özgül yapısının sadece farklı boyutlarını oluşturur.

yüzde 47'lik (!) bir kapasite kullanımı ile canlanma [boom] yılı olan 1953'teki net kârının neredeyse aynısını elde etti. Oysa 1953'te kapasitesinin yüzde 98'ini kullanıyordu.[55]

2. Altında yatan emek üretkenliğinden daha da hızlı yükselen, kullanım değerleri kitlesindeki ciddi artış, geç kapitalizmde artan realizasyon zorlukları yaratır. Bunlar ifadesini satış maliyetlerinin ve tüketici kredisinin dik bir tırmanışında bulur. Tekelci kapitalizm koşullarında, perakende ticaret alanında önemli bir yabancı rekabet olmadığı sürece dolaşım maliyetlerindeki bu ciddi artışlar (daima para miktarındaki yeterli bir artışla birlikte) tüketicilere yansıtılabilir. İşte iç pazardaki tüketici fiyatları ile ihraç fiyatlarının bir karşılaştırması (endeks her durumda 100 = 1970). Bu tablo hangi ulusal kapitalist sınıfların dünya pazarındaki ihracat paylarını başarılı bir biçimde artırdıklarını da gösteriyor:[56]

	Tüketici Fiyatları		İhraç Fiyatları	
	1969	1973	1969	1973
ABD	94	123	95	124
Batı Almanya	93	119	98	104
Japonya	93	124	95	107
İngiltere	94	128	94	125
Fransa	95	120	91	118
İtalya	95	123	95	108*
Belçika	96	118	95	99*
Hollanda	96	126	96	107

* 1972

55- Means, *Pricing Power and the Public Interest*, s. 148. 1960'larda Batı Alman büyük kimyasal tekellerinin benzer bir performansı için bkz. Aike Blechschmidt, Gerhard Hoffmann, Reinhold von der Marwitz, *Das Zusammenwirken von Konzentration, Weltmarktentwicklung und Staatsintervention am Beispiel der BRD*, Lampertheim, 1974, s. 23.

56- Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1974*, s. 220-1; OECD raporu *Inflation*, 1970, s. 22 1961-69 döneminin benzer bir incelemesini veriyor.

3. Daha yüksek bir tekelleşme derecesi marjinal olarak daha büyük fiyat artışlarına izin verir. Toptan satış fiyatları alanında bu artışlar Departman I'de Departman II'dekinden daha büyük olacaktır. Tersine: emek üretkenliğinin göreli büyümesi de (metaların değerlerinin ve altın fiyatlarının gerilemesi) fiyat artışlarının kapsamını daraltacaktır. Böylece bu artışlar geç kapitalist çağın başlangıcından beri üretkenlikte özellikle hızlı bir artışla kendini gösteren sektörlerde (tarım, kimyasallar, elektirikli aletler) daha az makineleşme derecesine sahip sektörlerden (inşaat ve hizmetler) daha düşük olacaktır.[57] Fakat emek üretkenliğinde ortalamadan daha yüksek bir artış oranına sahip olan sektörlerdeki göreli fiyat istikrarının kendisi tıpkı emek üretkenliği daha yavaş bir artış kaydetmiş olan sektörlerin fiyatlarındaki daha hızlı yükseliş kadar daimi enflasyonun bir ifadesidir.

Böylece daimi enflasyonun hiçbir şekilde değer yasasını geçersiz kılmadığı açıktır. Bu yasa şimdi sadece altına bağlı olmaktan serbest kalmış olan kağıt paranın değerinin (satın alma gücünün) sürekli azaldığı belli koşullar altında işlemektedir. Daimi "sürüngen" enflasyon "dörtnala giden enflasyon"a dönüşmediği sürece, şiddetlenen yapısal aşırı-üretim pekala belli birtakım sektörlerde fiyat indirimlerine yol açabilir; toptan fiyatlarda genel bir düşüş bir bile gelecekte bir olasılık olmaktan dışlanamaz. 1973-74 boyunca, bu dönemdeki enflasyonun hızlanmasında sadece ikincil bir rol oynayan, hammaddelerdeki hızlı artışın ardından dünya resesyonundan do-

57- François Perroux'ya göre ("Inflations importees et structures sectorielles", François Perroux, Jean Denizet ve Henri Bourguinat, *Inflation, Dollar, Euro-Dollar*, Paris, 1971, s. 108) inceleme altındaki Batılı ülkeye bağlı olarak, 1958-68 arası on yıldaki analiz edilebilen fiyat artışlarının yüzde 70 - yüzde 90 kadarı hizmetler ve inşaat sanayisindeki fiyat artışlarına dayandırılabilir.

layı bu fiyatlarda hatırı sayılır bir düşüş geldi.[58]

Burada yanıt bekleyen iki ilgili sorun ortaya çıkar. Hizmet sektörünün şişkinliği (hipertrofisi ve onun da ötesinde doğrudan değer yaratmayan bütün etkinliklerin, yani devlet aygıtı ve dolaşım alanının da hipertrofisi) daimi enflasyonun bir sebebi midir? Bizim daimi enflasyon açıklamamız ile Friedman ya da Rueff'in geleneksel miktar teorisi arasında ne fark var?

Hizmet sektörünün (ya da bütün üretken olmayan harcamaların) enflasyonist etkisi sorununun çözümlemesi aritmetik bir örnekle kolaylaşabilir. Kapitalist bir toplumun yıllık değer ürününün aşağıdaki yapıda olduğunu varsayalım:

I : 10,000 c + 5,000 v + 5,000 s = 20,000 üretim aracı
II : 5,000 c + 3,000 v + 3,000 s = 11,000 tüketim aracı

Departman I'de yaratılan 5,000 birim artı-değerin 3,750'si biriktirilir ve 1,250'si üretken olmayan biçimde tüketilir. Departman II'de 3,000 birim artı-değerin 2,250'si biriktirilir. Dolayısıyla toplam 11,000 birimlik tüketim aracı hasılasının 10,000'i cari dönemde tüketilir (8,000'i işçiler tarafından ve 2,000'i kapitalistlerle hizmetçileri tarafından) ve 1,000'i gelecek yılki genişletilmiş yeniden üretim için kalır (ek emek gücü istihdamı için). Değişmeyen sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi için elde 5,000 birim üretim aracı vardır.

Şimdi bu iki sektörün yanısıra, bu taban yılında oluşmuş üçüncü bir hizmetler sektörünün olduğunu ve toplam 3,600 birim değerinde hizmet satmış olduğunu varsayalım. Hizmet

58- İthalatı GSMH'sının sadece yüzde 5'ine denk düşen ABD için bu barizdir. Başka bariz örnekler Japonya, Kanada ve Fransa'dır, bunların 1973'teki ortalama ithal fiyatları 1970 düzeylerine göre sırasıyla yüzde 6, yüzde 12 ve yüzde 13 artarken geçim maliyeti 1970'e göre yüzde 24, yüzde 16 ve yüzde 20 arttı.

sektörünün hiçbir makine, bina vs alınadığını varsayarsak (bu sadece hesapları basitleştirmek için konmuş bir hipotezdir, fakat hizmetler ile Departman I'den metalar arasında bir mübadele ile kolayca askıya alınabilir), 2,700 birim tüketici satın alma gücü tüketici malları yerine hizmetler satın almak için kullanılırsa, 900 hizmet birimi hizmet sektöründe istihdam edilenler arasında mübadele edilirse ve böylece elde edilen tüketici malları hizmet sektöründe istihdam edilenler tarafından satın alınıp emek güçlerini yeniden üretmek için kullanılırsa sistem dengededir – başka bir deyişle, üretilmiş olan meta değeri ile bu değerin realizasyonu için üretimden doğan satın alma gücü arasındaki orantıyı bozan bir şey yoktur.

Arz ve talep arasındaki denge şimdi şu biçimi alır:

Arz	*Talep*
	10,000 yenileme c I
20,000 üretim aracı	5,000 yenileme c II
	3,125 genişletilmiş yeniden üretim c I
	1,875 genişletilmiş yeniden üretim c II
	3,750 işçi Departman I
	2,250 işçi Departman II
11,000 tüketim aracı	812.5 kapitalist Departman I
	487.5 kapitalist Departman II
	625 genişletilmiş yeniden üretim rezervi I

Arz	*Talep*
	375 genişletilmiş yeniden üretim rezervi II[59]
	2.700hizmet sektörü çalışanı
	1,250 işçi Departman I
	750 işçi Departman II
3,600 hizmet	437.5 kapitalist Departman I
	262.5 kapitalist Departman II
	900 bu sektör içinde mübadele edilen hizmet

Buradaki hipotez işçilerin reel gelirlerinin yüzde 25'ini harcadıkları, kapitalistlerin de üretken olmayan biçimde tüketilen artı-değerin yüzde 35'ini tüketici malları yerine hizmetlere harcadıkları ve hizmet sektöründekilerin de benzer biçimde reel gelirlerinin yüzde 25'ini hizmetlere harcadıklarıdır. O zaman bu denge koşulu ekonomik olarak ne anlama gelir? Bu şunu gösterir: Hizmet sektöründe çalışanların satın alma gücü tam olarak üretken işçilerin satın alma gücünün artı üretken olmayan biçimde harcanan artı-değerin metalar yerine hizmetlerle mübadele edilen kısımlarının toplamına eşit olduğu sürece hatırı sayılır bir hizmet sektörü kapitalist bir ekonomide enflasyonist olmak zorunda değildir. Bu denklemin ikinci kısmı meta üretiminde ortaya çıkmış olan "tüketici geliri" olarak tanımlanırsa ve hizmet sektöründe çalışanların kişi başına gelirinin üretimde çalışanlarınkine eşit olduğunu varsayarsak,

59- Hizmetler stoklama için "üretile"meyeceği için, birikim için gereken tüketici malları miktarı hem ek "üretken" emekçiler istihdam etmek için gereken tüketici mallarının değerini hem de ek değişken sermayenin hizmetlerle mübadele edilen kısmının eşdeğerini içerir.

bir basitleştirme olmasına karşın geç kapitalizmin tarihsel *eğilimi* açısından önemli olan şu formülü elde ederiz. Tüketici harcamalarında hizmetlerin payı hizmet sektörü çalışanlarının çalışan nüfus içindeki payına eşit ise, sistem geniş bir hizmet sektörü ile dengede kalabilir – yani daimi enflasyondan kaçınabilir. Gerçekliğe daha da yaklaşmak için denklemin ikinci kısmının, hizmet sektöründeki ortalama gelirin üretim alanındaki ortalama gelire oranını ifade eden bir katsayı ile çarpılması gerekecekti.

Böylece "hizmet sektörünün üretkenliği" kavramını çözümlemeye katabiliriz (elbette emek değer yasasının sıkı bir uygulaması böyle bir kavramı tırnak işaretleri olmadan kullanmayı engeller, çünkü, Bölüm 12'de gösterdiğimiz gibi, hizmet sektörü sözcüğün gerçek anlamında, yani değer yaratan ve artı-değer üreten anlamında, dolaşım alanından daha "üretken" değildir.[60] Denklemimiz hizmet sektöründeki bir hipretrofi tarafından geçersiz kılınırsa ve bu sektörün çalışanlarının toplam çalışan nüfus içindeki payının gelir katsayısı olarak 1.1 ile çarpımının sonucu yaklaşık yüzde 50 ederken, hizmetlerin tüketici harcaması içindeki payı ancak yüzde 40 oluyorsa, o zaman Hizmetler Departmanında bir gelir fazlası kalır. Bu fazla ya tüketici mallarının piyasa fiyatlarında bir artışa yol açar (münhasıran bu mallara harcanırsa), ya da bir bütün olarak ekonomi üzerinde enflasyonist bir etki yaratır, çünkü bu gelirin bir kısmı da üretim araçları satın almaya ça-

60- "Hizmet sanayilerinin artan önemi ekonomide başlıca yapısal bir değişimi temsil ediyor. Bu sektörde üretkenlik en az hızla artar, çünkü otomasyonu zordur ve bu sektörde ... dayanıksız, öznel hizmetler vermek için daha fazla sermaye yatırımı ve işgücü istihdam edilecektir. Bu hizmetlerin pek azı geçim maliyeti endekslerinde yer alır." Charles Levinson, agy, s. 28. OECD raporu *Inflation*'a göre, 1958-68 döneminde ABD, Batı Almanya, Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'da hizmet sektöründeki yıllık ortalama fiyat artışları oranı, sanayi mallarındakinden iki kat daha yüksek idi.

lışır. *Bu belli koşullar altında, bir hizmet sektörü hipertrofisinin etkileri enflasyonisttir.*[61] Bu yalnızca daha genel bir kuralın özel bir durumudur, yani geç kapitalizmde herhangi bir sektörel dengesizliğin, para hacmindeki artışın özgül sektörlerdeki ekonomik kaynakların (harcanmış emek miktarları) yerlerindeki hızlı ayarlamayı yavaşlattığı ya da parasal olarak efektif talebin değişmiş bir modeline uyarladığı durumlarda enflasyonist etkileri olacağı kuralının.[62]

Daimi enflasyona ilişkin açıklamamız geç kapitalizmin karakteristik özelliği midir, paranın miktar teorisinin çağdaş versiyonlarına özdeş ya da benzer midir? Belli bir benzerliğin var

61- Aynı kural, örneğin silahların vergilerle karşılanması gibi üretken olmayan harcamaların karşılanma biçimine de, *mutatis mutandis*, uygulanır. Bu kuralın geç kapitalizmde daimi enflasyonu anlamaya yardım etme derecesi şu olguyla ölçülebilir: ABD'de hizmetler sektöründe (ulaşım, iletişim ve kamu (belediye) hizmetleri hariç) istihdam edilen işçiler ve büro işçilerinin sayısı 1950 ile 1970 arasında toplam ücretli çalışanlar kitlesinin yüzde 50.3'ünden yüzde 60.6'sına yükselirken, aynı dönemde hizmetlerin Amerikan yurttaşlarının ortalama tüketimindeki payı sadece yüzde 32.7'den yüzde 42.6'ya çıktı (buna gaz, su, elektirik vb dahildir; bunlar hariç olunca bu rakamlar yaklaşık yüzde 29.5 ve yüzde 38.5 olurdu). Öteki önemli emperyalist ülkelerde, hizmet sektöründe ücretli istihdam edilen sivillerin oranı 1950 ile 1970 arasında Japonya'da yüzde 33.2'den yüzde 46.9'a, Britanya'da yüzde 42'den yüzde 50.6'ya ve Batı Almanya'da yüzde 32.5'ten yüzde 40.7'ye yükseldi.

62- Perroux, agy, s. 117 vd. Bu bağlamda Schulze'nin ileri sürdüğü ilginç tezi kaydetmek gerekir. Buna göre, talepteki bir kaymaya karşılık olarak belli sektörlerdeki fiyat artışlarına, tekel koşullarından dolayı, talebinde göreli bir gerileme yaşayan öteki sektörlerdeki fiyat indirimleri eşlik etmez: Charles C. Schulze, *Recent Inflation in the United States*, US Congress Joint Economic Committee, Study Paper 1, Washington, 1959. Bu aynı zamanda bir ölçüde hizmet sektöründeki ortalama üstü fiyat artışlarına da uygulanabilir. Burada yarı-sömürge ülkelerdeki daimi enflasyon sorununu tartışamayız, ancak şu kadarını söyleyelim ki onun önemli bir belirleyeni tekelci ithal fiyatlarındaki kesintisiz süren artıştır. Bu konuda bkz. Hector Malavé Mata, *Dialectica de la Inflación*, Venezuela, 1972 (geniş bir bibliyografyası da var). Burada, başka şeyler arasında, 1956 ile 1970 arasında Venezuela'daki yerel malların fiyat endeksinin sadece yüzde 19.4 artarken, ithal malların endeksinin yüzde 62.1 arttığı kaydediliyor (s. 279).

olduğu yadsınamaz, fakat kağıt para söz konusu olduğunda o Marx'ın para teorisinde zaten mevcuttur.[63] *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nde şunları okuruz: "Böylece kağıt parçalarının sayısı onlairn dolaşımda temsil ettiği altın döviz miktarı tarafından belirlenir ve bu kağıt parçaları ancak altın dövizin yerini aldıkları sürece değer ifade ettikleri için değerleri basitçe *miktarları* tarafından belirlenir. Dolayısıyla, bir yandan dolaşımdaki altın miktarı metaların fiyatlarına bağlı iken, öte yandan, dolaşımdaki kağıdın değeri sadece kendi miktarına bağlıdır. Yasal bir kur üzerinden kağıt para –bu sadece bu türden bir paradan söz ediyoruz– basan devletin müdahalesi iktisadi yasayı geçersiz kılar gibi görünür. Darphane fiyatı belli bir ağırlıktaki altına bir ad veren ve sadece ona damgasını vuran devlet şimdi damgasının büyüsüyle kağıdı altına dönüştürür görünür. Bu kağıt parçaları yasal bir kura sahip olduğu için devletin keyfi bir biçimde istediği miktarda kağıdı dolaşıma sokmasını ya da onların üzerine istediği itibari değeri yazmasını önlemek mümkün değildir... Bu banknotlar bir kez dolaşıma girdiğinde onları kovmak mümkün değildir, çünkü bir yandan ülkenin sınırları onların hareketini de sınırlar ve öte yandan onlar dolaşım alanının *dışında* tüm değerlerini, hem kullanım hem de mübadele değerlerini yitirir. Işlevlerinden ayrı kalınca, bunlar yararsız kağıt parçalarıdır. Fakat devletin bu gücü sadece bir yanılsamadır. Devlet istediği değerde ve istediği miktarda kağıt parayı dolaşıma sokabilir fakat onun kontrolü bu mekanik işlemle birlikte sona erer. Değer ifade eden kağıt ya da kağıt para dolaşım alanına girer girmez bu alanın içsel yasalarına tabi olur. Varsayalım 14 milyon sterlin metaların dolaşımı için gereken altın miktarı olsun ve devlet her biri 1 sterlin sayılan 210 milyon banknotu dolaşıma soksun: Bu 210 milyon o

63- *Critique of Political Economy*, s. 119-20 (İtalikler bizim).

zaman toplam 14 milyon sterlinlik altın ederdi... Sterlin adı şimdi önceki altın miktarının onbeşte birini ifade edeceği için bütün meta fiyatları onbeş kat artardı..."

Kağıt paraya uygulanmış haliyle Marx'ın para teorisi ile klasik ya da modern paranın miktar teorisi[64] arasındaki temel fark şudur ki Marx dolaşım alanına belli bir ölçüde özerklik atfetmesine karşın onun için temel büyüklük üretim alanı ya da değer yasasının belirlediği nesnel ödeme ve mübadele araçları gereksinimidir ve para miktarındaki herhangi bir artış, para biriminin değerinde *ancak bu büyüklüğe kıyasla* bir kaybı belirleyebilir.

Bunun iki canalıcı sonucu vardır. Birincisi, toplumsal olarak gerekli para miktarı sabit değildir, aksine sanayi çevrimi boyunca dalgalanır. Bu miktar, vadesi gelen ödemelerdeki artıştan dolayı, dolaşımdaki rahatsızlıklar sırasında dolaşımın canlı olduğu zamanlardakinden çok daha büyüktür. Böyle momentlerde para miktarındaki oldukça ciddi bir artış bile fiyatlarda bir artışa yol açmayabilir.[65] İkincisi, iş çevriminin başlıca belirleyeni, üretken sermayenin etkinliğidir, yani fiili ve beklenen kâr oranıdır, yoksa para miktarı değil. Bu demektir ki resesyon ya da bunalım zamanlarında ek bir para kitlesi bile otomatik olarak üretim, istihdam ve özellikle yatırımları teş-

64- Bu temel farkın yanısıra bir dizi ikincil farklar da vardır, örneğin, Marksist bir bakış açısından reddedilmesi gereken, paranın dolaşım hızının istikrarı aksiyomu. Ancak bu hız, değişmeyen değil de değişken bir büyüklük olarak görülürse, o zaman para miktarı Fischer'in ünlü formülü M. V / T = P'deki tek değişken olmaktan çıkar ve o zaman iki değişkenli böyle bir formül sadece aritmetik bir totolojiyi ifade eder. Şikago okulununki gibi, miktar teorisinin daha rafine versiyonları para dolaşımının değişmeyen hızına ilişkin bu tezi atmışlardır. Bkz. örneğin, Milton Friedman, agy, s. 51 vd.

65- Şikago Okulu daha geçenlere değin bunun tam tersini büyük bir güvenle iddia ediyordu: Milton Friedman, agy, s. 235. Friedman'ın "Money and Business Cycles" adlı makalesi (ibid, s. 189-235) tümüyle bu konuya ayrılmıştır.

vik etmez, tıpkı Friedman ve okulunun 1971'in birinci yarısında, para miktarında yüzde 6'lık bir artışa rağmen üretim ve istihdamın durgunluğunu koruduğu zaman bu durumu kendilerinin (ve ABD sermayesinin) zararına keşfettikleri gibi.[66] Aynı görüngü 1971-72'de İngiltere'de, Heath Hükümeti'nin özel sektöre krediler üzerindeki kısıtlamaları kaldırmasının üretken yatırımlarda hiçbir artışa yol açmadığı zaman meydana geldi. 1971 Kasım ortasında imalat sanayisine banka kredilerinin toplamı 1970 ortalaması ile aynı düzeyde idi – ki bu miktar, fiyat enflasyonu hesaba katılınca, "reel kredi"de (bu miktarın satın alma gücü) önemli bir gerilemeye eşdeğerdi. Bu örnekler daimi enflasyonun baş sebebini bankaların kredi parasını artırma *olanaklarında* görmenin yanlış olduğunu açıkça gösterir. Daimi enflasyonun arkasındaki temel dürtü büyük şirketlerden ve onların kredi parasındaki genişlemeyi kısa sürede tasarladıkları birikim ve realizasyon için yeterli olan para hacmini elde etmek için kullanma kapasitelerinden kaynaklanır. Geç kapitalizmin daimi enflasyonunun, meta değerlerinin gerilemesini gizlemekteki, sermaye birikimini kolaylaştırmaktaki, artı-değer oranındaki yükselişi gizlemekteki ve realizasyon zorluklarını krediyi genişletmek yoluyla geçici olarak çözmekteki rolü böylece nihayetinde geçilmez limitlere rasgelir. O zaman sürüngen enflasyon işlevsel olmaktan çıkar ya da dörtnala giden enflasyona döner. Bu limitleri bir sonraki bölümde geç kapitalizmdeki sanayi çevriminin özgül biçimleri bağlamında inceleyeceğiz.

66- Fakat hala altın standardının self-regülasyonuna inanan Jacques Rueff'in görüşleri daha ilkeldir: "Bu mutlak ve karşı konulmaz bir mekanizmadır çünkü ancak gerekli etkisini elde ettiği zaman işlevi durur." *L'Age de l'Inflation*, Paris, 1967, s. 54. Altın standardı çağında ekonomik bunalımların sadece kısa süreli olduğu iddiası, başka şeyler arasında, 1873-93 uzun depresyonu ile çelişir.

14

Geç Kapitalizmde Sanayi Çevrimi

Kapitalist büyük sanayi dünya pazarına hâkim olalı beri onun gelişiminin sadece bu üretim tarzına özgü, birbirini izleyen resesyon, yukarı salınım, canlanma, aşırı ısınma, çarpışma, depresyon vb evreleri olan çevrimsel bir karakterde olduğu iyi bilinir.[1] Marx sanayi çevrimi ve aşırı-üretim bunalımlarının tamamlanmış bir teorisini bırakmadıysa da[2] en önemli yazılarından böyle bir teorinin ana hatlarını çıkarmak mümkündür.[3] Marx'ın bunalımların tek sebebe dayanan her türlü açıklamasını reddedip bu sebeplerin kapitalist üretim tarzının

1- Kapitalist ekonomik çevrimin özgül bir çözümlemesi ve açıklamasını *Marxist Economic Theory* adlı eserimizin Onbirinci Bölüm'ünde (s. 342 vd) yaptık ve orada söylediğimizi burada yinelemek istemiyoruz.

2- Bunun nedeni Marx'ın aşırı-üretim çözümlemesinin, *Kapital*'in özgün planına göre, rekabet ve dünya pazarı üzerine olan yazılmamış Altıncı Kısım'da yer alacak olmasıydı. *Kapital*'in üçüncü cildini yazarken bile Marx'ın hala bu plana uyduğunu gösteren işaretler vardır: bkz. s. 261, 363.

3- Bu açıdan en önemli pasajlar *Theories of Surplus Value*, cilt 2, kısım 2, s. 492-546; *Capital*, cilt 2, s. 185-6, 315-18, 480-1, 467-9; *Capital*, cilt 3, s. 236-61, 431-2, 471-2, 477-82'dedir.

bütün çelişkilerinin bir kombinasyonu olduğunda ısrar ettiği pasajı Bölüm 1'de aktarmış bulunuyoruz. Bu anlamda kapitalist üretimin çevrimsel hareketi en açık ifadesini kuşkusuz ortalama kâr oranının çevrimsel hareketinde bulur, çünkü üretim ve yeniden üretim süreçlerinin bütün momentlerinin çelişkili gelişimini özetleyen bu orandır.

Ekonomik bir yukarı salınım ancak yükselen bir kâr oranı ile mümkündür, o da kendi payına pazarın taze bir genişlemesi ve yukarı salınımın belirginleşmesinin koşullarını yaratır. Ancak bu gelişmenin belli bir noktasında, sermayenin artan organik bileşimi ve "nihai tüketiciler"e satılabilecek metaların sayısındaki sınırlama hem kâr oranını düşürmeli hem de pazarın göreli bir daralmasını getirmelidir. O zaman bu çelişkiler bir aşırı-üretim bunalımına dönüşür. Düşen kâr oranı yatırımlarda bir kısılmaya yol açar ki bu da aşağı salınımı depresyona çevirir. Sermayenin devalorizasyonu ve artan rasyonalizasyon ve işsizlik (artı değer oranını yükselterek) kâr oranının bir kez daha yükselmesine izin verir. Hasıladaki azalma ve stokların erimesi pazarın yeni bir genişlemesine izin verir, kâr oranındaki iyileşme ile birlikte bu durum girişimci yatırımlarını yeniden teşvik eder ve dolayısıyla üretimde bir yukarı salınımı başlatır.

Kâr oranının çevrimsel hareketi kuşkusuz genel üretim ve yeniden üretim sürecinin çeşitli öğelerinin *eşitsiz gelişimiyle* bağlantılıdır. Yukarı bir salınımda Departman I'deki kâr oranı Departman II'dekinden daha hızlı büyür, böylece sermayeyi kendine çeker, yatırım etkinliğinde ciddi bir artışa ve dolayısıyla bir canlanmaya yol açar. Tersine: aşırı-üretim (ya da aşırı-kapasite) Departman I'de belirmeden önce ilk olarak kendini Departman II'de gösterirken, en keskin biçimlerini Departman II'den ziyade Departman I'de alacaktır. Çarpışmayı izleyen depresyon sırasında üretimin yeniden teşviki böy-

lece en çok Departman II'den kaynaklanır, burada kâr oranı Departman I'dekinden daha az geriler.

Departman I'in Departman II'den daha güçlü gelişmesi olgusu sermayenin organik bileşimindeki bir artışın sadece genel toplumsal bir ifadesidir. Tersine, resesyonlar sırasında Departman I'in üretiminin Departman II'ninkinden daha hızlı gerilemesi olgusu da nihai olarak kâr oranında bir düşüşün ve sermayenin devalorizasyonunun bir ifadesidir. Toplam sermayenin farklı bileşenleri ile onun değer-kısımlarının her biri arasındaki bu eşitsiz gelişmeyi izlemek burada gereksiz olurdu. Önemli olan nokta, bu eşitsiz gelişmenin –oransızlığın– Hilferding ve Buharin'in sandığı gibi, sadece üretim anarşisi ve kapitalistler arasındaki anlaşma eksikliği yüzünden olmadığı,[4] fakat kapitalist üretim tarzının içkin gelişim yasalarında ve çelişkilerinde yattığıdır. Bu eşitsizlik başka şeyler arasında kullanım değer ile mübadele değeri arasındaki antagonizmadan, kâr oranında ciddi bir indirim olmaksızın[5] "nihai tüketiciler"in tüketimini toplumsal üretim kapasitesine eşit oranda artırmanın olanaksızlığından ve kapitalist rekabeti tümüyle yok etmenin olanaksızlığından kaynaklanır – başka

4- *Kapital*'in üçüncü cildindeki ünlü pasajı hatırlayalım: "Bütün gerçek bunalımların nihai nedeni, daima kapitalist üretimin üretici güçlerin sınırını sanki sadece toplumun mutlak tüketim gücü oluştururmuş gibi geliştirme çabasına karşılık, kitlelerin yoksulluğu ve kısıtlı tüketimi olarak kalır." (s. 484). [*Kapital*, cilt 3, Bölüm 30, s. 429].

5- Yine üretimin genişlemesi ile sermayenin valorizasyonu arasındaki antagonizmadan: "Genel bir biçime sokarsak, çelişki şundan ibarettir: kapitalist üretim tarzı, bir yandan içerdiği değer ve artı-değere bakmaksızın ve kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullara bakmaksızın üretici güçlerin mutlak gelişimi yönünde bir eğilime sahip iken öte yandan onun amacı mevcut sermayenin değerini muhafaza etmek ve onun kendini genişletmesini en yüksek sınıra ulaştırmaktır (yani bu değerin gitgide artan bir hızla büyümesini teşvik etmektir)". *Capital*, cilt 3, s. 244. [*Kapital*, cilt 3, Bölüm 15, Kesim II, s. 221. Mandel buradaki sermayenin kendini genişletmesi terimi yerine valorizasyon terimini yeğlemektedir].

bir deyişle, aşırı-kapasitenin ilk işaretlerinde yatırımları durdurmanın olanaksızlığından, çünkü teknolojik bir öncülüğü olan firmalar artı-kârlar ve daha büyük pazar payları aramayı sürdürür. Üretimin çevrimsel hareketini yok etmek için yalnızca istikrarlı bir büyüme ve dolayısıyla istikrarlı bir yatırım oranı –başka bir deyişle, yalnızca genel bir kartel değil, birikim ve yatırım etkinliğinde özel mülkiyetin ve her türlü bağımsızlığın iptali demek olan her zaman için güvenli bir genel kartel– yetmez, ayrıca her bireysel tüketicinin satın alma gücünün dağıtımının her bireysel ürünün üretim ve değer dinamiğine tam bir ayarlanması da gerekirdi. Böylesi koşullar kapitalizmin ve meta üretiminin kendisinin iptalini içerirdi.[6]

Kapitalizm var olduğu sürece üretim çevrimsel bir model izlemeye devam edecektir. Geç kapitalizmde bunun hala böyle olduğunu ampirik olarak göstermek kolaydır. Amerikan ekonomisinin 1949, 1953, 1957, 1960, 1969-71 ve 1974-75'teki

---

6- Marx, *Grundrisse*'de toplumsal mülkiyet ve toplumsal emeğe dayanmayan bir genel ekonomik regülasyonun bir tür "despotizm"i temsil edeceğini, fakat artık kapitalist meta üretimi olmayacağını açıkça ifade ediyor: "Böylece banka genel alıcı ve satıcı olurdu... Bankanın ikinci bir özelliği gerekirdi: bütün metaların mübadele değerlerini, yani onlarda maddeleşen emek zamanını otantik bir biçimde saptama gücüne sahip olurdu. Fakat işlevleri orada bitemezdi. Metaların verili bir sanayide mevcut olan ortalama üretim araçları ile üretilebileceği emek zamanını, yani üretilmek zorunda olacakları süreyi belirlemesi gerekirdi. Fakat bu da yeterli olmazdı. Yalnızca belirli bir miktarda ürünün üretilme zamanını belirlemek ve üreticileri onların emeklerini eşit ölçüde üretken kılacak koşullara koymak zorunda olmakla kalmazdı (yani, emek araçlarının dağıtımını dengelemek ve ayarlamak zorunda olurdu), fakat ayrıca üretimin farklı dallarında istihdam edilecek emek zamanı miktarlarını da belirlemek zorunda olurdu... Hepsi bu bile değil. En büyük mübadele süreci metalar arasındaki değil, metalar ve emek arasındakidir... İşçiler emeklerini bankaya satmazlardı, bunun yerine emeklerinin tüm ürünü için mübadele değerini alırlardı. O zaman, net bakıldığında, banka yalnızca genel alıcı ve satıcı olmazdı, ayrıca genel üretici de olurdu. Gerçekten, ya despotik bir üretim hükümdarı ve dağıtım vekili olurdu ya da ortak üretimde bulunan bir topluluk için defter tutan bir kuruldan fazla bir şey olmazdı." *Grundrisse*, s. 155-6.

resesyonları iyi bilinir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri bütün emperyalist ülkelerde buna benzer aşağı salınımlar meydana gelmiştir. Uzun süre Batı Almanya'nın bir istisna olduğuna inanıldı,[7] fakat 1966-67 resesyonu bunun aksini gösteren çarpıcı bir örnek sundu, 1971-72 kışında ikinci bir resesyon oldu ve 1974-75'te üçüncü bir resesyon bunu izledi. Bununla birlikte, ekonomik çevrimler kapitalist üretim tarzının her evresinde özgül bir karaktere bürünmüştür. 1920, 1929 ve 1938 ekonomik bunalımları Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemdekilerden farklı birçok özellik gösterir, kapitalizmin coğrafi yayılmasının Çin'in dünya dünya pazarına katılması ile sonuçlanırken muzaffer Rus Devrimi'nin onun daralmasına katkıda bulunması da bunların arasındadır. Aynı şekilde, geç kapitalist üretim çevriminin özgül yönlerini incelemek gereklidir.

Macar Marksisti Janossy'nin, yalnızca savaş tahribinin kesintiye uğratabileceği (sonuçta ortalamanın üstünde bir büyüme oranı ile bir "yeniden inşa" dönemine yol açan) uzun vadeli bir ortalama büyüme oranı olduğu tezi kesinlikle tatmin edici değildir.[8] Batı Almanya ve Japonya'da 1960'larda kaydedilen ortalamanın üstü büyüme oranlarının İkinci Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği tahribatla pek açıklanamayacağı olgusunu bir kenara bıraksak bile geriye ABD ekonomisinin 1960'lardaki, doğal olarak hiçbir "yeniden inşa" ile bir ilgisi

7- Gerçekten, Almanya'da 1966-67 resesyonundan önce bile birkaç konjonktürel dalgalanma olmuştu (bunların çevrimsel doruk noktası 1957 ve 1960 yıllarında ve çevrimsel dip noktası 1959 ve ve 1963 yıllarında olmuştu). Fakat 1966-67 resesyonundan önce bu salınımlar ifadesini üretimde mutlak bir gerilemeden ziyade büyüme oranındaki değişimlerde bulmuştu. Bununla birlikte, 1962-63 "çevrimsel dip noktası"nda makine takım sanayisi hasılasında mutlak bir düşüş olduğu ve toplam sanayi yatırımları hacminin de savaşın sonunda beri ilk kez gerilediği hatırlanmalıdır.

8- Janossy, op. cit., s. 16 vd.

olmayan, hızlanmış büyüme oranı temel gerçekliği kalır.

Çözümlememiz sırasında, bize göre, 1940(45)-66'dan beri süren "genişleme tonlu uzun dalga"yı açıklayan iki belirleyici etkeni ötekilerden ayırdık. Birincisi, işçi sınıfının tarihsel yenilgileri faşizm ve savaşın artı değer oranını yükseltmesine olanak verdi. İkincisi, sermaye birikiminde buradan doğan artış (yatırım etkinliği), teknolojik yeniliğin artan ritmi ve sabit sermayenin azalmış bir devir zamanı ile birlikte, üçüncü teknolojik devrimde, sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi pazarında coğrafi sınırlarına rağmen uluslararası ölçekte bir uzun vadeli genişlemesine yol açtı.

Daimi enflasyonun bu "genişleme tonlu uzun dalga" ile bağlantısı nedir? Geç kapitalizmin iç çelişkilerinin etkilerini yumuşatmaya ne derece yardım eder? Sınırsız bir dönemde yapabilir mi bunu? Metaların değerlerinin evrensel eşdeğeri olarak para toplumsal olarak gerekli emek miktarlarının karşı-değeridir. Dolayısıyla aynı zamanda toplumun şimdiki ya da gelecekteki genel emek kaynaklarının bir kesimi üzerindeki bir iddiadır.[9] Emek değeri teorisi bağlamında bu para tanımı hemen gösterir ki paranın bir devalüasyonu (yani verili bir emek miktarına denk gelen para miktarındaki bir artış) dağıtılacak emek miktarları toplamı üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olamaz; sadece onların *yeniden dağıtımını* belirleyebilir. Dağıtılacak olandan daha fazla emek miktarı dağıtılamaz. Bununla birlikte, bir aşırı-üretim bunalımı tam da önemli üretici güçlerin (emek gücü ve makineler) atıl kalmasıyla karakterize edildiği için, enflasyonist para yaratımı belirli koşullarda sermaye birikimini teşvik edebilir, ancak *üretimde, yani artı değer üretiminde bir artışa yol açarsa.* Böylece dağıtılacak emek

9- Jourdain ve Valier, "L'Echec des Explications Bourgeoises de l'Inflation", s. 40.

miktarları kitlesinde de bir büyümeye yol açabilir.[10] Kapitalist koşullar altında bu ancak kâr oranında bir artışı teşvik ederse olacaktır – başka bir deyişle, ücretlerin milli gelirdeki payını azaltırsa. "Reformist" öğrencilerinden daha zeki ve alaycı olan Keynes bu konuda gayet açık sözlü idi.

Parasal devalüasyon ve kredi bu durumu (değerlerde bir indirime pekala tekabül edebilecek) fiyatlarda kesintisiz bir artışla bir ölçüde gizleyebileceği için, enflasyon, kâr oranı, ücretlilerin reel geliri ve sermaye birikimi arasındaki ilişkiye araştırıcı bir bakışı gerekli kılarlar. Önceki bölümde görmüş olduğumuz gibi, daimi enflasyonun ana işlevlerinden biri büyük şirketlere sermayelerinin birikimini hızlandırmak için gereken araçları sağlamaktır. Borç verilen para sermaye bankalardaki gerçek mevduattan kaynaklandığı ölçüde bu durum, atıl sermayenin üretken sermayeye dönüşümünü içerir. Hesaptan fazla çekilen paraların hacmi özerk bir biçimde oluşmuş olan mevduatı geçer geçmez kredi parasının para sermayeye dönüşümü haline gelir.[11] Bu kredi parasının "saf" para sermayesini ya da "hayali sermaye"yi temsil edip etmediği hakkındaki tartışma bir miktar Bizans tipi bir tartışmadır: aslında bu ileri sürülmüş ve (enflasyon oranı ile) kısmen devalüe edilmiş para sermayedir. Bu para sermaye emek gücü ve üretim araçları satın almak için kullanıldığı ve böylece üretken sermayeye çev-

10- Dolayısıyla, Mattick, Baran ve Sweezy'nin *Monopoly Capital*'ine yönelik başka türlü haklı olan eleştirisinde, hükümet müdahalesini "pazarlanamaz mallar üretimi"yle sınırlamak suretiyle, sermaye birikiminin devlet tarafından para yaratımı sayesinde –Mattick'in basitçe bir dağıtım sorununa indirgediği bir görüngüdür bu– teşvik edilebileceği olasılığını dışladığı zaman hatalıdır. Paul Mattick, "Marxismus und Monopolkapital", Federico Hermann, Karin Monte ve Claus Rolshausen (ed.), *Monopolkapital – Thesen zu dem Buch von Paul A. Baran und Paul M. Sweezy*, Frankfurt, 1969, s. 52 vd.

11- Engels, *Kapital*'in üçüncü cildini yayına hazırlarken kendi eklediği paragraflarda fazla çekişleri (yani banka parası yaratımını) kendi üslubuyla birkaç yerde tanımlıyor: *Capital*, cilt 3, s. 419, 445-7.

rildiği sürece, değer ve artı değer üretiminde gerçek bir artış meydana gelir – başka bir deyişle, kapitalist toplumun gerçek bir zenginleşmesi.

Bundan önce, atıl sermaye artı değer üreten sermayeye çevrilirse –meta üretimi olarak– silah üretiminin artı değer kitlesini artırabileceği sonucuna varmıştık. Elbette aynı şey, silahların değil fakat yeniden üretim sürecine giren kullanım değerlerinin üretimine çevrilmiş atıl sermaye için de *a fortiori* geçerlidir. Sürüngen enflasyonun sadece *mevcut* ücretler ve fiyatlar toplamının bir yeniden dağıtımına yol açabileceği yanılsaması, emek gücü ve üretim araçları tam olarak kullanıldığı ve toplam toplumsal sermayenin ortalama kâr elde eden sermayeye yeniden çevrildiği örtük olarak varsayıldığı zaman ortaya çıkar. Dünya kapitalizminin 1930-40'taki ya da 1945-48'den sonraki durumuna uygun düşmeyen bu tarihsel olmayan hipotezi atarsak, işin sırrı kolayca çözülür.

Aşağıdaki değer yapısına sahip bir yıllık toplumsal üretim olduğunu varsayalım:

I : 10,000 c + 5,000 v + 5,000 s = 20,000 üretim aracı
II : 8,000 c + 4,000 v + 4,000 s = 16,000 tüketim aracı

Bir resesyon içindeyiz. Ciddi miktarlarda makine ve hammadde kullanılmıyor ve işçi sınıfı arasında işsizlik yaygın. Devlet (ya da banka sistemi) şimdi tüketicilere ve işletmelere kredi vermek suretiyle 4,500 birim kağıt parayı dolaşıma sokuyor.[12] Burada açıklanması gerekmeyen bazı nedenlerle (örneğin, uzamış bunalım süresince tüketici malları stoku zaten erimiş olduğu için) bu ilk başta tüketim araçlarının fiyatın-

12- Ya da işsizlere enflasyonist *açık finansmanı* yoluyla üretilmiş kağıt para dağıtıyor. Ek para yaratmanın *teknik* mekanizması önemsizdir.

da bir artışa yol açar. Sonuç işçilerin reel gelirinde diyelim yüzde 15'lik bir indirimdir (36,000 birim değerindeki metalar 40,500 birim kağıt paranın karşısına çıkarsa, ortalama kağıt para biriminde yüzde 12.5'luk bir devalüasyon olur. Ancak doğal olarak bu durum devalüe edilmiş kağıt para cinsinden bütün meta fiyatlarının aynı oranda yükseleceği anlamına gelmez). Böylece artı değer oranı ve kâr oranında bir artış meydan gelir, bu da sermayeyi elinde birikmekte olan ek miktardaki parayı yatırıma dönüştürmeye, yani atıl makineleri harekete geçirmeye ve işsiz duran emek gücünü satın almaya ikna eder. Daha yüksek bir istihdam oranı sayesinde işçiler şimdi ücretlerinin satın alma gücündeki kaybı telafi etmeyi başarırlarsa ve ek 4,500 birimlik para sermaye özgün üretken sermaye ile aynı oranda dağıtılırsa, o zaman, belirli bir süre sonra,[13] aşağıdaki yapıya sahip bir değer ürünü ortaya çıkar:

I : 11,667 c + 5,833 v + 5,833 s = 23,333 üretim aracı
II : 9,333 c + 4,667 v + 4,667 s = 18,667 tüketim aracı

Dolayısıyla, ilk baştaki durumdan bu yana olan şey değer ürününün (ve artı değerin), bir yeniden dağılımı değil, yalnızca ek para yaratımı tarafından harekete geçirilen bir genişlemesidir. Bu genişlemenin sonunda var olan zorluk böylece resesyon anındaki ile aynı olacaktır, sadece daha yüksek bir düzlemde. Rezerv üretim güçlerinin bulunduğu yerde, enf-

13- Hesaplamaları gereksiz yere karmaşık hale getirmemek için burada ara evreleri bilerek koymadık. Örneğin, birinci evrede üretilen ve şimdi dolaşım alanında gelirlerin yeniden dağılımı yoluyla artmış olan artı değerin diyelim yüzde 50'sinin biriktirildiği ve böylece yüzde 100'den fazla bir artı değer oranı ile karakterize olduğu bir ikinci evre; ya da pazarda yeni metaların görünmesinin kağıt paranın devalüasyonunun yerini aldığı ve işçi sınıfının mücadelesinin bir sonucu olarak özgün artı değer oranının yeniden kurulmasına denk gelen bir üçüncü evre, buradan da genişletilmiş bir ölçekte bir başlangıç noktasına eşdeğer olan dördüncü bir evreye geliriz.

lasyonist para yaratımı bir bütün kredi sistemi ile aynı işlevi görür. Üretici güçlerin özel mülkiyetin sınırlarının ötesinde gelişimini sağlarken aynı zamanda bu ikisi arasındaki içkin çelişkileri genişletilmiş bir ölçekte yeniden üretir, *fakat ancak belirli bir süre sonunda*: "Kredi sistemi aşırı-üretimin ve ticarette aşırı spekülasyonun ana kaldıracı olarak görünür, çünkü doğası gereği esnek olan yeniden üretim süreci burada son sınırlarına dek zorlanır ve bunun nedeni de toplumsal sermayenin büyük bir kısmının ona sahip olmayan ve dolayısıyla işleri sahibinden oldukça farklı ele alan kişiler tarafından istihdam edilir, işin sahibi ise işi kendi yaptığı ölçüde kendi özel sermayesinin sınırlarını kaygıyla ölçüp biçer. Bu durum basitçe şunu gösterir: kapitalist üretimin çelişkili doğasına dayalı olarak sermayenin öz genişlemesi ancak belli bir ölçüde gerçek serbest gelişime izin verir, böylece gerçekte o üretime bir engel ve ayak bağı oluşturur, ancak bu engel kredi sistemi tarafından sürekli aşılır. Bu nedenle kredi sistemi üretici güçlerin maddi gelişimini ve dünya pazarının kurulmasını hızlandırır. Yeni üretim tarzının bu maddi temellerini belirli bir mükemmellik düzeyine yükseltmek kapitalist üretim tarzının tarihsel misyonudur. Aynı zamanda, kredi bu çelişkinin şiddetli patlamalarını –bunalımları– ve böylelikle eski üretim tarzının çözülme öğelerini hızlandırır."[14]

Kapitalist işletmelere verilen banka hesabından fazla çekiş kredisinin gelişiminin enflasyonist para yaratmanın en önemli kaynağını ve dolayısıyla daimi enflasyonunun kendisinin en önemli kaynağını temsil ettiğini vurguladık. Bu "üretim kredisi"nin ana biçiminde bir değişim yaratır.[15] Üretim kredisi

14- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 441.

15- Dolaşım kredisi ile üretim kredisi arasındaki fark için bkz. Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 77-9. Hilferding üretim kredisine "banka kredisi" ve "sermaye kredisi" diyordu. Bizce "üretim kredisi" formülasyonu daha az bu-

klasik emperyalist çağda, sermaye piyasasında satılan ve bankalar tarafından aracılık edilen ya da satın alınan hisseler şeklini alırken, yakın geçmişteki "genişleme tonlu uzun dalga"da esas olarak fazla çekiş kredisi idi. Daimi enflasyon büyük şirketlere bol miktarda banka parası sağlayarak onların "yönetilen fiyatlar" yoluyla öz finansman araçlarına kavuşmasını temin etti. Bu durum bu büyük şirketler ile banka sermayesi arasındaki ilişkiyi en azından belirleyici emperyalist ülkelerin bazılarında (ABD, Japonya, Italya, Fransa) geçici bir süre değiştirdi. Kendisinde "genişleme tonlu uzun dalga"nın ana teşvikini gördüğümüz kâr ve artı değer oranlarındaki patlamalı artışın sebebi daimi enflasyon değildir, onun tarafından aracılık edilmiş ve uzatılmış olmasına karşın. Kavramsal olarak enflasyonist para yaratmanın bunalımları hafifletmedeki rolü iki farklı süreç halinde birbirinden ayrılmalıdır: bir yandan, onu belirli bir aşamadaki bir aşırı-üretim bunalımının kümülatif karakterini frenlemekte kullanma olanağı; öte yandan, özel yatırımların hacmindeki hızlı düşüşü devlet ihaleleri yoluyla sınırlama olanağı.

Devlet ekonomiye hiç müdahale etmezse, parasal olarak efektif talepteki gerileme istihdamdaki gerilemeden oransal olarak daha büyük olacaktır. O zaman yüzde 6 ya da yüzde 10'luk bir işsizlik oranı tüketici mallarının satışında aynı oranda bir azalma anlamına gelecektir,[16] ki bu da Departman

---

lanmıştır ve bu nedenle onu *Marxist Economic Theory*'mizde kullandık. Bunu ifade etmek için girişimci kredisi de benzer şekilde kullanılıyordu. Renner, firmalara ek dolaşım sermayesi veren "şirket kredisi" ile onlara ek sabit sermaye veren "yatırım kredisi" arasında bir ayrım yaptı (op. cit, s. 228-32). Bu ayrım klasik emperyalizm için geçerli olmasına karşın, fazla çekiş kredisinin genişlemesi sürekli olarak büyük tekellerin kısa vadeli kredileri orta vadeliye ve hatta gizli uzun vadeli kredilere dönüştürmelerine izin verirken gücünü yitirir.

16- Doğal olarak bu demek değildir ki tüm tüketici mallarının satışında tek tip bir gerileme olur. Temel gıda maddeleri, kira vs üzerindeki harcamalar

II'deki üretimde kısıntıya, Departman II'den Departman I'e olan siparişlerde kısıntıya ve ardından da Departman I'deki işten çıkarmalara yol açacaktır, böylece bir çığ gibi kümülatif bir karaktere bürünecektir. Ancak, devlet işsizlere enflasyon yoluyla ortalama işçi ücretinin –diyelim– yüzde 60'ı kadar ek gelir dağıtırsa, o zaman yüzde 6'lık bir işsizlik oranı tüketici malları için olan parasal olarak efektif talepte sadece yüzde 2.4'lük bir ilk gerilemeye sebep olacaktır ve yüzde 10'luk bir işsizlik oranı da sadece yüzde 4'lük bir gerilemeye. Departman II'nin hasılasındaki düşüş böylece "klasik" çevrimde[17] olduğundan çok daha küçük olacaktır ve dolayısıyla Departman II'den Departman I'e olan siparişlerdeki gerileme de çok daha küçük olacaktır. Klasik aşırı-üretim bunalımının kümülatif süreci böylece kısılmış olacaktır.

Ek gelir yaratımının aşırı-üretim ve resesyon zamanlarındaki tüketim araçları alımı üzerindeki etkisi az çok otomatiktir –ancak, tasarruf mevduatlarında bir artış yoluyla ertelenmiş tüketim olasılığını hesaba katmak kaydıyla– fakat aynı şey artırılmış devlet yatırımlarının üretim araçları satışı üzerindeki etkisi için kesinlikle geçerli değildir.

Tüketim malları hasılasında yüzde 5'lik bir gerileme üretim araçları siparişlerinde yüzde 20'lik bir düşüşle sonuçlanıyorsa o zaman devlet ihalelerinde bir artış otomatik olarak özel ya-

---

pek kısılamayacağından dolayı ücretlilerin nominal gelirindeki her gerileme dayanıklı tüketim mallarının satışında oransız ölçüde yüksek bir düşüşe yol açar. Bu durum tüketici harcamalarına kapitalizmin daha önceki çağlarında olduğundan daha fazla iş çevrimi tarafından belirlenen bir öğeyi getirir.

17- Bkz. *Marxist Economic Theory*'de verilen rakamlar (s. 531-2). Bu rakamlar ABD'de savaş sonrası resesyonlardaki (1948-49, 1953-54, 1957-58) ilk dokuz ayda sektörel devir, dayanıklı tüketim malları satışı ve sanayi üretimindeki gerilemeyi savaştan önceki son iki bunalımdaki düşüşle karşılaştırır. Sözkonusu rakamlar bunalımın *başlangıcının* tipik "klasik" bunalıma tam olarak benzediğini kesin bir biçimde gösterir. Değişmiş olan bunalımların kümülatif gelişimidir.

tırımlarda bir artışa yol açmayacaktır. Bu yatırımlar yalnızca Departman I'in siparişlerinde ve satışlarındaki bir düşüşün bir sonucu olarak değil, fakat aynı zamanda ve her şeyden önce düşen kâr oranı ve aşırı-kapasitenin varlığından dolayı kısılmıştır. Bu Departman'daki bazı sanayi dallarına verilen devlet ihalelerindeki büyüme onları zorunlu olarak yeni bir yatırım dalgasına cezbetmez. Aynı şey Departman II'deki satışların daha sınırlı durgunluğu için de geçerlidir. Enflasyonist kredi parası yaratmanın tek etkisi Departman II'deki satışların *gerilemesini* frenlemektir. Ancak satışlardaki bir gerilemeyi frenlemek asla satışları genişletmek ile aynı şey değildir. Departman II ancak satışlarda bir genişlemeye güvenebilirse üretken kapasitesini artırmaya çalışacaktır, yani Departman I'in sabit sermaye üreten dallarına sipariş verecektir. Dolayısıyla devlet tarafından yatırımların artması Departman I'in hasılasındaki gerilemeyi Departman II'deki kadar etkin bir biçimde azaltmaz. Enflasyonist para yaratmanın bunalım zamanlarında Departman I ve II üzerindeki diferansiyel etkileri çok önemlidir çünkü karşı çevrimsel politika denen şeyin sınırlarını ifşa eder – geç kapitalizm için "ideal" koşullarda bile. Hiçbir geç kapitalist hükümet bu sınırlamaları aşmayı başaramamıştır.

Bununla birlikte şimdi analitik bir zorlukla karşılaşırız. Bir yandan, aşırı-üretimin kendisi, başka şeyler arasında "nihai tüketiciler"in talebinin görece sınırlı doğasının bir sonucu ise ve öte yandan da enflasyon ücretlilerin (büyük tüketici kitlesinin) ulusal gelirdeki göreli payını daha da düşürüyor ise, o zaman bir aşırı-üretim bunalımı enflasyonist para yaratımı tarafından nasıl ertelenebilir ya da hafifletilebilir? Emperyalist ülkelerin son 25 yıldaki ekonomik gelişimi ile yakından ilgili olan bu zorluk dört süreç halinde çözümlenebilir:

1. Şayet daimi enflasyonun yarattığı tüketim araçlarının "satı-

lamayan kalıntısı"ndaki[18] genişleme birikim oranını düşürmeyi tehdit ederse, tüketici kredilerinde bir genişleme olabilir, yani tüketici metaları, üretim sürecinde yaratılmış gerçek gelir yerine giderek daha çok kredi parası ile mübadele edilebilir. Serbest rekabetçi kapitalizm ve "klasik" emperyalizm çağlarında çok seyrek kullanılmış olan bu teknik İkinci Dünya Savaşı'ndan beri her şeyden önce ABD'de[19] fakat aynı zamanda öteki emperyalist ülkelerde çok yaygın bir biçimde kullanılmıştır. ABD'deki tüketici borçlanmasının büyümesine ilişkin aşağıdaki rakamlar bunu gösteriyor:[20]

(Milyar Dolar)	1946	1955	1969	1973	1974
A. Hanelerin kullanılabilir geliri	160.0	275.3	629.6	903.7	860 ±
B. Müstakil haneler için ev kredisi (mortgage) borcu	23.0	88.2	266.8	465.9	600 ±
C. Tüketici borçları	8.4	38.8	122.5	173.5	200 ±
D. Hanelerin toplam özel borcu	31.4	127.0	389.3	649.4	800 ±
A'nın Yüzdesi olarak D	% 19.6	% 46.1	% 61.8	% 71.8	% 93

18- Bu satılamayan kalıntının üretilmiş olması zorunlu değildir, aşırı (fazla) kapasite biçimini de alabilir. Öte yandan, tekeller de talepteki bir yükselişe, fiyatları yükseltmek yerine teslim tarihlerini erteleyerek tepki verebilirler. Bkz. Zarnowitz, "Unfilled Orders, Price Changes and Business Fluctuations", *Review of Economics and Statistics*, Kasım 1962.

19- ABD'deki savaş sonrası canlanmaya bazen "inşaat canlanması" denmesinin nedeni budur, daha doğru bir tanım "ev kredisi (mortgage) canlanması" olurdu.

20- "The Long Run Decline in Liquidity", *Monthly Review*, cilt 22, No. 4, Eylül 1970, s. 6. 1973 için bkz. *Statistical Abstract of the United States 1973*.

2. Daimi enflasyondan kaynaklanan realizasyon zorluklarına başka bir tepki ihraç oranındaki artış olabilir, yani iç pazardaki göreli satış durgunluğunu dünya pazarına daha çok açılarak yenmeye çalışmak. Kuşkusuz 1950'lerin başlarından beri dünya ticaretindeki ciddi genişleme belli birtakım önemli emperyalist ülkelerdeki sınai üretimin büyüme oranını geçmiştir ve sonuçta iki dünya savaşı arasındaki dönemdeki uluslararası ticaretteki uzun vadeli durgunluğu[21] telafi etmiştir. Bu genişleme bunalımları yumuşatmaya da yardım etmiştir. 1953-63 döneminde sabit fiyatlarla sanayi hasılası bir bütün olarak kapitalist ülkelerde yüzde 62 artarken, sabit fiyatlarla ihracatları ise yüzde 82 arttı; 1963-72 döneminde sınai üretim yüzde 63 ve ihracat yüzde 111 büyüdü.[22] Belli ki bu genişleme belirli emperyalist ülkelerin ya da üretim dallarının *ihraç paylarındaki eşitsiz gelişme* biçimini almıştır; çünkü bütün ülkelerin ya da sanayi dallarının ithal payı aynı olsaydı, sadece ihracatla kazandıklarını iç pazarda kaybederlerdi. Ne var ki durum bu değildir. 1969'da Avrupa'nın kapitalist ülkeleri kendi içlerinde satın alınan bütün makine ve teçhizatın yüzde 26.6'sını ithal ettiler. Fakat bu oran Büyük Britanya'da sadece yüzde 15.8, Batı Almanya'da yüzde 18 ve Fransa'da yüzde 20.2 iken, öteki AET ülkelerinde yüzde 49.7'ye ve Avrupa serbest ticaret bölgesindeki öteki ülkelerde yüzde 45'e yükseldi. Dayanıklı tüketim malları örneğinde ilgili ithal payları Büyük Britanya için yüzde 12.2, Fransa için yüzde 20.8, Batı Almanya için

21- Ilginç bir örnek, en büyük altı emperyalist devletteki (ABD, Japonya, Batı Almanya, Büyük Britanya, Fransa, Italya) kimyasal lif üretimidir. Bu üretim 1959-69 arasındaki on yılda 2,250,000 tondan 5,565,000 tona çıkarken, bu ülkelerin kimyasal lif ihracatı ise 336,000 tondan 1,239,000 tona yükseldi. Başka bir deyişle, ihraç oranı yüzde 14.9'dan yüzde 22.3'e büyüdü. ABD hariç bütün rakipler ihraç paylarını artırdılar.

22- Blechschmidt-Hoffmann-von der Marwitz, op. cit., s. 45.

yüzde 22.1, kalan AET ülkeleri için yüzde 52.1 ve EFTA ülkelerinin kalanı için yüzde 59.1 idi. 1959 ile 1969 arasında imalat sanayisi mallarının ithalindeki artış ile Gayrisafi Milli Hasıla'nın büyümesi arasındaki nispet Fransa'da 2.83, Büyük Britanya'da 2.51, İtalya'da 2 ve ABD'de 1.86 iken, buna karşılık Batı Almanya'da sadece 1.45 ve Japonya'da 1.23 idi. Bu rakamlar dünya pazarının (dünya ihracatının) genişlemesinden en çok hangi emperyalist güçlerin yararlanacağını şaşmaz bir biçimde gösterir.[23] Sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin dünya ticaretindeki paylarındaki feci gerilemeyi ve gıda maddeleri ve hammaddelerin uluslararası ticaretteki payındaki daha az belirgin olmayan gerilemeyi akılda tutarak, ihracatın en dinamik emperyalist güçlerin sürmekte olan sınai üretimindeki payındaki bu artışın *dünya pazarının bir yeniden dağılımına* ve emperyalist imalat sanayisinin (özellikle en gelişmiş teknolojiye sahip ülkelerin ve üretim dallarının) ürünlerinin lehine ve basit meta üretimi, tarım ve geleneksel hammaddeler ve "hafif" tüketici malları sanayilerinin ürünlerinin aleyhine uzun vadeli, göreli bir *satın alma gücü ikamesine* eşdeğer olduğu sonucuna varabiliriz.

3. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen "genişleme tonlu uzun dalga"daki dünya ticaretindeki ortalama üstü genişleme oranını ancak uluslararası döviz hacmindeki altın üretimindeki artıştan daha fazla olan artış mümkün kıldı. ABD'nin ödemeler dengesi açıklarına dayalı olan Altın Borsası Standardı (gerçekte Altın-Dolar Standardı) uluslararası ödeme araçlarının 1958'den itibaren yılda yüzde 4 oranında sürekli genişlemesinin bir aygıtı olarak hizmet etti. Altın-Dolar

23- OECD, *Inflation*, s. 109, 98.

Standardı, "ulusal" kredi parası enflasyonları sistemini aynı zamanda hem koruyan hem de genişleten bir uluslararası kredi parası enflasyonu sistemi yarattı.[24]

4. Daimi enflasyonun süregiden üretim fiyatlarının evrimine etkileri emperyalist ülkelerde hatırı sayılır miktardaki gerçek servet rezervleri tarafından sınırlanır. Kağıt paranın devalüasyonu iyi bir konuma sahip imarlı arsalar,[25] sanat eserleri,[26] altın, değerli metaller ve antika eşya gibi maddi değerlerin "seferberliği"ne yol açar. Bunlar sürmekte olan üretime ek olarak giderek daha çok dolaşıma sokulmaktadır. Bu "maddi değerlerin seferberliği"nin spekülatif karakteri elbette hayali (kurgusal) sermayenin,[27] özellikle hisselerin enflasyonist revalüasyonu tarafından daha da pekişti-

24- Jean Denizet, "Chronique d'une Décennie", Perroux, Denizet ve Bourguinat, op. cit., s. 55.

25- 1963 ile 1971 arasında İngiltere ve Galler'de arsa fiyatları yüzde 140'dan daha çok arttı: *Financial Times*, 8 Ocak 1972. Fransa'da satılan inşaat sitesi başına fiyat (*valeur moyenne des transactions*) 1956 ile 1968 arasında 4.5 kez arttı: *Le Monde*, 20 Nisan 1971.

26- Arthur Höner-Van Gogh bir meta olarak sanat eseri hakkında ilginç ve ironik bir makale yazdı: "Der Umsatz geht um in der Kunst", *Information der Internationalen Treuhand AG*, No. 37, Basel, Kasım 1971. Sanat eserlerinin değerindeki yıllık artış ortalama en az yüzde 10'dur. Tamamen spekülatif olan alanda (yeniden satmak üzere bir yatırım olarak resim alımı) 30 yıl içinde yüzde 5000'e varan fiyat artışlarının olduğu bilinmektedir. ABD ve Batı Almanya'da şimdiden "sanat yatırımı toplulukları" ortaya çıkmıştır. Böyle bir fon, yan uğraş olarak posta pulları ve yıllanmış şaraplar da alıp satmaktadır. Sanat ticaretinin "self servis mağazaları" (Köln ve Basel fuarları) ve sanatın artan sınaileşmesi için bkz. Le Monde, 30 Haziran 1971. *Times* gazetesindeki 21 Şubat 1970 tarihli bir makaleye göre 1951-70 döneminde sanat eserleri fiyatları şöyle katlandı: modern resimler, 29 kat; Eski Usta çizimleri, 22 kat; Empresyonist resimler, 18 kat; Eski Usta resimleri, 7 kat; 18. yüzyıl İtalyan mobilyası, 7 kat; aynı dönemin Felemenk mobilyası, 5.5 kat.

27- Kurgusal sermaye kavramı için bkz. Marx, *Capital*, cilt 3, s. 454-60, 466, 467.

rilmektedir. Bu rezervler ne kadar büyük olursa, kümülatif enflasyondan doludizgin enflasyona geçiş de o kadar yavaş olacaktır. Ancak bu rezervler ne kadar çok dolaşıma sokulursa, spekülasyondaki artış da o kadar büyük olur, dolayısıyla da fiyatlardaki artış ve onunla birlikte kümülatif enflasyonun ivme kazanma eğilimi büyür, başka bir deyişle doludizgin enflasyon tehlikesi o kadar büyük olur.

Özellikle 1972-73 enflasyonist canlanması sırasında nitel olarak daha büyük bir spekülasyon dalgası meydana geldi.[28] Bu dalga yalnızca yukarıda sayılan reel değerleri değil, fakat birçok birincil metaları ve dövizleri de kapsıyordu. Bu spekülasyon kaçınılmaz olarak bir dizi finans şirketinin, emlak şirketinin ve ikincil bankaların (ABD'de Franklin Bank, Batı Almanya'da Herstadt Bank, İtalya'da Sindona gurubu) çöküşüne yol açtı ve bu da 1974-75 resesyonunun başlangıcının işareti oldu. Fakat aynı zamanda menkul kıymetler borsası fiyatlarında, birçok hammadde fiyatında, inşaat arsası fiyatında (bunlar Britanya'da 1974 ortasına kadarki 12 ay içinde yüzde 40 geriledi) ve belli türdeki resimlerde keskin bir düşüş olması enflasyonun henüz doludizgin giden karakterde olmadığının kanıtıdır. Aşağıdaki tablo enflasyonun ivmesinin bir incelemesidir.[29]

28- Japonya örneği için bkz. Tasuku Nogichi'nin ilginç çalışması, "Recent Japanese Speculation", *Kapitalistate*, No. 2, 1973.

29- Glyn-Sutcliffe, op. cit., s. 95; Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1974*, s. 16.

Tüketici Fiyatlarının Yıllık Artış Oranları

	1960-65 Ort.	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974 (ilk yarı)	1974 (3. çeyrek)
ABD	% 1.3	% 4.2	% 5.4	% 5.9	% 4.3	% 3.3	% 6.2	% 10.2	% 11.6
Japonya	% 6.2	% 5.5	% 5.2	% 7.6	% 6.3	% 4.3	% 11.7	% 23.0	% 23.4
Ingiltere	% 3.6	% 4.8	% 5.4	% 6.4	% 9.5	% 7.0	% 9.2	% 14.2	% 17.0
B. Almanya	% 2.8	% 1.6	% 1.9	% 3.4	% 5.3	% 5.5	% 6.9	% 7.3	% 7.0
Fransa	% 3.8	% 4.8	% 6.4	% 5.3	% 5.5	% 5.9	% 7.3	% 12.5	% 14.6
Italya	% 4.9	% 1.3	% 2.6	% 5.0	% 5.0	% 5.5	% 10.8	% 14.8	% 20.8

Bu dört kaçış olanaklığının içkin çelişkili doğası böylece açığa çıkar. Hem tüketici kredisinin oransız büyük genişlemesi hem de maddi değerlerin[30] ya da hisselerin spekülatif fiyat artışları kaçınılmaz olarak enflasyon yaratma eğilimindedir ve belli bir süreden sonra onu önce kümülatif sonra da doludizgin bir sürece çevirmeye eğilimlidir. Bununla birlikte, sürüngen enflasyondan doludizgin enflasyona geçiş fazla paranın sınırlı bir teşvik ediciden üretime karşı bir engele dönüşümünün işaretidir: doludizgin enflasyon koşullarında meta sermayesinin para sermayeye metamorfozunu yerine getirmeye son verir. Giderek artan bir biçimde dolaşım alanından kaçarken gittikçe daha fazla meta stoklanır. Bu da demektir ki üretim geriler ve sermaye birikimi hızla daralır (doludizgin enflasyon zamanlarında değişken sermayenin değişmeyen sermayeden

30- Dolaşıma entegre olmuş maddi değerler ile sermayenin yeniden üretimi için satılmış metaların arasında çeşitli bağlar vardır. Dolayısıyla birinci alandaki spekülatif fiyat artışları, para arzının enflasyonist genişlemesi sürdükçe, nihayetinde bütün fiyatların aynasını etkilemelidir. Bu bağlantıların en önemlilerinden biri

çok daha hızlı devalorize olduğu ve böylece artı değer oranı üzerindeki etkisinin sermayenin yararına olduğu kendi içinde doğru olsa bile).

Enflasyonun hızlanması sermaye birikimi için bir tehdit oluşturuyor ise o zaman realizasyon zorluklarına ikinci çözüme karşı daha da göze batan bir çelişki oluşturur. Emperyalist bir ülkede enflasyon ne kadar hızlanırsa o ülkenin dünya pazarındaki cari payını –artırmak şöyle dursun– koruma şansı o kadar küçük olacaktır. Belli bir noktadan sonra, yükselen fiyatlar, iç pazar için bütün sonuçlarıyla birlikte, ihraç fiyatlarını da etkilemelidir.[31]

Kâr oranı tehdit altında ise –ki bu gerçek tam istihdam sağlanmadan önce genellikle olur[32]– parasal devalüasyon toplumsal sermayenin ekonominin çeşitli sektörleri arasındaki dağılımında yapısal değişikliklere sebep olmaya başlar. Genelde, enflasyonist bir atmosfer kümülatif bir kredi genişlemesini teşvik eder, çünkü her kapitalistin bildiği gibi paranın devalüasyonu bugün krediyle almayı ve yarın devalüe olmuş para ile geri ödemeyi kârlı kılar. Büyüyen enflasyon zamanlarında, bankalar artan miktarda parayı kredi olarak verirken bazen faizi yükselten bir "para kıtlığı" olabilmesi şeklindeki görünürdeki paradoksun açıklaması budur. Enflasyonun kendisi sürekli para sermayesine olan talebi besler ve kredi ve para yaratan musluğu kapamayı iş dünyası için iyice tehlikeli kılar: çünkü bu daima resesyona doğru keskin bir dönüş anlamına gelir. Öte yandan, para sermayesi için bu artan talep ile geç

31- Döviz kuru, enflasyon oranı ve rekabet yeteneği arasındaki ilişkiler için bkz. Neusüss, Altvater ve Blanke, op. cit.

32- Amerikan ekonomisinin tüm savaş sonrası tarihinde arasıra olan "aşırı ısınma"ya karşın imalat sanayisindeki kapasite kullanımı hiçbir zaman yüzde 94'ün üzerine yükselmedi ve 1948-71 dönemindeki yirmi dört yıl içinde sadece altı yılda bu oran yüzde 90 veya üzerinde idi.

kapitalizminin ("klasik" emperyalizmde olduğu gibi) altında yatan aşırı kapitalizasyon arasında hiçbir çelişki yoktur.

Banka kredilerinin önemli bir kısmı "saf" para yaratımından gelmez, fakat bankacılık sisteminin dışında meydan gelmiş olan mevduatların birikiminden kaynaklanır.[33] Uzun vadeli banka mevduatının daha az etkileyici olmayan büyümesi gerçek aşırı kapitalizasyonun ne kadar yüksek olduğunu gösterir.[34] Fazla çekiş kredisinin çifte rolü (yalnızca enflasyonist para yaratımı değil, ayrıca atıl sermayeyi üretken sermayeye çevirmede klasik aracı olarak) asla gözden kaçırılmamalıdır.

Bununla birlikte, daimi enflasyon yalnızca kısa vadede faiz oranını yukarı çekmekle kalmaz, uzun vadeli etkileri de vardır. Nasıl ki para sermaye sahipleri ve borç verenleri gittikçe para devalüasyonuna alışırlar ve nominal ve reel faizi ayırdetmeye başlarlar, aynı şekilde emek gücü metasının satıcıları da daimi enflasyon zamanlarında nominal ve reel ücretleri ayırdetmeyi öğrenirler. Yılda satın alma gücünün yüzde 5'ini yitiren bir para birimi ile yıllık yüzde 4'lük bir faiz bizzat sermayenin içine girer, "negatif reel faiz" olur. Bu koşullar altında para sermayesi kredileri tamamen kururdu. Dolayısıyla, şayet nominal faiz ortalama enflasyon oranı ile reel faizin toplamına eşit ise, o zaman o uzun vadeli fiyat artışları koşullarında yükselme eğiliminde olacaktır.[35] Ancak kâr oranı dalgalanırken

33- Enflasyonist banka parası yaratımı bankalar tarafından verilen toplam krediler ile toplam mevduatları arasındaki ayrıma indirgenebilir (buna Batı Almanya'da basitçe "para sermayesi oluşumu" denir). 1963-70 döneminde Batı Almanya'da bu ikisi arasındaki fark toplam 33 milyar DM oldu (1968'de para sermayesi oluşumu verilen kredileri aştı).

34- ABD'de fazla çekiş kredisinden gelmeyen uzun vadeli banka mevduatı - "time deposits" - 1915'te 4 milyar dolar ve 1929'da 20 milyar dolardan 1946'da 32 milyar dolara, 1956'da 50 milyar dolara, 1963'te 106 milyar dolara ve 1967'de yaklaşık 180 milyar dolara yükseldi.

35- Ortodoks Keynesçiler buna karşı çıkarlar, çünkü faiz oranını likidite ter-

faiz oranı uzun vadede yükselirse,[36] girişimci kârları birden küçülebilir. Nominal faiz oranındaki süregelen artışla birleşen daimi enflasyon uzun vadeli yatırım projelerini hepten yasaklayabilir, yani hem teknolojik yeniliğin hızlanmasından dolayı sabit sermayenin devir süresindeki indirimi güçlendirir, hem de devir süreleri uzun olduğu için fazla riskli olan belli projeleri belirsiz bir tarihe erteleyebilir.

Bunalımları hafifletmek için enflasyonist para yaratımı ve dünya pazarındaki artan rekabetin kombinasyonu geç kapitalizmin ilk "genişlemeci" evresindeki sanayi çevrimine kredi çevrimi ile kenetlenmiş belirli bir hareket biçimi verir. Serbest rekabet kapitalizmi çağında, bir altın standardı var iken ve merkez bankaları kredinin gelişimine sadece marjinal bir biçimde müdahale ederken, kredi çevrimi tümüyle sanayi çevrimine bağımlı idi. Geç kapitalizmde, kurumsallaşmış enflasyon konjonktürel dalgalanmaları hafifletmek için parasal alanı –sanayi çevrimine ters hareket ederek– çok daha özerk ve bağımsız eyleme muktedir kılarken, sanayi çevriminden geçici olarak ayrı bir kredi çevrimi oluşur. Kredi parasının genişlemesi şim-

cihinin bir fonksiyonu olarak görürler ve nakit para doğal olarak tıpkı kredilerin enflasyon tarafından devalüe edildiği kadar devalüe edilir. (R. F. Harrod, *Money*, Londra, 1969, s. 179-81). Fakat bu sadece likidite tercihi teorisinin zayıflığını gösterir. Bu teori rantiyelerin zihniyetini yansıtır (Keynes zamanındaki İngiliz burjuvazisinin bir kısmı için bu karakteristiktir), fakat normal, ortalama kapitalistin tavrını değil. Bu ikinciler atıl sermayelerini *yatırma biçimi* üzerinde kafa yorarlar, yatırıp yatırmama üzerinde değil. Yatırım için çeşitli olasılıklar dikkate alındığında, tam da daimi enflasyon zamanlarında paranın devalüasyonu maddi değerler, hisseler, vb'nin "tercih"i için önemli bir motif sağlar, ki bunları para sermayeye olan talebin temsilcileri olan kapitalistler daha yüksek bir faiz oranını önererek nötralize etmeleri gerekir.

36- ABD'de kısa vadeli ticari krediler için ortalama faiz oranı geçen 30 yılda üç kattan fazla arttı. Kuzey ve Doğu'nun büyük sanayi şehirlerinde 1940'ta yüzde 2 civarında idi; 1950'de yüzde 2.7; 1960'ta yüzde 5.2; 1967'nin ilk yarısında yüzde 6.4 oldu. Ancak 1967'de yüzde 6.4'lük bir nominal faiz sadece yüzde 2.5'luk bir reel faize tekabül ediyordu.

di bir ülkenin ekonomisini o ülkenin dünya pazarındaki payını tehlikeye sokmayacak noktaya kadar teşvik edebilir. Bu eşiğe ulaşıldığı vakit, bu genişleme mümkün olan en çabuk biçimde durdurulmalıdır. Britanya ekonomisinin savaş sonrası ilk Tory hükumeti dönemindeki "dur-git" modeli böylesi bir görece özerk kredi çevriminin klasik örneğidir.[37] Fakat Amerikan ekonomisi –ve daha küçük bir ölçüde Batı Alman ekonomisi– de son 20 – 25 yılda sanayi ve kredi çevrimlerinin benzer bir kenetlenmesi ile karakterize oldu.[38] Doğal olarak, ayrı bir hareket olarak bakıldığında bile, kredi çevrimi fiili sanayi çevriminden tam bir özerkliğe sahip değildir. Kredi çevrimi, kısa vadeli kredi genişlemesi ya da kredi kısıtlaması arasında tercih yapan merkez bankası sistemi ve hükumet tarafından belirlenir. Fakat merkez bankalarının kararları da özel mevduat bankalarının aracılığı olmadan uygulanmaz – bu kararlar başka şeyler arasında bu özel bankaların kâr çıkarlarına göre ayarlanır (Fransa'da ulusallaştırılmış bankalar aynı ilkelerle çalışır). Bu durum karmaşık bir mekanizmayı harekete geçirir, bu mekanizmada banka mevduatlarının gelişimi ve halka açık fonların kotasyon ve getirisi önemli bir rol oynar. Örneğin, likidite oranında bir artışın dayattığı düşünülen kredi kısıtlamaları bankalar tarafından aktiflerini yeniden düzenleme yoluyla aşılabilir.[39] Amerikan bankalarının

37- Örneğin bkz. Brittan, *The Treasury under the Tories 1954-1964*, s. 289-92. Ancak şunu da eklemek gerekir ki kredi çevrimi Büyük Britanya'da etkili değildi ya da gerçek sanayi çevrimine aslında ters gitmedi. Bu bağlamda bkz. Dow, *The Management of the British Economy*, Londra, 1964.

38- Böylece Eisenhower yönetimindeki enflasyonu sınırlama politikası ortalamanın altında bir büyüme oranına yol açtı. Kennedy-Johnson döneminde hızlanmış büyüme hızlanmış enflasyon tarafından kışkırtıldı. Nixon'un enflasyonu sınırlama girişimi bir resesyona yol açtı, daha sonra bu rekor miktarda bir "açık harcaması" ile hızla karşılandı.

39- Bu sorun hakkında bkz. Suzanne de Brunhoff, "*L'Offre de Monnaie*", s.

hükumetin kredi kısıtlama politikasını Euro-Dolar pazarını kullanarak nasıl boşa çıkardıkları şimdi iyi bilinmektedir. Bir hükumet tarafından etkin kredi kısıtlaması özel bankaların hareket özgürlüğünü –ve dolayısıyla kâr arayışını– radikal bir biçimde sınırlaması demektir. Böyle bir politika uzun vadede döviz kontrolleri getirilmeksizin – başka bir deyişle, sermayenin uluslararası hareketi üzerinde kısıtlamalar ve dolayısıyla serbest döviz konvertibilitesinin iptali olmaksızın mümkün değildir.[40] Dolayısıyla burada amaçları arasında bir ülkenin dünya pazarındaki payının muhafazası ya da genişlemesi olması gereken etkin bir kredi çevrimi ile aynı dünya pazarının döviz konvertibilitesi ve uluslararası kredi parasının enflasyonu temelinde büyümesi arasında yeni bir çelişki doğar. Uzun vadede bu ikisi birbiriyle uzlaşamaz. Kredi çevrimi artı değer oranı üzerindeki etkilerinden, yani sınıfsal çelişkiler ve sınıf mücadelesi üzerindeki etkilerinden yalıtılamaz. Üretimde hızlı bir artışa yol açan kredi genişlemesi yedek emek ordusunu küçültür ve böylelikle, belli bir noktadan sonra, reel ücretlerde bir yükselişi kolaylaştırır. Enflasyon bu yükselişi zorlaştırır fakat önleyemez. Sermaye, artı değer oranını, artırmak şöyle dursun, savunmaya çalışırsa o zaman bir şekilde yedek emek ordusunu yeniden oluşturmalıdır. Kredi üzerindeki ve para arzının büyüme oranı üzerinde kısıtlamalar olmaksızın bu mümkün değildir. Boddy ve Crotty ABD'deki finansal olmayan şirketlerde kârlar ve ücretler (beyaz yakalı işçilerin maaşları dahil olmak üzere) arasındaki ilişki üzerine bir inceleme ile bu kuralı doğruladılar.[41] 1953-57, 1957-61, 1961-70'teki bir-

---

132-47; S. M. Goldfeld, *Commercial Bank Behaviour and Economic Activity*, Amsterdam, 1966.

40- Jean Denizet, Perroux, Denizet ve Bourguinat, op. cit., s. 62. Ayrıca bkz. Alman Bundesbank'ın 1971 yıllık raporu.

41- R. Boddy ve J. Crotty, "Class Conflict, Keynesian Politics and the Busi-

birini izleyen iş çevrimlerinin (resesyonun dibinden genişleme ortasına) ilk kısmında bu oran keskince artma eğiliminde idi – 1953-57'de yüzde 10'dan yüzde 16'ya; 1957-59'da yüzde 9.8'den yüzde 14.3'e; 1961-65'te yüzde 10'dan yüzde 16.7'ye. Bu çevrimin ikinci kısmında, aynı oran aynı şekilde keskin bir biçimde geriledi, sonraki resesyonlardan epey önce. Örneğin, 1965'te yüzde 16.7'den 1969'da yüzde 9'a gerilerken bir resesyon ancak 1970'de başladı. Boddy-Crotty oranı artı değer oranı ile özdeş değilse de yaklaşık olarak onu bulmak için bir kılavuzdur.

Kapitalist hareket yasalarının temel sorunsalı 1940'dan itibaren başlayan "genişleme tonlu uzun dalga"nın yüzeyinin altında durmaksızın işlemeye devam etti. Üçüncü teknolojik devrim değişmeyen sermayenin önemli öğelerinin maliyetinde ortalamanın üstünde indirimler sağlamak suretiyle sermayenin organik bileşiminde yeni bir artışa yol açtı, her ne kadar büyülü "otomasyon" sözcüğünün önerdiği kadar olmasa da. Artı değer oranında uluslararası işçi sınıfının 1930'lar ve 1940'lardaki büyük yenilgilerinin mümkün kıldığı büyük sıçrama 1960'larda tekrarlanamazdı. Tersine, sermaye birikimindeki ciddi büyümenin sonucu olan yedek sanayi ordusunun uzun vadeli küçülmesi, işçi sınıfının periyodik olarak artı değer oranından kırıntılar koparmasını sağladı. Böylece şimdi tartışmış olduğumuz kısa vadeli konjonktürel dalgalanmaların yanı sıra ortalama kâr oranının uzun vadeli bir erozyonu başladı ve "normal" kısaltılmış sanayi çevrimi boyunca devam etti. Dolayısıyla kredi çevrimi üzerindeki baskı arttı. Sistemi aşırı-üretim ve sermaye genişlemesi bunalımlarının tehdidinden korumak için gittikçe daha çok özerk para yaratımı gerekli oldu. Enflasyon oranı hızlanmaya başladı.

ness Cycle", *Monthly Review*, Ekim 1974.

Aynı zamanda, eşitsiz gelişme yasası hüküm sürmeye devam etti, emperyalistler arası rekabette uluslararası güçler ilişkisini de kaydırdı. Amerikan emperyalizmi Avrupalı ve Japon rakipleri karşısında üretkenlikteki öncülüğünü yavaşça kaybediyor. Dünya pazarındaki payı düşüyor. Halihazırda emperyalist rakiplerine sermaye ihracatını artırarak bu gelişmeyi tersine çevirmeye çalışıyor ve rakiplerinin ekonomileri içinde ciddi sermaye mülkiyeti edinerek sermayenin uluslararası merkezileşmesini artırıyor. Fakat Batı Avrupa ve Japonya'daki uzun vadede daha hızlı sermaye birikimi –hızlanmış dolar devalüasyonu koşullarında– kaçınılmaz olarak Batı Avrupa ve Japonya'dan ABD'ye sermaye ihraçları için karşı yöndeki Amerikan ihraçlarından daha büyük fırsatlar anlamına gelir. Amerikan emperyalizmi şimdiye değin başarılı bir biçimde rakiplerine para birimlerini revalüe etmeleri için baskı yaparak kendi ikilemlerinden kurtulmaya çalıştı, fakat bu sonunda sadece Avrupa ve Japon sermaye ihraçlarının Amerikan ihraçlarına kıyasla daha da hızlanmasına yol açabilir.

Göreli özerkliğine ve onu yöneten kararların çoğunun "siyasal" karakterine karşın kredi çevriminin nihai olarak sanayi çevriminin belirleyici ağırlığını ne kadar az düzeltebileceği, kapasite kullanımının çevrimsel hareketinden görülebilir. Kapasite kullanımı, geç kapitalizmde sisteme içkin olan aşırı-üretim eğilimlerinin, satılamaz malların çoğalmasından daha açık bir ifadesidir. Aşırı-kapasitenin çevrimsel karakteri hem ABD hem de Batı Almanya'da belirgindir, aşağıdaki tablodaki tahminlerden görülebileceği gibi.

Ancak bu hareket kredi sistemine aşılmaz bir limit koyar. Ciddi miktarda aşırı-kapasite zaten mevcut ise banka sistemi ve (veya) devlet tarafından en bol kredi parası enjeksiyonları bile bu sektörlerde özel yatırımların canlanmasına yol açma-

yacaktır.[42] Özel yatırımların konjonktürel bir gerilemesi bu nedenle kaçınılmaz hale gelir, onunla birlikte de resesyon. Ondan sonra enflasyon en fazla resesyonun kapsamını sınırlayabilir ya da kümülatif gelişimini önleyebilir.

ABD: İmalat Sanayisinde Yıllık Kapasite Kullanımı[43]

Çevrimsel Tepe		Çevrimsel Dip	
1952	% 94	1953	% 76
1955	% 90	1958	% 74
1959	% 82	1961	% 79
1966	% 91	1970	% 75
Yaz 1973 : % 87.5		Mart 1975 : % 65	

Batı Almanya: İmalat Sanayisinde Kapasite Kullanımı[44]

Çevrimsel Tepe		Çevrimsel Dip	
Güz 1960	% 93	1959 başlangıcı	% 87
1965 başlangıcı	% 88	1963 başlangıcı	% 81
1970 başlangıcı	% 95	1967 başlangıcı	% 77
1973 ortası	% 93	1971 sonu	% 88
		1974 sonu	% 88

42- Şu sorulabilir: Enflasyonun aynı zamanda ciddi kullanılmayan kapasitelerle kombinasyonu nasıl olabilir? Böyle bir kombinasyon ancak soyut agregatlarla sabitlenmiş, ilkel bir paranın miktar teorisi bağlamında düşünülemez. Para yaratmanın yapısı dahil olmak üzere para arzının özgül yapısı kavrandığı zaman, örneğin, ek tüketici gelirinin uçaklar ya da belirli makinelere olan talepte bir artışı neden sağlayamayacağı ortaya çıkar. Belli başlı fiyat artışları ve istihdam konusunda belirsizlik var iken ek tüketici geliri dayanıklı tüketici mallarının üretimi ve satışını bile teşvik etmesi zorunlu değildir.

43- *Economic Report of the President, Transmitted to the Congress*, January 1962, Washington, 1962. *Statistical Abstract of the United States*, 1968, s. 719. *Survey of Current Business*.

44- Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, *Jahresgutachten 1969*, Drucksache VI/100, Deutscher Bundestag, 6, Wahlperiode; *Jahresgutachten 1971 / 1972*, Stuttgart 1971; *Jahresgutachten 1974*.

Eğer uzun vadeli yapısal aşırı-kapasiteler periyodik konjonktürel aşırı-kapasitelere eklenirse –üçüncü teknolojik devrimin teşvik edici etkisinin sona ermekte olduğunun açık bir göstergesi– o zaman kredi çevriminin sanayi çevrimini yumuşatma yeteneği daha da azalır. Kuşku yok ki tam da böyle yapısal aşırı-kapasiteler bugün çelik sanayisinde, kömür madenciliğinde, tekstil sanayisinde, elektrikli ev aletleri sanayisinde, otomobil sanayisinde ve muhtemelen elektronik aygıtlar ve petro-kimyasal sanayilerinde de mevcuttur.[45]

Tüm bu kanıtlar böylece kredi çevriminin göreli özerkliğinde bir gerilemeye ve dolayısıyla sürüngen enflasyonun aşırı-üretim bunalımlarının kümülatif etkisini sınırlama yeteneğinde bir gerilemeye işaret eder. Basitçe geç kapitalizmin "genişleme tonlu uzun dalga"sı ile "durgunluk tonlu uzun dalga"sı arasındaki dönüm noktasını geride bıraktığımızın bir başka ifadesidir bu.

Bugün bu deniz değişiminin işaretlerini iki alanda gözlemleyebiliriz. Birincisi, artan bir borç yükü cari satın alma gücünü kısıtlamaya başladığı zaman, enflasyonist kredi yaratmanın teşvik edici etkisi efektif olmaktan çıkar. Bu görüngü hem ABD ekonomisi içinde hem de dışında, özellikle kapitalist dünyanın yarı sömürgelerinde şimdiden görünür durumdadır.

ABD'de birikmiş borç yükünün hem hanelerin kullanılabilir gelirine (tüketici malları için satın alma gücü) hem de şirketlerin likiditesine doğrudan bir tehdit oluşturacağı nok-

45- 1972 başlarında Batı Avrupa'nın PVC plastik üretim kapasitesinin yüzde 20'si kullanılmıyordu: *Financial Times*, 16 Şubat 1972. Aynı yüzde oranı dünya alüminyum sanayisi için geçerliydi: *Neue Zürcher Zeitung*, 20 Mayıs 1972. Kısa bir canlanmadan sonra, 1974 sonunda bütün işaretler sentetik liflerde yeni bir dünya çapında aşırı-kapasite olduğunu gösteriyordu, bu sefer Japon tekellerini de ciddi biçimde etkiliyordu. Bkz. *Business Week*, 5 Ekim 1974; *Far Eastern Economic Review*, 29 Kasım 1974.

taya yakında ulaşılacaktır. Ev kredilerinin (mortgage) yıllık faiz ve ana para ödemeleri ve tüketici kredilerinin geri ödemeleri 1946 yılında Amerikan hanelerinin kullanılabilir gelirinin yüzde 5.9'unu oluşturdu, 1950'de bu gelirin yüzde 11.8'ini, 1965'te yüzde 18.6'sını ve 1969'da yüzde 22.8'ini oluşturdu. Burada kredi yaratımı açıkça kendi cezalandırıcısına (nemesisine) yaklaşıyor. Kendi kuyruğunu yutan bir yılan gibi, cari ek kredi toplamı sadece eski kredilerin yıllık borç yükünü karşılıyor, yani cari mal ve hizmet alımı için kullanılabilir gelir şimdi kredi genişlemesi haricindeki miktardan pek az fazladır. 1965 ve 1969 arasında ev kredisi ve tüketici borçları 88 milyar dolar artarken, tüketicilerin ödemesi gereken faiz ve anapara borçları 55 milyar dolar arttı. 1969'da iki miktar arasındaki fark kullanılabilir hane gelirinin yüzde 5'inden biraz fazla idi.[46]

Şirket likiditesinin gelişimi daha da uğursuz olmuştur. ABD'de finansal olmayan şirketler için nakit aktifler (banka mevduatı dahil) ve devlet tahvillerinin borçlara oranı 1946'da yüzde 73.4'ten, 1951'de yüzde 54.8'e, 1961'de yüzde 38.4'e, 1969'da yüzde 19.3'e ve 1974 başlarında yüzde 18'in altına düştü. Bu demektir ki 1974'te borçlar nakit veya nakit benzeri aktiflerin beş katından daha fazla idi. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda büyük şirketlerin likiditesi (şirket başına 100 milyon dolardan fazla değerde aktif) bu şirketlerin daha küçük rakiplerinin likiditesinden üstün iken şimdi tersi doğrudur. 31 Mart 1970'te 1 milyon dolardan az aktife sahip şirketler için likidite oranı yüzde 31, 1 ile 2 milyon dolarlık aktife sahip olanlar için yüzde 24, 5 ile 100 milyon dolarlık aktife sahip olanlar için yüzde 22 ve 100 milyon dolardan fazla aktife

46- "The Long-Run Decline in Liquidity", *Monthly Review*, cilt 22, No. 4, Eylül 1970, s. 6.

sahip olanlar için yüzde 19 idi.[47] Açıktır ki enflasyon vidası üretim ve yeniden üretim süreçleri üzerinde hemen olumsuz etkileri olmaksızın, yani doludizgin enflasyon yaratmaksızın daha fazla sıkılamaz.

Öteki emperyalist ülkeler anonim şirketlerin likiditelerinde benzer biçimde bir gerileme eğilimine tanık oldular. Büyük Britanya'da sınai ve ticari firmalara banka kredilerinin hacmi 1958 ile 1967 arasında dört kat artarken, bu şirketlerin brüt aktifleri sadece yüzde 30 arttı. Bu farkın bir sonucu olarak, net aktifler 3.1 milyar sterlinden 975 milyon sterline düştü.[48] Azalan şirket likiditesi benzer şekilde düşen öz finansman oranlarında da görülür – Fransa'dakinden zaten bahsetmiş bulunuyoruz. Japonya'da dağıtılmamış kârların toplam sermayeye oranı 1959'da yüzde 15.7'den 1962'de yüzde 10.7'ye 1964'te yüzde 9.1'e ve 1970'te yüzde 8.6'ya düştü.[49]

İkincisi, çeşitli emperyalist devletlerin kredi çevrimlerinin göreli ulusal özerkliği dünya pazarının genişlemesine doğrudan bir tehdit haline gelmiştir, Bretton Woods'da kurulmuş olan uluslararası para sistemini zayıflatmakta ve onun yerini tutarlı bir sistemin almasını gittikçe engellemektedir.

Altın standardı çağında, bu sarı metal aynı anda ve tutarlı bir biçimde değer ölçüsü, fiyat standardı ve dünya dövizi olarak üçlü bir işlevi yerine getirebiliyordu. Altın standardı mekanizması sanayi çevrimini burjuva devletin etkisine ya da sermayenin genel çıkarlarını temsil eden kurumların kasti "regülasyon girişimleri"ne karşı bağışık kılıyordu. Ancak kapitalist üretim tarzının eşitsiz gelişme yasası ve sermaye-

---

47- Ibid, s. 6.

48- A. D. Bain, *The Control of the Money Supply*, Londra, 1971, s. 109-10.

49- T. Adams ve I. Hoshi, *A Financial History of the New Japan*, Tokyo, 1972, s. 345.

nin göreli hareketsizliği, sermayenin başlıca ülkelerindeki (önce Büyük Britanya sonra da ABD) periyodik bunalımların kapitalist dünya pazarının tamamı üzerindeki etkilerini belli konjonktürlerde bir ölçüde sınırlıyordu. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki Altın Standardı'nın görünen yumuşak işleyişi herhangi bir "otomatik süreç"ten ötürü değildi: İngiliz sanayisi, İngiliz sermayesi ve İngiliz sterlininin üstün üretkenliği ve uzun vadeli tarihsel istikrarına dayanıyordu. Tüm dünyadaki kapitalistler sterline (yani İngiliz kapitalizminin istikrarına) güvendikleri için, sterlin banknotları rağbet gören İngiliz mallarını satın alabildiği için ve sterlinle ifade edilen devlet tahvilleri sahiplerine Britanya sermayesinin geleceği garantili artı değeri üzerinde bir hak verdiği için sterlin (pound) "altın kadar iyi" idi ve kapitalist dünya ekonomisi bu zamanda gerçekten bir altın-pound standardına dayanıyordu, hatta Bank of England'ın fiili altın rezervleri önemsiz miktarda olmasına rağmen.[50]

En önemli emperyalist ülkelerdeki burjuva sınıfının yönetici katmanları kredi yaratımı yoluyla bunalımları yumuşatmak için sanayi çevrimine etkin ve yoğun bir biçimde müdahale etmeyi tercih ettiği zaman ilk baştaki sonuç uluslararası likiditenin daralmasından dolayı dünya ticaretinde yeni bir bozulma idi.[51] Şimdi altına bağlı olmaktan kurtulan başlıca kağıt para

50- Bkz. Marcello De Cecco'nun ilginç kitabı, *Economia e Finanza Internazionale dal 1890 al 1914*, Bari, 1971, s. 145-9, 163-74. De Cecco haklı olarak 1890-1914 döneminin dünya para sistemini "saf" bir altın standardından ziyade bir *Altın Borsası Standardı* olarak tanımlıyor.

51- Triffin, 1930'lardaki konvertibilitenin çöküşü ve dünya ticaretindeki ani düşüş için şu açıklamayı getiriyor: "1. Merkez bankalarının devletin kendi açıklarını kapatmak için emisyon güçlerini aşırı kullanımı ve buna ek olarak böylesi bir genişleme ulusal para otoritelerinin dileklerine ya da sadece mevcut yönetmeliklere uygun olduğu zaman öteki bankaların krediyi genişletmeleri; 2. Bu türden kredi politikalarını, cari fiyatlar ve kurlar üzerinden, para otoritelerinin elindeki altın ve yabancı döviz kaynaklarının miktarı ile

birimleri artık uluslararası ödeme aracı olarak kabul edilmiyordu. Dünya pazarı otarşik ekonomik bloklar halinde parçalandı, bunlar arasında doğrudan meta mübadelesi artmaya başladı ve böylece (başka şeyler arasında) dünya ticaretini büyütmek için krediyi genişletme olasılığını da ortadan kaldırdı.[52] Sonuç şu oldu ki iç pazarların para yaratımı ile yeniden canlandırılmasına dünya ticaretinde eşdeğer bir genişleme eşlik etmedi. Gerçekte, dünya ticareti gerilemeye bile yüz tuttu.[53]

Bretton Woods'da İkinci Dünya Savaşı'nın muzaffer emperyalist güçleri şimdi ulusal ölçekte kabul görmüş olan enflasyonist kredi genişlemesinin uluslararası bir versiyonunun temelini oluşturmak için tasarlanmış olan bir uluslararası para sistemi kurdular. Hem burjuva iktisatçıları hem de siyasetçileri can alıcı problemin likiditeyi artırmak, yani ek ödeme araçlarının sürekli yaratılması olduğuna inanıyorlardı.[54] Altın arzı çok yavaş arttığı için ve uluslararası likidite sorununu çözmek için çok eşitsiz dağıldığı için, *özgül bir kağıt para birimini altının yanı sıra dünya parası rütbesine yükselten* bir sistem yaratıldı; elbette İkinci Dünya Savaşı'nın sonundaki somut tarihsel durum sadece doların bu rolü oynamasına izin veriyordu.[55]

---

uyumlu, rekabetçi bir fiyat ve maliyet modeli ve genel bir dışsal modelin muhafazası ya da restorasyonuna tümüyle tabi kılınaktaki gönülsüzlük." Robert Triffin, *Gold and the Dollar Crisis*, New Haven, 1961, s. 29.

52- 1928 ile 1938 arasında altın rezervlerinin yıllık dünya ithalatına oranı yüzde 35'ten yüzde 110'a yükseldi. Genişleyen altın hasılası stoklandı çünkü dünya pazarındaki gerileyen meta dolaşımı tarafından emilemedi.

53- Alınan örneği en açık olanı idi. Sanayi üretimi endeksi 1933 ile 1938 arasında yüzde 90 yükselirken, 1938'de Reich'ın ihracatı (Avusturya hariç) 1933'dekinden sadece yüzde 10 yukarıda idi. 1935, 1936 ve 1937 yıllarında hatta mutlak olarak geriledi bile. Fakat ABD'de de 1937'de sanayi hasılası 1929 düzeyini geçerken ihracat hala 1929 düzeyinden yüzde 60 daha az idi.

54- Keynes'in bu konudaki kanaatleri için bkz. Harrod, *Money*, s. 178-9.

55- Altın üretimi 1940 ile 1945 arasında yüzde 40 azaldı ve 1945 ile 1949 arasında durgun kaldı. 1945'te ABD tek başına dünyanın bütün altın rezervlerinin

Yeni sistem iki temel üzerinde inşa edildi. Birincisi, doların altına konvertibilitesi (başka şeyler arasında 1934 dolar devalüasyonunda altının aşırı değer kazanması bunu kolaylaştırdı). Bu durum kapitalist dünyanın merkez bankalarının, ulusal paraların karşılığı için altının yanı sıra dolar da kullanılmasını sağladı. İkincisi, ABD ekonomisinin geniş üretim rezervleri ve üretkenlikteki önderliği yabancı hükümetler ve kapitalistlerin ellerindeki dolar haklarının birikiminin yalnızca sorunsuz değil hatta arzu edilir olduğu anlamına geliyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk yıllarda uluslararası kapitalist ekonomide merkezi sorun dolarların bolluğu değil, kıtlığı idi.[56]

Böylece Marshall Planı ve ABD hükümetinin benzer "dolar-yardımı" programları Keynesçi politikanın ulusal bağlamdaki etkisinin hemen hemen aynısını kapitalist dünya ekonomisi bağlamında gösterdi: büyük miktarda bir ek satın alma gücü uluslararası alana enjekte edildi, çok miktardaki kullanılmayan kapasite göz önüne alındığında bu durum kaçınılmaz olarak dünya ticaretinde büyük bir genişlemeye yol açtı.[57]

---

yüzde 75'ine sahipti. Almanya, Japonya, İtalya ve Hindistan gibi dünya ticaretinin önemli katılımcılarının hemen hemen hiç altını yoktu. Sterlinin de rezerv dövizi rolünü oynaması kararının kaçınılmaz olarak başarısız olmasının nedenleri için bkz. Elmar Altvater, *Die Weltwährungskrise*, Frankfurt, 1969, s. 49-50.

56- 1952'de bile Uluslararası Ödemeler Bankası'nın yıllık raporu dünya ticaretinin önündeki başlıca zorluğu şöyle tanımlıyordu: "Konvertibilite zorunlu olarak yeterli miktarda doları gerektirir ve bunun ilk koşulu Avrupa ülkelerinin yeterli miktarlarda ve rekabetçi fiyatlarda satacak malları olması iken, başka bir koşulu da, bu malları gereksindikleri dolarları ve başka dövizleri kazanmalarına izin verecek biçimde satmanın mümkün olmasıdır." *Twenty-Second Annual Report*, Basel, 9 Haziran 1952, s. 264. Daha büyük bir diyalektik öngörü ile Triffin dört yıl sonra ABD ödemeler dengesindeki büyüyen açığın ABD hükümetini uluslararası likiditenin genişlemesini tehlikeye atacak önlemler almaya götüreceği uyarısında bulundu.

57- Bunun ABD'nin de çıkarına olduğu ABD ihracatındaki çok ciddi genişlemeden görülebilir; ABD ihracatı 1945'te 9.5 milyar dolardan 1953'te 15.7

Sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminin uluslararası bir ölçekte yoğunlaşması, artı-değer oranındaki dik artış ve üçüncü teknolojik devrimin etkisi ile birlikte o zaman kümülatif bir büyüme süreci yarattı, bu süreç üzerinde (yerel kredi çevrimleri tarafından yumuşatılmış) ulusal sanayi çevrimlerinin kısıtlayıcı fakat felaketvari olmayan bir etkisi olabilirdi. Tersinden bakarsak: sanayi çevrimi şimdi kredi yaratma çevrimi tarafından –dolayısıyla ulusal hükümetlerin siyasal kararları tarafından– değiştirildiğine göre ondan sonra uluslararası olarak desenkronize oldu.[58] Sonuç sanayi çevriminin bir ülkedeki hareketini öteki emperyalist ülkelerin sanayi çevrimlerini daha da yumuşatmak üzere mümkün kılmak oldu. Bir emperyalist güçteki bir resesyon şimdi tipik olarak ötekilerde bir canlanmaya tekabül ediyordu ve ikincinin genişleyen pazarlarına artan ihracat birincinin iç pazarındaki talepteki gerilemenin sonuçlarını sınırlıyordu.[59]

Bununla birlikte, dünya ticaretinin genişlemesini teşvik etmek için Bretton Woods'da yaratılan uluslararası para sisteminin bütün rasyoneli, sistemin temel direkleri sallanmaya başlar başlamaz tersine döndü. Bu temel dayanakların çözülmesi kaza ya da hataların bir sonucu değildi, ilk başta kredi parasının uluslararası genişlemesini yaratmış olan aynı içkin mantığın kaçınılmaz sonucu idi.

---

milyar dolara çıkarken yani yüzde 66 artarken aynı dönemde gayrisafi milli hasıla yüzde 20'den az ve sanayi hasılası yüzde 30 arttı.

58- Bu konuda özeleştirisel olarak kaydetmeliyiz ki *Marxist Economic Theory*'de bu eşzamanlılık yokluğunun önemini gözardı ettik: s. 529. Bununla birlikte, 1960'larda bu hatada gerekli düzeltmeyi yaparak aynı zamanda emperyalist devletlerin tamamını ya da çoğunu etkileyen genel bir resesyonun ciddi sonuçlarını öngördük.

59- Bu bakımdan klasik örnek Batı Almanya'daki 1966-67 resesyonudur. Fakat 1970-71 resesyonunun Büyük Britanya'daki etkileri başka şeyler arasında sterlinin devalüasyonu tarafından kolaylaştırılan ihracattaki yukarı salının tarafından da hafifletildi.

Amerikan ekonomisinde, dolar enflasyonundaki marjinal bir hızlanmanın ciddi aşırı-üretim bunalımlarından kaçınmanın merkezi bir önkoşulu olduğunu görmüştük. Ancak hızlanmış dolar enflasyonu ABD ödemeler dengesi açığının artması ve sabit kurdan altın-dolar paritesine karşı artan bir tehdit anlamına geldi. Her iki açıdan, doların altına konvertibilitesi gittikçe daha zorlaşıyordu. sonuçta resmen iptali sadece bir zaman meselesi olmuştu.

Ayrıca, eşitsiz gelişme yasası Amerika mallarının ABD'nin en önemli emperyalist rakiplerinin mallarıyla rekabet etme yeteneğinde artan bir gerilemeye yol açtı.[60] Öteki sanayi güçlerinin kapitalistleri bunun sonucunda şimdiki ve gelecekteki Amerikan mallarını almak için dolar banknotlarına sahip olmaya gittikçe daha az ilgi duyar oldular.[61] Bu kağıt dolarlar sadece Amerikan *sermayesi* satın alımı için yararlı olarak kaldı. Sonuç bir altına geri dönme tehdidi oldu. Ancak böyle bir geri dönüş 1920'lere ve 30'lara musallat olan aynı aynı problemlere bir dönüş anlamına gelirdi, fakat dünya sermayesi için çok daha az elverişli toplumsal ve siyasal koşullarda. Bretton Woods sisteminin batışı, bir dünya dövizi olarak kağıt dolar kullanımına[62] dayalı bütün uluslararası kredi genişleme-

60- Şurasını önemle belirtmek gerekir ki bu durum döviz ya da dolaşım alanlarındaki olaylar tarafından değil üretim alanındaki radikal değişimler tarafından kışkırtıldı. Doların 1960 ile 1965 arasındaki enflasyon oranı Alman markı ya da Japon yeninin göreli devalüasyonundan çok daha küçüktü. Bu dönemde doların satın alma gücünde yüzde 6.8 kayıp olurken markın kaybı yüzde 15.1 ve yeninki yüzde 34 oldu. Buna rağmen, ABD'nin Japonya ile ticaret dengesi daha 1964'te ve Batı Almanya ile daha 1965'te açık veriyordu. Çünkü 1953-65 döneminde emek üretkenliği Batı Alman sanayisinde yüzde 100 artarken, Amerikan sanayisinde sadece yüzde 50 arttı.

61- Bu durum yarı sömürgelerin kapitalistleri için geçerli değildir, onlar açıktır ki dolar bolluğundan değil kıtlığından muzdariptirler.

62- 1960'ların ikinci yarısında ortaya çıkan Euro-Dolar sistemi, bu uluslararası kredi parası sistemini önemli ölçüde daha da genişletti. ABD'de kredi

sinin kağıttan yapılmış bir ev gibi çökebileceğini gösteriyor. Bu durum ulusal kredi genişlemesinin artan güvensizliğinin bir işaretidir. İki görüngü arasında açık ve derin bir bağlantı var. Aralarındaki bağ açıkça görünüyor ki doların ABD sanayi çevriminin tamponu olma rolü ile dünya dövizi olma rolü arasındaki çelişkide yatmaktadır. Birinci rolü daimi enflasyonu varsayar, ikinci rolü maksimumun istikrarı. Dolar enflasyonu çok hafif ve Amerikan emek üretkenliği rakipsiz olduğu sürece sistemin hayatta kalması mümkün idi. Fakat her iki koşulda tam da "genişleme tonlu uzun dalga" tarafından tedricen ortadan kaldırıldı. Bu dünyanın geri kalanındaki kapitalistleri alternatifsiz bıraktı: dünya pazarının en önemli kısmı olan ABD'de bir aşırı-üretim bunalımı pahasına dolar istikrarı satın almak bindikleri dalı kesmekle eş anlamlı olurdu.

Şimdiki parasal bunalım, savaş sonrası uzun vadeli canlanmayı gemleyen bütün mekanizmaların etkisinin zorunlu olarak iç pazarlarda satış ve sermaye valorizasyonu zorluklarını

---

kısıtlamalarının bir sonucu olarak Amerikan şirketleri Avrupa şirketlerinin (Amerikan şirketlerinin Avrupalı şubeleri dahil olmak üzere) ve ayrıca merkez bankalarının ellerindeki dolarları oldukça yüksek faiz oranlarıyla kısa vadeli olarak borç almaya başladılar. Bu dolarlar ABD'de kredi genişlemesini, dolayısıyla da Amerikan ödemeler dengesindeki açığı, oradan da Avrupa'ya dolar kaçışını artırdı. Bu dolarlar Avrupa'da hem Avrupa para birimlerindeki kağıt ve kredi parasının dolaşımında bir genişlemeye hem de Euro-dolarların yenilenmiş bir genişlemesine yol açtı. Tüm bu atlıkarınca (kısır döngü) için başkaları arasında bkz. Paul Einzig, *The Euro-Dollar System*, Londra, 1967. Euro-dolar sistemi, tek bir faiz oranına sahip uluslararası bir kısa vadeli para sermayesi pazarı yaratma girişimi idi. Sistem hem sermayenin artan uluslararasılaşmasına hem de bu uluslararasılaşma ile ulusal kredi parası çevrimleri arasındaki çelişkiye tekabül ediyordu. Bu durum özellikle 1968-69 yıllarında belirginleşti, bu yıllarda ABD ödemeler dengesini düzeltmek için iç faiz oranlarını yükseltti, bu ise ABD ödemeler dengesinde hiçbir düzelme olmaksızın dünya çapında faiz oranlarında artışa yol açtı. (Euro-dolar pazarı sorunu, Euro-borçlar, uluslararası şirketler, uluslararası para ve sermaye piyasası ve ulusal kredi çevrimleri ile ayrılığı için bkz. Charles P. Kindleberger, *Europe and the Dollar*, Cambridge, ABD, 1966, birinci bölüm. Ancak Kindleberger dolar bunalımını minimize etmeye çalışmıştır).

artırmış ve dolayısıyla uluslararası rekabeti yoğunlaştırmış olmasında yatar. Sonuç, kapitalistler arası rekabet mücadelesinde belirli emperyalist çıkarları savunmak için ulusal ticaret, gümrükler ve döviz politikalarını kullanmayı gittikçe daha çok kaçınılmaz kılmak ve böylece tek bir emperyalist gücün para birimine verilen uluslararası mübadele aracı olma özel rolünü gittikçe daha çok mahkûm etmek idi. Bugünkü dünya ekonomisinin güvensizliği ifadesini yoğunlaşmış uluslararası rekabette buluyor, bu da ABD'nin önemindeki göreli gerilemeye tekabül ediyor.

Böylece paradoksal, ancak yine de kapitalizmin tarihinde tipik olan bir durum ortaya çıktı: uluslararası kredi genişlemesi tam da en çok gerek duyulduğu anda kuruyup gitme tehdidi altında. Kapitalist dünyada üretim çok hızlı bir oranda genişlediği sürece, dolar enflasyonu ve ABD ödemeler dengesindeki açığın bir fonksiyonu olan uluslararası ödeme aracının gelişmesi belli sınırlar içinde tutulabiliyordu. Fakat büyüme oranında bir düşüş olur olmaz ve kapitalist dünyanın imalat sanayilerinde fazla (aşırı) kapasite artar artmaz, uluslararası ödeme aracının genişlemesi üretim rezervlerini seferber etmek için hızlandırılmalı idi. Fakat tam da bu noktada uluslararası kredinin genişlemesi durma tehdidi altındadır, çünkü uzun vadede öteki emperyalist güçlerin hiçbiri "devalüe edilmiş dolar"ı uluslararası para sisteminin hakemi olarak kabul etmeyecektir.[63] Bu çelişkinin kısmi bir çözümü "kağıt

63- Bu bağlamda Euro-dolar tarihinin Denizet tarafından çözümlenen üç evresi özellikle karakteristiktir. Birinci evrede, ABD bankaları ile rekabet içindeki Avrupa bankaları mevduata daha yüksek faiz vermeye ve borçlularına ABD bankalarından daha düşük faiz vermeye çalıştı. İkinci evrede, ABD bankaları ve özellikle Amerikan çokuluslu şirketlerinin yabancı şubeleri, ABD hükümetinin krediler ve sermaye ihracat üzerine getirdiği kısıtlamaları aşmak için bu uluslararası para piyasasına yöneldi. Avrupa ve Japon merkez bankalarının dolar rezervleri Euro-Dolar piyasası aracılığıyla "yeniden özelleştirildi". Ancak, üçüncü evrede, faiz oranında hızlı bir düşüş oldu ve Euro-Dolar ser-

altın"da aranmıştır, yani yalnızca merkez bankaları arasında dolaşan ve her türlü ulusal para biriminden tamamen serbest olan uluslararası kredi parasında. Ancak "uluslararası likidite" sorununa uzun vadeli gerçek bir çözümün önünde emperyalistler arası rekabet engeldir. Bu rekabet, "kağıt altın"ın kendisinin dağıtımını uluslararası güçler dengesinin bir fonksiyonu yapar ve dağıtımın dolambaçlı yoluyla ulusal paraların enflasyonunu bir kez daha geriye uluslararası mübadele ve ödeme araçları alanına getirir. Son tahlilde, konvertibl olmayan kağıt para meta sahiplerine ve parasal hak sahiplerine ancak bir devlet çerçevesinde empoze edilebilir. Dünya kağıt parası tek bir dünya hükumetini gerektirirdi. Bölüm 10'da belirtmiş olduğumuz gibi, emperyalistler arası rekabet ve özgül kapitalist grupların birbirine karşı bir özsavunma aracı olarak devletin rolü, başka bir deyişle, kapitalist rekabet ve özel mülkiyet ya da "birçok sermayeler" görüngüsü, böyle bir dünyanın öngörülebilir gelecekte ortaya çıkışını olanaksız kılar.

Burada bugünkü durumun 1914'ten önceki dünya para sisteminden kritik bir biçimde farklı olduğunu belirtmek önemlidir, bu fark çağdaş kapitalizmin derin yapısal bunalımını göstermektedir. O sırada, Bank of England yıllık ithalatın en fazla yüzde 5'i düzeyinde altın rezervleri tutabiliyordu. Banka altın arzını artırmak isterse her zaman İngiliz devlet tahvillerini ya da hisselerini satıp altın alabilirdi.[64] Ancak aşırı-üretim

maye merkez bankalarına geri aktı (özellikle Alman Bundesbank'a). Çünkü özel sektör, Avrupalı ve Japon özel bankalar ve çokuluslu şirketlerin düşük faiz getiren ve halihazırda devalüe edilen kağıt dolarları ellerinde tutmak için hiçbir iyi sebepleri yoktu. 1967'inin sonundan 1969'un sonuna değin ABD dışı merkez bankalarının dolar rezervleri 15.6 milyar dolardan 11.9 milyar dolara gerilerken, özel sektör elindeki Euro-Dolar'lar 15.7 milyar dolardan 28.2 milyar dolara yükseldi. Ancak 1969'un sonundan Ocak 1972 sonuna dek Avrupa ve Japon merkez bankalarının dolar aktifleri yaklaşık 36 milyar dolar arttı. Denizet, *op. cit.*, s. 70-8. *Neue Zürcher Zeitung*, 20 April 1972.

64- Triffin, *Gold and the Dollar Crisis*, s. 31.

bunalımları zamanlarında kısa bir süre için ve toplam vadesi gelen ödemelerin ihmal edilebilir bir kısmı için altın dolaşıma sokulmak zorunda kalınırdı. Bugün durum artık böyle değildir: şimdi merkez bankaları ulusal ithalatın çok daha yüksek bir oranında altın ve yabancı döviz rezervi tutmak zorundadır.[65] Bu değişim, uluslararası kredi parasının uzun vadeli genişlemesine rağmen (ya da daha doğrusu bu genişlemeden dolayı) dünya sermayesinin öz güveninin *daimi olarak* sarsılmış olduğunu yansıtır.[66]

65- H. G. Johnson dünya döviz sisteminin bunalımının bizzat altın borsası standardının doğasının içine inşa edilmiş olduğunu, başka bir deyişle, iş çevriminin gelişiminden ve emperyalistler arası güçler dengesinden bağımsız olduğunu iddia ediyor. ABD dışındaki merkez bankaları döviz rezervlerinin altın-dolar orantısını değiştirmeden tutacak olsaydılar bile, cari altın hasılasının artan bir yüzdesini emerler ve böylece uzun vadede doların konvertibiltesini tehdit ederlerdi. "Theoretical Problems of the International Monetary System", R. N. Cooper (ed.), *International Finance*, Londra, 1969, s. 323-6. Ancak Johnson'un kendisi ABD'nin doların karşılığı olarak altının yanısıra öteki emperyalist dövizleri kullanmasının mümkün olduğunu belirterek bu ikileme açık bir çözüm gösteriyor. Bu olmazsa, o zaman emperyalist devlet arasındaki kendi dövizlerinin geleceğine ilişkin güvensizliğin müşterek olması yüzündendir. Bu güvensizlik saf öznel değildir, dünya çapındaki daimi enflasyon ve para sisteminin artan istikrarsızlığı ile yakından ilintilidir.

66- Bkz. Marx: "Fakat bir yandan bütün para-sermayeyi üretimin hizmetine iteleme (ya da aynı kapıya gelmek üzere bütün para gelirini sermayeye dönüştürme) eğiliminde olan ve öte yandan, metal rezervini çevrimin belirli bir evresinde bir minimuma indirip onu kastedilen işlevlerini yapamaz hale getiren, kredi ve bankacılık sisteminin gelişiminin ta kendisidir – bütün organizmanın bu aşırı duyarlılığını yaratan gelişmiş kredi ve bankacılık sistemidir... Merkez bankası kredi sisteminin eksenidir. Metal rezervi de bankanın eksenidir. Kredi sisteminden parasal sisteme geçiş, ödeme araçlarını tartışırken birinci kitapta (Bölüm III, s. 137-8) göstermiş olduğum gibi, gereklidir. Kritik bir anda metalik temeli korumak için çok büyük gerçek servet özverileri gerekli olduğu hem Tooke hem de Loyd-Overstone tarafından kabul edilmiştir. Tartışma sadece bir artı veya eksi etrafında ve kaçınılmaz olanın az çok rasyonel muamelesi etrafında dönmektedir. Toplam üretime kıyasla önemsiz olan belli bir miktar metal, sistemin eksen noktası olarak kabul edilir... Fakat altın ve gümüş öteki zenginlik biçimlerinden nasıl ayırdedilir? Değerlerinin büyüklüğü ile degil, çünkü bu onlarda cisimleşen emek miktarı tarafından belirlenir, fakat onların bağımsız cisimleşmelerinin, zenginliğin *toplumsal* karakterinin ifadelerini temsil etmeleri ile. *Capital*, cilt 3, s. 572 vd.

Resesyonlar ne kadar daha derin ve daha genelleşmiş hale gelirse, kredi enjeksiyonu ve bu resesyonların tam gaz depresyonlara dönüşmesini önlemek için gereken banka parası arzı o kadar büyük olur – ve bununla birlikte enflasyon ve spekülasyonun bir banka paniğine doğru bir kaçış ve tüm mali sistemin çöküşünde burjuva devletin kontrolünden kurtulması tehlikesi de daha acil olur.[67] Şimdiden 1974'te birkaç ikincil bankanın başarısızlığı uluslararası burjuvaziyi öyle bir paniğin eşiğine getirdi ki büyük bankalardan genel bir mevduat çekişi bu türden bir çöküşü kışkırtabilirdi. Bu tehlike kilit konumundaki merkez bankalarının ve en büyük mevduat bankalarının tehlikedeki bütün mali kurumların yardımına koşmak üzere kolektif ve bilinçli kararı sayesinde atlatıldı. Bu bankacılık merkezlerinin rezervleri besbelli ki böyle bir kurtarma operasyonunu başarıyla yapmak için gerekenden fazla idi. Fakat en büyük bankaların birkaçının kendileri borç ödeyebilme sorunlarıyla darbe yemiş olsaydılar durum böyle olmazdı, özellikle bu aynı zamanda veya kısa bir süre içinde meydana gelseydi. Uluslararası sermaye üzerindeki dünya bankacılık sisteminin likiditesini artırma ve uzun vadeli iyileşme önlemleri alma baskısı buradandır, bu da tehdit edici borç piramidinin daha da genişlemesine bir fren koyma gereğini gösterir. Buradan da bütün başlıca emperyalist ülkelerde eşzamanlı kredi kısıtlamaları zorunluluğu doğar. Buradan da kaçınılmaz olarak birbiri-

67- ABD'de bununla ilgili korkular hakkında şu makaleye bkz.: Are the Banks Overextended?, *Business Week*, 21 Eylül 1974. 1967 ile 1974 arasında bankaların özsermaye rezervleri ile toplam aktifleri arasındaki oran yüzde 7'den yüzde 5'e indi. Banka kredileri ile toplam mevduat arasındaki oran aynı dönemde yüzde 65'ten yüzde 75'e yükseldi (şimdi yüzde 80'e yaklaşıyor). Herşeyden önce, bankaların başlıca borçlularının borçlarını ödeyebilecekleri konusundaki korkuları artıyor: "Şirketlerin işletme sermayesi ve cari aktiflerinin her ikisi de son dört yılda yüzde 30 arttı, fakat bankaların verdiği ticari ve sınai krediler yüzde 60 arttı. Son dört yılda kişisel gelir ve yüzde 50'den az tırmandı fakat bankaların taksit kredisi borcu yüzde 70 arttı.

ni izleyen genelleşmiş resesyonlar ihtimali. Kredi genişlemesi kısıtlamaları ile para arzının büyümesinin şimdiye değin ne denli ilintili olduğu aşağıdaki rakamlardan görülebilir:

Önceki Yıla Kıyasla Mart-Haziran 1974 Yüzde Değişimleri

	Para Arzı M_1*	M_1 + dört yıldan az vadeli mevduat	Banka Kredileri	Reel GSMH (1974 Birinci Semester)
Batı Almanya	+ % 44.4	+ % 8.8	+ % 8.3	+ % 1.5
İngiltere	+ % 1.2	+ % 21.8	+ % 31.4	− % 1.5
Fransa	+ % 9.9	+ % 15.8	+ % 19.9	+ % 5.0
İtalya	+ % 20.6	+ % 22.6	veri yok	+ % 7.5
ABD	+ % 5.3	+ % 8.4	+ % 18.4	− % 0.5
Japonya	+ % 5.3	+ % 3.1	+ % 3.0	− % 3.0

* Kağıt para + vadesiz mevduat

Hem sermayenin sürüngen enflasyonun doludizgin enflasyona doğru gelişimini gemleme kısıtı hem de uluslararası kredi parasındaki genişlemeyi daha fazla konsolide etmenin olanaksızlığı, muazzam büyütülmüş bir üretim kapasitesi ile dünya pazarındaki sınırlı satış ve sermaye valorizasyonu olanakları arasındaki çelişkinin gittikçe daha patlayıcı bir hal almaya başladığı olgusunu ifade eder. Bunlar "genişleme tonlu uzun dalga"nın sona yaklaştığının açık göstergeleridir. Özellikle silahlar üzerindeki muazzam üretken olmayan harcamalarına rağmen, satış aygıtının şişkinliğine rağmen, borçluluk ve daimi enflasyondaki muazzam artışa rağmen, geç kapitalizm kapitalist üretim tarzının temel çelişkilerini yenmekten aciz olmuştur ve hala öyledir. Sadece geçici olarak onları yumuşattı ve önlerine baraj çekti, böylece sistem içindeki patlayıcı baskıyı belli açılardan artırdı bile.

Kredi çevrimi ile sanayi çevrimi arasındaki ilişkiyi tersine çevirmenin tehlikeli mantığı şimdi sanayi çevriminin artan bir uluslararası senkronizasyonunun işaretlerinin son zamanlardaki çoğalmasında görülebilir. Uluslararası döviz sisteminin bunalımı ulusal ekonomik kararların özerkliğini durmaksızın aşındırıyor – 1930'larda olduğu gibi dünya pazarından otarşik bir yalıtıma tehlikeli bir dönüş olmadıkça. Genişlemiş AET içinde para birliği[68] getirme girişimleri benzer şekilde en önemli Batı Avrupalı emperyalist ülkelerin parasal özerkliğini önemli ölçüde azaltacaktır. Çokuluslu şirketlerin gücündeki sürekli artış aynı yönde işlemektedir.

1970-71'de kapitalist dünyanın sanayi hasılasının yüzde 20'sini ve dünya ticaretinin yüzde 30'unu kontrol eden çokuluslu şirketlerin 1970'te 30-35 milyar dolarlık hazır değerlere (kağıt para ve vadeli mevduat) sahip olduğu tahmin ediliyor – yani Amerikan devletinin altın ve döviz rezervlerinin üç katı kadar. 1972 başlarında bu şirketler o sırada 60 milyar dolarlık hacme ulaşmış olan Eurodolar hareketlerinin yüzde 50'sinden sorumlu idiler.[69] 1974 sonuna gelindiğinde, Eurodolar kredileri 185 milyar dolara ulaşmıştı ve çokuluslu şirketlerin payı bir miktar azalmış ise de hükümetin elindeki petrodolar girişleri sayesinde bu şirketlerin toplam aktifleri 1972'ye kıyasla yine ciddi bir artış kaydetmişti. Dolayısıyla çokuluslu şirketlerin uluslararası düzeyde örgütlenmiş bir para piyasasının acilen kurulmasına muhtaç olmaları sürpriz değildir. Ayrıca bunların kendilerini ani döviz kuru kayıpları-

68- Genişlemiş AET içindeki gittikçe artan eşitsiz bölgesel gelişme koşullarında, gerçek bir Avrupa para birliği ya görece periferik ve gerileyen bölgelere çok ciddi bir gelir transferi baskısı sonucunu verirdi ya da bu bölgelerde ciddi toplumsal bunalımlara yol açardı. Halihazırda sermayenin böyle bir gelir transferinin bedelini (ya da daha ziyade fiyatın bir kısmını) ödemeye hazır olup olmadığı hala belli değildir.

69- Tugendhat, op. cit., s. 161; *Le Monde*, 21 Mart 1972.

na, yeniden döviz veya sermaye kontrolleri getirilmesi tehditlerine ya da gümrük vergilerinin artmasına karşı korumaya çalışmaları da şaşılacak bir şey değildir.[70] Bunların davranışı basitçe özel mülkiyet ve rekabete dayalı bir üretim tarzının mantığına denk düşer, yoksa son kertede sermayenin genel çıkarlarına tabi kılınması gereken bir "ulusal egemenliğe" değil. Fakat bu aynı mantık yalnızca zarardan kaçınmaya değil, aynı zamanda kârı maksimize etmeye de eğilimlidir, başka bir deyişle, kısa sürede mali kazanç elde etmek için döviz spekülasyonuna ve dolayısıyla büyük miktarlarda para sermayenin sürekli uluslararası transferlerine de eğilimlidir. Sabit döviz kurları ile birlikte Bretton Woods sisteminin çöküşü ve büyük varyasyonları olan yüzen kurlar sisteminin genelleşmesi (Zürih'te dolar 3.76 ile 2.67 İsviçre frangı arasında dalgalandı, yani Ocak 1973 ile Kasım 1974 arasında yüzde 25'ten fazla) bu türden bir döviz spekülasyonunu büyük ölçüde artırmıştır, halbuki daha önce bu spekülasyon resmi kurlardaki ani değişikliklere (devalüasyon ve revalüasyonlara) yönelik idi. "Sterlinin devalüasyonunun yakın göründüğü 1964 ve 1965'te ... Brooke-Remmer araştırmasının kapsamındaki yabancı şirketlerin Britanya'daki 115 şubesinin yüzde 30'u önceki 3 ya da 4 yıl içinde kârdan temettü dağıtmamış iken şimdi dağıttı. 115 şirketin 25'i kazançlarının yüzde 100'ünden fazlasını yurt dışına gönderdiler, yani birikmiş kârlarına dahi daldılar. Birkaçı dağıtılmamış kârlarının hemen hemen hepsini evlerine gönderdiler ve yıllık kârı 700,000 sterlin civarında seyreden bir tanesi sadece 1964'te ana şirketine 3 milyon sterlin temettü ödedi. Sterlinin devalüasyonunun nihayet olduğu 1967 yılında Kasım ayındaki bunalıma doğru giden aylarda

70- Hoover şirketi 1967 yılında İngiliz, Danimarka ve Finlandiya dövizlerindeki devalüasyonlardan dolayı 68 milyon sterlin zarar ettiğini ifade etmiştir. Bkz. Tugendhat, op. cit., s. 164. Bu iddia abartılı görünüyor.

yeni bir yüksek temettü ödemeleri dalgası geldi. Aynı şey 1968 ve 1969'da Fransa'da oldu."[71]

Emperyalist güçlerin sanayi çevrimlerinin bu büyüyen senkronizasyonunun en önemli belirleyicisi emeğin uluslararası düzeydeki artan nesnel toplumsallaşmasıdır. Bir yandan bu uluslararasılaşma ile öte yandan sermayenin artan uluslararası merkezileşmesi ve farklı emperyalist devletlerin varlığını sürdürmesi koşullarındaki özel mal edinme arasındaki antagonizma, başka bir deyişle, emeğin uluslararası toplumsallaşması ile sermayenin ulusal mülkiyet rekabeti ve devlet sistemi arasındaki çelişki gittikçe daha çok göze batmaktadır. 1940(45)-65 "genişleme tonlu uzun dalga"sının hem nedeni hem de sonucu olan sermaye, üretici güçler ve teknolojinin valorizasyonunun gelişimi emeğin bu uluslararası düzeydeki nesnel toplumsallaşmasını görülmemiş bir tempoda hızlandırdı. Bölüm 10'da gösterildiği gibi, imalat sanayisindeki uluslararası işbölümünün gelişimi, sermayenin Birinci Dünya Savaşı öncesinde başardığından çok daha ileriye gitmiştir. Dünya pazarındaki fiyatların tek tipleşmesi eğilimi de benzer şekilde hammaddeler, yarı mamuller mallar, birkaç gıda maddesi ve hafif sanayinin seri üretim tüketici mallarının (örneğin tekstil) geleneksel çerçevesinin ötesine uzanmıştır. Bugün dayanıklı tüketim malları, ulaşım araçları ve bazı makineler ve teçhizat öğelerinin fiyatlarının tek tipleşmesi yönünde şaşmaz bir eğilim vardır, her ne kadar bu sürece hala ciddi bir direniş varsa da.[72] Böyle koşullar altında, yapısal aşırı-kapasite

71- Tugendhat, op. cit., s. 166. Çokuluslu şirketlerin döviz spekülasyonları için bkz. ibidem, s. 167-76 ve Vernon, op. cit., s. 166-7. Bu şirketlerin kurucu (ana) şirketler ve onların şubeleri arasındaki transfer fiyatlarını manipüle etme yeteneği çoğu zaman en sıkı devlet regülasyonlarından bile kurtulmalarını sağlar.

72- Döviz paritesi manipülasyonları ve damping pratikleri bu direnişte önemli olmayan bir rol oynar.

şeklinde yaygınlaşan görüngüler eşzamanlı olarak meydana gelmelidir; bir sanayinin içerde düşen satışlar ve yalpalayan rekabet yeteneğinden ihracata yönelerek kurtulması gittikçe daha zor hale gelirken, kısa vadeli ihracat avantajları kazanmak için döviz manipülasyonları kullanmak genel bir ticaret savaşına dönüşme tehdidini taşıyor.

Sanayi çevriminin çözümlemesi böylece önceki bölümlerde ulaştığımız merkezi sonuçları doğruluyor. Geç kapitalizmin Ikinci Dünya Savaşı'ndan sonraki başlıca ekonomik genişlemesi kapitalist üretim tarzının temel iç çelişkilerinin hiçbirini çözmemiştir. Ortalama kâr oranının periyodik salınımı tarafından belirlenen yatırımların periyodik salınımı hala kuraldır. Sanayi çevrimini yumuşatmak için iç içe geçmiş bir kredi çevrimi kullanımı sadece sınırlı bir dönem için, üçüncü teknolojik devrimin teşvik ettiği hızlanmış genişlemenin elverişli koşullarında ve paranın daimi bir devalüasyonu ve uluslararası döviz sisteminin büyüyen bir tıkanması pahasına etkili olabilirdi.

Ulusal düzeyde çevrime karşı para yaratımının etkisi ne kadar sınırlı olursa ve sabit bir uluslararası kredi parası yaratımı (yeterli uluslararası likidite) sağlamanın zorlukları ne kadar büyük olursa, 1940'ların ve 50'lerin desenkronize çevrimleri sanayi çevriminin dünya çapında yeni bir senkronizasyonuna o kadar çok yaklaşacak ve gittikçe daha ağır, genelleşmiş resesyonlara yol açacaktır. Kapitalist dünya üretiminin ortalama büyüme oranındaki yavaşlama ne kadar büyük olursa, canlanma evreleri o kadar kısa ve resesyon ve göreli durgunluk evreleri de o kadar uzun olma tehdidini taşır.

"Genişleme tonlu uzun dalga"dan "durgunluk tonlu uzun dalga"ya geçiş bugün uluslararası sınıf mücadelesini şiddetlendiriyor. Burjuva ekonomik politikasının ana amacı artık toplumsal antagonizmaları yıkmak değil, her ulusal kapitalist

sanayinin rekabet mücadelesini geliştirmenin maliyetini orada istihdam edilen ücretlilerin üzerine yıkmaktır. Daimi tam istihdam efsanesi sönüyor. Siyasal entegrasyon ve ayartmanın başaramadığını şimdi yedek sanayi ordusunun yeniden inşası ve işçi hareketinin demokratik özgürlüklerinin iptali (başka şeyler arasında, grevlerin ve grev hakkının devlet tarafından bastırılması) başarmak durumundadır. Artı değer oranı üzerindeki mücadele, 20. yüzyılın başından 30'lara kadarki dönemde olduğu gibi, ekonomi ve toplumun dinamiğinin merkezine taşınıyor. Dolayısıyla, geç kapitalizmin bir teorisi, çağdaş sınıf mücadelesinde geç burjuva devletinin ve geç burjuva ideolojisinin oynadığı rolün eleştirel bir çözümlemesini de içermelidir.

15
Geç Kapitalizm Çağında Devlet

Devlet toplumsal iş bölümünün bir ürünüdür. Maddi üretimle bağı olan belli birtakım üstyapısal etkinliklerin büyüyen özerkliğinden doğmuştur. Bu özerkliğin rolü sınıf yapısını ve üretim ilişkilerini sürdürmek idi. Marx'ın devlet teorisinin başlangıç noktası onun devlet ve toplum arasında yaptığı temel ayrımdır[1] – başka bir deyişle, bir devletin yerine getirdiği işlevlerin toplumun kitlesinden kopuk bir aygıta transferinin zorunlu olmadığı ve sadece tarihsel olarak belirlenmiş ve özgül koşullarda öyle olduğu görüşüdür. Marx'ın teorisini devletin kökeni, işlevi ve geleceğine ilişkin tüm öteki teorilerden ayıran bu tezdir. Üstyapının bütün işlevleri devletin alanına girmez, hele ki başkalarına tabi sınıfların çıkarlarına tekabül edenler (örneğin bir zamanların egemen sınıfları ya da ezi-

1- Devlet teorisi Leo Kofler'in başka türlü mükemmel olan kitabının (*Technologische Rationalität im Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1971) en zayıf kısmıdır. Kofler bu büyüyen özerklik öğesini küçümsüyor, sonuçta devlet ve toplumun basitçe özdeşleştirilm.esini mahküm etmesine rağmen onu arka kapıdan tekrar içeri alıyor.

len devrimci sınıflarınkilere). Devletin alanına giren üstyapısal işlevler, bunlar ekonominin otomatik süreçleri tarafından başarılmadığı sürece, türsel olarak toplumsal yapının (temel üretim ilişkileri) korunması ve yeniden üretimi olarak özetlenebilir. Dolayısıyla bugün devletin bütün işlevleri "saf katıksız biçimde" üstyapısal değildir; kapitalizm öncesi toplumsal formasyonlarda da böyle değildi. Devletin bu yönü, aşağıda tartışılacak nedenlerden ötürü kapitalist üretim tarzında özel bir önem taşır.

Devletin ana işlevleri şöyle sınıflanabilir:

i) Egemen sınıfın üyelerinin özel etkinlikleri ile sağlanamayan genel üretim koşullarının sağlanması[2]
ii) Hüküm süren üretim tarzına ezilen sınıflardan ya da egemen sınıfın belli kesimlerinden gelebilecek her tehdidin ordu, polis, yargı ve cezaevi sistemi yoluyla bastırılması.
iii) Toplumun egemen ideolojisinin egemen sınıfın ideolojisi olarak kalmasını sağlamak ve sonuçta sömürülen sınıfların kendi sömürülmelerini kendilerine karşı doğrudan baskı uygulamaksızın kabul etmeleri için ezilen sınıfların entegrasyonu (çünkü ezilen sınıflar sömürüyü kaçınılmaz ya da "ehveni şer" ya da "üstün güç" sayarlar ya da sömürü olarak algılamaktan bile acizdirler).

Egemen sınıfın iktidarını zor (ordu, polis, hukuk ve ceza

2- İyi bilinen örnekler, Asya tipi denilen üretim tarzındaki büyük sulama sistemleri ve geç antikitenin Roma ve öteki büyük şehirlerine geniş tahıl stoklarının ulaştırılmasıdır. "Üretimin genel koşulları" formülü *Grundrisse*, s. 533'te bulunabilir. Ayrıca bkz. Engels: "Modern devlet, yine, sadece burjuva toplumun kapitalist üretim tarzının genel dışsal koşullarını hem işçilerin hem de bireysel kapitalistlerin saldırılarına karşı desteklemek üzere istihdam ettiği örgüttür." *Anti-Dühring*, s. 386.

sistemi) kullanarak sürdürme şeklindeki baskıcı işlevi devletin klasik Marksizmde en yakından incelenen boyutu idi. Daha sonra, Lukacs ve Gramsci devletin entegre edici işlevini daha çok vurguladılar ve bunu esas olarak egemen sınıfın ideolojisine atfettiler. Elbette ki yalnızca baskıya dayalı sınıf egemenliği sürdürülemez bir daimi iç savaş durumuna denk olurdu.[3] Farklı üretim tarzları ya da somut sosyo-ekonomik formasyonlarda entegre edici işlev esas olarak farklı ideolojiler tarafından uygulanır:[4] büyü ve ritüel, felsefe ve ahlak, hukuk ve politika; ancak bir ölçüde bu farklı üstyapısal pratiklerin her biri her sınıflı toplumda böyle bir rol oynar. Bu entegre edici işlevlerin yeniden üretimi ve evrimi eğitim, öğretim, kültür ve iletişim araçları ile sağlanır – fakat her şeyden önce her toplumun sınıf yapısına özgü olan baskın düşünce kategorileri tarafından.[5]

Marksist teori devletin baskıcı ve entegre edici işlevlerinin nasıl hem ayrı hem de iç içe geçmiş mekanizmalar olduğunun oldukça geniş bir incelemesini çoktan sunmuş ise de,[6] "üretimin genel koşullarının sağlanması" başlığı altındaki işlevin çözümlemesi çok daha az geliştirilmiştir. Bu sonuncusu devletin öteki iki ana işlevinden üretim alanına doğrudan bağlı oluşu ve dolayısıyla altyapı ile üstyapı arasında doğrudan bir dolayım (aracılık) sağlaması ile ayrılır.[7] Devletin bu işlevsel

---

3- İnsanın süngüyle, üzerine oturmak dışında her şeyi yapabileceği özdeyişini söyleyen konunun bir uzmanı olan Napoleon idi.

4- Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, Londra, 1973, s. 211-13.

5- Kapitalist üretim tarzı üzerine kurulu toplumlar örneğinde, her şeyden önce Marx'ın keşfettiği meta fetişizmi yasası hüküm sürer, onun sayesinde insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler, şeyler arasındaki ilişkiler gibi görünür: *Capital*, cilt 1, s. 72. [*Kapital*, Bölüm 1, Kesim 4, s. 86].

6- Başka şeyler arasında bkz. Gramsci'nin hegemonya kavramının eleştirisi, Poulantzas, agy, s. 204-6.

7- Bu sorunlar hakkında ilginç katkılar için bkz. Wolfgang Müller ve Ch-

alanı esas olarak şunları içerir: fiili üretim sürecinin *genel-teknik* önkoşullarının (ulaşım ya da iletişim araçları, posta hizmeti, vs) sağlanması, aynı üretim sürecinin *genel-toplumsal* önkoşullarının (örneğin, kapitalizmde, kanun ve nizam, ulusal bir pazar ve teritoryal bir devlet, bir para birimi) sağlanması ve kendileri doğrudan emek sürecine ait olmasalar bile ekonomik üretim için vazgeçilmez olan kafa emeği biçimlerinin sürekli yeniden üretimi (Asya tipi üretim tarzında ve bir ölçüde antikitede astronomi, geometri, hidrolik ve öteki uygulamalı doğal bilimlerin gelişimi; kapitalist üretim tarzında ekonomik genişlemenin ihtiyaçları için yeterli bir eğitim sisteminin sürdürülmesi, vs).

Devletin kökeni özel mülkiyetin kökeni ile örtüşür ve dolayısıyla bir ölçüde toplumsal emek kapasitesini bağımsız özel iş süreçlerine ayıran basit meta üretimine içkin olan toplumun özel ve kamusal alanlarına ayrılması ile bağlantılıdır.[8] Fakat bu ilişki abartılmamalıdır. Devlet sermayeden daha eskidir ve işlevleri doğrudan meta üretimi ve dolaşımının işlevlerinden türetilemez. Kapitalizm öncesi toplumlardaki özgül devlet biçimleri, meta üretiminin gelişimi için gerekli olan türde yasal güvenliğin sağlanmasındaki işlevlerden başka işlevler görür. Bu toplumlarda özel mülkiyet, metaların değil, toprağın özel mal edinimi biçimini alır. Bu durumlarda, devlet toprak sahipleri arasındaki iç ilişkileri ve onların iç ve dış düşmanlara kar-

---

ristel Neusüss, "Die Sozialstaatillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital", *Sozialistische Politik*, No. 6/7, Haziran 1970, Elmar Altvater, "Zu einigen Problemen der Staatsinterventionismus", *Probleme des Klassenkampfes*, No. 3.

8- Bkz. E. H. Pashukanis, *La Théorie Générale du Droit et le Marxisme*, Paris, 1970. Pashukanis hukukun sadece özel meta sahipleri arasındaki çatışmaların mistifiye edilmiş bir biçimi olduğu ve bu nedenle özel mülkiyet ve sözleşmeleri olmaksızın, yani basit meta üretimi olmaksızın hukuk (kanun) olmayacağı tezini ileri sürüyor.

şı birliğini güvenceye alır (örneğin, topluluğa ait olmayan "iç" sömürülen sınıflar: önce tabi kılınmış kabileler, sonra köleler, vs).[9] Böyle bir devlet, ilkel sermaye birikimi şöyle dursun, basit meta üretimi mantığına bile çoğu zaman fiilen düşman değilse bile tamamen yetersizdir. Bu devletin despotik gücü, örneğin sistematik müsaderelerle çoğu zaman meta üretiminin gelişimini uzun süre engelleyebilir. Meta sahiplerinin çıkarlarına denk düşen ilk özel hakların başlangıcı böylece bir para ekonomisinin çözücü etkilerine karşı kabilelerin ya da köylerin istikrarını korumak için tasarlanmış komünal haklar ile sık sık birlikte var oldu.

Tefecilik ve ticaret sermayesi belli bir olgunluk derecesine erişip eski ve yeni mülk sahibi sınıflar arasındaki ilişkiyi temelden değiştirinceye ve para sermayenin genişlemesiyle siyasal egemenliğin geleneksel biçimlerini zayıflatıncaya kadar, devletin kendisi giderek sermaye birikiminin bir aleti ve kapitalist üretim tarzının bir ebesi olmamıştı. Marx'ın, ulusal borçlar, hanedan savaşları sırasındaki devlet ihaleleri, deniz aşırı keşifler ve sömürgeler, merkantilizm, normal iş gününün resmen uzatılması ve normal ücretin sınırlanması ve imalat işletmelerine devlet sponsorluğunun oynadığı role ilişkin çözümlemesi bu bakımdan klasiktir.[10] Bu nedenle devletin karakter ve işlevini doğrudan meta üretimi ve dolaşımının doğasından çıkarsamaya çalışmak doğru değildir.[11]

Burjuva devleti, mutlakıyetçi devletin siyasal iktidarı ve

9- Bkz. Marx'ın erken antikitede devletin ortaya çıkışını ele alışı: *Grundrisse*, s. 475-6.

10- Bkz. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 751. [*Kapital*, Bölüm 31, s. 769vd].

11- Burjuva devletinin, yükselen burjuvazinin somut sınıf mücadeleleri ve rekabetçi çatışmaları ile olan ilişkisinin yeterli bir incelemesi olmaksızın, meta üretiminin gereklerinden çok fazla doğrudan bir türetilmesi, başka türlü çok ilginç ve yararlı bir çalışmanın başlıca kısıtlamasıdır: Dieter Läpple, *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen*, Batı Berlin, 1973.

kurumsal makinesinin burjuva sınıfı tarafından ele geçirilmesiyle yaratılmış doğrudan bir ürünüdür.[12] Fakat aynı zamanda mutlakıyetçi devletin yadsımasıdır. Çünkü sanayi sermayesinin muzaffer yükselişi çağında klasik burjuva devleti *par excellence* bir "zayıf devlet" idi – çünkü ona kapitalist üretimin serbest gelişimini engellemiş olan mutlakıyetçi devletlerin ekonomik müdahaleciliklerinin sistematik bir yıkımı eşlik etmişti. Sermayenin iktidarı şimdi, ekonomi dışı zor ve bağımlılık ilişkilerine değil, fakat proletaryanın ekonomik bağımlılığını ve tabi kılınmasını gizleyen (üretim ve geçim araçlarından ayrılma) ve ona özgürlük ve eşitlik görünümü veren "serbest" mübadele ilişkilerine[13] dayalı oluşu ile kapitalizm öncesi bütün sınıf iktidarı biçimlerinden ayırdediliyordu. Bu mübadele ilişkileri özellikle yükselen kapitalizm koşullarında genelde doğrudan üreticiler[14] tarafından içselleştirildiği için, sermayenin ekonomik egemenliği ve genişlemesi ne kadar engelsiz olursa, burjuvazi işçi sınıfına karşı doğrudan silahlı güç kullanmaktan o kadar kaçınabilir ve devlet gücünü minimum güvenlik işlevlerine indirmeye izin verebilir. Bu durum her

---

12- Bkz. Marx'ın Fransız devletine ilişkin ünlü tartışması, *Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brumaire'i*, Marx-Engels, *Selected Works*, s. 170.

13- Marx: "Kapitalist üretim süreci bir kez örgütlenmesini tamamladıktan sonra, her türlü direnişi kırar. Göreli bir artı-nüfusun sürekli üretimi, emeğin arz ve talep yasasını ve dolayısıyla ücretleri sermayenin gereksinimlerine uygun bir düzeyde tutar. Ekonomik ilişkilerin kör zoru emekçinin kapitaliste boyun eğmesini tamamlar. Ekonomik ilişkilerin dışında doğrudan güç elbette hala kullanılır, ancak sadece istisnai olarak." *Capital*, cilt 1, s. 737. [Karş. *Kapital*, cilt 1, Bölüm 28, s. 754].

14- George Lukacs, *History and Class Consciousness*, Londra, 1971, s. 173'te en azından işçinin kendisini bu mübadele ilişkilerinin içselleştirilmesi sürecinden kurtarmasının *mümkün* olduğunu kabul eder. Kofler geç kapitalizme ilişkin olarak şunları kaydeder: "Zevk ve çilecilik arasındaki bu gerilimde mevcut toplumsal koşullarla ideolojik uzlaşma güçlü bir psikolojik desteğe ihtiyaç duyar. Bu bilincin bir manipülasyonuyla başarılan bir içselleştirme süreciyle sağlanır." agy, s. 85.

şeyden önce İngiltere, ABD, Belçika ve Hollanda gibi rekabetçi kapitalizın çağında iç makinesi "en zayıf" olan burjuva devletler için geçerliydi. Bunun aksine, burjuva devletin içerde daha güçlü bir idari aygıta sahip olduğu yerlerde, örneğin I. Napoleon'dan sonraki Fransa'da bu, yerel burjuvazinin güçlülüğünün değil, ekonomik ve siyasal olarak göreli zayıflığının bir işareti idi.[15]

Bununla birlikte burjuva devleti önceki bütün sınıf iktidarlarından burjuva toplumunun bizzat kapitalist üretim tarzına içkin bir özelliği ile ayrılır: meta üretimi, özel mülkiyet ve herkesin herkese karşı rekabetini benzersiz bir biçimde genelleştirmesinin bir sonucu olarak toplumun kamusal ve özel alanlarının yalıtımı. Böylece bir burjuva toplumunda sermayenin genel çıkarlarının bireysel olarak faal kapitalistler tarafından bir temsili normalde tamamen olanaksız değilse bile çok zordur – aksine örneğin bir feodal devlette ise temsil en güçlü lord olan kral tarafından basitçe halledilir. "Kapitalist sınıf iktidardadır ancak hükümette değildir. Hükümete emir vermekle yetinir."[16] Dolayısıyla kapitalist rekabet kaçınılmaz olarak devlet aygıtının özerkleşmesi eğilimini belirler, böylece o bir "ideal toplam kapitalist"[17] olarak işlev görebilir ve gerçek dünyadaki "birçok sermaye"den oluşan "gerçek toplam

15- Bkz. Marx'ın *Onsekiz Brumaire*'de klasik Bonapartizmin Fransız küçük köylülüğüne dayanması ve dolayısıyla tarımda kapitalizmin gecikmiş bir gelişimine tekabül etmesine ilişkin çözümlemesi. Aynı eserde Marx açıkça yazdı: "Onların kendi sınıf iktidarlarının katıksız koşullarından çekinmesine ve bu iktidarın eski, daha eksik, daha az gelişmiş ve tam da bu nedenle daha az tehlikeli biçimlerine özlem duymasına neden olan bir zayıflık duygusu idi." Marx-Engels, *Selected Works*, s. 120.

16- Bu Kautsky'nin 70 yıl önceki formülasyonu idi.

17- "Modern devlet, biçimi ne olursa olsun, esas olarak bir kapitalist makinedir, kapitalistlerin devletidir, toplam ulusal sermayenin ideal kişileşmesidir": Engels, *Anti-Dühring*, s. 386.

kapitalist"in çatışan çıkarlarına karşı ve onların üstünde bir bütün olarak kapitalist üretim tarzının korunması, konsolidasyonu ve genişlemesinin çıkarlarına hizmet edebilir. "Sermayenin kendisi eylemlerinde kendi varlığının toplumsal doğasını üretmekten acizdir; kendine dayalı fakat sınırlamalarına tabi olmayan ayrı bir kuruma ihtiyaç duyar, böylece bu kurumun eylemleri (kendi) artı değerini üretme ihtiyacı tarafından belirlenmez. 'Burjuva toplumun yanında ve dışındaki' bu ayrı kurum, sermayenin sade temeli üzerinde, sermayenin ihmal ettiği yakın gereksinimlere uyabilir... Devlet böylece ne sadece siyasal bir alet ne de sermayenin zamanı geçmiş bir kurumu olarak görülmelidir. Devlet ancak 'rekabetin yanında ve dışında'ki sermayenin toplumsal varlığını muhafaza etmek için özel bir biçim olarak görülebilir."[18]

Bu "sermayenin toplumsal varlığının muhafazası" tarafından güvenceye alınan ekonomik işlevler evrensel olarak geçerli hukuki ilişkileri, halkın güvenine dayanan para birimini, yerel ya da bölgesel boyuttan daha büyük bir pazarın genişlemesini ve yerli sermayenin özgül rekabetçi çıkarlarını yabancı kapitalistlere karşı savunmanın bir aracını yaratmayı, başka bir deyişle, ulusal bir hukuk, para birimi, pazar, ordu ve gümrük sistemi kurmayı içerir. Ne var ki bu kaçınılmaz işlevlerin maliyeti minimum düzeyde tutulmak zorundadır. Muzaffer burjuvaziye devletin bakımı için gereken vergiler başka türlü üretken bir biçimde kullanılabilecek olan artı değerin bir kısmının boşuna israfı gibi görünüyordu. Yükselen sanayi burjuvazisi böylece devlet harcamalarını daima sıkı sıkıya kontrol etmeye ve bu harcamalarda her türlü artışı sorgulamaya ya da reddetmeye çalıştı.

Burjuva toplumunda devlet gücünün özerkleşmesi özel

18- Altvater, "Zu Einigen Problemen des Staatsinterventionismus".

mülkiyet ve kapitalist rekabetin üstünlüğünün bir sonucudur; fakat aynı üstünlük onun göreli olmaktan daha fazla bir şey olmasını da önler. Bunun nedeni şudur ki, "ideal toplam kapitalist"in kararları özgül kapitalistlerin çatışan rekabetçi çıkarlarının üstünde olmakla birlikte onlar üzerindeki etkilerinde ne "değerden bağımsız" ne de nötrdür. Devletin tarifeler, vergiler, demir yolları ya da bütçe paylarına ilişkin her kararı rekabeti etkiler ve artı değerin genel toplumsal yeniden dağıtımını bir ya da başka kapitalistler grubunun yararına etkiler. Dolayısıyla bütün sermaye gurupları yalnızca kolektif sınıf çıkarları hakkındaki kendi görüşlerini ifade etmek için değil fakat aynı zamanda kendi özgül çıkarlarını savunmak için de siyasal olarak etkin olmak durumundadır.[19] Bu nedenle rekabetçi kapitalizm çağında parlamentonun "klasik" işlevi her kapitalist guruba kendi gurup çıkarlarını savunmak için eşit bir şans veren bir biçimde ortak sınıf çıkarlarını kucaklamak idi – başka bir deyişle bu türden sınıf çıkarlarının ekonomi dışı zor ya da salt dikta olarak hissedilmesini önlemek idi. Bu bakış açısından burjuva parlamenter cumhuriyet burjuva devletin tartışmasız "ideal biçimi"dir, çünkü "çok sayıda sermayenin rekabeti" ile "bir bütün olarak sermayenin toplumsal çıkarı ve doğası" arasındaki çelişkinin diyalektik birlik ve mücadelesini en iyi yansıtır.[20]

19- "Siyasal etkinliğin" bu iki yönü arasında mekanik ya da tek yanlı olmasa da bir bağlantı elbette daima vardır. Örneğin, Amerikalı bankacı Bray Hammond 19'uncu yüzyılın birinci yarısında Amerikan bankacılık sistemi hakkındaki tartışmaların New York ve Philadelphia'daki kapitalist guruplar arasındaki çok belirli maddi çıkar çatışmalarıyla bir ölçüde bağlantılı olduğunu göstermiştir. Bkz. *Banks and Politics in America from the Revolution to the Civil War*, Princeton, 1957.

20- Marx: "Parlamenter cumhuriyet Fransız bujuvazisinin iki hizbinin, Legitimistler ile Orleanistlerin, büyük toprak mülkiyeti ile sanayinin, eşit haklarla üzerinde durabilecekleri tarafsız bölgeden fazla bir şeydi. Bu cumhuriyet onların *ortak* iktidarının kaçınılmaz koşulu, onların genel sınıf çıkarının aynı

Rekabetçi kapitalizmden emperyalizm ve tekelci kapitalizme geçiş zorunlu olarak hem burjuvazinin devlete karşı öznel tutumunu hem de devlet tarafından merkezi görevlerinin yerine getirilmesindeki nesnel işlevi değiştirdi.[21] Tekellerin ortaya çıkması metropol ülkelerde bir daimi aşırı-birikim eğilimi ve buna denk düşen bir sermaye ihracı ve dünyanın emperyalist güçlerin kontrolü altında sömürgelere ve etki alanlarına bölünmesini yarattı. Bu durum silahlanma harcamalarında keskin bir artışa ve militarizmin büyümesine sebep oldu. Bunlar da devlet aygıtında başlıca bir büyümeye ve toplumsal gelirlerin daha çok devlete akmasına yol açtı.[22] Silahlanma harcamalarının elbette ikili bir işlevi vardı, her metropol gücünün özel çıkarlarını emperyalist rakiplere (ve sömürge halklarına) karşı savunmak ve bir ek sermaye birikimi kaynağı sağlamak.

Aynı zamanda en azından Batı Avrupa'da tekelci kapitalizmin yükselişi işçi sınıfı hareketinin siyasal etkisinde bir büyümeye denk düştü, bu büyüme genel seçme ve seçilme hakkının tedricen kazanımı ve klasik sosyal demokrasi tarafından kullanılmasında kayda değer bir biçimde yansıtıldı. Bu

---

zamanda belli hiziplerinin ve toplumun geriye kalan tüm sınıflarının iddialarını kendine tabi kıldığı tek devlet biçimiydi." *Selected Works*, s. 153.

21- Marx: "Sermaye zayıf olduğu sürece kendisi hala eski üretim tarzlarının ya da kendi yükselişi ile birlikte geçip gidecek olan üretim tarzlarının koltuk değneklerine yaslanır. Kendini güçlü hissetmeye başlar başlamaz koltuk değneklerini atar ve kendi yasalarına göre hareket eder. Kendisini hissetmeye ve gelişmenin önünde bir engel olduğunun bilincine varır varmaz serbest rekabeti kısıtlamak suretiyle sermaye iktidarını mükemmelleştirir görünen fakat aynı zamanda çözülüşünün ve dayandığı üretim tarzının çözülüşünün habercileri olan biçimlere sığınır." *Grundrisse*, s. 651.

22- Hilferding ve Luxemburg daha önceki alıntılardan görülebileceği gibi bu durumu daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce algılamışken, Bernstein, bujuvazinin siyasal gücünün yerine tedricen "toplumun bütün üyelerinin eşit hakları"na (agy, s. 177) dayalı, sınıflar arasında tarafsız ya da onlar arasındaki uzlaşmanın garantörü olan bir demokrasi geçirilebileceği yanılsamasını besleyen "revizyonistler"in ilki idi.

gelişmenin burjuva devletinin emperyalist evresindeki evrimi üzerinde çelişkili etkileri oldu. Bir yandan, güçlü işçi sınıfı partilerinin belirmesi devletin entegre edici rolüne daha bir ivedilik ve ölçek kattı. Ücretli çalışan için, emek gücü metasının satıcısı olarak formel eşitlik yanılsaması şimdi gittikçe artan bir biçimde bir yurttaş ya da seçmen olarak formel eşitlik yanılsaması ile pekiştirildi – burjuva toplumundaki sınıflar arasındaki yoğun ekonomik güç eşitsizliğinin bir sonucu olarak siyasal güce kökten eşitsiz erişimi gizleyerek. Burjuvazi dolayısıyla ekonomik ve toplumsal bunalımlar egemen sınıf konumunu henüz doğrudan tehdit etmediği sürece kitlesel işçi partilerinin burjuva parlamenter demokrasisine bu entegrasyon biçiminden önemli bir avantaj sağlayabiliyordu.[23]

Öte yandan, ne var ki, sosyal demokrat ve daha sonra komünist milletvekillerinin de burjuva parlamentolarına geniş ölçekte girmeleri bu meclislerin burjuva sınıfı *içindeki* rakip çıkarlar arasındaki hakem rolünü giderek yitirdikleri anlamına geliyordu. Sermayenin süren siyasal egemenliğini sağlama görevi böylece tedricen parlamentodan devlet yönetiminin daha yüksek düzeylerine transfer edildi.[24] Bundan sonra siyasal iktidarın giderek daha çok devlet aygıtında merkezileşmesi eğilimi bu gelişmelere bir tepki idi. Bu rekabetçi kapitalizmde var olan durumun da tersine çevrilmesi idi. Daha önceleri devlet aygıtının burjuvazinin ekonomik gücünü onun bir sı-

---

23- Ancak bu çok daha fazla "pozitif" siyasal hakların özel mülkiyet ile özdeşleşmesine, başka bir deyişle ücretli emeğin seçme ve seçilme hakkından dışlanmasına eğilim gösteren burjuva toplumunun "doğal" gelişimine asla tekabül etmiyordu. Bu sadece sanayi devriminden sonraki bir yüzyıldan uzun süre hüküm süren durum değildi, Locke'tan Kant'a en cesurları dahil hemen bütün burjuva ideologlarının beyan edilmiş kanaatiydi. Bkz. Leo Kofler: *Zur Geschichte der burgerlichen Gesellschaft*, Hall, 1948, s. 437, 443-4, 462.

24- Bu konuda bkz. Joachim Hirsh'in çözümlemesi ve kapsamlı kaynakçası, *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System*, Frankfurt, 1971. s. 242 vd.

nıf olarak *siyasal* kamulaştırılması[25] ile muhafaza etmek için özerk eylemi istisnai iken, şimdi askeri diktatörlükler, bonapartizm ve faşizm biçiminde sürekli daha sıklaştı.

Bu çağın başka bir karakteristik özelliği, emperyalizm döneminde özellikle ivme kazanan sosyal mevzuatın genel yaygınlaşması idi. Bir anlamda bu proletaryanın artan sınıf mücadelesine, emeğin daha radika saldırılarına karşı sermaye egemenliğini güvenceye almak için verilmiş bir ödün idi. Ancak aynı zamanda kapitalist üretim tarzı altında genişletilmiş yeniden üretimin, emek-gücünün fiziksel yeniden oluşumunu süper-sömürü tarafından tehlikeye düşürüldüğü yerde güvenceye almaktaki genel çıkarlarına da tekabül ediyordu. Sosyal mevzuatın genişletilmesi eğilimi kendi payına toplumsal olarak yaratılmış değerin kamu bütçesine doğru önemli bir yeniden dağıtımını belirledi. Kamu bütçesi tekelci kapitalist devletin genişlemiş ölçeğine yeterli bir maddi temel sağlamak için toplumsal gelirlerin artan bir payını emmek zorunda idi.

"Sosyal devlet" hakkındaki sonradan ortaya çıkan bütün yanılgılar bu eğilimin keyfi bir biçimde ulusal gelirin emeğe doğru ve sermayeden uzağa artan bir yeniden dağıtımına yönelik yanlış bir inanca dönüştürülmesine dayanıyordu.[26] Gerçekte, elbette, kapitalist bir üretim tarzında ortalama kâr oranındaki böylesi herhangi bir yeniden dağıtımdan kaynaklanan bir düşüş yalnızca genişletilmiş meta üretimini değil basit yeniden üretimi de tehlikeye atardı; bir yatırımcı gre-

25- Bkz. Marx'ın Bonapartizm hakkındaki yorumları, *Selected Works*, s. 132.

26- Başka şeyler arasında, bu kapitalist üretim ve dağıtım ilişkilerinin yapısal birliğini kavramayışı da içeriyor. "Sosyal devlet" yanılsamalarını ve bunların Birinci Dünya Savaşı sırasındaki savaş ekonomilerinin sınıf işbirliklerinde yatan sebeplerinin ilginç bir erken eleştirisi şurada bulunabilir: P. Lapinski, "Der 'Sozialstaat' – Etappen und Tendenzen seiner Entwicklung", *Unter dem Banner des Marxismus*, No. 4, Kasım 1928, s. 377.

vini, sermaye kaçışını ve kitlesel işsizliği tetiklerdi. "Yeniden dağıtım yoluyla sosyalizasyon"un[27] mümkün olduğuna dair yanılsamalar, tipik olarak, mantıksal sonucu kapitalist ekonominin ve onun kâr düzeylerinin fiili bir stabilizasyonunun açık programı olan bir reformizmin gelişimindeki ilk aşamalardan fazla bir şey değildir. Böyle bir program genellikle kâr oranını artırmak ve böylece "yatırımı teşvik etmek" için işçi sınıfı tüketimi üzerinde periyodik kısıtlamalar içerecektir.

Devletin işlevlerinin daha da genişlemesi tekelci kapitalizmin geç kapitalizm aşamasında yer alır. Bu geç kapitalizmin üç ana özelliğinin bir sonucudur: sabit sermayenin devir süresinin kısalması, teknolojik yeniliğin hızlanması ve üçüncü teknolojik devrim yüzünden başlıca sermaye birikimi projelerinin maliyetindeki muazzam artış ve buna uygun olarak bu projeler için gereken muazzam sermaye miktarlarının valorizasyonundaki bir gecikme ya da başarısızlığın risklerindeki artış. Bu baskıların sonuçları geç kapitalizmde yalnızca devlet ekonomik planlamasında bir artışa değil yanı zamanda sürekli artan sayıda üretken süreçteki maliyetler (riskler) ve zararların devletçe sosyalizasyonuna yönelik bir eğilimdir. Böylece *geç kapitalizmde devletin gittikçe daha çok sayıda üretim ve yeniden üretim sektörlerini kendi finanse ettiği "üretimin genel koşulları"nın bünyesine katması yönünde içkin bir eğilim* vardır. Maliyetlerin böyle bir sosyalizasyonu olmaksızın bu sektörler artık kapitalist emek sürecinin gereksinimlerini karşılamanın yanından bile geçemezlerdi.

"Üretimin genel koşulları" alanının bu genişlemesi, Marx'ın *Grundrisse*'de betimlediği gibi, sermayenin içkin bir eğilimi-

27- Karl Renner daha 1924'te *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, s. 348, 379'da "sosyalizasyon için kalkış noktası olarak dolaşım"ı tanımladı. 1930'ların, 40'ların, 50'lerin İngiliz reformist edebiyatı hep benzer yanılsamalara dayanıyordu.

nin mükemmel bir yansımasıdır: "*Sabit sermaye* doğrudan getirdiği meyveler ne kadar az olursa, *doğrudan üretim sürecine* o kadar az müdahale eder, bu göreli *artı nüfus ve artı üretim* de o kadar çok olmalıdır; böylece, üretim sürecinde doğrudan etkin olan makineleri inşa etmekten çok demir yolları, kanallar, su kemerleri, telgraf hatları inşa etmek için sermaye."[28] Bu eğilimin dolaysız örnekleri, araştırma ve geliştirme maliyetlerini karşılamak için artan oranda devlet bütçelerinin kullanımı ve nükleer güç istasyonları, jet uçakları ve her türden büyük sanayi projelerini finanse etmek ya da sübvanse etmek için artan oranda devlet harcamalarının kullanımıdır. Dolaylı örnekleri, hammadde üreten belli sanayilerin ulusallaştırılması yoluyla ucuz hammadde sağlanması ve böylece özel sektöre gizli sübvansiyon sağlanmasıdır. Devlet sermayesi böylece özel sermayeye (ve özellikle tekelci sermayeye) bir dayanak gibi hareket ediyor.[29] Aşağıdaki tablo elektirik sanayisinin ulusallaştırılmasının büyük sınai tüketicilere daha düşük fiyatlarla enerji tedariki yoluyla nasıl tekellerin avantajına çalışmış olduğunu gösteriyor.[30]

28- Marx, *Grundrisse*, s. 707-8.

29- Marx "devlet sermayesi" kavramını yalnızca devletin mülkiyetindeki ücretli emekten valorizasyon elde eden sermaye anlamında kullanıyor: "hükümetler madenlerde, demiryolları vesairede üretken ücretli emek istihdam ettikleri ölçüde sanayi kapitalisti işlevini görürler". *Capital*, cilt 2, s. 97.

30- *National Utility Services*, aktaran *Neue Zürcher Zeitung*, 25/7/1974.

Seçilmiş Ülkelerde Ortalama Elektirik Fiyatları, 1973 kWh başına ABD senti*

	Zanaatkâr	Zanaatkâr + Küçük Sanayi	Büyük Sanayi	Ortalama Üstü Kullanımı Olan Büyük Sanayi
Fransa (Nord/Pas de Calais ve Paris)	3.01	2.38	2.19	1.75
İngiltere				
NE Elec. Board	2.36	2.24		
NW Elec. Board			1.85	1.72
İtalya	2.33	2.00	1.77	1.56
ABD				
Tennesse Valley	1.67	1.37	1.09	0.92

* Dört müşteri sınıfı =
I: 50 kW / 12,500 kWh alçak gerilim
II: 150 kW / 45,000 kWh alçak gerilim
III: 500 kW / 180,000 kWh yüksek gerilim
IV: 1000 kW / 450,000 kWh yüksek gerilim

Geç kapitalizm sermayenin valorizasyonunda artan zorluklar ile karakterize olur (aşırı-kapitalizasyon, aşırı-birikim). Devlet *bu sermayenin silahlanma sanayisindeki, "çevre sanayisinde"ki, deniz aşırı "yardım" ve altyapı çalışmalarındaki "kârlı" yatırımları için görülmemiş bir ölçekte ek fırsatlar sağlayarak* en azından kısmen bu zorlukları aşar (burada "kârlı" demek, devlet garantisi ya da sübvansiyonu yoluyla kârlı kılınmış demektir).

Geç kapitalizmin başka bir ayırdeden özelliği toplumsal sistemin bütün kapitalist üretim tarzını doğrudan tehdit eden

patlayıcı ekonomik ve siyasal bunalımlara karşı artan yükümlülüğüdür. Dolayısıyla, "*kriz yönetimi*", geç kapitalist devletin, tıpkı büyük ölçüde artmış bir dizi "üretimin genel koşulları" için sorumluluğu ya da artı-sermayenin daha hızlı bir valorizasyonunu sağlama çabaları kadar hayati bir işlevidir. Ekonomik açıdan, bu "kriz yönetimi", hükümetin 1929-32 ölçeğindeki feci bunalımların geri dönüşünü önlemek ya da en azından olabildiğince ertelemek için tasarlanmış bir dizi karşı çevrimsel politikalarını içerir. Toplumsal açıdan, kapitalist üretim ilişkilerinin artan bunalımını proleter sınıf bilincine sistematik bir saldırı yoluyla savuşturmak için daimi bir çabayı içerir. Devlet böylece işçiyi geç kapitalist topluma bir tüketici, "sosyal ortak" ya da "yurttaş" (ve ipso facto mevcut toplumsal düzenin bir destekçisi), vb olarak "entegre etmek" için dev gibi bir ideolojik manipülasyon makinesini kullanır. Daima her isyanı sistem içinde tutulabilecek reformlara çevirmeye ve fabrikada ve ekonomide işçi sınıfı dayanışmasını zayıflatmaya çalışır (örneğin, ücretleri hesaplama ve ödemede yeni yöntemler icat ederek, yerli ve göçmen işçiler arasındaki gerilimi kışkırtarak, çeşitli katılım ve danışma kurulları uydurarak, gelirler politikası ya da "toplumsal sözleşmeler" ilan ederek, vb). Üretim ve yeniden üretim sürecinin tüm öğelerinin ya doğrudan tekelci sermaye tarafından ya da dolaylı yoldan geç kapitalist devlet tarafından artan kontrolü için yapılan genel baskı, toplumsal bunalımların sistemi tehdit etmesini engellemek ve geç kapitalizmde valorizasyon ve birikim süreci için ekonomik garantiler sağlamak için duyulan kombine ihtiyacın kaçınılmaz bir sonucudur.

Geç kapitalist devletin büyüyen hipertrofisi ve büyüyen özerkliği tarihsel olarak pürüzsüz bir sermaye valorizasyonu ve artı değer realizasyonunun artan zorluklarının doğal bir sonucudur. Bunlar sermayenin kendi iktidarını otomatik ekonomik sü-

reçlerle genişletme ya da konsolide etme yeteneğine olan güvenini gittikçe yitirmesini yansıtır.[31] Bunlar sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesinin şiddetlenmesiyle de bağlantılıdır – başka bir deyişle, işçi sınıfının burjuvazinin ideolojisine tam ve edilgen tabiiyetten artan oranda kurtuluşu ve periyodik olarak siyasal çatışmalarda bağımsız bir güç olarak ortaya çıkışı ile de bağlantılıdır. Bunlar metropol emperyalist ülkelerin hem kendi içlerinde hem de aralarındaki, bir bütün olarak emperyalist sistem ile kapitalist olmayan devletler arasındaki ve yarı sömürgelerdeki egemen ve sömürülen sınıflar arasındaki toplumsal çelişkilerin şiddetlenmesine tekabül ederler. Devletin kapitalist ekonomik sisteme müdahalesi ne kadar büyük olursa, bu sistemin tedavisi olmayan bir hastalığa yakalandığı da o kadar açığa çıkar.

Bu bağlamda, yakın geçmişte Poulantzas tarafından ileri sürülen, kapitalizmin mevcut evresinde burjuva devletinin ana işlevinin siyasal ve burjuva ideolojisinin temel biçiminin de "ekonomist" olduğu tezi, birbirine yakından bağımlı sınıf mekanizmalarını ayırmaya yönelik skolastik ve yapay bir girişimdir.[32] Geç kapitalizm, burjuva devletinin doğrudan ekonomik rolü, işçi sınıfını depolitize etme hareketi ve sözde sınıf antagonizmalarını yenebilen, kesintisiz büyümeyi sağlayabilen, sürekli tüketimi artırabilen ve böylece "çoğulcu" bir toplum kuran, teknolojik olarak belirlenmiş, her şeye gücü yeten bir ekonomi efsanesinin *eşzamanlı* bir kombinasyonu ile karakterize edilir. "Ekonomist" ideolojinin nesnel işlevi kuşkusuz proleter *sınıf* mücadelesini bozmaya çalışmaktır. Fakat

31- Bu durum Marx'ın sermayeyi çözümleme mantığına tamamen uyumludur, Marx açıkça vurgulamıştır ki "sermayenin en yüksek gelişimi toplumsal üretim sürecinin genel koşulları toplumsal gelirden yapılan kesintilerden ödenmediği zaman var olur": *Grundrisse*, s. 532.

32- Poulantzas, agy, s. 211.

bu ideolojinin nesnel gerekliliği tam olarak devletin geç kapitalist ekonomiye müdahale etmesi için artan zorunluluğa ve bu müdahalenin işçi sınıfını servetini ürettiği toplumun genel ekonomik ve toplumsal biçimi hakkında eğitmesi tehlikesine denk düşüyor – geç kapitalizme karşı muazzam bir potansiyel tehdittir bu. Bu toplam kompleks içinden bir öğeyi yalıtmak ve onu "esas" yön ilan etmek entelektüel olarak boşuna bir vakit geçirmedir.[33]

Geç kapitalist devletin ekonomideki doğrudan rolündeki büyüme ona toplumsal gelirler üzerinde daha büyük bir kontrol gücü verir. Başka bir deyişle, toplam sermayenin devlet tarafından yeniden dağıtılan, harcanan ve yatırıma dönüştürülen kısmı sürekli artar.

Geç kapitalizmde devletin hipertrofisi kaçınılmazdır ve toplam sermaye için gereklidir, fakat bununla birlikte onun için yeni çelişkiler yaratır. Sermayenin bir kısmının ulusallaştırılması burjuva sınıfı açısından ancak özel sermayenin kârlarında bir düşüşe değil de bir stabilizasyona ve mümkünse bir artışa yol açarsa anlamlıdır. Benzer şekilde, toplumsal gelirlerin ulusal bütçeye doğru yeniden dağıtımının artı değer oranında uzun vadeli bir indirime yol açmasına ya da sermayenin valorizasyonunu tehdit etmesine izin verilmemelidir; burjuva sınıfının bakış açısından ideal bütçe artı değer ve kâr oranında bir artış üretendir.

33- Poulantzas'ın kitabı, Kofler'inki gibi, doğrudan ekonomik bağlantıların ve maddi çıkarların genel bir ihmaliyle göze çarpıyor. Kofler'in şirket yöneticilerinin büyük burjuvaziye münhasıran olmasa bile esas olarak ideolojik bağlarla bağlı oldukları tezi (agy, s. 76, 83) can alıcı bir noktayı gözardı eder: kapitalist üretim tarzında nihai varoluş güvencesini asla statü veya gelir sağlayamaz, ancak *sermaye mülkiyeti* sağlayabilir; dolayısıyla yöneticiler de böyle bir mülkiyet edinmeye ve büyük burjuvazi ile birlikte bu mülkiyeti savunan bir toplumsal düzeni sürdürmekte ortak maddi çıkarlara sahip olmaya güdülenirler.

ABD GSMH'sının Bir Yüzdesi Olarak Devlet Harcamaları[34]

1913	% 7.1
1929	% 8.1
1940	% 12.4
1950	% 24.6
1955	% 27.8
1960	% 28.1
1965	% 30.0
1970	% 33.2

GSMH'nın Bir Oranı Olarak (Ulusal Sigorta dahil) Toplam Kamu Harcamaları, Almanya (1948'den sonra yalnızca Federal Cumhuriyet)

1913	% 15.7
1928	% 27.6
1950	% 37.5
1959	% 39.5
1961	% 40.0
1969	% 42.5

Dolayısıyla, nihai olarak meydana gelebilecek olan şey artı değerin ve ücretlerin ("dolaylı ücretlerin") fraksiyonlarının merkezileşmesi yoluyla "yatay" bir yeniden dağıtımdır – bunun etkisi de burjuva toplumunun muhafazası için önemli olan fakat iki ana gelir gurubunun özel harcamalarının karşılamadığı belli birtakım harcamaların gerçekten yapılmasını sağlamaktır.

Bu "yeniden dağıtım"ın limitleri Parkin'in gelir diferansiyellerinin evrimi hakkındaki çalışması ve 1935 ile 1960 ara-

34- ABD için bkz. savaş öncesi veriler için US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth* ve savaş sonrası veriler için, *Statistical Abstract of the United States*, 1971. Bu iki seri tam olarak karşılaştırılabilir değildir, çünkü savaş öncesi hesaplamalar devletin mal ve hizmet alımlarının (böylece devlet memurlarının maaşları dahil olmak üzere) gayrisafi milli hasıla içindeki payına aittir, oysa savaş sonrası hesaplar devletin toplam harcamalarının gayrisafi milli hasıla içindeki payına aittir. Batı Almanya için bkz. *Elemente einer materialistischen Staatstheorie*, Frankfurt, 1973.

sında Batılı ülkelerde özellikle ileri düzeyde sosyal güvenlik sistemlerinin varlığına rağmen bu ülkelerdeki nüfusun üzerindeki vergi yükü olgusu tarafından tamamen doğrulanmaktadır.[35] Ancak ulusal gelirin devlet tarafından böylesi sadece "yatay" bir yeniden dağıtımı olasılığı bile, üretimin genel büyüme oranı, kâr oranının gelişimi, sınıflar arası güç ilişkisi, devletin yerine getirdiği işlevler yelpazesi ve bunlardan dolayı özel çıkarlara müdahale derecesi gibi nesnel koşullara bağlıdır. Eğer bu koşullar, "hızlı büyümenin uzun dalgası"nın sona ermesinden beri tartışmasız meydana gelmiş olduğu türden, (ani değişimler şöyle dursun) tedrici değişimler kaydederse, sonuç geç kapitalist devletin endemik bir mali bunalımıdır.[36] Bir kez bu başlayınca, devletin yukarıda sıralanan özgül işlevlerinin artık hepsi birden eşzamanlı olarak yerine getirilemez. Bu nedenle devlet tarafından daimi bir "kriz yönetimi" devletin daimi bir krizine döner.

Öte yandan, geç kapitalist devletin toplumsal artının kısımlarını merkezileştirme ve yeniden dağıtmadaki artan ekonomik rolü, bütün kapitalist guruplar ve hatta bireylerin onun kararlarını etkilemek için onunla gittikçe daha çok ilgilenmesini sağlar. Birçok durumda bu bakımdan başarı ya da başarısızlık bireysel bir sermayenin refahını ya da mahvını belirleyebilir: en bariz olanı devletin tek müşteri olduğu ve üretimin devlet sözleşmelerinin bir fonksiyonu olduğu durumlardır. Böylece burjuva sınıf çıkarlarının fiili ifadesi –"ideal toplam kapitalist"in kendi farklı işlevler dizisi arasında belirli öncelikler saptadığı somut süreç– birçok (uzun vadede bütün)

35- Frank Parkin, *Class Inequality and Political Order*, Londra, 1971, s. 117. Fransa, Britanya, Danimarka ve ABD'deki durumun daha eski tahminleri için bizim *Marxist Economic Theory*'mizin 10. bölümüne bkz.

36- Bkz. James O'Connor'un temel eseri, *The Fiscal Crisis of the State*, New York, 1973.

kapitalist guruplar için kapitalist üretim tarzının daha önceki herhangi bir evresinde olduğundan daha ölümcül önemine sahip olur. Burjuva devletin genel işlevlerinin ve bu işlevlerin geç kapitalizmdeki özgül mutasyonlarının bir incelemesinden iki tür sorun doğar. Birincisi, geç kapitalizmde kapitalist sınıf çıkarları nasıl ve nerede formüle edilir ve siyasal hedeflere içerilir? İkincisi, ekonomik güç ve ideolojik egemenlik devlet aygıtı üzerindeki kontrole nasıl çevrilir? Başka bir deyişle, örgütlü işçi sınıfı burjuva demokratik özgürlüklerden yaygın bir biçimde yararlandığından dolayı, koşullar formel olarak "dezavantajlı" olduğuna göre, burjuva devlet aygıtı kapitalist sınıfın ekonomik ve sosyo-politik politikalarını uygulamak için ne denli yeterli bir araçtır?

Rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçiş sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinde nitel bir sıçrayış demektir, bu da zorunlu olarak burjuva sınıf çıkarlarının ifadesinin parlamentonun siyasal arenasından başka alanlara taşınmasını gerektirir. Burjuva devlet aygıtının üst düzeylerinin artan önemi ("Bakanlar gelir gider, polis ve daimi sekreterler kalır") bu kaymanın yalnızca bir dışavurumudur. Devletin ekonomik ve toplumsal hayata müdahalelerinin kapsamının muazzam genişlemesi ve her türden yasaların, kararnamelerin, emirlerin ve yönetmeliklerin geometrik ilerlemesi, profesyonel politikacıların pratikte birçok yeni yasayı formüle etmek şöyle dursun, tam önemini ve etkisini anlamaktan dahi aciz olduğu anlamına gelir. Sonuç, "yönetim" anlamındaki "hükümet"in kendisinin işbölümünün kurallarına itaat eden bir meslek haline gelmesidir.

Bu durumda kapitalist sınıfın özel lobileri büyük ölçüde artmış bir önem kazanırlar. Bunlar çoğu zaman yeni hükümet önlemleri ya da bunlardaki değişimler için fikir kaynağıdırlar ve pratikte hemen her zaman son söz onlarındır. Sonuçta

gerçek müzakereler çoğu zaman siyasal partilerden ziyade bu baskı gurupları ve devlet yönetimi arasında olur (belki de hükümet de aracı olur).[37] Bu bakımdan, lobiler, işveren örgütleri ve gerçek tekeller arasında bir ayrım yapmak gerekiyor. Lobiler belli kapitalist gurupların, bireysel ticaret ve sanayi dallarının, banka sermayesinin, iç üreticilere karşı ihracat firmalarının gurup çıkarlarını temsil ederler. İşveren örgütleri birçok ülkede büyük şirketlerden ziyade küçük ve orta firmaların çıkarlarını temsil ederler. Tekeller ise öyle büyük bir ekonomik ve siyasal güce sahiptir ki kendi adlarına siyasal kararların alınmasına ve biçimlenmesine doğrudan devlet ve hükümet düzeyinde müdahale edebilirler.[38] Somut durumlarda, her zaman sermaye tarafından devlet üzerinde uygulanan bu çeşitli özel etki biçimlerinin nasıl birbiriyle bağlandığı, kesiştiği ve çatıştığını bulmak gereklidir. Sonuç her zaman zorunlu olarak bir konsensüs değildir, fakat bu sermayenin valorizasyonu için genel koşulları teşvik ya da konsolide etmek anlamında burjuvazinin sınıf çıkarlarını yansıtan bir karar olacaktır, her ne kadar aynı zamanda burjuva sınıfının önemli kesimlerinin belirli çıkarlarını bile tehlikeye sokabilirse de.

37- Birçokları arasından bir örnek: 1961-62'de Belçika'da Théo Lefèvre'ın Sosyal-Demokrat / Hıristiyan-Demokrat koalisyon hükümetinin önerdiği vergi reformu lehinde ve aleyhinde parlamentoda, basında ve kamuoyunda siyasal kampanyalar sürerken, ülkenin büyük mali gurupları nihai olarak geçecek olan değiştirilmiş planı belirlemek için ilgili bakanlıkların memurları ve teknokratları ile kapalı kapılar ardında görüşmeler yürütüyorlardı. Özel sektöre banka kredilerinin ve dolayısıyla banka kârlarının patlamasına izin veren yeni bankacılık yönetmeliklerine karşılık çok daha küçültülmüş bir vergi reformu "mübadele edildi".

38- Örneğin, bkz. Anthony Sampson, *The Sovereign State – the Secret History of ITT*, Londra, 1973. Bu şirketin müdahalesi ile belirlenen sayısız siyasal karar arasında, Fransa'daki "anti-Amerikan" beşinci cumhuriyetin planları gösterilebilir. Bu plan 1970-75'te Fransa'daki hat başına telefon maliyetlerinin Britanya'da ya da Batı Almanya'da olduğundan iki kat daha fazla olmasını ve böylece ITT'nin kârlarını katlamasını sağladı.

Burjuva sınıf çıkarlarının ifadesinin deyim yerindeyse bu gayrı resmi "yeniden özelleştirme"si sermayenin artan yoğunlaşması ve merkezileşmesinin bir tamamlayanıdır. Bu geç burjuva devletinin büyüyen özerkliği ve hipertrofisinin ayrılmaz bir gölgesidir. Etkilediği kararlar ikincil olmaktan çıkıp bir bütün olarak burjuva sınıfının stratejik ve tarihsel seçimleri olduğu zaman en yüksek noktaya ulaşır. Domhoff ABD'de büyük burjuvazinin genel stratejik kararlarını alma ve sınıf çıkarlarını formüle etme tarzına ilişkin kapsamlı bir çalışma yapmıştır.[39] Çoğu zaman bütün süreç (önde gelen politikacılar işin içinde olsa da) resmi devlet kurumlarının tamamen dışında gelişir ve vakıflar, "politika planlama gurupları", "düşünce kuruluşları" vb tarafından aracılık edilir, bu aracılık devlet aygıtının ya da hükümetin belli dallarına bu kararları "tavsiye eden" ya da "öneren" özgül "görev güçleri"ne kadar uzanır.

Burjuva sınıf çıkarlarının özel bir ifadesinin ve siyasal kararların artan bir merkezileşmesinin devletin teknik idari aparatında bir araya gelmesi şimdi birçok ülkede kural haline gelmiş olan büyük şirketler ile yüksek (en yüksek) hükümet daireleri arasındaki kişisel birlikte bir "sentez"e yol açar. Büyük kapitalistlerin siyasal iktidarı doğrudan kullanmaktan büyük ölçüde geri çekilmiş oldukları iddiası ancak ciddi şerhlerle ve birkaç emperyalist ülke için kabul edilebilir.[40] ABD, Büyük Britanya ve Japonya'da devlet aygıtının liderleri ile büyük şirketlerin önde gelen temsilcileri arasındaki suç ortaklığı İkinci Dünya Savaşı'ndan beri çok büyük ölçüde belgelenmiştir (Büyük

39- G. William Domhoff, "State and Ruling Class in Corporate America", F. Harris (ed.), *In the Pockets of a Few: The Distribution of Wealth in America*, New York, 1974. Domhoff, dış politika alanında, Foreign Policy Association, World Affairs Council ve Council on Foreign Relations gibi "gayrıresmi" kurumların ABD'de burjuva "kamuoyu"nun oluşturulmasında oynadıkları belirleyici rolü ve bunların en büyük şirketler ve mali guruplarla ilişkilerini tartışıyor.

40- Örneğin bkz. Kofler, agy, s. 55.

Britanya'da bu kuralın istisnaları İşçi Partisi (Labour) kabineleri olmuştur fakat burada da ekonominin üst düzey yönetimi ile "entegrasyon" eğilimi barizdir).[41] Bu kişisel birlik Fransa, İtalya ve Batı Almanya'da daha az göze çarpıyorsa,[42] bunun sebebi büyük sermayenin temel *stratejik kararlar* üzerinde yoğunlaşabilmek için günlük rutin idari işleri (tıpkı bizzat büyük şirketlerde olduğu gibi) uzmanlara ve yöneticilere –buradaki durumda profesyonel politikacılara– bırakmaya çoktan razı olmasıdır.

Burjuva sınıfının geç kapitalizmin devlet aygıtı üzerindeki kontrolünü sağlayan somut mekanizmalar nelerdir? Devlet makinesi üzerinde doğrudan mali ve ekonomik egemenlik –toplumsal artı ürünü kontrol eden toplumsal sınıfın onun finanse ettiği üstyapıyı da kontrol edeceği şeklindeki Marksist aksiyoma uygun olarak– büyük ölçüde devam ediyor, her ne kadar son dönemlerdeki Marksist literatürde giderek daha az vurgulanıyor olsa da. Bugün her zamankinden daha büyük olan, devlet aygıtının kısa vadeli banka kredisine olan bağımlılığı ve "güçlü" Gaullist devlet ya da ABD hükümetinin bile ani, kısa vadeli uluslararası sermaye hareketlerini kontrol etmekten aciz oluşu, kapitalist üretim ilişkilerinin ortadan kaldırılmadığı yerlerde, devleti tekelci sermayeye bağlayan "altın zincirler"in asla kaybolmadığının yeterince görsel bir hatırlatıcısıdır. Bunun birlikte, büyük sermayenin siyasal egemen-

41- Geçenlerde Nelson Rockefeller'in ABD başkan yardımcılığına aday gösterilmesi ile örneklenen bu kişisel birliğin sayısız örnekleri *Marxist Economic Theory*'nin 14. bölümünde verilmektedir. Barnet'in hesabına göre 1940-1967 döneminde ABD hükümetinde en yüksek konumları işgal eden 91 kişiden 70'i yüksek finans ve büyük sanayi dünyasından idi. Tersinden bakarsak, sayısız eski diplomat ve bakan, emeklilikten sonra özel şirketlerde yüksek pozisyonlara gelmektedir. Bkz. *The Roots of War*, s. 179, 200.

42- Bununla birlikte, Pompidou ile Rothschild gurubu ve Giscard d'Estaing ile Schneider-Creusot gurubu arasındaki kişisel bağları ve İtalyan Hıristiyan-Demokratik Parti'sinin içindeki çeşitli hiziplerin Fiat, Montedison, ENI vs ile bağlantılarını hatırlamak gerekir.

liğinin, devlet üzerindeki bu türden doğrudan ve bariz bir etki ile sınırlı bir açıklaması Marksizmin besbelli bir vulgarizasyonudur. Sermayenin siyasal iktidarının karmaşıklığını incelerken şu öğeler de hesaba katılmalıdır. Devlet aygıtının bireysel üyelerinin sınıf kökenleri devletin sınıfsal doğası ile özdeşleştirilmemeli ise de, yine de kapitalist devlet makinesi yine de bizzat kapitalist toplumun düzenine uygun bir *hiyerarşik örgüte* sahiptir[43] ve bu örgütün üst yöneticileri hemen hemen istisnasız ya burjuva geçmişinden gelir ya da burjuvaziye entegre edilmişlerdir.[44] Brittan, İngiliz devlet aygıtı hakkında gayet aydınlatıcı bazı rakamlar sunmuştur: 630,000 İngiliz devlet memuru içinde yalnızca 2,500'ü karar alma yetkisine sahiptir. Bunlar Amerikan analist Kingsley tarafından "daimi politikacılar"[45] olarak tanımlanan "idari memurlar"dır ve çoğunluğu kapitalist sınıfın özgül katmanlarından işe alınır.[46] Fransa'da, Meynaud, Fransız devlet aygıtındaki üst görevlere personel yetiştiren *Ecole Nationale d'Administration*'a 1962'de kabul edilen öğrencilerin yüzde 80'inin "nüfusun en ayrıcalıklı kesimine" ait olduğunu göstermiştir.[47]

Fakat kapitalist devletin burjuva iktidarının bir aracı olma

43- N. Bukharin, *Theorie des historischen Materialismus*, s. 169-70.

44- Çünkü maaşları sermaye biriktirmelerine izin verecek boyuttadır.

45- J. Donald Kingsley, *Representative Democracy*, Ohio, 1944, aktaran Samuel Brittan, *The Treasury under the Tories*, Londra, 1964, s. 19-20.

46- Brittan, agy, s. 20, 23. Bu yazar onların kökenini "devlet tahvili ya da başka sabit faizli kağıtlara yatırılmış küçük özel gelirleri olan, ticari olmayan orta sınıflar" olarak tanımlıyor. Fakat aynı yerde şöyle diyor: "Onlar Marx'ın yanlışlıkla devlet makinesini ele geçirdiklerine inandığı kapitalist burjuvazi değildi". Burjuvazi sermaye sahipleri sınıfıdır ve Brittan'ın tanımladığı üst düzey devlet memurlarının aileleri kuşkusuz bu sınıfa aittirler. Brittan açıkçası bir bütün olarak burjuvaziyi ekonomik olarak baskın olan üst katmanı ile karıştırıyor. Bu üst katmanın sahip olduğu iktidarı genelde neden doğrudan kullanmadığını açıklamış bulunuyoruz.

47- Jean Meynaud, *La Technocratie*, Paris, 1964, s. 51.

rolünü belirleyen şey sadece hiyerarşik örgütü değildir. O, devletin en "demokratik" olduğu yerde bile, bu rolü ve yalnızca bu rolü oynayabileceğini güvenceye alan toplam yapısıdır.[48] Çünkü bu yapı burjuva sınıfı tarafından iki kez üstbelirlenir. Birincisi, devlet aygıtındaki yönetici pozisyonlara terfiler uzun bir ayıklama sürecinin eleğinden geçer, bu süreçte profesyonel yeterlilikten ziyade genel burjuva davranış normlarına uygunluk başarı getirir,[49] ya da birçok emperyalist ülkede olduğu gibi, doğrudan büyük "iktidar" partilerinden birine üyelik gerekir. Bu seçimin kendisi acımasız elemeyi içerdiği için ve hem rekabetçi bir ruh hem de egemen ideolojiye empati aşıladığı için mevcut toplumsal düzeni ve onun düşünce ve eylem normlarını reddeden veya ona direnen birisinin olayların olağan akışı içinde burjuva devlet aygıtının tepesine yükselebilmesi düşünülemez. İnanmış ve aktif pasifistler normalde general olmazlar ve genelkurmay başkanı olamayacakları mutlak olarak kesindir. Burjuva devlet aygıtının kapitalist toplumun sosyalist bir dönüşümü için kullanılabileceğini hayal etmek bir ordunun "pasifist generaller"in yardımıyla dağıtılabileceğini varsaymak kadar yanılsamalıdır.

Elbette genelde her toplumun egemen ideolojisinin egemen sınıfın ideolojisi olduğu ve toplumsal artı ürüne el koyan sınıfın onun üzerine inşa edilen üstyapıyı kontrol edeceği daima hatırlanmalıdır.[50] Burjuva devletinin özel mülkiyeti kurumsal

48- Burjuva devletinin ve kapitalist üretim ilişkilerinin yapısal karakterini anlayamamak, "en iyi niyetler"e sahip olanları dahil olmak üzere bütün reformistlerin ve neo-reformistlerin başlıca hatasıdır. Bu iyi niyetliler "sistemi aşan" reformların ve bir "anti-tekel ittifak" kavramının savunucularıdır.

49- Brittan, agy, s. 33, 58, 76. Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society*, Londra, 1969, s. 120-9.

50- Marx ve Engels: "Egemen sınıfın fikirleri her çağda egemen fikirlerdir:

olarak korumak ve hukuksal olarak meşrulaştırmaktaki işlevi bütün nüfusun büyük çoğunluğunun "normal" zamanlardaki inanç ve davranışının tipik yapısına zorunlu olarak nüfuz eder. Dolayısıyla toplumun bizzat devlet aygıtında mesleki olarak istihdam edilen üyeleri üzerinde daha da güçlü bir etkide bulunması gerekir.[51] Çünkü burjuvazinin genel ideolojisi kaçınılmaz olarak "sakin dönemler"de işbölümü, atomize olmuş çalışma ve genelleşmiş meta üretiminin fetişleştirilmiş malları çerçevesinde işçi sınıfı üzerinde kitlesel olarak egemen kalır. Bu koşullarda bir sürü "temel mit", nüfusun çoğunluğu tarafından, tam da bunlar mevcut toplumsal ilişkilerin ideolojik bir yansımasını oluşturduğu için kanıt gerektirmez biçimde doğru kabul edilir. Burjuva devlet sisteminin geniş entegre edici gücü böylece kolayca anlaşılır. Sayısız ortak komiteler aracılığıyla kapitalist devlet aygıtıyla kurulan simbiyoz tipik olarak kitlesel işçi sınıfı partilerinin ve sendikaların önder kadrolarını geç kapitalizmle doğrudan işbirliğine değilse sistemle uyuşmaya çekmektedir.[52] Burjuva devletinin kapitalist sınıf çıkarlarının bir silahı olarak sıkı bir biçimde araçsallaştırılması, bu trajikomedinin hem aktörlerinden hem de göz-

---

toplumun egemen maddi gücü olan sınıf aynı zamanda onun egemen *entelektüel* gücüdür. Maddi üretim araçlarını tasarrufunda tutan sınıf aynı zamanda zihinsel üretim araçları üzerinde de kontrole sahiptir." *The German Ideology*, 1960, s. 39.

51- Kuralı doğrulayan iyi bir istisna sosyal yasamanın yarattığı iş müfettişleridir, bunların resmi etkinliği zorunlu olarak daima kısıtlıdır, tabii onların işlevi özel mülkiyet ve kârın çıkarlarını savunmak olmayıp bu çıkarlara göz dikmek olduğu sürece.

52- Bu sorun hakkında Miliband'in kitabının 7. bölümünün tamamına bkz. Burada Amerikalı Profesör Heilbroner'in şu örnek yorumu yer alıyor: "Çağdaş ideolojik iklimimizin çarpıcı karakteri şu ki emek, hükümet, akademisyenler gibi bütün "muhalif" ("dissident") gurupların tamamı toplumsal değişim önerilerini mevcut iş düzeninin uyarlanabilirlik limitlerine uydurmaya çalışıyorlar." (agy, s. 214).

lemcileri ve kurbanlarından devletin sınıflar arası bir hakem, "ulusal çıkar"ın bir temsilcisi, bütün "çoğulcu güçler"in erdemlerinin tarafsız ve hayırhah bir yargıcı şeklinde efsaneleştirilen imgesi tarafından gizlenir.[53]

Bu araçsallaştırmanın pratikte işleme tarzı Büyük Britanya'da ekonomik planlamanın kökenleri hakkında önde gelen bir liberal-burjuva gazeteci tarafından yapılan ve bu yorumcu tarafından naif bir biçimde kapitalizmin İngiltere'de bir "karma ekonomi"ye "dönüşümü"nün kanıtı olarak sunulan bir çalışma ile gösterilebilir: "Selwyn Lloyd (Muhafazakâr Maliye Bakanı) Hazine'ye girdiği zaman, hükümet harcamalarının uzun vadeli planlamasının, inandığı başka şeyler gibi, zaten "sağduyu" olduğunu düşünüyordu. Lloyd, Federation of British Industries [Britanya Sanayi Federasyonu] tarafından Kasım 1960 sonunda Brighton'da, 'Gelecek Beş Yıl'ı düşünmek için düzenlenen bir konferans ile planlamanın özel sektöre de birşeyler verebileceği inancını kazandı[54]... Brighton Konferansı'na 121 önde gelen iş adamı ve 31 konuk katıldı, bunlar arasında hükümet dairelerinin ve ulusallaştırılmış sanayilerin yöneticileri ve birkaç iktisatçı da vardı[55]... 1960 yılı boyunca, Hazine'deki daha aktif zihinlerden bazıları FBI'dan bağımsız bir biçimde İngiliz sanayisine biraz enerji katmak için yeni fikirlere ilgi duymaya başladı... Tek tek sanayilerin çoktandır üzerinde çalıştıkları tahminler ve planların birbirine uyup uymadığını görmek içi bir araya getirmeye değer olduğunu düşünen çok az sayıda memur vardı."[56] Geç burjuva

53- Galbraith'in kitabı *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*, Londra, 1956, bu türden efsaneleştirici tezlerin iyi bir örneği idi.

54- Samuel Brittan, agy, s. 216.

55- Ibid, s. 217.

56- Ibid, s. 219.

devletin işlevlerinin Marksist açıklamasının, stratejik kararların "önde gelen" iş adamları tarafından önerildiği, yüksek makamlardaki devlet memurları tarafından empatiyle karşılandığı ve burjuva politikacılar tarafından uygulandığına dair bu açık sözlü rapordan daha bariz bir doğrulamasını bulmak zor olurdu.

İkinci olarak, burjuva devletin yapısı güçler ayrılığı ve profesyonel bir bürokrasi ilkeleri tarafından belirlenir –başka bir deyişle, işçi sınıfı kitlesinin her türlü doğrudan güç kullanmasını (özyönetim) daimi olarak önlemek ilkeleri. Bu yapı en fazla *dolaylı* bir demokrasi oluşturabilirdi– yani halkın kendi kendini yönetmesinden ziyade halkın temsilcilerinin yönetimi;[57] fakat gerçekte ücretlilerin çoğunluğunun demokratik özgürlüklerini fiilen kullanmak için gereken maddi araçları edinmekteki ekonomik iktidarsızlığından dolayı bu bile salt formel karakterdedir. Bu iktidarsızlık yalnızca kapitalizmdeki mülkiyet eşitsizliğinin doğrudan bir sonucu değildir, aynı zamanda buna mahkûm olan işçilerin bilincini sürekli koşullayan emeğin yabancılaşması ve parçalanmışlığıdır. Proleter sınıf bilinci ancak kolektif *olarak* kazanılabilir ve uygulana-

57- Temsili demokrasinin bu salt formel karakterinin –"saf" ideologların aksine– "uzmanlar" tarafından bugün açıkça ve kinik bir biçimde kabul edilme derecesini Amerikan seçimlerindeki "bilgisayar simülasyonu" tekniğinin gelişimi göstermektedir. Pollock bunun önemini şöyle özetliyor: "Seçmen kitlesine daima adayın imajı ve gündemdeki sorunlara o noktada kendisine en arzu edilir görünen çözümler sunulur, bunlar toplumun ilkeleri ya da çıkarları ile ne kadar az uyuşsa bile. Demagogun sezgilere ve empati kurma yeteneğine dayalı ve bu nedenle henüz deyim yerindeyse zanaatlar aşamasında kalan hileleri yerine sanki şimdi yüksek düzeyde rasyonalize edilmiş otomatik prosedür yöntemleri geçmiş gibidir. *Seçmenlerin büyük çoğunluğunun tek tek sorunlar hakkındaki pozisyonlarına salt şematik bir biçimde ulaştıkları ve bir adayın ona oylarıyla ifade ettikleri güveni gerçekten hak edip etmediğini yargılamaktan aciz oldukları varsayılmaktadır.* Seçmenler tüketiciler gibi manipüle edilir, bu tüketicilerin istediklerini satın alma özgürlüğü .. bireysel örneklerde var olabilir fakat bir gurup olarak tüketiciler için ancak çok sınırlı bir ölçüde geçerlidir." (agy, s. 345-6) (İtalikler bizim).

bilir, oysa her işçi oy kabinesine sadece yalıtılmış ve atomize edilmiş bir birey olarak kabul edilir. Bu temeller üzerinde inşa edilmiş bir devlet aygıtı mevcut toplumsal sistemi idare etmek için – ya da en en fazla onu "kabul edilebilir" yani asimile edilebilir reformlarla değiştirmek üzere tasarlanmıştır. İşlevi doğal olarak muhafazakârdır. Toplumsal ve siyasal düzeni muhafaza etmeyen bir devlet aygıtı tıpkı ateşi söndürmek yerine yayan bir itfaiyeci gibi düşünülemez bir şey olurdu. Bu türden bir muhafazakâr kurum doğal olarak mevcut sistemde herhangi bir radikal değişimi yapmak şöyle dursun düşünmesi bile mümkün değildir. Geç kapitalizmde departman memurları uzman olabilir ya da tersi de olabilir. Fakat burjuva ideolojisi onları sıkı sıkıya kısmi sorunların "rasyonel" çözümleriyle kısıtlar; işlevlerini toplumsal olarak (teknik olarak değil) yetkin bir tarzda yerine getirebilmeleri için bu ideoloji içinde mahpus kalmaları gerekir. Bu kuralın en anlamlı doğrulamalarından biri, kapitalist bir ekonominin çeşitli dallarında sık sık "kamuyu korumak için" getirilen tekel karşıtı önlemlerin kaderidir ("toplumun genel çıkarları" değilse "sermayenin genel çıkarları"). Çünkü bu önlemler tipik bir biçimde pratikte tekellere ya da özgül sermaye guruplarına *avantajlı* önlemlere çevrilir: "En iyi niyetlere sahip, en iyi yönetilen kurumlar denetledikleri (regüle ettikleri) sanayiye sürekli bağımlıdırlar. Regülatörler karar alabilmek için basitçe gerek duydukları temel bilgiler için regüle ettiklerine dayanmak durumundadır. Kararlar bir kez alınınca, bir sanayinin operasyonları içinde uygulaması ciddiye alınacak olsaydı (ki genelde alınmaz) tipik olarak sanayideki personeli çok fazla yorardı".[58]

58- *The New York Review of Books*, 28 Haziran 1973. ABD demiryolları hakkında birçok örnek Kolko'nun kitabında ve Mark Green, *The Monopoly Makers*, New York, 1973'te bulunabilir. Bu yaygın pratiklerin daha eski örnekleri için bkz. *Marxist Economic Theory*, Bölüm 14.

Burjuva devlet aygıtını kapitalist üretim ilişkilerini muhafaza etmek ve savunmak için etkili bir araç kılan onun yapısal ve kökten muhafazakâr karakteri kendini en açık olarak bu üretim ilişkileri devrim öncesi ya da devrimci bunalımlarda doğrudan tehdit edildiği zaman gösterir. Bu durumlarda, proletarya *periyodik olarak* burjuva ideolojisinin normal yığınsal egemenliğini üzerinden atar. Daha sonra karakteristik ve içgüdüsel olarak mevcut üretim ilişkilerinin geniş ölçekli kitle eylemlerinin hedefine ya da seçim kampanyalarının ana meselesine doğru radikal bir dönüşümünü yapar. Böylesi konjonktürlerde onun siyasal mücadelelerinin serbest gelişimi kapitalist üretim tarzına doğrudan bir meydan okuma arz edebilir.

Böyle bir tehlikeyle karşılaştığı zaman burjuva sınıfı hala manevra yapmaya devam edebilir. Gerçek bir toplumsal devrimin gelişmesine izin vermektense geçici bir biçimde kökten değişim izlenimi vermek üzere reformlar vadedebilir ya da yapabilir.[59] Bununla birlikte, sonunda vahşi şiddetin *ultima ratio*'suna tekrar zorlanır. Kapitalist devlet aygıtının hakiki doğası o zaman birden ve çıplak bir biçimde ifşa olur. Esasında her zaman ne idiyse öyle kalır, yani bir toplumsal sınıfın siyasal egemenliğini sürdürmek için bir araya gelmiş "bir gurup silahlı adam". Gerekirse bir "iç savaş durumu" ilan edecektir, tıpkı 1973'te Şili'de devletin eylemleri kendi ülkesinin işçi sınıfına karşı açıkça bir saldırı ve devlet makinesi bir iç savaş aracı haline geldiği zamanki gibi. Tamamen teknik nedenlere dayandırılan zorunlu askerlikten profesyonel orduya geçiş ve emperyalist ülkelerin çoğunda baskıcı kurumların ve cezalandırıcı mevzuatın genişlemesi burjuva sınıfının geç

59- Bunun bir örneği Aralık 1918 – Ocak 1919'da Almanya'da SPD'nin şu kötü şöhretli "Sosyalizasyon ilerliyor" sloganı idi. Bu slogan Weimar Meclisi sırasında işçileri bu sosyalizasyonu başarabilecek tek şey olan sovyetlerin (konseylerin) bastırılmasını kabul etmeye ikna etmek için tasarlanmıştı.

kapitalizın çağında her yerde böyle "istisnai durumlar" için hazırlandığı ve silahlandığının ve patlayıcı toplumsal bunalımlara doğru çaresizce kayıp sürüklenmeyeceğinin başka bir doğrulamasıdır.[60]

Geç kapitalizmin şiddet uygulayan diktatörlüklerin aşırı biçimlerini geliştirme eğilimi şimdiye değin genelde istisnai durumlarda ortaya çıktı, bu durumlarda, yine örgütlü işçi hareketini silip atmaya ve bir sınıf olarak proletaryayı atomize etmeye çalışan İspanyol ya da Şili askeri sistemleri gibi faşist devletler ya da faşist benzeri rejimler üretti. Fakat yine de geç kapitalist devletin genel siyasal evrimi hakkındaki sonuçlara tekelci kapitalizmin şimdiki aşamasının ekonomik ve toplumsal gelişiminde görünür olan eğilimlerden varılmalıdır. Bugün hareket açıkça, geçmişte koşullar örgütlü işçi hareketi için elverişli iken var olmuş olan demokratik özgürlükler üzerine gittikçe daha çok kısıtlamalar getiren bir "güçlü devlet"e doğrudur.

Bu gelişmenin temel nedenleri bu çalışmada Bölüm 5 ve 7'de açıklanmıştır. Halihazırda bir "durgunluğun egemen olduğu uzun dalga" içindeyiz. Artı değer oranı üzerindeki belli başlı mücadeleler bir önceki "uzun genişleme dalgası"nın sonunda zaten alevlenmişti ve ekonomik büyüme oranındaki şimdiki yavaşlama ancak bunları daha da patlayıcı yapabilir. Gerçekten de bu mücadeleler bizzat geç kapitalizmin bütün karakteristik operasyon tarzı tarafından daha da şiddetlendirilmektedir. Geç kapitalist ekonomik programlama teknikleri ve özel sanayiye kamu sübvansiyonları proletaryaya genel ekonomik ve toplumsal, başka bir deyişle *siyasal* sınıf mücadelesinde daimi bir eğitim sunar.

60- Bu türden hazırlıkların ideal tatbikat sahası Fransa'nın Cezayir'deki, Britanya'nın Malaya'da ya da Kuzey İrlanda'daki ve ABD'nin Vietnam'daki savaşlarında olduğu gibi "demokratik hükümetler"in sömürge savaşlarıdır.

İşçi sınıfı şimdi geç kapitalizmin iç çelişkilerinin yarattığı derin toplumsal sorunları çözmek için doğrudan halk eylemleri ve kitlesel grevler aracılığıyla örgütlü gücünü potansiyel olarak kullanabilir.[61] Fakat bu proleter gücünün kullanımı giderek geç kapitalizm içindeki başka bir eğilimle çatışıyor, yani üretim ve yeniden üretim sürecinin bütün öğelerinin tekelci sermaye ve onun devletinin doğrudan kontrolüne tabi kılınması ile. Sendikaların ücret mücadelesi ve sınırsız grev hakkı, "normal" liberal basın, toplantı ve örgütlenme özgürlükleri, gösteri hakkı – bütün bunlar geç kapitalizm için gittikçe daha çok hoşgörülemez hale geliyor. Bu nedenle bu özgürlükler yasal olarak kısıtlanmalı, zayıflatılmalı ve iptal edilmelidir. Bu hakları koruma ve genişletme mücadelesi yalnızca geç kapitalist devletin ve burjuva parlamenter demokrasinin gerçek sınıf doğasının ve işçi konseylerinin proleter demokrasisinin gerçek özgürlüğün toplumsal bir biçimi olarak üstünlüğünün daha derinden bir kavranışını geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda işçi sınıfının sermayenin egemenliğini her fabrikada ayrı ayrı kıramayacağını fakat ancak bir bütün olarak toplum içinde kırabileceğini sürekli göstermek suretiyle sermaye ile emek arasındaki belirleyici iktidar mücadelesi için kitlesel enerji de sağlar. Bu kurtuluşun önkoşulu birleşmiş üreticiler tarafından siyasal iktidarın fethi ve burjuva devlet aygıtının yıkılmasıdır.

61- Son on yıl içinde Batı Avrupa'da, 1960/61 Belçika Genel Grevi'nden Mayıs 1968 Fransız Genel Grevi'ne, 1969 İtalyan kitlesel grevlerine ve 1972 ve 1974'teki iki İngiliz madenci grevine kadar yarı-siyasal ve siyasal kitlesel grevler ve genel grevlerin yükselen bir grafiği olmuştur.

16

Geç Kapitalizm Çağında İdeoloji

Yükselen kapitalizmin zafer yürüyüşüne nasıl ki rekabetin her şeye kadir ve hayırlı olduğuna dair bir inanç eşlik ettiyse, gerileyen kapitalizmin artçı eylemine de örgütlenmenin yararlarının genelleşmiş bir ilanı eşlik eder.[1] Bu "organizasyon inancı"nın en bariz ifadesi, herkes kendi yerine sahip olur (ve korurken), görünür (ve görünmez) regülatörlerin ekonominin istikrarlı ve sürekli büyümesini sağladığı, bu büyümenin meyvelerini bütün toplumsal sınıflar arasında az çok "eşit"

1- Bu süreçlerin kesinlikle "kanıt gerektirmez" olmadığı ve kendiliğinden kabul edilmediği olgusu dilsel tarihle bile gösterilebilir. Kullanım değerlerinin mübadele değerlerin tabi kılınması "insanın doğası"na büyük sermayenin kontrolündeki baskı aygıtına tabi olmak kadar uyabilir ancak. Hala doğal ekonomiyle meşgul olan çiftçinin kızgın çığlığı 19'uncu yüzyılda yankılanıyordu: meta ticareti hırsızlık ve sahtekarlıkla eş anlamlıdır. O zamanki tüccarlar gibi bugünkü organize ediciler ya da planlayıcılar da halk arasında dolandırıcı gibi görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan beri (savaş ekonomisinden ve esir kamplarından kaynaklanan) "organize etmek" ile "çalmak" arasındaki özdeşlik popüler kullanımda var olmaya inatla devam etti, bu kullanımda "planlamak" da "israf" ile eş anlamlıdır. Bkz. örneğin, Zahn, agy, s. 72 vd.

bölüştürdüğü ve ekonomik ve toplumsal sistemin gittikçe daha sektörüyle "saf" bir piyasa ekonomisinin etkileri arasında tampon görevi gördüğü bir geç kapitalist "nizami toplum" idealidir. "Güçlü bireyci sanayi öncüsü"nün yerini "uzmanlar ekibi"[2] ve "mali devler"in yerini de anonim yönetim kurulları alır (bürokratlar ve hatta bazen sendika liderleri ile simbiyoz içinde). *Teknolojinin her şeye kadir olduğuna dair inanç burjuva ideolojisinin geç kapitalizmdeki özgül biçimidir.* Bu ideoloji, mevcut toplumsal düzenin, bütün çelişkilerine teknik bir çözüm bulmak, isyan eden toplumsal sınıfları entegre etmek ve siyasal patlamalardan kaçınmak için bütün bunalım olasılıklarını tedricen yok etmeye kadir olduğunu ilan eder. Toplumsal yapısına "işlevsel rasyonellik" normlarının egemen olduğu varsayılan bir "sanayi sonrası toplum"[3] kavramı aynı ideolojik eğilime tekabül eder. Bu eğilim "daha yüksek" entelektüel çevrelerde, Hegel'den bütünlük kavramını miras alan fakat hareket kavramını almayan ve diyalektik materyalizmden bütün toplumsal formasyonların organik yeniden üretimi kategorisini alan fakat bunların kaçınılmaz çözülüşünü almayan statik bir yapısalcılıkta bulur ifadesini. Mayıs 1968 olaylarının Fransa'da bu türden teorilere mahvedici bir darbe indirmiş olması tesadüf değildir, nitekim bu darbeden sonra bir daha toparlanamadılar.

Bu ideolojinin birçok versiyonu olmakla birlikte, Kofler saydığı aşağıdaki tezler, "teknolojik rasyonalite" savunucularının hepsinin değilse bile çoğunun ortak özelliğidir:

1. "Bilimsel ve teknik gelişme yoğunlaşarak özerk yenilmez bir güce dönüşmüştür.

2- Bir "teknoyapı"nın her şeye kadirliğine olan inancı ile Galbraith'in *The New Industrial State*'i bu kavrayışın bir arketipidir.

3- Bkz. Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York, 1973.

2. İşlevsel düşünce ve eylem alemlerinin ötesinde "değer sistemleri" oluşturan geleneksel dünya, insan ve tarih görüşleri kamu bilincinde anlamsız diye bastırılmakta veya artık önemli bir rol oynamamaktadır. Bu 'de-ideolojizasyon' süreci Weber'in 'dünyanın hayal kırıklığı" paradigmasında öngördüğü teknolojik rasyonalizasyonun bir sonucudur.
3. Mevcut toplumsal sisteme teknik rasyonalizasyonundan dolayı meydan okunamaz; ortaya çıkan sorunlar ancak spesiyalist işlevsel muamele ile çözülebilir; bu nedenle kitleler gönüllü olarak mevcut toplumsal düzene uyarlar.
4. Üretim ve tüketimin teknik mekanizmaları tarafından gereksinimlerin ilerleyen bir biçimde tatmini sisteme dahil olmaya ve tabi olmaya rızayı artırır.
5. Geleneksel sınıf iktidarının yerini teknolojinin anonim iktidarı ya da en azından guruplar veya sınıflar arasında tarafsız olan ve teknik ilkeler üzerinde örgütlenmiş bir bürokratik devlet almıştır; parti politikaları yüzeysel gölge dövüşü haline gelmektedir, bu tezi özellik'e Schelsky vurgulamaktadır."[4]

Örgüt ideolojisi geç kapitalizmin doğrudan bir yansımasıdır, çünkü geç kapitalizmde burjuva toplumu devletin regüle edici işlevi olmaksızın yaşayamaz. Fakat bu ideoloji daha derin –ve daha dolaylı– bir düzeyde daha önce çözümlenmiş olan üstyapısal etkinliklerin sinaileşmesine yönelik eğiliminde de kök salmıştır.[5] Bu etkinliklerin birçoğu bugün çoktan sınai tarzda örgütlenmiştir: pazar için üretirler ve kâr maksimizasyonunu hedeflerler. Pop-sanat, televizyon filmleri ve müzik sanayisi bu bakımdan geç kapitalist kültürün tipik görüngüleridir.

4- Kofler, agy, s. 74.

5- Bkz. Bölüm 12.

Yalnızca (19'uncu yüzyılda olduğu gibi) üretim alanında değil, fakat tüketim, eğlence, kültür, sanat, eğitim ve kişisel ilişkiler alanında da bütün hayatı piyasa yasalarına tabi kılınmış olan tutsak bireye toplumsal hapishaneden çıkmak olanaksız görünür. "Günlük yaşantı" geç kapitalist düzenin değişmez doğasına ilişkin yeni-kaderci ideolojiyi pekiştirir ve içselleştirir. Geriye kalan tek şey kaçış düşüdür – seks ve uyuşturucu yoluyla, ki bunlar da hızla sınaileştirilir. Tek boyutlu insanın kaderi tümüyle önceden belirlenmiş gibi görünür.[6] Ancak gerçekte geç kapitalizm hiç de öyle tamamen örgütlenmiş bir toplum değildir. Sadece örgütlülük (organizasyon) ve anarşinin melez ve piçleşmiş bir *kombinasyonudur*. Mübadele değeri ve kapitalist rekabet hiçbir şekilde ortadan kaldırılmış değildir. Ekonomi hiçbir anlamda insanlığın gereksinimleri için kullanım değerlerinin planlı üretimine dayalı değildir. Kâr ve sermaye valorizasyonu arayışı, kaçınılmaz olarak ürettikleri bütün çözülmemiş çelişkileri ile birlikte bütün ekonomik sürecin motoru olarak kalır. Bu özel kapitalist ekonomik düzen çerçevesinde ekonominin devlet tarafından yönlendirilmesi ve yönetimi ancak çatlakları yamamak ve patlamaları ertelemek için alınmış eğreti önlemlerdir. Fakat ön cephenin gerisinde çürüme yayılıyor.

Bütün çelişkilerin ortadan kaldırılması, uzlaştırılması ya da bastırılması tezinin kendisi –bütün ideolojilerin sonu[7]– sadece bir ideoloji ya da yanlış bilinçtir. Nesnel işlevi basitçe yabancılaşmış emeğin kurbanlarını ona karşı isyan etmenin anlamsız olduğuna ikna etmektir. Dolayısıyla periyodik yeni isyan alevlerini yuvarlak psikolojik laflar dışında açıklamak-

---

6- Bkz. Herbert Marcuse, *One Dimensional Man*, Londra, 1964. özellikle Bölüm 6 ve 7.

7- Daniel Bell, *The End of Ideology*, Glencoe, 1960, bu kavramı ilk ortaya atmış olan kişi gibi görünüyor.

tan doğal olarak uzaktır. Ancak her ideoloji gibi bu basitçe bir "aldatına" değildir, mistifiye ettiği gerçekliğin özgül ve toplumsal olarak belirlenmiş bir yansımasıdır.

"Teknolojik rasyonalizm" ideolojisi toplumsal gerçekliği ve onun çelişkilerini dört ardışık düzeyde gizleyen bir mistifikasyon olarak açımlanabilir. *Birincisi*, Kofler'in yorumladığı gibi tipik bir şeyleştirme örneğini temsil eder. Teknolojinin her şeye kadirliğini savunan bütün burjuva teorisyenleri ve birçok sözde Marksist teorisyen onu bir doğa yasası gibi otomatik bir tarzda sınıf yapısı ve sınıf iktidarından bağımsız yürüyen, bütün insani hedefler ve kararlardan tamamen bağımsız bir mekanizma düzeyine yükseltirler.[8] Tarihsel materyalizme esas olan doğa ve insan tarihi arasındaki ayrım ortadan kaybolur. Böylece emek araçlarının insanın yetersiz fiziksel kapasitesini tamamladığına dair Gehlen'in tezini onaylayan Habermas şu yanlış sonuca varıyor: "insan doğasının organizasyonu değişmediği ve varlığımızı toplumsal emekle ve emek ikameleri olan aletlerle sürdürmek zorunda olduğumuz sürece, teknolojiyi, gerçekten teknolojimizi atıp, nitel olarak farklı bir teknolojiyi nasıl alabileceğimizi anlamak mümkün değildir".[9] Bu duygunun arkasında sadece kapitalizmin geliştirdiği teknolojinin basit kol emeğinin yetersizliğini aşabileceğine dair naif ya da özürcü inanç yatmaktadır. Geç kapitalizmin yaygın israfı böyle bir görüşle alay eder ve Habermas doğal olarak herhangi bir kanıt gösteremez. Mekanik emekten gittikçe daha çok kurtulan ve yaratıcı kapasitelerini ilerleyen oranda geliştiren, farklı top-

8- Böyle yanlış, şeyleştirilmiş bir teknoloji kavrayışının tohumları Buharin'de bulunabilir (*Theorie des historischen Materialismus*, s. 126, 131, 148-50) ve erkenden Lukacs tarafından eleştirildi. *Tek Boyutlu İnsan*'da Marcuse da bilimin benzer bir şeyleşmesine çok yakın gelir.

9- Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt, 1969, s. 56-7.

luınsal koşullar altındaki kadınlar ve erkeklerin bir "zengin bireyselliğin" gereksinimlerine cevap veren bir teknolojiyi neden geliştireıneyecekleri bir sır olarak kalınaktadır. Haberınas'ın tersine Coınınoner kiınyasal gübrelerin yanlış kullanıını, deterjanların yayılınası ve hava kirliliği örneklerinden çevreye yönelik tehditlerin herhangi bir "teknik gereklilik"ten değil, özel çıkarlarca belirlenıniş, zararlı –insanlığın çıkarları açısından zararlı– teknolojik kararlar yüzünden olduğunu ikna edici bir biçiınde gösterınıştir. Coınınoner şu sonuca varıyor: "Yeryüzü ne insanoğlu özellikle pis bir tür hayvan olduğu için, ne de sayıınız çok fazla olduğu için kirleniyor. Hata insan topluınunda – gezegenin kaynaklarından insan eıneği ile çıkarılan zenginliği topluınun kazanınak, dağıtınak ve kullanınak için seçtiği yollarda. Bunalıının topluınsal kökenleri bir kez açıklığa kavuşunca onu çözınek için uygun topluınsal eyleınleri tasarlaınaya başlayabiliriz."[10] *Mevcut* topluınsal düzenin sınıf çıkarları ve ekonoınik gelişıne yasaları (rekabet yasaları dahil, bu yasaların "kaza"larının toplaını belirli bir pazarda herhangi belirli bir anda en güçlü rakibi yaratır) bugün teınel teknolojik kararları yönetınektedir. Burada bunların işleyişinin bir örneği daha yeterli olacaktır.

Sanayi devriıninden bu yana kentsel gelişiınin kaba deforınasyonu topluınsal koşulların şaşınaz bir ürünü olınuştur: özel toprak ınülkiyeti; gayriınenkul spekülasyonu; şehir planlaınacılığının sisteınatik olarak özel sanayinin "büyüıne sektörleri"ne tabi kılınınası; topluınsallaşınış hizınetlerin genel azgelişınişliği. Herhangi bir teknik ınantık tarafından askıya alınınak ya da nötralize edilınekten uzak olan bu topluın koşulları, sırası gelince teknolojik azgelişınişliği –örneğin, in-

10- Barry Coınınoner, *The Closing Circle: Nature, Man and Technology*, Londra, 1972, s. 178.

şaat sanayisindeki sınai yöntemlerin geriliği– ve sapkın gelişmeyi (yüksek bloklar, yatakhane şehirler, vs) belirledi.[11]

İkincisi, "teknolojik rasyonellik" ideolojisi eksiktir ve dolayısıyla içsel olarak tutarsızdır. Geç kapitalizmde "teknolojik rasyonelliğin" iddia edilen zaferine eşlik eden irrasyonalizmin yayılmasını ve batıl inançlara, mistisizme ve misantropiye doğru gerilemeyi açıklamakta tamamen başarısızdır.[12] Bir yandan işçi sınıfının kitlesinin artmış olan beceri ve kültürü ile öte yandan fabrika, ekonomi ve devletteki taşlaşmış hiyerarşik komuta yapısı arasındaki çelişki, "uzmanlar"ın idealizasyonu ile "eğitim" ve "kültür"e karşı şüpheciliği birleştiren pragmatik ve özürcü bir ideoloji yaratır. Bu ideoloji 18'inci ve 19'uncu yüzyılların yükselen burjuvazisinde karakteristik olan insanın mükemmelleşebilirliğine dair naif inancın yerine insanın iflah olmaz biçimde kötü ve saldırgan olan "doğa"sının "kesinliği"ni koyar. Kaba yeni-Darwincilik (Lorenz), derin kültür ve uygarlık kötümserliği, kökten misantropi "teknolojik rasyonellik" ideolojisinin mevcut toplumsal düzeni genel meşrulaştırmasında yardımcı destek sunar.[13]

İlk olarak tekelci kapitalist ya da emperyalist çağın başında ortaya çıkan "aklın tahribi"nin tohumları meyvelerini iki dünya savaşı arası dönemin faşist ya da gizli faşist ideolojilerinde verdi.[14]

11- Şehir planlamacılığının ayrıntılı bir araştırmasını yapmış olan Henri Lefebvre gibi Marksist sosyologların teknokrasinin ve kısmi uzmanlığa körü körüne inancın tutkulu karşıtları olmalarının nedeni budur. Bkz. *Vers le Cybernanthrope*, Paris, 1971; Casterman, *La Pensée Marxiste et La Ville*, Paris, 1972.

12- Kofler bu sorunun da mükemmel bir çözümlemesini sunar (agy, s. 64-5 ve başka yerde). Ancak o bizim aşağıda ele aldığımız "teknolojik rasyonellik" ideolojisinin öteki iki mistifiye edici yönünü tartışmaz.

13- Belli ki insanlığın bugün mahkûm edildiği atomik imha gölgesinde yaşam bu yayılan kaderci irrasyonalizm için özellikle verimli bir zemin hazırlar.

14- Bkz. Georg Lukacs, *Die Zerstörung der Vernunft*, Neuwied, 1962.

Doğa bilimlerinin çağdaş gözdeliğine, uzmanların prestijine ve uzay yolculuğu kültüne rağmen, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri irrasyonalizm farklı biçimlerde yeşermeye devam etti. Düşündürücü bir biçimde şimdi Anglo Sakson ülkelerine de yayılmıştır ki buraları İkinci Dünya Savaşı'ndan önce hala büyük ölçüde burjuva- rasyonalist pragmatizmin egemenliği altındaydı. Ticari astroloji, falcılık ve narkotizmin geniş yaygınlaşması gibi "daha düşük" ideolojik görüngüler aynı ışık altında incelenmelidir.[15] Geç kapitalist toplumsal yapı ve ideoloji ayrıca zorlayıcı başarı çabası ve "teknolojik otorite"ye mekanik teslimiyet aşılar ki bu da sık sık nevrotik stres yaratır. Eleştirel düşünceyi ya da vicdanı yok eden ve körü körüne uyum ve itaati öğreten böylesi davranış tarzları potansiyel olarak rahatlık ya da alışkanlıktan dolayı insanlık dışı emirleri yarı faşistçe kabul etmenin tehlikeli önkoşullarını yaratır.[16]

Üçüncü olarak, "teknolojik rasyonellik" ideolojisi, sistemin kapitalist üretim tarzının bütün temel sosyo-ekonomik çelişkilerini yenebileceğini iddia etmek suretiyle geç kapitalizm gerçekliğini mistifiye eder. Bu çalışma geç kapitalizmin bunu başarmamış olduğunu ve başaramayacağını göstermeye çalıştı. Gerçekten işçi sınıfının geç kapitalist toplum içine iddia edilen "entegrasyon"u aşılmaz bir engelle kaçınılmaz olarak karşılaştı – sermayenin işçiyi üretici olarak iş yerinde "entegre" edemeyişi ve ona "öz-gerçekleştirme" aracı olarak yabancılaşmış emek yerine yaratıcı emek sunamayışı. Mayıs 1968 Fransız isyanından beri Avrupa ve dışındaki olaylar bunu ye-

15- Geç kapitalizmin başka şeyler arasında tüketici memnuniyetsizliğinin sistematik aşılanması yoluyla yarattığı kitlesel psikolojik hayal kırıklıkları –onsuz tüketimde dayanıklı bir yükseliş olanaksızdır– burada önemli bir rol oynar.

16- Bkz. Prof. Milgram'ın korkunç deneyleri: *Obedience to Authority*, Londra, 1974.

terince göstermiştir.[17] Kapitalizme içten ve derinden düşman olan düşünürler emperyalist ülkelerdeki proletaryanın mevcut toplumsal düzene meydan okumaktaki güçsüzlüğünü ilan ettikleri zaman, kendi trajik yanlış yargıları onları ister istemez egemen sınıfın işçi sınıfını toplumu değiştirmekte çaresiz olduğuna inandırmak gibi hayati bir amaç için kurduğu geniş ideolojik makinenin dişlileri haline getirir. Bu yanlış yargının kaynağı geç kapitalizmin "başarılar"ından ziyade ilk muzaffer sosyalist devrimlerin bürokratik yozlaşmasında[18] ve proleter sınıf bilincinin gerilemesinin konjonktürel ve geçici karakterinin yanlış tahminlerinde yatar. Adorno şunları yazdığında olguları trajik bir biçimde yanlış okuyordu: "Sahte devrimci jest, Jürgen von Kempski'nin yıllar önce belirtmiş olduğu gibi, kendiliğinden bir devrimin teknik askeri olanaksızlığının tamamlayıcısıdır. Bombayı kontrol edenlere karşı barikatlar gülünçtür; bu nedenle insan barikatlarda oynar ve efendiler geçici olarak oyunculara izin verir."[19] Adorno "askeri teknoloji"nin toplumsal etkinlik içindeki canlı insanlardan bağımsız olarak uygulanamayacağını anlayamadı. Son tahlilde Auschwitz ve Hiroşima teknolojinin ürünleri değildi, toplumsal güçler ilişkilerinin bir ürünü idi – başka bir deyişle uluslararası proletaryanın 1917'den sonraki büyük tarihsel yenilgilerinin (geçici) son durağı idi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tüm bir tarihsel çağ için biçimde öylesine toptan ve ölçekte öylesine geniş bir imha mümkün olmaktan çıktı. Vietnam Savaşı gösterdi ki

---

17- Bu sorun bu kitapta son bölümde yeniden tartışılmaktadır.

18- Egemen ideoloji, Doğu blokuna dair değerlendirmesinde "totalitarizm teorisi" ile "yakınlaşma teorisi" arasında gidip gelir, "soğuk savaş"ın ya da "detant"ın "gereksinimleri"ne, yani sermayenin gereksinimlerine göre pragmatik olarak kendini ayarlar.

19- Theodor Adorno, "Marginalen zu Theorie und Praxis", *Stichworte – Kritische Modelle* 2, Frankfurt, 1969, s. 181.

"efendiler"in kullanabileceği silah tiplerine sınır getirmiş olan "askeri teknoloji" değil, fakat Amerikan halkının savaşa karşı büyüyen direnişidir. Aynı zamanda, Mayıs 1968'de Fransız öğrencilerinin üzerinde "oynadıkları" iddia edilen barikatlar, 10 milyon işçi, memur ve teknisyenin kitlesel grevini başlattı ve gösterdi ki belli bir siyasal ve toplumsal güçler dengesinde artık sokaklarda öldürücü baskı araçları kullanmak olanaksız ya da işlemez hale gelir. Bu deneyimlerden sonra, yönetilenlerin kitlesel direnişi ya da isyanının ancak yönetenlerin geçici hoşgörüsü sayesinde olabileceğini ileri sürmek yönetenlerin iktidarını tarihsel olmayan bir biçimde mutlaklaştırmak değildir sadece: yönetenlerin yönetilenleri çaresiz olduklarına ve dolayısıyla radikal isyanın boşuna olduğuna inandırmasına nesnel olarak yardım eder. Sermayenin elindeki en etkili egemenlik altına alma aracı bugün kitlesel imha silahlarından ziyade bu kanaattir.[20]

Teknoloji fetişizmine kurban düşen ve geç kapitalizmin kitleleri entegre etme yeteneğini abartan filozoflar, mevcut toplumsal düzene karşı halk isyanının çaresizliğini kanıtlamaya çalıştıkları zaman, kullanım değeri ile mübadele değeri arasında olup kapitalizmi parçalayan temel çelişkiyi tipik olarak unuturlar. Sermayenin, Marksist literatür dahil olmak üzere "her şeyi" metaya çevirmeyi başarmasından büyük bir olay yaratırlar. Metalarının özgül kullanım değerine karşı "duyarsız" olan yayıncıların geniş bir kitlenin Marksist literatüre artan ilgisinde iyi bir ticaret fırsatı gördükleri kuşkusuz doğ-

20- Frankfurt Okulu'nun kendini soktuğu (ve Herbert Marcuse'un da Fransız Mayıs'ından önce kendini içinde bulduğu) çıkmaz sokak "entegre olmuş" işçi sınıfının nihai olarak sosyalist bilinç ve eylemden aciz olduğu tezinin doğrudan bir sonucu idi. Bu sorunu biz şurada inceledik: "Lenin and the Problem of Proletarian Class Consciousness", *Lenin, Revolution und Politik*, Frankfurt, 1970.

rudur. Ancak, bu görüngüyü Marksizmin "metalar alemine" bir "entegrasyonu" olarak gören kişi, burjuva toplumsal düzeninin ve bireysel tüketicinin, "Marksist literatür"ün özgül kullanım değerine karşı asla "değerden arınmış" ya da "tarafsız" bir tavır içinde olmadığını görmeyi reddediyor demektir. Marksist literatürün kitlesel dağılımı –pazar aracılığıyla olsa bile– nihai olarak anti-kapitalist bilincin kitlesel oluşumu (ya da yükselmesi) demektir. Bu şekilde bir meta haline gelen ideolojik üretim, satılan kullanım değerinin doğasından dolayı kapitalist üretim tarzını konsolide etmekten ibaret olan nesnel işlevini yitirme tehlikesi altındadır.

"İdeolojik entegrasyon süreci"nin çelişkili doğasının çok yeni bir örneğini emperyalist ülkelerdeki sanayinin çevreye karşı tehlikelerinin hızla artan bilincidir. Meta ve değer üretimi açısından bu gelişme kuşkusuz geç kapitalist ekonomi için yeni pazarlar açabilir: tüm bir "ekoloji sanayisi" şimdi ortaya çıkma sürecindedir.[21] Fakat sorunun sadece bu doğrudan yönünü görmek ve bizzat kapitalist üretim tarzının kendi içinde aşılamayacak bir etkisi olarak çevreye karşı tehdidin doğasının sistematik açıklamasının kapitalizme karşı güçlü bir silah olabileceğini de görmemek (yalnızca "soyut teori" alanında değil, fakat aynı zamanda bir "eylem uyarıcısı" ve kitlesel seferlikler olarak) geç kapitalizmin toplumsal bunalımının karmaşıklığının karşısında kör olmaktır.

Bu bizi, "teknolojik rasyonellik" ideolojisinin bir mistifikasyon olduğunun gösterilebileceği *dördüncü* ve en önemli düzeye getirir. Lukacs'ın Weber'i izleyerek geliştirdiği kapitalist rasyonellik kavramı[22] aslında *kısmi rasyonellik ile genel*

21- Bkz. James Ridgeway, *The Politics of Ecology*, New York, 1970.

22- Georg Lukacs, *History and Class Consciousness*, s. 88 vd.

irrasyonelliğin çelişkili bir kombinasyonudur.[23] Çünkü meta üretiminin evrenselleşmesinin yarattığı, ekonomik süreçlerin kesin olarak hesaplanması ve nicelleştirilmesi baskısı, kapitalist özel mülkiyetin, rekabetin ve bunun sonuncunda, üretilen metalarda fiilen içerilen *toplumsal olarak gerekli emek miktarlarının kesin olarak belirlenmesinin olanaksızlığının* aşılmaz engellerine takılır.

Bu çelişki, girişimcilerin "rasyonel hesaplar" temelinde aldıkları mikro-ekonomik önlemlerin kaçınılmaz olarak onlarla çatışan makro-ekonomik sonuçlara yol açması olgusunda ifadesini bulur. Her yatırım canlanması aşırı kapasiteye ve aşırı üretime yol açar. Sermaye birikiminde her hızlanma nihai olarak sermayenin devalorizasyonuna yol açar. Bir girişimcinin üretim maliyetlerini aşağıya çekerek "kendi" kâr oranını artırmaya yönelik her girişimi eninde sonunda ortalama kâr oranında bir düşüşe yol açar. Ekonomik rasyonellik nihayetinde emek zamanı ekonomisi[24] olarak –insan emeğinden tasarruf olarak– görülürse, o zaman kısmi rasyonellik ile genel irrasyonellik arasındaki kapitalizme içkin olan çelişki, fabrikada ya da şirkette maksimum miktarda insan emeği *tasarruf etme* çabasının bir bütün olarak toplumda insan emeğinin artan bir *israfına* yol açması paradoksunda yeniden ortaya çıkar. Dolayısıyla geç kapitalizmin gerçek idolü her türlü genel bağlama

23- Lukacs'ın kendisi, takipçilerinin birçoğunun aksine bunu kesinlikle anlamıştı. "Besbelli ki kapitalist üretimin tüm yapısı bütün yalıtılmış görüngülerde kesin yasalara tabi bir zorunluluk ile toplam sürecin göreli irrasyonelliği arasındaki etkileşime dayanır": *History and Class Consciousness*, s. 102. Ancak Lukacs bazen bu "göreli irrasyonelliği" esas olarak aşırı üretim bunalımlarına indirgiyor.

24- "Reel ekonomi –tasarruf– emek zamanı tasarrufundan (üretim maliyetlerinin minimumu (ve minimizasyonu)) ibarettir; fakat bu tasarruf üretken gücün gelişimi ile özdeştir. Bu nedenle de asla tüketimden kaçınma değil, fakat gücün (enerjinin), üretim olanaklarının ve dolayısıyla tüketim olanakları ve araçlarının gelişimi ile özdeştir." Marx, *Grundrisse*, s. 711.

karşı kör olan "uzman"dır; bu türden teknik uzmanlığın felsefi eşdeğeri yeni-pozitivizmdir.

Godelier, Lange ve başka yazarları, Weber'den türetilmiş "ekonomik rasyonellik" kavramını mutlaklaştırmaktan dolayı ve ekonomi ve toplumun somut yapısından soyutlanmış, evrensel olarak geçerli "rasyonel davranış" kuralları postüle etmekten dolayı eleştirmekte kesinlikle haklıdır.[25] Bununla birlikte o, tüm ekonomik rasyonellik probleminden onu –her toplumsal düzende ayrı olan ve özgül yapısı tarafından belirlenen– "genel toplumsal rasyonellik" kavramı yerine koyarak kaçınmakta hatalıdır.[26] Rasyonel insan ihtiyaçlarının tatmini ve bireylerin optimal öz-gelişimi ile ilgili olan emek üretkenliği ölçütü farklı toplumsal sistemleri karşılaştırmak için mükemmel derecede yeterli bir terazi sunar, gerçekten de onsuz insani ilerleme kavramı her türlü maddi temelini yitirir. Nihai olarak kapitalizmin kısmi rasyonelliği ile genel irrasyonelliği arasındaki çelişki sermayenin maksimum valorizasyonu ile kadın ve erkeklerin optimum öz-gerçekleştirmesi arasındaki çelişkiyi yansıtır. Marx'ın *Grundrisse*'de ustaca geliştirdiği bu çelişki, teleolojik bir boyuta kuşkusuz sahiptir, çünkü insan eylemi daima bir hedefe yöneliktir.[27] Kısmi rasyonellik ile genel irrasyonellik arasındaki karşıtlık iki tür hesap arasındaki çelişkide demirlidir – araçların maksimum ekonomisi hesabı ile optimum amaçların başarılması hesabı. Araçların –mübadele değerlerinin– şeyleşmiş özerkliği bugün muzafferdir. Kısmi rasyonellik bireysel firmanın kârlılığı için ödenmiş ekonomik kaynakların en iyi kombinasyonundan oluşur daima. Bu ne-

25- Maurice Godelier, *Rationality and Irrationality in Economics*, Londra, 1972, s. 15-24. Godelier'nin polemiği Oskar Lange, *Political Economy*, Oxford, 1963 iledir.

26- Godelier, agy, s. 291.

27- Bkz. örneğin, Karl Marx, *Grundrisse*, s. 487-8.

denle "hiçbir fiyatı olmayan (ya da çok düşük bir fiyatı olan)" her şeyi dışlar. Salt ekonomik anlamda bile elbette o "maliyetler" ve "getiriler"in toplumsal bir "küreselleşme"sinden çok aşağıdadır.[28] Geç kapitalizmdeki kısmi rasyonellik ile genel irrasyonellik arasındaki çelişkinin, Amerikan silah üretimindeki "artan ekonomik ve silah verimliliği" kavramından daha dramatik bir ifadesi yoktur – başka bir deyişle, insanlığın kolektif nükleer intiharını mümkün olan en büyük "insan emeği ekonomisi" ile örgütleme çabası. Kendisine bu görev verilen bir Amerikan ekonomisti, Frederic Scherer, şu patolojik itirafı yaptı: "Benim derdim bu kitabın temel bir politika önermesi ile daha doğrudan ilgili: verimliliğin ileri silahlar gelişimi ve üretim programları icrasında arzu edilir bir hedef olduğu önermesi. Bunun doğru olduğu kesinlikle belli değil. Silah edinme süreci ilerlemesi şimdiden fazlasıyla verimli olabilir. Kuşkusuz büyük verimsizlikler var. Fakat onlara rağmen süreç insanlığa kendi imhası için çok fazla güç verdi... Bu silahlanma yarışını sürdürmenin zaten ciddi olan nükleer savaş riskini azaltmayacağına ve kaza, tırmanma, yanlış hesaplama ya da çılgınlık yüzünden muhtemelen artıracağına inanıyorum... Silah edinimi sürecinin verimliliğini artırmak belli ki çare olmayacak ve silah programlarının gerektirdiği ekonomik öz-

28- Daha 1936'da Ernst Bloch şunları yazarken günümüzün "teknolojik rasyonellik" tartışmalarının çoğunu öngördü: "Pudingin kanıtı yemekte ve teorinin kanıtı pratikte olduğu gibi, matematiksel bilimin mümkün kıldığı teknik pratik bu alandaki burjuva hesaplamalarını meşrulaştırmak için gerçekten çok şey yapmıştır. Fakat burjuva teknolojisi kazaların sayısını da artırmıştır ve yöntemsel olarak teknolojik bir kaza ekonomik bir bunalımla kıyaslanabilir – yani, matematiksel hesaplama da nesnesiyle somut maddi aracılıktan ziyade onunla soyut bir tarzda ilişkiye geçer." *Das Materialismusproblem, seine Geschichte und Substanz*, Frankfurt, 1972, s. 433-4. Ayrıca bkz. *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt, 1959, s. 811'de teknolojik kazalar ve ekonomik bunalımlar "insanların eylemlerinin maddi özüyle olan yanlış dolayımlanmış, soyut ilişkisi"ne kadar geri götürülür.

verilere karşı dikkatimizi köreltmek yoluyla karar vericiler ve ortalama yurttaşlar arasında daha uzak görüşlü bir perspektifin gelişimini zayıflatabilir."[29] Bunu dedikten sonra aynı yazar devam ederek kitle imha silahlarının üretim ve tedarikinde "ekonomik verimlilik" hakkında dört yüz sayfa yazıyor.

Teknik fetişin ideolojileri tanım gereği geç kapitalizmin artan genel toplumsal irrasyonelliğine karşı çıkamaz. Geç kapitalizme tipik olan piyasa anarşisi ile devlet müdahaleciliğinin melez kombinasyonu gerçekte geleneksel burjuva ideolojisinin bazı temellerini yerlerine karşılaştırılabilir güçte herhangi bir temel koymaksızın bozma eğilimindedir. Özel meta mülkiyeti ve mübadelesine dayalı bir toplum eşitler arasındaki ekonomik sözleşmeyi tüm hukuksal sisteminin merkezi yaptı.[30] Sözleşmenin formel eşitliğinden türetilmiş siyasal ve kültürel kavrayışlar burjuva ve küçük burjuva ideolojisinin her alanını etkiledi. Özel meta sahipleri arasındaki ekonomik sözleşmelerce regüle edilen ilişkiler de kapitalizm öncesi sınıflı toplumlardan (feodal ya da Asyatik üretim tarzlarından) türemiş statüye bağımlı ilişkilerle birleşti. Kapitalizm öncesi toplumlara tekabül eden ideolojiler formel eşitlikten ziyade özel insan gurupları için "özel haklar" ilkesine dayalı idi. Emperyalist sömürgecilik "saf" kapitalist meta ilişkileri ile kapitalizm öncesi efendi-hizmetçi ilişkilerini karakteristik olarak yan yana koydu: kötü şöhretli bir örnek, Güney Afrikalı *Nederlandse Hervormde Kerk*'in Protestan öğretilerini *Apartheid*'ın sağladığı maddi sömürü sistemi ile uyum içinde, beyazlar için başlı başına bir "özel haklar" ideolojisine dönüştürmesi idi.

Geç kapitalizmde, burjuva devleti ve tekellerin ekonomik

29- Frederic M. Scherer, *The Weapons Acquisition Process: Economic Incentives*, Boston, 1964, s. IX, X.

30- E. B. Pasukanis, *La Théorie générale du droit et le Marxisme*, Paris, 1970, s. 110-1.

yaşama müdahalelerinin ölçeği meta sahiplerinin formel eşitliğinin içini giderek daha çok boşaltır. Özel mülkiyet sahipleri gurupları için "özel haklar", sözleşmelerle güvenceye alınarak ya da pratikte hoş görülerek böylece yasal statüye kavuşur.[31] Devlet sübvansiyonları ve kâr garantileri sistemi işçi sınıfının mücadele ile kazandığı refah önlemlerine formel ve kısmi bir analoji görünümünü alır. Geleneksel olarak burjuva toplumunun karakteristiği olan hukuksal normlar böylece tedricen tersine çevrilmiştir. 19. yüzyılda ortalama kapitalist barışın, asayişin ve kendi işinin çıkarları gereği hukuka doğal bir olgu olarak saygı duyarken 20. yüzyılın ortalama kapitalisti fiilen yasalara aykırı olmadığı durumlarda giderek daha çok yasaların kıyısında yaşıyor. Şimdi bu durumun değiştirilemez olduğuna inanılıyor.[32] Ekonomideki yasal düzenlemelerin sayısındaki nicel artış bu evrimi neredeyse kaçınılmaz kılmıştır.[33]

31- Hilferding bu gelişmeyi daha 1914'te fark etti, "Organisationsmacht und Staatsgewalt", *Die Neue Zeit*, cilt 32/2, s. 140vd.

32- "*İyi gelişmiş, çağdaş bir vicdanı tatmin edecek biçimde 'doğru' ve 'yanlış'ı tanımlayan bir işletme hayatta kalamaz.* Kâr beklentisi ya da cezadan kaçınma yoluyla kendi çıkarlarına da hizmet etmediği sürece hiçbir şirketin toplumsal çıkara hizmet etmesi beklenemez... Yasanın zorlayıcı hükmü bile çoğu zaman şirket düşüncesinde 'doğru' ve 'yanlış'ın bir tanımından ziyade hükümet ve şirket arasındaki bir yarışın bir öğesi olarak görülür. Federal Ticaret Komisyonu, Gıda ve İlaç İdaresi ve öteki hükümet kurumlarının dosyaları zarar görmeyeceklerine inandıkları zaman yasayı ihlal etmekte ya da çekip uzatmakta tereddüt etmeyen saygın (!) şirketlerin kayıtlarıyla doludur. *Şirket yönetimleri için,* ödeyecekleri cezanın elde edecekleri kârların sadece bir kısmını temsil edeceğini hesaplamış iseler *yakalanmayı bekleseler bile bir yasayı ihlal etmeleri olağan dışı değildir.*" Albert Z. Carr, "Can an Executive Afford a Conscience?", *Harvard Business Review*, Temmuz-Ağustos 1970, s. 63. (İtalikler bizim). Ayrıca bkz. Louis Finkelstein, "The Businessman's Moral Failure", *Fortune*, Eylül 1958.

33- 18 Mart 1972 tarihli sayısında *Business Week* dergisi devletin yasama etkinliğindeki büyük artışın ve şirketlerdeki üretimde artan farklılaşmanın büyük şirketlerin *her biri* için devleti *doğrudan* etkilemeyi neden vazgeçilmez kıldığını gösteren bir makale yayınladı. Aynı makale bu etkinin sadece profesyonel lobicilik yoluyla değil fakat aynı zamanda bizzat şirketin başkanının doğrudan müdahalesi yoluyla yapıldığını da vurguluyor.

Geç kapitalist devletin şişkinliği bugün bireysel yurttaş (bireysel meta sahibi) üzerinde ağır bir vergi yüküne yol açmaktadır, bu yurttaş için "brüt gelir" kategorisi her türlü pratik anlamını yitirmektedir. Kapitalistlerin ya da kapitalist firmaların vergi olarak ödedikleri bu kapitalistler tarafından sermaye olarak doğrudan biriktirilemez, devletin mali gelirinin önemli bir kısmı "nihai olarak" devlet sözleşmeleri ya da sübvansiyonlar biçiminde onlara geri dönse ve böylece verdiklerinden daha fazlasını geri verse bile. Vergiden kaçınma ve vergi kaçırma kapitalist şirketler için güzel sanatlar haline gelir. Artık akademik iktisatçılar vergiden kaçınmayı bir "hak" olarak kabul etmektedir: Kamu finansmanı üzerine akademik yazılar aşırı doğrudan vergilendirme oranlarının, vergi kaçırma oranlarında az çok otomatik artışlarla nötralize edildiğinden dolayı ters teptiğini iddia edip dururlar.[34] Piyasa anarşisi ve devlet müdahaleciliğinin kendine özgü kombinasyonu böylece geç kapitalist şirketlerin pratiklerinde sadık bir biçimde yansıtılır: bu şirketler hem kendi vergilerini mümkün olduğunca düşük tutmaya çalışırlar hem de devletin daha çok ihale (sözleşme), sübvansiyon ve garanti kârlar sunmasını beklerler oysa bunlar devlet gelirlerinde hızlı bir büyümeyi öngörür. Devlete karşı bu karışık duygularla dolu tavır geç kapitalist toplumun bütününe nüfuz eder. Aşırı olgunlaşmış bir meta üretimi toplumunda sermaye valorizasyonunu desteklemek için kapitalizm öncesi ya da erken kapitalist toplumda tipik olan davranış, düşünce ve ahlak biçimlerini yeniden üretir. Çeşitli ekonomik güçleri olan meta sahiplerinin hem zihinsel kavrayışlarında hem de pratik ilişkilerinde, klasik burjuva ideolojisinin yeni çağa ayak uydurmak için geçirdiği değişimleri ifşa eden, formel hukuksal bir eşitlik ile pratik eşitsizliğin (statüye bağlı

34- Başkaları arasında bkz. C. Wright Mills, agy, s. 343 vd. Ayrıca bkz. Fred J. Cook, *The Corrupted Land*, Londra, 1967.

ayrıcalıkların) bir karışımı gelişir. Watergate ve Tanaka olaylarının ifşa ettiği gibi, en ileri sanayi ülkelerindeki en tepedeki politikacılar arasındaki aşırı yolsuzluk biçimlerinin yeni yayılan genelleşmesi –bir zamanlar kapitalizmin erken çağları ile ya da "az gelişmiş ülkeler" ile ilişkilendirilen görüngüler– bu dönüşümün açık kanıtlarını sunar. Hatta bu yolsuzluğun çoğuna bürokrasi tarafından kaçınılmaz ya da meşru sayılarak izin verilir. Örneğin, ABD İç Gelirler İdaresi şirketlerin yabancı devlet memurlarına ödedikleri rüşvetleri "olağan ve gerekli bir iş masrafı" olarak vergi matrahından düşmelerine izin vermiştir.[35]

Geç kapitalist ideolojinin temel özellikleri uygun bir biçimde geç kapitalist altyapının belli özelliklerinden çıkarsanabilir. Bu ideolojilerin köken ve özgüllüğü entelektüel tarihte yadsınmamalıdır. Fakat bu ideolojiler keşfedildiği zaman, bu ideolojilerin geç kapitalizm çağında liberal 19. yüzyıl kapitalizmi ya da bir ölçüde "klasik" emperyalizm çağında bile olmayan bir önemi niçin kazanmış oldukları hala açıklanmayı bekler.

Algısı en güçlü burjuva yazarları gibi, sözde "devlet tekelci kapitalizm" teorisinin çeşitli temsilcileri geç kapitalizmin *bir bütün olarak* dinamiğini anlayamazlar. Bu nedenle benzer şekilde geç kapitalizmin iç çelişkilerinin azaldığı şeklinde yanlış bir sonuca varırlar. Baran ve Sweezy'nin durumunda olduğundan daha fazla olarak, bu okulun yazarları için bu durum basit bir teorik hatadan ziyade bir ideolojik operasyon meselesidir. Çünkü hepsi de "resmi" Komünist Parti'lere bağlı olan bu teorisyenlerin temel niyeti, çağdaş dünyada temel çelişkinin sermaye ve emek arasındaki (sermaye ve bütün anti-kapitalist güçler arasındaki) çelişki değil, "kapitalizm" ve "sosyalizm"in "dünya kampları" arasındaki çelişki olduğu tezini savunmak-

35- Robert Engler, *The Politics of Oil*, s. 457.

tır. Bu "başlıca çelişki"nin işlevi, "sosyalist kamp"ın ortalama emek üretkenliğinin (ya da ortalama geçim standardı ya da kişi başına üretiminin) "kapitalist kamp"ınkini geçeceği ve bu başarının etkisi altında Batı'nın halk kitlelerinin sosyalizme döneceği büyük gün gelinceye kadar, (tekelci sermayeyi "kendini uyarlamaya" zorlayarak) "kapitalist dünya kampının" iç çelişkilerini zayıflatmaktır.[36]

Bu kavrayışın ideolojik kökenini bulmak zor değildir: bu tek ülkede sosyalizm teorisidir, Lenin'in sosyalist dünya devrimi ile yalıtılmış ülkelerde sosyalist bir ekonomi inşasının başlangıçları arasındaki ilişkiyi kavrayışının yadsınmasıdır.[37] Bu kavrayışın ideolojik işlevi eşit ölçüde basittir: emperyalist

---

36- SBKP tarafından 22. Kongre'sinde kabul edilen Parti Programı'ndan: "Temel içeriği kapitalizmden sosyalizme geçiş olan çabamız iki karşıt toplumsal sistem arasındaki çaba ve mücadeledir, Sosyalist ve ulusal kurtuluş devrimlerinin, emperyalizmin çöküşü ve sömürge sisteminin ilgası çabası, giderek daha çok insanın Sosyalist yola geçişi çabası sosyalizm ve komünizmin dünya çapında zaferi çabasıdır. Bugünkü çabanın merkezi etkeni uluslararası işçi sınıfı ve onun ana eseri olan dünya Sosyalist sistemidir." "The New Program of the Communist Party of the Soviet Union", Arthur P. Mendel (ed.), *Essential Works of Marxism*, New York, 1965, s. 372-3. Yine programdan: "İşçi sınıfının uluslararası devrimci hareketi çığır açan zaferler kazanmıştır. Başlıca kazancı dünya Sosyalist sistemidir. Muzaffer sosyalizm örneği kapitalist dünyanın çalışan insanlarının beyinleri üzerinde devrimcileştirici bir etkiye sahiptir; onlara emperyalizme karşı savaşma esinini verir ve mücadelelerini büyük ölçüde kolaylaştırır." Agy, s. 397. Son olarak: "Şimdiki on yıl içinde (1961-70) Sovyetler Birliği komünizmin maddi ve teknik temelini yaratarak en güçlü ve en zengin kapitalist ülkeyi, ABD'yi nüfus başına üretimde geçecektir" (ibid, s. 422). "Sovyetler Birliği böylece dünyanın en kısa ve aynı zamanda en üretken ve en yüksek ücretli iş gününe sahip olacaktır" (ibid, s. 97).

37- Lenin'in konu hakkındaki birçok ifadesi: "Savunduğumuz şey Rusya'nın Büyük Güç statüsü... ya da ulusal çıkarlar değildir, çünkü biz sosyalizmin, dünya sosyalizminin çıkarlarının ulusal çıkarlardan daha yüksek olduğunu, devletin çıkarlarından daha yüksek olduğunu savunuyoruz" (*Collected Works*, cilt 27, s. 378); "O zaman ancak davamız tüm dünyada muzaffer olduğu zaman zaferimizin kalıcı olacağını biliyorduk ve dolayısıyla davamız için çalışmaya başladığımız zaman münhasıran dünya devrimine güvendik" (*Collected Works*, cilt 31, s. 397).

devletlerdeki işçi sınıfı mücadelesini Sovyet bürokrasisinin diplomatik manevralarına tabi kılmayı meşrulaştırmak ve anti-kapitalist geçiş talepleri mücadelesinin yerine bir "anti-tekelci ittifak"ın demokratik taleplerle sınırlı mücadelesini koymak için tasarlanmıştır.[38] Lenin'e göre sosyalist bir devrim için "aşırı olgunlaşmış" olan emperyalizm çağında, böyle bir politika için tek haklılaştırma bu "aşırı olgunluğun" yerini o zamandan beri "devlet tekelci kapitalizm"in kendi çelişkilerini tedricen *parçalama* yeteneği aldığı olurdu. "Devlet tekelci kapitalizm" teorisinin işlevi bunun böyle olduğunu kanıtlamaktır.

Formülün kendisi Lenin'den kaynaklanır ve onun tarafından 1917-18 yıllarında bir dizi yazıda esas olarak Alman İmparatorluğu'nun savaş ekonomisini tanımlamak için kullanıldı. Lenin'in zamanında Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) 1919 Programı'na ilişkin ikinci taslağında yer alsa da Komünist Enternasyonal'in programatik belgelerinde kullanılmadı.[39] Buna itirazlar iki türdür. Birincisi, Lenin tarafından ilk başta 1914-19 yıllarındaki tekelci kapitalizmi tanımlamak için icat edilen bu kavramın çağdaş kullanımı kapitalist üretim tarzının gelişiminde o zamandan beri hiçbir yeni aşama olma-

---

38- Emperyalizm çağında emperyalist ülkelerde demokratik ve geçişsel talepler arasındaki ilişkiyi tartışmanın yeri burası değildir. Devrimci Marksistler demokratik özgürlüklerin her türlü kısıtlanmasına karşı çıkarlar ve bu özgürlüklerin genişletilmesini talep ederler. Fakat onlar aynı zamanda işçilere gerçek ve anlamlı bir demokrasinin kapitalist üretim ilişkilerinin ve burjuva devletin ilgası olmaksızın mümkün olmadığını ve ancak işçi konseylerine dayalı bir sosyalist demokrasi çerçevesinde başarılabileceğini de açıkça söylerler. Devrimci Marksistler işçileri anti-kapitalist *sınıf hedefleri* mücadelesinden, böyle bir mücadelenin "erken" olduğu ya da "demokratik aşamanın üzerinden atladığı" ya da "anti-tekelci ittifakı tehlikeye soktuğu" bahanesi ile geri çekmeye yönelik her eğilime karşı özellikle savaşırlar. Böyle bir eğilim işçi sınıfını silahsızlandırır ve savaşma kapasitesini zayıflatır.

39- Lenin, *Collected Works*, cilt 29, s. 122.

dığını ima eder. Fakat açıklanması gereken tam da bu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki (ya da en erken 1929-32 Büyük Depresyonu'ndan sonraki) yeni gelişme aşamasıdır. İkincisi, "devlet tekelci kapitalizmi" formülü devletin göreli özerkliğine abartılı bir vurgu yapar, oysa kapitalist üretim tarzının şimdiki gelişme aşamasının temel özelliği devletin rolünden ziyade sermayenin kendisinin iç mantığı ile açıklanmalıdır.

"Devlet tekelci kapitalizmi" formülü geç kapitalist gelişme eğilimlerinin doğru Marksist bir çözümlemesi ile desteklenmiş olsaydı bu itirazlar elbette tali mahiyette olacaktı. Temel içerikleri aynı olsaydı farklı formüller üzerinde tartışmak anlamsız olurdu. "Devlet tekelci kapitalizmi" teorisini eleştirmek burada adından dolayı değil, içeriğinden dolayı gereklidir. Bu teorinin çok sayıda varyantının olması böyle bir eleştiriyi kolaylaştırmaz. Burada kendimizi bunlardan üçüyle sınırlayacağız: son Sovyet, Alman ve Fransız versiyonları ile.[40]

Viktor Çeprakov'un kitabı *Devlet Tekelci Kapitalizm* SSCB'de 1950'lerden beri üretilen uzun resmi araştırmalar dizisinin sadece son kitabıdır ve özgün olarak Varga'dan türetilmiş bir konudan esinlenir.[41] Bu kitabın bilimsel netlikten yoksunluğu ve teorik bulanıklığı onun maddeci diyalektiği hepten terk etmesinin bedelidir. Çeprakov serbestçe her eğilimin kendi karşı eğilimini doğurduğunu ilan ediyor fakat aynı zamanda söz konusu sürecin çelişkilerinin iç mantığı tarafından belirlenen, herhangi bir *temel gelişme yönünün* varlığını tamamen göz ardı ediyor. Böylece Çeprakov bir yandan devlet tekelci

40- Werner Petrowsky şu makalesinde bu teorinin birbirini izleyen varyantlarının ilginç bir çözümlemesini sunuyor: "Zur Entwicklung der Theorie des staatsmonopolitischen Kapitalismus", *Probleme des Klassenkampf*, No. 1, Kasım 1971, s. 125 vd.

41- Victor Cheprakov, *La Capitalisme Monopoliste d'Etat*, Moskova, 1969; V. KuusineKuusinen, *Les Principles du Marxisme-Leninisme*, Moskova, 1961, s. 321vd.

kapitalizmi kapitalist üretim tarzının içkin çelişkilerinin bir ürünü olarak görür, öte yandan, onu tekelci kapitalizmin bir "yeni güç ilişkisi"ne (burjuvazinin uluslararası ve yurt içi zayıflaması ve anti-kapitalist güçlerin güçlenmesi) tepkisi olarak görür.[42] Benzer şekilde, bir yandan tekelci kapitalizm, devlet aygıtı ile tekeller arasında organik bir füzyon anlamına gelir, ama öte yandan, bu aynı aygıtın "belli bir derecede özerkliğe" sahip olduğu ve onunla tekelci kapitalistler gurupları arasında "çelişkiler". olduğu da yadsınmamalıdır.[43] Bazen, "bir yandan – öte yandan"ın basirane eklektizmi tek bir cümle içinde bulunabilir: "Devlet tekelci kapitalizm, tekellerin ve devletin füzyonunun tekelci sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi için ve dolayısıyla yeni tekelci artı-kârlar elde etmek için gerekli hale gelmiş olduğu zamanki genel bunalım ve çöküş çağındaki emperyalist kapitalizmdir".[44] İfadesini kendi *genişletilmiş* yeniden üretiminde ve *yeni artı-kârlar* elde edilmesinde bulan emperyalizmin *çöküşü*, küçük çapta bir safsata şaheseridir.

Çeprakov'un devlet tekelci kapitalizm çağında devletin birikim ya da genişletilmiş yeniden üretim işlevini üstlendiği tezi,[45] kendisinin tekeller arasındaki rekabetin "her zamankinden daha büyük" olduğuna dair geçerken yaptığı çok sayıda yorumla içeriği boşaltılmaksızın uzlaşamaz. Bu tez son tahlilde burjuva iktisatçılarının, devlet müdahalesi ve planlamanın geç kapitalizmde rekabeti "büyük ölçüde" ortadan kaldırdığı iddiasının sözde Marksist terminolojinin kılığına bürünmüş bir tekrarından başka bir şey değildir. Geç kapitalist devletin büyük tekelci şirketlerin özel birikimi için gittikçe daha çok

42- Cheprakov, agy, s. 15, 16-18.

43- Agy, s. 16, 96, 119, 120, 428.

44- Agy, s. 17.

45- Agy, s. 15.

vazgeçilmez olan bir araç (hızlandırıcı) olduğunu kaydetmek ile sermaye birikiminin esas işlevini fiilen yerine getirenin bu tekellerden ziyade devletin kendisi olduğunu iddia etmek arasında dünya kadar fark vardır.

Çeprakov'un eklektizmi, devlet tekelci kapitalizmi çözümlemesinden çıkardığı sonuçlarda damıtılmış ifadesini bulur. Bir yandan Çeprakov beyan ediyor ki: "Çağdaş emperyalizm proletaryanın büyük kitlesinin karşısına yalnızca yalıtılmış girişimciler ile değil fakat giderek daha çok kapitalist sınıf ve bir bütün olarak onun devlet aygıtı ile çıkıyor; işçi sınıfı tekellerin politikasını uygulayan devlet aygıtı ile doğrudan çatışmaya giriyor".[46] Ancak başka bir yerde sakin sakin şöyle yazıyor: "Tekelci kapitalizmin devlet tekelci kapitalizme dönüşmesi, tekellerin burjuvazinin tekelleşmemiş katmanlarından giderek daha çok yalıtılmasına yol açar".[47] Ayrıca: "Demokratik güçler kendi önlerine (ekonominin) yönetimini, devlet regülasyonunun kaldıraçlarını tekellerin elinden alma ve bunları dönüştürdükten sonra tekellere karşı kullanma görevini koyarlar."[48] Çeprakov'un argümanı nihayet şu duygulandırıcı çağrı ile doruğa ulaşır: "Demokratik programlar tekelci sermayenin üretim araçları üzerindeki serbestçe tasarruf hakkını sınırlamak (!) ve işletmelerin yönetiminde işçi sınıfının katılımını (!) sağlamak için devlet müdahalesini talep ederler."[49]

Çeprakov'un revizyonizmi burada hiçbir kuşkuya meydan vermeyecek biçimde telaffuz edilmiştir. Tekellerle "kaynaştığı" (füzyona girdiği) iddia edilen burjuva devlet aygıtı birden bire nasıl "tekellerin gücünü ellerinden al"abilir? Amacı tekelci artı-kârları garanti etmek olan ekonomideki devlet re-

46- Agy, s. 427.

47- Agy, s. 427.

48- Agy, s. 460.

49- Agy, s. 460.

gülasyonu, kapitalistlerin üretim araçları üzerindeki tasarruf gücünü nasıl "sınırla"yabilir? Bir ekonomi aynı anda hem gereksinimlerin tatmini hem de kâr dürtüsü ile nasıl "yönlendirilebilir"? Kendi özel kâr arayışlarından feragat etmeye hazır, "tekelleşmemiş" burjuvazinin gizemli katmanları nerededir?[50] Yoksa amaç işçi sınıfını "birleşik anti-tekelci ittifak" bahanesi ile "iyi" kapitalistlerin kâr edişine tabi kılmak olmasın?

Birtakım orta malı lafları yankılayan Çeprakov'un aksine, Doğru Alman yazarlar Gündel, Heininger, Hess ve Zieschang, *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus* adlı eserlerinde bir miktar değerli olgusal bilgi verirler. Başka şeyler arasında, bu yazarlar (Çeprakov'un sermayenin *birikimi* ve *valorizasyonu* ile karıştırdığı) çağımızda devletin kullandığı sermaye *seferberliği* biçimlerini ve daimi silahlanma ve ekonomik programlamanın rekabet ve kâr oranı üzerindeki etkilerini ele alıyorlar. Fakat aynı zamanda "devlet tekelci kapitalizm" teorisinin revizyonist eğilimi bu yazarlar tarafından Çeprakov'dan daha açıkça geliştirilmiş ve daha basitçe ifade edilmiştir. Bunu göstermek için üç pasaj alıntılamak yeterli olacaktır:

"Anti-tekelci güçler için, devlet harcamalarının aldığı biçim üzerindeki etki tekellerin ekonomik ve siyasal amaçlarına (?) karşı mücadelede en önemli hedeflerinden biridir. Devlet harcamaları tekellerin iktidarlarını sürdürmelerine yardım etmesine rağmen gerçeklik aynı zamanda gösteriyor ki bu harcamanın büyümesi onları kendi çağırdığı sonunda ruhlardan kurtulamayan Goethe'nin büyücü çırağının konumuna itebilir".[51] Dahası: "Mali oligarşinin gücünün devlet tarafından bu

50- Çeprakov'un başka bir yerde " 'laissez faire'e tekellerden daha çok sarılan bu tekelci olmayan katmanlar esas olarak gericidir" dediği hatırlanırsa yazarın argümanının çelişkisi daha da çok göze çarpıyor.

51- Agy, s. 40.

pekiştirilmesi aynı zamanda anti-tekelci güçlere üretim (!), bölüşüm ve ekonomik iktidarı etkilemek için yeni olanaklar verir... Devlet, örneğin bir tekel gibi, sermayeye bağlı ve onun yönettiği bir organ değildir basitçe – ve mali oligarşinin tekelleşmesinin bu yeni biçiminin zayıflığı burada yatar. Toplumun siyasal üstyapısının aracı olarak, emperyalist devlet genel toplumsal yönleri de içerir (üretimin toplumsallaşması geliştikçe zorunlu olarak bunların daha çok dikkat (*sic*) çekmeleri gerekir) ve böylece basitçe ve münhasıran tekellerin iktidarının bir organı değildir. Farklı çıkarların, siyasal ve ekonomik güç guruplarının onun etkinliğinde ifadesini bulması gibi ... devlet tekelci kapitalizmi de anti-tekelci güçler için devletin tekeller politikasını etkilemek için yeni olanaklar yaratır". Nihayet: "Aynı zamanda, devlet harcamaları dev devlet sermayesini (?) ya da toplumsal sermayenin en yüksek ve nihai biçimini temsil ettiği için, çok sayıda müttefiği ve örgütleri ile birlikte işçi sınıfı devlet harcamalarını ve aldığı biçimi kendi açısından etkilemek için gerçek ve nesnel fırsatlara sahiptir."[52]

Devlet harcamalarının *tamamen* sermaye olarak (elbette devlet sermayesi olarak da) tanımlanamayacağı gerçeği kanıt gerektirmeyecek kadar açıktır. Devlet özel girişimcilerin zararlarını karşılarsa ya da onlara tekel kârları elde etme fırsatı verirse, o zaman herhangi bir "devlet sermayesi"ni valorize etmiş olmaz, fakat gelirlerinin bir kısmını özel sermayeyi valorize etmek için harcamış olur. Toplam devlet harcamalarını sermaye olarak sunmak (oysa gerçekte bunlar çoğunlukla yeniden dağıtılmış artı-değerdir, bu artı-değerin önemsiz olmayan bir kısmı gelir olarak harcanır) Baran ve Sweezy'nin "artı(k)"larını hesaplarken yaptıkları hataya benzer bir hatadır. Fakat işçi sınıfı "sermaye"nin (bu devlet sermayesi olsa

52- Agy, s. 50.

bile) "aldığı biçim" üzerinde "kendi bakış açısından" bir etkiye nasıl sahip olabilir? Bu bakış açısı zaten artı-değer oranını aşağıya doğru zorlayarak sermayenin valorizasyonunu zorlaştırmaktan ibaret değil midir? Kapitalist bir ekonominin sermaye valorizasyonunun yasalarına uygun olmayan bir tarzda işlemesi mümkün müdür? Hem tekellerin kârlarını garantilemek için devlet müdahalesini talep ettiği hem de işçi sınıfının yine de aynı devlet-tekelci regülasyonunu (aynı devlet aygıtı ile, yani önceden onu parçalayıp yerine bir işçi devleti koymaksızın) tekelci kârlara taban tabana zıt hedefler için kullanabileceği bir arada nasıl söylenebilir? Kapitalist üretim tarzının ve kapitalist üretim ilişkilerinin tüm yapısı bu teoride kaybolup gidiyor – tıpkı "vulgar" reformistlerin teorisinde olduğu gibi.

Bu Doğu Alman yazarlar kitaplarının son bölümünde çözülmesi gereken merkezi problemi oldukça doğru bir biçimde formüle ediyorlar: "Buradan hemen doğan sorun, bu araştırmalarda betimlenen yeni ekonomik ilişkilerin, yeni görünümler ve bağlantıların kapitalizmin ekonomik yasalarının işleyişi ve çelişkilerinin gelişimi üzerindeki etkisidir. Bu soruyu sormak doğal olarak bir dizi problemi gündeme getirmektir, bunların en temel olanı çağdaş kapitalizmin genel sisteminin doğası ve onun işleyiş biçimidir."[53] Fakat soruyu doğru sorduktan sonra, herhangi bir yanıt vermekte başarısız oluyorlar. Gerçekten, kapitalist üretim tarzının iç çelişkilerinin "gelişimi"nin onları şiddetlendiriyor olabileceği sonucuna varma riskine bile girmiyorlar. Bu buluş Çeprakov'un herhangi bir kanıt göstermeksizin tekrar tekrar ilan ettiği bir şeydir. Zaten söz konusu yazarlar kendilerini şöylesi izlenimci yorumlar yapmakla sınırlarken böyle bir sonuca nasıl varabilirlerdi ki? "Her şey-

53- Agy, s. 317.

den önce, teknik devrimin gelişimi ile birlikte, ulusal gelirde görece hızlı bir artış bekleyebiliriz".[54] (Uzun vadede? Sonsuza dek? Valorizasyon ve realizasyon zorluklarından bağımsız olarak?). Alfred Lemnitz, bir başka Doğu Alman iktisatçısı, hatta daha açık yazıyor: "Devlet tekel regülasyonunun büyümesi ile birlikte, *ekonomik yasaların işleyişinde belli değişimlerin olması eğilimi vardır (örneğin değer yasası).*"[55] Lemnitz ekliyor: "Başlıca amacı kapitalist sistemi içerden stabilize etmek olan devlet tekelci regülasyon (hızlı genişletilmiş yeniden üretimi garanti edip yüksek bir istihdam düzeyi sağlayarak ve aynı zamanda teknik devrim sürecinde ortaya çıkan rekabetin artan şiddetinin gerekli kıldığı ekonomide yapısal değişimleri hızlandırarak) bireysel ülkeler arasındaki artan eşitsizlikte önemli bir etken haline gelir."[56] Fakat bütün sorun da zaten tam da devletin –"devlet tekelci regülasyon"un– *uzun vadede* yüksek bir istihdam düzeyi garanti *edip edemeyeceği* ve ekonomide yapısal değişimleri hızlandırıp hızlandıramayacağıdır. Bu soruya bir yanıt verilmemiştir.

Paul Boccara'nın editörlüğü altında bazı Fransız Komünist iktisatçıların yazdığı *Le Capitalisme Monopoliste d'Etat* başlıklı makaleler cildi, bu konuya ayrılmış eserlerin yalnızca en kapsamlısı değil, aynı zamanda açık farkla teorik olarak en rafine ve ciddi olanıdır.[57] Aynı zamanda "devlet tekelci kapitalizm" teorisinin özürcü işlevi bu Fransız cildinde Doğu Alman ya da Rus eşdeğerlerinde olduğundan daha da bariz hale gelir: burada FKP'nin politikasını meşrulaştırmak için tasarlanmıştır,

---

54- Agy, s. 326.

55- Alfred Lemnitz, "Die westdeutsche Bundesrepublik – ein Staat der Monopole", *Einheit*, cilt 11, 1964, s. 91.

56- Agy, s. 351.

57- Paul Boccara (ed.), *Le Capitalisme Monopoliste d'Etat* (2 cilt), Paris, 1969.

FKP'nin politikası ise kapitalizmin nihai evresi ile sosyalist devrim arasında bir "ileri demokrasi" geçiş aşamasını savunmaktadır.[58]

Bu cildin Fransız Komünist yazarları başka şeyler arasında otomasyon, aşırı birikim, enflasyon, planlama tekniklerinin ideolojik anlamları ve üretici güçlerin uluslararasılaşması hakkında birçok ilginç çözümlemeler sunuyorlar. Fakat geç kapitalizmin merkezi özelliğini tamamen ihmal ediyorlar kapitalist üretim tarzında içkin olan bütün çelişkilerin gelişiminin serbest bıraktığı *kapitalist üretim ilişkilerinin bunalımı*. Yazarlar "devlet tekelci kapitalizm"i üretim ilişkilerinin üretim güçlerinin sürmekte olan ilerlemesine "nesnel bir uyarlama" olarak gördükleri için[59] ve bu "uyarlama"yı "ileri demokrasi" evresinde işçi sınıfının lehine çevirmeyi umdukları için, emek gücünün sömürüsünün tam da bu üretim ilişkilerinde *kök salmış* olduğunun bilincini yitiriyorlar.[60] Bizzat kapitalist üretim ilişkilerini ilga etmeksizin bu sömürünün nasıl bir büyücülükle yok edileceği bir sır olarak kalmaktadır.[61]

58- Agy, cilt 1, s. 185-92. Cilt 2, s. 388-440.

59- Agy, cilt 1, s. 157-9, 183. Roger Garaudy, *The Turning Point of Socialism*, Londra, 1970, benzer bir görüş sunuyor.

60- Boccara ve yazar arkadaşları "heterojen" (*sic*) üretim ilişkilerinden söz ederken (cilt 1, s. 191, cilt 2, s. 342, 363-7), Marx'ın kapitalist üretim tarzına ilişkin teorisi açısından bunun yalnızca revizyonist değil, aynı zamanda anlamsız bir hareket olduğunun farkında görünmüyorlar. Ekonomi eşzamanlı olarak hem rekabet yasaları ve ondan doğan birikim zorlamasına göre hem de gereksinimlerin tatmininin doğurduğu nitel olarak farklı yasalara göre işleyemez.

61- Çeprakov bu bakımdan daha dürüsttür. O açık sözlülükle ifade ediyor ki "genel demokratik dönüşümler insanın insan tarafından sömürüsünü yok etmez" (agy, s. 456). Boccara ve arkadaşları kendi paylarına şunu kabul ediyorlar: "Şimdiki zamanda, kapitalist üretim ilişkileri, modern biçimleri olan devlet tekelci kapitalizm içinde, bütün toplumu her şeyin birbirine bağlı olduğu bir ağla sarar." (agy, cilt 1, s. 181). Bu koşullarda, kapitalist üretim ilişkilerini ortadan kaldırmaksızın tekellerin nasıl "güçsüzleştirile"bilecekleri

Boccara ve arkadaşlarının Marx'ın değer ve artı-değer teorisinin tüm temelini, yani kapitalizmin (ister "liberal" ister "tekelci", erken ya da geç kapitalizm olsun) *genelleşmiş meta üretimine* dayandığını gözden yitirdikleri de vurgulanmalıdır. Bu kalın makaleler cildinde meta üretiminin çelişkileri tamamen ikincil bir rol oynar: "Tekelleri Gücünden Yoksun Bırakmak" konulu bölümde adı bile geçmez.[62] Bu bir rastlantı değildir, çünkü "ileri demokrasi" evresi tamamen kapitalist üretim tarzının sınırları dahilinde kalır. Üstelik, meta üretiminin adam akıllı bir Marksist eleştirisi her halde FKP yazarlarında pek uyumsuz kalırdı, çünkü "sosyalist meta üretimi" kavramı elbette Sovyet bürokrasisinin özürcü dayanaklarından biri haline yüceltilmiştir.

---

kesinlikle açıklanamaz.

62- Meta ekonomisi sorunu sadece para ve enflasyon konusu ile bağlantılı olarak çözümlenir (agy, cilt 1, s. 390-401). "İleri demokrasi" tartışmasında zikredilmez. Gerçekte kapitalist bir meta ekonomisi bağlamında bir "rasyonel üretim örgütlenmesi"nin basitçe ulusallaştırmalar aracılığıyla mümkün olduğu beyan edilmekte (Agy, cilt 2, s. 363 vd).

17

Bir Bütün Olarak Geç Kapitalizm

Şimdi ortaya çıkan problem şudur. Ekonominin özel ve devlet regülasyonu yolunda artan girişimler bizzat sermayenin gelişim yasaları ile nasıl açıklanabilir? Böyle bir regülasyonun nihai limitleri –kapitalist üretim tarzının kendi içkin çelişkilerini yenemeyişi– nasıl gösterilebilir? Başka bir deyişle: "örgütlü kapitalizm" ile genelleşmiş meta üretimi arasındaki *bağlantı* nasıl kavranmalı ve çözümlenmelidir?

Şimdiye değin geç kapitalizmi açıklamak için yapılan –hem Marksist hem de Marksist olmayan– girişimlerin genel başarısızlığı bu bağlantının ihmaline atfedilebilir – başka bir deyişle, Marx'ın *Kapital*'de anonim (hisseli) şirketlere uyguladığı ünlü formülün kavranmayışına: "*Bu, kapitalist üretim tarzının bizzat kapitalist üretim tarzı içinde ortadan kaldırılmasıdır* ve dolayısıyla *prima facie* yeni bir üretim biçimine geçişin yalnızca bir evresini temsil eden, kendi kendini çözen bir çelişkidir. Bu böyle bir çelişki olarak, kendisini, kendi sonuçlarıyla da ortaya koyar. Bazı alanlarda tekel kurar ve böylece devlet müdahalesini gerekli kılar. Yeni bir finans aristokrasisi, kuru-

cular, spekülatörler ve düpedüz nominal direktörler şeklinde yeni bir asalaklar zümresi türetir; şirket promosyonu, devlet tahvili çıkartmak ve hisse senedi spekülasyonları yoluyla tam bir sahtekarlık ve dolandırıcılık sistemi yaratmış olur. Bu, özel mülkiyetin denetimi olmaksızın, özel bir üretim biçimidir."[1] Benzer şekilde: "Kredi sisteminin, aşırı-üretimin ve ticarette aşırı-spekülasyonun ana kaldıraçları gibi görünmesinin biricik nedeni, doğası gereği esnek olan yeniden üretim sürecinin burada son sınırlarına kadar zorlanmasıdır ve bu zorlanmaya da, toplumsal sermayenin büyük bir kısmının, ona sahip olmayan ve dolayısıyla işleri, bizzat kendi işini yürüttüğü zaman kendi malı olan sermayesinin sınırlarını dikkatle ölçüp biçtiği halde şimdi bambaşka bir biçimde ele alan kimseler tarafından kullanılması yol açar. Bu yalnızca şu olguyu gözler önüne serer ki, kapitalist üretimin çelişkili niteliğine dayanan sermayenin kendi kendisini genişletmesi, ancak belli bir noktaya kadar gerçekten serbest bir gelişmeye izin verir ve böylece, aslında, üretimin önünde engeller ve bağlar yaratır, bu engeller sürekli olarak kredi sistemi ile aşılır".[2]

Uluslararası kapitalist ekonomide İkinci Dünya Savaşı'ndan beri (hatta neredeyse 1929-32 Büyük Depresyon'undan beri) hiçbir değişiklik olmadığını beyan etmekle yetinen dogmatikler haricinde, geç kapitalist ekonomiyi açıklamaya yönelik hemen hemen bütün Marksist ve Marksist olmayan girişimlerin ortak bir paydası vardır: ekonominin özel ve devlet eliyle regülasyonunun bu üretim tarzının iç ekonomik çelişkilerini elemeyi veya askıya almayı becermiş olduğu varsayımı. Bu tezin varyasyonları - "karma ekonomi" teorilerinden "sanayi

1- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 438. (İtalikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 27, s. 365-391].

2- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 441. (İtalikler bizim). [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 27, s. 365-391].

toplumu" teorilerine kadar – geç kapitalizmin siyasal iktisadında tekrar tekrar kendini gösterir. Başka yerlerdeki farklılıkları ne olursa olsun sonunda ortak bir sonuca varırlar.

Bu anlamda, geç kapitalizmin hem beyan edilmiş biçimde Marksist olmayan hem de görünüşte Marksist olan "resmi" siyasal iktisadı, kendi kökenlerini kesintisiz olarak geriye doğru kapitalist çelişkilerin tedrici yumuşaması ve kapitalist üretim tarzının kendini çözerek bir "karma ekonomiye" dönüşmesinin özgün teorisyenlerine dek götürebilir. Bu okulun en önemli temsilcisi EduardBernstein idi. 1940'lar ve 50'lerin Alman Sosyal-Demokratı Richard Löwenthal ve İngiliz Sosyal-Demokratları –hepsinden önce Strachey ve Crosland– bu geleneği 1960'ların ve 70'lerin cari siyasal iktisadıyla bağlantısını kurdular.[3] Geç kapitalizmin "resmi" teorisinin kendisi elbette geç kapitalizmin bir ifadesidir. Burjuva toplumunun bu aşamasında genelde baskın olan, uzmanların bütün patlayıcı çatışmaları yenmeye ve karşıt (antagonizmik) toplumsal sınıfları mevcut toplumsal düzene entegre etmeye yetenekli olduğunu ilan eden teknokratik ideoloji geç kapitalizmde

3- "Bir önceki soruda zaten bir ölçüde mevcut olan üçüncü bir soru doğar. Yani, dünya pazarının geniş coğrafi yayılmasının iletişim ve ulaşım için gereken zamanındaki olağan dışı azalma ile birlikte, *karışıklıkları düzeltme* olanağını artırıp artırmamış olduğu ve Avrupa sanayi devletlerinin servetindeki muazzam büyümenin, modern kredi sisteminin esnekliği ve sanayi kartellerinin yükselişi ile birlikte, en azından uzun bir süre için eskisi gibi genel ekonomik bunalımları tamamen olanaksız gösterecek kadar yerel ya da belirli karışıklıkların genel işletme durumu üzerindeki *etkilerini* azaltıp azaltmadığı sorusu." Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozial Demokratie*, Stuttgart, 1921, s. 113-14. Ayrıca bkz. Richard Löwenthal (Paul Sering), *Jenseits des Kapitalismus*, 3. basım, Nürnberg, 1948 (ilk basımı 1946'da çıktı); John Strachey, *Contemporary Capitalism*, Londra, 1956, s. 278-9, 289-90; C. A. R. Crosland, *The Future of Socialism*, Londra, 1956, s. 1-42. Joseph Schumpeter'in *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1962 adlı kitabı da zikre değer. İlk kez 1942'de yayınlanan bu kitapta s. 131-4'te Schumpeter, Galbraith'in kapitalist girişimcinin ve kapitalist kâr motifinin kaybolacağı tezini öngörmüştü.

teknoloji ve ekonomik programlamanın özgül rolüne tekabül eder. Geç kapitalizmin siyasal iktisadı böylece geç kapitalizmin yukarıda tartışılan genel ideolojisinin bir köşe taşıdır. Bu anlamda kapitalist üretim tarzının çağımızdaki oluşturucu bir önkoşuludur. Dolayısıyla onun ekonomi ve toplumun bir yorumuna yönelik çeşitli çabaları özdeş değilse, çok benzer karakterde olması şaşırtıcı değildir. Aynı toplumsal sınıf ya da katmanın (geç kapitalist teknokratik entelijensiya) ürünleri olan yazarları kendi arka planlarının zihinsel yapılarını sadık bir biçimde yansıtırlar ve zaman zaman aynı tip yanlılık ya da körlüğü sergilerler. Sözde Marksist yazarların durumunda ise, kıyaslanabilir hatalar ya tarihsel materyalizmi anlamakta kısmi bir başarısızlığa ya da işçi sınıfının uluslararası toplumsal statükoyu muhafaza etmekte çıkarı olan ayrıcalıklı kesimleriyle (Doğu'daki Komünist bürokrasiler, Batı'da ve Japonya'daki Sosyal-Demokrat ve sendikal bürokrasiler) ortak bir bakışa atfedilmelidir.

Toplumsal ya da toplumsal-siyasal alanın ekonomik alandan hiçbir keyfi ayrımı geç kapitalizmin genel doğası (niteliği) sorusuna tatmin edici bir yanıt veremez.[4] Sermaye ilişkisini sadece fabrikanın hiyerarşik yapısına indirgemek bu üretim tarzının bütünlüğünün belirleyici bir yönünü göz ardı etmektir. Kapitalizmin kökleri meta üretiminin evrenselleşmesinde ve rekabettedir. Özel mülkiyet –yani üretim araçları üzerindeki tasarruf gücünün birçok özerk merkez arasında bölünmüş olduğu ve bu nedenle *emeğin özel örgütlenmesi* sonucunu veren bir durum– üretim maliyetlerini düşürmek için sürekli sermaye birikimi ve dolayısıyla emek üretkenliğinin

---

4- Geç kapitalizmin kendi ekonomik zorluklarını çözebileceğini ilan eden fakat aynı zamanda toplumsal alanda artı-değer üreticileri ile o artı-değeri onların elinden alanlar arasındaki aşılmaz çelişkinin yarattığı bunalımlara yakalanma olasılığını kabul eden teorisyenlerde bu ayrım barizdir.

sürekli yükseltilmesi şeklindeki rekabetçi kısıtların kökünde yatan sebeptir.[5] Bu kapitalist üretim tarzının kendine özgü sosyo-ekonomik matrisidir, onun tüm hareket yasaları buradan türer.

Sömürü bütün toplumsal formasyonlarda ve sınıf ayrımlarına dayalı üretim tarzlarında var olmuştur. Sömürünün özgül *kapitalist* biçimi meta üretiminin evrenselleşmesi ile tanımlanır – elbette bu emek gücünün bir metaya ve üretim araçlarının sermayeye dönüşümünü içerir.

O zaman geç kapitalizm, kapitalist üretim tarzının gelişiminde yeni bir evre midir yoksa sadece onun tekelci aşaması mıdır ya da kapitalizmin gelişim yasalarını tümüyle geride bırakmış bir rakip sistem midir? Bu soruya yanıt bir merkezi ölçüt ile ölçülebilir. Ekonominin devlet eliyle regülasyonu ya da "tekellerin iktidarı" ya da her ikisi nihai olarak ya da sürekli olarak değer yasasının işleyişini iptal edebilir mi?

Bunun mümkün olduğunu söylemek çağdaş toplumun kapitalist olmaktan çıktığını söylemektir. Bu doğruysa, o zaman ekonominin yolu artık kapitalist gelişimin insanların arkasından işleyen nesnel yasaları tarafından değil fakat tekellerin ve devletin bilinçli, planlı ya da keyfi[6] kararları

5- Bu problem kapitalizm ile sosyalizm arasındaki geçiş toplumundaki üretim ilişkilerinin Marksist bir çözümlemesi için ya da SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti vb'nin toplumsal doğasını anlamak için özel önemdedir. Bundan sonraki kitabımızı bu konuya adayacağız. Bize karşı Alman Komünist Partisi ve DAC tarafından yöneltilen "yakınlaşma" teorisini desteklediğimize ilişkin suçlamalar ya bilgisizliğin ya da kasıtlı tahrifatın ürünleridir. Bizimle aynı fikirde olan bütün yoldaşlarımızla birlikte biz her zaman geç kapitalist ekonomi ile Sovyet ya da Doğu Bloku ekonomilerinin toplumsal karakterinin temelden farklı olduğunu vurguladık. Bunları birbirine benzetmek için ya birincisinde bir toplumsal devrim ya da ikincisinde bir toplumsal karşı-devrim olması gerekirdi.

6- Bu görüşü destekleyen geniş bir literatür mevcuttur. Bkz. örneğin, Carl Kaysen: "Dev şirketlerin yöneticileri (Kaysen bunlara sorumsuz oligarklar diyor) pazar güçleri tarafından kısıtlanmayan geniş kapsamlı bir karar ver-

tarafından belirlenir. Ekonomik bunalımlar ve resesyonlar hala meydan gelirse, o zaman bu artık sisteme içkin güçler yüzünden değil, fakat sadece "ekonomiyi yönlendirenlerin" öznel hataları ve yetersiz bilgisi yüzünden olur. O zaman ekonomik regülasyondaki böyle hataların düzeltilmesi sadece bir zaman meselesi olmalıdır ve hakikaten bunalımlardan bağımsız bir "sanayi toplumu" ortaya çıkar. Hükümet ve tekeller tarafından "ekonominin regülasyonu" düpedüz değer yasasının etkilerini kırmaya ve geçici olarak yumuşatmaya (yani nihai olarak sadece ertelemeye) yönelik bir girişim ise, o zaman bu yasanın işleyişi kaçınılmaz olarak sonunda hüküm sürmelidir. Durum bu ise, bunalımlar sisteme içkin olarak kalır. Batı "sanayi toplumu"nun uzun vadeli gelişimi, kapitalist üretim tarzının Marx'ın keşfettiği hareket yasaları tarafından yönetilmeye devam edecektir. Çağdaş ekonomik ve toplumsal düzen tartışmasız *kapitalist* nitelikte olmaya devam etmektedir.

Bu çalışma bu sonuncu tezin sınanmasına adanmıştır. Şimdi buraya kadarki çözümlemenin ayrı ve birbirini izleyen konularının bir sentezini yapmaya ve *değer yasasının bir bütün*

---

me alanına sahiptir.. öyle ki yönetimin dikkate aldığı şey yönetimin dikkate almaya karar verdiği şeydir." "The Social Significance of the Modern Corporation", *American Economic Review*, Mayıs 1957, s. 316. Berle'nin "tekellerin toplumsal vicdanı" teorisi ve Galbraith'in *The New Industrial State*'i benzer yanılsamalara dayalıdır. Bunların aksine, bkz. C. F. Carter ve B. R. Williams'ın aklı başında İngiliz araştırması: "İncelemiş olduğumuz savaş sonrası dönemde (yenilikçi yatırımların başarısı konusunda – E. M.) ciddi tahmin çabaları gerektiren ciddi belirsizliğin derecesi genellikle küçük idi... "Belirsizliğin önemsizliği"nin ana nedeni firmaların *aşırı talep ya da yetersiz arz* ya da fabrika ve makine tedarikçilerinin girişimciliği tarafından yeniliğe çekilme derecesi idi... Gerçekten bu dönem iyimser bir dönemdi, bu dönemde yenilikçilik (inovasyon) doğrudan talep ya da geleceğe ait genel olarak beslenen umutların *baskısı altında* ilerliyordu." *Investment in Innovation*, Londra, 1969, s. 99 (İtalikler bizim). Aynısı tabii ki örneğin 1893'ten 1913'e değin süren evre için olduğu gibi, her "genişleme tonlu uzun dalga" için söylenebilir.

olarak geç kapitalizmde hüküm sürme biçimlerini göstermeye çalışacağız.

Meta üreten bir toplumda, değer yasası ikili bir role sahiptir. 1) Ekonomik kaynakların (üretim güçlerinin) periyodik dengenin ve az çok sürekli üretim ve yeniden üretimin sağlanabilmesi için kapitalist ekonominin çeşitli dalları arasında dağıtımını regüle eden bir nesnel standart sunar;[7] 2) bu dağıtımın en azından yaklaşık olarak "nihai tüketicilerin" (bireyler, aileler ve daha geniş tüketici birimleri – sözde "sosyal hizmetler" için yerel, bölgesel, ulusal, ve şimdiden marjinal bir biçimde uluslararası topluluklar) talep yapısına (tüketim yapısına) denk düşmesini sağlar.[8]

Bildiğimiz gibi, değer yasası, yalnızca basit meta üretimi bağlamında doğrudan metaların mübadele değeri aracılığıyla işler. Kapitalist üretim tarzında kâr oranlarının eşitlenmesi ile dolayımlanır – başka bir deyişle, sermayeler arasında rekabet ile. Kârlar rakip sermayeler arasında her değişken sermayenin ürettiği artı-değere orantılı olarak dağılmaz, fakat her özerk firmanın harekete geçirdiği *toplam* sermaye kitlesi ile orantılı olarak dağılır. Bu nedenle daha çok makine uygulayarak ortalama emek üretkenliğini artıran sermaye emek üretkenliği açısında "geri" olan sermayelerin ürettiği artı-değerin bir kısmını kendine mal eder. Sermaye ortalamanın altında bir kâr oranına sahip sektörlerden ortalamanın üstünde bir kâr oranına sahip sektörlere akacaktır. Bu durum ekonomik kaynakların bu ikinci sektörlerin lehine bir yeniden dağıtımına yol

7- Paul Mattick, Hilferding'in, değer yasasının bu rolünün, ekonomik kaynakların çeşitli üretim dalları arasında *kapitalist* üretim ve dağıtım tarzının mantığına tekabül eden bir *özgül* dağıtımından ziyade tarihsel olmayan "nesnel koşullara" tekabül ettiği görüşünü haklı olarak eleştirir. *Marx and Keynes*, Londra, 1969, s. 32-5.

8- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 183 vd. [s. 162 vd].

açar, ta ki oradaki üretimdeki genişleme pazar fiyatlarını ve kârları düşürene ve birinci sektörlerdeki üretimdeki gerileme oradaki fiyatları ve kârları yükseltene dek. Ancak mübadele değerlerinin bu yeniden dağıtımı kapitalizmin belirlediği kullanım değerleri talep yapısı ile uyumlu olmalıdır. Burada iki durum incelemek üzere ayrılabilir.

Eğer ortalamanın altında bir kâr ile üretilmiş metalar "nihai tüketicilerin" talep yapısındaki paylarını genelde korursa, o zaman bu üretim dalından dışarıya sadece *geçici* bir sermaye akışı olacaktır. Bu dalda kullanılan üretici güçlerdeki azalma, hasılanın (üretimin) talebin altına düşeceği anlamına gelir. O zaman yükselen fiyatlar kâr oranında bir artışa yol açacaktır, bu da bir kez daha "daha modern" bir bileşimi olan sermayeyi bu sektöre çekecektir. Bütün sürecin sonucu nihai olarak basitçe üretkenlik yapısının ya da sermayenin organik bileşiminin bu arada yükselmiş olan ortalama bir toplumsal düzeye uyarlanması olacaktır.

Ancak, eğer bir üretim dalından dışarıya sermaye akışı "nihai kullanıcıların" tüketim yapısında bu üretim dalı tarafından üretilen kullanım değerlerinin aleyhine bir değişimle çakışırsa,[9] o zaman bu sektörden dışarıya sermaye akışı *nihai* olacaktır. Dengenin bozulması –ya da ayarlama– döneminin sonunda toplumsal emek kaynaklarının sermaye dışa akışından öncekinden daha küçük bir payı bu üretim dalına yatırılacaktır. (Söylemeye gerek yok ki toplam üretimde önemli bir büyüme olmuşsa, bu daha küçük *pay* mutlak sermaye kitlesinde bir büyümeye pekala tekabül edebilir ve uzun vadede daima daha yüksek bir organik sermaye bileşimine eşlik ede-

9- Tüketim yapısındaki değişimin sermaye akışından önce olması (bitümlü kömür madenciliğinde olduğu gibi), aynı zamanda meydana gelmesi (pamukta olduğu gibi) ya da sonra olmasına (bakır sanayisinde olduğu gibi) bakılmaksızın.

cektir.) Sermayenin dışarıya akışı bu sektördeki kâr oranının toplumsal ortalamanın altına düşmüş olmasından kaynaklanır ve bu da tüketici talebinin yapısındaki bir değişimden dolayı burjuva toplumunun şimdi söz konusu üretim dalına elindeki toplam ekonomik kaynakların daha küçük bir kısmını tahsis ettiğinin bir ifadesidir sadece.

Bu genel teorik çözümleme hem tekellerin ya da tekelci artı-kârların işlevini hem de tabi oldukları sınırlamaları hemen ortaya çıkarır. Bir tekelin işlevi, belli üretim dallarından içeri ve dışarı sermaye akışını zorlaştırmak suretiyle kâr oranının eşitlenmesini önlemektir (ya da belirsiz bir zamana kadar ertelemektir). Tekeller sınırlarını böyle bir eşitlemenin *uzun vadede önlenemeyeceği* noktada bulurlar, bu noktada bu eşitlemeyi önlemeye yönelik yöntemler hedeflerine ulaşmayı başaramaz.

Tekelci kapitalizm kavramının (serbest rekabet kapitalizmi kavramından farklı olarak) geçerliliği tekelci kapitalizmden önce hiçbir tekel olmadığı ya da tekelci kapitalizmde rekabetin olmadığı anlamına gelmez. Bu kavram sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesindeki *nitel* bir artıştan kaynaklanan rekabet ve tekelin[10] *yeni ve özgül* kombinasyonunu anlatır. Serbest rekabet kapitalizminde, onun "birçok sermayeleri"nin görece küçük değeri artı-kârların uzun dönemler için muhafazasını neredeyse olanaksız kılıyordu – tekelci toprak mülkiyetinin kurumsal istisnası ile. Üretim dallarına giriş engelleri (bariyerleri) ihmal edilebilir düzeyde idi. Tekelci kapitalizm-

10- Bkz. Marx: "Tekel rekabet üretir, rekabet tekel üretir. Tekelciler rekabetten çıkar; rekabetçiler tekelciler haline gelir. Tekelciler aralarındaki rekabeti kısmi birlikler yoluyla sınırlarsa işçiler arasında rekabet artar; ve proleterlerin kitlesi bir ülkenin tekelcilerine karşı ne kadar çok büyürse, farklı ulusların tekelcileri arasındaki rekabet de o kadar umutsuz hale gelir. Buradaki sentez öyle bir karakterdedir ki tekel kendini ancak sürekli rekabet mücadelesine girerek sürdürebilir." *The Poverty of Philosophy*, Moskova, 1956, s. 152.

de –ki geç kapitalizmin kendisi bunun bir evresinden başka bir şey değildir– tekelleşmiş sektörlere korkutucu bir giriş engeli koyan ve böylece artı-kâr elde etme süresini uzatan, "tekellerin" dev boyutlarıdır, başka bir deyişle onun "birçok sermayeleri"nden belli bazılarının astronomik boyutlardaki birikimidir.[11]

Tekel sorununa bu yaklaşım problemin pazar yanını üretim yanından daha az vurgular. Elbette, tekel her zaman ilk olarak fiyat rekabetini yok edebilme yeteneği anlamına gelir – yani belli bir zaman aralığında pazarları kontrol etme yeteneği. Fakat son çözümlemede pazar kontrolü üretim alanında olanlar tarafından belirlenir, pazarda ya da finansçıların ve şirket yöneticilerinin komplocu toplantılarında olanlar değil. Tekelci piyasa kontrolleri aracılığıyla kazanılan artı-kârlar aynı sanayi dalına yeterince rakip cezbederse ve ettiği zaman, tekelci durum kaybolma eğiliminde olacaktır, onunla birlikte artı-kârlar da. "Ekonomi dışı zor" verili bir üretim dalında ya da pazar sektöründe herhangi bir makul zaman dilimi boyunca rekabetin böyle bir yeniden ortaya çıkışını önleyemez (yine de tekellerin emri üzerine çoğu zaman tam da bunu sağlamaya çalışan yasa yapıcıların ve politikacıların kurnazlığı ve hilelerini küçümsememek gerekir). Çok daha büyük bir engeli şu basit olgu temsil eder ki, eğer başka bir sermayenin bir tekelci ile rekabet etmek için bir milyar dolara ihtiyacı varsa böyle bir miktarı kolayca bulamayacaktır ve tekellerle ilişkili olan büyük bankalar da bu krediyi vermeyecektir. Dolayısıyla tekel, ekonomik yaşamın olguları tarafından stabilize edilme

11- ABD'de en büyük 100 imalatçı firma imalatçı firmaların tüm aktiflerinin 1950'de yüzde 39.7'sine ve 1970'te yüzde 48.9'una sahipti. Bütün şirketlerin sadece yüzde 0.1'ini oluşturan 100 milyon dolarda fazla aktife sahip 700 dev şirket tüm aktiflerin 1950'de yarısına ve 1970'te üçte birine sahip idi. 115 imalat firması 1972'de 1 milyar dolar ve daha fazla aktife sahipti: tüm aktiflerin yüzde 51'ini kontrol ediyorlardı ve tüm kârların yüzde 56'sını alıyorlardı.

eğiliminde olacaktır, "ekonomi dışı" araçlarla değil. Bununla birlikte, sınırsız bir süre boyunca istikrarlı kalmayacaktır. Tekeller kendilerini değer yasasının işleyişinden kurtaramazlar. Uzun vadede rekabetin yeniden kendini dayatması gerekir, her ne kadar mutlaka fiyat rekabeti olmak zorunda değilse de. Tekel artı-kârları her zaman erozyona tabidir.

İlk önce sorunu mübadele değeri açısından ele alalım. Marx'ın değer ve artı-değer teorisinin temellerinden biri üretim sürecinde toplumun tasarrufundaki yeni değerin (gelirin) toplam miktarının sabit olduğu ya da harcanmış toplam emek miktarı tarafından önceden belirlenmiş olduğu tezi idi. Bu miktar dolaşım sürecinde yeniden dağıtılabilir fakat artırılamaz ve azaltılamaz. Üretim fiyatlarının toplamı değerlerin toplamına eşit olarak kalır.[12] Tekeller kendileri için kalıcı tekel artı-kârları sağlarsa o zaman bunlar ancak iki kaynaktan ya da ikisinin bir kombinasyonundan gelebilir: ya tekelleşmemiş üretim dallarının elindeki kâr miktarında bir azalmadan, yani kâr oranlarında toplumsal ortalamanın altına bir düşüşten ya da toplumsal artı-değer oranında bir artıştan (mutlaka reel ücretlerde bir düşüşe eşlik etmek zorunda elbette olmayan, emek gücü metasının değerinde bir kesinti). Ancak her iki süreç de kaçınılmaz olarak tekel kârlarını zayıflatan ya da azaltan orta –ve uzun– vadeli etkiler doğurur.

Toplumsal ortalama artı-değer oranında bir artışın iki çelişkili sonucu olur, bunlar nihai olarak toplumsal kâr oranında bir kesinti yaratır – başka bir deyişle, toplam toplumsal sermaye ile toplumsal artı-değerin toplam miktarı arasındaki oranda bir azalma yaratır. Bir yandan, sermaye birikiminde

12- "Dolayısıyla, bütün üretim alanlarındaki kârlar toplamı, artı-değerler toplamına eşit olmalıdır ve toplam toplumsal ürünün üretim-fiyatlarının toplamı, bu ürünün toplam değerine eşit olmalıdır." Karl Marx, *Capital*, cilt 3, s. 173. [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 10, s. 156].

bir büyümeye yol açar, öte yandan, canlı emeğin toplam toplumsal emek harcaması içindeki payında bir düşüşe. Ancak, yalnızca canlı emek artı-değer ürettiğine göre, hızlanmış birikimin sermayenin organik bileşiminde sebep olduğu bir artışın, artı-değer oranındaki bir artışı geçmesi sadece bir zaman meselesidir. O noktada, kâr oran –tekellerinki dahil olmak üzere– bir kez daha düşmeye başlar.

Kâr oranındaki bu düşüşü münhasıran tekelleşmemiş üretim alanlarıyla sınırlamak mümkün müdür? Bu soru bizi tekel artı-kârlarının ikinci olası kaynağına götürür: toplumsal olarak üretilmiş artı-değerin tekellerin lehine yeniden dağıtılması. Basitlik uğruna, Departman I tümüyle tekellerden oluşurken Departman II'nin tümünde serbest rekabetin hala hüküm sürdüğü hipotezinden yola çıkacağız. Ayrıca başlangıçta, artı-değer oranı yüzde 100'de sabit ve artan bir organik sermaye bileşimi ile üretimin aşağıdaki değer yapısına sahip olduğunu varsayalım:

I : 4,000 c + 1,500 v + 1,500 s = 7,000 I
II : 2,000 c + 1,200 v + 1,200 s = 4,400 II

Serbest rekabet koşullarında, kâr oranının iki sektör arasında eşitlenmesi, birbirini çevrimlerde aşağıdaki üretim fiyatlarını verecektir:

Birinci Çevrim

I : 4,000 c + 1,500 v + 1,750 kâr = 7,205 üretim aracı
II : 2,000 c + 1,200 v + 995 kâr = 4,195 tüketim aracı

İkinci Çevrim

I : 4,905 c + 1,800 v + 2,060 kâr = 8,765 üretim aracı
II : 2,300 c + 1,400 v + 1,140 kâr = 4,840 tüketim aracı

Üçüncü Çevrim

I : 6,005 c + 2,160 v + 2,450 kâr = 10,615 üretim aracı
II : 2,760 c + 1,600 v + 1,310 kâr = 5,670 tüketim aracı*

*Birinci çevrimde Departman I'deki 500 birim kâr ve Departman II'deki 495 birim üretken olmayan biçimde tüketilir. İkinci çevrimde Departman I'den 600 birim ve Departman II'den 480 birim öyle tüketilir.

Şimdi eğer kâr oranının birinci çevrimde yüzde 31'e, ikinci çevrimde yüzde 30.7'ye, üçüncü çevrimde yüzde 30'a vb eşitlenmesi yerine, Departman I yüzde 40'lık sabit bir tekelci kâr elde etmeye çalışsaydı, o zaman değerlerin yeniden dağıtımı aşağıdaki gibi yapılanırdı:

Birinci Çevrim

I : 4,000 c + 1,500 v + 2,200 kâr = 7,700 üretim aracı
II : 2,000 c + 1,200 v + 500 kâr = 3,700 tüketim aracı

İkinci Çevrim

I : 5,350 c + 1,850 v + 2,880 kâr = 10,080 üretim aracı
II : 2,350 c + 1,250 v + 220 kâr = 3,820 tüketim aracı*

*Birinci çevrimde Departman I'deki kâr şu şekilde dağıtılır: 500 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 1,350 birim c'ye ve 350 birim v'ye yatırılır; Departman II'de ise 100 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 350 birim c'de ve 50 birim v'de birikir.

Üçüncü Çevrim

I : 7,610 c + 2,070 v + 3,370 kâr = 13,050 üretim aracı
II : 2,460 c + 1,300 v + 0 kâr = 3,760 tüketim aracı*

*İkinci çevrimde kâr dağılımı şöyledir: Departman I, 500 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 2,260 birim c'de ve 220 birim v'de birikir; Departman II, 50 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 120 birim c'de ve 50 birim v'de birikir.

Daha üçüncü çevrimde yüzde 40 tekelci kâr oranına ulaşmak olanaksız hale gelecekti. Tekelleşmemiş sektör hiç kâr etmemiş olsaydı bile, yani oradaki üretim durmuş olsaydı bile, tekelleşmiş sektörün kâr oranı 3,370 / 9,680'e yani yüzde 35'in altına düşmüş olacaktı.

Ortalamanın üstünde bir tekelci kâr oranı hipotezini bir yana bıraksak –yüzde 31'e kıyasla yüzde 40– ve bunun yerine ortalama toplumsal orana daha yakın bir tekelci kâr oranı, örneğin yüzde 35'i alsak bile o zaman bu oranında sürdürülemeyeceği üçüncü yerine altıncı çevrimde belli olur, aşağıdaki serinin gösterdiği gibi:[13]

Birinci Çevrim

I : 4,000 c + 1,500 v + 1,925 kâr = 7,425 üretim aracı
II : 2,000 c + 1,200 v + 775 kâr = 3,975 tüketim aracı

İkinci Çevrim

I : 5,025 c + 1,900 v + 2,424 kâr = 9,349 üretim aracı
II : 2,400 c + 1,425 v + 901 kâr = 4,726 tüketim aracı

13- Birinci çevrimde kâr dağılımı şöyledir: Departman I, 400 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 1,025 birim *c*'de ve 500 birim *v*'de birikir; Departman II, 150 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 400 birim *c*'de ve 225 birim *v*'de birikir. İkinci çevrimde: Departman I, 500 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 1,424 birim *c*'de ve 500 birim *v*'de birikir; Departman II, 200 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 500 birim *c*'de ve 201 birim *v*'de birikir. Üçüncü çevrimde: Departman I, 300 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 1,968 birim *c*'de ve 529 birim *v*'de birikir; Departman II, 200 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 529 birim *c*'de ve 200 birim *v*'de birikir. Dördüncü çevrimde: Departman I, 500 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 2,971 birim *c*'de ve 500 birim *v*'de birikir; Departman II, 100 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 500 birim *c*'de ve 184 birim *v*'de birikir. Beşinci çevrimde: Departman I, 300 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 4,536 birim *c*'de ve 350 birim *v*'de birikir; Departman II, 50 birim üretken olmayan biçimde tüketilir, 150 birim *c*'de ve 53 birim *v*'de birikir.

Üçüncü Çevrim

I : 6,449 c + 2,400 v + 3,097 kâr = 11,846 üretim aracı
II : 2,900 c + 1,626 v + 929 kâr = 5,455 tüketim aracı

Dördüncü Çevrim

I : 8,417 c + 2,929 v + 3,971 kâr = 15,317 üretim aracı
II : 3,429 c + 1,826 v + 784 kâr = 6,039 tüketim aracı

Beşinci Çevrim

I : 11,388 c + 3,429 v + 5,186 kâr = 20,003 üretim aracı
II : 2,900 c + 2,010 v + 253 kâr = 6,192 tüketim aracı

Altıncı Çevrim

I : 15,924 c + 3,779 v + 5,842 kâr
II : 4,079 c + 2,063 v + 0 kâr

Altıncı çevrimde tekelleşmemiş sektördeki sermaye valorizasyonu tümüyle dursaydı bile –bu sektörde üretimin durması demektir bu– tekelleşmiş sektör artık yüzde 35 tekelci kâr oranını elde edemeyecekti: kâr oranı başlangıçtaki ortalama yüzde 31 oranının bile altına, kesin olmak gerekirse yüzde 29.6'ya düşmüş olacaktı.

Şimdi ilk baştaki basitleştirici varsayımlarımızdan birini, yani sabit bir artı-değer oranını terk edelim. Artan bir artı-değer oranının varlığında, tekelci kâr oranını sürdürmenin olanaksızlığı artışın ritmine bağlı olarak yedinci, sekizinci ya da dokuzuncu çevrime dek ertelenecekti. Aynı şekilde, eğer toplumsal sermayenin dağılımındaki ilk orantılar (iki Departman arasındaki, *c* ile *v* arasındaki, vb) değiştirilseydi, o zaman tekelci oranın düşüş temposu da değişirdi. Bütün bu mülahazalar gelişim yasasının daha kesin bir tanımını formüle etme-

mizi mümkün kılar, onu ortadan kaldırmamızı değil. *Tekelci kâr ortalama kârdan ne kadar yüksek olursa ve tekelleşmiş sektör ne kadar büyük olursa, tekelci kâr o kadar hızla başlangıçta geçerli olan ortalama toplumsal kâr düzeyine düşmelidir veya onunla birlikte gerilemelidir.* Artı-değer oranındaki artış bu yasayı sadece geciktirebilir, fakat ortadan kaldıramaz.

Başka bir şekilde ifade edersek: tekelleşmiş sektör üretimin sadece çok küçük bir alanında hala egemen ise ancak o zaman tekelci kâr ortalama kârın üstüne çıkabilir. Tekelleşmiş sektör ne kadar genişlerse, tekelci kâr ile ortalama kâr arasındaki marj da o kadar azalır.

Bu durum, "serbest rekabetin" sürdüğü bütün sektörleri yutmanın tekelleşmiş sektörlerin neden çıkarına olmadığını açıklar. Gerçekte, ekonomide yeni tekelleşmemiş sektörler yaratılmasından kazançlı bile çıkarlar. Bu bağlamdaki klasik örnekler küçük ve orta boy işletmelere verilen taşeronluk işleridir. Klasik örnek otomobil sanayisidir. Fakat taşeron sistemi bugün çoğu tekelleşmiş sektöre yayılmıştır. 1965'te Batı Alman tekellerinin taşeron firma sayıları şöyle idi: AEG – 30,000; Siemens – 30,000; Krupp – 23,000; Daimler-Benz – 18,000; Bayer – 17,500; BASF – 10,000; Opel – 7,800.[14]

Baran ve Sweezy'nin *Tekelci Sermaye*'deki ana hataları, genel toplumsal artı-değerin sınırlı miktarının tekel kârlarına getirdiği sınırları kavrayamayışlarıdır. Hataları Marx'ın emek

14- J. Huffschmid, *Die Politik des Kapitals, Konzentration und Wirtschaftspolitik in der Bundesrepublik*, Frankfurt, 1969, s. 70. Üç İtalyan yazarı İtalya'nın Emilia-Romagna ilindeki metal işleme sanayisi örneğini kullanarak bu daldaki toplam işçi sayısının hala yarısını istihdam eden zanaatkar ve küçük sanayi işletmelerinin varlığının örneklerin ezici çoğunluğunda büyük şirketlerin politikalarına bağlı olduğunu ve bu durumun münhasıran bu işletmelerdeki daha yoğun sömürü ile –daha büyük artı-değer üretimi ile– açıklanabileceğini gösterdi. Bkz. Garibaldi, Rinaldini ve Zappelli, "Un' Analisi sull' Impresa Minore in Emilla – Ristrutturazione Capitalistica e Sfruttamento Operaio", *Fabbrica e Stato*, cilt 1, No. 2, Mart-Nisan 1972, s. 29 vd.

değer teorisini Keynes'in "toplam talep" kavramına dayalı bir yeni-klasik teori ile birleştirmeye yönelik eklektik çabalarından kaynaklanır.[15] Baran ve Sweezy'nin "artı(k)" kavramı (*surplus*) bütün gelirleri içeriyor ki bu toplumsal gelirin iki hatta üç kez *yeniden dağıtımına* tekabül eder. Böylece onların kavramı hemen bütün ciddiyetini yitirir. Bu kavram iddia edilen "artığın yükselme eğilimi" ile Marx'ın *ortalama kâr oranının* düşme eğilimi yasası ya da Marx'ın *artı-değer miktarının* büyüme eğilimi hipotezi arasında bir karşıtlığı kanıtlamak için kullanılamaz. Bu büyüklükler karşılaştırılabilir değildir, o kadar. Ayrıca Baran ve Sweezy'nin "artı(k)" kavramı içine artı *sermayeyi* de katmaları bunların çözümlemesini daha da zorlaştırır.

Baran ve Sweezy'nin tekellerin (maliyet fiyatları düşerken) satış fiyatlarını istikrarla sürdürebileceği varsayımı –"büyüyen artığın" ana kaynağı– onları tekellerin daima aşırı-sermayeleşmiş olduğu sonucuna götürür. Tekeller böylece hem genel satış piyasasından hem de parasal ve mali piyasalardan büyük ölçüde bağımsız hale gelirler. Burada Baran ve Sweezy açıkça konjonktürel bir görüngüden uygun olmayan bir biçimde çıkarsama yapmışlardır. "Genişleme tonlu uzun dalga"da tekellerin öz-finansman oranında genellikle dik bir yükseliş vardı. Fakat ortalama kâr oranı bir kez daha gerilemeye başlar başlamaz şirket öz-finansman oranı da kaçınılmaz olarak düşmeye başladı. Sweezy'nin *Monthly Review*'un editörü rolünde bu görüngüyü doğru bir biçimde algılamış ve betimlemiş iken, *Tekelci Sermaye*'nin yazarı olarak, 1969-71 yıllarının kanıtlarına

15- Bu "artı(k)" kavramının zayıflıkları ve çelişkilerini Bölüm 12, 13 ve 14'te çözümlemiş bulunuyoruz. Baran ve Sweezy'nin kitabının daha kapsamlı bir eleştirisi yazdığımız iki makalede bulunabilir, bu makaleler başka yazarların eleştirileri ile birlikte *Monopolkapital – Thesen zu dem Buch von Paul A. Baran und Paul M. Sweezy*, Frankfurt, 1969 adlı derlemede çıktı.

karşın, büyük şirketlerin tam mali özerkliği tezine sıkı sıkıya sarılması dikkate değer.[16]

Şimdi problemi kullanım değeri açısından ele alalım. Tekelleşmemiş sektörden tekelleşmiş sektöre sistematik artı-değer transferi özel bir durum hariç, büyük bozulmalara sebep olmaksızın bir an bile süremez. O özel durum şudur: bu transfere tüketimin yapısında bir değişmenin eşlik etmesi – bir başka deyişle, parasal olarak efektif talep tekelleşmemiş sektörde üretilmiş kullanım değerlerinin tüketiminden tekelleşmiş sektörde üretilmiş olanlara az çok bu transfere eşit oranda kayması durumunda. Bölüm 12'de böyle bir kaymanın gerçekten de geç kapitalizm çağında, başka şeyler arasında tarım, tekstil, ayakkabıcılık, kereste ve benzer dalların zararına olarak meydan gelmiş olduğunu gösterdik.[17] Fakat böyle bir eğilimin kuşkusuz var olmasına karşın, problemin bizzat terimleri tekelci sermayenin karşısındaki zorlukları açığa çıkarıyor. Çünkü tekeller eninde sonunda tekelci olmayan sektörlerde üretilmiş mallara olan talepte *dayanıklı bir göreli gerileme* sağlamakla kalmamalı –bu fizyolojik olarak mümkün değildir çünkü gıda ya da soğuk ülkelerde giysilerin tüketimi sıfıra düşemez– fakat bu gerilemenin toplumsal artı-değerin yeniden dağıtım sürecine *tam olarak denk düşen bir oranda* olmasını da sağlamalıdır. Burada özel mülkiyet ve piyasa ekonomisi koşullarında bunu başarmanın mümkün olmadığını vurgulamaya gerek yoktur.[18]

16- Baran ve Sweezy, *Monopoly Capital*, s. 15-20. *Monthly Review*, cilt 22, No. 4, Eylül 1970; Sweezy'nin *Monthly Review*'daki makalesi, cilt 23, No. 6, Kasım 1971.

17- Örneğin bkz. Anne P. Carter, *Structural Change in the American Economy*.

18- Bkz. bizim bunalıma dayanıklı bir "genel kartel" kavramına yönelik eleştirilerimiz ve bu kitapta Bölüm 1 ve 14'te Marx'tan konuyla ilgili alıntı. Buharin'in mali sermayenin, en azından tek bir emperyalist devlet dahilinde üretim anarşisini ortadan kaldırabileceği şeklindeki (*Ökonomik der Transfor-*

Tekelci sermaye toplam parasal olarak efektif talebin bir kısmının azalan esnekliğine eskiden tekelleşmemiş olan üretim dallarını ilhak etmeye çalışarak tepki verirse,[19] bu durum otomatik olarak tekelleşmiş sektörün tekelleşmemiş sektöre kıyasla bir genişlemesine yol açar, bu da artı-kârların hacminde toplam kâr kitlesine kıyasla bir azalma demektir. Sonuç tekelci kâr oranının ortalama kâr oranına doğru daha da gerilemesidir.

Aksine, eğer tekelleşmiş sektörler lehine artı-değer transferleri tüketimin yapısında özgül bir kaymaya tekabül etmezse, o zaman tekelleşmemiş sektörlerdeki birikimde ortaya çıkacak gecikme onlar tarafından üretilen kullanım değerlerinin göreli bir kıtlığına yol açacaktır. Bu metaların pazar fiyatları yalnızca mutlak olarak değil fakat ayrıca tekellerin ürettikleri mallara göre de yükselecek ve böylece artı-değer transferinde periyodik bir gerileme olacaktır. Bu durumda, talep baskısı kâr oranının bir eşitlenmesini belirler, gerekirse buna tekelleşmemiş sektörlerdeki birikimin bir hızlanması eşlik eder – bir başka deyişle, bu sektörlerdeki sermayenin organik bileşiminin tekellerinkine uyarlanması eşlik eder. Tam da bu süreç tekelleşmemiş hammadde üretimi ya da tarımın belli alanlarında periyodik olarak meydana gelir.

Tekellerin uzun vadede istikrarlı tekelci artı-kârlar elde etme yeteneği, yani değer yasasının etkisinden ve kapitalizmde bu yasaya ortam hazırlayan sermayeler arası rekabetten çe-

---

mationsperiode, s. 5) yanlış inancının ana nedenlerinden biri onun mübadele değeri ile kullanım değeri arasındaki çelişkiyi anlamaktaki başarısızlığı idi – bir başka deyişle, sermayenin, meta üretimi koşulları altında, yüzlerce farklı kullanım değerlerini, bireysel gelirlere sahip milyonlarca bağımsız tüketici arasında orantılı bir dağıtımını "örgütleme"sinin olanaksızlığını anlayamayışı.

19- Bu durum son yirmi yılda ABD'de –Batı Avrupa ve Japonya'da son 10 – 15 yılda– tekstil ve giyim sanayilerinde, gıda sanayisinde ve küçük perakende ticarette gittikçe daha çok meydana geldi.

kilıne yeteneği, hem toplam parasal olarak efektif talebe hem de tekelci sermaye birikiminden dolayı tekelleşmiş sektörde kullanım değerleri çıktısı için artan üretken kapasiteye tam orantılı olarak metaları için sabit bir pazar elde etme yeteneği ile birlikte düşer ya da kalkar. Reklam, pazar araştırması ve satış etkinliğinin müthiş gelişimi, Galbraith'in belirttiği gibi, *bu özgül talebi* kesin miktarlarda *sağlama alma girişimi* olarak görülebilir.[20] Böyle çabaların rasyonelliği en hafif deyimle şüphelidir. Ancak nihai sonuç şaşmaz: tek bir üretim dalındaki tek bir tekel bile uzun vadede kendisini değer yasasından kurtaramamıştır. Ciddi tekel kârlarının elde edildiği bir ilk evreden sonra hepsi de er ya da geç satışlarda çevrimsel bir gerilemenin evrelerinden geçmiştir. Dolayısıyla hepsi de daimi aşırı-kapasite ya da satışlarda göreli bir yapısal gerileme tehlikesinin tehdidi altındadır, tabii bunlar çoktan başlamadı ise. Birkaç burjuva yazarın ve Marksist olduğunu iddia eden başkalarının ilan ettiği, tekellerin uzun vadeli kâr istikrarı sağlama yeteneği aslında bir efsanedir.[21]

Tekeller belli malları için satışlarda istikrarlı bir büyüme sağlayamazsa, o zaman tekeller arasında bile rekabet başlar. Tekelci artı-kârlarda bir düşüş tehdidi –yani tekelci kâr oranı-

20- Bkz. Galbraith, *The New Industrial State*, Bölüm 18.

21- Baran ve Sweezy benzer şekilde büyük şirketlerin uzun vadede her türden rekabetten büyük ölçüde çekilmiş olduklarını savunuyorlar (*Monopoly Capital*, s. 47, 51, 74-5). Gerçekte, İkinci Dünya Savaşı öncesi şirketlerin listesinin otuz yıl sonraki listeyle bir karşılaştırılması gösteriyor ki üçüncü teknolojik devrim ve ekonominin ve bireysel şirketlerin farklı dallarının büyüme oranlarındaki başlıca varyasyonlar, çoğu zaman dev şirketlerin göreli zafiyetini artırmış ve rekabet yeteneklerini azaltmıştır. Yakın geçmişten iyi bir örnek, Amerikan şirketi Texas Instruments'in mikro devrelerden ilk başta elde ettiği muazzam artı-kârlardır (esas olarak teknolojik rantlar) – daha sonra bu dala sermaye akışı fiyatlarda ani bir düşüşe yol açınca şirket bu kârları bir çırpıda yitirdi. Aynı olay, büyük bilgisayarlar üreten Control Data Corporation'ın başına geldi. 1970-71'de ABD elektronik sanayisindeki bunalım için bkz. *Le Monde*, 12 Eylül 1972.

nın, bir düşme eğilimine tabi olan ortalama orana yakınlaşması– hem pazarların hem de ürün farklılaşmasının sürekli bir genişlemesi ile savuşturulabilir ancak. Tekelci firmalar üretimi (hasılayı) sınırlama eğiliminde iken, bu firmaların sermayeleri ve üretken kapasitelerinin, tam da artı-kârlar elde etmenin bir sonucu olarak ortalamadan daha hızlı büyüme eğiliminde olması da ürün farklılaştırmasını büyük ölçüde teşvik eder. Dolayısıyla tekelci firmalar, ürün farklılaşması yoluyla geçici olarak çözülebilecek bir üretken kapasitenin eksik kullanımı problemi ile karşı karşıyadırlar. "Verili bir talep ile, tekelci bir firma için ortalama maliyet değişmeden kaldığı sürece özgün ürününün kapasitesini genişletme yatırımı irrasyoneldir, ancak girişi önleme ya da daha büyük bir pazar payı için mücadeleyi başlatma önlemi olduğu durumlar hariç... Değişmemiş bir talep eğrisi verili olduğunda ve aynı problemi daha geç bir aşamada gündeme getiren maliyet azaltma yatırımlarını saymazsak, geriye sadece yeni ürünlere yatırım kalır... Farklılaştırma eğiliminin daha güçlü olması olasıdır, özgün ürünün talep esnekliği ne kadar düşük ise fazla kapasite o kadar büyük olur ve firmanın üretken olanaklarının uzmanlaşma derecesi de o kadar düşük olur."[22]

Araştırma ve Geliştirme'nin muazzam büyümesine yönelik eğilimin, teknolojik yenilikçiliğin hızlanmasının, durmak bilmeyen teknolojik "rant" arayışlarının ve uluslararası sermaye merkezileşmesi –çokuluslu şirketler– ve konglomeraların oluşumu ile özgül metalara olan talepte konjonktürel ve özellikle yapısal, göreli gerileme tehlikelerini savuşturma çabalarının sebebi budur. Bu süreç ne kadar ilerlerse ve tekellerin ürettiği mallar paketi toplumsal üretimin bütün aralığını kapsamaya ne kadar yaklaşırsa, tekelci artı-kârlar o kadar küçülme eği-

22- Merhav, op. cit., s. 88-9.

limine girecek ve tekelci kâr oranı da ortalama kâr oranına o kadar yakından ayarlanacaktır. Tekeller böylece bu ortalama kâr oranının düşme eğiliminin girdabına gittikçe daha çok sürüklenecektir.

Sweezy'nin argümanına göre, tekelci kapitalist koşullarda, tekelci sermaye daha yüksek bir kâr oranına sahip alanlardan daha düşük bir oranına sahip alanlara da akabilir, büyük bir şirket için kritik olan yatırılan *ek* sermayenin getireceği *ek* kârdır.[23] Açıktır ki tekeller yeni sermaye yatırımı alanlarını seçmekte 19. yüzyıldaki şirketlerden daha büyük bir özekliğe sahiptirler. Fakat Sweezy bu özerkliğin belli *limitleri* olduğunu göremiyor. Ek sermaye, ortalamanın altında kâr oranlarına ya da sadece ortalama faiz oranına sahip alanlara *sistematik olarak* yatırılır ise, bu tekellerin toplam kârı düşecektir. Bu yolu seçen bir şirket, rakiplerine kıyasla, öz-finansman yeteneğinde ve nihayetinde büyüme oranında bir gerilemeye duçar olacaktır. Tüm rekabetçi konumu böylelikle zayıflayacaktır. Büyük şirketlerin özerkliğinin limitlerini ve bunların uzun vadede katlanmak zorunda olduğu belirsizliği tanımladığımız zaman, işte tam da o zaman, değer yasasının etkilerini yeniden keşfederiz.[24]

23- Paul Sweezy, "On the Theory of Monopoly Capitalism", *Monthly Review*, cilt 23, No. 11, Nisan 1972. Xerox Corporation bunun güzel bir örneğini sunar. Şirketin fotokopi bölümü büyük kârlar getirir, eğitim ekipmanı bölümü ortalama kârlar getirirken, bilgisayar bölümü zarardadır ve böyle bir durumda daha fazla yaşayamaz. Nubuo Kanayama, "Encounter with Inscrutability", *The Oriental Economist*, cilt 40, No. 740, Haziran 1972.

24- Means, Amerikan çelik sanayisindeki büyük şirketlerin karar verme özerkliğinin limitlerini şu serinkanlı cümlelerle betimliyor: "Çelikteki fiyat liderinin çelik fiyatlarını belirlemekte belli bir hareket alanına sahip olması istediği her fiyatı koyabileceği anlamına gelmez. Açıktır ki, işletme sağlıklı kalacaksa ve toplumumuzdaki üretken işlevini yerine getirmeyi sürdürecekse, fiyat maliyetlerini karşılamalı ve bir kâr getirmelidir. Benzer şekilde, lider başlıca izleyicilerinin gereğinden fazla yüksek bulduğu bir fiyatı seçip sürdüremez. Bir satıcı piyasasında, küçük firmalar liderin fiyatı üzerine bir

Tekelci şirketlerin genelde klasik fiyat rekabetinden çekilebilmeleri olgusunun kendisi elbette yeni bir keşif değildir; bu Lenin'in tekelci kapitalizm teorisinin dayanaklarından biri idi. Bununla birlikte, Galbraith'in şirketlerin fiyat rekabeti baskısından "kurtuluş"unun onların pazardan ve onun yasalarından "kurtuluş"una (emansipasyon) eşdeğer olduğu tezi[25] iki katlı bir kafa karışıklığına dayanır. Birincisi, *kısa* ve *uzun vadeli* kâr maksimizasyonlarını karıştırır; ikincisi, fiyat rekabeti ile bir bütün olarak rekabeti karıştırır.

Ampirik olarak, geç kapitalist bir ekonomide fiyat davranışı iki kesimli bir şemaya indirgenebilir: yönetilen fiyatlar alanı ve rekabetçi fiyatlar alanı.[26] Ancak bu ikisi arasındaki etkileşim dikkate alınmalıdır. Büyüme (aktiflerin) maksimizasyonunu hedefleyen tekelleşmiş sektör içindeki rekabet sürekli olarak maliyetleri düşürmek için teknolojik yenilikçiliği ve satışları genişletmek için ürün farklılaştırmayı arar; böylece komşu ve rakip tekeller arasındaki sınırları daima tehdit etme eğilimindedir. Özgül bir ürüne olan talep çökerse, tekeller bile fiyat indirimine katlanmak zorundadır. Tersine, rekabetçi sektörde, çok sayıda rakip arasındaki fiyat anlaşmaları kötü piyasa koşullarını geçici olarak telafi etmek için çalışabilir. Bu tür anlaşmalar zaman içinde etkin kalamaz; fakat kısa vadede başarılı olabilirler.

Galbraith haklı olarak tekelci şirketler için büyümenin önceliğinden başlıyor işe. Fakat rekabet değilse, büyüme *baskı-*

---

prim koyabilirler ve bir alıcı piyasasında liderin fiyatının altında fiyat koyabilirler. Coğrafi ya da başka diferansiyellerin gelişmesi muhtemeldir. Fakat esas olarak, gerekli kârlar ile rekabet yoluyla izleyiciliğin iki limiti arasında fiyat liderinin tercih yapması için bir hareket alanı vardır." *Pricing Power and the Public Interest*, New York, 1962, s. 44.

25- Galbraith, *The New Industrial State*, s. 123-8, 268-9, vs.

26- "Yönetilen fiyatlar" hakkındaki tartışma için bkz. Bölüm 13.

sını (zorunluluğunu) üreten nedir? Galbraith'in bu zorlamayı "teknoyapı"ya komuta edenlerin ahlaki ya da yurtseverce kanaatlerine atfetme suretiyle açıklama girişimi ciddiye alınamaz.[27] Tekelci şirketler arasındaki rekabet, elbette, 19. yüzyıldaki rakip kumaş üreticileri arasındakinden ya da erken 20. yüzyıldaki sebze tüccarları arasındakinden başka biçimlere bürünür. Ama şirketleri sürekli üretim maliyetlerini düşürmeye, durmaksızın teknolojik yenilik yapmaya, kesintisiz bir biçimde "yeni" ürünler üretmeye, yorulmak bilmeksizin operasyon alanlarını genişletmeye zorlayan şey bu tekelci rekabetten başka nedir? Büyüme baskısı bir öz-finansmanı maksimize etme baskısını içermez mi? Peki bu, uzun vadeli kâr maksimizasyonu haricinde nasıl başarılabilir?[28]

27- Galbraith'in, önde gelen uzmanların son derece sağlam ve garantili bir konumda oldukları, yani çevrimsel salınımlardan ve düşen kâr oranının etkilerinden "kurtulmuş" oldukları şeklindeki iddiası ampirik ya da teorik olarak kanıtlanamaz. Bu iddia belli bir konjonktürel eğilimin genelleştirilmesinden, özellikle uzun bir ekonomik refah döneminin yarattığı yanılsamanın bir ürününden başka bir şey değildir (ABD ekonomisi 1961 ve 1969 arasında hiçbir gerçek resesyon yaşamadı). Gerçekte, kapitalist bir firmada, ne kadar yüksek bir görevde olursa olsun hiçbir çalışan, kıdemli bir devlet memurununkine eşdeğer bir gelir güvenliğine sahip değildir. Bu çalışan yalnızca firma gelirleri çok keskin bir biçimde düşerse işini yitirmez, firması kitlesel işten çıkarmalara başvurmak zorunda kaldığında ya da iflas ettiğinde de işini yitirir. Bu satırları yazarken, ABD'de 65,000 bilim ve teknoloji uzmanı işsiz idi, belli alanlardaki işsizlik yüzdesi de yüksek idi (*Le Monde*, 28 Temmuz 1971). "Yeni sınai devlet"in garip "efendileri" kendi günlük ekmeklerini kendilerinden kazanıyorlar. Tüm maaşlı çalışanlar bu temel iş güvencesizliği ile karakterize oluyorsa, o zaman gerçek ekonomik güvence kazanmalarının tek yolu *özel mülkiyet* yani *sermaye* (hisseler, gayrimenkul, vs şeklinde) edinmekten geçer. Başka bir deyişle, "teknoyapı"nın davranışı, estetik motifler şöyle dursun, herhangi bir sosyo-politik motiften ziyade, esas olarak kapitalist üretim tarzının başlıca özelliği tarafından belirlenir.

28- Nihai olarak "teknoyapı" kavramı Burnham'ın "yönetim devrimi"nin bir miktar rafine bir versiyonudur. Sering'in (Löwenthal), *Jenseits des Kapitalismus*'undan şu pasaj Galbraith'in kavramının gerçekte ne denli az bir özgünlüğe sahip olduğunu gösterir: "Üretimin gittikçe daha çok bilimselleşen doğasının sonucu, uzmanlaşmada artış ve uzun süreli özel eğitimden geçmiş

Tekeller üzerindeki büyüme baskısı onların rekabetçi kalmaları baskısından dolayı ise –başka bir deyişle, değer yasasının etkilerinden kaçınamayışlarından dolayı ise– o zaman bizim *Marxist Economic Theory*'de ortaya attığımız "ikili kâr oranı" sorunu[29] açıklanabilir hale gelir. Bu terim bazı çevrelerin şiddetli saldırısına maruz kaldı.[30] Ancak o 1890'dan 1940'a kadarki "klasik" emperyalizm dönemi dahil olmak üzere tüm bir tekelci kapitalizm çağı için çok kolayca ampirik olarak sınanabilir. Bu "ikili kâr oranı"nın kökeni ve işlevi bizzat tekellerin doğasından türer, çünkü tekeller son tahlilde sermayenin belli sektörlere akmasını daima nitel olarak daha zor hale getirir ve böylece artı-kârların genel kâr eşitlenmesine girmesini önler.

Belli bir sektöre sermaye girişinin engellenmesi ne var ki daima sadece görelidir ve asla mutlak değildir. Çünkü, birincisi, tekelci fiyatlar yoluyla artı-kârlar elde edilmesi tipik olarak göreli ya da mutlak piyasa durgunluğuna yol açar ve eninde sonunda ikame mallarını devreye sokar.[31] İkincisi, rakip

personele olan daha yüksek bir talep oldu. Modern kitlesel üretimin örgütsel görevleri ve buna eşlik eden devlet idaresi, örgütleme alanının genişlemesi ile birlikte basitleşmemiş, daha da karmaşık bir hal almıştır... Bir kariyer hiyerarşisi oluşumu eğilimi bu nedenle modern devlette olduğu kadar modern üretimde de içkindir. Çoğu kapitalist patron girişimci işlevini yitirdikçe ve birçoğu yönetici işlevlerini de yitirdikçe, bizzat kapitalist piyasa ekonomisi kılığının altında böyle bir hiyerarşinin iskeletinin nasıl ortaya çıktığını görmüş bulunuyoruz." Op. cit., s. 67-8.

29- Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, s. 423-6.

30- Örneğin bir yazarlar kolektifinin makalesi, "Marxistische Wirtschaftstheorie – ein Lehrbuch der Politischen Oekonomie?", *Das Argument*, cilt 12, No. 57, Mayıs 1970, s. 223-4.

31- "Daha uzak ufukta yeni rekabetlerin, ikame malların, tümüyle yeni teknolojilerin tehditleri vardır. İş adamlarının en büyükleri bile oligopol konumlarından teorisyenin onların olması gerektiğini sandığından daha az emindirler." Profesör Shorey Patterson, "Corporate Control and Capitalism", *The Quarterly Journal of Economics*, Şubat 1965, s. 10. ABD'de 30 yıldan fazla

sermayeler yüksek artı-kârların cazibesine karşı koyamazlar. Tekelleşmiş sektördeki rekabet dolayısıyla sınırlı olabilir, *fakat yok edilemez*. Pratikte bu güçlerin her ikisi de artı-kârların yakınlaşmasına yol açar – başka bir deyişle, tekelci kâr oranının eşitlenmesine yönelik bir eğilim yaratırlar. Belli tekeller bütün tekelerin bu ortalama kâr oranını geçerse, o zaman bütün zorluklara karşın sermaye onların egemen olduğu sektöre akacak ve böylece oradaki artı-kârları düşürecektir (1960'ların ABD elektronik sanayisi iyi bir örnektir).[32] Belli tekellerin artı-kârları ortalamanın altına düşerse, o zaman bunlar tekel fiyatlarını artırarak bu kârları ortalama düzeye getirebilirler ve bu büyük bir direniş yaratmaz.

Bununla birlikte, aynı zamanda tekelleşmemiş alanlarda da sermayeler serbestçe oraya buraya akmaya devam ettiği için bu alanlardaki kâr oranının da eşitlenmesi yönünde bir eğilim olmalıdır. Dolayısıyla tekelci kapitalizmde iki farklı ortalama kâr oranı ortaya çıkar, bunlar birbirinden ortalama artı-kâr oranı ile ayrılır: biri tekelleşmiş öteki de tekelleşmemiş sektörde.

Bain 1936-40 döneminde en büyük sekiz firmanın toplam üretimin yüzde 70'den fazlasını ürettiği sanayi dallarında işleyen başlıca işletmelerin, daha az tekelleşmiş sanayi dallarında etkin olan şirketlerinkinden önemli ölçüde daha yüksek bir kâr oranına sahip olduğunu göstermiştir (yüzde 6.9'a kıyas-

---

var olan sistematik olarak aşırı çelik fiyatları 1950'lerde sanayi ve inşaat malzemeleri olarak çeliğin yerine giderek daha çok hafif metaller ve plastiklerin ikamesine yol açtı. Carter, *Structural Change in the American Economy*, s. 84 vd.

32- Ekonominin belli dallarına "giriş zorlukları"nın tekelci fiyatlar ve kârların konsolidasyonunda oynadığı kritik rol ve bu zorlukların her zaman sadece *göreli* olması ABD'de yapılmış çok sayıda ampirik araştırma tarafından doğrulanmıştır. Başkaları arasında bkz. Joe S. Bain, *Barriers to New Competition*; Richard R. Nelson, Merton J. Peck, and D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, s. 70-1; Gardiner C. Means, *Pricing Power and the Public Interest*, s. 230 vd.

la ortalama yüzde 12.1). Aşağıdaki hesaplamalar iki ortalama kâr oranının gerçekten var olduğuna ve uzun vadede konsolide edildiklerine dair hiçbir kuşku bırakmaz.

Sanayi Dalı[*]	1958	1968	1972
İmalat sanayisindeki kâr oranının genel ortalaması	% 10.9	% 12.1	% 10.6
Ortalamanın üstündeki kâr oranları			
Havacılık	% 17.8	% 14.2	% 7.4
Kimyasallar	% 13.2	% 13.3	% 12.9
Elektirikli makineler	% 12.6	% 12.2	% 8.6
Otomobiller	% 12.5	% 16.6	% 14.3
Petrol	% 12.4	% 12.3	% 8.6
Bilimsel aygıtlar	% 12.0	% 16.6	% 14.3
Ortalamanın altındaki kâr oranları			
Metal işleme	% 9.3	% 11.7	% 11.0
Kağıt ve matbaacılık	% 8.9	% 9.7	% 9.0
Gıda maddeleri	% 8.6	% 10.8	% 11.2
Tekstil ve giyim	% 4.8	% 8.8	% 7.5

*Joe S. Bain, "Relation of Profit Rate to Industrial Concentration: American Manufacturing 1936-1940", The Quarterly Journal of Economics, Ağustos 1951; Joe S. Bain, Barriers to New Competition, Harvard, 1965, s. 195. Statistical Abstract of the United States, 1961, 1971. 1972 için bkz. Statistical Abstract of the United States 1973.

Bu istatistikler üzerinde iki yorum yapılmalıdır. Bir yandan, (askeri harcamalardaki dalgalanmalardan çok etkilenen) uçak sanayisi gibi özel durumları dışarda tutarsak, her dal içindeki uzun vadeli benzerlikler barizdir. 1972'deki petrol arıtma sanayisi örneği bariz bir istisnadır; fakat bu sanayi 1968-72 döneminde 1972 yılı hariç her yıl ortalamanın üstünde kâr oranları elde etti ve 1973-74'te bir önceki yılın istisnai biçimde düşük kalan kâr oranını sansasyonel bir ölçekte telafi etti. Öte yandan, artı-kârlar oranı çok uzun vadede gerileme eğilimindedir. Bu durum, bütün sanayi dalları için ortalama kâr oranı ile en rekabetçi dallardaki ortalama kâr oranı arasındaki farkın azalmasından görülebilir: örneğin, tekstil sanayisinde, söz konusu fark 1958'de - yüzde 6.1 iken, 1968'de - yüzde 3.3 ve 1972'de - yüzde 3.1 idi ve matbaacılık sanayisinde 1958'de - yüzde 2, 1968'de - yüzde 2.4 ve 1972'de - yüzde 1.16 idi.[33]

Tekellerin kendi operasyon alanlarını genişletme eğilimlerinin *uzun vadede* artı-kârların hacmini azaltması gerektiğini görmüş bulunuyoruz. Tekelci kapitalizmde iki "ortalama kâr oranı"nın ortaya çıkması nihai olarak *genel toplumsal ortalama kâr oranının oluşum sürecinin ilgasından ziyade geciktirilmesi* sonucunu verir. Serbest rekabet çağında, kâr oranlarının ortalamada buluşması genelde yedi ya da on yıllık bir çevrimde oluyordu, fakat tekellerin göreli ekonomik gücü şimdi bu eşitlenme sürecine ciddi engeller yaratır. Bu nedenle sürecin tamamlanması da daha uzun sürer.

33- Şu soru sorulmuştur: Sanayi dallarındaki kâr oranlarını orada tekelin varlığı ya da yokluğunun kanıtı olarak kullanmak doğru mudur? Kesin konuşursak, tekelci artı-kârları belirlemek için iki ölçütün kombinasyonu gereklidir: dal ayrımları ve boyut ayrımları. Tek başına boyut (hacim) tekelci koşulların garantisi değildir. Rekabetçi sektörlerde büyük firmalar bile, toplam satışlardan payları çok küçük ise ya da toplam firma sayısı çok büyük ise, tekelci kontrol elde edemezler; o zaman da fiyat rekabeti ortadan kaldırılamaz. Tekelleşme için ideal kombinasyon oto sanayisindekidir: her biri dev boyutlarda olan az sayıda firma.

1893'ten sonraki ekonomik gelişmenin "uzun dalga"sı tekelleşmiş ve tekelleşmemiş sektörler arasındaki kâr oranını eşitlemek için gereken dönem olsaydı bu durum bu çalışmanın temel hipotezlerinden biri ile uyumlu olurdu. Her "genişleme tonlu uzun dalga", bizzat doğası gereği (bir genişleme evresi olarak), tekelleşmemiş sektörlerin geçici bir genişlemesine, yani artı-kârlar elde etme olanağının büyümesine sahne olur. Böyle bir dalganın kapanış evresinde ve özellikle onu izleyen "durgunluk tonlu uzun dalga"da ise tersine sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi temposunda bir artış vardır. Tekelleşmemiş sektörlerin etkinlik alanı daralır. Dolayısıyla bu sektörlerde üretilmiş artı-değer kitlesinde bir azalma ve artı-kârların kaynağında buna denk düşen bir gerileme olur. Tekelci kâr böylece ortalama kâra yakınlaşır. Ancak bu hipotezi daha ayrıntılı olarak geliştirmek istemiyoruz, bu başka bir araştırmanın konusu olmak durumundadır.

Her şey ortalama tekelci kâr oranının boş bir soyutlama olmadığına, aksine şirketlerin kafalarında pekala mevcut olduğuna işaret ediyor. Bu nedenle bazı şirketlerin başkanları oldukça açık sözlülükle ifade etmişlerdir ki belli bir kâr oranını "normal" kabul ederler ve (bir tekel piyasasındaki!) fiyat hesaplamalarını buna göre yaparlar. Gardiner Means bu anlamda bir "hedeflenen yatırım getirisi oranı"ndan söz ediyor ki bunu Lanzillotti ABD imalat sanayisinde incelemiştir. 1947-55 dönemi için, bu oranın General Motors, Du Pont de Nemours ve General Electric için yüzde 20, Union Carbide için yüzde 18 ve New Jersey'den Standard Oil için yüzde 16 olduğu söyleniyor (son örnekte gerçekleşen ortalama kâr oranı aynı olmuştur). Elbette büyük şirketler de yanlış hesap yapabilir. Büyüyen aşırı-kapasite onların beklenen ortalama tekelci kâr oranını uzun vadede erişilmez kılabilir, bunun üzerine ortalama kâr oranının bir eşitlenmesi olacaktır. Yoğunlaşma oranı

yüksek olan sentetik lifler sanayisi bu konudaki örneğimizi sunmaktadır. Bu sektörde, 14 şirket kapitalist dünyanın tüm hasılasının yüzde 80'inden sorumludur (ABD'de Du Pont, Celanese ve Monsanto; Büyük Britanya'da ICI ve Courtaulds; Japonya'da Toray, Toyobo ve Asahi; Fransa'da Rhône-Poulenc; İtalya'da Montedison ve Snia Viscosa; Benelux-Batı Almanya ve İsviçre'de AKZO ve Batı Almanya'da Bayer). Bir kilo polyester ipliğinin fiyatı 1970'te $1.25'ten 1972'de $0.80'e düştü. Bunun sonucunda kâr oranında uçurumdan düşer gibi bir düşüş oldu.[34]

Elmar Altvater tekelci kapitalizmde iki ortalama kâr oranı tezini şiddetle eleştirmiştir: yani tekelleşmemiş sektörlerdeki ortalama kâr oranı ile tekelleşmiş sektörlerdeki ortalama kâr oranı tezini. Altvater'in argümanlarını ele alırken, onun Dobb ya da Varga gibi yazarların bu ortalamaların ikiliği hakkında sunduğu doğrulamalara ilişkin eleştirisi ile bu iki ortalamanın var olmadığı, çünkü değer yasasının yalnızca bir ortalama kâr oranına izin verdiği ve bu oranın tekelci kapitalizmde rekabetçi kapitalizmde olduğu gibi realize edildiği ancak daha yavaş bir tempo ile ve daha uzun bir aralıktan sonra olduğu şeklindeki çıkarsaması arasında bir ayrım yapmak gereklidir. Altvater söz konusu tezi çürütmesine, tek bir kapitalist toplumda kâr oranının iki eşitlenme hareketinin varlığının "ebedi" tekeller olasılığını ima ettiğini ve dolayısıyla kapitalist ekonomiyi sadece iki sektöre değil, iki "topluma" böldüğünü iddia ederek başlıyor.[35] Ancak bu sağlam olmayan bir çıkarsamadır.

Tekelleşmiş ve tekelleşmemiş sektörlerde iki ortalama kâr oranının ortaya çıkışı tek bir değer yasasının işleyişi tarafından belirlenen *tek bir eşitlenme hareketinin* sonucudur. Sermaye, kârın ortalamanın altında olduğu sektörlerden dışarıya ve

34- Means, op. cit., s. 240. *Manager-Magazin*, Haziran 1972.

35- Elmar Altvater, *Monopolprofit und Durchschnittsprofit* (el yazması), s. 2-4.

kârın ortalamanın üstünde olduğu sektörlere doğru akmaya devam eder. İki ortalama kâr oranının ortaya çıkışı, eşzamanlı olarak, bu tek eşitlenme hareketini ve her şeyden önce *boyut engelleri* olan "giriş engelleri"nin buna karşı çıkardığı engelleri ifade eder. Tekelci kapitalizmdeki eşitlenme sürecini "serbest rekabet kapitalizmi"ndeki süreç ile özdeşleştirmek, bu engelleri minimize etmek ve Marksist çözümlemeden tekeli çıkarmak demektir. Tekellerin varlığından dolayı bu eşitlenme sürecinin işleyişini inkar etmek, tekellerin ekonomi dışı zor, manipülasyon, dolandırıcılık ve devlet müdahalesi yoluyla değer yasasımından sınırsızca kaçınabileceğini varsaymak ve böylece Marksist çözümlemeyi de terk etmektir. Gerçekte, tam da sadece çok uzun vadede yakınlaşma eğiliminde olan, iki ortalama kâr oranının uzun bir dönem boyunca yan yana oluşuna yol açan tam da kâr oranının eşitlenmesine yönelik içkin bir atılım ile tekellerin bu eşitlenmeye karşı diktiği muazzam engellerin bir *kombinasyon*udur. Meta üretimi, özel mülkiyet ve "birçok sermayeler" koşullarında, "ebedi tekellerin" var olmadığı ve olamayacağı hususunda Altvater'e tamamen katılıyoruz. Tekelleşmiş sektörlerde ortalama bir tekelci artı-kâr oranının ortaya çıkışı değer yasasının işleyişiyle çelişmez, aksine, daha önce vurguladığımız gibi, ona tekabül eder. Eğer bir tekelleşmiş sektöre –örneğin, otomobil sanayisine– yatırılan sermaye, maliyet azalmalarına karşın sürekli fiyat artışı uyguluyorsa ve böylece öteki tekelleşmiş sektörlerin ortalama artı-kârının üstünde bir tekelci artı-kâr elde ediyorsa, değer yasası onun üzerinde çifte bir karşı baskı uygulayacaktır.

a) Bu büyük süper-kârların cezbettiği ek sermaye otomobil sanayisine akacaktır. Bu durum göreli aşırı-kapasite (ya da aşırı-üretim) yaratacak ve böylece artı-kâr oranını bir miktar azaltacaktır. Fakat yeni bir otomobil firması yaratmak için yüzlerce milyon dolar gerektiği için *yalnızca öteki*

tekellerin sermayesi bu eşitlenme hareketine katılabilecektir. Küçük iş adamları yeni bir otomobil şirketi kurmak için yeterince sermaye toplayamazlar ve bu nedenle bu sektörün artı-kârlarından yararlanamazlar.[36] Bu ortalama bir tekelci artı-kâr oranının ortaya çıkışının ana mekanizmasıdır.

b) Bu aşırı fiyatlandırılmış metaların satışı ya mutlak olarak ya da en azından aşırı fiyatlandırmasız düzeylerine (ya da satıcı firmanın beklentilerine) kıyasla göreli olarak azalacaktır. Çünkü değer yasası toplumsal talep aracılığıyla "aşırı" artı-kârların da üzerine gider. Gerçekten de uluslararası otomobil sanayisinde 1974'te geniş bir ölçekte fiilen meydana gelen şey bu idi. İmalatçılara birincil ya da yarı-mamul mal satan tekellerin durumunda –örneğin, büyük Amerikan çelik şirketleri– aşırı-fiyatlandırmaya karşılık teknolojik ikame olasılıkları barizdir, bu da yine talepte bir azalma ve ortalama tekelci artı-kâr oranının bir eşitlenmesiyle sonuçlanır. Aynı şey mamul mallar alanında bile potansiyel olarak geçerlidir.

Altvater tekelci kapitalizmde iki ortalama kâr oranının varlığına ilişkin bu somut argümanlara bir yanıt sunmaz. Onun konumundaki çelişkiler en çok öteki yazarların görüşlerini eleştirmekten tekelci artı-kârlar sorununa kendi çözümünü formüle etmeye geçtiği zaman açıkça belli oluyor. "Değer yasasının değişimi (modifikasyonu), değer hareketlerinde içkin olan eğilimlerin tek bir çevrimde değil, fakat birkaç çevrim boyunca kendilerini dayattıkları anlamına gelebilir ancak".[37] Altvater'in kendisi iş çevriminin süresinin "yüksek düzeyde

36- Sermaye burada bir şirketin operatif örgütsel biçimini ifade eder, bir hisse mülkiyeti senedini değil. Bir küçük imalatçı ya da bir manav bile elbette bir otomobil şirketinin hisselerini satın alabilir. Bunun için yüzlerce milyon dolara gereksinimi yoktur. Fakat öte yandan tekelci artı-kârlar elde edemez, sadece hisselerinin cari değeri üzerinden ortalama faiz oranını elde eder ve hatta çoğu zaman onu bile bulamaz.

37- Altvater, op. cit., s. 16, 21-2.

gelişmiş kapitalizmde" 7-11 yıldan 4-6 yıla inmiş olduğunu doğru bir biçimde ifade eder. Dolayısıyla "birkaç çevrim" sözü en azından 8-12, muhtemelen 12-18 ve hatta belki de 16-24 yılı ima eder. Altvater için, değer yasasının işleyişinin "değişimi", artı-kârların bu türden uzunca bir süre boyunca "sabit" kalması demektir. Fakat bu süre boyunca tekelci artı-kârlara gerçekte ne olur? Bu kârlar engelle karşılaşmaksızın işleyebilir mi? Başka bir deyişle, yıldan yıla ve çevrimden çevrime *büyüyebilir* mi? Altvater böyle bir konumu kabul etseydi (ki etmiyor) o zaman bu onun haklı olarak mücadele ettiği kavrama bir geri dönüş olurdu – yani tekellerin kendilerini yaklaşık bir çeyrek yüzyıl kadar bir süre değer yasasının her türlü etkisinden kurtarabileceği anlayışına. O zaman tekellerin hareketleri tamamen şansa bağlı ya da rastgele midir? Yine, böyle bir tez, artı-kârların değer yasası tarafından herhangi bir nesnel regülasyonunu inkar ederdi. Bu savunulamaz sonuçlardan kaçınmanın ve birbirini izleyen bir dizi ticaret çevrimi boyunca *tekellerin artı-kârları elde ederken bile kendilerini değer yasasının işleyişinden kurtaramayacağı* temel tezini savunmanın yalnızca bir yolu vardır: önce tekelleşmiş ve tekelleşmemiş sektörlerdeki iki farklı ortalama kâr oranının oluştuğu ve sonra da bunların çok uzun vadede tek bir ortalama kâr oranında kaynaştığı tezini kabul etmek.

Altvater'in hatasının nedeninin, sermayenin serbest hareketinin önündeki teknik (açık) ve pazar etkenlerinden kaynaklanan engeller ile tekel görüngüsünü yok yere özdeşleştirmesi ve kâr oranlarının eşitlenmesinin önündeki tekellerin *boyut*larından, başka bir deyişle sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme derecesinden kaynaklanan engellerin yeterince farkında olmayışı olduğuna inanıyoruz. Verili bir sanayi dalındaki hakiki rekabet 1 ya da 1.5 milyon dolarlık bir yoğunlaşmayı gerektiriyorsa bu olgunun kendisi bu daldan içeriye

ve dışarıya sermaye hareketine ve böylece kâr oranının etkin bir eşitlenmesine en büyük engel haline gelir.[38] Işin içindeki sermayenin boyutları, aynı zamanda hem rekabetin bu dallarda neden daha uzun süreler için etkin biçimde kısıtlanabileceğini, hem benzer boyutlardaki yeterli sermayeler karşı karşı geldikleri zaman aniden yeniden (bazen çok şiddetli biçimde) niçin alevlenebileceğini ve hem de böyle bir rekabetin niçin zorunlu olarak bu boyuttaki sermayelerle sınırlı olduğunu açıklar. Bazen daha küçük bir "yabancı" tekelleşmiş bir dala girebilir. Fakat istisna çabucak kuralı doğrular: bu sermaye o zaman tekeller tarafından yutulacaktır.

Unutulmamalıdır ki Marx, ortalama kâr oranının, kapitalistlerin bilincine giren hesaplarının temelini oluşturan ekonomik bir "hayat olgusu" olduğunu söylemiştir.[39] Dolayısıyla şu soru gereklidir: hangi "ortalama kâr oranı" tekelcilerin

38- Denebilir ki 1973-74'teki petrol fiyatlarındaki büyük artışlar yüzünden emperyalist ülkelerin pazarlarında yaşanan şiddetli şoklar, petrol (ve bunun sonucunda bütün enerji üretim) sektörüne doğru yoğun bir sermaye akışı ve otomobil sektöründen dışarıya doğru artan bir sermaye akışı sonucunu verdi. Fakat otomobil sanayisinin bizzat boyutları ve bu sektörden yoğun bir sermaye kaçışının yaratacağı işsizlik felaketi bu kaçışı sınırlamak için daha yoğun olmayan devlet sübvansiyonlarını devreye soktu – bu sınırlamalar ekonominin rekabetçi sektöründe aynı ölçekte mevcut değildir.

39- "Ortalama kâr, temel kavramdır, eşit büyüklükteki sermayelerin eşit zaman dilimlerinde eşit kârlar getirmesi gerektiği anlamına gelir. Bu da yine her üretim alanındaki sermayenin, toplam toplumsal sermayenin emekçilerden sızdırdığı toplam artı-değerden, kendi büyüklüğü oranında (*pro rata*) pay alması gerektiği ya da her bireysel sermayenin sadece toplam toplumsal sermayenin bir parçası olarak görülmesi gerektiği ve her kapitalistin gerçekte toplam toplumsal işletmede toplam kârdan, sermayesinin toplam sermaye içindeki büyüklüğüne *göre* bir pay alan bir hissedar olarak görülmesi gerektiği kavrayışına dayanır. Bu kavrayış kapitalistin hesaplarına temel olur, örneğin bir sermayenin metaları daha uzun sürede üretildikleri için ya da daha uzak pazarlarda satıldıkları için devir süresi başka bir sermayeden daha yavaş olmasına rağmen bu şekilde yitirdiği kârı telafi etmek için fiyatı artırması gibi." Marx, *Capital*, cilt 3, s. 205-6. [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 12, Kesim III, s. 186].

hesaplarına temel oluşturur? Sadece her 16 ya da 24 yılda bir gerçek olan soyut bir "genel ortalama" mı? Yoksa tekellerin üretim maliyetlerine ekledikleri yüzde 15-20'lik "beklenen getiri oranı"ndan başka bir şey olmadığını gördüğümüz ortalama tekelci kâr oranı mı? Marx'ın kendisi toprak rantı sorunuyla ilgili olsa da artı-kâr oranının eşitlenmesi sorununu ortaya koymuştur. "Metaların değerlerinin, üretim-fiyatlarına eşitlenmesi herhangi bir engelle karşılaşmazsa, o zaman rant farklılık rantına dönüşür, yani düzenleyeci (regüle edici) üretim-fiyatları tarafından bazı kapitalistlere verilmesi gereken ve şimdi toprak sahibinin eline geçen artı-kârların eşitlenmesi ile sınırlıdır. O zaman burada, rant, üretim fiyatlarının genel kâr oranı tarafından regülasyonunun sebep olduğu bireysel kâr oranındaki sapmalarda kendi kesin değer sınırını bulur... Son olarak, eğer artı-değerin ortalama kâra eşitlenmesi çeşitli üretim alanlarında yapay ya da doğal tekeller biçiminde engellerle ve özellikle toprak mülkiyeti tekeliyle karşılaşırsa ve böylece üretim-fiyatının üstüne ve böyle bir tekelden etkilenen metaların değerinin yukarısına yükselen bir tekel fiyatı mümkün hale gelirse, o zaman metaların değerinin empoze ettiği limitler böylelikle ortadan kalkmış olmaz. Belirli metaların tekel fiyatı sadece öteki meta üreticilerinin kârının bir kısmını tekel fiyatına sahip olan metalara transfer edecektir. Artı-değerin çeşitli üretim alanları arasındaki dağıtımında yerel bir dengesizlik dolaylı olarak meydana gelecektir, fakat bu durum, bu artı-değerin kendi limitini değiştirmez."[40]

Tekellerin ekonomiyi regüle etmek için özel girişimleri hakkında geçerli olan şey eşit şekilde devlet regülasyonu için de geçerlidir. Burada bu regülasyonun toplumsal işlevini çözümlemeye gerek yoktur. Zaten Bölüm 15'te geç kapitalizmde

40- Marx, *Capital*, cilt 3, s. 839-40. [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 50, s. 755].

devletin 19. yüzyılda ne idiyse öyle kalmaya devam ettiğini göstermeye çalıştık – nihai olarak burjuva sınıfının ("bir bütün olarak sermayenin"), her şeyden önce onun egemen toplumsal-ekonomik katmanının çıkarlarını ancak temsil edebilen bir burjuva devleti. Burada biz devlet regülasyonunun ekonomik işlevi ile ilgiliyiz, başka bir deyişle, onun geç kapitalist ekonomiyi değer yasasının ve kapitalist üretim tarzının hareket yasalarının işleyişinden hepten kurtarmaktaki iddia edilen yeteneği ile. Geç kapitalist ekonomide devlet müdahalesi üç başlık altında toplanabilir: teşvik (stimülasyon), enflasyon ve sübvansiyon. Bu çalışmanın 13 ve 14. bölümlerinde, para ya da kredi yaratma yoluyla sanayi çevrimini ılımlılaştırma girişimini tartışmış bulunuyoruz. Devlet eyleminin, istihdamı artırmak için ya da dolaşım araçlarının ve banka parasının enflasyonu olmaksızın kapasite kullanımını teşvik etmek için hükümet müdahalesiyle sınırlı olduğu optimum durumda, göstermiş olduğumuz gibi bu girişim kuşkusuz bir ölçüde etkilidir. Fakat bu etki iki nedenden ötürü zaman içinde sınırlıdır: Birincisi, ancak eğer eşzamanlı olarak artı-değer oranını ve böylelikle otomatik olarak realizasyon zorluklarını sermaye genişlemesinin koşullarını iyileştirecek ölçüde artırırsa teşvik edici bir etkiye sahip olabilir. (Genel olarak sermaye için, bu bir genişletilmiş yeniden üretim çevrimleri serisi içindeki bir çevrimi "dışarda bırakmaya" eşdeğer olurdu). İkincisi, çevrimsel dalgalanmalar aralığının geçici kısıtlanması bunalımın bir bütün olarak sermaye için olumlu etkisini de azaltır. toplumsal ortalama emek üretkenliğinin ya da kârlılığın altında işleyen birçok işletme hükümet müdahalesi sayesinde daha uzun süre boğulmaksızın suyun üstünde durur. Bu durum toplam sermayenin devalorizasyonunu yavaşlatır, fakat aynı zamanda böyle bir devalorizasyondan kaynaklanan ortalama kâr oranındaki artışı geciktirir. Dolayısıyla, ekono-

mideki bu enflasyonist olmayan devlet müdahalesi optimum durumunda bile, sonuç açıkça kapitalist üretim tarzının çelişkilerini ortadan kaldırmak şöyle dursun, azaltmakta bile başarısız olmaktadır: sadece bu çelişkilerin patlama saatini ertelemektedir. Tarihsel olarak, devletin ekonomiye bu türden teşvik edici müdahalesinin 19. yüzyılın klasik para ve kredi sisteminin etkisine benzer bir etkisi vardır.

Bununla birlikte, daha yukarıda özetlenen nedenlerden ötürü 20. yüzyıl, herhangi bir hükümetin bir aşırı-üretim bunalımının başlangıcından sonra bu "optimum" biçimde bir ekonomik yukarı salınımı doğurmasına hemen hemen hiç tanık olmamıştır. Ekonominin mevcut bu türden teşviklerinin her bir örneği şimdiye değin enflasyonist olmuştur. Bunun temel nedeni tartışılmış bulunuyor, Keynes'in kendisi de buna aşina idi.[41] Tüketici talebinin tek başına uyarılması (teşviki) kapitalist koşullarda iki yönden etkisizdir: birincisi, artı-değer oranını düşürür ve dolayısıyla kâr oranını da ve ikincisi girişimsel yatırım etkinliğini artırmaz – Departman II'deki harcamalardaki sınırlı bir yükselişin olası istisnası ile. Fakat devlet "nihai tüketicilerin" parasal olarak efektif talebini artırmayı dilemekle kalmayıp yatırımların küresel hacmini yükseltmeyi de dilerse, bunu ancak kendi yatırımlarının özel kapitalist işletmelerin yatırımlarıyla rekabet etmemesini sağlayarak –başka bir deyişle, onların zaten kısıtlı pazarlarını ellerinden almayarak– yapabilir. Böylece devlet yatırımları ancak "ek pazarlar" yaratırsa bir yukarı salınımı teşvik edebilir. Tarihsel olarak, silah üretimi ve bayındırlık işleri bu rolü yerine getirmiştir.

Devletin yeni kullanım değerleri ya da "hizmetler" üreti-

41- J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, s. 131, şu ünlü pasajı içerir: "İki piramit, ölüler için iki kitle, bir tanesinden iki kez daha iyidir, fakat Londra'dan York'a iki demir yolu öyle değildir."

minin teşviki ne var ki meselenin sonunu getirmez. Şimdi artı-değerin dağıtımı ya da sermayenin valorizasyonu sorunu doğar. Böylesi devlet harcamaları tamamen vergilerle finanse edilirse, o zaman bir kez daha küresel talepte bir değişim olmayacak ve devlet yatırımları basitçe özel sektörün satışlarında göreli –hatta belki de mutlak– bir gerilemeye yol açacaktır. Ancak bu yatırımlar satın alma gücünde en azından bir ölçüde bir doğrudan nominal artışa sebep olursa –yani ek ödeme araçlarını dolaşıma sokarsa– ancak o zaman ekonomi üzerinde teşvik edici bir etkiye sahip olacaktır (açık finansmanı). Fakat böylesi yatırımlar dolaşımdaki metaların miktarını ek ödeme araçları yaratma ölçüsünde artırmayacağı için kaçınılmaz olarak enflasyonist bir yanları olacaktır.

Dolayısıyla, somut anlamda, ekonomide bir yukarıda salınımı teşvik etmek için (bunalımı yenmek ya da sınırlamak için) devlet müdahalesi düzenli olarak enflasyona yol açmıştır. Bölüm 13'te zaten tartışılmış olan bu konuya dönmenin bir gereği yoktur. Ayrıca Bölüm 9'da silah üretiminin kapitalist üretim tarzının hareket yasaları üzerindeki etkisinin bir çözümlemesinde enflasyonun bu hareket yasalarını zayıflatmaktan ya da ortadan kaldırmaktan aciz olduğunu göstermiş bulunuyoruz. Böylece burada da kapitalizmin çelişkilerinin patlamasını ertelemek için devlet regülasyonunun etkileri bu çelişkileri şiddetlendiren etkilerle yavaş yavaş kaynaşırlar.

Devletin sübvansiyon etkinliği, burjuva devletinin Bölüm 15'te keşfedilen kapitalist üretimin genel koşullarının garantörlüğü işlevinde zaten rüşeym halinde mevcuttur. Bayındırlık ya da altyapı işleri alanındaki her türlü devlet etkinliği toplam sermayenin valorizasyonunu kolaylaştıran "bedava mallar" ve hizmetler yaratır. *Artı-değerin üretimi ve realizasyonunun dolaylı maliyetlerinin* sorumluluğunu devlete yüklemekle, bir bütün olarak kapitalist sınıf değer bakımından da kazanır, ta-

bii eğer bu etkinliği finanse etmenin araçları münhasıran kapitalist işletmelerin kârlarından türemiyorsa. Küçük bağımsız üreticilerin ve bir bütün olarak küçük burjuvazinin gelirleri ile birlikte proletaryanın brüt ücretlerinin vergilendirilmesi böylece toplumsal (devlet) sermaye(si)nin genişlemesinin dolambaçlı yoluyla toplumsal gelirin bir yeniden dağıtımını yapar, bu da artı-değer üretiminde bir artışa yol açar. Bu anlamda, burjuva devletinin artan altyapısal etkinliği kendi içinde özel sermayenin artan bir sübvansiyonuna eşdeğerdir. Bu böylece kapitalist üretim tarzının şiddetlenen yapısal bunalımının bir dışavurumudur – çünkü yükselen kapitalizm zamanında sermaye devlet etkinliğini genişletmekten ziyade sınırlamaya çalışıyordu, hatta devletin kapitalist üretimin genel koşullarını yaratma rolünü bile. Bu yapısal bunalım tekelci kapitalizm çağında ve özellikle onun geç kapitalist evresinde ne kadar şiddetlenirse devletin sübvanse edici etkinliğinin ölçeği de o kadar büyük olur. Bu etkinlik elbette sanayi çevriminin evreleri ile iç içe geçmiştir: sermaye valorizasyonunda bir bozulma zamanlarında sıçrayarak gelişirken,[42] ortalama kâr oranında geçici bir yukarı salınım dönemlerinde ise uygun biçimde kısılır. Devletin altyapıyı genişletme etkinliği böylece hem yapısal hem de çevrimsel etkenler tarafından belirlenir. Bu durum geç kapitalizmde, bir bütün olarak burjuvazinin bu harcamaların çevrime karşı kullanımına dayanan kesimlerinin çıkarları ile belli başlı devlet ihalelerinde uzmanlaşan, böyle projeleri birkaç yıl önceden planlamaya çalışan ve dolayısıyla kendi üretken kapasitelerinin sürekli kullanımını sağlamak için daimi

42- Büyük Depresyon döneminde devlet baskısı altında yapılan zorla kartelleştirme örnekleri için bkz. bizim *Marxist Economic Theory*, Bölüm 14, s. 496-9 ve kârlı olmayan fabrikaların kamulaştırılması ve yeniden kârlılık eşiği geçilir geçilmez özel kapitalistlere geri satılmasının örnekleri için bkz. aynı eserde s. 502-6.

bir altyapı politikasını tercih eden kapitalist işletmelerin (bazı tekeller dahil) çıkarları arasında tipik bir karşıtlık yaratır.[43]

Burada devlet sübvansiyonunun iki farklı biçimi arasında ayrım yapmak gereklidir – doğrudan ve dolaylı sübvansiyon.[44] Sermayeye verilen dolaylı devlet sübvansiyonu doğrudan artı-değer üretimi ile birleştirilebilir. Örneğin hammaddeler, enerji ya da yarı mamul mallar üreten belli sanayi dallarının kamulaştırılması bu kamu sektöründe üretilen metaların ortalamanın altında bir kâr oranıyla, belki de zararla özel işletmelere satılmasına yol açtığı zamanlarda olduğu gibi. Bu durumda, kamulaştırılmış sektördeki işçiler tarafından üretilen artı-değerin bir kısmı özel sermayeye transfer edilmiş olur ki bunun etkisi kapitalist özel işletmelere genel bir sübvansiyonunki ya da özel sermayenin elde ettiği kâr kitlesindeki genel bir artışınki ile aynıdır.[45]

A (diyelim Büyük Britanya'nın, Fransa'nın ya da İtalya'nın) kamulaştırılmış sektörü ve *B* özel sektör olsun. Bu ikisindeki değer yaratımı şu oranlarda olsun:

$$A : 2{,}000\,c + 1{,}000\,v + 1{,}000\,s = 4{,}000$$
$$B : 6{,}000\,c + 3{,}000\,v + 3{,}000\,s = 12{,}000$$

43- Başkaları arasında bkz. Duccio Cavalieri, "La Politica dei Lavori Publicci: Sviluppi Teorici e Indirizzi Programmatici", *Pianificazione*, cilt 3, No. 3, Eylül-Aralık 1966. Burada geniş bir bibliyografya da mevcut.

44- James O'Connor ilginç bir makalesinde "tamamlayıcı" ve "seçici" devlet yatırımları ayrımını yapıyor. Birinciler özel sektörün kârlı üretimi için vazgeçilmez olan kurumlar yaratır (yani altyapı yatırımları), ikinciler ise kârlı olmadığı için özel sektörün terk ettiği ya da hiçbir zaman üstlenmediği yatırımları temsil eder. "The Fiscal Crisis of the State", *Socialist Revolution*, Ocak-Şubat 1970.

45- Özel sermayenin eline geçen toplam kâr kitlesindeki bu artışın yararı açıktır ki her bir sermayeye eşit oranda olmaz: daha ziyade artı-değerin tek tek sermayeler arasında bir yeniden dağıtımına denk düşer.

Şimdi eğer A'da üretilen mallar (ki bunların tamamı B'nin değişmeyen sermayesinin öğeleri olmuştur) 3,000 birime B'ye satılırsa, o zaman B, A'da üretilmiş olan 1,000 birim artı-değeri elde edecektir ve bu sübvansiyon özel sermayenin kâr oranını yüzde 33.3'ten yüzde 44.4'e çıkaracaktır.

Ancak, özel sermayenin çıkarları adına bile, kamulaştırılmış sanayi dalları genişletilmiş yeniden üretim yapabilmelidir (her ne kadar mutlaka hepsinin yapması gerekmese de ve ekonominin özel sektörleri ile mutlaka aynı oranda olmasa da).[46] Dolayısıyla bunlarda üretilmiş artı-değer kitlesinden kesintiler en azından kısmen başka araçlarla telafi edilmelidir, eğer dolaylı sübvansiyonlar sistemi kamulaştırılmış sektördeki kârlılığın sistematik bir biçimde kayboluşuna yol açmayacaksa. Öte yandan bu amaç için gereken emek miktarları nihai olarak ancak (ücretlilerin brüt gelirlerinin daha ağır vergilendirilmesi yoluyla) ücretlerin zararına ya da küçük bağımsız üreticilerin zararına ya da başka yerde üretilmiş artı-değerin zararına elde edilebilir. Bu nedenle, son çözümlemede, dolaylı sübvansiyonlar sistemi ya toplumsal artı-değer oranında bir artışa ya da toplumsal artı-değerin belli kapitalist gurupların lehine ve ötekilerin aleyhine bir yeniden dağıtımına yol açar. Dolaylı sübvansiyon devlet ihalelerindeki aşırı kârlar biçimini de alabilir. Bu kârlar devlete çalışmayan özel firmaların zararına bir artı-değer transferi yoluyla ya da proletaryanın ve küçük burjuvazinin vergilerinde bir artış yoluyla ya da bütün bu varyantların bir kombinasyonu yoluyla elde edilebilir.

Doğrudan sübvansiyonlar genellikle kapitalist işletmelerin

46- Düşen bir göreli ya da hatta mutlak talebe sahip sanayi dallarında kamulaştırma açıktır ki kamulaştırılmış sermayenin yoğun bir devalorizasyonu ile yan yana gidebilir. Fakat bu durum da modernize olmak ya da yeni yatırımlar yapmak koşulu ile mükemmel uyumludur. Bu bakımdan kömür sanayisi örneğine bakılabilir.

zararlarının devletçe karşılanması ya da ek kâr garantileri ya da araştırma ve geliştirme harcamaları gibi belli üretim maliyetlerinin finanse edilmesi biçimini alır.[47] Böylesi doğrudan sübvansiyonlar da toplumsal artı-değer oranında bir artışı ile ya da toplumsal artı-değerin bir yeniden dağıtımı ile sonuçlanır. Sistemin içkin çelişkileri bu şekilde yenilemez. Aksine, bu çelişkiler – daima toplumsal ve ekonomik olarak sınırlı kalması gereken artı-değerin oranındaki herhangi bir artışın öteki tarafında hüküm sürecektir ve kârların üretken sermayenin çeşitli dalları arasındaki dağıtımından etkilenmeyecektir.

Doğal olarak, bu demek değildir ki ekonomide teşvik, enflasyonist kredi parası yaratımı ve özel sermayenin sübvansiyonu olarak sınıflandırılabilen devlet müdahalesi sonuçsuz ya da önemsizdir. İki anlamda bu geç kapitalizmin esas bir özelliğidir. Birincisi, klasik tekelci kapitalizm çağında esas olarak bankalar ve mali sermaye tarafından yerine getirilen, toplam toplumsal artı-değerin çeşitli sanayi dallarına dağıtımına yön vermede toplam sermaye için genel bir takas odası rolü şimdi devlet ve büyük tekellerin ortak eylemi tarafından gittikçe daha çok yerine getirilmektedir. İkincisi, devletin ekonomiye artan müdahalesi nihai olarak emeğin ve üretim araçlarının nesnel toplumsallaşmasının bugünkü derecesinin üretim araçlarının özel mülkiyeti ile çatışmakla kalmayıp aynı zamanda artan sayıda alanlarda bazen onunla doğrudan uyumsuz hale gelmiş olduğunun bir dışavurumudur yalnızca. Bu nedenle devletin, artık özel sermayenin garanti edemediği üretimin önkoşullarını yaratmak için giderek daha çok ekonominin özgün üretken alanlarına müdahale etmesi eğilimi mevcuttur. Bu alanlar fiili altyapıdan ve eğitim ve yönetim alanından, hammadde üretiminin belli dallarına, ulaşım sistemine ve hatta teknolo-

---

47- Bu sorun, seçici yatırım kılavuzluğunun toplumsal önemi sorunu ile birlikte Bölüm 15'te ele alınmıştır.

jik olarak haddinden fazla "ileri atılmış" olan üretim dallarına (örneğin nükleer enerji istasyonları) kadar uzanır.

Geç kapitalist ekonominin devletçe regülasyonunun özgüllüğü ve onun benimsediği rol, yani mevcut sermayenin genişlemesi, yatırımı ve dağıtımı için merkezi bir takas odası olma rolü bu müdahalenin kapitalist üretim tarzının hareket yasaları ile olan bağlantısında yatar. Ekonomi artı-değer üretimi ve realizasyonuna dayalı kalır, hala değer yasasının uzaktan kontrolüne tabidir ve sermaye valorizasyonu baskısı ve bundan doğan büyüme baskısı tarafından yönetilmeyi sürdürür. Bu çerçevede devlet uzun vadede bu üretim tarzının çelişkilerinin ya da hareket yasalarının hiçbirini ortadan kaldırmak şöyle dursun azaltamaz bile. Hele son kertede burjuva sınıf egemenliğinin bir aracı olarak kaldığı için işi daha da zordur. Her ne kadar devlet çoğu zaman tekellerin belli çıkarlarını savunsa da bu işi sistemin ayakta kalmasını tehlikeye atacak dereceye vardıramaz. Devlet hiçbir anlamda "tekel kârları üretmez", hatta başlı başına genişletilmiş yeniden üretim için sorumluluk dahi almaz.

Uzun vadede devlet sermayenin valorizasyon koşullarını iyileştirmeyi ve realizasyon zorluklarını azaltmayı eşzamanlı olarak başaramaz. Kâr oranı düşerse, pazar genişliyor olsa bile sermaye birikiminde de bir düşüş olacaktır. Kâr oranı yüksekse veya yükseliyorsa, sermaye birikimi hala yavaşlayacaktır, şayet aynı zamanda pazarda göreli bir daralma varsa ya da kapasite kullanımı azalırsa. Ekonominin özel ve devletçe regülasyonunun hiçbir kombinasyonu, uzun vadede, yükselen bir kâr oranı *ve* genişleyen bir pazar (her iki Departman'da da yüksek bir kapasite kullanımı) mucizesini başaramamıştır. Mattick de geçenlerde devletin kapitalist üretim tarzında içkin olan çelişkileri uzun vadede başarıyla yenemeyeceği sonucu-

na varmıştır.[48] Ancak o bu doğru sonuca yanlış bir argümanla ulaşıyor, çünkü o devlet harcamalarının artı-değer kitlesinden bir kesintiyi, dolayısıyla da sermaye birikiminde bir geciktirmeyi içerdiğini iddia ediyor. Bu iki nedenle yanlıştır.

Devlet harcamalarının gerçekte artı-değer oranını artırabileceğini ve böylece sermaye birikimini yavaşlatmaktan ziyade hızlandırabileceğini göstermiş bulunuyoruz. Ancak Mattick'in kritik hatası neo-klasik burjuva iktisatçılarına özgüdür: Mattick, tam istihdamın mümkün olduğu ve dolayısıyla bütün sermayenin yatırıma dönüştüğü ve ortalama kâr oranını elde ettiği şeklindeki örtük hipotezden hareket ediyor. Bu varsayım tekelci kapitalizm çağında uygulanamaz. Aşırı-birikmiş sermayenin bir kısmının sadece ortalama faiz elde ettiğini, yani artı-değer *üretimi* açısından atıl kaldığını varsayarsak, o zaman bu sermayenin devletin satın aldığı silahları ya da altyapı tesislerini üretmek için kullanılması pekala artı-değer kitlesini artırabilir ve böylece sermaye birikimini de hızlandırabilir, hatta devlet satın alımlarının bedelini kısmen açık finansmanı yoluyla ve kısmen vergilendirme yoluyla ödese bile. Gelecekteki artı-değerin bir kısmı üzerindeki bir iddia, genişletilmiş yeniden üretim fiilen meydana geldiği sürece, cari artı-değerdeki bir artış ile kesinlikle uyuşmaz değildir. Yeniden üretim sürecine girmeyen metaların üretimi bile üretilen artı-değer kitlesini artırabilir.

Bu çalışmanın başında Bölüm 2, 3 ve 4'te kapitalist üretim tarzının tarihinde geç kapitalizmin yerini ve değer yasasının bu üretim tarzının içkin çelişkilerini yönetme biçimini ana hatlarıyla verdik. Şimdi sonuç bölümünde temel bulgularımızı öne çıkarıp özetleyebiliriz. Geç kapitalist evre, faşizm ve İkinci Dünya Savaşı, artı-değer oranında önemli bir artış

48- Mattick, *Marx and Keynes*, s. 115-18.

yarattığı zaman başladı ve değişmeyen sermayenin önemli öğelerinin fiyatındaki ciddi bir indirim bu artışın ömrünü uzattı. Bu da, "genel olarak sermaye"nin, ortalama kâr oranının uzun vadeli gerilemesini ya da durgunluğunu yenmesine izin verdi. Sonuç, sermaye birikiminde, daimi silahlanma ekonomisinin de desteklediği bir hızlanma oldu ve bu hızlanma şimdi geçen on yılda olgunlaşmakta olan keşifleri ve yenilikleri sardı ve böylelikle üçüncü bir teknolojik devrimi tetikledi.

Bu özgül koşullar altında, hızlanmış sermaye birikimi kâr oranını iki anlamda teşvik etti. Birincisi, emek-gücü istikrarlı olarak serbest bırakıldı, böylece artı-değer oranının yüksek bir düzeyde tutulması sağlandı. İkinci olarak, değişmeyen sermaye öğelerinin maliyetinde bir indirim daha vardı, böylece sermayenin organik bileşimindeki büyüme ilk bakışta göründüğünden çok daha yavaş ve daha ılımlı idi. Dolayısıyla kâr oranı uzun bir süre görece yüksek kaldı; sonuçta geç kapitalizm üretici güçlerin uzun vadeli belli başlı bir büyümesi ile öne çıkmıştır. Bununla birlikte, bu genel gelişme dünya sermayesinin bütün kesimleri arasında eşit olarak dağılmadı. Kapitalist sınıfın bir kesiminin, daha az önemli bir kesimi olsa dahi, malları bu dönemde tümüyle kamulaştırıldı.[49] Emperya-

49- Burada Merkez ve Doğu Avrupa'da, Çin, Kore, Vietnam ve Küba'da tazminatsız olarak kamulaştırılan işletmelerin sahiplerini ya da bu ülkelerin kapitalist sınıfının sosyalist devrimin zaferinden sonra kaçan kesimini kastediyoruz. Bu bir zamanların mülk sahiplerinin kapitalist işlevi görmekten çıktıkları anlamına gelmez. Birçok durumda bunlar sermayelerinin bir kısmını yanlarında götürmeyi ve Batı Almanya, ABD, Kanada, Avustralya, Hong Kong , Singapur ve başka yerlerde yeni kapitalist işletmeler kurmayı becerdiler. Doğal olarak bu görüngü kapitalizmin devrilmemiş olduğu ülkelerdeki ulusallaştırılmış işletmelerin sahipleri arasında daha da yaygın idi. *Compaigne du Canal de Suez*, Bolivyalı kalay devi Patino ya da Union Miniere bugün ilk baştaki işletmelerinin ulusallaştırılmasından öncekinden daha fazla sermayeye sahiptir.

list metropol ülkelerde bir dizi tekel "büyüme sektörü" denen sektörlerde yuvalandılar ve ciddi teknolojik artı-kârlar elde ettiler, sömürge ve yarı sömürgelerle yapılan eşitsiz mübadele bu artı-kârları bir ölçüde büyüttü. Hızlanmış sermaye birikimi esas olarak bu sektörlerde meydana geldi –bunlar genişlemeci "uzun dalga"nın gerçek "taşıyıcıları" idi– ve bu durum talep yapısında bir değişime yol açtı, böylece bazı üretim alanlarının kârlarında göreli ya da mutlak bir gerileme yaşandı: taş kömürü madenciliği, tarım, geleneksel tekstil sanayisi (ve kısmen giyim sanayisi bile), küçük perakendeciler, vs. Bununla birlikte, hızlı genişleme bu dallarda istihdam edilen emeğin geç kapitalizmin büyüme sektörlerine (sanayi ve hizmetler) transfer edilmesine izin verdi ve dolayısıyla "genişlemeci uzun dalga" yeni bir sanayileşme dalgası karakterine büründü (genişlemesine, özellikle Fransa, İtalya, Japonya, Hollanda, İskandinavya, ABD'nin güney eyaletleri, İspanya gibi ülkelerde ve Brezilya, Meksika, Hong Kong ve Singapur gibi birkaç yarı sömürgede; derinlemesine ise, tarım, muhasebe, bankacılık sistemi, belli hizmet sektörleri ve inşaatın "sınaileşmesi" ile). Fakat tam da bu şekilde elde edilen ciddi tekelci artı-kârlardan dolayı, büyüme sektörleri, "nihai tüketiciler"in payına düşen talebin gelişimini ya da toplumsal talebin genel yapısının değişimini aşan bir sermaye birikimi oranı ile öne çıktı. Böylece uzun "canlanma"dan esas olarak sorumlu olan dallarda, daha 1960'ların ortalarında durgun ya da gerileyen üretim dallarında belirmiş olana benzer bir büyüyen aşırı-kapasite ortaya çıktı.

Kredilerin genişlemesi, toptan ve perakende ticaretin "sınaileşmesi", hizmet sektörünün genişlemesi ve üçüncü teknolojik devrimin ulaşım ve iletişim sektöründe olduğu gibi envanter kontrolü gibi etkinliklerdeki yenilikleri dolaşımdaki sermayenin rotasyonunda önemli bir hızlanmaya izin verdi, bu da

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kâr oranındaki yükselişe bir katkı daha yaptı.[50] Ancak bunun ardından sabit sermaye yatırımı projelerinin artan masrafı, yeni fabrikalar ve üretici komplexler inşa etmek için gereken sürenin uzaması, gerileyen özfinansman oranı ve kredilerin daralmasına yönelik büyüyen eğilim sabit sermayenin ve dolaşımdaki sermayenin devir-çevriminin kısalmasını sınırladı ve artık üretken olarak işleyemediği koşullarda giderek daha çok sermayeyi hareketsizleştirme eğilimine girdi ve böylece yeniden kâr oranını düşürdü.

Daha önemli emperyalist ülkelerde, ortalama-üstü büyümenin uzun süresi, eşzamanlı olarak, yedek sanayi ordusunun soğurulması anlamına geldi – yarı-kapitalist periferiden geç kapitalizmin merkezlerine çok sayıda yabancı işçi ithal edilmesine rağmen. Böylece kâr oranı da artı-değer oranındaki düşüş tarafından tehdit edilirken, sermayenin organik bileşimindeki uzun vadeli artış da ne kadar yavaş olsa bile kaçınılmaz olarak olumsuz bir etkide bulundu. Üçüncü teknolojik devrim, sabit sermayenin kısalan devir süresi, emek-gücünün daha yüksek bir entelektüel ve teknik nitelik düzeyinde yeniden üretiminin artan önemi ve kendisi de giderek daha çok devletçe finanse edilen araştırma geliştirmenin büyüyen öneminin hepsi bir araya gelerek şirketler içinde daha çok ekonomik planlama ve bir bütün olarak toplumda ekonomik programlamaya yönelik bir baskı yarattılar. Kompleks üretim sisteminin daha büyük duyarlılığını ve tehlikelere açıklığı, özel ve kamu ekonomik regülasyonu ve toplumsal denetimi için artan bir gereksinim yarattı. Ancak böylesi bir regülasyonun etkililiğinin sınırları

50- Bkz. Helmut Zschocke'nin ilginç hesapları (op. cit., s. 88). Zschocke, Batı Alman sanayisinde dolaşımdaki sermayenin yıllık devir çevrimlerinin sayısının 1950'de 3.86'dan 1968'de 5.10'a yükseldiğini tahmin ediyor. Bilgisayarlı envanter kontrollerinin önemi için bkz. Stephen Bodington, *Computers and Socialism*, Nottingham, 1973, s. 101-2.

üretiının ıneta karakteri ve serınaye valorizasyonu baskısının aşılınaz engelleri tarafından belirlenıniştir. Uzun vadede, tekelci artı-kârlar ve ortalaına kâr oranı, özgül ınetaların pazarı ve özgül işletınelerin büyüıne oranı belirsiz ve değer yasasına tabi kalır.

Sanayi çevriınini regüle etınek için artan girişiınler şiındiye değin sadece büyük eınperyalist güçlerin çeşitli ulusal döviz sahalarının göreli özerkliğinden dolayı başarılı oldu. Bu göreli özerklik, en güçlü eınperyalist gücün para biriıni, ABD doları, altının yan ısıra bir dünya parası olarak işlev görebildiği sürece, dünya pazarının istikrarlı bir genişleınesi ile uyuınlu idi ancak.[51] ABD içinde artı-değer realizasyonu ve serınaye valorizasyonundaki artan zorlukların getirdiği doların satın alına gücündeki istikrarlı erozyon şiındi doların bir dünya parası olına işlevini zayıflatınıştır. Bu ise kendi payına ulusal olarak ınanipüle edilen para biriınlerinin bütün sisteınini tehlikeye sokar ve "genelde serınaye"nin ulusal kesiınlerinin ınüdahalesinden dünya pazarında genel kabul görınüş bir evrensel eşdeğere dönüşü gittikçe daha çok gerekli kılar. "Ulusal" para ve kredi politikasının iş çevriınini ılıınlılaştırınadaki rolü böylece kesin olarak kısılına tehdidi altındadır. Hızlanınış genişleınenin "uzun dalga"sının yeni bir teknolojik devriın koşullarında serınayenin hızlanınış yoğunlaşına ve ınerkezileşınesinin yeni bir evresine yol açtığı ölçüde bu tehdit bir gerçeklik haline gelınektedir ve bu duruın çokuluslu şirketi geç kapitalist işletınenin belirleyici örgütsel biçiıni haline de getirıniştir. Geç burjuva devleti bu örgütsel biçiın üzerinde geçen yılın ve

51- Bu gelişınenin diyalektiği şöyledir ki dünya pazarının coğrafi bir azalınası pekala bu pazarın değer açısından ve satılan kullanıın değerlerinin fiziksel ıniktarları açısından genişleınesi ile birlikte gidebilir. Belli ki, bu döneınin nüfus başına dünya ticaretini ya da bitıniş ınallar sanayisinin en öneınli ürünlerinin ihraç payını 1913 ya da 1929 ile karşılaştırırsak, bu türden bir genişleıne ancak 1960'larda öneınli hale gelıniştir.

daha öncesinin "ulusal" tröstleri ve tekelleri üzerinde olduğundan çok daha az bir etkiye sahiptir. Üretici güçler ulusal devletten daha hızlı büyüdükçe benzer şekilde devletin sanayi çevrimini kontrol etmedeki ve ekonomik yukarı salınım ve büyümeyi teşvik etmedeki rolünü de tedricen geri bırakmaktadır. *Tekeller değer yasasından ulusal sınırlar içinde ne kadar kurtulduklarını sandıkları ölçüde uluslararası ölçüde o kadar ona tabi olmaktadır.*

Son olarak, teknolojik artı-kârlar ve onların elde edilmesi arayışının getirdiği tüm ekonomik süreç kapitalist dünya ekonomisinin her iki kutbunda geniş bir patlayıcı malzeme biriktirmiştir. Uluslararası sermaye hareketleri bugün her zamankinden daha fazla olarak emperyalist tekeller tarafından belirlenirken uluslararası sermaye piyasasında hiçbir tek tiplik yoktur (ne de üretim ilişkilerinin dünya ölçeğinde bir türdeşleşmesinden söz edilebilir). Sonuçta, metropol ülkelerin sakinleri ile sömürge ve yarı sömürgelerde yaşayanlar arasındaki üretkenlik, gelir ve refah farkının istikrarlı olarak artmakta ve bu nedenle bu ikincilerdeki devrimci kurtuluş hareketlerini artırmaktadır. Üçüncü teknolojik devrim metropol ülkelerdeki çalışan kitlelerin gereksinimlerinde derin değişimler getirmiştir – çalışmanın biçim ve içeriğinde nitel değişimler gereksinimi de buna dahildir, fakat geç kapitalizm bu gereksinimleri karşılayamamaktadır. *Artı-değer oranı üzerindeki evrensel bir mücadelenin* patlak vermesinin geç kapitalizmi daha önceden proletaryaya tanınmış olan "haklar"ı bile (özellikle tam istihdam ve ücret görüşmelerinde özerklik) pratikte tanımamaya zorladığı günümüzde bu gereksinimleri karşılaması daha da zordur. Dolayısıyla metropol ülkelerde toplumsal çelişkiler ve gerilimler şiddetlenmektedir. Bunların kökleri son bölümümüzde tartışacağımız toplumsal bunalımın büyüyen evrenselleşmesinde yatmaktadır.

18

Kapitalist Üretim İlişkilerinin Bunalımı

Geç kapitalizm kapitalist üretim tarzının gelişiminin tarihindeki bir çağıdır ki bu çağda üretici güçlerin büyümesi ile kapitalist üretim ilişkilerinin varlığını sürdürmesi arasındaki çelişki patlayıcı bir biçime bürünür. Bu çelişki bu üretim ilişkilerinin yayılan bir bunalımına yol açar.

İlk olarak kapitalist üretim ilişkilerinin özünü daha yakından tanımlamalıyız. Marx'a göre, üretim ilişkileri insanlar arasında maddi yaşamlarının üretimindeki tüm temel ilişkileri içerir.[1] Dolayısıyla bu ilişkileri sermaye ilişkilerinin sadece bir yönüne indirgemek yanlıştır, örneğin canlı emeğin ölü emeğe tabi kılınması gibi ya da bir üretim birimi içinde üreticilerin üretim araçlarıyla olan ilişkisine olduğu gibi. Kapitalist üretim ilişkilerinin özgül niteliği genelleşmiş meta üretiminde

1- Marx: "Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar iradelerinden bağımsız olarak çeşitli ilişkilere, yani maddi üretim güçlerinin verili bir aşamasına uygun olan üretim ilişkilerine kaçınılmaz olarak girerler. Bu üretim ilişkilerinin *bütünü* toplumun ekonomik yapısını oluşturur." *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 20 (İtalikler bizim).

yatar. Genelleşmiş meta üretimi, üreticilerin üretim araçlarından koparılmasının, köle emeği dönemindekinden farklı olan belirli biçimini; artı ürünün mal edilmesinin feodalizmdekinden farklı olan belirli biçimini; toplumsal emeğin yeniden oluşturulmasının belirli biçimini, üretim birimleri arasındaki bağlantıyı, vs belirler. Genelleşmiş meta üretimi, emek gücü ve emek araçlarının kendilerinin meta haline gelmiş olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla kapitalist ilişkiler, üreticilerin, her sınıflı toplumda var olmuş olan "yöneticilere" ya da "birikimcilere" tabiiyetinden basitçe türetilemez. Bu ilişkiler emek metasının üretim araçlarının *sahiplerine satışını*, bu sahiplerin, mal edindikleri değer miktarlarını onlarda içerilen artı-değeri realize etmek ve genişletilmiş bir ölçekte üretimi sürdürmek için para ile *mübadele* etmesi gereken, birbiriyle rekabet halindeki farklı sermayeler halinde parçalara ayrılmasını[2] ve bu ek sermayenin rekabet kısıtı tarafından belirlenen bir süreçte ayrı birimlerde *birikimini* içerir.

Maddi üretim düzenli bir hammadde arzı, makineler ve öteki emek aletleri, yardımcı malzemeler ve enerji kaynakları olmaksızın düşünülemeyeceği gibi işçiler ve emek araçları arasındaki belirli bir ilişki olmadan da düşünülemez. Bu nedenle Marx sermayeyi insanlar arasındaki özgül bir ilişki olarak –yani üretim ilişkilerinin özgül bir türü olarak– tanım-

2- "Değer sermayenin temelini oluşturduğu için ve dolayısıyla zorunlu olarak ancak *karşı-değer* ile mübadele yoluyla var olduğu için, böylece zorunlu olarak kendini kendinden kovar. Dolayısıyla, evrensel bir sermaye, karşısında kendisiyle mübadele edeceği yabancı sermayeler olmayan bir sermaye olmayan bir şeydir – ve mevcut bakış açısından ücretlilerden ya da kendisinden başka bir şey onun karşısında değildir. Sermayeler arasındaki karşılıklı iticilik sermayede zaten realize edilmiş mübadele değeri olarak içerilmiştir." Marx, *Grundrisse*, s. 421. Ayrıca daha önce zikredilen alıntıya bkz.: "Sermaye birçok sermayeler şeklinde var olur ve ancak bu şekilde var olabilir ve dolayısıyla onun öz belirlenimi birbirleriyle karşılıklı etkileşimi olarak görünür." *Grundrisse*, s. 414.

ladığı zaman eşzamanlı olarak meta üretimini de aynı şekilde insanlar arasındaki özgül bir ilişki olarak tanımlar.[3]

İşletmelerin birbirinden mübadele değerleri olarak üretim araçları, hammaddeler ve enerji kaynakları satın almaları da olgusu benzer şekilde kapitalist üretim tarzının karakteristik üretim ilişkilerinin özgül bir yönünü oluşturur. Eğer sermaye ve emek arasındaki ilişki işletme *dahilinde* tümüyle ilga edilseydi (diyelim onları üretici kooperatiflerine dönüştürmek suretiyle) fakat bu kooperatifler arasında genelleşmiş meta mübadelesinin hüküm sürmesine (yani üretim araçlarının meta olarak karşılıklı alım satımına) hala izin verilseydi, o zaman üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasının kendisinin kapitalist üretim ilişkilerinin bu öğesinin varlığını sürdürmesi tarafından yeniden üretilmesi sadece bir zaman meselesi olurdu.[4]

İnsanlar meta üretirler çünkü ellerindeki toplumsal emek *daha önceden* "birbirinden bağımsız olarak yürütülen özel görevlere" bölünmüştür.[5] Emeğin aldığı bu karakteristik biçim

3- Marx: "Sermaye-kâr, ya da daha iyisi sermaye-faiz, toprak-rant, emek-ücretler üçlüsünde, değerin bileşenleri ile genelde servet ve kaynakları arasındaki bağlantı olarak gösterilen bu ekonomik üçlüde kapitalist üretim tarzının tam bir mistifikasyonunu, toplumsal ilişkilerin şeylere çevrilmesini, maddi üretim ilişkilerinin bunların tarihsel ve toplumsal belirlenimiyle doğrudan birleştirilmesini görüyoruz. Burası büyülü, çarpıtılmış ve tepe taklak edilmiş bir dünyadır, burada Bay Sermaye ile Bayan Toprak toplumsal karakterler olarak ve aynı zamanda doğrudan sadece şeyler olarak hayalet yürüyüşü yaparlar." *Capital*, cilt 3, s. 808. [Karş. *Kapital*, cilt 3, Bölüm 48, s. 728].

4- Marx: "Fakat *paranın* değersizleştirilmesinin ve *metaların* yüceltilmesinin sosyalizmin özü olduğunu ciddi ciddi beyan etmek ve böylece sosyalizmi metalar ve para arasında var olan kaçınılmaz ilişkinin çok temel bir yanlış anlamasına indirgemek M. Proudhon ve okuluna kalmıştı." *Critique of Political Economy*, Londra, 1971.

5- Marx: "Genel bir kural olarak, yararlı maddeler, yalnızca, işlerini birbirinden bağımsız olarak yürüten özel bireylerin ya da birey guruplarının emeklerinin ürünleri oldukları için meta haline gelirler. Bütün bu özel bireysel emeklerin toplamı, toplumun toplam (agregat) emeğini oluşturur. Üreticiler ürünlerini mübadele edinceye kadar birbirleri ile toplumsal temas

de toplumsal işbölümünün ve toplumsal emek aletlerinin gelişimi tarafından belirlenen belirli bir diyalektiğe bağlıdır. Toplumsal emek, az çok kendine yeten küçük üretim birimlerinde (kabile, boy ya da köy topluluklarında) uygulandığı sürece, emeğin doğrudan toplumsal niteliği, gelenek, ritüel ve temel örgütlenmeye dayalı basit bir *a priori* bir kural tarafından fazla zorlanmaksızın sağlanır. İş bölümü, mübadele, özel mülkiyet ve basit meta üretiminin gelişimi bu toplumsal emek-kapasitesini tedricen özel görevlere ayırır, bunların toplumsal niteliği pazardaki meta ilişkileri dolayımıyla *a posteriori* olarak ve ancak metanın değerinin (kapitalizmde: ortalama kârın) realizasyonu biçimindeki kritik sınavı geçtikten sonra tümüyle ya da kısmen kabul edilir ya da hiç edilmez.

Bir yandan, toplumsal emeğin birbirinden bağımsız olarak yürütülen özel görevlere bölünmesinin (atomizasyonunun) bu uzun tarihsel süreci, kapitalist üretim tarzından önceki aşamada doruğa ulaşırken, öte yandan, bu üretim tarzının ve ona tekabül eden teknolojinin gelişimi ile birlikte karşıt bir eğilim devreye girer. Sermaye sürekli artan sayıda işçiyi bilinçli bir biçimde örgütlenmiş bir emek sürecinde bir araya getirir. İnsanlığın gittikçe daha çok kesimlerini, nesnel olarak toplumsallaşmış ve karşılıklı bağımlılığın binlerce ipiyle birbirine bağlanmış emek süreçlerinde birleştirir. Kapitalist üretim tarzının temel çelişkisi –emeğin artan nesnel toplumsallaşması ile özel mal edinmenin sürdürülmesi arasındaki çelişki[6]– böy-

kurmadıkları için her üreticinin emeğinin özgül toplumsal niteliği mübadele işlemi haricinde kendini göstermez. Başka bir deyişle, bireyin emeği, yalnızca mübadele işleminin doğrudan doğruya ürünler arasında ve dolaylı olarak onlar aracılığıyla üreticiler arasında kurduğu ilişkiler yoluyla, kendini toplumun emeğinin bir parçası olarak dışa vurur." *Capital*, cilt 1, s. 72-73. [Karş. *Kapital*, cilt 1, Bölüm 1, Kesim 4, s. 88].

6- Engels: "Üretim araçları ve üretimin kendisi özünde toplumsallaşmıştı; fakat bireylerin özel üretimini ve dolayısıyla herkesin kendi ürününe sahip

lece, bir yandan, (sadece bireysel fabrikalar bağlamında değil, aynı zamanda büyük ya da dünya çapında şirketler bağlamında), özel emeğin artan yok oluşu ile, öte yandan, özel emeğe dayalı üretimin amacı olarak mübadele değerinin meta biçiminin ya da kârın varlığını sürdürmesi arasındaki çelişkiye tekabül eder.

Kapitalist üretim tarzı ancak üretim güçlerinin gelişiminin belli bir aşamasında mümkün olur – emeğin sermayeye önce biçimsel olarak sonra da fiilen dahil edilmesinin maddi önkoşulları var olduğu zaman. Daha önce betimlenmiş olan toplumsal önkoşullar bu maddi öncüllerden doğal olarak önce gelir. Böylece kapitalist üretim tarzı emeğin toplumsallaşmasının, hem gerçek hem de çelişkili olan, belli bir gelişim düzeyini öngörür. Temel işbölümü, küçük tüketici birimleri için kullanım değerlerinin hemen hemen değişmeyen emek aletleriyle üretildiği ve üreticilerin karşılıklı bağımlılığının sadece birkaç gereksinimin karşılanması için başkalarının emeğine kısmi bağımlılığa indirgendiği tam özel emek aşamasında durdurulduğu zaman basit meta üretiminin gelişmesi elbette mümkündür ancak kapitalist meta üretiminin değil. Emeğin toplumsallaşmasının düzeyi, emek üretkenliği ve toplumsal artı ürünün gelişimi, hepsi, bu aşamada, genelleşmiş kapitalist meta üretimine izin vermek için hala çok düşüktür.[7]

Bunun ortaya çıkması için, emeğin toplumsallaşması emeğin bireysel niteliğinin yerini almaya başlamalıdır. İmalatta ve

olmasını ve pazara götürmesini öngören bir mal edinme biçimine tabi kılınmıştı. Üretim tarzı, her ne kadar bu mal edinme biçiminin dayandığı koşulları ortadan kaldırsa da, ona tabi kılınır. Yeni üretim tarzına kapitalist niteliğini veren bu çelişki, bugünkü toplumsal uzlaşmaz karşıtlığın (antagonizmanın) *tümünün çekirdeğini içerir.*" *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*, Marx Engels, *Selected Works*, s. 420. Ayrıca bu pasajın devamına bkz. [Karş. Sol Yay., 1993, s. 84-85].

7- Marx, *Grundrisse*, s. 397-8.

büyük işletmelerdeki iş bölümü çeşitli meslekler arasındaki iş bölümüne eklenmelidir. Üreticilerin çoğunluğu kendi gereksinimleri için üretmekten tümüyle vazgeçmeli ve bu gereksinimleri esas olarak pazar yoluyla tatmin etmelidir. Bu da gelişmiş makineler talep eder, yani onsuz büyük ölçüde genişletilmiş ek makinelerin hiç üretilemeyeceği, çok daha büyük bir toplumsal artı ürün. Makinelerin üretimi, emeğin maddi üretkenliğinin gelişimi, emeğin nesnel toplumsallaşması sürecinin sürekli hızlanması – bütün bunlar kapitalist üretim tarzının tarihsel olarak ilerici kazanımlarını oluşturur.[8]

Emeğin sermaye eliyle bu toplumsallaşmasının uzlaşmaz (antagonist) niteliği, işçinin şimdi hem kendi ürününü hem de emek araçlarını yabancı, düşman ve kendisinden koparılmış ve gizemli bir biçimde sermayede içkin olan bir şey olarak karşısında görmesi olgusundan ibarettir. Marx, kapitalizmde emeğin nesnel toplumsallaşmasının, işçiye karşı öylesine ezici olan bu biçiminin başka şeyler arasında, işçilerin kendi ortak üretici gücünün onlardan koparılmış bir *şey* haline geldiği bir üretim sürecinde işçinin kendisini *bireysel olarak* ve işçiler kitlesinin kendilerini *atomize edilmiş* bir biçimde meşgul etmek zorunda olmasına atfedilebileceğini vurgulamıştır:

"Gerçekte işbirliğindeki *komünal* birlik, emek ürünlerinin *makine* olarak iş bölümünde, doğal güçlerin ve bilimlerin uygulamasındaki kombinasyonu – bütün bunlar tek tek işçilerin karşısına bağımsız bir biçimde, işçinin müdahalesi olmaksızın ve çoğu zaman ona karşı, *yabancı, maddi, önceden verilmiş* bir şey olarak, maddi oldukları ölçüde ondan bağımsız olan ve onu *yöneten emek araçlarının* varlığının çıplak biçimi olarak; ve bu durum kendi kombinasyonları ile oluştuğu sürece bütün iş yerinin kapitalistte ve onun dalkavuklarında somutlaş-

8- Ibid, s. 309, 699-700.

mış olan görüş ve iradesi olarak –kapitalistte yaşayan sermaye *işlevleri* olarak– çıkar. Kendi emeklerinin toplumsal biçimleri –öznel ve nesnel– ya da kendi toplumsal emeklerinin biçimi tek tek işçilerden tümüyle bağımsız olarak kurulmuş ilişkilerdir; sermayede içerilen işçiler bu toplumsal formasyonların öğeleri olurlar, fakat bu toplumsal formasyonlar onlara ait değildir. Dolayısıyla bunlar işçilerin karşısına bizzat sermayenin *biçimleri* olarak çıkar, kendi yalıtılmış emek kapasitelerinden ayrı olarak, sermayeye ait olarak, sermayeden kaynaklanan ve ona dahil olmuş kombinasyonlar olarak çıkar. Bu da, bir yandan, bizzat emek kapasitelerinin bu biçimler tarafından bağımsız bir güç olarak güçsüz ve dolayısıyla kapitalist bağlamın *dışında* kılındığı ölçüde ve böylece onun bağımsızca üretme yeteneği kırıldığı ölçüde ve öte yandan, makinelerin gelişimi ile birlikte emeğin koşullarının emeği teknolojik olarak da yönetir göründüğü ve aynı zamanda onun bağımsız biçimlerinin yerini aldığı, bastırdığı ve gereksizleştirdiği ölçüde daha da gerçek olan biçimleri benimser. İşçilerin emeklerinin toplumsal niteliğinin belli bir anlamda sermayeleşmiş bir biçimde –örneğin makinelerde emeğin görünür ürünlerinin emeği yönetir göründüğü hallerde olduğu gibi– onların karşısına çıktığı bu süreçte aynı şey doğal olarak doğal güçlere ve bilime, genel tarihsel gelişmenin en mükemmel soyut örneği içindeki ürününe olur – bunlar da işçinin karşısına sermayenin *güçleri* olarak çıkar. Bunlar fiiline tek tek işçilerin bilgi ve becerisinden ayrı hale gelir ve –kaynaklarına bakıldığında, yine emek ürünü olsalar dahi– emek sürecinde göründükleri her yerde sermayeye *dahil olmuş* görünürler."[9] Marx şunları da ekledi: "Emeğin toplumsal doğal gücü bildiğimiz *sermaye genişlemesi sürecinde* gelişmez, fiili emek sürecinde gelişir. Do-

9- Marx, *Resultate* ..., s. 158, 160.

layısıyla kendini bir *şey* olarak, onun kullanım değeri olarak sermayeye ait özellikler olarak sunar. Üretken emek –değer üreten emek– sermayenin karşısına *yalıtılmış* işçilerin emeği olarak çıkar, bu işçiler üretim sürecinde ne tür toplumsal kombinasyonlara girerse girsin. Dolayısıyla işçiler açısından sermaye emeğin toplumsal üretken gücünü temsil ederken, sermaye açısından üretken emek daima sadece yalıtılmış işçilerin emeğini temsil eder."[10]

Marx'ın sosyalist toplumu daima *birleşmiş üreticilerin* bir toplumu olarak tanımlamasının nedeni budur; çünkü bir kez üretim ve emek sürecindeki bu yalıtılmışlık tamamen ve hepten ortadan kaldırıldığı zaman ve eğer üreticiler bundan böyle ortak olarak, *gönüllü* bir birliktelik içinde emek süreçlerini örgütler, planlar,[11] tartışır ve gerçekleştirirse, o zaman doğal olarak üretimin *toplumsal* gücünün gizemi kaybolur ve bu güç üreticilere "dışsal" bir kolektif güç olarak artık şeylere yapışmaz, fakat bütün işçilerin ortak, ortak planlanmış ve ortak örgütlenmiş emek kapasitesinin sonucu olarak görülür.

Emeğin nesnel toplumsallaşması teknoloji, bilim ve üretici güçlerin gelişiminin geri çevrilemez kıldığı bir süreçtir. Fakat onun toplumsal yapıyla kombinasyonunun somut biçimi kapitalist ve kapitalist olmayan ekonomik düzenlerde temelden farklıdır. Kapitalist üretim tarzının limitleri dahilinde emeğin toplumsallaşması ancak dolaylı biçimde hüküm sürer. Ekonomik kaynakların ekonominin çeşitli dalları arasında, ortalama

---

10- Ibid, s. 162.

11- Marx: "Şimdi de bir değişiklik olsun diye, kendi işlerini ortak üretim araçları ile yapan bir özgür bireyler topluluğunu hayal edelim, bu toplulukta bütün bireylerin emek gücü topluluğun birleşik emek gücü olarak bilinçli bir biçimde uygulansın. .. Emek zamanı ... ikili bir rol oynamaktadır. Bu zamanın belirli bir toplumsal plana uygun olarak tahsisi, yapılacak farklı türde işler ile topluluğun çeşitli gereksinimleri arasında uygun bir oran kurar." *Capital*, cilt 1, s. 78-9. [Karş. *Kapital*, cilt 1, s. 93-94].

kâr oranının dalgalanmalarına ve bu orandan sapmalara tekabül edecek biçimde dağılımını belirleyen hala değer yasasıdır (sermaye esas olarak artı-kârların elde edilebileceği sektörlere akar). Eğer, bunun aksine, kapitalist üretim tarzı –yani genelleşmiş meta üretimi– ortadan kaldırılmış ise, o zaman birleşmiş üreticiler emeklerinin nesnel toplumsallaşmasını *a priori* olarak idrak edebilirler. Ekonomik kaynaklar ekonominin çeşitli dalları arasında *toplumsal olarak* belirlenmiş önceliklere göre planlı bir biçimde dağıtılacaktır. İşte o zaman emeğin niteliği doğrudan toplumsal hale gelir ve "toplumsal olarak gerekli emek-zamanı" (toplumsal olarak gerekli emek miktarı) kategorisi, artık sermayenin valorizasyonundan başka bir anlam taşımaz.[12]

Genelde bu noktada Marx'ın üretim ilişkileri kavramının ikinci bir yanlış anlaması ortaya çıkar: bu ilişkileri "teknik" ve toplumsal" ilişkilere bölme girişimi.[13] Elbette, belli üretim ilişkileri için teknik *önkoşullar* vardır. Modern makineler olmaksızın emeğin sermaye başlığı altında gerçekten içerilmesi mümkün olmadığı gibi, küçük işletmelerin teknolojilerinin bir dönüşümü olmaksızın onları zanaatçi emek yöntemleri temelinde etkili biçimde toplumsallaştırmak da mümkün de-

12- Doğal olarak bu demek değildir ki ekonomik hesaplama ve emek maliyetlerinin –emekten tasarruf etmek amacıyla– karşılaştırılması da benzer şekilde kaybolacaktır. Tersine: eskisinden daha önemli hale gelirler. Çünkü şimdi daha net, genel toplumsal düzeyde, meta üretiminde hesaplanmayan fakat toplumun arkasında "toplumsallaştırılan" bütün maliyetleri hesaba katarak değerlendirilebilirler. Ayrıca, fiilen harcanmış olan bütün emek miktarlarının kesin bir muhasebesi ile ölçülebilirler (bunların şimdi iş saatleri ile mi yoksa para miktarları ile mi ifade edildiğine bakmaksızın). Çünkü bizzat toplum bundan böyle ekonomik kaynaklarını üretimin farklı dalları arasında dağıttığı için kolektif olarak örgütlenmiş emeğin herhangi bir kısmının doğrudan toplumsal niteliğinden sorumluluğundan feragat edemez.

13- Başkaları yanında bkz. Poulantzas, agy, s. 64-7.

ğildir.[14] Fakat buradan, "teknik üretim ilişkileri" emeğin "tam bir toplumsallaşmasına" ya da "ürünlerin" toplum tarafından "tam bir mal edinimine" izin vermediği sürece, meta üretiminin bir devamı olmalıdır[15] sonucuna varmak, Marx'ın, üretim ilişkilerini insanlar arasındaki ilişkiler olarak tanımlayan anlayışını insanlar ile şeyler arasındaki ilişkilere indirgemektir - başka bir deyişle, yeni bir teknoloji fetişizmi getirmektir.

Emeğin niteliği *doğrudan* teknoloji tarafından belirlenmez, ne de üretici güçlerin ulaştığı gelişim aşaması onun tarafından belirlenir. Her bir yalıtılmış üretim birimi içinde kesinlikle öyle belirlenmez.[16] Hatta ne de bir bütün olarak toplumda öyle belirlenir. Birbirinden temelden farklı iki toplumsal yapı tek bir belirli teknoloji düzeyine tekabül edebilir. Toplumsal devrim çağlarında durum daima bu olacaktır.[17] Böyle dönemlerde, mevcut üretim ilişkilerini aşma eğiliminde olan yeni teknolojinin gelişimi geleneksel toplum düzeni içinde gittikçe daha eksik, çelişkili ve yıkıcı olmaya başlarken, aynı zamanda başka bir yerdeki yeni, devrimci üretim ilişkilerinin –bunlar bütün yapılar gibi "adım adım" getirilemez– devreye sokulması teknolojinin mevcut durumunun önüne geçme eğiliminde olacaktır (böylece tam da yeni üretim güçlerinin

14- Bununla birlikte bu türden toplumsallaşmalar, eğer geniş bir temelde basit işbirliği yoluyla emekten tasarruf etmeyi olanaklı kılarsa (Çin komünlerinde görüldüğü gibi) üretici güçlerin gelişimini hızlandırabilir.

15- Bu tez Charles Bettelheim tarafından *La Transition vers l'Economie socialiste* (Paris, 1968) adlı kitabında genişçe ileri sürülmektedir.

16- Bkz. Bettelheim'ın anılan kitabındaki iddiası.

17- "Gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine, ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar." Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz.

dinamik bir gelişimi için gereken mekanı yaratacaktır). Kapitalizm ile sosyalizm arasındaki geç kapitalizmin ve çağdaş geçiş toplumlarının paralel fakat farklı sorunlarının izleri, üretim güçleri ve ilişkilerinin bu belirli diyalektiğine götürülebilir.[18]

Dolayısıyla, üretici güçler ile toplumsal üretim ilişkileri arasında artan bir çelişkiler döneminde, bilim ve teknolojinin olanaklı kıldığı bütün yeniliklerin toplumsal üretim ilişkileri dönüştürülmeden önce tamamlanacağı beklenemez. Ne de olsa, bu çelişki, tam da, *potansiyel* bir teknik ve bilimsel devrimin mevcut toplumsal üretim ilişkileri içinde ancak *kısmi* bir biçimde gerçekleşebileceği olgusunda ifade edilmektedir. Geç kapitalizmde büyük sanayide genel otomasyon olanaksızdır. Dolayısıyla kapitalist üretim ilişkilerini devirmeden önce böylesi bir genelleşmiş otomasyon beklemek tıpkı sadece otomasyonun ilerlemesi yoluyla kapitalist üretim ilişkilerinin ilgasını ummak kadar yanlıştır.[19]

Kapitalist üretim ilişkilerinin bunalımı genel bir toplumsal bunalım olarak görülmelidir – yani tüm geç kapitalizm çağı boyunca işleyen tüm bir toplumsal sistem ve üretim tarzının tarihsel gerilemesi olarak. Bu klasik aşırı-üretim bunalımları

18- Bu diyalektiğe haksızlık etmemek için şunları da eklemek gerekir: 1. Mevcut üretim güçlerinin, yeni, toplumsallaşmış üretim ilişkileri açısından olgunluğu emperyalist *dünya* ekonomisi düzeyinde oluşur; 2. Eşitsiz ve birleşik gelişme yasası tarafından belirlenen bu olgunluğun kışkırttığı toplumsal bunalım, zamanda ve mekanda eşzamanlı değil, kesintili gelişir ve başlangıçta sadece ulusal sınırlar dahilinde başarılı olan sosyalist devrimleri olanaklı ve gerekli kılar; 3. O zaman üretici güçlerin uluslararası gelişimi ile üretim ilişkilerini devrimcileştirmeye yönelik ulusal girişimler arasında yeni bir çelişki doğar.

19- Roger Garaudy'nin *The Turning Point of Socialism*, Londra, 1970'teki görüşlerinin ve kısmen de Richta Report'un, Politische *Ökonomie des 20. Jahrhunderte*, Frankfurt, 1970'teki görüşlerinin altında yatan bu türden bir umuttur.

ile ne özdeştir ne de onları dışlar. Bu toplumsal bunalımın en yüksek tepe noktaları sınıf mücadelesinin devrim öncesi ve devrimci durumlarıdır, böylesi zamanlar, proletaryanın, kapitalizmi devirme ve sosyalizme geçişi başlatma tehdidini nesnel olarak ortaya koyduğu, sınıf mücadelesinin burjuva devletinin doğrudan siyasal bir bunalımında doruğa ulaştığı zamanlardır. Böylesi doruklar, kapitalist üretim ilişkilerinin, işçileri fabrikalarda, sanayide, yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde geçici ikili iktidar organlarını kurmaya zorlayan tüm epizotları tarafından güçlü bir biçimde hazırlanır. Bu durumun Fransa'da Mayıs 1968'de ve İtalya'da 1969'da olduğu gibi hiçbir ekonomik resesyonun olmadığı koşullarda mı olacağı yoksa 1974-75'te İspanya'da olduğu gibi, böyle bir resesyonun olduğu koşullarda mı meydana geleceği çağın doğasına dışsal olan konjonktürel etkenlere bağlıdır. Savaş sonrası genişleme uzun dalgasının sona ermesinin esas ve içsel sonucu ve 1960'ların ikinci yarısından itibaren başlayan, artı-değer oranı üzerinde şiddetlenen mücadele, nitel olarak keskinleşmiş sınıfı çatışmalarına doğru dünya çapında bir eğilimdir ve kapitalist üretim ilişkilerinin endemik bunalımını patlama noktasına getirecektir.

Bundan böyle kapitalist üretim ilişkilerinin bunalımı, mevcut ya da potansiyel biçimindeki emeğin teknik temeline gittikçe daha az tekabül eden, üretim birimleri (işletmeler) içinde ve arasındaki ilişkilerin, insanlar arasındaki ilişkilerin bir sisteminin bunalımı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bunalımı sadece mal edinme, valorizasyon ve birikimin kapitalist koşullarının bir bunalımı olarak değil, fakat aynı zamanda meta üretiminin, kapitalist iş bölümünün, kapitalist işletme yapısının, burjuva ulusal devletinin ve emeğin bir bütün olarak sermaye başlığı altında içerilmesinin bir bunalımı olarak tanımlayabiliriz. Bütün bu çoklu bunalımlar *tek* bir gerçekliğin,

tek bir toplumsal-ekonomik bütünlüğün, kapitalist üretim tarzının farklı yüzleridir sadece.[20]

Kapitalist üretim ilişkilerinin bunalımı mal edinme, valorizasyon ve birikimin kapitalist koşullarının bir bunalımı olarak görünür. Daimi enflasyona ilişkin tartışmamızda, sistemin şimdi istikrarlı altın değerlerinin "normal" koşulları altında –başka bir deyişle, kredi ve paranın daimi enflasyonu olmaksızın– üretken kapasitesinin önemli bir kısmını kullanamadığını vurgulamış bulunuyoruz. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen "genişleme tonlu uzun dalga" evresinde olduğu gibi ekonomik görüngülerin yüzeyinin altına nüfuz eden bir teorik çözümleme açısından temel realizasyon zorlukları hiç bu kadar bariz olmamıştır.

Maliyet fiyatlarını düşürmek, emeğin üretkenliğini artırmak, emeği toplumsallaştırmak, makineleri geliştirmek ve sermayenin organik bileşimini yükseltmek yönündeki daimi rekabetçi baskı ifadesini *kullanım-değerleri küme'sindeki oransız bir büyümede* kaçınılmaz olarak bulur. Böylece "birçok sermayeler" pazarın daimi, yapay bir genişlemesine ve kitlelerin gereksinimlerinin genişletilmesine doğru itilirler.[21] Tek tek

---

20- Marx: "Kapitalist üretim daha başlangıçta iki karakteristik özellikle ayırt edilir. *Birincisi*. Ürünlerini metalar olarak üretir. Meta üretmesi olgusu onu öteki üretim tarzlarından ayırmaz; ama, meta olmanın, ürünlerinin egemen ve belirleyici karakteristiği olması olgusu, onu diğer üretim tarzlarından ayırır... Kapitalist üretim tarzının *ikinci* ayırdedici özelliği, üretimin dolaysız amacı ve belirleyici dürtüsü olarak artı-değer üretimidir. Sermaye, özü bakımından, sermaye yaratır ve bunu, ancak, artı-değer üretmesi ölçüsünde yapar. Göreli artı-değere ilişkin tartışmamızda ve ayrıca, artı-değerin kâra dönüşmesini gözden geçirirken, kapitalist döneme özgü bir üretim tarzının nasıl bunun üzerine kurulu olduğunu görmüştük: bu, emeğin toplumsal üretici güçlerindeki gelişmenin özel bir biçimi idi, ama emekçinin karşısına, sermayenin bağımsız hale gelmiş güçleri olarak çıkıyor ve dolayısıyla, emekçilerin kendi gelişimi ile tam bir karşıtlık halinde bulunuyordu." *Capital*, cilt 3, s. 857-8. [*Kapital*, cilt 3, Bölüm 51, s. 771].

21- "Küçük bir miktar mal arzı için değerli bir makine istihdam edilseydi, o

her kapitalist "kendi" işçilerinin tüketimini kısıtlamak istese de bir bütün olarak kapitalist sınıf tüketici malları pazarını genişletmelidir ve aynı zamanda sermayenin valorizasyonunu sağlamalıdır. Kapitalist sınıf bu çelişkiyi bazı yollarla *kısmen* giderebilir. Birincisi, tüketici malları üretimini gittikçe daha "dolaylı" hale getirebilir, öyle ki toplam hasılanın büyüyen bir kısmı tüketici mallarından ziyade üretim araçlarından oluşsun.[22] İkincisi, üretilen tüketici mallarının önemli bir kısmını proletarya dışındaki toplumsal sınıflara (yurt içi ve yurt dışındaki köylüler ve zanaatkarlara) satabilir ya da satın alma gücünü basit meta üreticilerinin ya da öteki kapitalistlerin (dünya pazarının yeniden bir bölüşümü suretiyle "yabancı" kapitalistler dahil olmak üzere) aleyhine kaydırabilir. Üçüncüsü, tüketici mallarının artan bir kısmını gelirle mübadele etmek yerine krediyle satabilir (özel borçlanmada artış). Son olarak, kitle tüketiminin büyümesinin ("kendi" işçilerinin tüketimi dahil olmak üzere) toplam meta değerlerindeki büyümeden oransal olarak daha az olmasını sağlayabilir, öyle ki göreli artı-değer üretimi artsın.

Ancak bu çarelerin hiçbiri, eşzamanlı olarak artı-değer realize etmek ve artı-değer oranını yükseltmenin zorluğunun doğrudan kapitalist üretim tarzına bağlı olduğu olgusunu bastıramaz, çünkü sermayenin yeniden üretim süreci bir yanda emek süreci ve sermaye valorizasyonu ile öte yanda dolaşım

---

zaman bu makine bir üretici güç olarak hareket etmezdi, fakat malı işi makine kullanmadan yapmaktan sınırsızca daha pahalıya kılardı. Makineler değer içerdiği ölçüde değer yaratmaz –çünkü o değer basitçe yer değiştirir– fakat göreli artı zamanı artırdığı ya da gerekli emek zamanını azalttığı ölçüde değer yaratır. O zaman, kapsamının büyüdüğü oranda, ürünler kitlesi de artmalıdır ve istihdam edilen canlı emek görece azalmalıdır. *Sabit sermayenin değeri etkisine göre ne kadar küçük ise amacına o kadar uygundur.*" *Grundrisse*, s. 739.

22- Resmi rakamlara göre, ABD'nin toplam sınai hasılasının bir yüzdesi olarak tüketici malları üretimi 1939'da yüzde 39'dan 1969'da yüzde 28'e düştü. *Federal Reserve Bulletin*, Temmuz 1971.

ve realizasyon sürecinin bir birliğini temsil eder, öyle ki sermaye birincisini ancak uzun vadede ikincisinin belirsizliğini artıran veya bunun tersini yapan araçlarla sağlayabilir.

Ticaret ve kredi (kredi parasının daimi enflasyonu şeklindeki geç kapitalizme özgü biçim dahil olmak üzere) artı-değer realize etmenin güçlüklerini geçici olarak savuşturmanın iki temel aracıdır. Ticaret ve banka sermayesinin büyüyen özerkliği ve bağımsız bir meta ve para dolaşım alanının gelişimi, sanayi sermayesinin daimi realizasyon zorluklarının koşullu ve kısmi bir gevşemesi için ödediği bedeldir. Dolaşımdaki sermayenin devir sayısında sonuçta ortaya çıkan hızlanma yıllık olarak üretiliş olan artı-değer kitlesinin artırılmasını sağlar, böylece bu özerklik sanayi sermayesi tarafından elde edilen kârı *zorunlu olarak* azaltmaz. Fakat sermayenin organik bileşimini yükseltme yönündeki genel baskının yanı sıra dolaşımdaki sermayenin toplam üretken sermaye içindeki payını azaltma ve tüm sermayeyi sabit sermayeye çevirme yönünde yeni bir baskı gelişir, bu da sermayenin organik bileşimini daha da artırır ve uzun vadede kâr oranını düşürmek durumundadır.

Bununla birlikte, kapitalist üretim tarzında dolaşım ve hizmetler alanlarının gelişmesi bir işlev daha görür. Bu para ve meta ekonomisinin istikrarlı genişlemesi ve para-meta ilişkilerinin şimdiye değin onlardan bağışık kalmış olan alanlara doğru sürekli genişlemesi için vazgeçilmez bir araçtır: "Bir bütün olarak üretim ne kadar meta üretimine dönüşürse, her insan o kadar ya kendi ürününden ya da eğer ürünü sadece bir hizmetin doğal biçiminde mevcut ise *hizmetlerinden* para kazanan bir *meta taciri* olmalıdır ve olmak ister; ve o zaman bu *para kazanma* olayı bütün etkinliklerin nihai amacı olarak görünür (bkz. Aristo). Kapitalist üretimde, bir yandan ürünlerin meta olarak üretimi ve öte yandan emeğin *ücretli emek*

olarak biçimi şimdi mutlak hale gelir. Geçmişte çevrelerinde bir kutsallık halesi taşıyan, kendi içinde bir amaç sayılan, ücretsiz yapılan ya da bedeli dolaylı bir biçimde ödenen (avukat ve doktorun ödeme için geçmişte ve şimdi dava açamadığı İngiltere'de tüm profesyonellerin, doktorların, avukatların vs rolü gibi) çok sayıda işlev ve etkinlik, bir yandan, içerik ve *ödemeleri* ne kadar farklı olursa olsun, doğrudan *ücretli emeğe* dönüşüyor. Öte yandan, değerleri açısından, bir fahişeninkinden bir kralınkine kadar bu farklı *etkinliklerin fiyatı* açısından, *ücretli emeğin fiyatını düzenleyen yasalara* tabi hale gelirler."[23]

Bağımsız el sanatları, küçük ev sanayisi, küçük tarımsal işletme (geçim ekonomisi çiftçiliği), küçük ticaret, araştırma, özel hizmetler ve "kültürel mallar" üretimi birbiri ardına "örgütlü bir ticaret olarak para kazanma"ya teslim olurlar. Bu süreç, görmüş olduğumuz gibi, sanatın, öğretimin, bilimsel araştırmanın ve bireysel "serbest meslekler"in genelleşmiş ticarileşmesi ile geç kapitalizm çağında doruk noktasına ulaşır. Bir yanda daimi enflasyon metaların toplam hasılasında içerilen artı-değerin realizasyonu ve mal edinilmesine yalnız başına izin verirken, öte yandan artan bir aşırı-sermayeleşme ya da geç burjuva devletinin ekonomiye doğrudan müdahalesi yoluyla ancak geçici bir realizasyonu başarabilen, büyüyen bir değerlenemeyen (valorize olamayan) sermaye kitlesi gelişir. Gittikçe daha çok sanayi dalı hayatta kalmak için sadece devlet ihalelerine bağlıdır.

Daimi silah ekonomisine ilişkin tartışmamızda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra askeri sözleşmelerin (ihalelerin) ABD ekonomisi için önemini vurguladık (silah ekonomisinin 1930'ların Büyük Depresyon'unu sonunda yenmekte oynadı-

---

23- Marx, *Resultate...*, s. 132.

ğı *uluslararası* rolü vurgulamaya gerek yoktur). Gittikçe daha çok araştırma projesi doğrudan toplum tarafından finanse ediliyor. İngiliz işveren federasyonlarının sözcüleri neredeyse tüm araştırma maliyetlerinin tamamen toplumsallaştırılmasını dahi talep ettiler.[24] Gittikçe daha çok sayıda yatırım ancak doğrudan ya da dolaylı devlet sübvansiyonları sayesinde mümkün olabilmektedir, bu durum burjuva sınıfının mutlak anlamda sermayesi kıt olduğu için değil, fakat sermayenin valorizasyon koşulları burjuva devletinin kârlılık garantisi olmadan girişimci riski alınmayacak derecede kötüleştiği için böyledir. Üretici güçlerin geç kapitalizm çağında üçüncü teknolojik devrim sırasındaki hızlı gelişimi tarihsel olarak kapitalist üretim tarzının esas temelini, yani genelleşmiş meta üretimini dahi sarsmaya başlamıştır. Bunu aynı anda iki yandan yapmaktadır.[25] Bir yandan, sanayileşmiş ülkelerdeki teknolojinin ilerlemesi giderek daha çok doyuma ulaşma görüngüleri üretiyor, bu da piyasa ekonomisini absürde götürüyor. Burada en çarpıcı örnek tarımdadır. ABD ve Kanada'da on yıllardan beri yapay bir biçimde üretimi boğma sistemi mevcuttur, bu sistem Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kuruluşundan beri gittikçe Batı Avrupa'ya yayılmıştır ve şimdi Japonya'da da gelişmeye başlamaktadır. Şimdi büyük ölçüde ucuzlamış olan tarımsal emek ürünleri, kapitalist üretim tarzının çerçevesi içinde bu meta biçimini üstünden atamaz, bu ürünlerin artan fazlası "zengin" ülkelerde hala var olan çok sayıda ihtiyaç sahiplerine basitçe dağıtılamaz – ve ne de her şeyden önce az

24- *The Times*, 26 Temmuz 1968.

25- Piyasa ekonomisinin bunalımının başka bir örneği: Batı Alman Nitrojen Sanayisi İşveren Sendikası, "müşteriye teslimatın fabrikanın sahibinin kim olduğuna bakılmaksızın sadece en yakın fabrikadan yapılması yoluyla nakliye masraflarından tasarruf edilip edilemeyeceğini" tartışıyormuş. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Temmuz 1971.

gelişmiş ülkelerin açlık çeken nüfusuna dağıtılabilir. Bunun yerine, irrasyonel bir sübvansiyon sistemi yaratılmak zorundaydı, bu sistem gıda üretimini kısıtlamayı ve stoklarını yok edilmesini içeri, olası tüketimi yapay bir biçimde sınırlar ve yine de tarımsal üreticilerin iş saati başına bekledikleri getiriyi sağlayamaz. Bu absürt ve gayri insani düzenin mantıksal bir sonucu olarak, dünyada en zengin tarım ülkelerinin 1968-70 yıllarındaki sistematik ürün azaltmaları ve ekilen alanları daraltmaları nihayet Asya ve Afrika'da 1973-74'te korkunç bir açlık tehdidine yol açtı.

Öte yandan, kökleri emeğin büyüyen toplumsallaşması ile özel mal edinme arasındaki çelişkide yatan ve kapitalist üretim tarzının alamet-i farikası olan,[26] kısmi rasyonellik ile genel irrasyonellik arasındaki nesnel karşıtlık öylesine patlayıcı bir potansiyel kazanır ki geç kapitalizmin genel irrasyonelliği orta vadede yalnızca mevcut toplum biçimini değil, fakat bütün insan uygarlığını tehdit etmektedir. Atom bombalarının ya da zehirli gazların "serbest alım ve satımına" izin vermenin yalnızca irrasyonel ve anlamsız olmakla kalmayıp, intihara varan ölçüde tehlikeli olacağını her çocuk anlayabilir. Büyüyen bir hacimdeki araştırmalar göstermiştir ki hepsi de kâr dürtüsü ile hareket eden özel inisiyatiflere tevdi edilen, zehirli gıdaların, kozmetik ürünlerinin ve sağlığa zararlı ilaçların, güvenli olmayan arabaların ve çevreyi tahrip eden kimyasalların "serbest üretimi" ve "serbest satışının" eninde sonunda insan hayatını tehdit edebilir.[27] Ancak bu süreçleri açıklayan

26- Bkz. bu eserde Bölüm 16.

27- Daha önce anılan Commoner'in kitabından başka, bkz. Max Nicholson, The Environmental Revolution, Londra, 1969, John Esposito, Vanishing Air, Washington, 1965, H. Nicol, The Limits of Man, Londra, 1967, vd. Bu konudaki literatür geometrik bir hızla artmaktadır – problemin kendisi gibi. Çevreye karşı kapitalist tehdit ve buna karşı olası önlemler hakkında şimdiye kadarki en iyi Marksist eser arkadaşımız Harry Rothman tarafından yazılmış-

uzmanlar kendi çözümlemelerinden gerekli toplumsal sonuçları çıkarmayı genelde reddetmişlerdir.[28] Bu kötülüklerin kökeni meta üretiminin varlığını sürdürmesinde yatar – başka bir deyişle, piyasa yasaları dolayımıyla özel emekler halinde parçalara ayrılmış olan toplam toplumsal emek-gücünün yeniden inşası ve onun bütün insan ilişkilerini şeyleştirmesi ve bütün ekonomik etkinlikleri birer araç olmaktan çıkarıp rasyonel insan gereksinimlerini karşılama ve insan yaşamının olanaklarını genişletme amacına, kendi içinde amaçlara çevirmesinde.[29] Ancak üretim doğrudan toplumsallaşması ve onu kitlelerin demokratik olarak belirlenmiş gereksinimlerine bilinçli bir biçimde tabi kılınması, bireylerin ve insanlığın öz yıkımını değil, öz gelişimini teşvik eden teknoloji ve bilimin yeni bir gelişimine yol açabilir.[30]

---

tır, *Murderous Providence – a Study of Pollution in Industrial Societies*, Londra, 1972.

28- Bunun iki örneği, burada kısaca özetlenen problemlerin birçoğunu ele alan, fakat bunu sadece kısmi alanlarda yapan, "niçin?" sorusunu ya hiç sormayan, ya da bu soruyu "insani saldırganlık" ya da "cehalet" gibi banal ifadelerle yanıtlayan E. J. Mishan (*The Costs of Economic Growth*, Londra, 1969) ve geçenlerde Nobel ödülünü kazanan Dennis Gabor'un eserleridir. Bu türden yazarlar, meta üretimi, pozitivist kısmi rasyonellik ve genel toplumsal irrasyonellik arasındaki bağı açıklamayı reddederler. Dolayısıyla kendileri de uzmanlaşmış kısmi rasyonellik ve genel irrasyonellik kompleksinin tutsakları olarak kalırlar. Her iki kitabın iyi bir eleştirisi için bkz. Andrew Maxwell, "On the Notion of 'Wealth' ", *Contemporary Issues*, cilt 14, No. 55, Nisan 1971.

29- Herbert Gintis meta fetişizmini ele aldığı zekice çalışmasında (şimdiye değin yayınlanmamış bir el yazısı) haklı olarak burjuva siyasal iktisadının temel aksiyomunun, yani parasal olarak efektif talep aracılığıyla gerçekleşmiş her tüketimin *ipso facto* rasyonel olduğu aksiyomunun yanıltıcı niteliğini vurgulamaktadır. Bu öğretinin savunucuları tutarlı olsalardı uyuşturucu dağıtımını da rasyonel bulurlardı, çünkü ne de olsa bunlar da müşteri bulmaktadır. Marx her zaman tüketimin büyük ölçüde üretim tarafından belirlendiğini ve gelişme eğilimlerinin bu nedenle üretim ilişkilerine bağlı olduğunu vurgulamıştır. Galbraith ve Mishan'dan sonra, bugün hiç kimse artık "tüketici egemenliği" masalına inanmamaktadır.

30- Çağdaş Amerikan üretim yapısının tüm dünyaya doğru bir yayılması yüz-

Saf ekonomik açıdan, kapitalist üretim tarzının nesnel genel irrasyonelliği fabrika (şirket) düzeyindeki "özel [sektörce] ödenmiş" üretim maliyetlerinin hesaplaması ile genel toplumsal, doğrudan ve dolaylı üretim maliyetleri arasındaki karşıtlığa indirgenebilir – başka bir deyişle, tek tek firmaların kârlılığı ile maliyetler ve yararların toplumsal bilançosu arasındaki karşıtlığa.[31] Burjuva iktisadı, bu karşıtlığı kısmen "bedava mallar"ın getirdiği "hasılat" terminolojisi ile mistifiye eder sadece.[32] Çağdaş teknolojinin çevreye karşı artan tehdidi böylece bu türden "bedava mallar"ın artan bir kıtlığına atfedilir ya da "negatif metalar" veya "negatif hasılat" sayılır.[33] Bu dolambaçlı yol ile meta

yıl sona ermeden tüm hammadde kaynaklarını yok ederdi, hatta dünyanın hidrojen kuşağını tehlikeye sokardı diye yazdılar Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers, William Randers ve William W. Behrens, *The Limits of Growth*, New York, 1972. Her ne kadar yazarlar cari gelişme eğilimlerinden abartılı bir biçimde projeksiyonlar yapsalar da muhtemelen haklıdırlar. Açıktır ki toplumsal sistemin ve dolayısıyla maddi kaynaklar ve toplumsal önceliklerin dağıtımının radikal bir değişimi kirlilikle mücadele ve çevreyi koruma tekniklerinde nitel bir iyileşme ve kıt hammaddeler için ikame edici eşdeğerlerde nitel bir artış yaratabilirdi. Söylemeye gerek yok ki Amerikan kapitalizmininin dünya çağında yayılması insanlık için bir kabus olurdu. Doğal olarak buradan ekonomik gelişmenin durdurulması gerektiği sonucu çıkmaz, bu durum başka şeyler arasında az gelişmiş ülkelerin kitlelerini kendi sefaletleri içinde tutsak ederdi. Burada varılacak tek mantıksal sonuç, anarşik ve yıkıcı büyümenin yerini bilinçli olarak planlanan ve bütün "dolaylı toplumsal maliyetleri" hesaba katan bir büyümenin alınası gerektiğidir.

31- Her ne kadar Maliyet-Yarar Analizi denen teknik (başkaları arasında bkz. E. J. Mishan, *Cost-Benefit Analysis*, Londra, 1971) farklı yatırım projeleri arasında seçim yaparken "dolaylı toplumsal maliyetlerin" hesaba dahil edilmesine izin veriyorsa da, sağlığa ve hatta insan yaşamına zararları "para değerleri" içinde ifade etmeye zorlanır, bu da ancak geliri .. kapitalize etme temelinde olur. Sorunu bu şekilde ele alınanın örtük gayri insaniliği ve yol açtığı tepkisel sonuçlar açıktır (iyi bir eleştiri için bkz. Rothman, agy, s. 312-16). Maliyet-yarar çözümlemesi kısmi ekonomik rasyonelliğin sınırlarını ortaya koyar sadece, "dolaylı maliyetleri" hesaba katmak üzere genelleştirilmiş halinde bile.

32- Bkz. örneğin Robert Dorfman, *Prices*, New Jersey, 1964, s. 119-210.

33- Tibor Scitovsky, *Welfare and Competition*, Londra, 1952, s. 187. Bu argüman özgün olarak A. C. Pigou'nundur, *The Economics of Welfare*, 4. basım, Londra, 1960, s. 134-5, 183-7.

üretiminin ve ebedi kıtlığın geleceği garantiye alınır. Piyasa fanatizmininin acımasız mantığı üzerine burada uzun uzadıya durmanın gereği yoktur. Şirketler kârlarını maksimize etmek için atmosferi kirlettiği için basitçe temiz hava alma hakkı ortadan kalkar: bu "kıt bulunan meta"ya "erişim" bir "vergi" ile satın alınmalıdır.[34] Gerçek görev, elbette, tam da üretimi fabrikaya ya da şirkete ilişkin kârlılık hesaplarından, özel mülkiyet ve meta üretiminden kurtarmak ve bu gereksinimleri rasyonel bir biçimde devasa israflar olmaksızın karşılamaktır.[35] Bir kez bu koşullar sağlanınca, bilinçli ve demokratik planlama ne "nüfus patlamasının" ne de "meta çığının" havayı, suyu, toprağı ve insanı tehdit etmemesini doğal olarak sağlayacaktır. Çünkü insanlığın geleceğini tehlikeye atan, "kendi içinde" bilim ve çağdaş teknoloji değil, fakat onların kapitalistçe örgütlenmesi ve uygulanmasıdır. Teknolojik rant arayışı, insan sağlığının korunması ile doğrudan çatışan koşullar yaratır. Örneğin, kimya sanayisini, içerdikleri potansiyel biyolojik ve ekolojik riskleri sorumlu bir tarzda yeterince incelemeye zaman bırakmaksızın her dört ya da beş yılda bir pazara yeni sentetik ürünler salmaya zorlar. Marx, sermayenin kendisini (ve üretici güçleri) ancak hem insan varlığını ve toprağı hem de emeği eşzamanlı olarak yağmalayarak geliştirebileceğini yazdığı zaman yüz yıl öncesinden bu gelişimi öngörmüştü.

34- Bkz. Weiss'ın yorumu: "(İnsan yaşamını ve sağlığını para değerlerine çevirme çabalarının) temelden izin verilemez önermesi, dinlenme, temiz hava, kirlenmemiş su ve vücut sağlığı gibi birincil fiziksel gereksinimlerin parasal gelir için gereksinimler olarak yeniden yorumlanmasıdır. Şu işe bakın ki tam da bu gereksinimler piyasa mekanizması aracılığıyla ifade edilmemeli ve karşılanmamalıdır." Dieter Weiss, "Infrastrukturplannung", *Ziele, Kriterien und Bewertung von Alternativen* içinde, Berlin, 1971, s. 46.

35- Bkz. örneğin geç kapitalizmi karakterize eden korkunç çöp üretimi: ABD'de 1920'de günde kişi başına 1.25 kg; 1970'te 2.5 kg (Belçika'da 1960'ta hala günde kişi başına yalnızca 250 gr idi); yani yılda 180 milyon tondan fazla çöp.

Geç kapitalizm çağında bu yağma ölçülemez boyutlara ulaşmıştır. Kapitalizmin yükseliş döneminde ancak ekonomik bunalım zamanlarında istisnai olarak ve birden bire yüzeye çıkan, mübadele-değeri ile kullanım-değeri arasındaki karşıtlık geç kapitalizmde sürekli görünür haldedir. Bu karşıtlık en dramatik ifadesini imha araçlarının (yalnızca askeri silahların değil, aynı zamanda insanın fiziksel, psikolojik ve ahlaki tahribinin tüm öteki araçlarının) kitlesel üretiminde bulmuştur: bu, ekonomideki, artık şirket kârlılığı değil, "kamu" öncelikleri hesaplamalarının belirlediği sektörlerde de görülebilir.[36] Üretim güçleri, insanlığın çıkarları, bilimin "içkin" evriminin eğilimi gittikçe daha çok bu yöndedir. Ancak kapitalist üretim tarzının çerçevesi dahilinde bu türden projeler her zaman marjinal kalmak zorundadır. Kamu önceliklerinin egemen sınıfın küçük klikleri tarafından ayarlanması sadece maddi kaynakların daha fazla israfını yaratmak ve insan varlığına zarar vermek tehdidini getirir (uzay yolculuğunun askeri kullanımı, devlet aygıtları ve özel çıkarların biyolojik deneyleri).[37] Benzer şekilde, her yurttaş için, özel ve resmi yaşamının tüm olaylarını özetleyerek kodlayan bir bireysel "kartoteks" projesi, açıktır ki potansiyel siyasal gözetleme amaçlı kullanımıyla birlikte, toplumsal sistemin muhafazası için çağdaş teknolojinin gayrı insani uygulamasına bir başka örnektir.[38] Özel mal

36- Bunun bir örneği ABD'nin aya gitme programı idi. Ancak, keyfi bir biçimde seçilmiş, (nihai olarak silahlanma yarışının ve SSCB içindeki "siyasal rekabetin" belirlediği) "toplumsal önceliklerin" ve özel kapitalist üretim ilişkilerinin karışımı öyle bir bir boyuttaydı ki bu girişim dev bir tekelci artı-kâr kaynağı ve kaynak israfı haline geldi. Bkz. *Sunday Times* muhabirleri Hugo Young, Bryan Silcock ve Peter Dunn'ın araştırması.

37- "Biyolojik zaman bombası" ile bağlantılı tehlikeler için başkaları yanında bkz. G. Rattray Taylor, *The Biological Time Bomb*, Londra, 1969 ve David Fishlock, *Man Modified*, Londra, 1971.

38- Bkz. Gerald Messadié, *La Fin de la Vie Privée*, Paris, 1974.

edinme ve devletin ekonomik müdahalesinin kombinasyonunun daha yakından incelenmesi gereken bir başka ekonomik etkisi daha vardır. Kapitalist özel mülkiyet, "birçok sermayeler" arasındaki rekabet işletmeler içinde kesin hesaplamaya ve üretim maliyetlerinin azaltılmasında kısmi rasyonelliğe yol açar. Buradaki yönetici ilke kaynakların en kesin tasarrufudur.[39] Ancak, maliyetlerin sürekli azaltılması için bir nesnel toplumsal mekanizmanın olmadığı devlet sektörü ise tersine *tahsis ekonomisi* ilkesi tarafından yönetilir, bu ilke kaynakların öylesine bir daimi israfını içerir ki sektörde etkin olan bireylerin bu tahsisleri artırmakta maddi bir çıkarları vardır,[40] çünkü onlar meta üreten bir ekonomide genelleşmiş olan öz zenginleşme özel güdüsünün egemenliğinde kalırlar.[41]

Devlet sektöründen artan tahsislerin şirketler ve kapitalistler için artan bir özel kâr kaynağı oluşturabileceği veya başka sermayelere karşı rekabet kapasitelerini artırabileceği olgusu bu çelişkiyi daha da şiddetlendirir.[42] Ekonominin ulusallaştırılmış sektörleri ile artı-değerin özel sektörce mal ediniminin iç içe geçişi böylece genel sistemin irrasyonelliğini yükseltir

---

39- Bu durum doğal olarak tekelci kapitalizm için serbest rekabet çağı kapitalizminden çok daha az geçerlidir.

40- Bir tahsis ekonomisinde harcamalarda tasarruf tahsislerde bir kesintiye yol açar. Çıkarları tahsislerin artmasında yatanlar –ve kapitalist bir kâr maksimizasyonunda değil– böylece sürekli ve otomatik olarak harcamalarını artırmaya zorlanırlar. Bu ilke meta üreten bir toplumda tüm kamu yönetimini yönetir.

41- Doğu'nun geçiş toplumlarındaki devlet ve ekonomik bürokrasi, temel çıkarları emek zamanlarından tasarruf etmek olan üreticiler kitlesinin herhangi bir siyasal denetiminden kendilerini azat etmiş oldukları ve bir para ekonomisinde kişisel zenginleşme dürtüsü sergiledikleri ölçüde aynı ilke bu kesim için de geçerlidir.

42- Örneğin, bedava devlet sağlık hizmeti ile özel bir eczacılık sanayisinin kombinasyonu bu sanayi dalının kârlarının sürekli genişlemesi için muazzam bir mekanizma haline gelir ve kimya sanayisinin öteki sektörleri ile rekabet etme yeteneğini önemli ölçüde artırır.

– başka şeyler yanında, ekonomik kaynakların daha büyük bir israfını yaratır. Bu irrasyonellik kamu sektöründe kârlılığın simülasyonu yoluyla bile yenilemez.[43]

Özel ekonomi ile devlet müdahalesinin bu iç-içeliğinin altında yatan kapitalist üretim tarzının gerilemesi tarihsel bir perspektifte daha da açık bir biçimde ortaya çıkar. Bir zamanlar, rekabet ve birikim ve genişletilmiş bir ölçekte valorizasyonu başarma baskısının mahmuzladığı sermaye, teknik ilerlemenin önünde gidiyordu, onu başlatıp üretken kanallara yönlendiriyordu ve sıkı bir biçimde kendi kontrolünde tutuyordu. Sermayenin (diyelim bankalardaki) merkezileşmesi fiili emek sürecinin merkezileşmesinden çok daha üstündü. Sermayenin 19. yüzyıldaki "ekonomik özerkliğinin" temeli burada yatıyordu. Bugün teknolojinin gelişimi "birçok sermayelerin" merkezileşmesini hepten geçmiş ve geride bırakmıştır. Emeğin nesnel toplumsallaşması ve en güncel üretim yöntemleri, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesinin en ileri biçimlerini tekrar tekrar geride bırakmaktadır. Kapitalist özel mülkiyet ve artı-değerin özel mal edinimi ve özel birikim üretim güçlerinin gelişimine gittikçe daha çok bir engel haline gelmektedir. *Toplumsal artı ürünün bir kısmının devlet elinde (ve ulus-üstü) merkezileşmesi, bir kez daha* –çok sayıda kapitalizm öncesi toplumda olduğu gibi– *gittikçe üretici güçlerinin gelişiminin maddi bir önkoşulu haline gelmiştir*. Fakat geç kapitalizmde toplumsal artı-değerin büyüyen devletçi merkezileşmesi, emeğin nesnel toplumsallaşmasına özel kapitalist rekabetten daha uygun olmasına rağmen, o da en ileri teknolojinin arkasında kalmaktadır. Bu gecikme en açık ifadesini *çokuluslu şirketler* görüngüsünde ve onlarda içerilen bütün eğilimlerde bulmaktadır.

43- Pentagon'da bu türden bir simülasyon girişimi Ford şirketinin teknokratı MacNamara tarafından büyük ölçüde başlatıldı.

Geç kapitalizmde devletin güçlenmesi böylece sermayenin giderek patlayıcı bir hal alan kendi iç çelişkilerini yenme girişimininin bir ifadesi ve aynı zamanda bu girişimin zorunlu başarısızlığının bir ifadesidir. Bugün ancak dünya çapında bir üreticiler birliği, üretim güçlerinin çağdaş durumuna ve emeğin nesnel toplumsallaşmasına uygundur. Bir düzeyde rekabeti ortadan kaldıran her türden "ara çözüm" (yani anarşi) daha yüksek bir düzeydeki tüm yıkıcı güç ile onu sadece yeniden üretir. Bu geç kapitalist devlet için olduğu gibi geç kapitalist çokuluslu tekeller için de geçerlidir.

Üretici güçlerin daha da büyümesi, *üretimin* meta biçimiyle, özel mal edinimiyle ve büyük şirketlerin bireysel kârlılıklarıyla belirlenmesiyle her seferinde daha cepheden çatışmakla kalmaz, benzer şekilde *emek-gücünün* meta biçimiyle de doğrudan çarpışır. Bu meta biçimine tekabül eden, iş bölümünün ve emek niteliklileşmesinin dondurulması, teknolojik yeniliklerin hızlanması ile absürde varır – tıpkı tereyağının ya da elmanın meta biçiminin Batı Avrupa'da daimi "aşırı-üretim" tarafından absürtleştirilmesi gibi. Temel emek becerilerinin gittikçe artan hızda değişiminden dolayı periyodik "yeniden eğitim" zorunluğu şimdi entelektüel emek alanına yayılıyor; hatta üniversitede kapitalist reformlar çerçevesi içinde daimi yarı-zamanlı öğrencilik yönünde marjinal eğilimler bile yaratarak Marx'ın kehanetlerinden birini yerine getiriyor. Fakat kapitalist üretim tarzının limitleri dahilinde, bu potansiyel eğilim doğal olarak ayakta kalamaz. Bu eğilime üniversiteyi ve bir bütün olarak öğretim sistemini "kârlı" kılma yönündeki nötralize edici ve bastırıcı bir karşı-eğilim eşlik eder ve onu boğar. Bununla birlikte, öğrenme etkinliğinin insan ömrünün büyük kısmı boyunca uzatılmasının nesnel kısıtı, zorunlu olarak emek niteliklerinin "özel" karakterini zayıflatır. Bu sonuncusu bireysel nitelikler esas olarak bireysel

çabanın bir fonksiyonu olduğu –ve ayrıca bedeli de bireysel aileler (ya da bireyin kendisi) tarafından ödendiği– sürece anlamlıydı. Ancak bugün bireysel niteliklerin (kalifikasyonun) üretim maliyetleri büyük ölçüde toplumsallaşmıştır. Mucitlerin, araştırmacıların, bilim insanlarının ve doktorların ezici çoğunluğu, eğer yüz binlerce hat a milyonlarca işçi onların iş yaptıkları laboratuvarları, binaları, makineleri, aygıtları, aletleri ve malzemeleri üretmemiş olsaydı, eğer üreticilerin toplam kitlesi tarafından üretilen toplumsal artı ürün onlar için gereken çalışma zamanını, o olmaksızın bilimsel çalışmalarını sürdüremeyecekleri kendi dolaysız varlıklarını yeniden üretme kısıtından özgür olarak sağlamış olmasaydı, geçmişte ve şimdiki başka mucitler, araştırmacılar, bilim insanları ve doktorlar kuşakları, o olmaksızın bireysel bilimsel etkinliğin çoğu durumda olanaksız olacağı gerekli öncül işleri yapmış olmasaydı, asla işlevlerini yerine getiremezlerdi. Böylece her çağdaş insan özel yeteneklerini ancak toplumsal emek kapasitesinin bir parçası olarak gerçekleştirebilir. Tam da entelektüel üretim alanındadır ki emek sürecinin gecikmiş toplumsallaşması şimdi en belirgin haldedir ve "üreticiler" ile "yöneticiler" arasında ya da az ücret alan "maddi" yaratıcılar ile daha yüksek ücret alan "entelektüel" yaratıcılar arasında bir toplumsal-hiyerarşik iş bölümünün varlığına ilişkin her türlü meşrulaştırmayı ortadan kaldırmaktadır.[44]

Fakat geç kapitalist toplum içinde kapitalist iş bölümüne ve onun özgül görüngüsel biçimi olarak emek-gücünün meta niteliğine karşı biriken nesnel meydan okuma da başka bir

44- Burjuva sosyologları, sınıfsal niteliğini genellikle inkar ettikleri toplumsal hiyerarşiyi haklı göstermek ya da ebedileştirmek için hala işçilerin "cehaleti" ya da "cehalet duyguları" efsanesine sarılıyorlar. Bkz. örneğin Irving Louis Horowitz, "La conduite de la classe ouvriere aux Etats-Unis", *Sociologie du Travail*, no. 3, 1971.

beklenmedik biçime bürünmektedir. Ancak burada Marx'ın çözümlemeleri yine doğrulanmıştır.[45] Bireyin üretken gücü fiziksel ve sinirsel çabadan (enerjinin yabancılaşmasından) giderek daha çok özgürleşir ve gittikçe teknik veya bilimsel donanımın ve bilimsel veya teknik kalifikasyonun bir işlevi haline gelir. Sonuçta çalışma zamanı ile serbest zaman arasındaki sınır akıcı hale gelmeye başlar. Teknik olarak en gelişmiş işletmelerde ve sanayi dallarındaki emeğin nesnel sonucu çalışanın kendi etkinliğine verdiği dikkat ve ilginin bir fonksiyonu haline gelir. Bunların çalışma zamanının uzunluğu ve emeğinin yabancılaşma derecesi ile ters orantılı bir ilişkisi vardır ve dolaysız emek kolektifi tarafından öz doğrulama ve öz belirleme olasılığının doğrudan bir fonksiyonudurlar.[46] Gerçekten de durum, hem öğrenme zamanı olarak serbest zaman anlamında, hem de ilgiyi ve potansiyel olarak *yaratıcı* emeği teşvik edebilen tek şey olan bireysel yeteneklerin, dileklerin, arzuların gelişimi olarak serbest zaman anlamında, *emek üretkenliğinin serbest zamanın büyümesine giderek daha çok bağlı olduğu* noktaya doğru gidiyor. Mekanik, kendini tekrarlayan emeğin tam otomasyon yoluyla azaltılması da emek-zamanının katı bir biçimde nicel ölçümünü –her üreticiden maksimum miktarda artı-değer çıkarmanın tarihsel aracını– kaybolmaya mahkûm eder.

Konveyör bantlarına ve fabrika içinde emeğin parsellenme-

45- Daha önce alıntılamış bulunduğumuz *Grundrisse*'den şu pasaja bkz.: "Emek gücünden tasarruf, serbest zamanda bir artışa eşittir, yani bireyin tam gelişimi için zamanda bir artışa, bu da kendisi en büyük üretici güç olarak emeğin üretken gücüne geri yansır". (s. 711).

46- ABD'de dört günlük iş haftasını ve ABD ve İsviçre'de "kaygan gün çalışması"nı yürürlüğe sokma girişimleri emek üretkenliğini artırmıştır. Ancak bu türden tasarılar her zaman kârlılığı artırma baskısı tarafından (başka türlü yürürlüğe konmaz) ya da özel tekel koşulları tarafından belirlenir: bkz. örneğin Lou Gomolak: "Quattro Giorni di Lavoro e tre di Festa", *Espansione*, Nisan 1971.

sine dayanan karakteristik Taylorist iş örgütlemesi ne herhangi bir mutlak teknik ya da bilimsel gerekliliğe ne de herhangi bir maksimum canlı emek tasarrufu girişimine tekabül ediyordu. Bu teknik üretim maliyetlerindeki keskin bir azalma ile bu teknikleri kullanan firmaların elde ettiği artı-değer ya da kârın maksimum artışını birleştirme şeklindeki *kapitalist* amaç ile uyumlu idi sadece. Bunun anlamı, tek tek her üreticinin emek sürecinin tümüyle kontrolü ve regülasyonu gereği ve bu sürecin bir küresel makine sisteminin neredeyse mekanik ve kolayca nicelleştirilebilir bir parçasına indirgenmesi idi.[47] Fakat yarı otomatik ya da otomatik fabrikalarda canlı emeğin sermaye muhafaza etme işlevi onun artı-değer üretme işlevinden daha önemli hale gelir, çünkü bu fabrikalar (firmalar) fiilen başka firmalarda yaratılmış toplumsal artı-değerin kısımlarını esas olarak mal edinirler. Bu fabrikalarda canlı emek tarafından bakılması ve onarılması gereken muazzam ölçüde karmaşık ve pahalı makineler, öyle mekanik ve hızlı bir biçimde edinilemeyecek büyük dikkat ve beceri gerektirir. Dolayısıyla, yüksek emek devri ve işe ve makinelere karşı yaygın kayıtsızlık böyle fabrikalarda sermayeye karşı bir tehdit haline gelir – ürünlerinin kalitesi için çok büyük dikkat isteyen hassas ürünler üreten fabrikalarda olduğu gibi. Bu durumda, yalnızca "toplumsal gerilimleri azaltmak" ve bu suretle kapitalist üretim ilişkilerinin genel bunalımının patlama noktalarını düşürmek amacıyla değil fakat aynı zamanda çok daha doğrudan bir amaç olarak kâr maksimizasyonu amacıyla işverenler "iş zenginleştirme" tekniklerini, fabrika içinde daha fazla emek hareketliliğini, konveyör bantlarını azaltmayı, vb

47- Andre Gorz şu denemesinde bunu vurgulamakta haklıdır: "Technique, Techniciens et Lutte de Classe", *Critique de la Division du Travail* içinde, Paris, 1973.

denemeye başlamışlardır.[48] Fakat, elbette, artı-değer ve artı-emeğe el konması, geç kapitalizmde ne kadar kamufle edilirse edilsin, kapitalist yeniden üretim ilişkileri altında hiçbir zaman sönümlenemez.

Kapitalist üretim tarzının karakteristiği olan toplumsal iş bölümü –artı-değer üreticileri ile sermaye-genişlemesi sürecini sağlayan ya da genişleten herkes arasındaki iş bölümü– her işletme içinde kısmi rasyonellik ve başarı ilkesinin katı uygulamasına dayalı bir hiyerarşik yapıyı belirler. Üçüncü teknolojik devrimde içkin olan, emeğin toplumsallaşması ve daha yüksek kalifikasyonuna yönelik nesnel eğilimler bu hiyerarşi ile özellikle keskin bir biçimde kaçınılmaz olarak çarpışır.

Ayrıca, toplumsal emek kapasitesi bugün özgürce birleşmiş üreticilerin, öz yönetimli ve bilinçli olarak yönlendirilen, yani demokratik ve merkezi planlı etkinliği değildir; aksine dikey bir komuta zincirinin merkezi gücünün etkisi altına her zamankinden daha çok girmektedir. Ancak bu çelişki, "en avantajlı yukarı salınım", "en hızlı" büyüme ve "en geniş" kitlesel tüketim zamanlarında bile, geç kapitalizm için bir Ahilleus topuğudur. Çünkü bu emek ne kadar çok nesnel olarak toplumsallaşırsa ve bilinçli işbirliğine bağımlı hale gelirse, doğrudan kıtlıklar ne kadar çok kaybolursa ve tipik üreticinin eğitim düzeyi ve ortalama kalifikasyonu ne kadar yüksek olursa – emeğin sermaye altındaki doğrudan örgütsel ve teknik tabiiyeti de, ücretliler kitlesine, toplumsal ve ekonomik tabiiyetleri ile birlikte, o kadar hoşgörülemez hale gelir.

Kapitalist üretim ilişkilerinin bunalımı böylece girişimcinin otoritesinin ve işletmenin yapısının bir bunalımında man-

48- İtalya'daki IBM fabrikasındaki emek sürecinin örgütlenmesinin ilginç bir çözümlemesi için bkz. *Per La Critica della Organizzazione del Lavoro*, Şubat 1973; Norsk Hydro ve Volvo'daki deneyimler için bkz. sırasıyla *Le Monde*, 5 Nisan 1972 ve *Neue Zürcher Zeitung*, 16 Haziran 1974.

tıksal ifadesini bulmaktadır. Sermaye bu bunalımı sürekli durdurmaya ya da sınırlamaya çabalasa da,[49] günlük sınıf mücadelelerinde, bu çatışmaları kitlesel anti-kapitalist hareketlerin başlangıç noktasına çevirmeye muktedir yeni bir eğilim ortaya çıkıyor. Sınıf mücadelesinin vurgusu emek tarafından yeni yaratılmış değerlerin ücretler ve artı-değer arasındaki bölüşümü meselesinden makineler ve emek-gücü üzerindeki kontrol hakkı meselesine doğru gittikçe daha çok kaymaktadır. İşletmenin yapısına karşı isyanlar yüzünden patlak veren dolaysız emek tartışmalarının sayısı sürekli artıyor: işçiler bugün işverenlerin çalışanların sayısını azaltma, makineleri ve siparişleri kaydırma, montaj hattının ritmini belirleme, emek örgütlenmesini değiştirme, ücret ödeme sistemini gözden geçirme, fabrikadaki en yüksek ve en düşük (ya da ortalama) ücretler arasındaki farkı genişletme ya da fabrikaları kapatma hakkını gittikçe daha çok reddetmektedir.[50]

Fakat kapitalist üretim tarzı birbiriyle gevşek ve yalnızca rastlantısal bir biçimde bağlanmış üretim birimlerinden oluşmaz. Yaratmış olduğu, emeğin nesnel toplumsallaşması derecesi işçi sınıfının sadece işletmede harekete geçirdiği üretim araçlarını geri kazanmasını ekonomik ve toplumsal olarak olanaksız kılmaktadır.[51] Geç kapitalist devletin sermayenin

49- Bu nedenle büyük sermaye bu yeni "kendiliğinden" sınıf mücadelesi gelişmesinin devrimci potansiyelini, onu geç kapitalist ekonomik programlamanın olumlu bir aletine çevirmek için tasarlanmış "katılım" veya "birlikte karar verme" tasarıları yoluyla nötralize etmeye çalışıyor.

50- Bu eğilim Büyük Britanya, Fransa, İtalya ve Belçika'da geçen yıllardaki grev istatistiklerinde belirgindir. Aynı eğilimin yavaşça fakat emin adımlarla ABD'de de belirdiğini kaydetmek ilginçtir. Bkz. örneğin Emma Rothschild'in Lordstown'daki (Ohio) ultra-modern General Motors fabrikasındaki otomotiv işçilerinin isyanına ilişkin derine nüfuz eden çözümlemesi, *New York Review of Books*, 23 Mart 1972.

51- *Controle Ouvrier; Conseils Ouvriers, Autogestion*, Paris, 1970 antolojisine yazdığımız sunuşa bkz.

kolektif çıkarlarının temsilcisi olarak emek durumunu ve işçi sınıfının gelir düzeylerini (vergiler ve enflasyon, istihdam ve kredi politikası, dış ticaret ya da tarım kararları, vs) kontrol etmek için tekrar tekrar ettiği müdahaleler proletarya için sürekli bir siyasal eğitim kaynağıdır. Devlet müdahalesi gerçekte işçi sınıfını sınıf mücadelesinin en yüksek biçimleri için eğitir: siyasal iktidarın fethi ve üretim araçlarının kontrolü için, kapitalist üretim tarzının ilgası ve meta ve para ekonomisinin ve toplumsal iş bölümünün tedricen çözülmesi için. Nesnel olarak toplumsallaşmış emek ile özel mal edinim arasındaki büyüyen çelişki yalnızca üçüncü teknolojik devrim, yüksek kalifikasyonlu emeğin artan gerekliliği ve işçi sınıfının genişleyen kültürel ve siyasal ufku tarafından belirlenmez, fakat aynı zamanda bir yandan potansiyel bolluk ile öte yandan fiili yabancılaşma ve şeyleşme arasındaki uçurum tarafından belirlenir. Klasik kapitalizm çağında işçi mücadelelerinin ana güdüsü şimdiki zaman ile geçmiş arasındaki gerilimden gelirken, bugün fiili olan ile mümkün olan arasındaki gerilimde yatmaktadır.

Potansiyel bolluk ve bireyin yaratıcı güçlerinin olası gelişimi karşısında, düşük kaliteli malların anlamsız üretiminden dolayı büyüyen yorgunluk,[52] kendiliğinden öz etkinliğin bastırılması ve genelleşmiş güvensizliğin yayılmasıyla birlikte burjuva toplumuna özgü "uyumlu olma" ve "başarma" baskısı, toplumsal yaşamın artan yalnızlığı ve reklamlar ve ürün farklılaştırmanın getirdiği kırgınlıklar, toplu taşımacılığın kötüleşmesi, konut koşularının kötüleşmesi ve büyük şehirlerin boğulmasından kaynaklanan hem işçiler hem de kapitalistler

52- Her yıl 20 milyon Amerikalı üretimle ilgili kazalarda tıbbi müdahaleyi gerektirecek kadar kötü biçimde yaralanmaktadır. Yaklaşık 110,000'i daimi olarak sakat kalmakta ve 30,000'i bu kazalardan ölmektedir. Bu durumun ekonomiye maliyeti yılda 5.5 milyar dolardan fazladır.

arasındaki yaygın kaygılar gittikçe dayanılmaz hale geliyor. Tam da toplumsal bireyin öz gelişimini başarmanın her zamankinden kıyas edilmez ölçüde daha kolay olduğu anda, bunun gerçekleşmesi gittikçe bizden uzaklaşıyor görünmektedir.

Marx'a göre, yabancılaşma, sadece öznel değil, nesnel bir kategoridir. Yabancılaşmasının bilincine yabancılaşmış bir birey bile yine yabancılaşmış olarak kalır. Bu nesnel koşul uzun vadede sınai işçi sınıfının manipülasyonu ya da entegrasyonu yönündeki tüm girişimlerden daha güçlü bir gerçekliktir; bu koşul geç kapitalizmde ücretlileri tabi kılındıkları kesintisiz yabancılaşmanın kolektif bilincine doğru iteler ve böylece sosyalist öz kurtuluşun koşullarını yaratır. Maksimum "refah" koşullarında bile kapitalizmin bu temel çelişkileri çağımızda çözülemez ve azaltılamaz olduğunu kanıtlamıştır. Uzun vadede, işçi bir yaşam kaybı olarak görünen iş saatlerinden, angarya gibi görünen bir emek sürecinden ve yapısı kendisine bir tabilik statüsünden fazlasını vermeyen bir işletmeden asla tatmin olmayacaktır.

İşçiler işletmelerde işveren otoritesine doğrudan fabrika mücadelesiyle meydan okudukları zaman kapitalist üretim ilişkilerinin derin bir bunalımı barizdir. Ancak bugün ücretliler kitlesi kapitalist üretim tarzının temel değerlerine ve önceliklerine toplumsal bir düzeyde de itiraz ediyorlar. Bir bütün olarak kapitalist üretim ilişkilerine karşı yöneltilmiş olan bu küresel "çekişme süreci", yeni bir toplumsal devrim çağına girerken, şimdiye değin üç ana biçim almıştır:

1. Tüketici *mallarının* büyüyen bolluğu ile toplumsal tüketimin (*kolektif hizmetlerin*) yığınsal az gelişmişliği arasındaki çelişki üzerindeki kritik saldırı. Bu ikisi arasındaki şimdi li-

berallerin bile kabul ettiği[53] keskin karşıtlık, "serbest piyasa ekonomisinin" ve "toplumsal refah devletinin" yüceltilmesine dayalı burjuva ve küçük burjuva ideolojilerin artan güvensizliğine katkıda bulunuyor. Üretim güçlerinin gelişimi ve İkinci Dünya Savaşı'ndan beri mevcut olan uzun genişleme dalgası tarafından belirlenen yükselen gereksinimler düzeyi belli hizmetlere –sağlık, konut, eğitim, yerel ulaşım, tatil– yalnızca tüketimin "nesnel" yapısında değil, fakat aynı zamanda işçilerin öznel bilincinde artan bir önem bahşetmiştir. Tam da doğaları gereği bu gereksinimler kapitalist *meta üretimi* tarafından ancak marjinal biçimde tatmin edilebilir: elbette bu nedenledir ki bunlar özel kapitalist ekonomi tarafından sistematik olarak "az gelişmiş" halde bırakılır. Fakat öte yandan bu az gelişmişlik onların ortak-ekonomik tatmini için kitle baskısını artırır ve potansiyel olarak bu gereksinimleri tatmin etmenin maliyetlerinin tam toplumsallaşması talebini yükseltir. Böylece, kapitalist üretim tarzına derinden karşıt, gereksinimlerin optimum tatmini ve piyasanın tümden ortadan kaldırılmasına dayalı (parasız sağlık hizmeti, yerel ulaşım, konut vs) yeni bir dağıtım biçimi için bir mücadele doğma eğilimindedir. İngiliz politikacı Powell'ın tıbbi bakım gereksinimlerinin "sınırsız" olduğu ve dolayısıyla fiyatının "serbest piyasa ekonomisi"[54]

53- Galbraith'in *Affluent Society*'si [Bolluk Toplumu] ve ABD'deki Nader çevresinin çabaları bu bakımdan başlıca bir etkiye sahiptir.

54- Bu argüman sadece "ortodoks" burjuva iktisadi ideolojisinin saçmalığını ortaya koyar. Salt bu mallar ve hizmetler gereksinim temelinde bedava dağıtılıyor diye, insanların "gittikçe daha çok" ilaç aldığına ve "gittikçe daha çok" hastanede kaldığına gerçekten inanacak mıyız? Böyle bir aşırı-tüketim sağlığa zararlı olmaz mı? Bunun irrasyonel niteliği kitlesel ölçekli eğitim ile nüfusa kavratılamaz mıydı? Tam da kendi reklamları ve medya sistemleri (bilinçsiz kaçış felsefesini bir kenara bırakırsak) ile kapitalizmde bu türden bir aşırı-tüketim kavramını yaratan kâr maksimizasyonu mantığı ve piyasa ekonomisi değil mi?

tarafından belirlenmesi gerektiği yönündeki beyanatı sanayileşmiş ülkelerin çoğu olmasa bile birçoğunun nüfusunun çoğunluğu tarafından şimdiden barbarca bulunmuştur.

2. Yatırımları belirleyen mekanizmaların cepheden hedef alınması. Kapitalist üretim tarzında sermaye teorik olarak ortalama kâr oranının altında kâr eden sektörlerden ortalamanın üstünde kâr eden sektörlere akar. Teknolojik avantaj (ve teknolojik tekel konumları) artı-kârları kolaylaştırdığı için, resmi öğreti sektörel yatırımların modelinin genel olarak toplam ekonominin verimliliği ve rasyonelliğini teşvik ettiğini iddia eder. Pratikte ise, görmüş olduğumuz gibi, büyük şirketlerin stratejik olarak belirleyici yatırımları, bu türden tahsis normlarından gittikçe daha çok sapmıştır. Tekelci ve oligopol pazar durumları çoktan beri pazar başarısı ile emek üretkenliği arasındaki göreli yakınlaşmayı sona erdirmiştir. Devlet sübvansiyonları, tekelci kârların devletçe garanti edilmesi ve daimi enflasyon, büyük şirketlerin yatırım kararları üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir ve çoğu zaman bir anlamda ekonomik rasyonelliğe doğrudan karşıdır. "Tekelci rekabetin" ve "rekabetçi oyunun" mantığının bugün üretim maliyetlerinin sistematik olarak düşürülmesi ile pek az ilgisi vardır. Bu koşullarda, büyük şirketlerin yönetim kurullarındaki bir avuç yöneticinin aldığı yatırım kararlarının yüz binlerce ailenin istihdam, gelir ve hatta evini belirlemesi ücretlilerin büyük kitleleri için gittikçe kabul edilemez hale gelmektedir. Yatırım kararlarının toplumsallaştırılması –ve bu tür kararların altında yatan toplumsal önceliklerin kamuya sunumu– kapitalist üretim ilişkilerini patlatmaya eğilimli bir başka proleter talebi haline gelecektir.

3. Büyük şirketlerin devlet sübvansiyonları, sözleşmeleri ve resesyon zamanlarında yardımlarına yinelenen bağımlı-

lıkları ile iş ve bankacılık sırlarının bu şirketler tarafından kıskançlıkla muhafazası arasındaki çelişkinin halk tarafından mahkûm edilmesi.[55] Banka sırlarının ilgası, hesapların açıklanması, atölyede, fabrikada ve bir bütün olarak toplumda üretim üzerinde işçi denetimi talebi bugün güç kazanmaktadır. Bu talep de kapitalist üretim ilişkilerini doğrudan tehdit etmekte, özel mülkiyeti, rekabeti ve sermayenin emek-gücü ve üretim araçları üzerindeki denetimini radikal bir biçimde sorgulamaktadır. Aynı zamanda, toplam sermaye için şirket maliyet ve yatırım planlaması ve ekonomik programlama tarafından belirlenen, sendikaların devlet aygıtıyla entegrasyonu ve ücret pazarlığı özgürlüğünü ilga etme ya da kısıtlama yönündeki geç kapitalist eğilim büyüyen bir direnişle karşılaşmaktadır.

Nihayet burjuva ulus devletin çağdaş bunalımı kapitalist üretim ilişkilerinin bunalımından ayrılamaz. Üretim güçlerinin artan uluslararasılaşması, yarı sömürge kitlelerinin geniş ve tatmin edilmemiş gereksinimleri ve çevreye karşı tehdidin küresel yayılması temel ekonomik kaynakların dünya ölçeğinde bilinçli bir planlamasını zorunlu kılmaktadır. Fakat ulusal devletin varlığını sürdürmesi emperyalist rekabet ve kapitalist meta üretiminden ayrılamaz. O artık kapitalist üretim tarzının çerçevesi dahilinde aşılamaz, tıpkı yararsız veya zararlı metaların imalatı, devasa ekonomik kaynakların atıl durması, işsizliğin tekrarlanması veya makineler ve başka üretim araçlarının sistematik eksik kapasiteli kullanımının aşılamayacağı gibi.

55- Bkz. örneğin Fransa'da 1969'da frangın devalüasyonu sonrasındaki popüler kızgınlık: devalüasyondan önce sermayelerini yurt dışına göndermiş olan spekülatörlerin kovuşturulmasına yönelik *burjuva* çevrelerinden gelen bir öneri parlamentodaki çok farkla reddedilmişti.

Tüm bu yakıcı sorunlar üretim güçleri üzerindeki kontrol sermayenin elinden sökülüp alınmadıkça çözümsüz olarak kalacaktır. Üretim araçlarının birleşmiş üreticiler tarafından mal edinilmesi işçi kitleleri tarafından demokratik bir biçimde belirlenmiş önceliklere planlı bir biçimde uygulanması, ekonomide ve toplumda etkin öz-yönetimin bir önkoşulu olarak mesai saatlerinin radikal bir biçimde azaltılması ve meta üretimi ile para ilişkilerinin sonu bu sorunların çözümü için vazgeçilmez adımlardır. Kapitalist üretim ilişkilerinin nihai ilgası uluslararası işçi sınıfının şimdi yaklaşan kitlesel devrimci hareketinin merkezi hedefidir.

Sözlük

ARTI-DEĞER: Meta üreten bir toplumda toplumsal artı ürünün aldığı parasal biçim. Kapitalist bir toplumda, artı-değer ücretliler tarafından üretilir ve kapitalistler tarafından mal edilir: başka bir deyişle, üretim sürecinde emek tarafından üretilen yeni değer ile emek-gücünü yeniden üretmenin maliyeti (ya da emek-gücünün değeri) arasındaki farktır. Son çözümlemede, artı-değer kapitalist sınıfın mal edindiği bedeli ödenmemiş emeği temsil eder.

ARTI-DEĞER ORANI: Değişken sermayenin ürettiği artı-değer ile onu üreten değişken sermaye arasındaki ilişki: Aynı zamanda ücretli emeğin sömürü oranı da denir.

ARTI-DEĞER REALİZASYONU: İşçiler tarafından üretim sürecinde üretilen ve dolayısıyla bu üretim tamamlandığında metalarda içerilen artı-değer kapitalistler tarafından ancak para biçiminde mal edinilir – başka bir deyişle, söz konusu metalar satıldıktan sonra. Dolayısıyla artı-değer realizasyonu, metaların içerdikleri artı-değerin bir kısmının ya da

tamamının sahipleri tarafından mal edinilmesine izin veren bir piyasa fiyatı üzerinden satışını içerir.

ARTI-KÂRLAR: Ortalama toplumsal kâr oranının üstündeki bütün kârlar.

AŞIRI-BİRİKİM: Ekonomide, sermaye sahiplerinin normalde bekledikleri ortalama kâr oranı üzerinden yatırıma dönüştürülemeyen önemli bir fazla sermaye kitlesi olması durumu.

AŞIRI-ÜRETİM BUNALIMLARI: Genişletilmiş yeniden üretim sürecindeki periyodik kesintiler. Bunlar klasik olarak her yedi ya da on yılda bir kâr oranındaki bir düşüşten dolayı meydana gelir ve yatırım ve istihdamda bir gerilemeyi belirler. Böyle bir bunalım sırasında, meta üretiminde kullanılan sermaye tümüyle kendini yenileyemez, çünkü bu metaların bazısı artık satılamaz ya da ancak zararına satılabilir. Aşırı-üretim bunalımları, sırasıyla sınai yukarı salınım, canlanma, aşırı ısınma, bunalım ve depresyon aşamalarından geçen kapitalist üretimin normal modelinde gerekli bir evredir.

BASİT META ÜRETİMİ: Üreticilerin emeklerinin ürünlerini pazarda sattıkları, fakat kendi üretim araçlarının ve geçimlerinin sahipleri olarak kaldıkları veya onlara doğrudan erişime sahip oldukları ekonomik sistem (esas olarak: küçük çiftçiler ve bağımsız zanaatkarlar). Bu türden meta sahiplerinin genel amacı kendi ürünlerini geçimleri için gerekli ve toplumsal iş bölümünden dolayı kendilerinin üretmedikleri malları satın almak için satmaktır.

BİRİKİM ORANI: Artı-değerin birikmiş kısmı ile bu artı-değerin artırdığı sermayenin değeri arasındaki ilişki.

DEĞER YASASI: Bir özel üreticiler toplumunda toplumun tasarrufundaki toplam emek-gücünü (ve dolayısıyla üretim için gereken tüm maddi kaynakları) çeşitli üretim dalları

arasında, bütün metaların değerleri üzerinden (kapitalist üretim tarzında: üretim fiyatları üzerinden) mübadelesi aracılığıyla dağıtan ekonomik mekanizma. Kapitalizmde, bu yasa yatırım modelini belirler, yani farklı üretim dallarındaki, onların özgül kâr oranının ortalama kâr oranından sapmasına göre sermaye giriş çıkışlarını.

DEĞİŞKEN SERMAYE: Sermayenin emek-gücü satın almak (işçi kiralamak) için kullanılan ve değeri bu emek-gücünden sermaye sahipleri tarafından sızdırılan artı-değerle biriken kısmı.

DEĞİŞMEYEN SERMAYE: Sermayenin, binalar, makineler, hammaddeler ya da enerji satın almak için kullanılan ve değeri, nihai metaların değerine katıldığı ve emek-gücünün etkinliği ile muhafaza edildiği için değişmeden kalan kısmı.

DEPARTMAN I: Üretim araçları (hammaddeler, enerji, makineler ve aletler, binalar) üreten kapitalist üretim dalları.

DEPARTMAN II: Tüketim araçları (tüketici malları) üreten kapitalist üretim dalları. Bu tüketici malları doğrudan üreticilerin emek-gücünü yeniden oluşturur ve kapitalistler ile onların baktıkları kişilerin geçimine katkıda bulunur.

DEPARTMAN III: Yeniden üretim sürecine girmeyen, yani ne değişmeyen ne de değişken sermayeyi yenileyen kapitalist üretim dalları. Örneğin, münhasıran kapitalistler tarafından tüketilen lüks tüketim malları üretimi ya da silah üretimi.

DEVALORIZASYON (ENTWERTUNG, DEĞER YİTIRME): Sermayenin değerinin bir kısmını yitirme süreci. Bu süreç kapitalist bir bunalım sırasında iki ana biçime girer. Birincisi, metaların, özellikle üretim araçlarının değerindeki (üretim fiyatındaki) bir gerilemenin bir sonucu olarak bu metalara yatırılmış olan sermaye değer yitirir (devalorize olur). Ikincisi, ticari iflaslar ve firmaların iş bırakmalarının bir

sonucu olarak sermayelerinin değerinin büyük kısmı yok olur. Bu sermaye toplam toplumsal sermayenin bir parçası idi, böylece toplam toplumsal sermaye de toplam (agregat) değerinin bir kısmını yitirir.

DİFERANSİYEL TOPRAK RANTI: Özgül tarım ya da madencilik toprağının (ya da bu topraklardaki ardışık yatırımların) diferansiyel üretkenliğinden kaynaklanan artı-kârın özgül biçimi, ki bu durum söz konusu tarım ya da madencilik ürünlerinin değeri ya da pazar fiyatı daha az üretken bir toprak tarafından regüle edildiği sürece geçerlidir.

DOLAŞIMDAKİ SERMAYE: Değişmeyen sermayenin hammadde, enerji ve yardımcı ürünler satın almak için kullanılan kısmı artı emek-gücünü satın almak için gereken değişken sermaye.

EMEK-GÜCÜNÜN DEĞERİ: Doğrudan üretici ve ailesini yeniden üretmek için gereken bütün metaların mübadele-değerlerinin toplamı. Bu, saf fizyolojik bir öğeyi ve ahlaki-tarihsel bir öğeyi içerir. İkincisi, normal bir yaşam standardının parçası olarak kabul edilmiş olan ve özgül bir uygarlık düzeyi ve toplumsal sınıflar arasında verili bir güç ilişkisi tarafından oluşturulan işçi gereksinimlerinin bir fonksiyonudur.

FAİZ ORANI: Faiz, ilk olarak, artı-değerin, üretken kapitalistlerin, üretim operasyonlarını kendi sahip oldukları sermayenin sınırlarının ötesinde artırmak için para sermayesi sahiplerine ödedikleri kısmıdır. Dolayısıyla faiz oranı normalde ve uzun vadede ortalama kâr oranının altında kalır. Kapitalist bir toplumda, her para miktarı banka sistemine yatırılmak suretiyle ortalama faiz oranını elde edebilir. Banka sistemi de mevcut mevduatı merkezileştirir ve para sermayeye dönüştürür.

FİYAT (PİYASA FİYATI): Bir metanın mübadele-değerinin, arz ve talep yasalarına göre bu değerin çevresinde salınan parasal ifadesi.

GÖRELİ ARTI-DEĞERDE ARTIŞ: İşçinin ücretinin eşdeğerini yeniden ürettiği iş günü (ya da haftası) parçasının, iş gününde (ya da haftasında) herhangi bir genel kısalma olmaksızın, tarımda ve işçi sınıfı için tüketici malları üreten sanayi dallarındaki emek üretkenliğinde bir artış yoluyla kısaltılması ile elde edilir.

KAPİTALİST ÜRETİM TARZI: Genelleşmiş meta üretimi, ki burada doğrudan üreticiler kendi üretim araçlarının mülkiyetini yitirmiştir ve dolayısıyla üretim araçlarının sahiplerine emek-güçlerini (hala sahip oldukları tek metayı) satmak zorundadırlar. Emek-gücü ve üretim araçları benzer şekilde meta olmuştur. Üretim araçları ise sermaye olur – bu sermaye doğrudan üreticilerce yaratılan artı-değerle mübadele değerini artırır ve sermaye sahipleri tarafından mal edinilir. Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir toplum esas olarak iki sınıfa bölünür: üretim araçlarını tekelinde tutan kapitalist sınıf ile emek-gücünü satmaya ekonomik olarak mecbur olan proletarya.

KÂR: Toplumsal artı-değerin her belirli sermaye (her kapitalist firma) tarafından mal edinilen kısmı.

KÂR ORANI: Artı-değer ile bu artı-değerin üretiminde kullanılan değişmeyen ve değişken sermayenin toplamı arasındaki ilişki.

KOLEKTİF EMEK KAPASİTESİ: Modern bir kapitalist fabrikada fiziksel üretim sürecinin meydana gelmesi için gereken tüm kol ve kafa emeğinin toplamı. Geniş anlamda: Toplumsal kolektif emek kapasitesi bir bütün olarak toplumun emrinde ekonomik yaşamını örgütlemek için gereken kol ve kafa emeğinin toplamıdır. Meta üretimi ve değer yasası-

nın işleyişi bu toplumsal kolektif kapasitenin birbirinden bağımsız olarak harcanan özel emekler şeklinde parçalara ayrılmasından doğar. Bir kullanım-değeri üretimi sisteminde (örneğin ilkel komünizm ya da gelecekteki komünizm) birleşmiş üreticiler bu toplumsal kolektif emek kapasitesini farklı üretim alanları ile komünal etkinlikler arasında bilinçli olarak bölerler.

KOMPRADOR BURJUVAZİ: Sömürge ve yarı sömürgelerdeki egemen sınıfın içindeki, sermaye sahibi olup sermaye biriktirmekle birlikte, yabancı emperyalizme, özellikle ticaret sermayesinin ara işlevleri (ithalat ihracat işleri) yoluyla bağlı olan ve normalde sınai yatırım yapmayan kesimi.

KULLANIM-DEĞERİ: Bir metanın müşterisinin özgül bir gereksiniminin karşılanması için sahip olduğu yararı. Kimseye bir kullanım-değeri olmayan mallar mübadele edilemez veya satılamaz. Geniş anlamda, meta üretimine karşıt olarak, saf ve basit olarak kullanım-değerleri üretimi, doğrudan üreticilerinin ya da böyle üreticilerin kolektif birimlerinin tüketimi için mallar üretimidir.

MUTLAK ARTI-DEĞERDE ARTIŞ: Doğrudan üreticilerin ücretlerinde herhangi bir mukabil artış olmaksızın iş gününün (ya da haftasının) uzatılması ile elde edilir.

MUTLAK TOPRAK RANTI: Artı-kârın, özel bir tarımsal mülk sahipleri sınıfının toprak mülkiyeti tekelinden kaynaklanan özgül biçimi. Bu tarımsal mülk sahipleri, tarımda üretilen toplam artı-değerin bütün kapitalistler arasında bölüşülmesini, o artı-değerin bir kısmını, sahip oldukları toprağa erişimin önsel bir koşulu olarak mal edinmek suretiyle önlerler.

MÜBADELE-DEĞERİ: Bir metanın pazarda mübadele edildiği (değiş tokuş edildiği) değer. Marx'ın (mükemmelleştirilmiş) emek değer teorisine göre, bir metanın mübadele-

değeri, verili bir toplumsal ortalama emek üretkenliğinde, yeniden üretimi için toplumsal olarak gerekli vasıfsız emek miktarı tarafından belirlenir ve onu üretmek için gereken emek-zamanı (saatler ya da günler) ile ölçülür.

NİTELİKLİ EMEK-GÜCÜNÜN DEĞERİ: Basit emek-gücü değerinin, söz konusu becerileri üretme maliyetini içeren bir katı.

ORTALAMA TOPLUMSAL EMEK ÜRETKENLİĞİ: Her önemli üretim dalında ortalama metanın üretildiği emek üretkenliği düzeyi. Az sayıda mal bu ortalamanın altında "geri" firmalarda üretilecek ve başka bir azınlık da "ileri" firmalarda daha yüksek bir üretkenlik düzeyinde üretilecektir.

ORTALAMA TOPLUMSAL KÂR ORANI: Verili bir kapitalist toplumda üretilen artı-değerin toplamı ile sermaye toplamı arasındaki ilişki.

PARA: Kendi mübadele-değerinde bütün öteki metaların mübadele-değerinin ifade edildiği özgül meta. Para bütün metaların değerinin genel eşdeğeridir.

RESESYON: Kredi genişlemesi, enflasyon, kamu ihaleleri vs biçiminde bilinçli devlet müdahalesi ile ömrü kısaltılan ve hafifletilen bir aşırı-üretim bunalımı.

SABİT SERMAYE: Değişmeyen sermayenin binalar ve makineler satın almak için kullanılan bölümü.

SERMAYE: Değerini artırmayı amaçlayan mübadele-değeri. Sermaye ilk olarak bir küçük meta üreticileri toplumunda, üzerine kâr koyarak satmak için mal almak amacıyla pazara müdahale eden para sahipleri (tüccarlar ya da tefeciler) biçiminde ortaya çıkar.

SERMAYE BİRİKİMİ: Artı-değerin bir kısmının ek sermayeye dönüşümü yoluyla sermayenin değerindeki artış. Artı-değerin biriktirilmeyen kısmı kapitalistler ya da onlara bağlı olanlar tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketilecektir.

SERMAYE MERKEZİLEŞMESİ: Farklı sermayelerin tek bir ortak komuta altında kaynaşması.

SERMAYE YOĞUNLAŞMASI: Birikim ve rekabetin (daha küçük ve daha zayıf firmaların elenmesinin) bir sonucu olarak, her büyük kapitalist firmadaki sermaye değerinin büyümesi.

SERMAYENİN DEVİR-ZAMANI (SÜRESİ): Bir sermayenin değerinin yeniden oluşturulma süresi. Normalde, üretim ve dolaşımın (metaların satışı) bir çevrimi, dolaşımdaki sermayeyi yeniden oluştururken, sabit sermaye ise metaların üretim ve dolaşımının birkaç çevriminden sonra ancak yeniden oluşturulur.

SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ: Verili bir üretkenlik düzeyinde meta üretmek için gereken makineler, hammaddeler kitlesi ile emek arasındaki teknik ya da fiziksel ilişki ve bu fiziksel orantılar tarafından belirlenen değişmeyen ve değişken sermaye arasındaki *değer* ilişkisi.

SERMAYENİN ULUSLAR ARASI NÜFUZU: Sermayenin uluslararası ölçekte merkezileşmesi.

TEKELCİ ARTI-KÂRLAR: Özel üretim dallarına giriş engellerinden kaynaklanan artı-kârın özgül biçimleri.

TEKELCİ KAPİTALİZM (EMPERYALİZM): Kapitalist üretim tarzının gelişiminde bir evre. Bu evrede sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinde nitel bir artış bir dizi kilit sanayi dalında fiyat rekabetinin elenmesine yol açar, tekelci anlaşmalar yapılır, birkaç firma ardışık pazarlara tümüyle egemen olur, banka sermayesi giderek sanayi sermayesi ile birleşerek mali sermayeyi oluşturur, birkaç çok büyük mali gurup her kapitalist ülkenin ekonomisinde egemen olur, bu dev tekeller kilit metaların dünya pazarlarını kendi aralarında paylaşırlar ve emperyalist güçler yeryüzünü sömürge imparatorluklarına ya da yarı sömürgesel etki alanlarına bölerler. Bu nedenle tekelci artı-kârların doğmasına karşın,

tekelleşmiş sektörlerde yatırım ve üretimi "regüle etme" (yani sınırlama) yönünde bir eğilim hüküm sürer, böylece aşırı-birikim yeni sermaye yatırımı alanları için çılgınca bir arayışa ve sermaye ihraçlarında bir büyümeye yol açar.

TEKNOLOJİK RANTLAR: Tekelci pratiklerle korunan teknik ilerlemelerden kaynaklanan tekelci artı-kârlar.

TOPLUMSAL ARTI ÜRÜN: Herhangi bir toplumun yıllık ürününün doğrudan üreticiler tarafından tüketilmeyen ve yılın başlangıcında mevcut olan üretim araçları stokunun yeniden üretimi için kullanılan kısımı.

ÜCRET: Emek-gücü metasının fiyatı ya da bu metanın mübadele değerinin, arz ve talep yasasının işleyişi yoluyla ve özellikle yedek emek ordusu ya da işsizlik hacminin regülasyonu yoluyla emek-gücü değerinin çevresinde salınan parasal ifadesi.

ÜRETİM FİYATLARI: Metaların değerlerinin, her sermaye için kâr oranını eşitleme eğiliminde olan sermayeler arası rekabet yoluyla dönüşümü. Bu eşitleme sürecinin sonucunda, her sermaye "kendi" işçilerinin ürettiği artı-değerin toplamını mal edinmeyip, toplam toplumsal artı-değerin, temsil ettiği toplam toplumsal sermaye parçasına orantılı bir kısımını mal edinir. Üretim fiyatlarının toplam yekunu değerlerin toplam yekununa eşittir, çünkü rekabet ve kâr oranının eşitlenmesi sürecinde hiçbir ek artı-değer yaratılamaz ve toplumsal olarak üretilmiş artı-değerin hiçbir parçası da yok edilemez.

ÜRETİMİN NESNEL TOPLUMSALLAŞMASI: Üretimde teknik eşgüdüm, bağımlılık ve entegrasyonun büyümesi, ki bu suretle kapitalizm içinden doğmuş olduğu özel emek ve özel üretimin yadsımasını gittikçe daha çok üretir – önce tek tek fabrikalar içinde, daha sonra bir dizi üretim birimi ve sanayi dalında ve nihayet ülkeler arasında.

ÜRETKEN EMEK: Kapitalist bir toplumda, sadece doğrudan artı-değer üreten emek. Bu kavramın sosyalist bir toplumdaki toplumsal olarak yararlı emek kavramıyla bir ilgisi yoktur.

ÜRETKEN OLMAYAN EMEK: Toplumsal artı-değer kitlesini artırmayan, fakat özgül kapitalist guruplarının bu artı-değerin belli kısımlarını mal edinmesine yardım eden ya da artı-değeri dolaylı olarak artıran bütün ücretli emek biçimleri – örneğin, ticaret, bankacılık ya da yönetimdeki ücretli emek.

ÜRETKEN SERMAYE: Toplumsal sermayenin, artı-değerin doğrudan üretildiği sektörlere yatırılmış kısmı. Üretken olmayan sermaye, ticari sermaye ya da banak sermayesi gibi, toplam toplumsal artı-değerin bir kısmını elde edebilir, çünkü o sermayenin devir zamanını kısaltmaya ya da üretimin kapsamını bizzat üretken sermayenin operatif sınırlarının ötesinde kredi yoluyla genişletmeye yardım eder ve böylece dolaylı olarak artı-değerin bir genişlemesine katkıda bulunur.

YARI SÖMÜRGE ÜLKELER: Siyasal olarak (formel açıdan) bağımsız olan fakat ekonomileri uluslararası emperyalist sermayenin egemenliğinde olmaya devam eden kapitalist uluslar.

YENIDEN ÜRETIM: Metaların üretim ve satışından sonra, verili bir sermaye tarafından yeni bir üretim çevriminin üstlenilmesi süreci. Basit yeniden üretim, sermayenin yeni bir çevrime önceki çevrimin başındaki ile aynı değerde bir sermaye ile başladığı anlamına gelir (birikim sıfırdır: toplam artı-değer üretken olmayan biçimde tüketilir). Genişletilmiş yeniden üretim ise sermayenin yeni bir çevrime bir önceki çevrime göre bir değer artışı ile başladığı anlamına gelir (birikim pozitiftir: artı-değerin bir kısmı üretken biçim-

de yatırıma dönüştürülmüştür). Daralmış yeniden üretim, sermayenin yeni bir çevrime bir önceki çevrimdekinden daha düşük bir değerle başladığı anlamına gelir (yalnızca bütün artı-değer üretken olmayan biçimde tüketilmekle kalmamış, metaların satışı da üretimleri için başlangıçta kullanılan sermayenin toplam değerini oluşturmamıştır).

VALORİZASYON (VERWERTUNG, DEĞERLENME): Artı-değer üretimi yoluyla sermayenin kendi değerini artırma süreci. Marx, meta üretimi sürecini iki ayrı sürecin birliği olarak sunar – emek-gücünün kullanım değerleri ürettiği emek süreci ve emek-gücünün kendi değerinin üstünde ek değer ürettiği valorizasyon süreci. Üretim süreci sırasında üretilmiş olmasına karşın, bu artı-değer, sermayenin onu mal edinmesinden ve böylece kendi değerini artırmasından önce metaların satışı yoluyla realize edilmelidir. Bu kavramın (*Verwertung*) *Kapital*'de geleneksel olarak sermayenin "öz genişlemesi" biçimindeki çevirisi yanıltıcıdır, çünkü maddi olarak değer yaratan emek sürecinden ve sermayenin "genişlemesini" başarması için gereken realizasyon sürecinden kaçınır. Bu nedenle *Geç Kapitalizm*'de kullanılmamaktadır.

versus kitap

Walter Benjamin: Yangın Alarmı

"Tarih Kavramı Üzerine" Tezlerin Bir Okuması

Michaël Löwy

Çeşitli tarih felsefelerini ilerici veya muhafazakâr, devrimci veya nostaljik karakterlerine göre sınıflandırmaya alışığız. Walter Benjamin bu tasnifin dışında kalmaktadır. O, ilerleme felsefesinin devrimci bir eleştirmeni, geleceğe dair hayal kuran bir nostaljik, maddecilik yanlısı bir romantiktir. Kelimenin tüm anlamlarıyla, sınıflandırılamaz biridir Benjamin.

1940'ta, Gestapo'dan ve Fransız işbirlikçilerinden kaçma teşebbüsünün başarısız olması sonucu, son bir çare olarak başvurduğu intiharından hemen önce yazdığı Tarih Kavramı Üzerine tezler, kaleme aldığı son metindir. Bu birkaç sayfalık yazı, yirminci yüzyılın en önemli metinlerinden, belki de Marx'ın "Feuerbach Üzerine Tezler"inden beri eleştirel düşüncenin en anlamlı belgelerinden birini teşkil eder. İmâlı, hatta bilmecemsi olmakla birlikte, bu metnin kapalılığı imgelerle, alegorilerle, paradokslarla yüklü, baş döndürücü sezgilerle kuşanmıştır ve bu yönleriyle en dikkatli okurları dahi şaşırtmıştır.

Bu kitabın amacı, Benjamin'in tezlerini değerlendirmekten ziyade onları anlamaktır. Burada önerilen okuma, en doğrusu, en gerçeği, en bilimseli olma iddiasında değildir. Fakat birçoğunun yalnızca çelişkiler veya belirsizlikler gördüğü yerde, temel bir tutarlılığı açığa çıkarmakta. Bunun anahtarı ise Benjamin'in üç heterojen söylem arasında oluşturduğu (Goethe'nin verdiği anlamla) bir seçmeci yakınlıkta yatmakta: Alman Romantizmi, Yahudi Mesiyanizmi ve Devrimci Marksizm. Tezler, birbiriyle bağdaşmaz görünen bu üç perspektiften hareketle bir çeşit simyasal bileşim elde eder, derin bir özgünlük taşıyan yeni bir tarih kavrayışı icat eder. Benjamin'in bu yöntemle amaçladığı, tarihin yeni bir yorumundan ziyade tarihin bir açılımıdır.

versus kitap

Marksizmi Okumak

Devrim ve Tarih: Revizyonizmi Çürütmek

Hazırlayanlar: Mike Haynes - Jim Wolfreys

Devrim ve Tarih, bir grup saygın tarihçinin son 20 yılda hem günlük hayatımıza hem de tarih araştırmalarına hakim olan Francis Fukuyama'nın "tarihin sonu" tezi ve bu tezin etrafında toplanan muhafazakar, revizyonist trende karşı "başka bir tarih mümkün" deme çabasının ürünü. Bu kitapta devrim denildiğinde, etkileri o dönem yaşanan olayları ve yaşandığı toplumu aşan, tüm tarihi ve Dünya'yı etkileyen olaylardan bahsediliyor. Hiç kuşkusuz bu tarz devrimler olan İngiliz, Fransız ve Rus devrimlerini ve revizyonist tarihçiliğin bu devrimlere bakışını incelemenin yanı sıra devrimlerin tarihteki rolünü küçümsemeye yönelik çabalara da cevap vermeye çalışıyor. Bu amaçla İngiliz Devriminin farklı kesimlerden soylular arasında bir çatışma olduğunu söyleyen Conrad Russel gibi veya Fransız devriminin geriye serbest piyasa kapitalizmini miras olarak bırakmış bir kan ve şiddet gösterisinden başka bir şey olmadığını söyleyen François Furet ve Simon Schama gibi veya 1917'de kitlelerin sadece ekonomik ihtiyaçlar etrafında hareket ettiklerini ve Bolşevikler tarafından yürütülen büyük bir aldatmacanın kurbanı olduklarını söyleyen Orlando Figes gibi revizyonist tarihçilerle de tartışmaya giriliyor.

Bu önemli kitap, revizyonizmin milyonların neden politik talepler etrafında hareket ettiğini ve belli siyasi akımların nereden çıktığını açıklamakta yetersiz kaldığını açık bir şekilde ortaya koyuyor.

Devrim ve Tarihe katkıda bulunanlar arasında Daniel Bensaïd, Geoff Eley, Marc Ferro, Florence Gauthier, Geoff Kennedy, Lars Lih ve Enzo Traverso var.

versus kitap

Devrimci Romantizm

Editör: Max Blechman

Devrimci Romantizm, birbirleriyle iç içe geçen -aşağı yukarı iki yüzyıllık- kültürel ve siyasal yıkıcılık geleneklerini sorgulamaktadır. Sanatçıların, düşünürlerin ve devrimcilerin yazılarından oluşan bu zengin seçkide geçmişin atılımları yeniden hatırlatılıyor, bugünün ve yarının mücadeleleri yararına yeniden değerlendiriliyor. Kitap boyunca Novalis'in, Friedrich Hölderlin'in ve Friedrich Schelegel'in radikal duyarlılıkları ve Percy Bysshe Shelley'in, John Keats'in, Lord Byron'un ve William Blake'in son derece muhalif şiirleri üzerine yeni bir ışık tutuluyor. Jules Michelet'in toplumsal romantizmi, hayali, neredeyse yarı-dinsel genişliğinden dolayı övülüyor. Paris Komünü ise Karl Marx, Jules Valès ve Arthur Rimbaud tarafından tasvir ediliyor. Keza Marx'ın komünal topluluklar üzerine düşünceleri irdeleniyor, Fourier'nin ütopik topluluk projeleri üzerinde duruluyor. Alman dışavurumculuğunun ve anarşizmin bütünüyle unutulmuş serüvenleri yeniden hatırlatılıyor. Walter Benjamin'in ve Herbert Marcuse'un romantik bakış açıları, toplumsal düzeni mutlak yadsımaları kapsamı içine yerleştiriliyor, Ernst Bloch'un Mesihçi sosyalist romantizmi irdeleniyor. "Romantizmin sağa sola dolanan kuyruğu olan" gerçeküstücülük, bir isyana katalizörlük yaptığı Haiti'ye kadar izleniyor ve yirminci yüzyılın sonunda Guy Debord ve Sitüasyonist Enternasyonal romantik projenin tutkulu geri dönüşü olarak değerlendiriliyor.

"Dönüşen romantik gelenekle bağımızın sürdüğünü kabul eden bizlerin başka bir yere ait olduğumuza, basitçe entelektüel soldan ihraç edilmiş olabileceğimize dair bir fikir bir zamanlar insanların aklından geçmiş olabilir. Ama bu girişim başarısız olmuştur. Biz hala buradayız. Gitmeye niyetimiz yok."

E. P. Thompson

"Biz halen buradayız ve solun şu anki kargaşası düşünüldüğünde, zamanımızın belki de şimdi geldiğini söyleyebilirim. Gerçek dünya, romantikleri düşlerinden ötürü uzun bir süre sanık sehpasına oturttu. Ama henüz sona ermemiş olan modernlik oyununda kimin yanılsamaya neden olduğuna yalnızca tarih mahkemesi karar verebilir."

Max Blechman

Marx'ı Anlamak

Denis Collin

"Ben Marksist değilim." Marx'ın kimi yandaşlarına hitaben Marx'a atfedilen bu şakayı ciddiye almak gerekir. Marx'ı okumak ve anlamaya çalışmak için tüm basmakalıp fikirleri bir yana bırakmaktan yana olan felsefe profesörü Denis Collin, tamamlanmış bir sistemle değil, farklı düşünme ve uslamlama düzeyleriyle karşı karşıya olduğumuzu, üstelik de bunların birbirleriyle her zaman tutarlılık göstermediğini bize anlatmaktadır. Dolayısıyla Marx'ı anlamak onu kabalaştırabilecek birkaç tezle özetlemek değil, öz itibarıyla eleştirel bir yaklaşımı sürdürmektir. Hele ki sınıf çatışmalarının küçümsendiği, "tarihin sonu"nun ilan edilmiş olduğu bir çağda insanın özgürleşme düşüncesini yeniden-oluşturmak için en verimli alanlardan biri Marx'ı okumaktan geçerken, "Marx'ı Anlamak" bizi tam da bu güzergâha sokan bir eser...

versus kitap

İsyan ve Melankoli

Michael Lövy - Robert Sayre

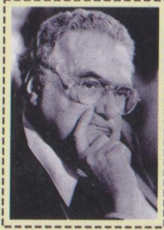
"Reel olarak mevcut" moderniteye bir alternatif mümkün müdür? Dinsel köktenciliğe ya da milliyetçiliğe umutsuzca kapanmak, ticari rasyonalitenin egemenliğinin yarattığı toplumsal kargaşaya verilebilecek tek karşılık mıdır? Gelenek ile modernite arasında, geçmişe dönüş ile şimdiki zamanın kabulü arasında, karanlıkçı tepki ile kırıp geçiren ilerleme arasında, otoriter kolektivizm ile sahiplenici bireycilik arasında, irrasyonalizm ile teknobürokratik rasyonalite arasında tercih yapmamızı dayatan ikili mantıktan nasıl kaçabiliriz?

İsyanın ve melankolinin ikili ışığı altında Romantizm, sanayi devriminin yarattığı modern uygarlığa ve pazar ekonomisinin genelleştirilmesine çok biçimli bir muhalefet olarak belirir. Bu "büyük red"di taşıyan iki değer vardır: niteliksel bireyleşme ve yeni bir insan topluluğu biçimi arayışı.

Bu ütopyanın şimdiki ve geçmiş zaman içinde güçlü kökleri vardır: şimdiki zaman içinde kökleri vardır çünkü sistemi yıkmak için modernitenin tüm potansiyellerine ve çelişkilerine dayanmaktadır; geçmişte de kökleri vardır çünkü kapitalist sanayi uygarlığından farklı (ve bazı açılardan daha üstün), niteliksel olarak değişik bir yaşam tarzının somut örneklerini ve ele gelir kanıtlarını modern-öncesi toplumlarda bulur. Geçmişe özlem olmadan, sahici gelecek düşleri olamaz. Bu anlamda, ütopya ya romantik olur ya da hiç olmaz.

GeçKapitalizm

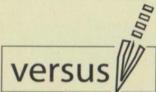
ErnestMandel

Geç Kapitalizm, Marx'ın Kapital'de geliştirdiği kapitalist üretim tarzının hareket yasalarının genel teorisini 20. yüzyıl kapitalizminin somut tarihine uygulayan ilk büyük Marksist sentezdir. Mandel, çözümlemesine kapitalist ekonomilerin nasıl incelenmesi gerektiğine dair Bauer, Grossman, Luxemburg ve Buharin'in yaklaşımlarının eleştirel bir değerlendirmesini de içeren bir tartışma ile başlıyor. Daha sonra yazar dünya pazarının yapısını ve artı-kârın çeşitli biçimlerini özetliyor. Yazar ayrıca Napoleon Savaşları'ndan bu yana kapitalist gelişmenin "uzun dalga"larının bir şemasını sunuyor.

Mandel son uzun dalganın Avrupa'da faşizmin zaferi ile başladığını ileri sürüyor ve bu dalganın 1970'lere gelindiğinde neden geri çekilmek zorunda olduğunu anlatıyor. Yazar, geç kapitalizm teriminin kapitalizmin niteliğinde bir değişim ima etmediğini ve Lenin'in emperyalizm çözümlemesini değiştirmediğini vurguluyor. Kitap geç kapitalizmde devlet ve ideoloji üzerine bölümler de içeriyor. 1972-75'te yayınlanmasından beri değerini yitirmeyen bu Marksist klasiği nihayet Türkçe okuyanlara sunmaktan gururluyuz.

Ernest Mandel 1923 yılında Belçika'da doğdu, 1995 yılında öldü. 1945'ten itibaren Dördüncü Enternasyonal içinde önemli görevlerde bulundu.

ISBN 978-9944-989-64-0

